

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

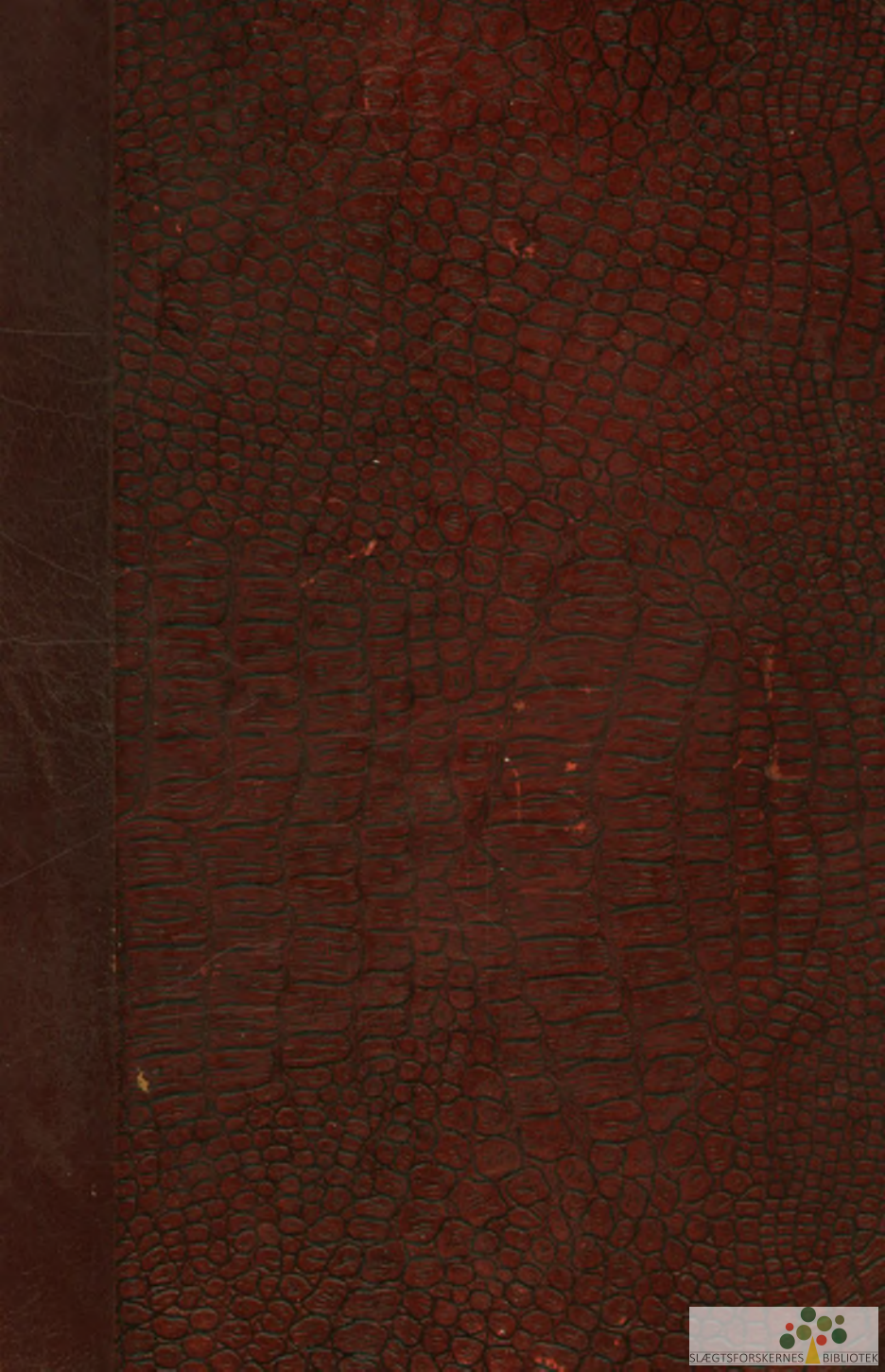
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**DAGLIGT LIV
I NORDEN**

TROELS-LUND
DAGLIGT LIV
I NORDEN
I DET
SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

BIND I

GYLDENDALSKE BOGHANDEL NORDISK FORLAG

KØBENHAVN   KRISTIANIA

**OMSLAG OG TITLER SAMT PORTRÆT
AF PROFESSOR TROELS-LUND TEG-
NEDE AF PROFESSOR HANS TEGNER**

**FR. BAGGES KGL. HOF-BOGTRYKKERI
KØBENHAVN**

·HISTORIKEREN·
·TROELS·FREDERIK·
·TROELS=LUND·
FØDT DEN 5^{LE} SEPTEMBER·
·M D C C X L·

I. BOG: LAND OG FOLK

FORORD

Det kunde maaske falde naturligt, om jeg som Indledning til denne tredje Udgave af „Dagligt Liv i Norden“ — ventelig den sidste, jeg selv kommer til at besørge — gav et Tilbageblik over Skriftets Tilblivelseshistorie eller fremhævede de Synspunkter, hvorfra jeg mener, at det bør bedømmes. Jeg har imidlertid kun lidet nyt at sige derom. Jeg er egentlig blot opfyldt af en stille Undren og Taknemmelighed over dette Skrifts Skæbne, og beklager levende, at det er blevet saa ufuldkomment, som jeg selv bedst veed, at det er.

Derfor nøjes jeg med som Indledning at hidsætte et Øjeblik-Billede af, hvorledes mit Arbejde tog sig ud for mig midt under Udførelsen. Jeg vælger dertil et lille, glemt Lejlighedsskrift „Om Kulturhistorie“, et aabent Brev, som jeg 1894 udgav som Svar paa et Angreb af Professor Schäfer i Berlin. I alt væsentligt vedkender jeg mig fremdeles de deri udtalte Anskuelser. Bag Fremstillingens mere tilfældige Form og det, der kun havde Øjeblikkets Interesse — som vanskeligt nu lader sig udskille uden Skade for Tankegangen — haaber jeg, at Læseren vil finde baade Træk af dette Skrifts Tilblivelseshistorie og de videre Synspunkter, ud fra hvilke det formentlig maa ses for retfærdigt at bedømmes.

Marts 1908.

Troels-Lund

Om Kulturhistorie.

Højtærede Hr. Professor! De har i tvende Skrifter af 1888 og 1891¹⁾ udtalt Dem imod den moderne Kulturhistorie og vist mig den Ære at betegne mig som den mest udprægede Repræsentant for denne nye Art Historieskrivning. De har fremdeles været saa venlig i disse Skrifter, og endnu 1894 i et nyt, at holde mig i Kundskab om Dommen i Tyskland om mine Arbejder. Aar 1888 mente De at kunne sammenfatte den saaledes: „ist ihm, wenn auch nicht von Fachleuten, warmes Lob gespendet worden“. Men sidst tror De endog at burde forstærke denne „varme Ros“ til: „als ein neues Evangelium historischer Kunst gepriesen worden“. At De, med en hos en Udlænding let forklarlig Fejltagelse, slutter, at lignende Domme i langt stærkere Grad maa lyde i mit Fædreland, gør intet til Sagen. For mig, der ikke har Lejlighed til at følge med den offentlige Menings Udtalelser i Tyskland, er det kærkomment at have en saa sagkyndig og — som jeg maaske af Deres egen Dom om mine Skrifter tør slutte — saa lidt forud indtagen Hjemmelsmand. Jeg bevidner Dem min forbindtligste Tak for Deres Oplysninger.

Naar jeg, skønt direkte udpeget som den, hvem De fortrinsvis havde for Øje, dog ikke hidtil har svaret og ikke har deltaget i den i Tyskland om Deres Udtalelser førte livlige Forhandling, saa har Grunden været en dobbelt. Dels nærer jeg kun liden Tillid til, hvad der kan vindes ved en blot akademisk Diskussion om et Emne som det foreliggende. Efter min Mening fremmes Sagen selv langt mere ved at anvende Tid og Kraft paa at arbejde videre istedetfor at fortabe sig i Disput med anderledes tænkende. Thi ethvert Værk staar

---

¹⁾ D. Schäfer: Das eigentliche Arbeitsgebiet der Geschichte. Iena 1888. — Dito: Geschichte und Kulturgeschichte. Iena 1891.

og falder dog med, ikke hvad vedkommende har sagt derom, men hvad deri virkelig er ydet. Dels havde jeg et Indtryk af, at det Spørgsmaal, her debatteredes, for en meget væsentlig Del var et blot indre tysk. Det forekom mig, — maaske havde jeg Uret heri, men den Modsigelse, De særlig mødte fra sydtyske Modstanderes Side, syntes mig at bekræfte mit Indtryk — at Stridens egentlige Kærne var Forholdet mellem en stortysk centraliserende Retning og sydtyske separatistiske Tendenser.

Efter at hin Debat er forstummet, har De imidlertid genoptaget den i en ny Form, der nøder mig til at svare. Jeg sigter herved ikke til, at De har fornyet Deres egen nedsettende Dom over mit Skrift „Dagligt Liv i Norden“ i en langt skarpere Form end tidligere. Disse Udtalelser staar jo for Deres Regning, ikke for min; desuden tror jeg selv at være min Bogs skarpeste Kritiker, og ingen kan vist tydeligere end jeg se dens Mangler eller mere af Hjertet ønske, at den maatte have været langt, langt bedre. Men jeg sigter til det Sted, hvor disse Udtalelser er fremkomne, idet De nemlig har paabegyndt Udgivelsen af en Danmarks Historie fra 1523 indtil vore Dage¹⁾. Hermed har den tidligere blot akademiske Diskussion skiftet Form. Deres Meninger, der, da De Aar 1888 første Gang udtalte dem i Deres Tiltrædelsestale ved Universitetet i Tübingen, kun fremsattes som lærde Theses, er nu blevet til Maalesnorene for, hvorledes mit Fædrelands Historie skal fremstilles for en Læsekres, til hvilken danske Stemmer ikke naar hen. Den Danmarks fornødrede Tilstand, hvoraf De i Tübingen lod mit kulturhistoriske Arbejde være et enkelt, karakteristisk Udslag, er ikke længere et blot akademisk Mundsvejr, men det Synspunkt, hvorunder De agter at gøre vor nyeste Historie bekendt saa

¹⁾ D. Schäfer: Geschichte von Dänemark. IV Band. (Gotha 1893). Fortsættelse af Dahlmann: Gesch. Dän. I—III.

vidt, De formaar. Under disse Omstændigheder anser jeg det for min Pligt ikke længere at tie, men efter Evne søge at paa-vise de Fejlsyn, hvoraf Deres Opfattelse efter min Mening lider.

Da danske Læsere ikke kan forudsættes at være bekendt med Deres Tankegang, skal jeg først kortelig gengive Hovedpunkterne efter Deres Skrift af 1888 og, for at undgaa Misforstaaelse, stadig saavidt muligt anføre Deres egne Ord.

„Staten, det politiske Samfund, har gennem Aartusinder været historisk Granskens og Tæknings ypperste og herskende Genstand; Staten vil fremdeles maatte kræve en afgørende Betydning. Ogsaa fremtidigt vil det være Historikerens Opgave at gøre Staten forstaaelig, dens Udspring, dens Vækst, dens Væsens Betingelser og dens Opgaver.“ Men „i vor Tid er Udtrykket „Kulturhistorie“ blevet overordentlig populært.“ „Man tror hyppigt, at der med den er indtraadt en ny Æra i Historieskrivningen, at denne har forladt de gamle Haupt- und Staatsaktioner og vendt sig til det daglige Livs Scene. Man mener at have ledet Interessen fra det høje og højeste i denne Verden bort til det egentlige Folks brede Masse, og heri at have handlet ret. I vor saa stærkt demokratisk bevægede Tid, som kun under Indtrykket af vor Rigskanslers Kæmpeskikkelse¹⁾ af og til husker paa, at ved Siden af Maserne har Individet dog endnu ogsaa noget at betyde, forekommer det som en utvivlsom Mangel paa Begreb, naar man ikke paa ethvert Punkt af Historien vil søge Udviklingens Tyngdepunkt i Mængden, dens Anskuelse og Fornemmelser. Ja mere end det.“ „En stærk realistisk Strømning gør sig gældende. Det er ikke Folkenes politiske og religiøse Overbevisninger og Lidenskaber, der staar i Forgrunden for den kulturhistoriske Interesse, men deres dagligdags Vaner og Brug, ikke hine aandelige og sædelige Rørelser, der som en guddommelig Arvelod lever i Mennesket, men Tilfredsstillelser-

¹⁾ Fyrst Bismarck.

Formerne for alle de lavere Fornødenheder, der har hjemme i det menneskelige Væsens dyriske Del“.

„Tydeligst træder disse Tendenser frem hos de smaa Folk, for hvem der i vor Tid, hvor Stormagterne er politiske Eneherskere, enten ikke er stillet omfattende nationale Opgaver, der kan anspænde alle Kræfter, eller som frivilligt har opgivet eller maattet opgive saadanne“. „Disse Nationers historiske Bestræbelser kaster sig over at udforske Hverdagslivet indtil dets smaaligste Enkeltheder. I det skandinaviske Norden udkommer et omfattende anlagt Værk, der behandler Danmark-Norges Historie i Slutningen af det 16de Aarh.¹⁾ Hidtil har det kun omhandlet begge Landes indre Historie, hvorpaa siden den ydre skal blive opført, men det omfatter dog allerede en Række af Bind. Ikke mindre end et helt Bind er viet alene til Bøndernes og Borgernes Boliger, og Forfatteren fortæller i selvbehagelig Bredde eller gør sig i det mindste Umage for at fortælle (thi i mange Tilfælde vides intet herom) hvorledes Bord og Stol, Skab og Seng, Krukke og Potte har set ud. Og dette Arbejde af tvivlsom, i hvert Fald meget begrænset Værd, har i vide Krese vundet udelte Bifald og er gentagne Gange blevet prist som den eneste sande Art af Historieskrivning. Ogsaa i Tyskland, hvor Bogen blev bekendt i en Oversættelse i forkortet Form, er der blevet ydet den varm Ros, om end ikke af Fagmænd. Thi ihvorvel denne Retning ikke hverken i Literaturen eller i offentlige og private Samlinger og Afbildninger hos os har vundet den Styrke, som den, begunstiget ved en behagelig, af Statens Krav endnu ikke altfor stærkt medtaget Velstand, har opnaaet hos vore nederlandske og skandinaviske Naboer, saa er den dog traadt tilstrækkelig tydeligt frem“.

„Det forekommer mig ikke at være nogen Tvivl underkastet,

¹⁾ „Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarh.“ udkom i sin første Udgave under Hovedtitlen: Danmark-Norges Historie.

at den Modsætning, som man har forsøgt at finde imellem Historie og Kulturhistorie, i Virkeligheden ikke er tilstede, og at det beror paa fejlagtige og uklare Forudsætninger eller ligefrem paa Ukendskab til vort Arbejde, naar man tror under Løse- net „Kulturhistorie“ at kunne stille nye Fordringer af Betydning til Historien“. „Ved Siden af den egentlige Historie har Kirkehistorie, Rets-, Sprog-, Literatur- og Kunsthistorie til- dels allerede for Aarhundreder siden gjort Krav paa en fuld- kommen selvstændig Stilling, hvad ogsaa har fundet sit utve- tydige Udtryk i vore Universiteters Læreplan“. „I vort Aar- hundrede føler næsten hver Videnskab, om den saa staa Hi- storien i og for sig nok saa fjærn, Trang til at blive sig sin Fortid bevidst og anskueliggøre sig sin Erkendelses Vorden. Af alle disse Bestræbelser og Arbejder fremgaar uvurderlige Støtter og Hjælpe midler for den egentlige Historie“. „Men den egentlige Historiker, der lejlighedsvis dyrker disse Om- raader, skal blive sig bevidst, at han vandrer paa Sideveje og overhovedet ikke er den Mand, af hvem her kan ventes ydet noget Større. Ham sømmer det sig at beholde Stat og Folk for Øje. Han skal vel ikke overse nogen Side af den menne- skelige Kultur“; „men han skal blive sig bevidst, at det for ham kommer an paa at holde Blikket rettet paa Forholdet til den statslige Orden, iagttage og belyse den tusindfoldige Vekselvirkning mellem denne og næsten alle andre Ytringer af det menneskelige Aandsliv“. „Tid til anden kan historiske Spørgsmaal staa paa Dagsordenen, der nødvendigt kræver en stærk Opdyrkning af denne eller hin Hjælpedisciplin“. „Men at en slig Nødvendighed for Tiden skulde være for Haanden . . . . for Kendskab til det daglige Liv, maa afgjort benægtes. Liebhave re kan jo følge ogsaa denne Tilbøjelig- hed. De vil vel ogsaa kunne bringe enkelte Træk for Dagen, som ikke kan frakendes mere almindelig og højere Betyd- ning. Men i det store har vi her med en Tidsretning

at gøre, hvis Indtrængen i Historien efter min Mening bør bekæmpes fremfor at befordres; vi har at gøre med Tidens forfladende Retning, Lysten til heller at paavirkes gennem Sanser end gennem Hoved og Hjerte, heller at nyde med Øje og Øre end bruge sin Hjerne“.

Nej, „denne Sandhed kan vel gaa i Glemme, men aldrig stemples som Vildfarelse: Historiens egentlige Omraade er den politiske Historie“. „Udartninger kan ikke omstøde denne Regel, at Historikeren skal klarlægge politisk Magts Vorden, Vækst og Betingelser“. „Statens Væsen er Magt, Politik den Kunst at bevare den. Naar Macaulay erklærer Politik for den Videnskab, hvis Genstand er Menneskeslægtens Lykke, saa er dette jo meget nydeligt sagt, men ikke altfor logisk tænkt. Thi dette Maal kan kun indirekte blive tilstræbt. Hvo, der vil forstaa en Stats Udvikling, har at udforske dens Magts Vorden, Vækst og Bestaaen. Statens Magtmidler er fremfor alt af politisk og militær Natur. Deraf disse Spørgsmaals Overvægt i det politiske Arbejde“.

„Fremfor alt skal den historiske Granskning have bestandigt sikrere at fastslaa, at det er de sædelige Kræfter, der er de afgørende“. „Det er de sædelige Kræfter, der hersker i Historien. Kun ud fra det mest haabløse Forfalds Tider, hvor det fuldstændigt skorter paa udviklingskraftige Spirer til Nydannelse, lader Beviser sig hente for hin Opfattelse af Historien, som man har iklædt de frivole Udtryk: „Det er de snueste Dyr, der sejrer“. I de etiske Anskuelsers Fremgang ligger derfor Kærnen til den historiske Fremgang overhovedet. Men ingensteds træder den almindelige Folkemorals Maal saa tydeligt frem som i den Grad, hvormed alle formaar at give sig hen til Helheden, til det statslige, politiske Baand, der omslutter alle.“

„I vort, det nationale Statsdannelsens Aarhundrede, er det blevet til en Trossætning — men sikkert en falsk — at

enhver Nation ogsaa har Ret til at udgøre en national Stat.“

„For mere end 100 Aar siden har den for sit historisk-politiske Skarpblik med Rette højt berømte Justus Möser bemærket, at vor historiske Stil har forbedret sig i samme Forhold, som det preussiske Navn har udmærket sig og gjort os vor egen Historie vigtigere og mere dyrebar. For hans Paastand ligger den utvivlsomme Sandhed til Grund, at et sundt og kraftigt Statsvæsen er den uundværlige Forudsætning for en leve- og ydedygtig Historieskrivning“. „Hvad historisk Videnskab angaar, er vi nu stillede i Spidsen for Evropa. Vore Udgaver af Kildeskrifter er blevet Mønstre for Fremmede. Historisk Kritik og Metode syntes man stundom kun at kunne lære i Tyskland. Hvad historisk Kunst angaar, kappes vore Historieskrivere nu med de første i Europa“. „I ingen anden Nation lever en saa dyb og almindelig Interesse for udenlandsk og almindelig Historie som i vor.“ „Hvad angaar Syssel med udenlandsk Historie kan ingen Nation blot tænke paa en Sammenligning med os. Den Fylde af dybt indgribende, strængt videnskabelige Arbejder af enten monografisk eller mere omfattende Karakter, som Tyskland har at opvise med Hensyn til fremmed Historie, staar simpelthen uden Sammenligning“. „En Advarsel mod Chauvinisme finder sikkert mindre Anvendelse paa os end paa noget andet Folk“.

— Disse er de Hovedtræk ved Deres Teori, der falder en Udlænding mest i Øjnene. At den er ledsaget af en fyldigere Oversigt over Udviklingsgangen indenfor den tyske historiske Literatur, giver Fremstillingen anden Art af Værd, men føjer ikke noget nyt til Teorien.

Idet jeg i det følgende skal søge at imødegaa Deres Opfattelse, vil jeg samle, hvad jeg har at bemærke, under de to Synspunkter: 1) politisk Historie og Kulturhistorie og 2) nordisk Kulturhistorie.

I

De erindrer uden Tvivl en Fortælling fra „Tusind og én Nat“ om den bortkomne Kamel. Kameldriveren træffer tre Vejfarende, der nægter at have set den og dog nøjagtigt kan beskrive den efter dens Spor: den er blind paa venstre Øje, den halter paa højre Bagben, den er belæsset paa den ene Side med Bly, paa den anden med Sukker. Beskyldte for Tyveri føres de for Kadien, som frifinder dem.

Ved Gennemlæsningen af Deres Teori om Historieskrivning forekom det mig, at der maatte kunne hænde noget lignende med den.

Hvis De spurgte Vejfarende, om de ikke havde set Deres Teori, vilde disse kunne svare Dem: Den har som Forudsætning Preussens Sejr i 1864, 66 og 70 og Oprettelsen af det tyske Kejserdømme. — Landets Enhed er vel fastslaaet, men det falder endnu i to Halvdele, en sydlig og mere uafhængig, og Preussen mod Nord, der ved Magt og gode Løfter vil tvinge hin til at gaa op i sig. Teorien er belæsset halvt med Bly og halvt med Sukker. — Fyrst Bismarck er endnu i 1894 Rigskansler. — Teorien opfordrer først og fremmest til at opfylde den almindelige Værnepligt mod Preussen; i sin Iver herfor forbyder den al anden Adspredelse, og ser slet ikke til Kulturhistoriens Blomster paa den anden Side Vejen. Den er blind paa det venstre Øje. — I dens sædelige Fodskifte er der noget mangelfuldt. Den halter paa det højre etiske Bagben. — Den stammer fra en tysk Historiker, der selv har aflagt Prøver paa historisk Videnskab og Kunst, vistnok udgivet Kildeskrifter og nu er i Færd med at skrive et fremmed Lands Historie uden tysk Chauvinisme. — Men spørger De derpaa: „Hvor er da min Teori?“ saa svares der: Teorien! Vi har slet ikke set den.

Thi en Teori kan være i den Grad mærket af sin Tid og

sine Omgivelser, at den selv ligesom bliver borte, idet den mister det for en almen Teori væsentlige. Berøvet sin Stige-
evne og sit Overblik, synker den da ned til blot vingeløs at
tjene som Etikette paa en enkelt historisk Situation. Det er
min første Anke, at De saa lidet har undgaaet dette Skær.
Helt undgaar naturligvis ingen det, thi alt menneskeligt bærer
Præg af Begrænsning. Men hos Dem sporer jeg ikke noget
ret energisk Forsøg paa at hæve Dem til et mere alment
Synspunkt, paa at være andet end en Preusser af 1888.

Dette i Almindelighed. Hvad det ejendommelige i Deres
Standpunkt angaar, saa lader det sig udtrykke ved, at De
hævder „Staten, den politiske Magts Vorden og Vækst“, altsaa
den *erobrende* Stat som Historieskrivningens Hovedemne, og
som en Følge heraf kun tillægger Kulturhistorien Værd som
en blot Hjælpevidenskab hertil. Jeg skal søge at paavise,
hvorfor jeg anser begge Sætninger for lige uholdbare, idet
jeg først ganske kort gør Rede for, hvad Historieskriv-
ning er.

Historieskrivning er mere end nogen anden Kunst Erin-
dringens Datter. Den er Menneskeandens Indsigelse mod
Endelighed og Død, dens dristige Forsøg paa at redde det
bedste fra Forglemmelse. Under denne Stræben har oprinde-
ligt hver enkelt Stamme befolket sin Fortid med Helteskik-
kelser, en Sagnverden, ud af hvilken den egentlige Historie
i moderne Forstand først lidt efter lidt har viklet sig fri. Men
skønt vi nu er naaet til at stille det Krav til Historieskriv-
ningen, at den skal give et fuldstændigt og et sandfærdigt
Billede af, hvad der er foregaaet, saa hefter dog endnu det
gamle Fødselsmærke ved den. Det er en forklaret Verden,
hvori den lader Fortiden opstaa. Thi Meningen er jo ikke at
skaffe os ogsaa Fortidens Virkeligheds-Masse paa Halsen,
som om vi ikke havde nok i vor egen Tids. Var det saa,
ville vi simpelthen kvæles under den uhyre Bunke Enkelt-

heder, der væltedes ud over os. Vi samler dem til et Billede, danner en ideal Verden, hvor vi, efter bedste Evne Sandheden tro, lader det forbigangne gentage sig, men paa en ny Maade, med forkortede Linjer mellem Aarsag og Virkning, med det efter vor Mening væsentlige i saa klart et Lys, som det maaske aldrig viste sig for Samtiden. Dette er Historie-skrivningens Kunst. Enhver Historieskriver maa anvende den, naar han da ikke vil indskrænke sig til blot Opregning af Aarstal, Navne og Aktstykker, og selv saa anvender han den i dens groveste Form om end maaske sig selv og andre ubevidst. Det overleverede, de spredte Enkeltheder er Farverne, hvormed Historieskriveren maler. Selv den største Bunke Farver er endnu ikke et Maleri. De maa blandes og anbringes med Kunst. Den ligelige Enhed mellem det overleverede og dets kunstneriske Anvendelse udgør Billedets Værd som Portræt. Men idet Historikeren saaledes gengiver Fortiden, giver han tillige ubevidst et Billede af sig selv.

Det er i dette Vekselspil mellem Historikerens Billede af Fortiden og af sig selv, at det etiske i Historieskrivningen ligger. Dette etiske behøver ikke udvortes at komme til Orde i Form af direkte Ros eller Dadel over Personer og Begivenheder, end mindre i et aabent udtalt: „Gak hen og gør ligesaa!“ Det kan ytre sig i den Maade, hvorpaa Forfatteren lader Aarsag og Virkning mødes, i hans Valg af Emne, hans Maade at manøvrere med Stoffet, i en egen Behandlingskraft, i en flygtig Duft eller en stille Glæde, et Mod til at leve, en Trang til at virke, der usynligt strømmer fra Bogen til Læseren. Thi nu som fordem i den graa Oldtid: det er *det bedste*, som Menneskeheden vil redde fra Forglemmelsen. Og i Bestemmelsen af, hvad der er det bedste, tegner hver Tidsalder, hver Historieskriver sig selv.

Jeg har hørt mange Udtryk for, hvad dette bedste er, lige fra vore hedenske Forfædres Paastand: Tapperhed, til den

nyeste Tids Betegnelser for Historiens højeste Maal som Individets Lutring, eller Folkeslagenes Udvikling eller Menneskeandens Fremadskriden. Jeg forstaaer Tanken, hvad enten den alment udvides til, at Historieskrivningen skal paavise Tilstedeværelsen af en moralsk Verdensorden, eller dens Opgave gammeltestamentligt jødisk indsnævres til blot at paavise Jehovas Førelse af sit udvalgte Folk. Men det nyeste preussiske Udtryk af 1888, at „Historikeren skal klarlægge politisk Magts Vorden, Vækst og Betingelser“ forbavser mig. Tilgiv mig, at jeg aabent siger hvorved: ved sin Brutalitet. Og dette Indtryk øges kun, naar det yderligere hedder: „Statens Væsen er Magt, Politik den Kunst at opnaa den.“ „Det er de sædelige Kræfter, der hersker i Historien.“

Thi det er mig en haard Tale, naar den, der agter at skrive mit Fædrelands Historie for Udlændinge, konsekvent maa paastaa, at f. Eks. Danmarks Tab af Norge 1814 og af Sønderjylland, Holsten og Lauenborg 1864 ikke var et Udslag af, at Landet begge Gange overvældedes af Stormagter, men simpelthen Udtryk for dets egen Tilbagegang i sædelig Kraft. Og ligesaa meget er det i Strid med mine Følelser, naar en Historiker, „der klarlægger Preussens Vækst“ i den nyere Tid, ved saadant Bevis vil godtgøre „de sædelige Kræfters Herredømme i Historien.“ Thi jeg har mit eget Begreb om den Moral, i Kraft af hvilken stærkere Naboer tre Gange sønderlemmede det blødende Polen. Rent bortset fra 1864 formaar jeg ikke at blive sædeligt begejstret over, at Preussen 1866 tilintetgjorde Hannover, Hessen-Kassel og Nassau. Og ingen moralsk Streng i mit Hjerte dirrer af Sympati ved, at det siden har erobret Elsass-Lothringen fra Frankrig.

Det forekommer mig, at De selv, Hr. Professor! stundom føler Trang til ligesom at indaande en renere Luft. Saaledes forklarer jeg i hvert Fald Deres Forsøg paa engang imellem at aabne et Vindue ud til andre Forhold. Af og til begrunder

De nemlig Statens og Staternes sædelige Værd ved Henvi-
ning til, hvorledes de lige fra Oldtiden indtil nu har været i
Stand til ligesom at slaa Borgernes skønneste Dyder i lys
Lue. „Intetsteds træder den almindelige Folkemorals Maal
saa tydelig frem som i den Grad, hvormed alle formaar at
give sig hen til Helheden, til det statslige, politiske Baand,
der omslutter alle.“

Jeg beder undskylde, at jeg i Sagens og Deres egen vel-
forstaaede Interesse lukker dette Vindue. Gennem det kom-
mer man nemlig ud til et helt andet Omraade, Individets,
den enkeltes Forhold til Staten. At Individet i dette Forhold
baade har lagt og fremdeles vil lægge for Dagen mange af
sine bedste Egenskaber, derom er der ingen Tvivl. Men
denne Moral er Individets, ikke Statens. Hvis nogen f. Eks.
paastaar, at i Krig, under Pest, i store Folkeulykker udfolder
Mennesket sine bedste Egenskaber, saa er det Mennesket,
der her viser sig sædeligt, ikke Krigen, Pesten, Ulykkerne.
Men De har jo netop taget Afstand fra at bestemme Indi-
videts Udvikling som Historieskrivningens højeste Genstand
og Maal. De har i Modsætning hertil foretrukket Staten, den
politiske Magt i dens Vorden og Vækst. Det gælder da om
at holde Standpunktet rent og ublandet. Thi kun naar man
ret faar Øjet op for, hvad Selskab man er kommen i, er
der Udsigt til, at man selv frivillig atter vil opgive det.

Og at Staterne i deres indbyrdes Forhold er meget uklare
Repræsentanter for Sædelighed, derom hersker der med Rette
ingen Tvivl. Grunden er dobbelt. Dels er den Form for mo-
ralsk Gengældelse, hvormed der her hyppigst er Tale, svær
at fatte. Dels er det sædelige Standpunkt, som de indbyrdes
indtager, saa grumme lavt.

Den moralske Gengældelse er svær at fatte. Thi menne-
skeligt set tager det sig uforstaaeligt ud, naar Brøde og Straf
ikke følges ad, men hvad f. Eks. den franske Stat havde for-

brudt under Ludvig den 14de og 15de, først straffes paa den under den sidstes Sønesøn, Ludvig den 16de. De skyldige Individer var da borte. Vi kender saa lidt til Staternes Individualitet, at vi uvilkaarligt kræver menneskelig Individualitet for at forstaa den moralske Gengældelse. I Napoleon den Stores personlige Skæbne har vi let ved at finde en Ligevægt mellem Skyld og Skæbne; men Svaret glipper, naar der spørges, hvorfor Frankrig under ham skulde koste det øvrige Evropa helt over til Rusland Strømme af Blod.

Enhver, der tror paa en Forsyns-Styreelse og en moralsk Verdensorden, tvivler ikke om, at ogsaa alt dette, selv om vi ikke fatter det, dog har sin Rigtighed. Men just derfor vil han ikke falde paa at vælge netop det mest taagede Sted til Udsigtspunkt, thi det maa anses for haabløst med vor ringe Viden at ville paavise ud fra Staternes indbyrdes Forhold, at „det er de sædelige Kræfter, der hersker i Historien“.

Dette staar i Forbindelse med, at det sædelige Standpunkt, som Staterne indbyrdes indtager, er saa overmaade lavt. Medens de moralske Begreber mellem de menneskelige Individer allerede har undergaaet en ikke ringe Udvikling, og medens dette indenfor hver enkelt Stat har givet sig Udtryk i mere eller mindre fremskredne Love og Institutioner, saa befinder Staterne i deres indbyrdes Forhold sig den Dag i Dag, just i de afgørende Øjeblikke, paa det oprindelige Standpunkt: Raa Egoisme er Drivfjeder, den stærkeres Ret højeste Lov. Alt for Aartusinder siden er Mennesker naaede til at opstille de simple Moralbud: Du skal ikke begære din Næstes Eje, du skal ikke stjæle, du skal ikke slaa ihjel. Men Stat og Stat imellem har det lige til den nyeste Tid gældt for Ret: Du skal begære Din Nabos Eje. Kan du stjæle deraf, desbedre! Hvis ikke, saa myrd ved Lejlighed din Nabo og tag, hvad han ejer!

Man lade sig ikke vildlede af de fredelige Mellemtider,

hvor Borgernes og de regerendes gode Følelser faar Lov til ligesom at skyde op, fylde Statslivets Former og fremkalde Skindet af et godt Samliv mellem Stater. Det er Staten, der sover. Næppe vaagner den og føler Hunger, førend den som et Rovdyr styrter sig over sit Bytte. Alt, hvad der hedder Moralitet, kastes nu overende. Fra oven vælter en Strøm af vilde Instinkter ud over Statens Borgere; om de saa hader Grusomhed og Mord nok saa meget, forvandles de til en Flok Bøddler og Mordere — thi Staten kræver det.

Heri ligger en Undskyldning for hvert enkelt Individ. Men Staten selv, i hvert Fald den Part, der angriber med Urette, savner enhver saadan. Naar det enkelte Individ under slige Omstændigheder gør, hvad der under almindelige Forhold vilde være det modbydeligt, er det i Kraft af en Dyd: Lydighed. Men den angribende Stat handler i Kraft af det modsatte: Ulydighed. Mellem Stater gælder nemlig den ejendommelige Regel, at alle Forpligtelser, alle Love hæves med ét, naar der blot udtales Trylleordet „Krig“! I intetsomhelst menneskeligt Forhold kendes ellers dette Lavmaal af Moral. Mellem Staternes Rovdyr synes det Udtrykket for det rette Liv og varer ved, indtil Trætheden indtræder, og den stærkeste eller snueste for en Tid har sejret.

Det er klart, at denne „Stats-Moral“ udøver den mest for-dærvelige Indflydelse paa Summen af de langt mere udviklede Individuer, paa hvem den hviler som en Mare. Halvt ubevidst gennemsives de af den, og der gives ikke det Land i Evropa, hvor ikke Begreberne om, hvad der er tilladeligt Mand og Mand imellem, opspædes betydeligt, naar Talen føres over til, hvad der gælder mellem Stater. Alt efter de forskellige Folkeslags Natur fjerner man det pinlige heri ved enten underhaanden at smaalee, eller at lade et dog ret talrigt Parlaments-Mindretal holde paa det modsatte, eller at tage Vorherre med som Forbundsfælle. Gælder Overfaldet en Magt

udenfor Evropa, er det staaende Skik at lade det foregaa i „Civilisationens“ Navn.

Man dømme om disse Forhold, som man vil. Man se et gryende Lysglimt af en bedre Fremtid i Nationalitetstanken, der byder Staten at nøjes med at omfatte kun et enkelt Folk; i den almindelige Værnepligt, der lader hele Folket føle Tyn-gen af Krig og derfor opfordrer det til gennem sine Repræ-sentanter at afværge den; i den svage Udsigt til Voldgifts-retter, der som en øverste Domstol skulde afgøre Staternes Tvisteemner — én Ting staar fast: Hvo der sætter „Statens, den politiske Magts Vorden og Vækst“ som Historieskrivnin-gens højeste Genstand, sætter den ikke noget højt Maal.

Jeg veed ikke, Hr. Professor! hvorvidt ogsaa De tager Landkending af noget af disse tre Tegn paa en bedre Frem-tid. Af Nationalitetsbevægelsen er det i hvert Fald næppe, efterdi De jo udtaler: „Det er sikkert en falsk Trossætning, at enhver Nation ogsaa har Ret til at udgøre en national Stat“. De søger derimod bort fra Vanskelighederne ved, som før omtalt, at vende Blikket fra det umoralske i Staternes indbyrdes Forhold hen til Individets Moral i dets Forhold til sin enkelte Stat. Som ovenfor berørt opgiver De her Deres eget Princip og gør for en Tid Individets Udvikling og ikke Udviklingen af den politiske Magt, Statens Vækst, til Hi-storiens Genstand.

Men just fordi De kun gør dette for en Tid, faar det ingen afgørende Følger. De vender blot et Øjeblik — som en romersk Imperator, der overlister af naturlig Menneskelighed — Blik- ket bort fra det modbydelige Blodbad, eller De tvinger Dem selv til at se derpaa, men søger Trøst ved Tanken om disse Soldaters blinde Lydighed, disse Fangers virkelige Heltemod, idet de nedskydes. Men Eksekutionen selv lader De frem-deles foregaa. Og den Sædelighedens Lov, som De derpaa forkynder, er kun den fattigste af alle: Ve de Besejrede!

Thi hvad anden Lod har De at anvise de Landsdele, som Staten i sin Vækst har tilegnet sig? Maaske var det forhen lykkelige Egne med en flink Befolkning, glad ved at føle sig ét med det Folk, hvoraf de udgjorde en Del. Men her spørges jo ikke om den enkelte eller engang om Folk. „Det er sikkert en falsk Trossætning, at enhver Nation ogsaa har Ret til at udgøre en national Stat“. Det er Staten, den sejrige Stat, hvorefter det drejer sig. Alle de overvundne har kun at opgive det bedste, som de ejede. Thi her er intet andet Haab, og at haabe andet er Brud paa det sædelige. Historiens Moral har, ligesom den blinde Isak, kun én Velsignelse, der tilfalder den af de to Parter, der formaar at tilvende sig den, Velsignelsen til den sejrende. For Polen, det danske Sønderjylland, Elsass-Lothringen er Historien ude; de faar trøste sig med, at deres højeste Pligt nu er „at give sig hen til Helheden, til det statslige, politiske Baand“, som nu omslutter dem.

Og dog tror jeg, Hr. Professor! at ogsaa De er villig til stundom at lade Naade gaa for Ret. Selv her, hvor det dog gælder om at være haard, kan vistnok ogsaa De blive blød og stemt for at gøre en Undtagelse. Hvad om vi sætter Preussen som den overvundne, Aaret til 1807 og Sejrherren som Napoleon! Han stod som Genopretteren af Karl den stores ældgamle, romerske Kejserdømme. Preussen var knust, og store Dele af dets Landomraade indlemmedes i denne mægtige Stat. Men skøndt de afstaaede Landsdele nu kun havde at forsage, dvæler saa dog ikke Deres Sympati, Hr. Professor! hos de overvundne, hos enhver, der trofast holdt ud, vovede at haabe imod Haab og i det stille forberedte sig til den Dag, der skulde komme? — Jeg skal ikke misbruge Deres Fortrolighed, hvis De maatte tilstaa det. Det er menneskeligt at ytre Svaghed, naar man er for sig selv. Det er nok, naar man veed at beherske sig overfor andre.

Hvis den politiske Historie ikke var andet end Staternes indbyrdes Kamp om Magt, saa var dens bugtede Blodstriben knap værd at følge gennem Tiderne; ensartet, trøstesløs, gentog den bestandig kun sig selv. Saaledes tager i Afrikas Indre Negerstaternes Historie sig ud, der med Rette siver ned i Glemsel: Statslegemer, der gennem Aartusinder krymper sig i Kamp, skiftevis æde og ædes af hinanden. Hvad er det, der gør vor politiske Historie til mere end dette? Det er ikke de menneskelige Individder i og for sig, thi hist som her spilles Staternes Kamp med menneskelige Brikker; om de er hvide eller sorte har kun lidet at sige. Nej, det afgørende er, at ved Siden af vor politiske Historie har løbet en anden, en Kulturudviklingens Historie, der har kastet paa hin sit skiftende Skær.

Thi jevnside med og til Trods for Staternes evige Strid har der gaaet en virkelig Udvikling, de enkelte Individders, Slægtledenes, Folkeaaendernes. Dette er Lysstriben i Menneskets Historie, dens inderste Væsen, der stammende fra Lysets Kilde, selv lys og selvlysende, higer frem uden Rast, trods Modstand og Vold, mod sit Ophav. Denne Kulturens Historie i videste Forstand — Menneskets voksende Kendskab til og Opdyrkning af sig selv saa vel som af den Jord, hvorpaa det er sat — snor sig langs med den politiske Historie, ofte vanskelig at holde helt ude fra denne, thi det er jo de samme Individder, der deltager i begge. Det er Kulturstrømmen, der er den selvlysende. Men idet der herfra laanes Ideer og Opfindelser, der tages i Anvendelse i den politiske Kamp; idet stundom Kulturtrangen slaar Gnister ved Sammenstød med den politiske Flint, kan det ved en Øjenforblændelse tage sig ud, som om Lysskæret paa det politiske Glar betegnede et indre Lys. Ikke saa i Virkeligheden. Der er Menneskeblod i begge Aarer. Men Kulturstrømmens er Pulaarens ernærings-

dygtige, iltfyldte; mørkt og næringsfattigt har det i Blodaaren kun den Forjættelse, at Fornylse er andensteds.

Det har været vor Tids Opgave praktisk og videnskabeligt at bestemme Forholdet mellem Kulturhistorie og politisk Historie. Som det vil ses, kan ingen af dem foreløbigt undværes, naar det gælder Kundskab om Fortids Liv. At udelukke den politiske gaar ikke an, da den baade faktisk har beslaglagt saa meget af Fortidens Interesse og saa ofte har virket som Prisme, hvori Kulturindholdet brødes. Hertil kommer det rent praktiske Hensyn, at den politiske Historie afgiver en hensigtsmæssig Opfæstning for Tidsfølge, et Espalier for Kulturudviklingens Vinstok. Men staar saaledes for Øjeblikket Viseren paa ligeligt Hensyn til begge Former for Historie, saa kan der ikke være nogen Tvivl om, i hvilken Retning Udviklingen gaar. Der maa komme en Tid, hvor dels Kulturbevægelsen bliver for kraftig, dels Massen af det bestandigt sig ophobende politiske Stof bliver for tung og en Afgørelse maa træffes. Hvilken Art Ballast, der saa vil blive kastet ud for at lette den besværede Hukommelse, er ikke vanskeligt at gætte. Der vil blive udheldt nogle Sandposer med Kongerækker, Krigsbegivenheder og Fredsslutninger, og den ældre politiske Historie vil mere og mere skrumpe ind til det tørre Udtryk: det eller det Aarhundrede.

Under disse Omstændigheder nærer jeg udelt Beundring for det Mod, hvormed De, Hr. Professor! trofast imod „den voksende Stat“, stiller Dem imod Strømmen. Idet De erklærer den politiske Historie for Hovedsagen, betegner De Kulturhistorien som en blot Hjælpevidenskab. Gaaet paa Klingen af Deres Landsmænd mod Syd har De senere¹⁾ udtrykt Deres Opfattelse bestemtere: kun gennem den politiske Historie faar Kulturhistoriens Indhold Betydning. „Om en Idé eller en

---

(¹ Geschichte und Kulturgeschichte 1891. S. 25.

Kendsgerning naar til større Betydning for Udvikling af menneskelig Kultur afhænger af, om den i en eller anden Form formaar at vinde Indflydelse paa Statsliv“. Tillad ogsaa mig med et Par Eksempler at paavise det uholdbare i denne Paa-stand.

Lad os til Eksempel vælge Grækenlands Historie i Oldtiden. De siger: „Just deri ligger dens evigt uforgængelige Dannelses-Værd, at i dens mest glimrende Epoker straalers Borgerdyd uovertræffeligt.“ Vi forlader ganske vist herved den „voksende Stats“ Omraade og begiver os over paa Individets, dog skal jeg for en Stund følge Dem ogsaa der. Jeg er ikke blind for det Forhold, som De fremhæver, men jeg har tillige Øje for det modsatte: den højt priste atheniensiske Republik skæmmes stærkt af dens stadige Trang til Tyranner. Spartas haarde Dyd slaar for ofte Klik overfor persisk Overdaadighed, der som ved et pludseligt Knæk faar de altfor strengt opdragne til at svigte baade sig selv og Fædrelandet, for blot engang at nyde ret til Bunds. Og det uhyggeligste af det hele. Næppe har Grækerne enigt udført den Heltedaaed at drive Perserne bort fra Evropa, førend deres to Hovedstater, Sparta og Athen, i vild Skinsyge styrter sig over hinanden og holder ikke op, førend de begge ligger matte og blødende for Persernes Fødder.

Men selv om alt dette havde været anderledes, hvad Betydning for Eftertiden fik saa Grækenland, hvad blev der overhovedet tilbage, naar man borttog dets Billedhugger- og Bygningskunst, Homer, Tragikerne, Plato og Aristoteles, hele det græske Aandsliv, den græske Dannelses, heriblandt vel at mærke ogsaa den historiske Fremstillingskunst? Et vissent Blad, en glemt Stordaaed i Linje med Sesostris' Bedrifter. Nej, selve den mærkelige Iver, hvormed man endnu den Dag i Dag hænger ved Studiet af Forhold og Begivenheder, der i Oldtiden husedes paa en lille Plet Jord i et Hjørne af Ev-

ropa, afgiver det bedste Bevis for, at det gamle Grækenlands Betydning for os bestaar i Kulturværdi, medens man kun paa den allerfineste Vægt kan veje dets politiske Virkning ned til vore Dage.

Lad os gaa videre i Tiden. Kristendommens Komme, de kristelige Ideers Gennemsyren i de hedenske, Kvindens, Slavens Befrielse og den langsomme, sikre Hæven gennem Tiderne af det moralske Niveau — alt dette er lutter Udtryk for en kulturhistorisk Bevægelse af den mest omfattende Betydning. Hvad Forhold til Staten havde Kristus? Kun det ene, at den dræbte ham. Og saaledes gjorde den ved hans Apostle og ved saa mange af hans Tilhængere, som den kunde faa Ram paa, hele tre hundrede Aar igennem. Ikke desto mindre bredte det nye Livssyn sig, og Staten gav endelig tabt, slog om og gjorde Kristendommen til Statsreligion. Først fra dette Øjeblik daterer De dens historiske Betydning. De forveksler Vindfløjen med Vinden. Kraften laa i Livssynet selv, ikke i den mere eller mindre tvetydige Forbindelse, det nu indgik med Staten. Denne kunde rejse synlige Kirkebygninger, give Bisperne Rang og skaffe Ørelyd for ørkesløs Tvist om tre Personer i Guddommen; men Staten kunde ikke, allermindst den erobrende Stat, lære nogen at leve Livet i Kærlighed. Og da den nye underlige Skabning, Statskirken, selv skød friske Skud, saa var det heller ikke Statsklædebonnet, men hvad den havde arvet af det kristelige, der gav disse Livskraft. Pavens Styrke laa ikke i, at han var Hersker i Pavestaten eller indsat af en Kejser, men i den Kraft, hvormed han vovede at stille et højere Riges Fordringer op imod Staterne af denne Verden. Munkenes Betydning laa i den Selvopofrelse, hvormed de, uden Hensyn eller blot Forhold til Staten, led Døden for at forkynde det nye blandt Hedninger eller stille gav Livet hen, under Pleje for Mennesker, udyrket Jord og lidet agtede Haandskrifter.

Ganske den samme Gaaen paa skraa af Vinden, ikke fremkaldt af eller i Pagt med Staten, men virkende trods den og hentende sin væsentlige Kraft andetsteds fra — er de Mærker, der hæfter ved alle Middelalderens større Rørelser: Riddervæsenet, Korstogene, Fristædernes Opstaaen og de store Opdagelsers Tid. Og hvad der gælder Fortiden, gælder lige ned til vore Dage. Som almindelig Regel lod det sig langt snarere opstille: Ve den Kendsgerning eller Tanke, hvori Staten faar for fast et Tag. Krudtets gavnlige Opfindelse blev omsat til Hære med Mordvaaben i tusindvis. Luthers klare Tanke: ingen Pave mellem Gud og mig, blev i de enkelte Stater forvandlet til: saa plyndrer vi Kirken, og Statsfyrsten bliver Pave; Stat og Stat imellem førte den til Religionskrigene. Omvendt, hvor har ikke Bogtrykkerkunstens Opfindelse afsat dybe og fredelige Spor i den menneskelige Udvikling, just fordi den, engang opstaaet, var for allestedsnærværende til at indfanges og tages alene i Statens Tjeneste!

Alle de Eksempler, jeg hidtil har anført, har, hvor overbevisende de end er, et eget Fællespræg: der hører en vis Dannelse til for at forstaa dem. Dette gælder mere eller mindre ethvert Eksempel fra Fortiden. Der hæfter noget litterært og forfintet ved, selv om jeg hverdagsmæssigt modbeviser Deres Paastand om Statens Betydning for Kultur-Udslag ved Eksempler som disse: den epokegørende Brug af Taltegnet 0 skyldes ikke dets Anvendelse i Statsregnskaberne, men omvendt; strikkede Strømper trængte igennem som Beklædning, ikke fordi Henrik den Anden af Frankrig først viste sig med et Par, men fordi de var hensigtsmæssige; Goethes Betydning ligger ikke i, at han blev Gehejmerraad.

Men ved Siden heraf er der fra det 19de Aarhundredes Begyndelse opmarcheret en egen haandfast Flok af Beviser for Kulturhistoriens Værd. De er, om De saa vil, af en upoleret Race, men De har den Fordel at tale et Sprog, som alle for-

staar. Dampskibe, Jærnbaner, Maskiner af enhver Art, Tændstikker, Petroleum, Gas, Elektricitet, Fotografier, Telegrafer, Telefoner osv. osv. er Navnene paa enkelte af dem. Som en strid Byge er de staaet lige i Øjnene paa alt statsligt Snæversyn, har nedslaaet den erobrende Stats kunstigt rejste Grænser, forkortet Afstande, og ligeglade ler de, om den enkelte Stat vilde nægte dem Støtte. De kommer ikke som Tryglere; „undvær mig, om du kan“! er deres Løsen. Men alt imedens de spotter politiske Fordomme, og haanligt jager Staterne til Døde ved at fremvise bestandigt nyere og bedre Krigstilbehør, forkynder de for Individerne og Folkene Samdrægtighedens rene Lære. De kalder til Arbejdets og Fredens Færd og har allerede samlet, selv under Krigslarm, Folkene til en ny Art fredeligt Møde, Verdensudstillingernes sammenlignende, æg-gende Stævne.

Det er denne stærke Strøm, der mere end noget andet har vendt op og ned paa de gammeldags Begreber om Historie. Den har indført en hel ny Værdimaaler for Forholdet mellem Kulturbevægelsen og den politiske Historie. Jeg tilstaar min Skrøbelighed, jeg bytter gerne min Viden om flere preussiske Hertuger for Kendskabet til Lampeglassets gennemsigtige Skorsten, og jeg afstaar endog et rundeligt Antal Kurfyrster for Brugen af Tændstikker. Forarger dette Dem, Hr. Professor! kan jeg svare: mange er mine Medskyldige. Men jeg gaar videre og paastaar, at De selv deler Mening med mig. De kræver blot Tanken uniformeret. Vi bliver enige, naar jeg paastaar, at selv om der havde været tre Moltker ved Sadowa, vilde Slaget have været tabt og Tysklands Skæbne nu en hel anden, hvis Preusserne ikke havde haft Bagladevaaben. Og hvilken velsignet Ting viste saa ikke Jærnbaner sig at være, da den tyske Hær 1870 i en Fart skulde mobiliseres!

Hvad der har givet Kulturhistorien i dens nyeste Form sit umistelige Forspring for den politiske er de tre afgørende

Forhold: Mellem Staterne gælder endnu aller inderst inde den samme lave Moral som for Aarhundreder siden, egoistisk marcherer de den Dag i Dag fremdeles kun paa Stedet. I Kulturudviklingen er selve *Fremskridtet* Bevægkraften; det driver med Fart, og hvert Barn kan se Fremgang fra Fyrstaal til Svovlstikker, fra Daguerreotypi til Fotografi, fra Talglys til Petroleumslampe. — I den politiske Historie kommer det, som den erobrende Stat tilegner sig, kun denne til gode og købes paa en andens Bekostning. Den enes Sejr, den andens Nederlag. I Kulturhistorien er Glæden fælles, thi Tabet er ingens, Fremskridtet *alles*. — Her som hist gives vel Sejrherre og faldne, Officerer og de Meniges Mængde. Men vandt nogen fremfor andre, led nogen fremfor andre, var han Fører eller fyldte han kun troligt et Nummer i de talløse Rækker — ét Hædersmærke havde alles Færd: den var *uplettet af Broderblod*.

II.

Jeg vender mig nu til vor egen hjemlige Historieskrivning, hvortil De har henvist som Udtryk for, at der i Nutiden „enten ikke er stillet de smaa Folk omfattende nationale Opgaver, der kan anspænde alle Kræfter, eller at de frivilligt har opgivet eller maattet opgive saadanne“.

Den Slægt af historiske Forfattere, som nu virker i Danmark, fik en egen Indvielse til sin Gerning. Stammefrændskabet mellem Nordens tre Broderfolk var i den sidst forløbne Menneskealder kommet til smuk og klar Bevidsthed; men det nytvundne Baand viste sig for svagt i den tunge Prøve, hvorpaa det ved Frederik den 7des uventede Død pludseligt blev stillet. Danmark stod alene i Kampen mod Stormagter mod Syd. Kanonerne fra Dannevirke, Dybbøl og Als indsang den haarde Lære, at Ret maa vige for Magt. Ved

Freden blev Danmark lemlæstet. Nordisk Land kom i fremmed Vold, Brødre blev skilte fra Brødre.

Det vilde have været forstaaeligt, om nogen under slige Forhold sky var bøjet af fra det historiske Studium, om Mismod og Tvivl havde slaaet Bom for Syslen med vore egne Minder, hvorover Skæret fra Nutiden kastede Skygger, og draget Sindene enten til fremmede Lande eller helt bort til andre mere fredlyste Aandens Omraader. Det skete ikke. Tværtimod tog en travl og talrig Skare fat for at væрге vort Eje, rejse et Værn om det blødende Folk af dets bedste Minder. Den Kraft, som her blev sat ind, udgjorde, sammenlignet med tidligere Tider, netop en uforholdsmæssig Del af det aandelige Overskud, og Udbyttet svarede hertil. Men der blev arbejdet i Tavshed.

Thi der gives Lejligheder, hvor Tavshed taler lydeligere end Ord, og det, der føles af alle, netop derfor ikke udtales. Det er Tider, hvor Folkeaanden virker i de mange, som stiltiende forstaar, at de drives af det samme. Eller tvivler De om Sammenhængen i disse tilsyneladende spredte Bestræbelser, der former sig som Ring ved Ring i samme Brynje? Betragt disse Emner, hvorledes de alle mødes i at højne Modet, vække ny Kraft og Selvtillid. Derfor er de hentede fra Danmarks Stortid, fra Normannernes, Margrethes Dage og den Tid, da Danmark var Herre paa Havet. Eller de følger Traadene i Samlivet mellem de tre nordiske Brødrefolk, blotter det Net af Masker, der knyttes bestandigt fastere. Eller de belyser afgørende Tider — fra Kirkens Grundlæggelse til Folkets stille indre Liv under Enevælden, dets Hædersdage, dets overstandne Pengeød, dets Friluftsliv under Junigrundloven; eller kraftige Slægter, Rosenkrandsere og Biller; eller de mange enkelte Navne, der lyser endnu fra „vor forhuggede Skjoldrand“. Dristigere og dristigere gaar de frem, de lægger ikke blot Haanden paa det nys tilføjede Saar og under-

søger roligt den sidste Krigs Gang; de vover sig ind paa Op-gaver, som Fortiden ikke har magtet, en samlet Oversigt over alle bekendte Personligheder fra Oldtid til Nutid, Udgivelse af Kilder til dansk Historie i et Omfang som ingensinde før. Og alt dette uden Ledsagelse af aandelige Rørelses kun alt-for hyppige Følgesvend: Partistrid og Tvist. Her er blevet udvist en Enighed og Selvbeherskelse, for hvilken hver enkelt med Rette bærer Æren.

De, Hr. Professor! har uden Forbehold udtalt Deres Stolt-hed over den tyske Historieskrivning og prist den som Nu-tidens ypperste. Tillad mig i jævner dansk Form at sige: Ogsaa vi er glade ved vor. Just saaledes som den har ud-foldet sig siden 1864, indeholder den et levende Vidnesbyrd om, at Folkets aandelige Kraft ikke er bleven svækket, en mangestemmig Indsigelse mod, at det skulde „frivilligt have opgivet eller maattet opgive“ den vigtigste af alle nationale Opgaver, Hævdelsen af sin Selvtændighed.

De svarer hertil: Denne Sundheds-Tilstand er kun tilsyne-ladende. Der findes paa Frugten en lille sort Plet, der godt-gør, at den hele er angreben og uholdbar. — Denne sorte Plet, hvorpaa De peger, er mit Skrift, „Dagligt Liv i Norden i det 16de Aarhundrede“. Jeg skal da søge at berigtige denne Deres Opfattelse, søge at paavise, at den sorte Plet, hvorom der tales, ikke er tilstede i Virkeligheden, men kun beror paa en Mangel ved Deres Syn. Jeg beder paa Forhaand tilgive, at jeg under denne Paavisning nødsages til at tale saa meget om mig selv.

Jeg er enig med Dem i, at et Skrift af et saadant Omfang, især i en mindre Literatur, ikke kan fremkomme ved en Tilfældighed. Naar det ikke er udgivet i Kraft af en Rig-mands Lune uden tilsvarende Læsere, men det virkelig Skridt for Skridt er baaret frem af en vid og trofast Læsekres, saa har Læsere og Forfatter hver sin Part af Ansvar, saa er

Skriftet i hvert Fald betegnende for den Smag og de Stemninger, der paa dets Tid var oppe. Jeg skal da saa objektivt, som det er mig muligt, søge at bestemme de ydre og indre Betingelser, hvoraf mit Skrift er fremgaaet.

Hele den kulturhistoriske Strømning, hvorom jeg nys har talt, traf i Danmark et gunstigt og indbydende Jordsmon. Landet ligger frit og aabent; intet Fjeld, ingen større Naturhindring stænger Sindet trangt og Fremskridtet ude; i en sjælden Grad er Danmark tværtimod tilgængeligt baade tilsøs og tillands. Jævn Velstand har fritaget Befolkningens Mængde for som andetsteds at stirre trælbudent, ufravendt paa Arbejdet. De allerfleste har Øjeblikke, hvor de frit kan se sig om og gennemviftes af Indtryk. Der gives da næppe den Vraa i Danmark, hvor ikke Forskellen mellem Sejlskib og Dampskib, eller Landevej og Jærnbane, eller Fodbud og Telegraf, eller gammelt Ildtøj og Tændstikker, Talglys og Petroleumslampe o. s. v., o. s. v., alle eller enkeltvis har ægget til Sammenligning og Eftertanke. I Forening har disse Forhold fremkaldt et folkeligt Fællespræg, hvor let Modtagelighed, parret med aabent Øje for det pudsigt afvigende, Driftighed, Jævnhed og en vis almindelig Selvfølelse, fremmet ved frie Forfatningsforhold, har indgaaet en ganske egen Blanding. Denne Almenaand har i den nyeste Tid gentagne Gange givet sig kraftige Udtryk. Næppe i noget andet Land i Evropa vilde f. Eks. en saa almindelig, hurtig og sikker Fællesbevægelse være tænkelig som den, der i Løbet af et Par Aartier foregik i vort Landbrug, da det med ét gik over til den nye Form for Smørproduktion.

I denne aandelige Jordbund har der i Løbet af den sidste Menneskealder været en Kulturdrift i Gang af ejendommelig Art. Jeg sigter herved til Folkehøjskolernes Virksomhed, dette nordiske, enestaaende Forsøg paa at højne et helt Folks Livsyn ved Voksnes frivillige Søgen til Kundskabens Kilder, ved

Omsætning af Dannelsens Indhold i en fælles Stemthed for alt lyst og godt og fortrinsvis for Fortidens Minder.

Ligger der allerede her en historisk Sans tydeligt fremme, saa har denne paa et andet Omraade givet sig tilkende i en bestemt udpræget, fuldt bevidst, videnskabelig Virksomhed. Paa Oldforskningens Omraade har den nordiske Aand fejret sine største videnskabelige Triumfer. Ad den for alle gammel-dags Lærde saa stødende Vej, uden skriftlige Kilder, blot ved jordfundne Levninger fra Fortiden, har den belært Verden om, hvorledes der forud for vor Tid har været en Stenalder, en Broncealder og en Jernalder. Siden det 19de Aarhundredes Begyndelse har den med stigende Sikkerhed godtgjort dette, som nu er anerkendt af alle. Men samtidigt med, at Norden har belært Verden herom, har i Hjemmet dette Forhold afsat ejendommelige Spor. Ingen kan i Danmark være Vidne til, hvorledes f. Eks. ved en Udgravning selv den fattigste Dag-lejer fuldt ud er med og føler sig ét med Undersøgelsen, hvorledes ved en Udflugt af Lærde Bønderne frivilligt stiller Vogne i Hobetal, lytter til Meddelelserne, og ved Omtale af egne Erfaringer beriger Forstaaelsen — uden forundret at maatte tilstaa, at her har Folk og Forskning indgaaet en mærkelig Enhed.

Dette er de ydre Forhold, under hvilke mit Skrift er blevet til, de Betingelser, uden hvilke det ikke vilde have antaget den Form, som det har. Vender jeg mig derefter til mig selv for at spore mit personlige Forhold til den kulturhistoriske Del af mit Arbejde, saa er dette Forhold, for saa vidt jeg selv kan gøre mig Rede derfor, omtrent følgende:

Kender De den Følelse, nedslaaet af Modgang, træt og mismodig at træde ind i Deres Hjem? De møder maaske slet ingen, men blot Synet af det vante virker beroligende, disse Genstande taler tavst og stille, smiler uforstaaende og dog, som ejede de en hemmelighedsfuld, en bedre Forklaring.

Lønligt nynner de Sindet i Ro. Et Lysskær blot, en kendt Duft, og Tanken vugges paa Vej til: „husker Du det“! og „husker Du dengang“! medens Tiden ophører, et Nu omspænder alt lige ned til dengang, man selv som Barn i en lignende Stue standsede i sin Leg og undrende saae paa en solfyldt Luftstribе just som denne. Før man aner det, er Trætheden vegen, det tunge blevet let, Livsmod og Kraft atter vendt tilbage.

Dette er den oprindeligste Taagekærne, jeg kan naa til i Planen for min Kulturhistorie. Da jeg, nedslagen over mit Fædrelands Ulykke, mistvivlende om, hvorledes jeg skulde kunne bidrage ogsaa min Skærv til at rejse det efter dets Fald, grublede over min literære Livsopgave, saa blev denne Følelse mig fuldt bevidst; den sattes ligesom i Sving, og det bares mig for, som om ogsaa et helt Folk maatte kunne hente Trøst og Kraft paa lignende Vis. Der maatte ved Synet just af det dagligdags kunne vækkes en Flok af Minder, der kunde gyde paa engang Glemsel og Kraft i de trætte Sind. De Sammenholdets Traade, som Nutiden spinder bestandig paa samme Led, paa Samtidighedens Led, de maatte kunne styrkes og forbindes, blive til et fast Stof ved Traade paa modsat Led, levende Minder, der knyttede Nutid til Oldtid.

Og alt imedens jeg syslede med denne Tanke og atter forkastede den som en uklar Overførelse af den enkeltes Vilkaar paa det hele Folks, som et Fantasteri om en bevidst, levende Folkeand, hvorom jeg jo dog intet vidste, saa faldt det mig ind, hvilken mærkelig Kraft Mindet dog havde paa Digtekunstens Omraade. Der være sig nu en bevidst Folkeand eller ikke; paa en uforklarlig Maade næres det samme Folk gennem Tiderne ved de samme Tanker. Derfor veg i en Haandevending fra nordisk Bevidsthed den tillærte Kres af græske og romerske Guder, saa snart blot efter tusindaarig Dvale Nordens Gudeliv atter vakttes i Sang. Derfor maales

den Dag i Dag i Norden en Digers Magt til at røre, ved hans Evne til at lade genlyde de simple, glemte og dog af alle straks genkendte, hjemlige Toner fra Middelalderen.

Bestandigt tydeligere paatrængte sig Tanken. Det Oversigts-Stade, jeg burde vælge mig, var det 16de Aarhundredes, lige som vor Tid en gryende, en spirefyldt Overgangstid. Udsigten burde dog ikke indskrænkes til den alene, men Blikket følge, hvor Lejlighed tilbød sig, baade hvad der gik forud og hvad der fulgte efter. Emnet skulde være Livets simpleste Grundforhold, det for alle fælles: Bolig, Føde, Klæder, Fødsel, Giftermaal, Liv og Død, „Dagligt Liv“ som jeg har kaldt det. Grundtonen skulde være: Glæde ved Fremskridtet, den Følelse, der kan nydes af alle og tilhører fuldt enhver især i samme Grad, som han vil tilegne sig den, Fælleseje som et Lands Natur og Glæden ved Modersmaalet.

Jeg var mig bevidst, at den Plan, jeg vilde udføre, var noget nyt. Ligesom man efter Krigen udvidede det Jordsmon, der var Danmark levnet, og vandt ny Jord ved at beplante Hederne, saaledes var det mit Haab, at Udførelsen af min Plan skulde ikke blot udvikle og styrke Folkebevidstheden, men tjene til Indvinding af nyt Land for Historien til Ære for mit Fædreland. Ligesom nordisk Oldforskning var gaet i Spidsen og havde aabnet Øjet for en ukendt Fortid, saaledes maatte -- tildels af samme Grunde: Landets Uberørthed og Fjærnhed fra Rom -- Linjerne kunne forlænges, og nordiske Forhold langt ned imod Nutid afgive ypperlig Oplysning om Brydningen mellem goto-germansk Folkeliv og romersk-kristelig Kultur. Dette Moment har jeg med Flid fremhævet i Fortalen til en tysk Udgave af et større Parti af mit Skrift.

Men det nye, der maatte kunne indvindes, var af videre Art. I Lighed med den Stilling, Oldforskningen indtog i Norden som ikke blot Videnskab, men Led med i Folkelivet; i Lighed med den Stilling, Folkehøjskolerne anviste Fædreland-

dets Historie som mere end blot Kundskab, et Led med i Livsbetragtningen, — saaledes maatte her kunne vindes frem til et nyt, et dybere Syn paa Historien i det hele. Ligesom Sokrates efter Oldtidens Udtryk førte Filosofien ned fra Himlen til Jorden, idet han vendte Blikket fra Verdens Tilblivelse til Menneskets Indre, saaledes maatte ogsaa Historien kunne drages fra Hoffernes, Staternes Verden ned til de enkelte Hjem. Der maatte kunne skabes et historisk Syn, for hvilket Historien ikke blot betød Kongerækker, Krige og noget højt, fjernt noget, men betød hele denne Stue og hver Ting deri, holdt sig til Huse selv i det fattigste Hjem, fulgte dets Ejer ikke blot ude paa Gaden i det frie, men smuttede fortroligt ind med, nikkede til ham fra Rude, fra Lampe, fra Klæder og Bohave, gød som en Solstraale Fremskridtets Lys over alt, hvad der omgav ham. Netop dette var, hvad vor Tid kunde trænge til som Modvægt mod Massernes Trængen paa og Utaalmodighed over ikke at være blandt de forreste.

Men en saadan Opgave vilde stille særlige Krav. Den, der forsøgte at løse den, maatte saa vidt muligt frigøre sig for Præget af Fagmand, søge blot at være Menneske. Han maatte undgaa Historikerens Skær: at nøjes med at give et Billede af sin egen Undersøgelse istedetfor af Sagen selv. Han maatte kunne udtrykke sig, saa at han fik de flest mulige til at høre efter, være fortrolig med Sprogets dragende Magt, kunne glæde sig over at aflokke det et nyt forstaaeligt Udtryk, være bedrøvet ved at skulle bruge et Ord, der fjernede om end blot en eneste fra at kunne følge med. Men først og sidst maatte han ikke tabe den nationale Opgave af Sigte, være sig bevidst, at det, han inderst stræbte efter, var at bringe Trøst og Styrke til sit Folk. Til sit hele Folk, ikke blot til dem, der aandede frit herhjemme, men ogsaa til dem, hvem en fremmed „Stat i sin Vækst“ havde skilt fra deres Brødre. Derfor maatte ingen Lejlighed forsømmes til at paa-

vise den gamle Grænse, hver Form, hver Skik, hvert Minde prøves, om det besad hjemlig Klang. Thi ikke sandt, Hr. Professor! man kan forbyde en afskaaren Flok at synge det gamle Fædrelands Pris, man kan pleje Retten ved at forhøre og dømme dem paa et Sprog, de ikke forstaar, og man kan fremme deres sande Gavn ved at nægte den opvoksende Slægt Undervisning i det Sprog, hvori Guds Ord forkyndes¹; men man kan ikke hindre dem i at ombølges af Modersmaalets gamle Klang, ikke stænge Minderne ude, hindre disse i at strømme ind som Lys og Luft ad et aabent Vindue, hviske fra Kirketaarn, Bygningsskik, Bohave og Børnelæg: hold trofast ud!

Dette var Opgaven, saaledes som den foresvævede mig, og som jeg efter bedste Evne har søgt at løse den. Jeg kunde tænke mig mange Indvendinger rejst imod den. Jeg kunde vente den beskyldt for at være dristig, for vidt omfattende og derfor i sig selv uløselig. Blot én Paastand forstaar jeg ikke, Deres, at en Opgave som denne skulde være et Kendetegn paa et lille Folks Svaghed, Slaphed, Selvopgiven.

— De ryster fremdeles vantro paa Hovedet og siger: Den her givne Forklaring svarer ikke til mit Indtryk af Bogen.

— Nu vel. Jeg skal søge at overbevise Dem ad anden Vej. De vil sikkert indrømme mig, at det er lidet sandsynligt, at samme Forfatter paa samme Tid skulde kunne følge to Veje, der gik i stik modsatte Retninger. Naar han da bevisligt i en Række Skrifter har tilstræbt et, synes heri at ligge et Bevis for, at han ikke samtidigt i en anden Række Skrifter har gjort sig til Talsmand for det stik modsatte. Hans Alibi maa ansees for at være tilstrækkeligt godtgjort.

Som Udlænding er sikkert en Gren af dansk Nutids-Lite-

¹ M. Mørk-Hansen: Om det tyske Skolesprog i det tysktalende Sønderjylland. Kbhvn. 1890.

ratur, netop paa Grund af dens illiterære Præg, ganske undgaaet Deres Opmærksomhed, den saakaldte „Forsvars-Literatur“. Saa meget er Dem dog maaske i Almindelighed bekendt, at der i Danmark efter 1864 har været delte Meninger om den bedste Maade at værne Landet paa. Et Parti har holdt paa, at Hovedstaden først og fremmest burde befæstes. Frivillige Gaver hertil er strømmede ind i Mængde. Og støttet til denne Bevægelse har Regeringen af Hensyn til Sagens Vigtighed ment at burde, ogsaa inden opnaaet Samtykke fra Folketingets Side, gennemføre Københavns Befæstning til Lands og Vands. I denne Bevægelse har Forfatteren til den omspurgte Kulturhistorie taget virksom Del, forsaavidt som han i de samme Aaringer 1879—93, i hvilke de 11 Bind er udkommet, har i en Række af Bladartikler og selvstændige Smaaskrifter søgt at fremme Sagen. Det første Skrift „Om Danmarks Forsvar“ udkom 1880, det sidste „Københavns Forsvar 1658—60“ i 1893. I dem alle har han — under Henvisning til de nuværende politiske Forhold i Evropa og den lave Staternes Moral, ved Eksempler fra fremmed og egen Historie paa, at selv den svage kan sejre ved Udholdenhed — søgt at bevise, at Danmark ikke bør sky noget Offer for at fuldkommengøre sit Værn og væрге sin Selvstændighed. Og han har i saa Henseende været i fuld Forstaaelse med en talrig Læsekres. Skrifterne er blevet udbredt i et efter et lille Folks Forhold betydeligt Antal. I 1894 var det saaledes nødvendigt at optrykke det 20de Tusind af Skriftet „Om Preussens Fald og Genoprejsning“ og det 30te Tusind af Skriftet „Om Danmarks Neutralitet“.

Og ingen, hverken Meningsfælle eller Modstander, har opdaget nogen Uoverensstemmelse mellem Forsvarsskrifterne og Kulturhistorien eller sporet i denne den skjulte, giftige Opfordring til Slaphed og Selvopgivelse. Den danske Krigsbestyrelse har endog været saa blind for Faren ved Kultur-

historien, at den med Forfatterens Tilladelse har ladet optrykke i gentagne Oplag og uddele som „Soldaterlæsning“ selve det mest berygtede Parti om „Bønderboligerne“.

Men stiller Forholdet sig saaledes: Paa den ene Side en enlig, fremmed Anklager, paa den anden Side en anklaget, der paastaar sit Alibi, og Vidner i tusindvis, der bevidner det samme, saa kan der næppe være Tvivl om, til hvilken Side Vægtskaalen vil hælde. Thi hvor utroligt, at samme Mand skulde opfordre til udadtil at værge Selvstændighed, men indadtil slapt at opgive alt. Hvor let forstaaeligt derimod, at han søger indadtil at styrke sit Folk og paa samme Tid ønsker, at det udadtil vil af alle Kræfter værge sin Selvstændighed.

Men er dette sidste Tilfældet, saa befinder vi os nu, Hr. Professor! akkurat diametralt modsat af Deres Udgangspunkt. En højere og mere udpræget national Opgave end disse tvende Former for det samme kan jeg ikke tænke mig, hverken for et Folk eller en Forfatter. Jeg indrømmer nemlig ikke, at det er noget højere at erobre en mindre Nabos Land.

Jeg har paavist, at den sorte Plet ikke fandtes, hvor De saae den. Jeg skal nu gaa over til at vise, at den beror paa en Mangel ved Deres eget Syn.

Naar De ikke i det givne Tilfælde forstaar Forbindelsen mellem Maal og Midler, og naar hverken De eller for Tiden vel næppe heller nogen af Deres Landsmænd let vilde falde paa at vælge et Emne som det daglige Liv til Udgangspunkt for direkte eller indirekte Opfordring til Forsvar for national Selvstændighed — saa ligger dette i en Mangel, som jeg viligt skal indrømme staar i nær Forbindelse med en af Deres Nations solideste og bedste Egenskaber. Et Emne som det „daglige Liv“ truer hvert Øjeblik med at føre ind paa Omraader, hvor Spændingen mellem videnskabelig Behandling og Virkeligheds Ubændighed bliver for stærk. Her er kun

ét Middel: at holde en Ventil aaben for det komiske. Der maa forhøres med samme Smil om Munden som det, hvor med en Huslæge udspørger Familiens yngste lille Vildbasse og paa en Gang ler ad Svarets Form, men mærker sig dets Indhold. Men en saadan, om end blot tilsyneladende, Opgiven af den videnskabelige Alvor er for de fleste Tyskere en Vederstyggelighed.

Omvendt falder det helt naturligt for Danske. Paa faa Omraader viser nemlig Forskellen i den nationale Ejendommelighed sig saa tydeligt som her. For Dem er Alvor og Spøg to absolute Modsætninger, for os gennemsyrrer de hinanden. De tager ifølge deres Natur Forspring til alt ved at gøre Dem selv større, end De er — vi ved at gøre os mindre. Derfor driver De ogsaa med Flid Alvor og Spøg ud til deres yderste Yderlighed; vi forbinder dem derimod og foretrækker den Midtvej, hvor de mødes. Derfor forekommer ofte Deres Alvor os pedantisk, og Deres Spøg overdreven og ufin; omvendt kan De ikke fatte vor underlige Blanding af begge.

Denne indre Forskel har affødt en Forskel i Udtryksform. Deres Udtalelser er altid at forstaa ligefrem. Hos os ligger hyppigt Betydningen netop i, hvad der underforstaas. Vi ynder den indirekte Tale. Vi trænger til en Spøg, just idet Hjertet løber af med os, eller hvor Omgivelserne for stærkt prædiker det modsatte. Det regnede med Vittigheder paa Dybbøl.

Denne Trang til at udligne alt i Harmoni med dets Modsætning, denne stadige Spillen med Underbund har i visse Maader forfinet vor Fremstillingsform og forsynet den med flere Streng, men ogsaa skabt en tilsvarende altid vaagen Mistænksomhed. Vi føler Mishag ved, Mistro til det altfor ligefremme, det blot enstrengede, til alt, hvorunder vi ikke aner en Evne til under givne Forhold at kunne godmodigt le ad andet, ad andre, ad sig selv. Thi i dette sidste ser vi

det fuldt udviklede Menneskes Kendetegn. Det er ikke i Haab om at kunne gøre Dem delagtig i denne danske Fuldkommenhed, men kun for at tydeliggøre, hvad jeg mener, at jeg i Spøg vælger et Eksempel, der ligger os begge lige nær. De udtrykker i Deres Geschichte von Dänemark¹ Deres Mening om min Bog paa følgende utvetydige Maade: „Troels Lunds Arbeit ist, was maszlose Breite, kritikloses Zusammenstellen und flaches Raisonement angeht, geradezu ein Monstrum historischer Darstellung“. En saadan Form er rigtig paa Tysk, men forfejler sin Virkning paa Dansk. De lægger Vægten paa at fordoble Udtrykkets Styrke. Vi kræver selve Dommens Berettigelse attesteret ved den udtalendes Evne til Selvfordobling. Det mindste, som her efter vore Begreber kan bydes, er en Beklagelse over, at Bogen er forfejlet, da Forfatteren dog havde en Del Betingelser til at løse Opgaven o. s. v. Hvis De i næste Bind skulde vende tilbage til Deres Yndlingsemne, henstiller jeg, om De ikke af Hensyn til mulige danske Læsere vilde spendere paa disse blot saa meget som et lille „leider“.

Skulde jeg i et Fælles-Udtryk bestemme det indre drivende i den danske Trang til at se Modsætningerne udlignede, saa vilde jeg betegne dette som Humor. I Modsætning til det tyske Enten-Eller opstilles her et Baade-Og. Her kræves en Sans, som den, der ikke har den, ikke kan forstaa, endsige give sig selv. Vi føler os paa dette Omraade nærbeslægtede med Englænderne, men frastødte af Tyskerne. De enten larmer eller ler os for højt; vi savner Lunets stille Hyggelighed. Men just fordi vi kender denne tyske Mangel, lader vi os heller ikke imponere af deres Dom. Naar visse Mellemtoner ikke lyder som Musik for dem, veed vi paa Forhaand, hvor Fejlen

¹ IV 404.

stikker, og lader blot Dommen slaa ind som Mærke paa Bedømmeren. Det er — uden i øvrigt at drage nogen Sammenligning — en og samme Mangel paa Forstaaelse, hvad enten De, Hr. Professor! i min Bog blot kan se „platte Kleinmalerei“ eller Schiller kun veed at sige om Holberg: „In welchen Schlamm zieht Holberg uns nicht herab!“

Men denne mere almene tyske Mangel har hos Dem, Hr. Professor! faaet en særlig preussisk Tilsætning. Det Ideal, der foresvæver Dem, er Manden i Uniform. Livet falder for Dem i to Halvdele, en højere, hvor man stram og tilknapet udfører sin Embedspligt, og en anden lavere, der, intet i og for sig, kun har Værd som Rekrutstof for hin. At sysle med det lavere, som om det var noget, er lige saa uværdigt for en Mand som at være blot „Køkkenskriver“. En Militær har højere Pligter, han er stadigt paa Øvelser og nøjes med Kvartér, Forplejning og Sengested, som det bedst kan falde. Lige overfor mit Skrift ytrer denne Deres Anskuelse sig som Indignation over, at det handler om det „daglige Liv“, ikke om „hine aandelige og sædelige Rørelser, der som en guddommelig Arvelod lever i Mennesket, men derimod om Tilfredsstillelser-Formerne for alle de lavere Fornødenheder, der har hjemme i det menneskelige Væsens dyriske Del.“

I Modsætning hertil paastaar jeg: Livet er en Enhed, det Menneskelige selv er højere end Uniformen. Enhver Fornægtelse af denne Enhed fører til Selvmodsigelse, hvad enten Fornægtelsen saa sker ud fra et Kloster eller fra en Kaserne. Thi hvad hjælper det at stampe imod Brodden! Den Tilværelse, hvori vi er sat, det Liv, vi som Mennesker lever, er nu engang for alle knyttet til Krav paa Føde, Bolig og Klæder, ompændt af Formerne: Fødsel, Ægteskab, Samliv og Død. Det er den Luft, hvori vi lever, det er den Idékres,

hvorfra Sproget har hentet alle sine Udtryk, det er det Stof, hvortil vi er henviste for overhovedet at ytre os i Ord og Handling. Derfor dyrker Agerdyrkeren Jorden, derfor arbejder Haandværkeren, derfor handler Købmanden, derfor pløjer Skibene Søen. Tag Bolig, Føde, Klæder, Forholdet mellem Mand og Kvinde o. s. v. bort, hvad blev der tilbage af Digterværker, Malerier og Bygninger? Hvad er Lægekunst, hvad er Retsvidenskab, hvad er virksom Kærlighed andet end forskelligartet Virksomhed med stadig de samme Grundformer? Ærligt at tilstaa dette, være sig bevidst, at det, vi kalder Livet, det er Enheden af det Aandelige og det Legemlige, og til dette Legemlige hører den Luft, vi indaander, den Bolig, den Føde, den Klædning, vi behøver, de Samforhold, hvori vi færdes, — *det* er det højeste Menneskelige. Og heri, kun heri, er Forudsætningen given for ydmygt og tillidsfuldt at løse selve Livets Opgave, at udforme Aand og Natur til et harmonisk Hele.

Der er noget trangt ved at maatte gøre denne Tilstaelse. Jeg forstaar derfor de Forsøg, som ud fra de forskelligste Religionsformer Slægt efter Slægt, saa langt Øjet rækker, af enkelte er blevet gjort paa at ophæve dette Tvangsforhold. Med vemodig Beundring følger mit Øje disse energiske, men forgæves Forsøg paa at døde det Legemlige, alt her i Livet afdø fra Verden og lade Aanden alene leve. Og jeg ser i denne umulige Opgave, der stadig stilles paany, en Borgen for det Menneskeliges Spirekraft, aner heri ligesom det første Livstegn af en højere Natur, Vingeslaget af Fosteret i Moders Liv.

Men ud fra hvilken Overlegenhed laster De, Hr. Professor! „alle de lavere Fornødenheder, der har hjemme i det menneskelige Væsens dyriske Del“? Hvad har De at opstille i Stedet for Menneskedyret i dets daglige Færd andet end det

samme i dets Vildskab: uniformeret, i Flok og paa Rov? Er en Grenadér eller en samvittighedsløs Statsmand bedre end et Menneske? Og det høje, De priser som Historiens Genstand, de enkeltes Maal: „den voksende Stat“, hvad andet gaar den ud paa end med Vold eller List at tilegne sig bestandig flere Landsdele med Boliger, Føde og Klæder, Individier, der fødes, lever og dør? At De ikke klart er bleven dette va'r, men ud herfra har dannet et forvirret Billede af Historiens og Menneskets Opgaver, det er den egentlige sorte Plet i Deres Syn.

De vil da forstaa, at jeg saa langt fra at godkende Deres Dom om mit Fædreland og mit Skrift, betragter den og dens Forudsætning som et Udtryk for et lavere, et tilbagelagt Kulturtrin. Jeg nyder her kun godt af det frie Blik, der er en af de smaa Nationers Forret. Hvor uheldigt de end paa andre Omraader kan være stillede i det store Kapløb, i denne Henseende har de en Fordel. Ubesværede af en stor Literaturs altfor overvældende Stofmængde, tidligt vante til at færdes ikke blot mellem Hjemmets, men med de bedste Forfattere fra alle Nationer, faar de et skærpet Blik for Fortrin og Mangler, parret med en egen varm Følelse for eget Sprog. De smaa Nationers Betydning i det aandelige Samliv er da større end det blotte Million-Antal, de repræsenterer. For Øjeblikket oplever vi jo f. Eks., at et af de tre nordiske Folk paa den dramatiske Literaturs Omraade er toneangivende for vide Krese i Evropa. Men netop ved saadan Udvikling opnaas der en egen selvstændig Sikkerhed i Dommen, der ikke lader sig omstemme, blot fordi en Forfatter fra en stor Nation bruger stærke Ord. Det vil da næppe undre Dem, Hr. Professor! at jeg ikke kan underskrive Deres udelukkende Lovtale over den tyske Historieskrivning og dens enestaaende Betydning i vore Dage.

Det skulde gøre mig ondt, hvis De misforstod mine Udtalelser her som blotte Udtryk for krænket personlig Forfængelighed i Anledning af en nedsættende Dom over min Bog. Jeg veed mig fri i saa Henseende. Som alt tidligere sagt, tror jeg mig selv min Bogs strengeste Kritiker. Og i det foregaaende har jeg, saavidt jeg formaade, søgt at gøre Rede for, hvorledes det ejendommeligste ved den, selve Opgaven, ikke var af mig selv, men stilledes mig af de Forhold, hvoraf jeg er fremgaaet. For imidlertid at fjerne al Misforstaaelse, skal jeg gerne til Slut uforbeholdent udtale mit eget Syn paa, hvorledes jeg har løst den Opgave, der var stillet mig.

Jeg har for megen historisk Erfaring til ikke at indse det sandsynlige i, at mine Resultater tidligt eller sent vistnok paa mangt et Punkt vil blive underkendte. Det er enhver Begynders — skal jeg sige: sørgelige eller glædelige? — Lod at vide, at hvor megen Kraft han end sætter ind paa at naa til det rette, vil de, der følger efter ham, naa langt videre, saa at hans Svar engang i Tiden vil komme til at staa som underlige, ufuldkomne Løsninger ved Siden af, hvad der til den Tid vides. Jeg er forberedt paa, at det ikke vil gaa mine Svar bedre.

Jeg ser Dem rede til den Bemærkning, at vi nærmer os til Enighed i det væsentlige. Det er nu kun et Tidsspørgsmaal, der skiller os. — Jeg tror det dog ikke. Thi selv om alle Svarene bortfalder som ufuldkomne, saa bliver dog det afgørende tilbage: at have stillet Spørgsmaalene. Heri ser jeg mit Arbejdes Betydning og desuden i den Omstændighed, at jeg har angivet det Niveau for Fremstillingens Almenfattelighed, som ikke tør underskrides.

Thi der vil komme den Tid, da det Grundsyn paa det daglige Livs Betydning i Historien, som her først er gjort gældende, ikke længere vil staa som en Undtagelse i et lille Lands

Literatur, men være godkendt og gennemført i alle Kulturlande. Skulde en større Nabomagt til den Tid ville hævde for sig Æren af først at have indset dette, ligesom Tilfældet har været med den arkæologiske Tredeling: Stenalder, Broncealder og Jernalder, saa staar Deres vægtige Navn som Værn mod saadant Overgreb.

Idet jeg hermed slutter dette vort Ordskitte gør jeg det med den behagelige Følelse af at have kunnet vise Dem en Tjeneste. De havde nemlig, mellem os, indladt Dem paa en mislig Opgave ved at ville skrive Danmarks Historie. De vilde jo skrive den uden al Chauvinisme, altsaa ikke lade den hemmeligt være en Tysklands Historie og ikke beskrive dette Lands voksende Indflydelse mod Nord. Men hvorledes var det muligt for Dem at skrive en saadan blot Danmarks Historie, naar Historiens Opgave stiller sig for Dem som den at fremstille den voksende Stat, og Danmark ikke var en saadan, men efter Deres Opfattelse endog hørte til de smaa Nationer, der enten frivilligt eller nødtvungent havde opgivet at kunne løse nogen omfattende national Opgave? Ud af denne Vanskelighed har jeg delvis hjulpet Dem. Jeg har vel ikke kunnet gøre Danmark til en voksende Stat. Men jeg har kunnet fjerne Grunden til Deres Tvivl med Hensyn til den nationale Opgave, paavise, at denne Tvivl beroede paa en Misforstaaelse, og at det danske Folk nu som før er rede til at hævde sin Selvstændighed og deltage i de fælles Bestræbelser for Fremskridt og Udvikling.

— Endnu blot et Ord. Jeg skal ikke indlade mig paa nogen Omtale af Deres paabegyndte Danmarks Historie, da dette vilde føre mig for vidt. Kun ét Udtryk i Deres Fortale maa

jeg berøre. De skriver om Danmarks Tab af Sønderjylland og 200,000 Danskes Sukken under fremmed Herredømme: „En Fordel har dog Tiden bragt, som han [Deres Forgænger Dahlmann] ikke skulde opleve. Først efter Dahlmanns Død har de haarde Kampe, som Tyske og Danske i vort Aarhundrede har ført med hinanden, faaet en Afslutning, *der maa anses for definitiv*. Det læstner det Synspunkt, hvorunder Tingene maa ses, og muliggør en roligere Dom.“

De tilgiver, at jeg ikke tager disse Ord alvorligt. Hvis Deres „voksende Stat“ kunde tænkes at trænge til en Middagslur og udstøde et mæt Suk, saa vilde jeg betragte dette som et saadant. Thi som Historiker, som den, der just udgiver et Værk herom, maa De, Hr. Professor! jo vide, at i hele den historiske Tid har Grænsen mellem Danmark og Tyskland været bevægelig. I tusind Aar har Ebbe og Flod afløst hinanden, Brændingen snart strakt sig til Kongeaaen, snart veget til Elben. Hvorfor da nu med ét slutte, at fra nu af skal Ebbe og Flod ophøre, Bølgen lægge sig og tysk Stormflod bestandig være dagligt Vande! Ligger det ikke langt nærmere snart at vente sig Ebbe! Det er jo dog Livets Gang i Naturen som i Historien, at Høst skal følge Sommer, et Roszbach afløses af et Jena og Auerstädt.

Og ses der til Sagen selv, saa frister den nuværende Tilstand endnu mindre til Udtrykket „definitiv Afslutning“. Dette er allerede i og for sig et stærkt Ord. „Definitivt“ og menneskelige Forhold passer nu engang ikke ret sammen. Men en menneskelig „definitiv“ Afgørelse, den, veed baade De og jeg, forudsætter i nærværende Tilfælde ét af to. Enten maa ikke blot Danskheden i Sønderjylland, men hele den nordiske Folkeand først være knust og tilintetgjort. Eller ogsaa maa det være lykkedes at finde et paa national Retfærd hvilende Grænseskel.

Hvis denne sidste Løsning ad fredelig Vej skulde naas, vilde ogsaa De personligt kunne spore de lykkelige Følger. De vilde ikke blot opnaa i Deres nye Værk fremdeles at have den „voksende Stat“ til Genstand, men De vilde kunne føre et slaaende Bevis for, at en Stat, blot ved at følge Klogskabens Bud, selv uden Landvinding kan vokse i Magt.

CA. 2. Cote. 176. 1891.

DET 16de Aarhundrede er med Rette blevet anset for et af de interessanteste i Evropas Historie. Med det begynder det tredje store Optrin, hvortil vor Verdensdel har været Vidne indenfor det korte Spand af Tid, som vi kalder den historiske; med det begynder vor Tid i videre Forstand. Det græske og det romerske Folk havde blomstret, sat Frugt og var visnede. Evropa var ved Folkevandringerne atter blevet overrislet med ny Folkeslag, der Middelalderen igennem havde dækket og forfrisket den gamle Jordbund. Med det 16de Aarhundrede brød en ny Plantevækst frem. Det er dette vaarfriske, der giver hint Tidsafsnit en saa ejendommelig Tiltrækningskraft, det er denne vidunderlige Frodighed, der har erhvervet det Navn af Genfødelsens, „Renæssancens“ Tid.

Hvori bestod da denne Genfødelse? Hvad nyt opstod der? Vi veed det alle, men vi har hørt det saa tit, at vi har tabt den egentlige Forstaaelse. Hvad der for hin Tid var en Livssag, er for os blevet en blot Hukommelsessag.

De tager sig saa døde ud disse tørre Angivelser: Aar 1492 opdagedes Amerika, 1498 landede Vasco da Gama i Ostindien, 1543 døde Koppernikus, det og det Aar tryktes de første Bøger, paa den og den Tid virkede Luther og Calvin. Den lange rolige Besiddelse af de opnaaede Goder har efterhaanden sløvet vor Følelse for deres Værd. Men lad os for Alvor tænke os tilbage til den Gang, da alt dette foregik og var nyt, og vi vil forstaa og genfornemme de første Vingeslag, fatte denne Jubel, der endnu bruser os imøde fra det 16de Aarhundrede.

Hvor vidunderligt maa det ikke have været for Folk, hvis Verden hidtil havde indskrænket sig til Halvdelen af Evropa, hvis Eventyrlande allerede begyndte ved Middelhavets Sydkyster, og hvis Verdenshav var Atlanterhavets Indskæringer i Evropa, — hvor sælsomt: pludseligt i Løbet af 6 Aar at faa Blikket udvidet til ny Verdensdele og Have, mod hvilke Evropa og dets Omgivelser svandt ind til Ubetydeligheder! Hvilken hidsende Virkning maatte det ikke udøve paa den forud alt saa dristige Fantasi, hvilke ny Oplande aabnedes ikke for den sporede Virksomhedsdrift! Og da den første Jordomsejling var foretagen, hvor bortvejredes saa ikke alle disse gammeldags Begreber om den flade Jord paa den faste Grundvold med Himmel foroven og Helved forneden! Hvor blev ikke Verden stor, alt mens Himmelummet veg til alle Kanter om den frit svævende Jordklode! Og dog, hvo kunde følge med, da Koppernikus udtalte sin himmelstormende Paastand, at denne vor Jord, Verdens hidtidige Midtpunkt, kun var en lille Sejler i den store Flok, der svæver om Solen i det uhyre Himmelumrum? Her standsede selv den ubændigste Indbildningskraft, Tanken svimlede paa disse Højder.

Ved Siden af disse Opdagelser i den ydre Verden gik imidlertid en Række Opdagelser paa et andet Omraade, der aabnede fuldt saa ny og afgørende Udsigter. Aar 1453 var Konstantinopel bleven erobret af Tyrkerne, og de fordrevne græske Lærde spredtes som Flygtninge over Italien. De medbragte Kendskab til Oldtidens største Tænkere, til Plato og Aristoteles. I et Nu fængede Italien. Overalt vaktes Begejstring for den klassiske Oldtid. Man opstøvede Haandskrifter, man tydede dem, levede sig ind i deres Tankegang. Smitten bredte sig. Blandt sjældne Haandskrifter fremdroges ogsaa Kirkens længe skjulte Fange, Biblen; man slugte disse ny Lærdomme, og ukendt Lys og Varme strømmede ud fra de gulnede Pergamentsblade.

Ved et forunderligt Sammentræf skete samtidig en Opfindelse, der maaske har bidraget mest til at forandre de europæiske Forhold siden Middelalderen. Bogtrykkerkunsten opfandtes. Alle disse rige aandelige Skatte, hvorover tidligere Enkeltmand havde ruget, blev nu Europas Fælleseje; det blev muligt at tale, saa det

hørtes fra Østersøen til Gibraltar; Sandheden fik Sendebud, paa hvem hverken Klosterfængsel eller Vold kunde bide.

Den Magt, der fyldigst havde repræsenteret Middelalderen, var Kirken. Den var paa engang Indholdet og Grænsen for den middelalderlige Bevidsthed. Kun gennem den gik Vejen til Naturen og til Gud. Dette Forhold, der oprindeligt havde udgjort Middelalderens Styrke, følte imidlertid mod Slutningen mere og mere som et Tryk. Hvilken stormende Jubel derfor, da nu Menneske-aanden, vejledt af Oldtiden, brød ud af Kirkens Lukke og halvt tilbedende, halvt som en Satyr styrtede sig ned for den unge Natur! Og Lyset sejrede; Kirkens sidste Stilling, der endnu spærrede for Himlen, blev omgaaet, da Luther og Calvin opstillede de simple Spørgsmaal om, hvorledes og hvorfor man bliver salig.

Samler vi alle disse Led, tænker vi os dem baarne frem af gunstige ydre Vilkaar: Livslyst, Videbegær, Rigdom og modtagelige Samfundsformer; forestiller vi os Virkningerne ikke blot i det Store, men spillende paa alle Omraader og forgrenende sig ned til de mest dagligdags Forhold, til Klædedragten, til Maaltiderne, til Skolelektierne; gyder vi endelig heri Tilbageslagets Modstandsevne, der bringer hvert enkelt lille Forhold til at bruse, saa har vi et svagt Billede af den voldsomme Kraft, hvormed Menneskelivets Strøm brød sin gamle Dæmning og, kæmpende Afsats for Afsats, boblende, skummende, sydende styrtede ind i et nyt Leje — med et Ord: af den Tid, vi kalder „Renæssancen“.

Det ligger i Sagens Natur, at Renæssancen maatte ytre sig forskelligt i de forskellige Lande alt efter deres Folke-Ejendommelighed, Udviklingstrin og politiske Forhold. Hovedlandene gik i Spidsen og stillede de egentlige Forkæmpere. De mindre Lande holdt Trit efter Evne eller dannede en Flok af Efternølere, der kom for sent til Slaget og derfor, uden Del i Æren og Byttet, maatte nøjes med Sejrens Goder i Almindelighed. Til disse Efternølere hører de tre nordiske Riger. Det var kun Dønningen af en andetsteds opstaaet Bevægelse, der naaede til os; vort selvstændige Bidrag til Striden er ringe. Men toner vi saaledes kun svagt med, eller falder vi stundom for silde ind som en blot forstyrrende Genlyd, saa har dog hin Tid for os som Folk den samme Betyd-

ning som for hine store. Vilde end ingen nu studere Renæssancens Musik hos os, fordi Lyden kom andetsteds fra, og det be-roede paa Vinden, hvilke Toner der fuldt skulde naa til os og hvilke ikke, saa har den dog lydts ogsaa til os, har vakt Folkene, har slaaet an og her som hist indsunget en ny Tid.

Man maa altsaa nedstemme sine Forventninger om Renæssancen og dens Ytringsformer i Norden. Men møder man saaledes forberedt, vil man ikke fortryde at betragte den skandinaviske Form lidt nærmere.

Man vil ved Siden af de ganske vist blegere Farver og mindre udprægede Omrids her træffe en naturlig Friskhed og troskyldig Lige-fremhed, der uvilkaarligt tiltaler. Man vil hos disse vaag-nende Folk finde mangt et Træk, der minder om deres Barndom — Oldtidsspor, som her staar friske og paa en ejendommelig Maade knytter Fortid til Nutid.

Det er denne Overgang fra Middelalderen til den nyere Tid, som jeg i det følgende nærmere vil betragte; det er med „Renæssancen“ og dens Betydning for Øje, at jeg i det enkelte vil undersøge Nordens Forhold i det 16de Aarhundrede. Naar jeg, skønt Renæssancen i Norden alt bryder frem med Aarhundredet, allige-vel særligt dvæler ved dettes sidste Halvdel, saa er Grunden den, at en Bevægelse som den nordiske Renæssance, hvortil Stødet gaves udenfra, kun langsomt forplantedes og lettest forstaaes gennem Betragtningen ikke af dens Begyndelse, men af dens afklarede Virkninger. Hvor Forstaaelsen imidlertid kræver det, vil jeg kaste et Blik snart paa Tiden før snart paa Tiden efter.

Det er Skandinaviens Renæssance, som jeg kommer til at undersøge — ikke blot Danmarks og Norges. Thi Udviklingen i disse to Lande lader sig ikke ensidigt udskille fra den fælles nordiske, ligesom da ogsaa det nuværende Sveriges folkerigeste Landsdele dengang hørte under Danmark. Fremstillingens Eks-empler vil dog være hentede især fra Danmark og Norge, og jeg hævder mig fuld Frihed med Hensyn til Omtale af svenske Forhold, der kun har haft særlig, men ikke fælles nordisk Betydning.

Vort Emne — Skandinaviens Renæssance — kunde behandles paa vidt forskellige Maader. Ingen af dem vil dog fuldt udtømme det. Man kunde f. Eks. paavise, hvorledes Renæssancens Strøm gød nyt Liv i Nordens politiske Forhold. Den gav Christian II hans underlige Blanding af vidt Syn og skummel Kraft. Den hidførte det stockholmske Blodbad, udklækkede Gustav Vasas Stordaad, Sveriges Befrielse, og lærte de smaa Hertuger i Slesvig og Holsten at erobre Danmark og Norge. Den forvandlede Frederik II til en dansk Konge, som attraaede ikke blot Herredømmet i Norden, men Højheden over Havet. Den lærte Christian IV og Gustav Adolf at kæmpe ikke alene indbyrdes, men hver især mod den tyske Kejser. Den fremkaldte endelig hele Sveriges følgende Stortid.

En Behandling som denne vilde munde ud i ren politisk Historie. Folket selv vilde træde i Skygge for dets Førere. Dets Liv vilde i sine Omrids kun tage sig ud som Herredømme, afstivet ved Slag, Overenskomster og Fredsslutninger.

I stik Modsætning hertil kunde man vælge at lade al politisk Historie fare og se Folket og dets Liv, som det tog sig ud til daglig. Ikke Keglens solbelyste Top, men hele den brede Fod, hvorpaa den hvilede. Ogsaa en saadan Betragtningmaade er ensidig og giver ikke det hele Billed. Men den frembyder store Fordele.

Thi det daglige Liv er paa engang den betydningsfuldeste og mindst paaagtede Del af Folkenes Historie. Tydeligere end noget andet Forhold afspejler det os det rent menneskelige i dets fremadskridende Udvikling. Den Kamp for Livet, hvori alle maa deltage, gaar jo først og fremmest ud paa at erhverve den nødvendige Grad af ydre og indre Varme. Midlerne, hvorved vi skaffer os denne: Bolig, Klædedragt og Føde, er de simple Grundforhold, hvorom al menneskelig Historie har drejet sig siden Tidernes Morgen. Og de inderlige Udtryk, hvori Slægt efter Slægt har betegnet sit Forhold til Naturen, til Dagens og Aarets vekslende Tider eller til Menneskelivets Hovedbegivenheder: Ægteskab, Fødsler og Dødsfald, gemmer i sig en Sum af Forstaaelse, der til enhver Tid har betinget Slægternes Dannelse, Digtekunst og Trosliv.

Denne Historiens Understrøm, det daglige Liv, glider mere lydløst hen, men gemmer paa sin Vis en rigere Fylde end den ydre politiske Historie. I denne stille Verden gælder andre Love end i Skumbruset foroven, hvor blot Bølgerne brydes mod hverandre; andre Navne har Værd hernede end blandt Overfladens Magthavere. Thi tidligere end andetsteds har Menneskene her lært at slutte sig endrægtigt sammen. Den enkeltes Fremgang kommer her ikke blot ham selv, men alle til gode.

Ifølge Nødvendighedens Lov indrømmer man det daglige Livs Betydning for al vor Færd. Ifølge gammel Vane benægter man den, naar der sædvanligt tales om „Historie“. Skønt forbedret Belysning, Dampmaskiner og Telegraf har haft større Forandringer tilføje end den mest afgørende Krig, dvæler man dog stadigt ved de vekslende Omdannelser af Europas Kort som Historiens eneste vigtige Indhold. Men uafhængig af vor Forstaaelse skrider Strømmen roligt fremad, favnende Slægternes Liv, lydløs som Saftløbet i Historiens stille Vækst.

Jeg vælger da til Form for min Behandling af Renæssancen i Norden en Betragtning af Datidens daglige Liv. Jeg gør dette med fuld Bevidsthed om, at ogsaa denne Fremgangsmaade er ensidig. Men jeg vælger den, fordi den er uvant og derfor saa fristende. Og den lover mere end mangan anden. Thi set i Belysning af det daglige Liv faar Emnet, Renæssancen i Norden, ny og dybere Betydning.

Det er jo nemlig saa, at det daglige Liv er mere end den blot tilfældige Skueplads, hvorpaa de store politiske Begivenheder foregik. Kendskabet til det daglige Liv giver òs en dybere Forstaaelse af selve disse Begivenheder. Vi lærer herved at kende den Jordbund, hvoraf Folkets Færd skød op, de lønlige Kilder og den Luftkreds, hvoraf dets hele Liv drog sin Næring.

Men mere end dette. Ud fra Synspunktet det daglige Liv skifter selve Renæssancen i Norden Præg og vinder i Betydning. Sammenlignet med Renæssancen i det øvrige Europa var, som nys sagt, den i Norden kun fattig, en Genklang af rigere Toner andetsteds fra. Men følger vi dens Spor ned i Nordens daglige Liv, aabner der sig her med ét en uventet Rigdom for vort

Blik. Kilderne til Kundskab om det daglige Liv i Norden flyder først med tilstrækkelig Fylde fra omtrent det 16de Aarhundredes Begyndelse. Men idet vi ser, hvorledes den udenfra kommende Renæssance blander sig deri, hvorledes nyt og gammelt mødes, faar vi lidt efter lidt en Forstaaelse, der har Værd ud over Nordens snævre Grænser. Da de skandinaviske Folk ved Renæssancen droges stærkere ind i den fælles europæiske Bevægelse, havde de nemlig bevaret langt mere af det oprindelige end deres sydlige Brødre. Heroppe viser sig da friske Spor af de Udviklingstrin, som alle europæiske Folk — nærbeslægtede Frænder, da de indvandrede fra Østen — hvert paa sin Vis havde tilbagelagt i Løbet af Middelalderen. Herved faar Renæssancens Indtrængen i Norden ny Betydning, ikke blot ved hvad den fører med sig, men ved det Genskin af Fortids Forhold, som heroppe spejler sig i den, og som bevarer en Del af sin Glans selv efter Blandingen. Renæssancen i Norden bliver selvlysende, idet den laaner Værd fra det, som den ved at indgaa Forening med tvinger i Lue. Renæssancen i Norden bliver et Fyr i den almindelige europæiske Udvikling. Gennem de skandinaviske Folk lader Vejen mellem Folkevandringens Dage og den nyere Tid sig tydeligst skimte.

Endelig — og det er maaske det ikke mindst dragende ved en Betragtning af det daglige Liv — herigennem tilfredsstilles delvis en af den historiske Trangs dybeste Længsler. Thi hvad er Historie andet end menneskelig Drift til at skænke det forbigangne nyt Liv? Ikke blot de store, de mægtige og udkaarne; men de mange, de smaa, de glemte og forskudte, ingen undtagne, alle. Denne Historiens inderste Hjertevarme, dens Anvisning paa Allivets Lys, maa vel til Stadighed dele Endelighedens Kaar, sidde sammenkrøben i Kulde og Mørke udenfor den store Forstaaelses lukte Dør. Men dens Længsel stilles for en Stund, den føler sig et Øjeblik rig og glad ved at turde tænde saa vidtlysende et Emne som: det daglige Liv.

Af Lyst, i Haab om Udbytte, ifølge naturlig Drift vælger jeg da at betragte Renæssancen i Norden fra det daglige Liv som Synspunkt. Hvad jeg ønsker er, allersimplest og allervidest udtrykt:

at faa at vide, hvorledes den store Gaade, som vi kalder Livet, tog sig ud for hin Tids Mennesker.

Opgaven er ikke væsentlig forskellig fra den, der stilles en Rejsende, som søger at erhverve sig et grundigt Begreb om et fremmed Land og dets Folk. Vanskelighederne er de samme, men Udbyttet er betydeligere. Thi det er jo ikke et fremmed Land og Folk, vi betragter. I alt, hvad vi ser og hører, blander sig en hjemlig Duft, en dæmpet Klang som af kendte Stemmer. Heri ligger Muligheden for en fyldigere Forstaaelse — den Forstaaelse som har sin Grund i, at Fremstillingen af et Folks Historie kun er Folkets egen Selverindring.

Det ligger da nær at ordne vor Undersøgelse paa den Maade, som enhver Rejse naturligt kræver, hvad enten den gælder et andet Land eller en anden Tid. Først forhører vi os om Land og Folk, saa meget som vi paa Afstand kan faa udspurgt. Naar Interessen herved er vakt, begiver vi os afsted og faar saaledes Lejlighed til at prøve, hvorledes man i det hele rejser. Ankomne hvor vi vil, søger vi efter Evne at sætte os ind i alt, hvad angaar det daglige Liv. Vi undersøger først Boliger, Klædedragt, Føde. Saa betragter vi og søger at forstaa de mangehaande Udtryk, hvori Beboerne og deres Forfædre har betegnet deres Forhold til Naturen, til Dag og Nat, til Aarstider, og hvorledes de har afmærket Aaret med Fest- og Søgnedage. Saa vender vi os til, hvorledes de tog selve Menneskelivets Naturbegivenheder: Valg af Livsledsager, Ægteskab og Barnefødsel. Ud fra alt dette og andet mere vil vi søge at danne os et Begreb om, hvorledes selve det at leve tog sig ud for dem, i hvad Belysning de saa Livet. Endelig vil vi overvære deres Afsked fra Livet, se, hvorledes de døde, og til Slut følge dem til Jorde.

Fig. 1. Frederik II, kort før hans Tronbestigelse.
Efter Maleri i Malmö Raadhus.

Land.

Det Rige, som Kong Frederik den Anden Aar 1559 overtog efter sin Fader og senere efterlod udvidet til sin Søn, havde en større Udstrækning end de nuværende Kongeriger Danmark og Norge tilsammen. Til Danmark hørte dengang foruden det, vi nu betegner ved dette Navn, tillige Sønderjylland, Skaane, Halland,

Blekingen og den skovrige Ø Gulland, hvortil snart efter føjedes Øsel og Dele af de nuværende russiske Østersøprovinser. Fremdeles var Kongen af Danmark forlenet med det tyske Hertugdømme Holsten, hvilket Magt-Tillæg dog var blevet betydeligt svækket, da Christian den Tredie Aar 1544 havde ikke blot delt dette Land med sine to Brødre, men tillige forlenet dem hver

Fig. 2. Kort over Danmark.

(Efter Sebast. Münster: *Cosmographia universalis*. Basel 1554.)

især med store Stykker af Sønderjylland. Selv med disse Fra-
drag var Danmark dog endnu ret anseligt. Medens det nuvæ-
rende Kongerige kun udgør omtrent 700 Kvadratmil, udgjorde
Danmark dengang, Holsten ikke medregnet, omtrent det Dob-
belte, altsaa omkring 1400 Kvadratmil.¹ Til Norge hørte foruden
Island og Færøerne tillige Bohuslen, Herjedalen og Jemteland,
hvilket føjede hened 3,000 Kvadratmil til. Norge udgør nu
5,750 Kvadratmil, dengang noget over 8,600.² Den samlede Land-
masse, hvorover Frederik den Anden herskede, havde altsaa en
Udstrækning af omtrent 10,000 Kvadratmil, det forenede Dan-

mark og Norge overgik det nuværende Kejserdømme Tyskland i Størrelse.

Hvor ufuldkomment man endnu ved det 16de Aarhundredes Midte formaaede at fremstille Landomrids vil ses af hosstaaende to Kort over Danmark, Norge og Sverige (Fig. 2 og 3), hentede fra Datidens bekendteste Geografi.

Fig. 3. Kort over Sverige og Norge.

(Efter Sebast. Münster: Cosmographia universalis. Basel 1554.)

De nordiske Landes Naturforhold i det 16de Aarhundrede afveg i flere Henseender ikke uvæsentligt fra de nuværende. Forskel lader sig paavise baade med Hensyn til Landenes Form, Plantevækst, Jordbundsforhold, Vejrlig og Dyreliv.

Hvad Landenes Form angaar, var det især Danmark, hvis Omrids i det 16de Aarhundrede var forskelligt fra dets nuværende. Sundet mellem den nørrejydske Ø og Fastlandet, som vi endnu af gammel Vane kalder Limfjorden, bar dengang med Rette sit Navn (Fig. 4). Kun forbunden med Havet mod Øst ved det smalle Indløb ved Hals, dannede Fjorden som en stor Indsø

Fig. 4. Marcus Jordens Kort over den vestlige Del af Limfjorden.

(Efter Braunius: Theatrum urbium IV. 1588.)

dreede har set to dybe Indløb blive skaarne — Agger- og Tyborøn-Kanal — der, skønt de stadigt skifter Form (Fig. 6 og 7), synes for bestandigt at have skilt Thy fra Fastlandet.

Øerne langs Sønderjyllands Vestkyst tog sig i det 16de Aarhundrede helt anderledes ud end nu. Især udmærkede Nordstrand sig ved sin Størrelse og Frugtbarhed, den talte ikke mindre end 18 Kirkesogne (Fig. 8). Ingen drømte dengang om, at man

med næsten fersk Vand. Gedder og Karper, Brasen og Aborrer levede i dens Vande.¹ Vel truede Vesterhavet stundom med at overstige den lave Strimmel ved Agger og Harboøre. I stærk Vestenstorm kunde Havfraaden staa ind over Landet og Havene for en kort Stund blandes. Men i det 16de Aarhundrede holdt Bolværket dog ud. Det var endnu kun Fiskene, som det gik ud over. Efter sligen Storm drev de i Mængde døde paa Limfjordens Overflade, dræbte af det altfor salte Havvand.² Først Aar 1624 skete der et voldsomt Gennembrud, som sønderrev Tangen. Hullet luktes dog senere i en ny Storm (Fig. 5).

Fig. 5. Den vestl. Del af Limfjorden. (Efter Kort udg. af Suhm 1792.)

halvt hundrede Aar efter skulde sejle hen over de rige Bønderbyer og i stille Vejr spejde paa Bunden efter Kirketaarnenes Rester. Dog blev dette til Virkelighed. I den forfærdelige Nordveststorm den 11te Oktober 1634, der ogsaa gjorde saa megen Skade paa Fastlandet, oversvømmedes Øerne, men ingen led saa

Fig. 6. Agger- og Thyborøn-Kanal 1875.
(Efter Oberst Klingseys Kort.)

Fig. 7. Agger- og Thyborøn-Kanal 1896.
(Efter Generalstabens Kort.)

meget som Nordstrand, hvoraf kun ringe Rester fra den Dag har været oven Vand.¹

Ved Siden af disse iøjnefaldende Forandringer, fremkaldte ved voldsomme Naturudbrud, er der desuden siden det 16de Aarhundrede foregaaet en langsom Omdannelse af Nørrejylland's Vestkyst, hvis Spor er tydelige, men hvis Omfang er vanskeligt at bestemme. Det er bevisligt, at Vesterhavet i en længere Aarrække har bortskyllet Stykker af Kysten.² (Fig. 10). Ved Kandestederne lidt syd for Skagen er der saaledes i Aarene 1815—39 borttaget 60 Alen af Landet.³ Ved Agger er der i samme

Fig. 8. Marcus Jordens Kort over Sønderjyllands Vestkyst.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV. 1588.)

borttaget 30 Alen. Paa Sild antages Havet at bortskylle hvert Aar en 4 til 6 Alen Land; Stormfloden 1825 medtog endog henved 80 Alen. Levningerne af en Kirke, der havde hørt til Rantum

Tidsrum bortskyllet 225 Alen Land. Agger Kirke vides tidligere at være bleven flyttet længere ind i Landet af Frygt for det sig nærmende Hav. Men dette er stadig fulgt efter. Aar 1770 laa den indflyttede Kirke endnu tre Bøsseskud fra Stranden, 1802 laa den kun et Bøsseskud derfra, 1827 var Afstanden gaaet ned til 44 Alen, 1839 bortskylledes Kirken. I de 26 Aar fra 1825 – 51 er der aarligt bortskyllet $5\frac{1}{2}$ Fod Land af Bovbjerg (Fig. 11). Det Sted, hvor der her i Aaret 1801 var Bavnevagt, ligger nu langt ude i Søen.¹ I de 10 Aar 1837—47 er der af Kysten fra Blaavandshuk til Fanø aarligt

Fig. 9. Chr. Blache : Ved Vesterhavet.

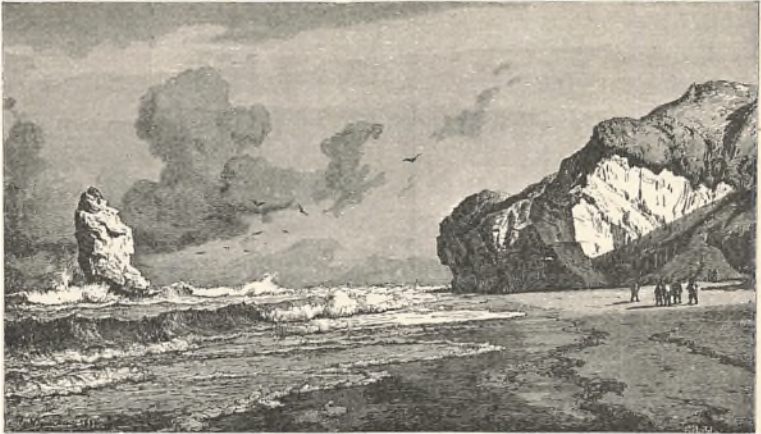

Fig. 10. C. Neumann: Bulbjerg og Skarrekliv.

Sogn sammesteds, saas i Aaret 1792 endnu i Havstokken; i 1852 laa de 350 Alen ude i Havet. Vor Tid har som bekendt søgt at øge Landets Modstandskraft ved paa de mest udsatte Steder at modvirke Sliddet, idet man har broddet Kysten med Høfder (Fig. 12).

Der synes ikke at være nogen Grund til at antage, at denne

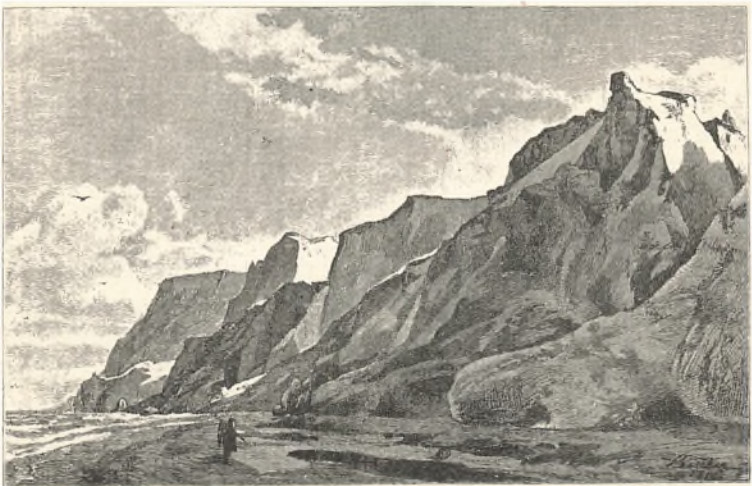

Fig. 11. Bovbjerg. Tegning af Hans Fischer.

Kystens Bortskyllen blot skulde have fundet Sted i den nyeste Tid, fra hvilken Optegnelser foreligger. De ydre Naturbetingelser har, saavidt vor Viden rækker, været de samme. Og Manglen af Optegnelser beviser intet. Vigtigere Begivenheder end disse er forblevne uomtalte, og Svindet var desuden ikke let at iagttage. Det foregik jo langsomt, paa en Grund, der ikke tilhørte Enkeltmand, og var ledsaget af skuffende Biomstændigheder, idet, som vi andetsteds skal se, Klitterne efter al Sandsynlighed samtidigt lidt efter lidt har flyttet sig ind i Landet. Rimeligere turde den

Fig. 12. Høfder ved Agger. Tegning af O. Herschend.

Slutning være, at de Natur-Aarsager, der har fremkaldt dette aarlige Landtab — og til disse Aarsager maa vel først og fremmest regnes Gennembruddet af Kanalen mellem England og Frankrig — i Begyndelsen har virket heftigere end senere hen, da alt mere var faldet i Leje.

Men forholder dette sig saa, og maa vi antage, at den aarlige Bortskyllen af Kysten i de sidste 300 Aar ikke har været ringere end den i vor Tid iagttagne, saa følger heraf med Nødvendighed, at den jyske Halvøs Vestkyst i det 16de Aarhundrede har haft en betydelig større Udstrækning end nu til Dags. Følger vi en kyndig Iagttagers Beregning¹ og sætter det gennemsnitlige aarlige Landtab til 12 Alen Land, saa maa der hele Kysten ned siden Frederik den Andens Dage være bortskyllet en Bræmme paa

3,600 Alen, det er: lidt over en Fjerdingsvejs Bredde. Ødelæggelsen har rimeligvis været stærkere for Sønderjyllands Vedkommende, men holder vi os alene til Nørrejylland og regner dette Lands Kystlængde mod Vesterhavet til 40 Mil, saa vilde Landtabet i de sidst forløbne 300 Aar udgøre 12 Kvadratmil, en Landmasse svarende til Falster og Møen tilsammen.

Medens saaledes Danmarks bløde Former er blevne kendeligt mærkede af Tiden i de sidst forløbne 300 Aar, synes denne ikke at have øvet nogen Virkning paa Norges haardere Træk. Norges Form i det 16de Aarhundrede maa antages at have været væsentlig den samme som i vore Dage.

Der er næppe noget Forhold, der i den Grad har gjort de nordiske Landes Udseende i hine Dage forskelligt fra det nuværende, som Datidens frodige Skovvækst. Skovenes Mængde og Udstrækning paatrykte imidlertid ikke blot Landskabet sit Særpræg, men blev bestemmende for Forhold, som ved første Øjekast kun synes at staa i fjernere Forbindelse dermed: Vejrlig, Dyreliv og Befolkningens hele Fordeling og Levevis. Med Rette betegner derfor hin rigere Skovvækst en Grundforskul mellem dengang og nu. Vi skal her indskrænke os til at forfølge dens Spor, undersøge dens Fylde og nærmere bestemme de Træarter, hvoraf den bestod. Det følgende vil vise os dens Betydning for Landet i Almindelighed, Virkningerne saavel af dens begyndende Aftagen som af dens fortsatte Bestaaen.

Naar vi i Tankerne gennemløber Landets enkelte Dele, vil det fremgaa, at saa godt som overalt fandtes Skov. Sønderjylland var skovklædt saavel mod Vest som mod Øst. Langs Vestkysten dreves endnu med Iver den gammeldags Saltsydning, hvorved man under et ødselt Forbrug af Ved uddrog Salt af Tørvejord. Den hele Fremgangsmaade var paa engang et Udtryk for disse Egenes Rigdom paa Skov og Aarsagen til dens Forsvinden¹. Østkystens Skove skildres af Datiden med Agtelse, om end i et Sprog, der forekommer os fremmed. Det hedder saaledes om en Skov,

der opfyldte den sydlige Del af Als, at den i almindelige Olden-
aar kunde føde sine 18,000 Svin. Skovene om Gottorp beregnedes
til 30,000 Svin aarligt, og det anføres udtrykkeligt, at Enkeltmænd
besad Skove, hvori der kunde holdes 4000 Svin om Aaret.¹

Nørrejyllands Vestkyst med dens Klitter og vidtstrakte Heder
gør nu kun lidet Indtryk af engang at have været skovklædt.
Naturens Stilhed og Øde synes tungsindigt at forkynde, at som
her nu ser ud, har her set ud i Aartusinder. Og dog forholder
det sig ikke saa. Det lader sig bevise, at den hele Strækning fra
Limfjorden til Kongeaaen engang har været oversaaet med Skove.

Allerede Stednavnene bærer Vidne herom. Paa Hedefladerne
omkring Karupaa, Søbysø og Skjerna har henved 40 forskellige
Punkter Navne, der indeholder Ord som „Lund“, „Skov“ og
„Eg“; ved Herning findes 30 lignende. Paa Bakkestrøget ved
Ølgod mellem Skjern og Varde ender ikke mindre end 9 spredt
liggende Gaardes Navne paa „Lund“. Og drager man fra Jullings-
holm mod Øst, træffer man paa en Strækning af 2 Mil 15 Skov-
navne, førend man naar til det Sted, hvor Skovene nu begynder².
Mindet om disse forsvundne Skove lever endnu som Sagn i
Folkemunde og det under Omgivelser, der kun lidet skal friste
til slige Paastande. Og ikke blot Mindet, men synlige Rester er
endnu bevarede i den Mængde Egerødder, der opgraves paa de
mest forskellige Steder fra Agger til Ribe, i de hele Egestammer,
som Aaløbene stundom ved Tøbruddet i Vaaren har bortført fra
Moserne i det Indre af Heden,³ og først og fremmest i de endnu

Fig. 13. Egekrat.
(Efter Chr. Vaupell.)

levende Rester:
de spredte Krat
(Fig. 13). Af disse
er vistnok det ved
Brejninggaard
paa omtrent 20 T.
Land det anelig-
ste, men det har
talrige Søskende,
mindre og min-
dre, lige ned til de

mange Egepurrer ude i Heden, der vantrevne og vejrbidte, men endnu ikke kuede titter grønladent frem mellem Lyngen ¹. Et afgørende Bevis er det endelig lykkedes Nutiden at føre, idet man har paavist, at den Al, der nu dækker saa meget af Hedepladerne og hindrer Skovvæksten, ikke har gjort dette forhen, men selv eren senere Dannelse, netop fremkaldt ved Skovenes Forsvinden.²

Langt vanskeligere end at godtgøre Vestkystens tidligere Skovvækst vil det være at bestemme, hvor mange af disse Skove der var til i det 16de Aarhundrede. Det gaar med Skove som med Mennesker: det er de færreste, hvis Navn og Dødsaar Efterslægten har bevaret. Ved kun at holde os til dem, der tilfældigt findes omtalte, udsætter vi os altsaa for at forbigaa mange og derved give et kun svagt og urigtigt Billede. Men selv om vi med Fare for denne Fejl blot tager Hensyn til de Skove, der vides at være gaaede under siden Aar 1600: Skovene ved Agger, ved Holstebro, omkring Viborg, i Lysgaardherred, ved Ringkøbing, Lundenæs, Gjendrup og Lindeballe,³ og vi derhos husker paa, at Jernudsmeltning, der stillede saa store Krav til Skovenes Brændsels-Beholdning, endnu i hin Tid dreves med Iver i mange af de Herreder, hvor vi nu møder de skarpeste Hedeegne,⁴ saa har vi Forudsætninger nok til at kunne afgøre, at Nørrejyllands Vestkyst syd for Limfjorden maa i det 16de Aarhundrede for en meget væsentlig Del have været skovbevokset.

Vestkysten nord for Limfjorden var ganske vist allerede bleven betydeligt blottet. Dog veed vi, at der ikke alene fandtes større Skove paa Mors og Fur⁵, men ogsaa — i det mindste ved Aarhundredets Midte — endnu paa mangt et Sted i Thy,⁶ hvorfra de senere saa grundigt er forsvundne.

Skovene paa Nørrejyllands Østkyst har vi langt lettere ved at forestille os. De strakte sig fra Raabjerg en Mils Vej Syd for Skagen — thi dennes egentlige Odde laa allerede blottet⁷ — bredte sig i Vendsyssel⁸ og gik over Aalborg-Egnen,⁹ hvorfra de nu er forsvundne, uden nogen større Afbrydelse lige ned til Frederik den Andens storartede Jagt-Enemærker, der omfattede Landets fem sydøstlige Herreder.¹⁰ Om disse Skoves Størrelse vil et Par Eksempler kunne oplyse. Skovene til Vorgaard i Vend-

syssel ansloges til 5,360 Svins Olden.¹ I Skovene ved Himmelbjerget fældede de Svenske i Aarene 1643—45 ikke mindre end 8,762 store Træer, uden at Skoven tog væsentlig Skade.² I Skovene langs Mariager-Fjords Sydkyst, der nu er forsvundne, stjal Bønderne alene i Aaret 1630: 714 Læs Brænde, — en Ovn fuld til deres Kalkbrænding krævede 120 Læs — og Aaret tilforn havde de Kejserslige i samme Skove rodhugget og brændt ialt 12,200 Træer.³

Øernes Skovvækst stod ikke tilbage for Halvøens. Alle disse Smaaøer, Læsø, Anholt, Sprogø, Amager osv., som vi nu er vant til at se uden Træer, var dengang skovklædte.⁴ Fyn med sine mange Herregaarde krævede tilsvarende Jagt-Enemærker. Paa Falster strakte Skovene sig helt ned over Gedserodde.⁵ Paa Sjælland voksede Skov, hvor den nu forlængst har maattet vige for Agerland. Skelskør laa skovomkranset.⁶ Vejen fra Sorø til Ringsted, hvor Skoven nu stopper før Slaglille, skildres endnu i Aaret 1673 som førende gennem Smaaskov lige til Ringsted.⁷ Ved Frederiksborg strakte Skovene sig mod Vest henad mod Arresø⁸ osv. osv. Det samme gjaldt Skaane. For blot at nævne ét: Paa Kullen kunde der i Aaret 1574 hugges 487 Læs Ved alene til Tegloven dér og samtidigt af Egnens Skove skaffes Knæer og Indholter til et større Skib, som Lensmanden lod bygge.⁹

Samler vi disse spredte Træk, vil det fremgaa, at Skovene i Danmark i det 16de Aarhundrede maa i Udstrækning langt have overgaaet Nutidens. Aar 1870 udgjorde det skovbevoksede Fladerum af Kongeriget omtrent 32 Kvadratmil.¹⁰ Vi tør, skønt slige Beregninger i Følge Sagens Natur altid er højst usikre, vel næppe anslaa hin Tids Skove til at have dækket et ringere Fladerum end omtrent 150 Kvadratmil, altsaa en Femtedel af Landet. Naar da vore Skove endnu trods deres ringe Udstrækning saa væsentligt bidrager til at give Danmark sit Præg, hvilken Fylde af Skovvækst maa Landet da ikke have frembudt for en Betragter i det 16de Aarhundrede!

Norge overgik langt Danmark i Skovrigdom. Endnu dækker Skovene dér omtrent 1200 (geografiske) Kvadratmil, altsaa lidt over en Femtedel af Landet.¹¹ Og dog vides de i de sidst forløbne

300 Aar at have været underkastet en Behandling, der med stigende Voldsomhed har indskrænket deres Raaderum. Ifølge en maaske noget overdreven Beregning skal Norges Skove alene i de 20 Aar 1828—48 være forringede til det halve.¹

Men hvor stærk end Tilbagegangen monne være, saa frembyder dog endnu hele Østlandet Holdepunkter nok for Forestillingen om, hvorledes Landet maa have taget sig ud i det 16de Aarhundrede.

En Forfatter fra hine Dage, der vil give et Begreb om Skovene i Østerdalen, anfører som Bevis for, hvorledes de bredte sig

Fig. 14. „Skandinaviens Skovrigdom“.
(Efter Olaus Magnus 1555)

mellem Bygderne, at en enkelt Præst havde ikke mindre end 24 „store Mil“ mellem sine tre Kirker.² Og tænker vi os et Øjeblik alle hine Brandpletter fjernede, som Braatebrand, Bjergværker og Glashytter siden Aar 1600 har frembragt i Skovene — alene Røraas Kobberværk har fortæret en Skovstrækning paa 7—8 Mils Længde og indtil 3 Mils Bredde³ — tænker vi os alle hine nøgne Stubrækker og begyndte Myrdannelser langs Glommens vidtløftige Tømmer-Opland⁴ atter befolkede med Stamme ved Stamme, tænker vi os med ét Ord en kun pletvis angreben, uhyre Urskov, saa har vi et nogenlunde tro Billede af Østlandets fleste Egne i det 16de Aarhundrede.

Langt sværere er det for Nutiden at slutte sig til, hvorledes

Vestlandet, Stavanger og Bergenhus Amter, tog sig ud i hine Dage. Fra Lindesnæs og paa faa Undtagelser nær lige til Stadt strækker sig nu en skovløs Bræmme langs Kysten. Bredden er forskellig, snart er den kun en Mil, snart gaar den 4 til 5 Mil ind i Landet.¹ Goldest er Kysten fra Lindesnæs til Bømmeløen.² Mod Syd ligger her den flade Jæder, et løsrevet Stykke jydsk Hede opdreuet paa Norges Kyst (Fig. 15). Dens brune Dække var

Fig. 15. W. Peters: Fra Jæderen.

indtil for faa Aar siden, da man med Kraft og Held har paabegyndt Opdyrkning, kun Lyng og Myr, hvor blot Vibernes Skrig afbrød Dødsstilheden. Nord efter yder Skærene Ly. Men — skønt ogsaa her en lykkeligere Tid nys er begyndt at gry og en Fjeldfure hist og her at grønnes —, endnu findes der intet voksent Træ at tage Kending af mellem Skærgaardens Slyngninger; næsten altid kun nøgne Fjelde, som forneden rundslidte af Bølgeslaget og foroven brunede af Vejr og Vind kun sjældent fremviser nogen menneskelig Bolig, men ligner tørrede Lerklumper, tankeløst for-

mede af en Fortids Jætte.¹ Trænger man dybere ind i Landet, viser der sig vel mange smilende Strøg, men vedblivende er det dog den skovfattigste Del af Norge.²

Saaledes har dette Land ikke altid set ud. Det har engang været skovbevokset som det øvrige,³ og i det 16de Aarhundrede var endnu værdifulde Rester tilbage af fordums Herlighed. I selve de gentagne Klager fra hin Tid over, at Skovene langs Vestkysten forhuggedes paa Grund af den stærke Afsætning til Udlandet,⁴ ligger et Bevis tor, at de langtfra endnu var tilintetgjorte. Aar 1584 lod Kongen bygge to Galejer i Bergenhus Len med det udtrykkelige Tilføjende, „at han havde forfaret, at der i Lenet skulde være god Lejlighed med Egeskove“. ⁵ Fyrreskovene i Lenet var betydelige.⁶ Paa den nu saa bare Karmø voksede Skov,⁷ fra Stavanger som fra Lister udskibedes Tømmer⁸, og selv fra Jæderen synes Skoven i hvert Fald kun for kort Tid siden at være forsvunden.⁹

I det Nordenfjeldske endelig stod Skovene paa mangt et Sted uberørte. Menneskehaand havde ikke tyndet dem som i Nutiden. Derfor kunde ogsaa, som vi senere skal se, Nordlandene og Finmarken i det 16de Aarhundrede skaffe Ly til en Befolkning, der synes ikke lidet at have overgaaet den nuværende.¹⁰

At ville om end blot tilnærmelsesvis bestemme Omfanget af Norges Skove i det 16de Aarhundrede, maa anses for en uløselig Opgave. Oplysningerne i det enkelte er endnu sparsommere end for Danmarks Vedkommende. End ikke Højdegrænsen for Norges Skovvækst i den frodigste Tid lader sig bestemme. Skønt nu kun 3,500 Kvadratmil ligger under Skovgrænsen,¹¹ er det bevisligt, at denne i tidligere Tid har strakt sig højere op paa Fjeldene end nu til Dags.¹² (Fig. 16). Vi faar da nøjes med det almindelige Indtryk, at Norges Skove i det 16de Aarhundrede, skønt de allerede var stærkt medtagne paa Vestkysten, endnu besad en Udstrækning, der langt overgik Nutidens.

En paalidelig Maalestok for Skovrigdom er det Værd, som tillægges Træ. Ved at anvende den paa Forholdene i Norden i hin Tid kan vi ligesom gøre Prøve paa Rigtigheden af vor Opfattelse. Nogle faa Eksempler vil vise, hvorvidt den stemmer. Ødselhed med Brændsel var et af Tidens betegnende Træk. Saaledes be-

regnede man i Danmark Aar 1545 til hver enkelt Klosterjomfrus Vinterforsyning ti Læs Ved og en halv Læst Trækul;¹ paa Bygholm brændtes aarlig 500 Læs,² paa Krogen 1540 Læs,³ og i Aaret 1594, da Tørveskæret paa Grund af den megen Væde slog fejl, forskreves til Københavns Slots Forbrug ikke mindre end 7,700 Læs Brænde.⁴ I Blekinge brugte man at fælde hele Egetræer

Fig. 16. Jacob Gløersen: Opunder Fjældet.

blot for at skaffe sig nogle faa Bundstykker til Tønder, Resten af Træet lod man ligge og raadne i Skoven.⁵ I Norge blev Aar 1578 Orlogsskibet „Herkules“, der var sat op paa Land til Ombygning, men ved nøjere Eftersyn viste sig ikke at være det værd, behandlet som ubrugeligt paa den Maade, at man ikke ophuggede det, men for Nemheds Skyld

brændte det hele af og derpaa i Sandet opsamlede det neddrusede Jern.⁶

Et Blik paa Ud- og Indførselsforholdene viser en lignende Forskel mellem dengang og nu. I det 16de Aarhundrede var der en livlig Brænde-Udførsel fra Danmark, navnlig fra Lolland og Falster, til Tyskland.⁷ I Aaret 1874 maatte Danmark indføre til eget Forbrug for over 10 Millioner Kroner Stenkul og for hened 22 Millioner Træ.⁸

Det synes, som om Skovvækstens Velmagt i det 16de Aar-

hundrede ikke blot har ytret sig i Skovenes større Udstrækning, men tillige i en større Frodighed hos de enkelte Træer, end nu til Dags er sædvanlig. Da vi imidlertid savner tilstrækkeligt omfattende Oplysninger, veed vi ikke, om der til denne større Fro-

Fig. 17. „Nordskoven“ i Horns Herred paa Sjælland, hvor Danmarks ældste Ege nu findes.
(Efter Generalstabens Kort.)

dighed hos nogle Træarter maaske har svaret en mindre Trivelighed hos andre, som muligvis nu er i Skuddet, saa at Forskellen kun er et Udtryk for Afstanden mellem to Skifter i Naturens store Vekseldrift. Kun saa meget fremgaar som sikkert, at der blandt Naaletræerne i Norge og Egetræerne baade i Danmark

og Norge dengang kunde paavises ikke faa af en Højde og Før-
lighed, hvortil Nutiden ikke har Mage.¹ Fra Norge udførtes den-
gang Mastetræer paa 3 Alen i Tværsnit² og Egebjælker paa 20,
30 ja 40 Alens Længde.³ Endnu i det 17de Aarhundrede kunde
Tømmeret af alle Størrelser til et Orlogsskibs Bygning faas af
danske Egeskove,⁴ og om Skoven paa Gyllingnæs er der tilfæl-
digvis opbevaret, at Antallet af gamle Ege var saa stort, at hver

Fig. 18. „Storkeegen“ i Nordskoven i Horns Herred. Tegning af A. Schovelin.

Bonde havde et eller flere Egetræer, hvori hans Svin overnattede
og søgte Ly mod Uvejrr.⁵

Spørger vi, om slet ingen af disse ærværdige Kæmper har
holdt sig i Live til vore Dage, bliver Svaret: jo. De ældste, til-
oversblevne danske Ege, som alt i det 16de Aarhundrede maa
have været gamle og anseelige, findes nu ved Jægerspris i Horns-
herred paa Sjælland (Fig. 17). De to største er „Kongeegen“ og
„Storkeegen“, begge i Nordskoven. „Kongeegen“ har i Mand-
højde et Omfang af 42 Fod. Nu er kun Skallen tilbage, men Livet
er ikke udslukt. Skønt Skallen maa sammenholdes ved Jærn-

stænger, og Skovsyre og Jordbær vokser, hvor Træet tidligere fyldte Plads, bærer Resterne af Stammen endnu talrige, friske Kviste. I Rummet indenfor Stammen kan holde tre Ryttere. „Storkeegen“ (Fig. 18) har i Brysthøjde et Omfang af 36 Fod.

Selv i en Højde af 24 Fod fra Jorden er Omfanget endnu 32 Fod. Træet bærer forneden kraftige, løvrige Grene. Dets Alder anslaaes til 900 Aar. Danmarks tredjeældste Eg findes i Taarnby Skov ved

Christianssæde paa Lolland. Dens Omfang i Brysthøjde er 32 Fod, dens Alder formentlig 750 Aar.

„Baggesens Eg“ sammesteds er yngre og nu helt udgaet (Fig. 19.)

Paa Gyllingnæs er nu kun Stubben tilbage af en Eg paa henved 40 Fod i Omfang, $13\frac{1}{2}$

Fod i Tværmaal. Den fældedes omtrent 1830. En hul, men fremdeles livsfrisk Eg sammesteds er 25 Fod i Omfang. Nørrejyllands mest omtalte Eg: „Niels Ebbesens Eg“ (Fig. 20), er yngre end den her anførte og flere andre. Dens Stamme er 18 Fod i Omfang.

Til Sammenligning kan tjene, at de tre største Ege i England er kun lidt større end „Kongeegen“ ved Jægerspris. Derimod

Fig. 19. „Baggesens Eg“ ved Christianssæde paa Lolland, $19\frac{1}{2}$ Fod i Omfang. 8 Fod over Jorden er der dannet et Værelse med Bord og Bænk, hvor Baggesen skrev sit Digt „Landforvandlingen“.

Fig. 20. „Niels Ebbesens Eg“ i Nørrejylland.
(Efter Chr. Vaupell.)

har Europas ældste Eg et betydeligt større Omfang. Den vokser i det vestlige Frankrig ikke langt fra Byen Rochefort, i en af Landets frugtbarste Agerbrugsegne. Dens Omfang er i Brysthøjde 66 Fod. Dens Alder anslaes efter Aarringene til over 1800 Aar.

Hvad Bestanddelene af det 16de Aarhundredes Skove angaaer, saa forekom vel dengang de

samme Træarter som nu, men det indbyrdes Forhold imellem dem var noget forskelligt fra Nutidens.

Som bekendt har i Danmark i de sidst tilbagelagte Tidsrum tre forskellige Træer: Fyrren, Egen og Bøgen hver til sin Tid haft Overvægten.¹ Det 16de Aarhundrede befandt sig endnu

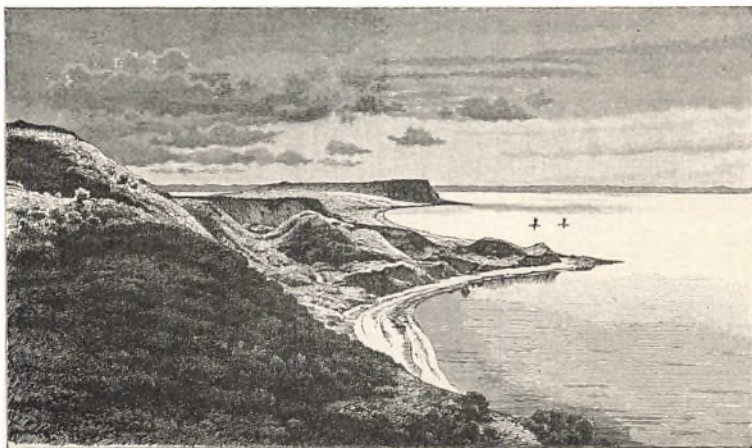

Fig. 21. Knudshoved paa Fur. Tegning af H. Smidth.

indenfor det andet af disse store Afsnit; Egen havde Herredømmet. Den vildtvoksende Fyr, var aldeles overvunden, den trivedes endnu kun paa Øerne Fur (Fig. 21), Anholt og Læsø,¹ hvor den snart efter uddøde. Bøgen, der et Par Hundredeaar efter skulde gaa af med Sejren, holdtes endnu nede af den ejendommelige Driftsmaade, som Skovene var underkastede.

Egen var altsaa det fremherskende Træ. Den er ikke blot det Træ, der ubetinget oftest findes omtalt i hine Dage, men næsten alle Optællinger, som vi besidder, selv fra en lidt senere Tid, bekræfter denne Overvægt.² Og det kunde ikke godt være anderledes. Det stemmede særligt med Dattidens Tarv at frede om Egen fremfor alle andre, thi den afgav ikke blot det ypperste Ved til alskens Gavntømmer, men selv som Oldentræ overgik den sin Medbejler, idet den oftere sætter Frugt end Bøgen.³

Egens Værd for det 16de Aarhundrede til Gavntømmer skrev sig ikke alene fra Veddets Haardhed, men for en stor Del ogsaa fra Træets Evne til forskellig Vækstform, som Nutiden kun sjælden ved Selvsyn er forjrolig med. Alt efter Jordbund, Lysforhold og mange andre Vilkaar kan Egen nemlig snart skyde langstrakt til

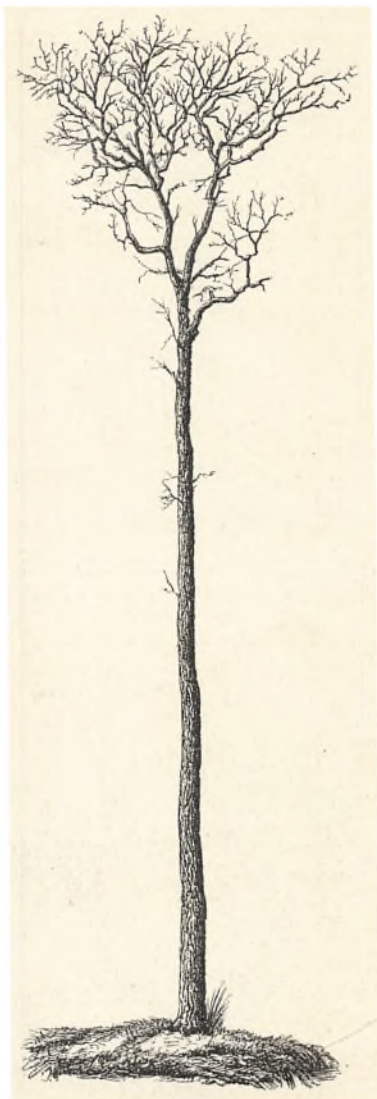

Fig. 22 En Eg i Charlottenlund.
(Efter Chr. Vaupell.)

Fig. 23. Eg i Charlottenlund. (De nedre Grene er bortvisnede af tidligere Mangel paa Lys.)
(Efter Chr. Vaupell.)

Fig. 24. En fritstaaende Eg ved Knuthenborg paa Lolland.
(Efter Chr. Vaupell.)

Fig. 25. En Eg fra Svenstrup ved Roskilde.
(Efter Chr. Vaupell.)

Fig. 26. En Eg i Rudbjerggaards Skove paa Lolland.
(Efter Chr. Vaupell.)

Vejrs i Masteform (Fig. 22), snart tykne en Stamme brugelig til lange, svære Bjælker (Fig. 23), snart bue Stammen alene, eller tillige dens fortsættende Hovedgren, til fortrinlige Skibspanter (Fig. 24 og 25), snart endelig i svulmende Kraft vride Kronens Grene til en Vrimmel af haarde, knortede „Knæer“ (Fig. 26).

Datidens Skove udgjordes fortrinsvis af store, ærværdige Ege, der, saalænge man ikke havde sær Trang til deres Ved og de vedblev at give Olden, fik Lov til at brede sig uhindret uden trykkende Naboskab.

Thi dette var det ejendommelige ved Datidens Skovdrift, at Underskov saa godt som manglede. Velkunderen for Opvækstens Skyld ikke helt undværes, og et Hasselkrat hist og her var meget vel set (Fig. 27). Men som Regel bestod

Fig. 27. Ege i Hassel-Underskov; Enghaven ved Svenstrup paa Sjælland.
(Efter Chr. Vaupell.)

Skovene blot af ældre Træer, der stod frit og kun havde Græs-gang for neden. Skovbunden brugtes nemlig til Græsning, og det talrige Vildt og Kvæg, som Skoven husede, afgnavede hver Spire, der vovede sig frem. Disse Forhold bidrog særligt til at bevare Egens Overherredømme. Bøgen fik ikke Lejlighed til at vokse op, i Kraft af sin Evne til at taale Skygge, som Underskov under de voksne Ege og lidt efter lidt berøve dem Lyset og Livet.¹ Vilkaarene var lige, saalænge hvert lille fremspirende Træ, Eg som Bøg, skaanselsløst blev afbidt (Fig. 28). Eller rettere, de var til Gunst for Egen. Thi denne sætter oftere Frugt, og Egespirerne

Fig. 28. Ege og Egepurrer i Jægersborg Dyrehave paa Sjælland.
(Efter Chr. Vaupell.)

skoven myldrede da op og truer nu med Egen (Fig. 31).

Medens Egen saaledes afgjort var den talrigste og vigtigste Bestanddel af det 16de Aarhundredes Skove, synes den ikke i samme Grad at have opnaaet at blive Befolkningens Yndlings-træ. Saavidt det lader sig skønne, bevarede man endnu den gamle Forkærlighed for Linden. Denne Forkærlighed havde alt saa tidligt gjort sig gældende, at af Danmarks Stednavne begynder 52 med „Bøg“, 111 med „Eg“ og 87 med „Lind“,² et Tal, der vistnok langt overskrider, hvad der kunde tilkomme Linden i Forhold til dens Talrig- heds. Samme Forkærlighed, der troligt havde fulgt Norman- nerne paa deres Ud- vandring til Norman- diet,³ og Middelalde- ren igennem havde givet sig Udtryk i Folkevisernes Frem- hæven af Linden paa

er mere sejglivede end Bøgens.¹ (Fig. 29). Først da ved Be- gyndelsen af det 19de Aarhundrede Sko- vene blev lyste i Fred for den fordærlige Græsning, vendte Forholdet sig. Intet- steds søger Bøgeop- væksten hellere her end under Egen (Fig. 30). Bøge-Under- ganske at fortrænge

Fig. 29. En ved Hjortebid formet Bøgepurre i Jægersborg Dyrehave paa Sjælland. Højde 3 1/2 Fod.
(Efter Chr. Vaupell.)

alle andre Træers Bekostning,¹ maatte naturligt forplante sig til hin Slægt, der endnu levede og aandede i disse Sange. Først da Bøgen ved det 19de Aarhundredes Begyndelse sejrede over Egen, glemtes den gamle Kærlighed, og Bøgen indtog hurtigt den ledige Plads i Digternes Sange og Folkets Hjerter. Egen, som naturligt skulde have udfyldt Rummet mellem Middelalderen og den nyeste Tid, var trods alle ydede Tjenester, trods det, at dens Glanstid falder sammen med den danske Flaades, saa at den troligt har tjent til Vands som til Lands, dog ikke i Stand dertil. Den savnede sine Medbejleres uimodstaaelige Tiltrækningskraft. Dens Krone var fattig paa Duft og paa Fylde mod Lindens; den holdt sig altid trangt tilbage, langt bag efter Bøgen, naar det gjaldt om med Majløv at prise Vaarens Genkomst.

I Norge udgjorde den gang som nu Gran og Fyr Skovenes Hovedbestanddel; men hertil kom en langt større Mængde af Eg, end Nutiden kan opvise.

Fra alle Lenene langs Søkysten lige til Trondhjem udførtes ypperligt Egetømmer,² og paa Agdesiden (s: Nedenæs, Mandals og Lister Len) var Egen saa almindelig, at Bønderne endogsaa byggede deres Huse af Egebjælker, ja brugte Egetræ selv til Gærderne om deres Kaalgaarde.³ Kun overdreven Hugst synes at have fremkaldt Egens senere Aftagen.

Et Træ endelig, der trivedes i talløs Mængde, var Birken. Med sit lette Løv og hvide Stamme lavede den op mellem de alvorlige Naaleskove. Den udgjorde Skovenes mindst paaagtede og dog

Fig. 30. Tæt opvoksende Bøg under Eg.
(Efter Chr. Vaupell.)

mest hensynsløst benyttede Bestanddel. Som muntre Geder kravlede Birkene snart til Vejrs og fandt Fodfæste paa bratte Af-fald og Tinder, hvor ingen kunde naa dem. Snart laa de samlede i talrig Flok nær Bostederne, som Hjorder, der venter paa Malkning. Og Befolkningen malkede dem. Man afkvistede dem til Koste, brød de unge Stammer af til Skafter, flaaede Barken af de ældre til Tagbeklædning („Næver“). Hvor Birketræer ved Forholdenes Gunst undgik slig Behandling, kunde de dengang som nu opnaa høj Ælde og anselig Størrelse (Fig. 32 og 33).

Fig. 31. Eg, næsten kvalt af opvoksende Bøge, der har berøvet den Sidelyset.
(Efter Chr. Vaupell.)

Nordens kraftige Skovvækst i det 16de Aarhundrede maatte hidføre vigtige Følger med Hensyn til Jordbundsforholdene. Overfladen var rigere paa Muldjord dengang end nu. I disse vidtstrakte Skove, der aarligt fældede deres Løv, var der ved

Træernes Fod ophobet Aarhundreder gamle Lag af hensmuldrede Bladrester, som, voksende Aar for Aar, opløjede af rodende Svin, lunende og nærende bidrog mægtigt til Skovens Kraft. Det var en Rigdom, som Datiden ejede uden at fatte dens Værd, en Skat, som hyppigt letsindigt blev bortødslet, uden Anelse om, hvad derved forspildtes.

Thi naar man i sorgløs Ligegyldighed huggede løs paa Skovene — i sikker Forvisning om, at de vel skulde vokse op paany, og i hvert Fald var der nok tilbage — glemte man som oftest at tage

vare paa denne deres Sparepenge, den fede Muldjord. Skovenes Tilstand bidrog til Faren. Der var ikke nogen frodig Underskov til straks at tage Arven op efter de gamle; for hvert Træ, der fældedes, blev et stort Stykke Skovbund blottet. Saa fik da, hvor Forholdene var lidt ugunstige, Vejr og Vind for stærk Indpas. Blæsten borthvirvlede de øverste Lag af visne Blade. Vind og

Fig. 32. Birketræ. Efter Maleri af Thomas Fearnley.

Sol fik fat i den lyssky Muldjord, vejrede den, tørrede den og forødte dens bedste Kraft. Der kom ingen Træer frem paa de gamles Tomter. Men lidt efter lidt indfandt Lyngen sig, bredte sig og kvalte Græsset, levende højt af Muldjordens Rester, Aar for Aar forringende Jordens Værd.

Det var denne Bane, som alle Skovrydningerne gennemløb i de Dele af Landet, der laa særligt udsatte.¹ I de østlige Egne var de levnede Træer hyppigt i Stand til at slaa Kres og staa foran de fældede Brødre, saa at Valpladsen blev deres. Men i det vest-

lige Jylland (Fig. 34) og sydvestlige Norge brød Blæsten sejrrikt ind, sprængte de sidste Forpostkæder og beholdt det indvundne Jordsmon. Det ligger i Sagens Natur, at faa eller ingen Oplysninger er bevarede om disse Overgange. De skete sjældent saa brat som paa Djurslands Nordkyst, hvor en forfærdelig Storm,

Fig. 33. En Birk i Storm.
(Efter Maleri af J. C. C. Dahl.)

saavidt vides Aar 1557, omstyrtede og knækkede Træer i tusindvis og derved lod Lyng fortrænge Skoven.¹ I Regelen foregik de lidt efter lidt, de sidste Stammer mosse- des og sygnede, Lyngen tog til, og Ejeren vænnede sig Aar for Aar til de forandrede Forhold.

Især i det nordlige Norge (Fig. 35), men ogsaa paa mangt et Sted i Sydlandet og i Danmark, hvor Grunden varsær-

lig fugtig, omdannedes Skovtomterne i Aarenes Løb ikke til Hede, men til Myr og Moser. Manglen paa Afløb, det ophørte livlige Fugtighedsskifte medførte en Forsumpning, og snart bredte Tørvemosset sit fugtige Dække, hvor Træerne forhen havde staaet.

Disse Tilbagegange maatte imidlertid hos driftige Ejere ofte vække Lysten til ved kunstige Midler at tilbagekalde Jordens Frugtbarhed. Galt var det istedetfor Skov kun at faa Græsgang, men skulde selv denne blot blive til Hede eller lynglædt Fjeld,

var det dog et Forsøg værd at vække det dovnende Jordsmon. Datiden kendte et virksomt Middel: at brænde Lyngen af. Her ved kunde stundom fremkaldes et kortvarigt Skin af forøget Frugtbarhed, saalænge Asken nærede de nye Planter. Men snart sank den udmarvede Jord dybere end før. Langt farligere var dog de Følger, der ligesaa hyppigt indtraf, og hvorved Ødelæggelses-Værket indtraadte i sit sidste, fordærveligste Afsnit.

Dette tog sig forskelligt ud i Norge og i Danmark, lige sørge-

Fig. 34. Uddøende Skov ved Gaarden „Kaas“ ved Limfjorden.
(Efter Tegning 1884 af Milton Jensen.)

ligt begge Steder. Naar den lyngklædte Fjeldskraaning afsvedes, slikkede Flammerne ofte for stærkt, saa at alt gik med, Planter og Jorddele. Vinden førte derpaa den løse Aske bort, eller den første Pladskregn skyllede den ned i smudske Fossefald. Saa laa Fjeldet øde og dødt, et uhyre Sten-Lig. Vaarluft og Sommer-sol kaldte forgæves. Der vaktet intet Planteliv mere paa de golde Stene.

I Danmark var der kun paa faa Steder Fjeldgrund, som kunde blottes. Men under Lyngdækket lurede en anden Fjende, hvis Magt var stor, og som, engang løsladt, vanskeligt paany lod sig nedmane. Naar Plantetæppet droges bort, laa hyppigt kun det løse

Sand derunder. Det lod sig ikke holde nede af Regn. Gennem-bagt en Sommerdag legede det med Vinden, og naar Stormen ret tog Tag, hvirvledes det op og fór i vild Flugt hen over Marker og Enge. Ingen kunde sige, hvor Sandflugten vilde standse, og der gaves intet Raad mod dens kvælende Favntag. Som et Liglagen tilhyllede den selv den frugtbareste Jord. Medens hine andre Øde-læggelser kun i det store kan paavises, og Enkelthederne i Reg-

Fig. 35. Uddøende Skov i Norge.
(Efter Maleri af H. A. Cappelrn.)

len dølger sig for Betragterens Blik, lader Sandflugtens Spor sig forfølge med en mærkværdig Nøjagtighed. Den var i egentligste Forstand et Barn af det 16de Aarhundrede, avlet af ødsle Fortids-Vaner og en fattigere Eftertids Krav. Det samme Aarhundrede, der lod den opstaa, fik fuldt ud dens Virkninger at føle.

Naar vi henfører Sandflugtens Begyndelse i Kongeriget — thi paa Sønderjyllands Vesterhavs-Øer (Fig. 36) var den opstaaet tidligere¹ — til det 16de Aarhundrede, saa haves herfor en dobbelt Støtte, dels selve de naturlige Forhold, der næppe kan have

tilladt den at gribe ret om sig tidligere — dels Samtidens Klager, som først begynder at lyde i dette Aarhundrede. Aar 1527 hører vi for første Gang Tale om den fra Rørvig i Odsherred paa Sjælland¹ (Fig. 37), og Aar 1539 udstedte Christian den Tredje et Forbud mod at slaa eller oprykke Klittag og Marhalm paa Jyllands Klitter, hvorved Sandflugt kunde fremkaldes,² et Forbud, der naturligt forudsætter, at sligt maa være sket og have vist sine farlige Følger. Først henimod Aarhundredets Slutning godtgør

Fig. 36. Klitvej paa Fanø. (Efter Fotografi.)

imidlertid de hyppige Klager fra næsten alle Landets Egne, at Sandflugten er bleven til en virkelig Landeplage, mod hvilken der maa tænkes paa virksomme Midler.

Skovenes Rydning synes allevegne at have været den nødvendige Forudsætning for, at Sandflugten kunde indtræde. Men selve dens Opstaaen lader til at være foregaaet paa to forskellige Maader. Den simpleste var den ovenomtalte, at Flyvesandet blottedes ved Lyngbrænding og derpaa begyndte at flyge. Men langs Jyllands Vestkyst var Faren dobbelt, idet Sandet ikke blot laa fladt under Plantedækket, men tillige laa ophobet i de bakke-

formede Klitter (Fig. 38). Naar her Skovene bagved dem var fældede, og Mangelen paa Brændsel drev Beboerne til at plyndre Klitterne for deres naturlige Bindemiddel: Klittag og Marhalm, stormede det løslatte Flyvesand frem med uimodstaaelig Styrke. Hertil kom endnu en Omstændighed. Som alt ovenfor berørt har

Fig. 37. Egnen om Rørvig.
(Efter Generalstabens Kort.)

Vesterhavet vistnok i umindelige Tider Aar for Aar bortskyllet Stykker af Kysten. Paa denne Vis maatte det forlængst have opslugt Kystens naturlige Værn Klitrækken, hvis ikke denne i Kraft af en mærkelig Natur-Ejendommelighed ligeledes havde bevæget sig indefter (Fig. 39). Nyere Undersøgelser har nemlig godtgjort, at Klitterne aarligt flytter sig mod Øst. Vejen, som de hvert Aar tilbagelægger, er forskellig, fra 2 til 12 Alen, alt eftersom de er

bevoksede.¹ Sandflugt i denne Forstand maa altsaa antages at have fundet Sted ind over den nu forsvundne Kystbræmme længe før det 16de Aarhundrede. Men et Spørgsmaal, som ikke blev løst, var, hvorvidt Klitterne, naar de var trængte tilbage, mod Skovene, med disse i Ryggen muligt dog kunde have holdt Stand mod Havets fortærende Kraft? Spørgsmaalet blev ikke løst. Thi Befolkningen i de dyrkede Egne indenfor Klitrækken fældede i det 16de Aarhundrede med uforstaaelig Sorgløshed de sidste Skov-

Fig. 38. Blaavandshuk. (Efter Fotograf).

strækninger. Da saa tilmed Klitterne blottedes for Marhalm og Klittag, væltede de med ustandselig Magt ind over de dødsdømte Strækninger. Her var ingen Redning mulig, thi den bevægende Kraft var en dobbelt, dels selve det løse Sands Tilbøjelighed til at fyge for Vinden, dels Klitternes nu uhemmede Naturdrift til Vandring.

Forfærdeligst blev Følgerne paa Skagen. Denne By var i det 16de Aarhundrede af langt større Betydning end nu til Dags; den hørte til Landets anseligere og talte en 2 til 3000 Indbyggere.² Som ovenfor omtalt var allerede før det 16de Aarhundrede Sko-

vene omhuggede lige ned til Raabjerg. Den naturlige Følge, Klit-ternes Plyndring for Marhalm, var i fuld Gang. Alt var saaledes modent til Flyvesandets Hærgninger. Saa begyndte da Sandflugten. Sandet trængte ind over de dyrkede Marker, forvandlede dem til Ørkener, samlede sig i store Driver om flere af Gaardene og forarmede ganske deres Ejere.¹

Hermed vilde Ulykken under almindelige Forhold have været til Ende. Men Byens Beliggenhed paa den smalle, lave Odde

Fig. 39. Mellem Klitter ved Lønstrup. (Efter Fotograf).

mellem to Have gjorde dens Stilling særlig udsat. Klitrækken var jo føget ind efter. De nydannede Sandmiler inde i Landet kunde ikke yde nogen samlet Modstand, naar Havet for Alvor brød paa. Saa kom Oversvømmelserne. Ikke mindre end fire store Stormfloder indtraf i Løbet af lidt over et Aar fra Oktober 1592 til Jul 1593.² Ødelæggelserne var forfærdelige. De to første Storme rejste sig, medens Mændene var paa Søen; kun faa af dem kom tilbage. Paa Land blev Boligerne knuste under de fremvæltende Bølger. I Oktober blev „nogle“, i Januar blev 14 Gaarde og Huse ført helt og holdent med ud i Søen. For de to sidste Stormfloder

mangler vi nærmere Opgivelser, men Ødelæggelserne synes at have været endnu voldsommere.¹

Hermed var Skagens blomstrende Tid forbi. Forgæves søgte Regeringen at hjælpe den haardt ramte By, saa meget det stod i dens Magt.² Forgæves synes Havet lidt efter lidt at have opkastet en ny Sandvold til Værn om Kysten. Sandflugten vedblev i lange Tider og har forvandlet det engang saa smilende Land til en Ørken (Fig. 40).

Fig. 40. Den gamle, af Sandflugt tilføjne Kirke paa Skagen. (Efter Fotograf).³

Syd efter fra Skagen til Agger kan det næsten Sogn for Sogn paavises, hvorledes Sandflugten tog Overhaand mod Slutningen af det 16de Aarhundrede. Ved Kandestederne (Fig. 41) tilintetgjordes Gaarden Høgenhav; Raabjerg og Tversted Sogne blev delvis ødelagte af Flyvesand omkring Aar 1570.³ (Fig. 42). Tornby og Horne blev overføjet allerede 1553;⁴ Aar 1571 ødelagdes Kjetterup saaledes, at Kirken maatte nedbrydes.⁵ Omkring Aar 1580 omtales Saltum og Hune som meget fordærvede af Sand, i det sidste Sogn skal ikke mindre end 7 adelige Gaarde være blevne ødelagte.⁶ Paa lignende Maade kan Sandflugtens Virkninger i

Fig. 41. V. Kyhn: Ved Kandestederne.

Slutningen af det 16de Aarhundrede paavises i Tved, Skinnerup, Vang, Sjørring, Nørhaa, Ørum og Lodbjerg.¹ (Fig. 43). Det er kun i altfor god Overensstemmelse hermed, naar man samtidigt hører, at der i flere af disse Egne endnu ved Aarhundredets Midte fandtes Skove, men at hele Thy var ryddet, førend Aarhundredet var omme.²

De samme sørgelige Spor møder os paa hele Kyststrækningen fra Agger til Ejder: Sandet tog Overhaand i Vedersø, Nissum, Husby og Staby Sogne;³ Ulfsborgs gamle Herredsting maatte

Fig. 42. O. Herschend: Raabjerg Kirke.

flyttes;¹ Gaarde under Riberhus blev overføjet² (Fig. 44), og Sandflugten fortsatte sit gamle Ødelægelsesværk paa Sild og paa Før.³ Ja, helt ind til Silkeborg-Eggen trængte Ondet, her blot fremkaldt ved Lyngbrænding. Sandet hvirvlede op paa Vradts Bymarker og truede Byen med Undergang, saa at de omliggende Sogne maatte hjælpe Beboerne med at dække Lyng og Strøelse over Hullerne for at dæmpe Flugten.⁴ (Fig. 45).

Medens saaledes Jylland var særligt udsat, blev det øvrige Danmark dog heller ikke forskaaet. Det gør et vemodigt Indtryk at se, hvorledes Regeringen varsig Roden til Ondet bevidst, men var ikke i Stand til at hæve det. I en kongelig Skrivelse af 1592 udtaltes det ligefrem, at den paa Læsø begyndte Sandflugt var en Følge af uforsigtig Skovhugst og maatte antages at ville tage til, hvis man ikke i Tide holdt inde med Rydningen.⁵ Det forudsagte indtraf kun altfor sikkert,

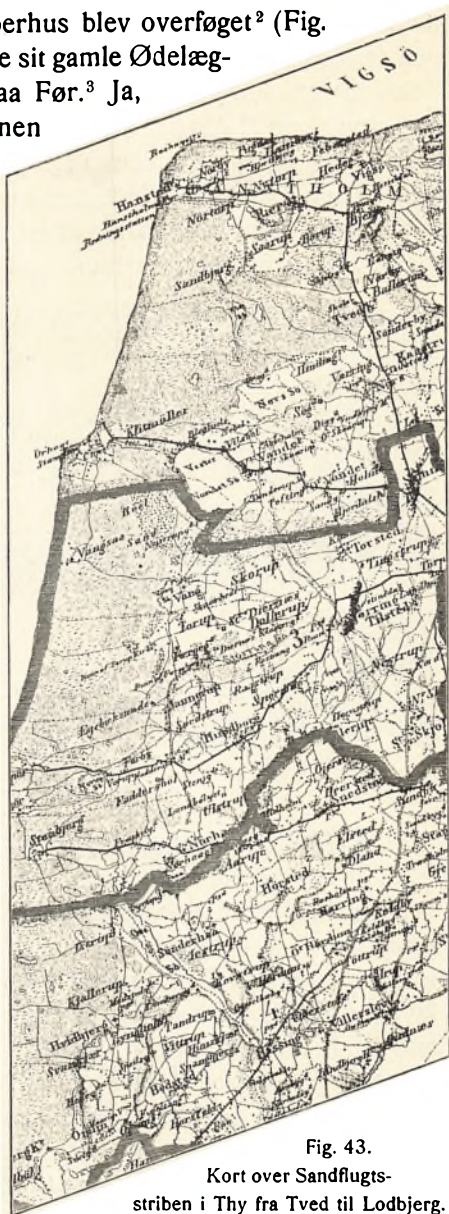

Fig. 43.
Kort over Sandflugts-
sriben i Thy fra Tved til Lodbjerg.
(Efter Oberst Klingsey.)

men Folkets tilvante Ødselhed med Skove var for indgroet til med ét at kunne hæves.

Saa maatte da Skovene vige paa Læsø, paa Anholt,¹ syd for Jægerspris, paa Halsnæs i Sjælland,² paa Bornholms Vestkyst og Sydostkyst³ og ved Humle paa Langeland.⁴ Overalt fulgte Flyvesandet efter. Det forvandlede Læsø og Anholt (Fig. 46) delvis til Ørkener, og banede siden fra Halsnæs Vej for den store Sandflugt, der i det følgende Aarhundrede skulde lukke for Arresøens

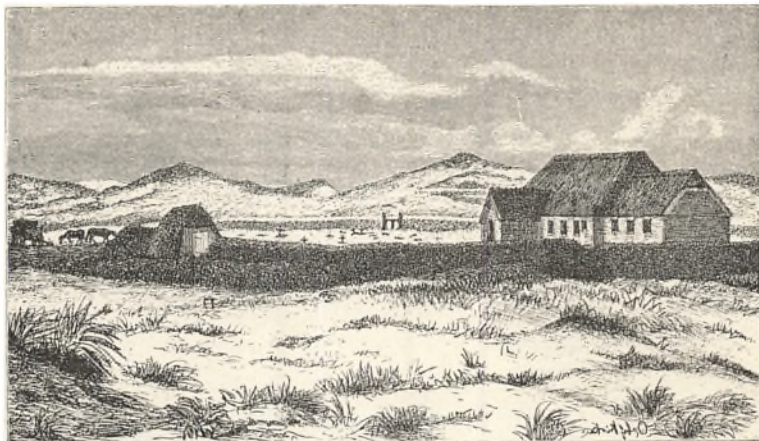

Fig. 44. Oksby Kirke paa Nørrejyllands Sydvestspids.
(Efter Tegning af C. Peters.)

Forbindelse med Kattegat og bringe Fordærv over saa stor en Del af Nordsjælland.⁵ (Fig. 47).

Ogsaa Skaane fik sine Mærker af Sandflugten. Tæt ved Byen Aarhus blæste Flyvesandet op Aar 1591, ødelagde en af Byens Marker, spærrede Vejen med en Sandmile og truede Byen og Havnen. Alle Mand kom paa Benene, fra Byen selv som fra de omliggende Herreder, og fik, som det lader, Hullerne saa nogenlunde tilstoppede med Halm og Ris.⁶ Tre Aar efter, under en voldsom Efteraars Storm, gentog det samme sig i Villandsherred, hvor store Sandhuller blæstes op saavel paa Markerne som i Landsbyernes Gader. Regeringen skred ind og befalede alle Bønderne at møde for snarest at tildække Hullerne,⁷ hvorved den værste

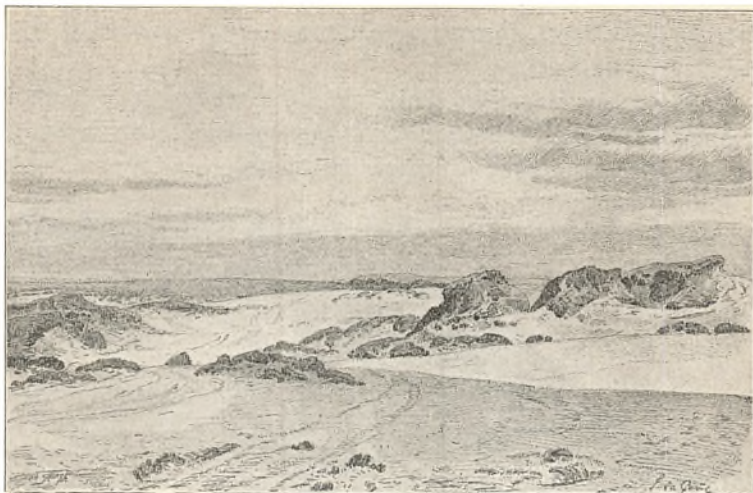

Fig. 45. J. la Cour: Rind Sande syd for Herning.

Fare ogsaa synes her at være bleven afværget. Men intet Sted i Skaane har lidt som Falsterbo. Ved Aarhundredets Begyndelse var denne Plet Vidne til et Liv som intet andet, naar Sildefiskeriet kaldte fremmede i tusindvis dertil. Inden Aarhundredets Udgang var Byen næsten ødelagt af Sandflugt.¹ Samtidigt var Silden van-

Fig. 46. A. Riis Carstensen: Anholt By.

dret fra disse Egne, Fiskere og Købmænd med den,² kun Flyvesand havde afløst dem.

Endnu staar Falsterbo Kirke (Fig. 48) tilbage som et enligt Vidne fra fordem. Opført i Byens Velmagtsdage og derfor meget for stor til den nuværende ringe Befolkning; omringet af Sand-

Fig. 47. Den tilføjede Forbindelse mellem Arresø og Kattegat.
(Efter Generalstabens Kort.)

miler, som næsten spærrer dens Indgang og kun magert dækkes og bortforklares ved Bepantning, mæler den tavst om, hvad her er foregaaet.

Sandflugtens Virkninger i Danmark i det 16de Aarhundrede lader sig vanskeligt bestemme paa Grund af Oplysningernes Utilstrækkelighed. Dog kan vi paa dette Omraade naa videre end paa mange andre, idet vi er i Stand til at maale Sandflugtens samlede Ødelæggelser, hvorefter de i det 16de Aarhundrede foregaaede

udgør saa væsentlig en Del. De for Øjeblikket af Flyvesand dækkede Strækninger i Kongeriget indtager et Fladerum af 12—13 Kvadratmil.¹ Ved dette Tal tør vi dog næppe blive staaende. Der er høj Grad af Sandsynlighed for, at den største Del af Jyllands Vestkyst, som er bortskyllet siden det 16de Aarhundrede, ligeledes har været dækket med Flyvesand. Hvis vi havde Ret i — som ovenfor omtalt — at beregne dette tabte Land til omtrent 12 Kvadratmil, maatte Sandflugten i Danmark vistnok anslaaes til,

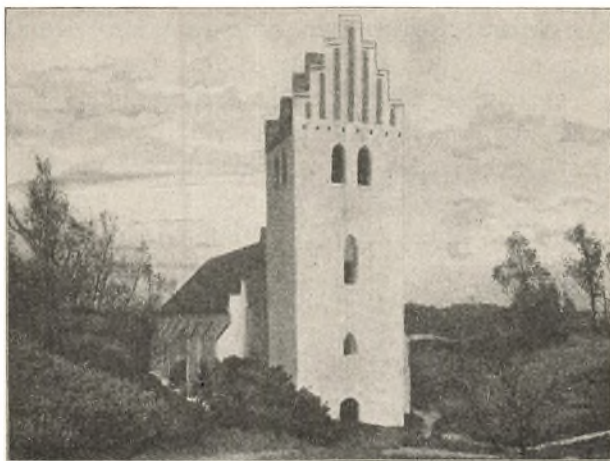

Fig. 48. Falsterbo Kirke, omgivet af træbeplantede Sandmiler.

siden dens Opkomst i det 16de Aarhundrede at have strakt sig over henved 24 Kvadratmil.

Det vil allerede paa Forhaand være givet, at den Forskel mellem Nordens Klima i det 16de Aarhundrede og det nuværende, som muligt kunde paavises, næppe vil kunne være stor og iøjnefaldende. Det er derfor nødvendigt paa dette Omraade at gaa frem med særlig Varsomhed, for at Forskellen ikke skal undslippe os. Vi skal søge at blive den va'r, idet vi først betragter den store og gennemgribende Lighed mellem det 16de Aarhundredes og vort

Klima, derpaa udskiller et Par blot tilsyneladende og tilfældige Uligheder, og sluttelig undersøger den tiloversblevne, virkelige Uoverensstemmelse.

Norges og Danmarks Klima betinges væsentligt af Havet. Golfstrømmen har i hele den historiske Tid gydt sine lune Vande herop, mildnet Luften, kuldslaaet Nordhavet og holdt det Ydre af Norges Fjorde isfrit lige til Ruslands Grænse. I dette Forhold er ingen Forandring at spore. Vi møder tvertimod de velkendte Virkninger i det 16de Aarhundrede saa fuldt som den Dag i Dag. Bergen udmærkede sig dengang som nu ved sin Regnmængde.¹ Nordgrænsen for Kornavlén i Norge strakte sig helt op til Øen Andenæs mellem den 69de og 70de Breddegrad, ganske som i vore Dage.² For Danmarks Vedkommende ser vi, hvorledes de samme Kornarter trivedes, som vor Slægt dyrker. Vindruer kunde under gunstige Forhold modnes i København³, og det hørte dengang som nu til Sjældenhederne, at Vinteren lagde Sundet til fra København til Malmø.⁴

Ved Hjælp af Tyge Brahes mærkelige meteorologiske Dagbog⁵ (Fig. 49), ført paa Hveen i Aarene 1582 til 1597, kan Ligheden forfølges endnu videre. Paa Dag nøjagtigt indtraf i hine Aar de samme forunderlige Omslag i Vinterkulden, som vor Tid er bleven opmærksom paa. Fra den 14de December tiltog som oftest Kulden og naaede et Højdepunkt den 3dje Januar. Saa sank den i Reglen atter til den 8de Januar. Fra denne Dag var den i Tiltagende indtil den 15de Januar, sank saa atter til den 23de, tog igen fat og naaede et Højdepunkt den 28de Januar, gik noget nedad til den 7de Februar, hævede sig paany og holdt saa gærne ved med jævn Styrke lige til den 4de Marts.⁶ Saavidt vides, er man endnu ikke i Stand til at forklare Aarsagen til disse regelmæssige Varme- og Kuldeanfald. Men at de nu som da er knyttede til de samme Aarsdage synes bestemt at godtgøre, at der ikke i de forløbne tre hundrede Aar er indtraadt nogen Forandring i Forholdet mellem de samvirkende Kræfter, der paatrykker vor Vinter sit ejendommelige Præg.

Ved Siden af disse store Ligheder mellem det 16des og vort Aarhundredes Klima, fremtræder der nogle Uoverensstemmelser,

Februarius.

1. Om morgenen Yelig Suder
og Frost og Kuld, noget
Om natten vinden var
sydost midt Dag vind og
den ganske Dag uklar
med Blæst og Storm, og
ret i midnatsstunden var
det noget stjernetlyst, saa
vi med Nød kunde observere
Saturnum in Oppositione.

2. Vind og fast graaende
Regn om Aften og
Søndag og Natten, om Natten
midnatsstunden var
stort Regn og Hagel,
inden den og stillede
Vejret sig faget og
milde om Dagen

Fig. 49. En halv Side af Tyge Brahes: Meteorologiske Dagbog, Febr. 1595.

Fotograferet efter Originalen i det kejs. kgl. Hofbibliothek i Wien.

„Februar. 1. Om Morgenen tidlig Sydvest med Frost og Kuld. Noget derefter sønden Vind; efter Middag sydost, og den ganske Dag uklar med Blæst og Storm. Og ret i Midnatsstunden var det noget stjernetlyst, saa vi med Nød kunde observere Saturni in Oppositione til Solen.

— 2. Søndag. Sydost, haardt graaende uklart. Om Aften med Hagl og Sne, om Natten ved Midnatsstund med stor Regn og Hagel. Siden derefter stillede Vejret sig med sagte og mildt Vejr.

som ved nærmere Eftersyn imidlertid viser sig enten at være blot tilsyneladende eller dog at kunne forklares som tilfældige. Som en saadan blot tilsyneladende Ulighed maa fremhæves det Skin af større Fremmelighed, der hviler over det 16de Aarhundredes Klima. Skønt Bøgens gennemsnitlige Udspringstid i Danmark nu er den 10de Maj, havde man dengang udsprungne Grene til Valborgs Dag, den 1ste Maj, og det i saadan Mængde, at Skolebørnene kunde lave sig hele Løvhytter deraf.¹ Den 8de Marts 1617 saa Christian den Fjerde allerede udsprungne Violer ved Frederiksborg og en Mængde Træer i Blomst.² Ifølge Tyge Brahes Dagbog begyndte Frøerne at kvække i Dammene og Svalerne kom tidligere, end sædvanligt nu om Stunder.³ Regler og Erfaringer bevarede fra hin Tid viser os det samme. Det hedder saaledes, at „Gøgen kommer 14 Dage før Voldermisse (1ste Maj) og kukker, indtil den ser den første Høstak i Bygvangen“. ⁴ Nu for Tiden kommer Gøgen ikke før i Begyndelsen af Maj.

Alle disse Uoverensbestemmelser beror dog paa en Forskel, ikke i Klimaet, men simpelthen i Tidsregningen. Det 16de Aarhundredes Almanak var 10 Dage bagefter den virkelige Tid; naar man skrev den 1ste Maj, var det i Virkeligheden den 11te. Fejlén var gammel, men havde dog stadig været i Tilvækst. Den hidrørte fra, at man i det 6te Aarhundrede, da Kristi Fødsel vedtoges som Udgangspunkt for Tidsregningen, var gaaet ud fra, at Aarets Længde er 365 Døgn og 6 Timer. Jordens Omløbstid om Solen er imidlertid kun 365 Døgn 5 Timer 48 Minutter 48 Sekunder. Det var da disse 11 Minutter og 12 Sekunder, som voldte Forstyrrelsen. Ved hvert 4de Aar at lægge en hel Skuddag til, havde man hver Gang stillet Almanaken omtrent 3 Kvarter tilbage i Forhold til den virkelige Tid, og i Aaret 1582 var Fejlen summet op til 10 Dage. I den gregorianske Kalender af dette Aar hævedes den ved med ét at springe 10 Dage over i Almanaken og fremtidigt at bortkaste en Skuddag for hvert Aarhundrede og kun beholde den hvert 4de Hundredaar. Men det var kun de katolske Magter, der gik ind paa denne forbedrede Tidsregning. I Danmark gennemførtes den først Aar 1700, da Fejlen var stegen til

11 Dage.¹ I Rusland fastholder man endnu den gammeldags Regnmaade.

Denne rent udvortes og blot formelle Uoverensstemmelse mellem de klimatiske Forhold før og nu behøver kun at omtales for ikke længere at skuffe. Større Vægt kunde synes at tilkomme en Forskel, der udgiver sig for at angaa de virkelige Forhold og er støttet paa lagttagelser. Tyge Brahes meteorologiske Dagbog, vor paalideligste Kilde til Kundskab om Datidens Klima, udviser langt færre Regndage, end Nutids-Undersøgelser har ledet til at anse for Aarets Gennemsnits-Antal.² Dette Resultat er saa meget mærkeligere, som man maatte have ventet netop det modsatte, da Erfaringen ellers har godtgjort, at den aarlige Regnmængde i et skovrigt Land fordeles paa flere Regndage end i et skovfattigt. Dagbogens Resultat maa imidlertid modtages med en vis Varsomhed. Dels var det muligt, ja vel endog sandsynligt, at Hveens Beliggenhed, omgiven af Hav og med to skovklædte Kyster i Nærheden, har givet denne Øes Regnforhold et særligt Præg, forskelligt fra Landets i det hele. Dels kunde ogsaa det afvigende Resultat skyldes de Vilkaar, under hvilke Dagbogen er bleven ført. Især i dens sidste Del er ofte Vejrforholdene for et helt Døgn skildrede i et Par Ord, saa at enkelte Byger let kan være forblevne uomtalte.³ Og hertil kommer, at Dagbogen bærer umiskendelige Spor af at være forfattet af stjernekyndige. Det, hvorpaa det særligt kom dem an, var, om Skydækket hindrede fortsatte astronomiske lagttagelser. Om Skyerne tillige gav Regn, synes for dem at have haft mindre Interesse. Det er saaledes i høj Grad betegnende, at den samme Dagbog, der angiver de færre Regndage, udviser et aarligt Skydække, der er større end Nutidens.⁴ Under saadanne Omstændigheder tør man neppe betragte den anførte Afvigelse som andet end rent tilfældig.

Mest Krav paa Opmærksomhed har en Forskel, som Naturen selv synes at godtgøre. Det er bekendt, at Skovgrænsen i det 16de Aarhundrede havde en langt større baade Vidde og Højde end nu. Ikke blot var store Strækninger af Norges og Jyllands Vestkyst dengang skovdækte — Egne, hvor nu Træer ikke kan trives; men tillige strakte Skovgrænsen sig langt højere op paa

Fjeldene end nu til Dags. Friske Fyrretræer og hele Stammer, som findes ofte flere Hundrede Fod over det Sted, hvor Skovvæksten nu standser, godtgør, at disse Højder i en sen Tid har været skovklædte.¹ Det ligger nær heraf at slutte, at Datidens Klima maa have været mildere, den aarlige Middelvejrme højere end nu. Denne Slutning er dog sikkert forhastet. Andre Erfaringer taler derimod, og en slig Forekomst lader sig vistnok forklare alene ud fra den Maade, hvorpaa Træernes Fremrykning en Gang har fundet Sted. Da de i Fortiden, uhindrede af Menneskehaand, beherskede Landet, maa de antages bestandigt at have udvidet deres Raaderum, idet de, saaende sig til Siden, i sluttet Trop, stadigt trængte paa udad og opad imod det kuende Vejrlig.² Disse frem-skudte Stillinger maatte, efterhaanden som Skovrydningen senere skred frem, atter opgives. Men de ikke faa endnu besatte Punkter, som det 16de Aarhundrede havde inde, gav dette Aarhundrede i Sammenligning med vort et tilfældigt Skær af højere Middelvejrme, hvortil ingen Virkelighed svarede.

De blot tilsyneladende og tilfældige Uligheder mellem det 16de Aarhundredes og vort Klima er hermed udskilte. Tilbage bliver de virkelige Uoverensstemmelser.

Som særligt for det 16de Aarhundredes Klima i Modsætning til vort maa da fremhæves: et blidere Præg, en ringere Forskel mellem Sommer og Vinter og en jævnere Fordeling af Regnmængde og Fugtighed i det hele — lutter Ejendommeligheder, der med Nødvendighed maa have fulgt af Datidens Skovforhold.

Hvad Klimaets blidere Præg angaar, saa er det noksom bekendt, hvor overordentlig en Indflydelse Blæsten udøver paa alt levende. Det er den, der giver Kulden sin Brod, gør den med samme Kuldegrad dobbelt følelig og virker skadeligt paa Mennesker, Dyr og Planter. I saa Henseende var Forholdene i Norden gunstigere i det 16de Aarhundrede. De utallige Skove brød Blæsten ganske anderledes end nu til Dags. Som lunende Læbælder skærmede de Landenes mest udsatte Strækninger. Og inde i Landet paa Fjeld som paa Slette ydede de Ly paa utallige Steder, hvor Vinden nu har det frieste Spillerum. Herved fik Klimaet i det hele en blidere Karakter: Blomster kunde trives paa mangen

Plet, der nu er for udsat. Ikke blot Faarene, men Hestene i Danmark gik hyppigt ude om Vinteren.

At der i det 16de Aarhundrede maa have været en ringere Forskel mellem Sommer og Vinter, fremgaar ligeledes af Datidens Skovforhold. Skove udøver en ikke ringe Indflydelse paa Varmefordelingen. De formindsker Sommerheden ved deres kølende Fugtigheds-Skifte. Og af samme Grund forlænger de den koldere Aarstid, men samtidigt mildner de den ved som et loddent Dække at hindre Jordvarmens Udstraaling. Der maa altsaa i det 16de Aarhundrede have fundet en ringere Spænding Sted mellem disse to Aarstider.

Nyere Forskninger har ledet til den Antagelse, at Skovrydninger, naar de foretages i stor Maalestok, har en Stigning af vedkommende Lands aarlige Middelvarme til Følge. De Beskrivelser, som Oldtidens Forfattere giver af Syd- og Vesteuropas Kuldegrad, svarer ikke længere til Forholdene i de samme Lande, nu da de fleste Skove er blevne fældede. Hvis dette forholder sig saa, maatte altsaa Danmarks og Norges aarlige Middelvarme i det 16de Aarhundrede have været lidt lavere end nu for Tiden.

Det ligger i Sagens Natur, at vi ikke kan kontrollere dette Forhold. Hertil vilde udkræves langt omhyggeligere Optegnelser fra det 16de Aarhundrede, end vi besidder. Alene Mangelen af Termometer i hine Tider vil gøre ethvert Forsøg paa Spørgsmaalets Besvarelse frugtesløst. Derimod kan det delvis godtgøres, at Aarstiderne dengang havde en noget ændret Karakter. Vi har antaget, at Vintrene i hine Dage maa have været længere, men mildere end nu til Dags. Dette bekræftes for en Del ved Tyge Brahes meteorologiske Dagbog. Til Bestemmelsen af den egentlige Varmegrad, Sommerens som Vinterens, er Dagbogens Meddelelser desværre ubrugbare. Dens Udtryk: „varmt“, „koldt“, „mildt“ er meget for utydelige. Blot paa ét Punkt har det været Tyge Brahe og hans Medhjælpere muligt at iagttage med tilstrækkelig Nøjagtighed — nemlig hvad angaar Frostens Kommen og Gaaen. Her har Vandets Frysning været dem et naturligt Termometer. Kun Iagttagelserne angaaende Kuldens Varighed har da altsaa Anvendelighed. Paa dette Punkt bekræfter Dagbogens Med-

delelser vor Antagelse: De beskrevne Vintre har gennemsnitligt haft længere Varighed end vor Tids.¹ Et Bevis for, at Somrene i det 16de Aarhundrede har været kortere og køligere end vore, kan maaske hentes fra den forandrede Karakter, som denne Aarstid har antaget siden da paa et enkelt Omraade. Sammenholdes Dagbogens Meddelelser med vor Tids Iagttagelser, viser det sig nemlig, at en af Sommervarmens Ledsagere, Tordenvejr, siden hin Tid er tiltagen betydeligt i Hyppighed i Maanederne Juli og August.²

Regnmængdens og overhovedet Fugtighedens jævne Fordeling i det 16de Aarhundrede var, ligesom de to foregaaende Ejendommeligheder ved Datidens Vejrlag, en ligefrem Følge af Skovene. Det kan vel endnu være Tvivl underkastet, hvorvidt Skove er istand til at forøge et Lands aarlige Regnmængde. Men det maa anses for sikkert, at de tiltrækker Regnen og, ved hyppigere at fremkalde den, hidfører en jævne Fordeling Aaret rundt af den samlede Regnmængde. Da nu Skove i hin Tid fandtes spredte over de fleste Egne, maa denne deres Indflydelse have vist sig i en oftere skydækt Himmel og hyppigere Smaaregn end nu til Dags. Som ovenfor omtalt bekræfter Tyge Brahes Dagbog kun Skydækkets større Hyppighed.

En Virkning af Skovene paa Fugtigheds-Forholdene, der særligt for Norges Vedkommende maa have haft Betydning, var Vandløbenes ligeligere Vandstand til Aarets forskellige Tider. Som bekendt opsuger en skovklædt Fjeldside langt stærkere Regnen og afgiver den overflødige Væde langsommere end det nøgne Fjeld, hvor hver Byge skaber en Vrimmel af smaa iltre, men hurtigt udtørrede Elve. Fremdeles smelter i Vaaren den i Skovene liggende Sne langsommere end den, der ligger udsat for Solens Straaler. Norge i det 16de Aarhundrede har i begge Henseender været gunstigere stillet end det nuværende. Forskellen lader sig bestemt paavise. Tømmerflødningen har efterhaanden maattet standse paa mange Steder, hvor den i umindelige Tider har været drevet, men nu er umulig, da Skovene, Fugtighedens Beholdere, er blevne fældede, og Elvene derfor i Flomtiden løber for hurtigt ud (Fig. 50). Selv ved større Vanddrag, hvor der tidligere

aldrig var Tale om Hindring for Flødning, maa Tømmeret nu stundom ligge over fra et Aar til et andet, hvorved det taber betydeligt i Værdi¹. (Fig. 50 og 51).

Det er klart, at disse Ejendommeligheder ved det 16de Aarhundredes Klima, som vi har søgt at paavise med Hen-

syn til Landene i det hele, maa i enkelte Landsdele have yttet sig med forøget Styrke. Hvor de i Mellemtiden skete Forandringer er størst, er Afstanden mellem før og nu ogsaa tydeligst. Hvilken Forskel maa der ikke have været mellem hele Strækninger af Jyllands og Norges Vestkyst, hvor Vinden dengang brødes af

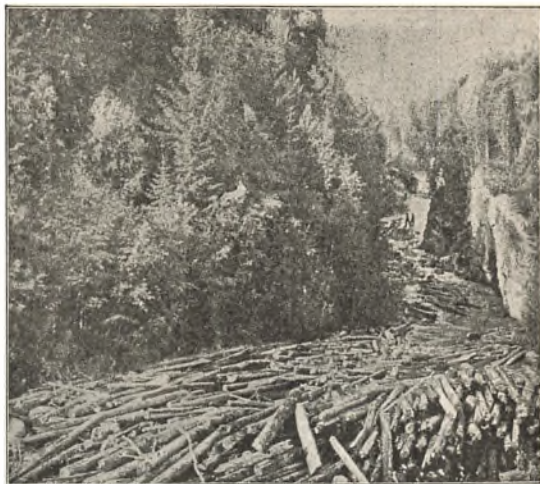

Fig. 50. Tømmerstandsning i „Tresefaldet“ ved Koppang.
(Efter Fotografi af O. Væring.)

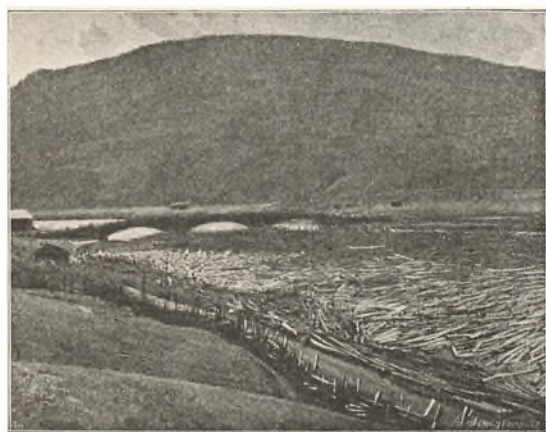

Fig. 51. Et „Tømmerlunne“ i Glommen.
(Efter Amatørfotografi.)

Skove, bag hvilke Korn kunde dyrkes, og lunt i Læet rigt og mangfoldigt Liv kunde udfolde sig, og saa de samme Egne nu, hvor Blæsten stryger uhindret ind over øde Strækninger, og alt er mærket af det barske Vejrlig!

Det var naturligt, at det 16de Aarhundrede med dets vidtstrakte Skove og mere ensartede Klima, hvortil endnu kom — som vi senere skal se — en langt tyndere Befolkning end i Nutiden, maatte afgive ypperlige Betingelser for et kraftigt Dyreliv. Dets Kraft gav sig til Kende i et større Antal af Arter, men især i en større Talrighed af Dyr indenfor hver enkelt Art, end vor Tid kan opvise.

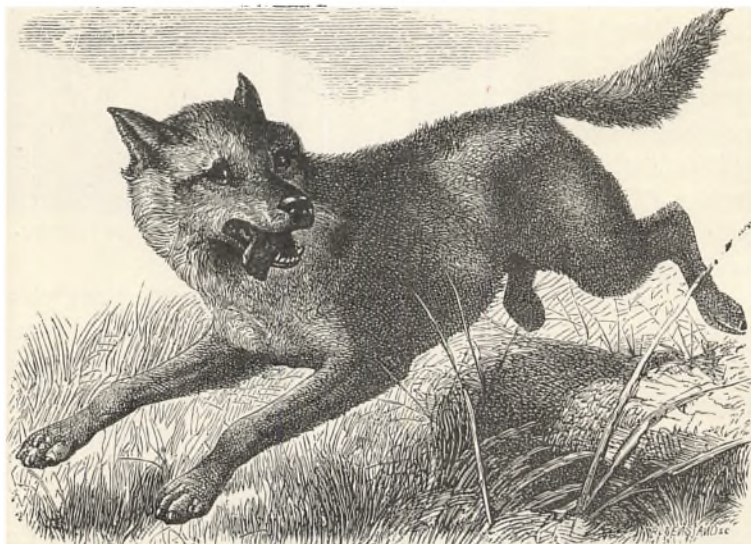

Fig. 52. En Ulv.
(Efter Brehm.)

For Danmarks Vedkommende var det især tre Dyr, hvis Forekomst gav Landet et fra Nutiden forskelligt Præg. Det var Ulven, Vildsvinet og Hjorten.

At Ulven (Fig. 52) var almindelig i Danmark i hine Dage, omtales af Samtiden. Anders Sørensen Vedel siger saaledes, idet han fortæller om en Bondekone i Jylland, der blev forfærdet ved under sit Svangerskab at møde en Ulv, at „vort Land har Overflødighed af den Slags og andet Vildt“¹. Da der ved Lov af 1558 toges meget strenge Forholdsregler mod alskensulovlig Jagt, blev Ulvejagt udtrykkeligt undtaget; den alene skulde fremdeles være

fri for alle¹. (Fig. 53). Som rimeligt var, synes Øerne at have været mere forskaanede for Ulve end Rigets to landfaste Dele. Dog omtaler endnu en fransk Rejsende, der 1652 drog igennem Sjælland, at der idelig saas Galger langs Vejen. I disse Galger var ophængt Tyve og Ulve Side om Side. En omtrent samtidig polsk Besøgende i Nørrejylland undrede sig over det samme. „I Danmark flaar man ikke Ulvene, men hænger dem i en Jern-

Fig. 53. Ulvejagt.

(Efter Neuw Jag vnnnd Weydwerck Buch. Frankfurt a. M. 1582.)

kæde i Galger eller i Træer, hvor de faar Lov at hænge, indtil de er raadnede op og Knoglerne falder ned af sig selv“². Skikken var ældgammel. Saxo beretter, at allerede Frode Fredegod havde ved Lov befalet saaledes at straffe tobenede og firbenede Ransmænd ens³. Ulvene saavel paa den jyske Halvø⁴ som i Halland⁵ omtales som en stor Landeplage.

Mærkeligt nok lader det til, at Ulvene i Nørrejylland i det 16de Aarhundrede dog ikke har været saa talrige, som de blev i det 17de. Man har vistnok med Rette, antaget, at de er blevne hid-

lokkede sydfra under de gentagne fjendtlige Indfald, hvorfor Jylland da blev udsat¹.

Det var naturligt, at Ulvenes Forekomst i Danmark maatte give Forholdene et andet Præg end nu til Dags. Hjordene maatte vogtes med langt større Omhu, Dyrene i Skoven havde ikke saa fredelige Dage som nu, og selv for Mennesker var det ikke uden Fare at færdes vaabenløse ved Vintertid i lidet beboede Egne (Fig. 54). Utallige Beretninger fra denne og en lidt senere Tid melder ogsaa om sønderrevne Faareflokk, om Kampe mellem

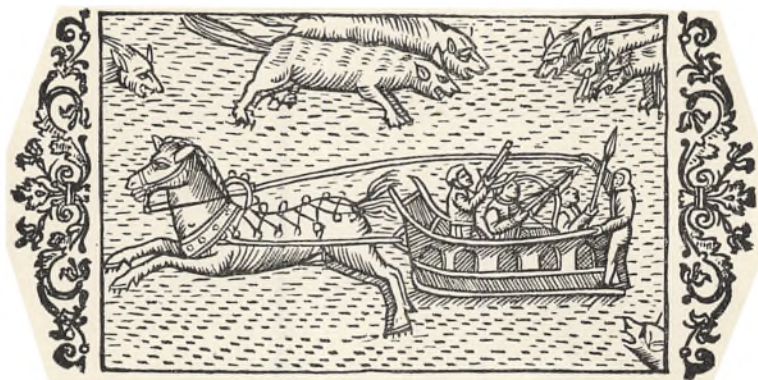

Fig. 54. Ulve angriber Vejfarende ved Vintertid.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Heste og Ulve, hvor Hingste i Reglen gik af med Sejren, om Vejfarendes Flugt, naar de overraskedes af de farlige Gæster. Det endnu brugelige Udtryk for, at noget galt er paa Færde: „der er Uller (ϝ: Ulve) i Mosen“, har vistnok sin Oprindelse fra disse Forhold. Og et synligt Minde har endnu hist og her i Landet holdt sig i Sporene af de Faldgruber, „Ulvegrave“, hvori man søgte at fange dem².

Vildsvinet var et langt fredeligere Dyr end Ulven (Fig. 55). Det levede i god Forstaaelse med Skovens øvrige Beboere og var kun farligt for Mennesker, naar det blev tirret. Men i saa Fald, især naar det var blevet saaret paa Jagten, styrtede det sig ogsaa i blindt Raseri løs paa sine Angribere og kunde blive en

yderst farlig Modstander (Fig. 56). Saavidt vi af de sparsomme Efterretninger kan slutte, trivedes Vildsvinet lige saa vel paa Øerne som paa Fastlandet. Medens det berettes, at Holsten og Slesvig i det 16de Aarhundrede vrimlede af Vildsvin¹, hører vi, at paa Sjælland kunde Kongen endnu hundrede Aar derefter paa en enkelt Jagt fælde 33 Stykker². (Fig. 57). Til Jylland, hvor Vildsvinene, vistnok paa Grund af den altfor stærke Efterstræbelse,

Fig. 55. En Vildso med Grise.

synes at have været i Aftagende, lod Frederik den Anden forskrive fra sin Svigerfader i Mecklenborg en ny Forsyning. Det temmelig betydelige Antal anbragtes i Skovene ved Skanderborg; og for at de ikke straks skulde blive skudte, naar de løb ind paa adelig Grund, tog Kongen det Løfte af Adelen, at de foreløbig skulde fredes i tre Aar³. Omplantningen lykkedes kun altfor vel. Dyrene var blevne indførte i Aarene 1580 og 1581, og allerede i Aaret 1589 havde de formeret sig i den Grad, at de nu var en sand Plage for Egnen. Skønt Jagterne saa vidt muligt hvilede efter Frederik den Andens Død, indtil Christian den Fjerde blev

Fig. 56. En Vildorne.

(Efter Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch. Frankfurt a. M. 1582.)

voksen, maatte dog Regeringsraaderne give efter for Beboernes Klager og sende den kongelige Jægermester med nogle Hofsinder derover for at ødelægge Vildsvinene.

Dette var imidlertid lettere sagt

end gjort. Løftet om Udryddelsen gaves i August 1589 og skulde indfries samme Vinter. Men næste Aar var man ikke videre, end at Jægermesteren og Hofsinderne igen maatte dertil og i Spidsen for Egnens Bønder med alle de løsslupne Gaardhunde til Hjælp

Fig. 57. Vildsvinejagt.

(Efter Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch. Frankfurt a. M. 1582.)

foretage et nyt Angreb. Med Rette nærede Bønderne Frygt for, at denne Kampmaade kunde blive lige saa farlig for deres egne løsgaaende Svin i Skoven som for de egentlige Vildsvin¹. (Fig. 58). At endnu en god Rest blev tilbage, fremgaar noksom af, at paa den første Jagt, som Christian den Fjerde selv foretog sig tre Aar derefter, fædedes atter en Mængde². (Fig. 59). De sidste Vildsvin i Jylland dræbtes i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede³.

Skønt Hjorten er saa fredsommeligt et Dyr, er der dog næppe nogen Tvivl om, at den Skade, som den i det 16de Aarhundrede

Fig. 58. Indbyrdes Kamp i Skoven.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

anrettede, overgik baade Ulvens og Vildsvinets Ødelæggelser. Det var dens Talrigheid, der gjorde Udslaget. Nutiden har næsten ondt ved at forstaa, hvorledes det var muligt under forøvrigt civiliserede Forhold at bevare en saadan Masse Kronvildt. Det kunde ogsaa kun ske paa Bekostning af mange andre berettigede Krav. Hjortene udgjorde Dyrenes mest begunstige Stand. Ikke blot var Landet med dets mange Skove som skabt for dem (Fig. 60), men desforuden skærmedes de ved en Mængde Særrettigheder. Kun adelige maatte jage og endda kun paa deres egen Grund. De kongelige Len var fredlyste og ydede saaledes Dyrene et vidtstrakt, sikkert Tilflugtssted. Krybskytteri straffedes med Døden. Alle Hunde paa Landet skulde være bundne eller have

Senerne paa den ene Forpote overskaarne, saa at de ikke kunde løbe Vildtet op. Ingen maatte skræmme Dyrene af Kornmarkerne; og da de muligt kunde ønske at springe over Havegærder, skulde alle Spidser paa Gærdestaver borttages, for at de ikke i Springet skulde spiddes derpaa.

Disse ejendommelige Jagtbestemmelser fremkaldte naturligvis en Talrighed af Vildt. Foruden de store kongelige Vildtbaner i

Fig. 59. Vildsvinejagt.

(Efter Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch. Frankfurt a. M. 1582.)

Nordsjælland og den sydlige Del af Jylland, og de blot kongelige Skove, der fandtes i næsten ethvert Len, holdtes der Dyrehaver ved de fleste større adelige Gaarde, og hele Smaaøer var alene overladte Vildtet. Bogø ved Fyn og Endelave udmærkede sig saaledes ved deres Daadyr¹. Om Mængden af Vildt i disse Egne faar man et Indtryk ved at høre Datidens Opgivelser. En tysk Fyrste, som besøgte Danmark i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, fortæller, hvorledes Dyrene stod i store Flokke langs Strandvejen fra København til Helsingør og var saa lidet sky, at

han til Vogns kunde komme dem paa Pistolskud nær¹. Paa et Ridt fra København til Hørsholm skød Christian den Fjerde engang 12 Kronhjorte, og Dagen efter ved Hørsholm en Hjort paa 20 Ender². Aar 1589 indberettede Lensmanden paa Skanderborg, at der i hans Len godt kunde fældes og nedsaltes 5—6 Læster Vildt, uden at Vildtstanden vilde tage nogen Skade³. Denne Angivelse lyder meget trolig, naar man hører, at Frederik den Anden

Fig. 60. Hjorte gnider Huden af Hornene.
(Efter Neuw Jag vnnnd Weydwerck Buch 1582.)

Aar 1587 bestilte ikke mindre end 25 Læster Salt til Nedsaltning af det Vildt, han ventede at skyde sammesteds⁴. Paa den store Jagt endelig, der holdtes Aar 1593 i Jylland for første Gang efter Frederik den Andens Død, efterat altsaa Vildtet havde haft Fred en 5—6 Aar, fældedes der ikke mindre end 1600 Hjorte, alle store og udsøgte, og desuden en utallig Mængde Hjortekalve, Daadyr, Raabukke, Vildsvin, Ræve og Harer⁵.

Ved Siden af alt det meget Storvildt traadte det mindre næsten ganske i Skygge. Men det fremgaar noksom af Beretningerne, at der ogsaa har været Overflødighed deraf. Stundom tog Rævene

saaledes Overhaand, at man — ikke for Bøndernes Fjerkræs Skyld, thi dermed fik det gaa som det kunde, men for at frede Dyrekid og Hareunger — maatte give Bønderne Lov til at udgrave og dræbe Rævene¹. Fyns Agerhøns var bekendte², og langt ned i Tiden hævdede Amager med dets mange Kaalgaarde sit Ry som Harens bedste Hjemsted i Danmark. De opnaede her en usædvanlig Størrelse, men forvæntes i den Grad, at de døde af Sult, naar man, som oftere forsøgt, slap dem ud paa andre Vildtbaner³.

Fig. 61. Rottefængere.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Til ild sæte Husdyr hørte dengang som nu Rotter og Mus (Fig. 61). Men Datiden var gunstigere stillet end vi, for saa vidt den Art Rotter, som da befolkede Norden og hele Evropa, var en anden end den nuværende. Det 16de Aarhundrede kendte kun den „sorte Rotte“ (Fig. 62). Denne var langt mindre end den nu almindelige. Medens begge Arter har lige lange Haler, 7 Tommer hos voksne Dyr, er selve Kroppen hos den sorte kun 6 Tommer, men hos den nuværende brungraa 9 Tommer lang. Rotterne i det 16de Aarhundrede var ikke blot mindre i Størrelse end vor Tids og vel derfor maaske mindre graadige, men saa vidt vides ogsaa mindre frugtbare.

Den sorte Rotte holdt ubestridt Evropa besat indtil Begyndelsen af det 18de Aarhundrede. Saa brød i Aaret 1727 den brungraa

Rotte i uhyre Horder, som man antager skræmmede af et Jordskælv, fra Mellemasien ind over Evropa. Omtrent samtidigt (1732) gik den ad Søvejen fra Ostindien til England. Aar 1750 naaede den Østpreussen, 1753 fra England til Paris. Da Englænderne bekæmpede Koloniernes Opstand i Nordamerika, fulgte den (1775) med deres Skibe did og underlagde sig med større Held end dens Færgemænd ogsaa denne Verdensdel. Overalt hvor den kom frem, stod

Fig. 62. Den sorte Rotte.

der en morderisk Kamp mellem den og Landets tidligere Indehaver. Udfaldet kunde ikke være tvivlsomt. Den brungraa Rotte er ikke blot større og stærkere, men derhos umaadelig frugtbar. Hver Maaned faar Hunnen 5—20 Unger, og disse bliver voksne og forplanter sig videre efter 3—4 Maaneders Forløb. Den sorte Rotte blev allevegne overvunden, dræbt og fortæret.

Omkring Aar 1800 begyndte Kampen i Danmark. Længst og med størst Held forsvarede de sorte Rotter sig i Hovedstaden. Endnu efter Aarhundredets Midte saas enkelte tiloversblevne i Københavns Midtpunkt. Strøget mellem Skindergade, Kompagni-stræde og Størmgade¹. Siden er alle forsvundne. Omtrent sam-

tidigt stod vistnok Striden om Sverige og Norge. Den sorte Rotte siges længst at have holdt Glimminge i Skaane. I Aaret 1871 havde den endnu enkelte Stillinger i Norge, f. Eks. Kongsberg inde¹. Norge har iøvrigt det Held, at paa visse Steder ved Kysten, saasom Jæderen og Lister, og i enkelte Dalfører i det Indre har hverken den sorte eller den brungraa Rotte kunnet trives.

Fig. 63. Krageflokke.

En Side af Danmarks Dyreliv, for hvis Rigdom særlig Fremmede havde Øje, var alle de Fugleflokke, der til Lands og Vands, især til visse Aarstider, gjorde Indtryk ved deres Talrighed. Allerede de ejendommelige, graa Krager (Fig. 63) med sort Hoved og Hale, der i store Sværme slog ned og synede dobbelt paa Sne-marker, tiltrak sig Opmærksomhed²; men endnu mere den utallige Vrimmel af Søfugle (Fig. 64), som Vinteren samlede om de sidste, aabne Vande, naar Frostens truede med at tillægge Sund og Belt. Den ovennævnte tyske Fyrste udbryder i Forbavselse

ved Synet af de mange vilde Svaner, da han i Marts Maaned satte over Lillebælt¹. En anden vidtberejst fremmed paastaar aldrig-at have set Mage til de Flokke af Vildænder, der ligesom et Tæppe dækkede Isfladerne mellem Sprogø og Sjælland². Ved Hallands Kyster var det især om Sommeren, at Svaner, Vildgæs og Ænder søgte did. De holdt sig enten mellem Skærene i store Sværme eller trak ind over Land til Søerne i det Indre. De afgav en ikke ringe Indtægtskilde for Beboerne³. (Fig. 65).

Fig. 64. En Ternekoloni.

Til de danske Farvandes mest iøjnefaldende Beboere hørte de store Søpattedyr: Sælhundene og de to Delfinarter: Marsvinet og Springereren. Sælhundene kunde ligge flokkevis og dvaske langs Stranden lige fra Skagens Gren ned til Rødesande syd for Lolland (Fig. 66). Deres Stemme lød snart som hæs Gøen, snart som Skrig. I Vrede knurrede de som Hunde. Med deres kloge, sørgmodige Blik bidrog de til Befolkningens faste Tro paa Havmænd og Havfruer og allehaande fordømte Væsner i Havet. Marsvin og Springerer derimod var Gøglerne blandt Havets Beboere. Fra Kullen var i Sigte, lige ned til man strøg Sejl for Toldboden ved

Fig. 65. Milton Jensen: Fugleflokke ved Fegge Klit paa Mors.

Helsingør, kunde de underholde et Skibs Besætning, baade Rej-
sende, Skipper og Matroser. En halv Snes Stykker i Flok løb de
Godvejr foran de stille glidende Skibe, der ikke skræmte ved
Støj i Vandet som Nutidens Dampere. De tumlede, boltrede sig
Vandet, sprang op i Luften og slog Kolbøtter, saa selv den al-
vorligste maatté le. Og næppe var Tolderens Overhaling omme,

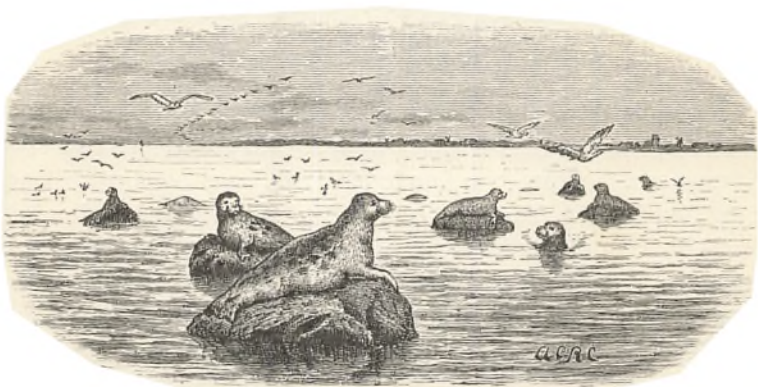

Fig. 66. A. Riis Carstensen: Ud for Læsø.

før de ud for Bundgarnene syd for Snekkersten kunde tage fat paa ny og korte Sundet med deres Løjer.

Mindst yndede var de af dem, der dagligt havde dem for Øje, Kystens Fiskerbefolkning. Thi disse kaade Fyre gik dem vel meget i Næringen og var grove Fiskeædere. Til Gengæld jog man ogsaa dem. Især var Marsvinene et efterstræbt Bytte, naar de, efter om Vaaren at have spist sig ud i Sild og om Sommeren gjerne staaet til Havs, ved Vinterens Komme flokkevis søgte ind i Fjordene. Ved Karrebæk, syd for Næstved, i Isefjorden ved Jægerspris og i Gam-

Fig. 67. K. Gamburg: Marsvinsfangst i Gamburg Fjord i det 19de Aarhundrede.

borg Fjord ved Middelfart var Landets Form og Dyrenes vante Vej saaledes, at de lod sig afskære og genne ind i snæver, lukket Bugt. Især i Gamburgfjord kunde Fangsten være meget stor, naar Flokke paa flere Hundrede ad Gangen dreves ind og sluttelig ved Vaad haledes ind paa lav Sandbund. Her i det iskolde Vand førtes en sidste Kamp mellem Mænd, rustede med Aarer, Spyd og Knive, og Dyrene, der slog med deres Haler. I Middelfart bestod fra gammel Tid et eget Lav, der fra Allehelgensdag (1ste November) til Kyndelmisse (2den Februar) drev denne Fangst af Havsvin. Kirken var Parthaver. Udbyttet kunde i gode Aaringer langt overgaa andre Byers „Svin paa Skoven“ selv i bedste Oldenaar (Fig. 67).

Forestiller vi os hele dette brogede Liv i Skov, paa Mark, i Luft og paa Vandet, og føjer vi dertil, at Søer som Hav dengang var fiskerigere end nu; husker vi fremdeles, at de tamme Dyrs Liv i hin Tid tilbragtes mere i det fri, end man i vore Dage finder rigtigt — Hestene gik hyppigt ude om Vinteren, Faar og Geder gjorde det samme, Køerne toges kun ind, naar Kulden blev meget streng, og store Flokke af Svin befolkede Skovene til henad Jul; glemmer vi sluttelig ikke Datidens talrigste smaa Husdyr, de flittige Bier, der fra Staderne i Kaalhaven utrættelig søgte ud til Grøftekanter og Overdrev eller summende befolkede Linden i Blomster — saa kan vi sikkert slutte, at hin Tids Dyreliv maa have gjort et langt mere rigt og mangfoldigt Indtryk end det, som Nutiden frembyder.

Norges Dyreliv overgik Danmarks, ikke saa meget ved Stykkernes som ved Arternes Antal, og først og fremmest ved den hele Indflydelse, som Dyrenes Forekomst udøvede paa Landets Karakter. Landet var storartet og vildt, opfyldt af uhyre Skove og kun lidet bebygget. Herved fik Dyrelivet en egen Kraft. Medens i Danmark dets Modstand forlængst var brudt, og dets vedblivende Rigdom for en stor Del beroede paa en velvillig Indrømmelse fra Menneskets Side, var det i Norge endnu i Stand til at udfolde en trodsig Modstand, føre en sidste Kamp om Besiddelsen af Landet. Det 16de Aarhundrede har dobbelt Interesse, fordi det paa engang viser os denne Kamp og dens Udfald.

Som de tre vigtigste Forkæmpere for Landets Uafhængighed maa nævnes: Bjørnen, Ulven og Elsdyret. Indbyrdes Fjender havde de en fælles Modstander i Mennesket. Især Bjørnen udmærkede sig i denne Kamp og førte den derhos paa særlig ridderlig Vis, idet den, som der paastodes, aldrig gik to mod en, men selv ene, naar den kom i Aande, ikke veg for en hel Flok Mennesker¹. Den langvarige Krig blev først afgjort, da man lidt efter Aarhundredets Midte i Stedet for Buer og Spyd begyndte at anvende Bøsser i Striden. Herved blev Partiet altfor ulige.

Før Aarhundredets Slutning havde Krudtet skaffet Mennesket Sejren.

Om Bjørnenes Talrighed i det 16de Aarhundrede faar man et Begreb, naar man hører, at alene en enkelt Mand i Nedenæs Len i én Vinter med sin Staalbue skød ikke mindre end 15 Bjørne. Hyppigst forekom de mærkeligt nok paa Lofotens og Vesteraalens Øer, hvor de i Modsætning til, hvad de ellers plejede, endogsaa optraadte i Flokke¹. Deres Levevis var højst forskellig til de forskellige Aarstider. Om Vinteren laa de i Hi i et Leje, redt af Mos, Græs og Løv, helst under et fremspringende Fjeld og i

Fig. 68. En Bjørn æder Myrer.
(Efter Olaus Magnus 1555)

Læ for Nordostvinden. Dog paastod man, at nogle var saa træske, at de med Flid valgte et sludfuldt Sted, hvor man mindst vilde falde paa at søge dem. Ligesaa antoges de alle at ligge i „Udleje“, det vil sige i et foreløbigt Leje i nogen Afstand fra det egentlige, for at prøve, om der var Fare, og lede Fjenderne paa Vildspor. Ved Ny-Sne, for at Sporet ikke skulde findes, begav de sig derfra til det rette Vinterleje, krøb deri, lod sig sne til og laa saa under Sneen i en dvalerlignende Tilstand, ovenfra kun kendelige paa et Par rødbrune Aandehuller i den dybe Sne og saa en svagt lullende Lyd, ikke ulig en Kats Snurren.

Ved Foraarstid gik de atter ud af Hiet, magre, stive og vaklende paa de ømme Labber. Det fortaltes for vist, at deres første

Maaltid da var en Myretue for at bringe Fordøjelsen i Orden ovenpaa den lange Faste¹. (Fig. 68). Derefter levede de et godt

Fig. 69. En Bjørn.

(Efter M. Rumpolt: Ein new Kochbuch. Frankfurt a. M. 1581).

Fjerdingaar kun af Løv og Græs, holdt sig for sig selv og skyede at ses, i Bevidsthed om deres Svag-
hed (Fig. 69).

I disse to Tidsrum var Bjørnene altsaa højst uskadelige Dyr. Anderledes teede de sig i det tredje. Ved Midsommer-
tid kom der nyt

Liv i dem. Alt som Naturen udfoldede sine rige Gaver, voksede ogsaa Lysten hos dem til at nyde disse. Instinktmæssigt vaagnede

Fig. 70. Jagt paa Bjørn i den Tid, den æder Bær og har tyndt Liv.

(Efter Olaus Magnus 1555.)

Trangen til at spise sig alvorligt ud før den lange Vinterhvile. Nu smagte Bladene dem ikke længer; det skulde være Bær — Blaabær, Bringebær og deslige (Fig. 70). Honning var Herreret

(Fig. 71). De nøjedes ikke mere med stille knurrende at sidde ved Fossen og lytte til dens Brusen. De svømmede selv ud i Elven og fangede Fisk eller foretrak at hale Laksørredkurve og Aaleruser i Land og fortære Indholdet. Bestandigt dristigere nærmede de sig Bøndernes Gaarde, høstede Blandkornet, idet de trampede Byggen ned og strøg Havren af Straaene og aad den, plyndrede Tørfisk-Beholdningerne, eller fik ved Kysten fat i Tran-tønderne, drak Trannen ovenaf og væltede Leveren ud¹. De endte med ved Nattetid at angribe Bondens Indelukke, hvor de altid vidste behændigt at bortføre den fedeste Buk eller Vædder.

Fig. 71. Bjørn, der søger efter vilde Biers Honning.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Stundom svømmede de ogsaa ud til Øerne langs Kysten for at gæste de derværende Kid og Lam. Undervejs kunde man da møde dem, og var de trætte, søgte de at entre op i Baaden (Fig. 72). Havde Bonden en skarp Økse hos sig, gjaldt det Bjørnens Forlabber. Men enkelte paastod dog, at naar man lod den komme op, satte den sig ganske stille og beskeden i Stavnen².

Et Gode var der i al denne Ufærd: samme Bjørn gæstede aldrig samme Bondes Gaard mere end én Gang om Aaret og bortførte aldrig mere end ét Stykke Kvæg ad Gangen, om end den altid valgte det bedste. Heraf den gamle Regel: at hver Bonde er Bjørnen et fedt Faar skyldig til Høstkost. Hvor dyre imidlertid den Slags Underholdninger kunde være, kan ses af, at alene en

eneste Bjørn, der huserede i et Sogn i Listerlen omkring Aaret 1576, ved hver Nat mellem St. Hans og Allehelgensdag at bryde ind gennem Taget paa Faarehusene og medtage et Faar, i Løbet af tre Aar fik fortæret flere hundrede Faar, førend den blev skudt.

Værre var de Scener, hvortil Skoven kun blev Vidne. Her kunde Bjørnen optræde mere dristigt blandt Vildtet og det løs-gaaende Kvæg. Især sagdes Hunbjørnen, der var den forsigtigste og snildeste, at holde til her. Den lokede sit Bytte ind under tætte Grene, hvor hverken Hjort eller Okse ret kunde bruge sine Horn til Forsvar (Fig. 73). Hvis det var et godt Rønnebær-Aar,

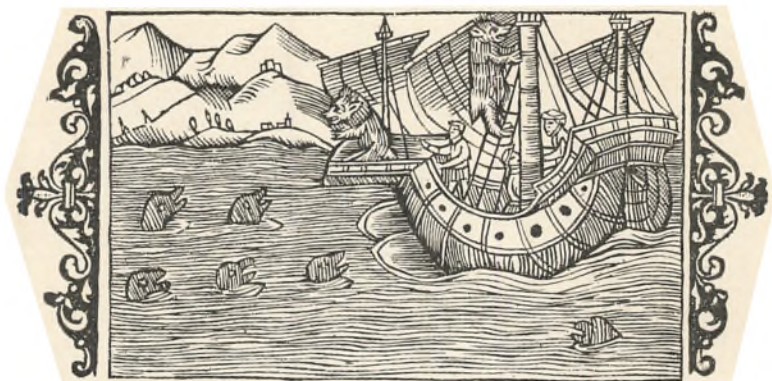

Fig. 72. Bjørne kryber op i Skibe.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

stillede alt sig endnu uheldigere, thi da fik Bjørnen sine Tænder fordærvede af de mange sure Bær og kunde nu kun læge dem med varmt Blod (Fig. 74). Saa begyndte Myrderierne i større Stil. Ofte angreb den da Heste og Køer, sprang paa Ryggen af dem, bed dem over Boven, sugede Blodet af dem og red dem til de styrtede. Var det en særlig Ildgernings-Bjørn, kunde den stundom blive ved at myrde mere, end den kunde fortære. Aar 1599 dræbte saaledes en Bjørn i Landvik Sogn i Nedenæs Len paa en Nat 3--4 Øksne og en anden Nat Heste og Øksne til en Værdi af 240 Kroner. Kun meget sjældent turde Hestene optage Kampen; vendte de Baghovene til, var de fortabte, thi saa fik de snart Bjørnen paa Ryggen. Enkelte, især Hingste, vidste dog at

tage imod den. De vendte bestandig Bringen frem, stødte med Frembenene, der skarpt beslaaede kunde faa det til at knage selv i en Bjørn, og bed samtidigt efter Bjørnens Pande, hvis Skal er temmelig tynd og kun dækkes af den fremskudte, rynkede Nakkehud (Fig. 75). Paa denne Vis kunde de stundom faa Bugt med den. Saaledes dræbte i Aaret 1565 en Hest i Listerlen en Bjørn. Hesten var efter Kampen næsten kvalt i Bjørnehaar, der hang den mellem Tænderne. Man vidste ogsaa allerede dengang at fortælle den endnu gængse Historie om Bjørnen, der som Rytter blev ført til Bondens Gaard og der dræbt¹. Men i Reglen var Hestene saa

Fig. 73. En Hunbjørn dræber Hjort i tæt Skov.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

bange for Bjørne, at de fnyste og stejlede af Angst og ofte løb løbsk, naar de blot skulde trække en Slæde med en fældet Bjørn fra Skoven (Fig. 76).

Kun sjældent angreb Bjørnen Mennesker. Kom man pludselig over den, flygtede den skræmt; sad den i et Træ, lod den sig falde ned som et sammenrullet Nøgle og løb sin Vej. Men i Reglen fattede den snart efter et andet Sind og vendte tilbage for at se paa den, der havde forfærdet den. Saa var det bedst at gaa af Vejen for den. Dog angreb den sjældent, uden at den var eller troede sig at være først overfalden af Modparten. Den følte overhovedet som en sindig Bravkarl, men havde Bjørnekræfter. Intet Under, at Drik af dens Blod gav rette Mandemod (Fig. 77). Under

Kampen rejste den sig paa Bagbenene og værgede sig med stor Tapperhed (Fig. 78). Der maatte stødes til, for at Spydet skulde gaa igennem dens tykke Pels, og ve den, hvis Spydstang brast, eller hvis Kugle ikke ramte Hjertet (Fig. 79). Det var næppe uden Grund, at man tidligere havde lagt en Dæmper paa det altfor vilde Mod ved den Lov, at hvo der frivilligt indlod sig i Kamp med en

Fig. 74. En Bjørn suger Blod af sit Bytte.
(Efter Brehm.)

Bjørn og mistede sit Liv derved, ikke maatte begraves paa Kirkegaarden. Forholdene nødvendiggjorde imidlertid hyppigt en slig Kamp. Den eneste Forsigtighed, man turde tillade sig, var at møde saa vidt muligt mandstærke (Fig. 80).

Indførelsen af Bøsser betegnede en Vending i Bjørnenes Historie. Fra den Stund dette Vaaben blev almindeligt, aftog Bjørnene i Antal, og deres Optræden blev langt forsigtigere (Fig. 81). Og med Rette. Thi medens det endnu var ærlig Kamp at tage Tag

eller at slaas med Forlabber mod Bjørnespyd og Kniv, saa var det et højst ulige Parti: med Ryggen mod en Stamme, for ikke at bides i Bagkroppen af de bjæffende Hunde, paa Afstand at blive gennemboret af Kugler, uden at faa saa meget som lagt Lab paa en eneste af Angriberne. Omtrent med Aaret 1570 var Bjørnenes gyldne Tid forbi. Endnu har der dog holdt sig, ikke blot i Skandi-

Fig. 75. Jacob Gløersen: Kamp mellem Hingst og Bjørn.

navien, men selv blandt Eskimoerne i Grønland et dunkelt Minde om, at „hæderlig“ Kamp mod Bjørn kun tillader Brug af Spyd og Kniv.

En egen Slags Bjørne, der ikke hørte hjemme i Norge, men stundom dog gæstede Landet, var de hvide Isbjørne. De kom drivende med Isbjergene, rimeligvis fra Grønland og Spitsbergen, og levede undervejs af Fiskeri eller af de utallige Sælhund-Unger, der fandtes paa disse flydende Boliger (Fig. 82). Naar de svømmede i Land, var de meget farlige at møde, thi de fór lige paa og

Fig. 76. Slæde med fældet Bjørn.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

frygtede hverken Spyd eller Bøsse. Til Island kom de ofte. En stor Flok, der ved Aarhundredets Slutning landede paa Magerø lidt øst for Nordkap, fik man heldigt Bugt med.

Hvor hyppigt de forekom i Norge, kan ses af en lille Oplysning som denne: I den katolske Tid laa der Isbjørneskind foran hvert af Altrene i Trondhjems Domkirke, for at Klerkene ikke skulde fryse om Fødderne, naar de læste Morgenmesse. Det var nemlig Skik at skænke disse hvide Skind — naar man fik dræbt dets uvelkomne Ejer — som en Takkegave til Erkebisen i Trondhjem¹.

Fig. 77. Bødvar lader Hjalte drikke af en fældet Bjørns Blod.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Skønt Ulven er et svagere Dyr og langt mere frygtagtig end Bjørnen, anrettede den dog mere Skade paa Kvæg og Ejendom end Bjørnen. Det kom for en stor Del af, at den aldrig som denne nøjedes med et enkelt Stykke Kvæg, men ihjelbed alt, hvad den fik fat paa, selv om det langt oversteg, hvad den med singlubende Appetit formaaede at fortære. I Mod-sætning til Bjørnen optraadte den gerne i Flokke, hvorved de enkeltes Mod og Evne til at skade højlig forøgedes.

Om Sommeren holdt de sig som oftest oppe i Fjælde og Øde-

Fig. 78. Kamp mod en Bjørn. Efter en Vægmalning fra omtrent Aar 1500 i Herkeberga Kirke i Sverige.

(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Fig. 79. Bjørnejagt

(Neuw Jag vnnnd Weydwerck Buch 1582.)

marker, hvor der var Vildt nok for dem at jage. Det var mere uforvarende, naar de paa denne Tid havde Sammenstød med Faareflokke. Men naar Kulden begyndte at tage til, gik de gerne vesterpaa, ud mod Søkanten. I Flokke paa 30—40 Stykker kom de da ned ad Fjeldene, en for en, alle sættende Fødderne i samme Spor, saa at deres Tal ikke kunde kendes. Man mente at kunne skelne en egen Slags iblandt dem, der var mindre og sortere end

Fig. 80. Spydramt Bjørn dræbes.
(Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch 1582.)

de almindelige Graaben og derhos vildere, thi de sparede ikke Mennesker, om de kunde komme over dem. De kaldtes Fjeldskridere og var med Grund særligt frygtede.

Sne og Is var Ulvenes Element. Isen byggede dem Bro til mangt et Sted, hvorfra Sommeren udelukkede dem, og Sneen skaffede dem Sejr over mangt et Dyr, som ellers var dem langt overlegen i Hurtighed og Styrke. Ikke blot Hjorte, men Rensdyr, ja selv Elsdyr blev deres Bytte, naar de joges ud i dyb, foroven frossen Sne, hvor de skar deres tynde Ben eller sank igennem, medens den lettere Ulv snart kom dem i Nakken. Allerbedst gik

det, naar det lykkedes Ulvene at drive dem ud paa glat Is, hvor Fødderne gled fra dem, saa de uafbrudt faldt (Fig. 83). Men lykkedes det Elsdyret at faa Bagdelen støttet til et Træ eller en Klippe, saa kunde det med sine stærke Fremben knuse Panden paa mangan en Ulv, før Flokken fik det overvældet.

Angrebene paa Bøndergaarde skete ofte efter en vis Plan, idet en enkelt Ulv lokkede Hundene efter sig, og Flokken derpaa

Fig. 81. Jacob Gløersen : Bjørnejagt i Nutiden.

stillede sig mellem Gaarden og dem, sønderrev dem og fortærede dem tilligemed deres egne, faldne Kammerater. Tillod Forholdene fortsat Angreb paa Gaarden, var Faarestalden naturligvis det Punkt, der først søgtes. Her myrdedes alt.

Størst Ødelæggelse anrettede dog Ulven ufrivilligt. Det var en bekendt Sag, at de stundom blev som besatte, og hvad de i denne Tilstand bed i, blev forgiftet. Træer og Græs visnede, Dyr — paa Heste og Svin nær — blev syge, og hvis de ikke straks dræbtes, bredtes Smitten med utrolig Hast. Paa denne Vis kunde mange Faareflokke blive ødelagte, naar ikke Hyrden var meget

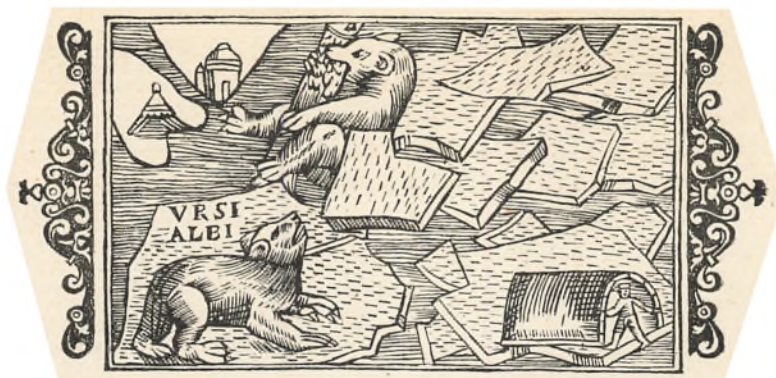

Fig. 82. Isbjørne.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

paapasselig. Og det var ingen let Sag at tage sig i Agt, thi man paastod, at selv en ulvebidt Græstot blandt Høet var nok til at bringe Smitten ind i en Fæstald. Aar 1570 blev Nedenæs Len hjemsogt af en slig Ulvegalskab, og mange hundrede Køer og Faar omkom. Fem Aar efter gentog det samme sig. Paa Gaarden Løland kom nemlig i Vinteren 1575 en gal Ulv farende ind i Forstuen efter Hunden. Denne smuttede ind i Stuen. Men Ulven efter, og op i Højsædet, hvor Bonden endelig fik dræbt den med en Bredøkse. Hvad enten nu Hunden virkelig var bleven bidt, eller bagefter har fortæret sin dræbte Fjende, vist er det, at den

Fig. 83. Kamp paa Is mellem Elsdyr og Ulve.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

blev gal, bed andre Hunde, der atter forplantede Sygen til Lenets Faareflokke.

Af virksomme Midler mod denne Sygdom kendte man to. Det ene var den saakaldte Nød-Ild. Den maatte tændes paa den oprindelige Vis ved at gnide to Stykker Træ mod hinanden. Derpaa fordeltes den til 4 Baal paa Marken, mellem hvilke man drev Kvæget saaledes, at Røgen slog sammen over det. Det andet Middel, som det ikke var Hvermands Sag at skaffe til Veje, bestod i den saakaldte Bu-Sten, som skulde lægges i det Vand, Kvæget fik at

drikke. Ved dens Kraft standsede Sygen. Senere var det navnlig Taterne, der paa-stod at være i Besiddelse af disse mægtigt virkende Stene¹.

Man tager næppe fejl, naar man i disse Sygdomme blandt Ulveneser Grunden til de

gaadefulde Omslag fra Talrighed til næsten Forsvinden og omvendt, som har været betegnende for dette Dyrs Forekomst i Norden lige til vore Dage². For det 16de Aarhundredes Bevidsthed stod Ulven med Rette som det uhyggeligste blandt Rovdyrene, og Overtroen anviste Ulven en fremtrædende Plads i det Underfuldes Verden.

I Modsætning til Ulven var Elsdyret eller Elgen et temmelig uskadeligt Dyr. Den mindede i sit Ydre om en stor, forvokset Hjort. En Mand kunde staa oprejst under dens Bug. Farven var brunlig, og paa Hovedet havde Hannen et Par brede, skovlede Horn, der lignede to vældige, visne Egeblade (Fig. 84). Fredsommelig og godmodig yppede den — udenfor Brunsttiden —

Fig. 84. Et Elsdyr.

(Efter Neuw Jag vnnnd Weydwerck Buch 1582.)

(Fig. 85) nødigt Kiv med nogen. Kun for at redde sit Liv smed den en Ulv over Hovedet paa sig eller slog dens Pande ind med sine stærke Forben. Ellers indskrænkede dens Selvforsvar sig til det mindst mulige. I Nedenæs Len kastede engang en Mand sit Spyd efter et Elsdyr, men ramte det ikke. Elsdyret stillede sig da paa Spydets og saa paa ham. Han kastede et nyt, et tredje og et fjerde Spyd. Men bestandigt slog Elsdyret dem fra sig og blev staaende

Fig. 85. Kæmpende Elgtyre.
(Efter Maleri af Axel Borg.)

over dem, saa at han ikke kunde faa dem. Han krøb da ned af Klippen, som han stod paa, gik hen til det, og da det ikke gjorde Tegn til at vige, fældede han roligt med sin Økse det nærmeste Træ, der ved sit Fald endelig tvang Elsdyret til at flytte sig fra Spydene.

Om Sommeren opholdt de sig paa Fjeldene i Landets Indre. Men mod Vinteren tyede de ned til Kysten til de store Skove, hvor de blev staaende Vinteren over og ernærede sig af Grene, Bark og Mos af Træerne. De var meget regelmæssige med dette

deres Vinterophold. Hvert Elsdyr søgte nøjagtigt til den samme Skov, hvor det først var kommet som Barn, og vedblev hermed til sin Død. En enkelt Mand kunde saaledes i sin Skov have indtil 50 Elsdyr staaende. Man fredede om dem, idet Skovens Ejer aarligt kun skød 3 til 4 af dem og lod Resten ved Vaaren gaa til Fjelds. Denne Vinterslagtning gav et betydeligt Udbytte, thi et Elsdyr svarede i Kød til to Okser, og dets Hud gjaldt ligesaa meget som tre Hjortehuder. Faa Forhold viser os saa tydeligt

Fig. 86. En Elgfamilje.
(Efter Maleri af Axel Borg.)

Forskellen mellem dengang og nu som disse fredeligt ventende Elsdyr i de længst forsvundne Skove, et Sindbillede paa Naturens daværende Rigdom.

Det var imidlertid klart, at dette Forhold ikke kunde vedblive. Navnlig var det uforeneligt med Krudtvaaben. Den første Virkning af disse viste sig i en kongelig Forordning af 1573, hvorved det forbødes at skyde Elsdyr til urette Aarstider¹, et tydeligt Udtryk for, at den planløse Nedskyden nu var begyndt. Denne lod sig dog ikke stoppe ved en Forordning, og da mod Aarhundredets

Fig. 87. Elsdyr spændt for Slæde.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Slutning flere ugunstige Forhold stødte sammen, tilintetgjordes brat Elsdyrets Glanstid i Norge. I de tre Aar 1596—98 herskede der nemlig stor Nød i Landet, især paa „Agdesiden“¹, det er: mod Syd langs Havet. Man maatte spise Brød lavet af Bark, Halm og Avner. Samtidigt var Vintrene meget strenge, og oppe i Landet laa Sneen paa jævn Jord 5—6 Alen høj. Da nu Elsdyrene, kuede af Kulden, søgte ned mod Skovene ved Kysten, blev de allevegne undervejs ivrigt skudt som en god Erstatning for det i Utide slag-

Fig. 88. Eksempel paa Elsdyrs Tamhed.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

tede Kvæg. De, der slap ned til Kysten, fik lignende Behandling af deres Værter dér. Og hvad Mennesker ikke nedlagde, sønderrevs af Ulvene i den dybe Sne. Hermed forsvandt Elsdyrene ganske fra det sydlige Kystland og udtyndedes stærkt i hele det Søndenfjeldske. Om deres tidligere Talrigbed kan man danne sig et Begreb, naar man hører, at de ikke blot i Skovene langs Kysten, men helt op i Gudbrandsdalen, ved deres Horn

Fig. 89. Isranunkel eller Renblomst.

og Huder i lange Tider, indtil Geværer ret kom i Brug, havde udgjort en betydelig Indtægt for Befolkningen¹.

I Sverige, hvor Elsdyr forekom vistnok fuldt saa talrigt som i Norge, synes man tidligt at have ikke blot jaget dem som Vildt, men ogsaa med Held forsøgt at tæmme dem til Husdyr. Deres Fromhed og store Styrke gjorde dem særlig skikkede hertil. Et Elsdyr kunde med Lethed trække en tungt belæstet Slæde, som en enkelt Hest eller tam Ren ikke kunde rokke af Stedet (Fig. 87). Efter alt at dømme var Elsdyret i Sverige i det 16de Aarhundrede ikke blot et efterstræbt Stovildt, men tillige et almindeligt og tro-

fast Trækdyr, der paa Grund af sin Godmodighed nød en særlig Frispas (Fig. 88).

Foruden disse Hovedrepræsentanter for det kraftige Dyreliv i Norge fandtes der en Mængde mindre Dyr, om hvilke det gjaldt, at de alle dengang optraadte langt talrigere end nu til Dags. Blandt disse maa først nævnes det vilde Rensdyr og Hjorten. Den vilde

Fig. 90. Renjagt i Norge.

Ren strejfede dengang som nu om paa de høje Fjeldvidder ligefra Hardanger til Nordkap. Isranunkler (Fig. 89) og Rensdyrslav var dens Næring oppe i disse lette Luftlag, hvor dens Fjende, Fluen, ikke kunde forfølge den. Men medens det nu ikke er saa ganske let at komme den paa Skud (Fig. 90), og man omhyggeligt gemmer Kødet af det fældede Dyr¹, ansaas det dengang for ingen sær Kunst at slaa dem med Spyd, naar de kom i

uhyre Flokke. Jagten anstilledes hyppigt alene for de 4—6 Skillings Skyld, som en ung Rensdyrhud kunde indbringe, idet man lod det flaaede Dyr ligge².

Dengang som nu forekom Rensdyret ogsaa i tæmmet Tilstand. Det brugtes som Trækdyr og dreves i Hjerde, malkedes og slagtedes baade i det nordlige Norge, Sverige og Finland.

De vilde Reners daværende Talrigheid turde muligt staa i Forbindelse med, at deres værste Efterstræber paa Højfjeldet, Jærven

Fig. 91. En Jærv.
(Efter Brehm.)

(Fig. 91), dengang synes at have været sjældnere end nu. Dette Dyr er vidt berømt for sin Madlyst, som tillader det at fortære et Bytte, der er flere Gange større end det selv. Jærvens lækreste Spise er netop Rensdyret. Men af Jærve fældes der mærkeligt

Fig. 92. Jagt efter Jærv, der klemmer sig mellem Træer.
(Efter Olaus Magnus 1555).

Fig. 93. Hjortejagt i Norge.
(Efter Tegning af Karl Uchermann.)

nok nu flere og forekommer vel altsaa ogsaa flere end tidligere. Medens der i de tyve Aar 1846—65 vides at være fældet mindst 1,045 Jærve i Norge, hvoraf omtrent Halvdelen i Finmarken¹, hedder det i en Beretning fra det 16de Aarhundrede, at „Jærven er et sjældent Dyr her i Landet, saa at dersom man kan faa én Jærv i et Len hvert tredje Aar, da er det dermed gjort; dog fanges der flere højt oppe i Landet“².

Fig. 94. Natteliv i Skov og paa Fjæld.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Om Jærven i Sverige fortæller Ærkebiskop Olaus Magnus (1555): „Dens Kød er ubrugeligt, men Pelsen er pragtfuld og kostbar. Kun Fyrster og Stormænd bærer den, ikke blot i Sverige, men ogsaa i Tyskland. Dog bør jeg ikke fortie, at enhver, som bærer dette Dyrs Skind, aldrig kan høre op med at spise og drikke“. Hans Billed af Jærvens søger ogsaa at paavise denne uhyre Madlyst, der skal virke smittende. Manser en mæt Jærv klemme sig ind mellem to tæt ved hinanden voksende Træer for at blive slunken paa ny og kunne æde videre (Fig. 92).

I vore Dage er Hjorten sammentrængt til Romsdals Amt og de nærmest liggende Øer, især Hitterøen¹. Denne Ø udmærkede sig ogsaa i det 16de

Fig. 95. En Los.

Aarhundrede ved sin Rigdom paa Hjorte², men forøvrigt forekom dette Dyr meget talrigt overalt i Norge. Man kan slutte sig til deres Mængde, naar man hører, at en enkelt Mand i det Søndenfjeldske i Høsten og Vinteren 1550 skød med sin Bue ikke mindre end halvandet hundrede Stykker. Det var kun Huderne, han havde Brug for, Kødet lod han ligge i Skoven og raadne, undtagen

hvad han paa Stedet selv kunde fortære. Var der alt forhen saa stort Mandefald blandt Hjortene, vil det forstaas, at de ikke kunde modstaa Krudtets Virkninger. Regeringen udstedte vel nogle For-

Fig. 96. Maar paa Jagt efter Egern.

ordninger, hvorved Jagten forbødes. Det befaledes endogsaa, at Hundene, ligesom i Danmark, skulde staa bundne eller være lamhuggede paa det ene Ben¹. Men disse Befalinger svaredesaa lidt til Forholdene i Norge, at de snart efter maatte tages tilbage. Allerede Aar 1568 tillodes det hver Bonde paa sin egen Grund at skyde 2 Dyr aarligt i Høsten². Sagen afgjordes imidlertid temmelig brat det næste Aar, idet de slappede Jagtbestemmelser i Forening med de forbedrede Skydevaaben fremkaldte

saa mange Krybskytter, at Hjortene paa én Vinter næsten ganske blev lagt øde søndenfjelds (Fig. 93).

I Danmark synes man ikke at have agtet det norske Dyrekød højt, hvad enten det nu ansaas for i og for sig grovere eller blot for mindre vel behandlet end det danske. Medens saltet Vildbrad

Fig. 97. En Hare angreben af en Hermelin (i Vinterdragt).

ellers betragtedes som en finere Ret, der ikke til Hverdag vankede i Borgestuen, ser vi Frederik den Anden underholde Arbejdsfolkene ved Frederiksborg Sløt med saltet Vildbrad fra Bergenhus¹.

Om Natten begyndte et ganske eget Liv at røre sig i Skovene,

Fig. 98. Hermelin fanger Mus.
(Efter Olaus Magnus 1555-)

Fig. 99. Bergen i
(Efter Br

naar Lossen (Fig. 95) med sine funklende Øjne sneg sig ud efter Storsvildt, naar Maaren steg til Vejrs efter Egern (Fig. 96) eller milevidt gennemtravede sit Jagtdistrikt, og den lille vævre Hermelin (Fig. 97) jog, hvad der faldt for, fra Harer til Skovmus (Fig. 98). Lossen var den mest glubende af dem. Den ihjelbed alt hvad den traf, men nøjedes selv med at suge nogle Drag af Nakkens eller Halsens varme Blod og fortære Indvoldene. Resten fik ligge til hvem, der gad have det (Fig. 100). Nattens Tid var deres, saalænge var de Eneherrer i Skoven. Selv den store Tjurfugl (Fig. 101) maatte lade sit Liv, naar den skrattende fløj op,

16de Aarhundrede.
(16. århundrede.)

omklamret af Maaren. Men Dagen hævnede Nattens Uret, om end blot med ny Vold. Naar Nattens Sejrherre lyssky krøb sammen i Trætoppe og Huler, kom en anden Fjende efter dem, Mennesket, for at berøve dem deres Skind. Det var egentlig kun Lossen, der kunde yde nogen Modstand. Angrebes den paa Jorden, kastede den sig paa Ryggen, rullede sig sammen og flængede hver Angriber med sine skarpe Kløer. Hermelinen derimod var et let Bytte, naar den først var opdaget. Ved Synet af et Menneske gemte den sig vel straks. Men snart efter maatte den titte ud, hoppede saa frem og legede, indtil den blev skudt.

At Antallet af Pelsdyr i Norge maa have været overordenligt stort, kan vi ad forskellige Veje slutte. Men bestemte Opgivelser savnes. Ingen af Parterne, hverken de fremmede, der hemmeligt opkøbte Skindene hos Bønderne, eller Regeringen, der stadigt paastod, at den ikke nær fik, hvad den behøvede og hvad der tilkom den, kunde ønske, at de sande Tal kom for Dagen. Det er da kun Enkelt-Oplysninger, der kan tjene os til Vejledning. Saaledes fik Dronningen aarligt 1,600 Hermelin-Skind fra Jemteland¹. Et langt fyldigere Begreb faar vi imidlertid ved Sammenligning med de lige stillede Nabolande, Sverige og Finland, om

Fig. 100. Los bider sit Bytte i Nakken og fortærer dets Indvolde. (Se det dræbte Dyr nederst tilhøjre.)

(Efter Olaus Magnus 1555.)

hvilke gode Oplysninger er bevarede. Fra Kalmar udførtes der i Aaret 1551 ialt 10,480 Egern- og Hareskind; Aar 1569 fra Stockholm af samme Slags Skind ikke mindre end 137,966; fra Øregrund i Uppland Aar 1562: 81,120 og fra Wiborg i Finland i Aaret 1558 det betydelige Antal: 285,940 Skind. Om Egernskind siger Ærkebisp Olaus Magnus, gælder den ufejlbarlige Regel: jo højere fra Nord, des skønnere Skind, thi Kulden giver Farven. Derfor fanges Egern i de nordlige Egne med største Iver, og de vrimler her som Fisk i Hav² (Fig. 102). Af de langt finere Hermelin-, Odder- og Maarskind udførtes der fra Stockholm i Aaret 1550 ialt 4,150 og fra Wiborg i Aaret 1558 18,079 Skind³. Vil man fra disse Tal slutte til Antallet af de fældede Dyr, maa det ikke lidet

forøges, da jo selvfølgelig en stor Del Skind blev i Landet, hvor saavel Klima søm Mode fordrede, at Klæderne skulde være fodrede med Skind. Der er ikke nogen Grund til at antage, at Pels-

Fig. 101. Tjurer.
(Efter Maleri af Bruno Liljefors.)

dyrene paa denne Tid har været mindre talrige i Norge end i Sverige og Finland.

Til Musene hørte den mærkelige Lemæn eller Lemming. Den levede paa Højfjeldet, var paa Størrelse som en Rotte, men slankere bygget, og smuttede vævert om deroppe med sin gule Ryg

Fig. 102. Jagt efter Egern.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

med de to smalle sorte Striber henover. Dens Natur medfører, at den i visse Aar, der er særligt gunstige for dens Udvikling, udvandrer til Dalene i uhyre Flokke (Fig. 103). Ryg ved Ryg, „som

Fig. 103. Lemæner paa Vandring.
(Efter Brehm.)

Fig. 104. Mac Clure: En Isbjørnehun hjælper sine Unger at fange Lemæner under Sten ved Stranden. Den ene Unge spiller Bold med sit Bytte.

fjorten Dages Gæslinger paa fire Ben“, myldrer de da nedad Fjeldene, ødelæggende Markerne, omkredsede af Høge, Ugler, Ræve og alle andre Slags Fjender, men lige ustandseligt ilende fremad, indtil endelig Havet spærrer dem Vejen (Fig. 104).

Fig. 105. Bævere.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Fig. 106. Bæver.
(Efter Neuw Jag vnned Weydwerck Buch 1582.)

Det var naturligt, at en saa mærkelig Tilsyneladelse maatte vække stærk Opsigt i det 16de Aarhundrede, Forsaa vidt man ikke i disse Tog blot saa et øjeblikkeligt Udbrud af Guds Vrede mod Befolkningen, forklarede man sig

Dyrene som født af Skyerne, hvori deres Æg skulde være sugede op andetsteds fra, og udrugede af Solens Varme. Denne Forklaring sandsynliggjordes ikke lidet ved, at Borgmester Christen Nielssøn i Stavanger selv havde set tre levende Lemminger falde

Fig. 107. Bævere.

Fig. 108. En Bæverhytte ved Aamli i Sydnorge.

ned fra Skyen ved Siden af hans Baad. Den første Beretning i det 16de Aarhundrede fra et Øjenvidne til et Lemæntog er af

Fig. 109. En af Bæver fældet Asp, ved Aamli i det sydlige Norge.

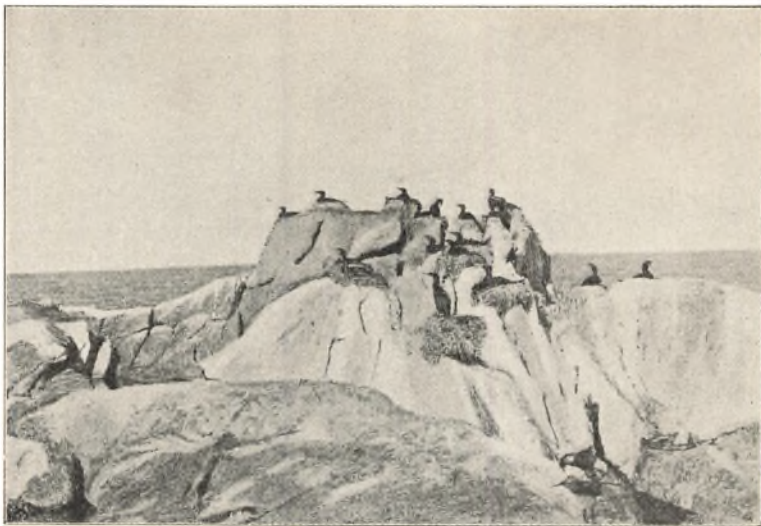

Fig. 110. Fra Borgevær i Lofoten: En Koloni af Stor-Skarv.

Fig. 111. Fra Borgevær i Lofoten: Reder af Stor-Skarv.

Fig. 112. G. Stenersen: Fra Espevær i Vaar-Sildens Tid.

Fig. 113. Dybtagns-Fiskere ved Lofoten.
(Efter Fotograf af N. Helgesen.)

Fig. 114. En fangen Hval ophugges.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

den svenske Ærkebisp Olaus Magnus. Som ung kom han Aar 1518 ridende i Helsinglands Skove og blev her til sin Forundring opmærksom paa, at der var saa fuldt af Hermeliner, at de fyldte Skoven med deres Stank. Snart opdagede han Grunden. Det vrimlede paa Jorden af et Lemæntog. Hermelinerne styrtede sig over det talløse Bytte og aad for Fode væk. — Det største os bekendte Lemæntog i det 16de Aarhundrede skete i Aaret 1580. Det udgik fra Jemteland og Fjældene ved Trondhjem og strakte sig helt ned til Skagerak. Hvor stort Toget har været, kan sluttes af, at der hengik to Vintre, førend alle Deltagerne var dræbte.

Fig. 115. Nordisk Havuhyre.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Fig. 116. Søslangen.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

En Gnaver, hvis Levevis giver den særlig Interesse, er Bæveren (Fig. 105). Den forekom almindeligt paa den skandinaviske Halvø og var næppe helt forsvunden i Holsten¹, medens den derimod synes at have været udryddet i Danmark. I Norge var det vistnok især ved Elvedragene i Telemarken, Solør og Østerdalen, samt i Jemteland og Nordland², at den byggede sine kunstige Boliger (Fig. 108). Tør vi slutte fra de tilsvarende Forhold i Sverige, har den aarlige Udførsel af Bæverskind næppe været ganske ubetydelig³. — (Fig. 109).

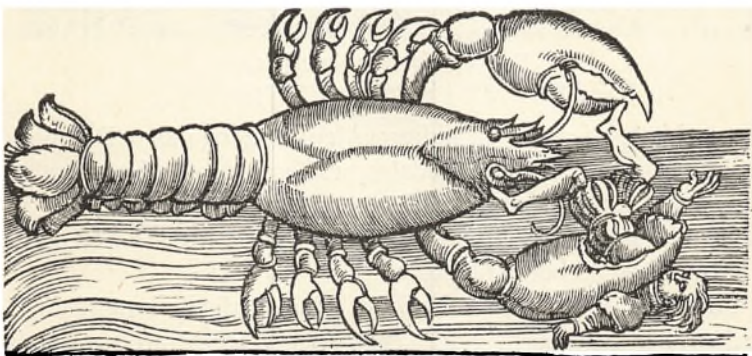

Fig. 117. En Hummer.
(Efter M. Rumpolt: Ein new Kochbuch. Frankfurt a. M. 1581.)

De uhyre Fugleflokke i det nordlige Norge (Fig. 110 og 111) gjorde et endnu mere overvældende Indtryk end de tilsvarende ved Sund og Bælt i Danmark. Og Havets Rigdom, baade hvad angik Mængden (Fig. 112 og 113) og Størrelsen af hvad der fangedes (Fig. 114), overgik langt Forholdene i danske Farvande.

Datidens Jagtforhold frembyder den bedste Maalestok for en Sammenligning mellem Dyrelivet i Danmark og i Norge. At Jagten

Fig. 118. Nordiske Havuhyrer.

(Efter Sebastian Münster: *Cosmographia universalis*. Basel 1554.)

var rig i begge Lande, er sikkert. Men medens den i Danmark væsentlig kun var en Adspredelse, udgjorde den i Norge endnu et virkeligt Erhverv og befandt sig endda i mange Egne paa sit første Udviklingstrin, hvor man ikke ænser Dyrets Kød, men kun jager for Skindets Skyld.

Ud over disse virkelige Forhold gik naturligvis Indbildningskraften, der med særlig Forkærlighed befolkede Nordens Lande og Have med eventyrlige Væsner. Alle, selv de besindigste Mænd i Datiden, tog villig Del i denne fristende Sysse. Den sneg sig

ind og satte sine Spor i saa udmærket et Værk som det, den svenske Ærkebisp, Olaus Magnus, skrev om Norden. Fordreven fra Sverige ligesom sin Broder Johannes, Upsalas sidste katolske Ærkebiskop, søgte han i Rom at dæmpe sin Hjemve ved at forfatte en Beskrivelse over det Fædreland, som han aldrig mere skulde gense. Bogen er et smukt Udtryk for fyldig Kundskab, Længsler og mindegemt Selvsyn. Han udstyrede sit Skrift med et rigt Billedstof, hvoraf vi her har hentet mange Prøver. Men ogsaa blandt disse Billeder, der øjensynligt tilstræbte ærlig Paa-lidelighed, ytrer den frit skabende Trang sig. Han kender og gengiver de mærkeligste Udyr fra Nordens Lande og Have, f. Eks. den store Skibs-Æder (Fig. 115) og den selvfølgelige Søslange (Fig. 116).

Under saadanne Forhold faldt det ganske naturligt, at i Da-tidens bekendteste Kogebog voksede de nordiske Hummere til en fabelagtig Størrelse med Kløer, der lettelig omsluttede en hel voksen Mand (Fig. 117). Og det kunde ikke undre, at Evropas største og bedste Geografi gengav Dyrelivet i Nordens Have paa en Maade, der forekommer Nutiden noget fremmed (Fig. 118).

Folk.

Vi har betragtet Landet i det 16de Aarhundrede, dets Form, dets Skovvækst, Jordbundsforhold, Klima og Dyreliv. Vi skal nu kaste et Blik paa det Folk, der beboede Landet, og søge at danne os et almindeligt Indtryk deraf ved først at undersøge Befolkningens Størrelse, dernæst dens Fordeling og sluttelig dens Bestanddele.

De Hjælpeidler, som vi besidder til at bestemme Nordens Folkemængde i det 16de Aarhundrede, er kun ringe. Egentlige Folketællinger begyndte man i de skandinaviske Lande først at foretage ved Midten af det 18de Aarhundrede, i Sverige 1751, i Danmark og Norge 1769¹. Nogenlunde sikre Slutninger om Folkemængden lader sig kun føre tilbage til Midten af det 17de Aarhundrede. Selv om vi rækker os videst, staar vi altsaa dog næsten et Aarhundrede fjernet fra den Tid, vi ønsker Oplysninger om. I Mangel af bedre maa vi da nøjes med en usikker Sandsynligheds-Beregning.

Danmarks Befolkning i Aaret 1657 kan vistnok, uden at nogen stor Fejl begaaes, anslaaes til at have udgjort henved 1,200,000 Indbyggere, heri indbefattet Beboerne i Skaane og Blekinge samt den kongelige Del af Sønderjylland og Holsten². Norges Folkemængde har i Aaret 1665 efter al Sandsynlighed været omkring 450,000 Mennesker³. Vil man ud fra disse Tal søge at naa til et rimeligt Overslag over Danmarks og Norges Indbygger-Antal i Slutningen af det 16de Aarhundrede, maa man først og fremmest

erindre, at begge Lande var blevne formindskede i Mellemtiden. Danmark ejede i Aaret 1657 ikke længere Halland, Gulland, Øsel og Delene af Ruslands Kyst; Norge havde før Aar 1665 mistet baade Bahuslen, Herjedalen og Jemteland. Disse Landsdeles Befolkning maa da altsaa føjes til. Fremdeles maa det tages med i Betragtning, at man ikke her som ellers under almindelige Forhold tør antage, at en jævn Tiltagen af Befolkningen havde fundet Sted i den nærmest forudgaaende Tid. Forholdene efter Aar 1600 havde nemlig langtfra været gunstige. Gentagne fjendtlige Hærgninger og mere og mere trykkende Landboforhold havde hemmet og kuert Tilvæksten i Danmark. I Norge havde lignende Forhold, om end i ringere Grad, fremkaldt lignende Virkninger. Man har derfor vistnok med Rette betegnet Størstedelen af det 17de Aarhundrede som en stadig Tilbagegangs Tid, hvad Folketallet angaar¹.

Omvendt stiller Forholdet sig i det 16de Aarhundrede. Renæssancens fremdrivende Kraft gjorde sig gældende ogsaa paa dette Omraade. De hyppige Smitsoters Ødelæggelser erstattedes, som vi senere skal se, ved en forbavsende ægteskabelig Frugtbarhed. Den stærke og almindelige Fremgang i Velvære dækkede endnu over Landbo-Forholdenes Brøst og gjorde Bondestandens Vilkaar taalelige. Syvaarskrigens Ødelæggelser endelig ramte kun en mindre Del af Landet; og i selve disse hærgede Landsdele lader sig efter Krigens Ophør en rask Fremskriden i Folkemængde paavise². Samler vi alle disse Hensyn, maa det vistnok snarest anses for lavt beregnet at anslaa Danmarks Folkemængde henimod Aar 1600 til omtrent 1,400,000 Mennesker og Norges samtidige Befolkning til omtrent 600,000 — det samlede Indbygger-Antal altsaa til 2 Millioner.

Et Tal som dette er vildledende, naar det ikke ses i sin rette Belysning. Nu for Tiden summer det kun lidet i Forhold til de store Folketal, vi efterhaanden er bleven vant til. Danmark og Norge har nu hver for sig snart naaet til $2\frac{1}{2}$ Millioner, og Sverige har forlængst overskredet det dobbelte Indbygger-Antal. Og endda veed vi alle, at de to af de skandinaviske Lande kun er svagt befolkede mod de store evropæiske Stater. Storbritannien og Irland

Fig. 119. Kø
(Efter Br

tæller paa et lignende Fladerum som Norge 44 Millioner (1906), og Frankrig har, skønt mindre end Datidens Danmark-Norge, en Befolkning af 39 Millioner (1906). For ret at forstaas, maa imidlertid hine 2 Millioner ses, ikke i Forhold til vore Dage, men til deres egen Tid, det daværende Evropa. Og saaledes set skifter de betydeligt i Værd. Sverige talte paa samme Tid næppe mere end 900,000 Indbyggere¹. Det nu saa mægtige England nøjedes omkring Aar 1600 med en Folkemængde af 5 Millioner, Skotlands Indbygger-Antal overskred vistnok ikke 800,000². Under saadanne Omstændigheder vil det forstaas, at det forenede Rige Danmark-Norge ikke blot omfattede et betydeligt Land-Område, men ogsaa ved sin Folkemængde indtog en ret anselig Plads i Evropa.

1587.
(ium IV.)

Spørger vi om denne Befolknings Fordeling, saa møder os her, saa vidt vi kan skimte, ikke ubetydelige Afvigelser fra Forholdene i vore Dage. Vi skal søge at bestemme disse Afvigelser, idet vi betragter Befolkningens daværende Fordeling fra et tredobbelt Synspunkt: Først Fordelingen over de enkelte Landsdele, dernæst Forholdet mellem Land og By og endelig mellem de forskellige Aldersklasser.

Hvad Befolkningens Fordeling over de enkelte Landsdele angaar, skulde det paa Forhaand synes naturligt, at hver enkelt Landsdel havde et til sin Størrelse svarende Indbygger-Antal. Som bekendt slaar imidlertid denne Regel næsten aldrig til; utallige andre Betingelser griber omdannende ind og forstyrrer

dette simple Forhold. Blandt de mange Betingelser, hvis Betydning er os mere eller mindre klar, synes for Danmarks og Norges Vedkommende Skovenes Omfang i den paagældende Egn at spille en ikke liden Rolle. Kaster vi et Blik paa Nutidens Forhold, saa viser det sig, at de skovrigeste Landsdele tillige er de bedst befolkede og omvendt: Det Søndenfeldske er tættere befolket end det Vesten- og Nordenfeldske, Øerne end Jylland, Østjylland end Vestjylland¹. Og at dette ikke er helt tilfældigt, synes at fremgaa af, at selve Befolkningens Tilvækst er svagere i de skovløse Egne, end i de skovrige². En lignende Overensstemmelse lader sig paavise i den forbigangne Tid: Islands blomstrende Tid faldt sammen med dets Skovrigdom³. Da det Vestenfeldske og Nørrejælland endnu besad deres storartede Skove, var disse Landsdele i afgjort Overvægt.

Overensstemmelsen lader sig imidlertid forfølge dybere, og her synes vi at finde Sporet af den Udviklings Lov, der siden Oldtiden har raadet for Befolkningens Fordeling i Danmark og Norge. Det lader sig paavise, at Tyngdepunktet for begge Landes Velmagt i den historiske Tid langsomt har bevæget sig fra Vest imod Øst. I Oldtiden var Jylland og Norges Vestkyst de folkerigste Landsdele. Norges Historie begynder ved dets Kyst, og om Jyllands tidligere tætte Befolkning vidner blandt andet de mange Gravhøje. I Bryndum Sogn i Ribe Amt findes saaledes alene 180 Høje⁴, i Salling fandtes for kort Tid siden ikke mindre end 1,100⁵ o. s. v. Middelalderen igennem holdt denne Overvægt sig. Jylland var stadig den rigeste og vigtigste Landsdel, Trøndelagen og Bergens Opland de toneangivende. Først den nyere Tid saa Forholdet skifte. Øerne og det Søndenfeldske har overvundet deres vestlige Medbejlere, Ribe har maattet vige for København, Trondhjem og Bergen er bleven overfløjede af Kristiania. Jævnside med denne Bevægelse har der fundet en anden Sted, idet Skovene har holdt Trit med Befolkningen. Da de maatte vige paa Vestkysten, har de efterladt denne ikke blot skovløs, men med et barskere Klima end tilforn. Tages dette sidste Forhold med i Betragtning, synes hin Samstemmen mellem Befolkningens og Skovenes Fordeling ikke at være ganske tilfældig. Skovene be-

tyder i Danmark og Norge ikke blot som ellers ofte: saa meget mindre Agerland. De er et Udtryk for Velvære og paa engang betinger og betegner de et mildere, beboeligere Klima. Hvorledes Aarsagsforholdet mellem Skov og Befolkning da end i det enkelte monne være, vist er det, at de i den historiske Tid, baade i Danmark og i Norge, har fulgtes ad. I vore Dage vokser atter Nørre-jyllands Beplantning jævnsides med dets stigende Betydning og Befolkning.

I det 16de Aarhundrede nærmede Viseren sig mod Middag i denne sin langsomme Gang over Nordens Lande. Vest-Egnene havde endnu Overvægten, tydeligst i Norge, men dog ogsaa synligt i Danmark. Først i det følgende Aarhundrede skulde her Forrykkelsen ske. Jylland skulde saa grundigt udarmes ved fire fjendtlige Hærgninger, at det trods Skaanes Tab ikke mere var i Stand til at opveje Egnene mod Øst.

I det 16de Aarhundrede var altsaa Jylland ikke blot Danmarks største, men dets rigeste Landsdel¹. Datidens Landbrug forstaaeliggør os dette. Hovedvægten laa paa Kvægavl, ikke paa Agerdyrkning, og saaledes kunde Halvøen hævde den Forrang, som Størrelsen anviste den. Det var ogsaa efter denne Hoved-Landsdel, at danske betegnedes som „Juter“, en Benævnelse, der var den gængse i Sverige, men under Datidens Krige snart fik en hadefuld Klang.

Efter Jylland fulgte Skaane i Størrelse og Betydning og saa først Sjælland, der endda i Fyen havde en farlig Medbejler paa Grund af denne Øs særlige Frugtbarhed. Desværre savner vi de paalidelige Angivelser, som en nøjagtig Folketælling alene vilde være i Stand til at yde. I Mangel af bedre kan Kirkernes Antal vistnok nogenlunde vise os Forholdet. Jylland havde dengang 984 Kirker, Skaane 615, Sjælland 336 og Fyen 315².

I Norge betingede lignende Forhold Vestkystens Overvægt. Vel fandtes de bedste Korndale i Landets sydøstlige Del, og den større Nærhed ved Danmark gav disse Egne, fra et dansk Synspunkt set, en større Betydning end de vesten- og nordenfjeldske. Men Fiskeri og Kvægavl var og blev dog Norges vigtigste Erhverv. Og Hovedsædet for disse betegnedes noksom ved Beliggenheden

Fig. 120. Fra Andenæs, Vesteraalen.
(Efter Amatørfotografi af Prof. R. Collett.)

af de tre største Byer: Bergen, Trondhjem og Stavanger.

Et mærkeligt Eksempel paa Kyst-Egneses større Betydning i hine Dage afgiver Norges Nordkyst. Det lader sig godt gøre, at Befolkningen langs Havet i Nordlan-

dene og navnlig i Finmarken i det 16de Aarhundrede var langt talrigere end nu til Dags¹. I Langenæs Vær boede ved Slutningen af det 16de Aarhundrede 60 Familier, men i Aaret 1825 kun 28 Personer. Andenæs Vær (Fig. 120) havde Aar 1589 i alt 7 Bønder og 55 Værmænd, i Aaret 1825 var den delt i 20 Brug, hvoraf kun

Fig. 121. Reine i Lofoten.
(Efter Maleri af Otto Sinding.)

9 var beboede. I Lofotens (Fig. 121) og Vesteraalens Fogderi laa i Aaret 1823 i alt 100 Gaarde øde. Vandø har haft tre Kirker, der nu alle er nedlagte. Nord Fuglø, der tidligere var beboet, er nu forladt. Endnu stærkere er Befolkningen bleven formindsket i Finmarken. Paa Sandøen, som nu knap har en Snes Beboere, ses ved Sandfjordsbotn Tomterne af omtrent 100 forladte Bosteder, og det samme er Tilfældet paa Øens Nordside. Ingø var engang saa bebygget, at hele Øen lignede en By; i Aaret 1720 var dens Kirke endnu Hovedkirke og havde egen Præst. Nu er Kirken

Fig. 122. Midnatssol i Sydvaranger.
(Efter Amatørfotografi af Fru Ellisif Wessel.)

nedreven, og Øen tæller kun 50 Beboere. Paa lignende Maade er det gaaet Hjelmsø og Maasø. Magerø har nu kun en Snes bosiddende Mænd. Fordum havde den ikke mindre end 6 Kirker. Blot en af disse er tilbage, og den er endda bestemt til at nedrives. Stappen talte engang et Par hundrede Beboere, nu er den øde. Saaledes kunde man blive ved lige til Landets Grænse (Fig. 122). Overalt har siden hine Dage den samme Aarsag, Skovenes Rydning, haft den samme Virkning¹.

I nær Forbindelse med Befolkningens ejendommelige Fordeling over Landets forskellige Egne staar et andet Forhold, Forholdet mellem Land- og Bybefolkning. Sammenslutningen

i store Byer hører fortrinsvis den nyere Tid til. Medens saaledes endnu i Aaret 1769 Bybefolkningen i Norge kun udgjorde 65,000 Mennesker, det er 9 Procent af Landets hele Indbygger-Antal, var den i Aaret 1875 vokset til at udgøre ikke mindre end 333,000 Mennesker, det er over 18 Procent af Landets samlede Folkemængde¹. I Aaret 1900 er den naaet til næsten det dobbelte Antal, 635,000 Mennesker, det er 35 Procent af den samlede Befolkning. Forholdene i det 16de Aarhundrede, hvor Landbrug og Fiskeri udgjorde Nordens Hoved-Erhverv, medens Industri og Handel langtfra havde naaet den Højde som i Nutiden, medførte naturligt, at Befolkningen var jævnt fordelt over Landet og ikke droges til Byer. Rigernes ringe Folkemængde tillod heller ikke en slig Ødslen med Kræfter. Landbrug og Fiskeri krævede et vist Antal Hænder, uden hvilken Driften vilde gaa i Staa. Paa disse Omraader træffer vi derfor en mærkværdig Lighed mellem de forskellige Tidsalderes Forhold. Bøndergaardenes Antal i det egentlige Danmark har saaledes vistnok i lange Tider kun i ringe Grad forandret sig. I det 16de Aarhundrede var det som i Aaret 1873: omkring 70,000². En tilsvarende Mængde Familjer var alt-saa naturligt henvist til disse Gaardes Dyrkning, og først den Rest af Befolkningen, der overskred dette Tal, behøvede at søge andet Erhverv.

Det Billede, som vi maa danne os af Byerne i Norden og deres Størrelse i det 16de Aarhundrede, er da vidt forskelligt fra det, som Nutiden frembyder. Der kunde i hine Dage selvfølgelig ikke være Tale om Stæder med 100,000 Indbyggere eller derover, Datidens største Byer overgik ikke vor Tids betydeligere Købstæder.

Vel savnes bestemte Angivelser af Indbygger-Antallet, men ved Hjælp af andre Opgivelser, især angaaende Borgervæbningens Styrke og de skatteydendes Tal, er vi i Stand til med nogenlunde Nøjagtighed at bestemme de enkelte Byers Størrelse.

Ifølge disse Beregninger var Bergen (Fig. 99) afgjort Nordens største By. Den havde omkring 15,000 Indbyggere³. Efter den fulgte København (Fig. 119 og S. 136—37) med 13,000⁴ og derpaa Flensborg (Fig. 123) med 9,000 Indbyggere⁵. Tæt efter denne kom

Fig. 123. Den nordlige Del af Flensborg i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

mærkelig nok Husum (Fig. 124), der mod Slutningen af det 16de Aarhundrede tog et saa stærkt Opsving, at den truede med at overflyve Flensborg og saaledes blive ikke blot Sønderjyllands,

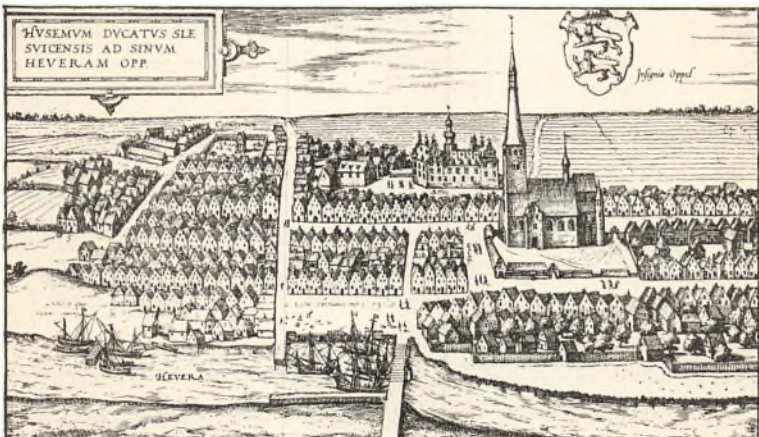

Fig. 124. Husum i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

men hele den jyske Halvøs største By¹. Det var den gunstige Beliggenhed for Studedriften og ud for et sejlbart Løb fra Vesterhavet, der gav Anledning til dens stærke Opblomstren. Det var de samme Betingelser, der i sin Tid havde gjort Ribe til Danmarks vigtigste Stad. Men Husums Skæbne blev endnu ublidere end dens Forgængers. Oversvømmelserne i Aaret 1625 og endnu mere Aar 1634, da Nordstrand ødelagdes, tilintetgjorde dens hur-

Fig. 125. Malmø i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: *Theatrum urbium* IV.)

tigt skabte Storhed og knuste saaledes det sidste Forsøg, som Vestkysten har gjort paa at hævde sin Forrang.

Fra Husum var et langt Spring til den næste By i Størrelse, Malmø (Fig. 125). Rummet udfyldtes, naar man tager Hensyn til hele Norden, af Stockholm (S. 152—53), der siden Ophævelsen af den skandinaviske Union var i livlig Opkomst og i Aaret 1582 vistnok talte lidt over 7,000 Indbyggere². Malmø selv maa antages at have haft henved 6,000 Indbyggere³. Antallet af større Byer afsluttedes endelig af Trondhjem, Ribe og Helsingør. Om Trondhjem savner vi nærmere Oplysninger. Men det er sandsynligt, at den har haft et Indbyggerantal af omkring 5,000, i saa

Fig. 126. Ribe i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Henseende altsaa vidt forbiløbet af dens driftige Medbejler Bergen. Om Ribe (Fig. 126) ved vi, at den havde 4,500 Indbyggere¹, samme Folkemængde som i vore Dage. Helsingør (Fig. 127) var i stærk Opkomst. Omkring Aar 1570 synes den endnu kun at have haft 2,500 Indbyggere; i Aaret 1587 var den allerede naaet til det dobbelte Tal². Frederik den Anden gjorde alt for at begunstige den; den skulde danne en værdig Ramme om det nybygte Kronborg. Dens Beliggenhed og Særrettigheder gjorde den til den mest evropæiske By i Danmark. Øresunds-Tolden kunde, rigtigt benyttet, drage næsten hele Handelen paa Udlandet til dette Sted. Den var en farlig Medbejler for København.

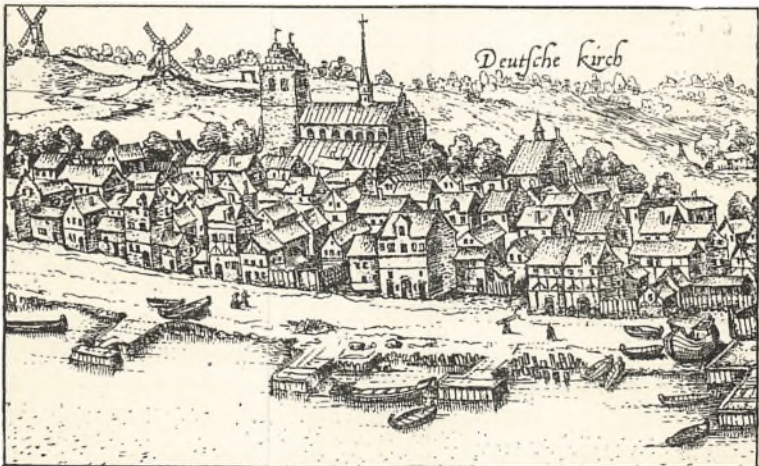

Fig. 127. Helsingør i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Imellem disse større Stæder og hele den Vrimmel af Flækker, der under Navn af Købstæder førte en beskeden Tilværelse hver paa sin lille Plet Landet over, var der endnu en egen Klasse, hvis Størrelse efter Datidens Forhold gav dem en ikke ringe Betydning. Hertil hørte for Norges Vedkommende Stavanger, Oslo og Marstrand. Af disse var Oslo den, hvis Indbyggerantal var mindst Svingning underkastet. Dens Beliggenhed gjorde den til Midtpunktet for et velstaaende Opland; Akershus' Nærhed gjorde den til en Art Hovedstad for det Søndenfjeldske. I Stavangers og Marstrands Befolkningsforhold derimod greb Sildens Kommen og Gaaen meget stærkt ind. Marstrand voksede med stor Hurtighed ved Aarhundredets Slutning paa Grund af de stedse rigere Fiskerier langs Bahuslens Kyster. Samtidigt maatte Stavanger, foruden anden Tilbagegang, lide under, at Silden i næsten 80 Aar ganske udeblev fra dens Farvande¹. Trods disse stærke Svingninger bør vi dog vistnok fremdeles anslaa Stavanger til at have været en af Norges ret anselige Byer².

I Danmark hørte til samme Klasse af Byer: Aalborg, Aarhus, Odense, Roskilde, Skagen, Kolding, Nakskov, Køge, Randers og Viborg. De indtog vistnok deres Plads omtrent i den her angivne Rækkefølge, saaledes at Aalborg var den største og talte 3,500 Indbyggere, medens Viborg, som var den mindste, kun havde 2,000³. Om Skagen har vi alt tidligere set, at dens Glanstid var forbi, før Aarhundredet var omme. De øvrige derimod bevarede alle deres Rang, om end Eftertiden viste, at deres Spirekraft var højst forskellig.

Den laveste Plads endelig indtog alle de mange smaa Købstæder, der hver især kun indesluttede nogle faa Hundrede Beboere, men desuagtet hævdede deres Betydning som Midtpunkt hver for sit lille Opland. Som et stort Net ompspændte de begge Landes Kyststrækninger eller fulgte stundom med op langs rindende Vande. Deres Antal var meget stort i Forhold til Landenes ringe Befolkning. Men man vilde vistnok fejle, hvis man herfra sluttede sig til nogen særlig Tilbøjelighed hos denne til at bosætte sig i Byer. Det er i saa Henseende interessant at lægge Mærke til, hvorledes de fleste Købstæder i det 16de Aarhundrede baade

skrev sig fra en tidligere Tid og har holdt sig indtil vore Dage. Deres Antal er ogsaa kun i ringe Grad vokset i de sidste tre Hundrede Aar, skønt Befolkningen i samme Tidsrum er bleven mere end fordoblet¹. Heri synes at ligge en Antydning af, at de Krav, som de skyldte deres talrige Fremkomst, mere var at søge i Landenes Form og de slette Forbindelsesmidler, end i Befolkningens Størrelse og Tilbøjelighed.

Vil vi samle det ejendommelige ved Forholdet mellem By og Land i det 16de Aarhundrede, kan det udtrykkes ved, at Centralisationen endnu kun var halvt fremadskreden. Det første Skridt var forlængst gjort, idet Befolkningen alt i Aarhundreder havde sluttet sig sammen i Byer. Men det næste Skridt stod endnu tilbage, det: indenfor Byerne igen at foretage en ny Sammenslutning om en enkelt som Hovedstad. I denne Mangel laa en af Hovedgrundene til den ringe Størrelse, som var betegnende for selv Datidens betydeligste Byer. Først i det følgende Aarhundrede gjordes Skridtet ud i Danmark, idet København, der indtil da kun havde været en Købstad som de andre, bestemt udsondrede sig som Hovedstad og i Kraft heraf hurtigt tiltog i Vækst. I Norge vedblev Bergen og Trondhjem at hige efter Maalet, indtil endelig det 19de Aarhundrede saa dem begge vige for Kristiania.

Inden vi forlader Spørgsmaalet om Befolkningens Fordeling i det 16de Aarhundrede, maa endnu blot i forbigaaende berøres et herhen hørende Forhold, som vi senere skal faa Lejlighed til nærmere at betragte i en anden Sammenhæng. Der er en egen Form for Befolkningens Fordeling, som man i Reglen og med Rette lader uomtalt i historiske Fremstillinger, idet man gaar ud fra, at den til enhver Tid er den samme: Befolkningens Fordeling indenfor de enkelte Aldersklasser. I dette Forhold synes man imidlertid at kunne skimte en Afvigelse for det 16de Aarhundredes Vedkommende.

En Befolknings Tiltagen forudsætter nødvendigvis — naar den da ikke foregaar ad den usædvanlige Vej gennem Indvandring —

at Fødslerne Antal overskrider Dødsfaldene. Men dette Folkelegemets Stofskifte kan ske i forskellig Grad og Fremgangen alligevel være den samme. Tilvæksten er ens, hvad enten der fødes aarligt i en By 500 og kun dør 400, eller der fødes aarligt

Fig. 128. Epitafium over Præsten Johannes Jessen med tvende Hustruer og 11 Børn. Det ældste Barn, der kun levede én Dag, ligger i Svøb paa Gulvet. Store Vi i Sønderjylland. (Efter Fotografi.)

2,000 og dør 1,900. Befolkningens Tilvækst er i begge Tilfælde 100 om Aaret. Men det er klart, at den heftige Tilgang og Afgang forudsætter en ejendommelig Tilstand hos Befolkningen.

I slig febrilsk Tilstand synes netop Befolkningen i det 16de Aarhundrede at have befundet sig. Tilvæksten var vistnok jævn, maaske endogsaa ret raskt fremadskridende. Men samtidigt faar

man Indtrykket af, at Kredsløbets Voldsomhed ytrede sig i et overordentligt stort Antal af Fødsler og Dødsfald.

Som naturligt er, lader denne forunderlige Tilsyneladelse sig lettest skimte for Byernes Vedkommende, hvor den maa have ytret sig stærkest og bidraget til at give dem et ganske særligt Præg. Hvad først Fødslernes Antal angaar, saa synes Datidens Ægteskaber at have udmærket sig ved en paafaldende Frugtbarhed (Fig. 128). Vi skal senere se, hvorledes 10 til 15 Børn langtfra var ualmindeligt, og at man har Eksempler paa, at samme Hustru

Fig. 129. Ole Worm og hans Slægt. Maleri i Nationalmuseet.

har født 17, 18, 19, ja indtil 23 Børn. Hertil kom -- hvad ligeledes siden udførligere skal paavises -- at Ægteskabernes Antal var forholdsvis langt større dengang end nu. Efter Tidens Opfattelse hæftede der en vis Vanære ved at forblive ugift, ligesom det ogsaa var Reglen, at den efterlevende Ægtefælle giftede sig paany. Følgen maatte blive en stærk Tilgang gennem Fødsler, der under almindelige Forhold vilde have bragt Befolkningen til at stige med rivende Fart (Fig. 129).

Men alt tyder paa, at denne er bleven holdt nede ved en lignende Hyppighed paa Dødsfaldenes Side. Betragter vi hin Tids Dødelighed, forekommer den os ved første Øjekast saa stor, at der synes at maatte ligge en Overdrivelse eller Misforstaaelse til

Grund. Beretningerne fra de mest forskellige Egne er imidlertid for samstemmende til, at man saaledes kan bortforklare Sagen. Det var navnlig pestagtige Sygdomme, der anrettede den store Ødelæggelse. Og deres Styrke bestod ikke blot i den Heftighed, hvormed de optraadte, men især i den Udholdenhed, hvormed de atter og atter kom igen. Fra det 16de Aarhundredes Begyndelse indtil langt ind i det 17de Aarhundrede kan man regne, at omtrent hvert 5te til 6te Aar var enten hele Landet eller store Dele deraf hjemløst af dette Onde. Nogle Eksempler vil bedst oplyse, hvor heftigt Pesten rasede. I Bergen med dens 15,000 Indbyggere døde der ifølge Datidens Opgivelser Aar 1600 ialt 3,164, i Aaret 1618: 3,997, og Aar 1629: 3,088 Mennesker¹. I Helsingør med dengang kun et Par Tusinde Indbyggere² skal der i Aaret 1564 alene i Maanederne August, September og den halve Oktober være død ialt 675 Mennesker³; i Aaret 1583, da Byens Indbygger-Antal var tiltaget, døde der omtrent 1,200⁴. Af Ribes 4—5,000 Indbyggere bortreves Aar 1565 herved 3,000⁵. Samme Aar døde i København 1,800 Mennesker, foruden en Del paa Bremerholm, som ikke blev optegnede⁶. Saaledes kunde man blive ved at anføre Eksempler. Man kan søge at svække disse Tal ved at erklære dem for Overdrivelser, hvad de utvivlsomt ofte er. Men de afvises ikke helt herved. De nærmer sig paany, støttede ikke blot ved deres indbyrdes Samstemmen, men stundom tillige bekræftede ved paalidelige Mænds Dagbogoptegnelser, ja endog ved selve Kirkebøgerne⁷. Hertil kommer, at, hvis vi intet vidste om stærk Dødelighed i det 16de Aarhundrede, maatte vi efter vort øvrige Kendskab til Tidens Levevis forudsætte den som en nødvendig Følge. Mangel paa de simpleste Sundhedshensyn, Urenlighed, Umaadelighed osv. krævede med Nødvendighed sine Ofre⁸. Man nødes altsaa til at indrømme, hvad alt peger hen paa: en ganske overordentlig Dødelighed i dette Tidsrum.

Følgerne af dette dobbelte Forhold, den stærke Tilgang og Afgang i Befolkningen, maatte formentlig ytre sig i en ejendommelig Fordeling indenfor Aldersklasserne. For Tiden fødes der aarligt i Danmark lidt over 3 Procent af Befolkningen og dør

aarligt 2 Procent¹. Da begge disse Tal ifølge det ovenanførte maa antages at have været højere i det 16de Aarhundrede, og da jo Pesten ikke indskrænkede sig til at bortrive de nyfødte, men angreb alle Aldersklasser, maa Følgen vistnok have været, at de yngste Aldersklasser dengang var langt fyldigere repræsenterede end nu. Om end Befolkningens virkelige Tilvækst ikke har været stærkere end i Nutiden, saa synes Vækstens Maa- de at have været en anden, idet den dengang var tættere i Bunden end nu til Dags.

I nær Forbindelse med denne Befolkningens livlige Tilgang og Afgang staar et andet Forhold, som man synes at kunne spore hos Datidens Slægter: en kortere Levealder end i Nutiden. Det er selvfølgelig umuligt virkelig at godtgøre en saadan, dertil mangler vi tilstrækkeligt paalidelige Hjælpemidler. Men forbigaas kan det dog heller ikke, at Indtrykket af en kortere Levetid dengang end nu uvilkaarligt paatrænger sig den, der sysler med hin

Tids Historie. Ganske vist møder man enkelte Mænd, der selv i en meget høj Alder bevarede deres Kraft. Men de hørte afgjort til Undtagelserne. En uforholdsvis stor Mængde døde bort i deres yngre Aar, og Mænd og Kvinder, der blot var omkring de Treds, gjorde baade Indtrykket af og ansaa sig selv for at være ældgamle². (Fig. 130 og 132). Datidens Umaadelighed med Hensyn til Mad og Drikke synes ogsaa naturligt at maatte have medført et hurtigere Forbrug af Livskraften.

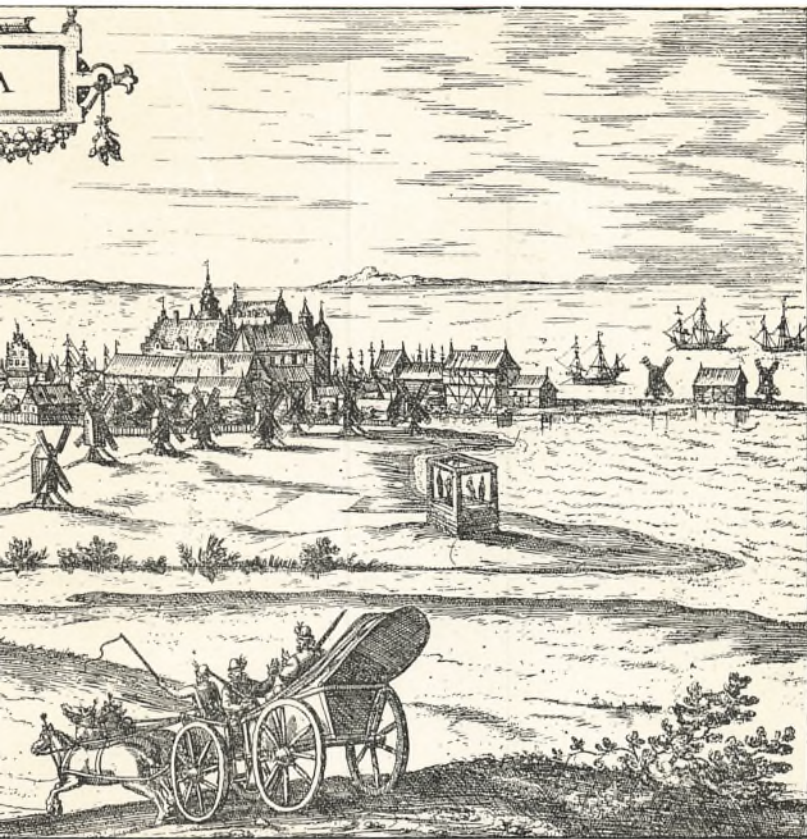

Fig. 130. Fru Birgitte Gøye 1511—1574.
(Maleri i Odense Kloster)

Fig. 131.
(Efter B)

Hvis Levealderen dengang har været kortere end nu, maatte dette efter al Rimelighed ytre sig ogsaa paa et andet Punkt, nemlig i en tidligere Modenhed, end nu er almindelig. Træk, der kunde pege i denne Retning, lader sig paavise. Jeg skal i saa Henseende først anføre den unge Alder, hvori Datidens Kvinder indgik Ægteskab. For at nævne et Par Eksempler, saa stod Dronning Sophias Bryllup i Juli Maaned, og først i September samme Aar fyldte hun sit 15de Aar¹. Anders Sørensen Vedels første Hustru var kun lidt over 15 Aar, da han ægtede hende². Hans ældste Datter var

est. 1587.
bium IV.)

lige fyldt 16 Aar, da hun holdt Bryllup¹. Professor Alanus' anden Hustru var kun 14 Aar gammel, da hun blev gift². Og da Hr. Jørgen Lunge 1602 ægtede Sophie Brahe, var hun ved Brylluppet vistnok endnu ikke fyldt 14 Aar (Fig. 133). For Mændenes Vedkommende skal jeg henvise til den efter vore Forhold meget unge Alder, hvori de naaede indflydelsesrige Stillinger. Saaledes var af Datidens Admiraler Peder Skram kun nogle og tredive Aar, Herluf Trolle 42, Otto Rud 45 og Peder Munk 33 Aar gammel, da det allerede betroedes dem at føre den samlede Flaade. Otto

Kruppen var omkring 40 Aar, Johan Ranzau 31 og Daniel Ranzau 35 Aar gammel, da de udnævntes til Overgeneraler. Man kunde endnu hidlede disse Forhold fra en mulig Overbevisning hos Dalden om, at netop slige Stillinger burde betros til Mænd i deres kraftigste Alder. Men vi møder det samme ved Fredens Sysler.

Fig. 132. Johan Ranzau (1492—1565).
(Maleri paa Gaano.)

Johan Friis var 38 Aar, Niels Kaas 37 Aar gammel, da de, først i Virkeligheden og kort efter ogsaa af Navn, overtog det vigtige Embede som Kongens Kansler. Peder Oxe (Fig. 134) var 32 Aar, da han blev Rigsraad. Og selv om man endnu vilde tilskrive Fødsel og Familieforbindelser Del i denne hurtige Oprykning, saa kan sligt ikke have haft noget at sige ved de gejstlige Embeder og Professoraterne, der i

Reglen netop fik deres Tilgang fra Folkets lavere Lag. Ogsaa her møder vi den samme Fremmelighed. Peder Palladius var 34 Aar, hans Efterfølger, Hans Albretsen, i lignende Alder, Paul Madsen 35 Aar, da de blev Bisper. Christian Macchabæus var 23 Aar, Peder Sørensen omtrent i samme Alder, Hans Albretsen kun 20 Aar gammel og Hans Hemmingsen endnu ikke fyldt 20 Aar, da de ansattes som Professorer ved Universitetet. Hvert enkelt af disse Eksempler bærer ganske vist Tilfældighedens Præg og be-

viser lidet eller intet. Men Summen af dem giver dem Betydning og kunde synes at lade os skimte en enten virkelig tilstedeværende eller dog af hin Slægt forudsat tidligere Modenhed dengang end nu. Datidens Portrætter peger i samme Retning (Fig. 130, 132—34).

Det vilde være i Overensstemmelse med Loven for al Bevægelse, hvis den korte Levealder, som formentlig har været et Særkende for hin Tid, fortrinsvis har ytret sig i Samfundets øvre Lag. Toppen svajer altid stærkere end Stammen. Bondestanden, hvis Levevilkaar var de naturligste, og hvis Livskraft var Folkets Urgrund nærmest, maatte i saa Fald frembyde flere Eksempler paa lang Levealder end de andre Samfundsklasser. Vi befinder os her paa et Omraade, hvor sikre Beviser er endnu vanskeligere at tilvejebringe end paa det tidligere. Jeg skal derfor ogsaa afholde mig fra enhver Gisning og blot indskrænke mig til at anføre to ret mærkelige Oplysninger fra en lidt senere Tid om lang Levealder hos Almuen. I et Sogn paa

Fig. 133. Fru Sophie Brahe i hendes 14de Aar 1602.

(Tegnet af H. N. Hansen efter Maleri paa Ryegaard.)

Als døde der i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede i Løbet af 10 Aar 16 Personer, der var over 80 Aar gamle¹. Og ifølge Folketællings-Lister fra Midten af Aarhundredet over Landbefolkningen i det sydlige og vestlige Norge levede sammesteds ialt 50 Personer, der var 100 Aar eller derover².

Hovedmassen af Nordens Befolkning i det 16de Aarhundrede hørte ligesom nu til den skandinaviske Stamme. Men ved

Grænserne saavel mod Syd som mod Nord boede Folk af anden Herkomst, og just i dette Aarhundrede fandt desuden gentagne Indvandring Sted.

De fremmede Beboere ved Grænserne var af højst forskellig Art. Mod Syd boede langs Vesterhavskysten Friserne, hvis allerede stærkt indskrænkede Raaderum ved Oversvømmelserne

Fig. 134. Peder Oxen til Gisselfeld (1520—75),
25 Aar gammel.
(Maleri paa Gisselfeld.)

i det følgende Aarhundrede skulde yderligere formindskes. Øst for dem i det sydlige og østlige Sønderjylland var Tyskerne i Fremtrængen. Det var gunstige Tider for dem, siden Sønderjylland var bleven forenet med Holsten. Reformationens

Komme fra Tyskland; Holstens Overvægt hvad Magt og Dygtighed angik; de to Hertugers Held, da de tvende Gange i Rad, Fader og Søn, havde erobret hele Danmark og Norge, væsentlig ved Hjælp af deres Holsteneres Overlegenhed; endelig Sønderjyllands Udstykning mellem

tysktalende Fyrster, — alt dette gav Tyskhedens Fremtrængen i denne Landsdel en sikker Støtte. Hvad der hemmede den, var imidlertid selve dens Held. Sønderjylland alene vilde maaske være bleven overmandet, men Tyskhedens Fremgang var saa sejrrig, at den truede ikke blot Sønderjylland, men hele Danmark. Herved rejstes der en Modstand i Kongeriget, hvis Tilbageslag ogsaa kom Sønderjylland til Gode. Med en forunderlig Sejghed holdt da den derværende danske Befolkning ud. Grænseskellet forrykkedes vel, men kun lidet i Forhold til Angrebets Kraft. Lidt nord for

Byen Slesvig, — saaledes beretter en tysk Rejsende fra Slutningen af det 16de Aarhundrede, — kom man allerede til de Egne, hvor Sproget var dansk¹.

Et helt andet Folkefærd var det, der boede ved den nordlige

Grænse. Her var det de smaa Finner², disse Egenes tidligere Beboere, der søgte at bevare deres gamle

Landomraade imod de fremtrængende Nordmænd. Det var kun delvis lykkedes dem. Nordmænd havde bosat sig langs med Søkysten for at kunne deltage i de rige Fiskerier, og lidt efter lidt var Landets oprindelige Beboere blevne trængte ind til det inderste af Fjordene. Egnene fra Helgeland og helt op til Nordkap, en

Strækning paa over hundrede Mil, var saaledes endnu befolkede af disse smaa, mørkladne, kraftige Folk. Under halvt vilde Forhold førte de her en nogenlunde uafhængig Tilværelse og kunde følge deres Lyst til et omstrejfende Liv.

Med Rette delte man dem i to Klasser, Fjeldfinnerne eller Lapperne (Fig. 135) og Søfinnerne. De første holdt sig sky for

Fig. 135. En Fjældlap fra Kvalsund.
(Efter Amatørfotografi.)

sig selv oppe paa Fjeldene, hvor de flakkede enligt om i Skov og paa Vidder. Hverken den lange, lyse Sommerdag, hvor Solen ikke gik ned, eller Vinternattens Mulm kunde lokke dem bort fra disse ensomme Egne. Med deres stærke Buer, som ingerr Nordmand kunde spænde, skaffede de sig Føden. De lurede paa Vildtet mellem Granerne eller fulgte dets Spor i den dybe Sne, sov som det under aaben Himmel, naar ingen Fjeldhule var i

Fig. 136. En „Lappegamme“ nutildags.
(Efter Fotograf af Fru Ellisif Wessel.)

Nærheden, men var sporløst forsvundne, naar Fogderne kom for at afkræve dem Skat.

Den anden Klasse, Søfinnerne, var langt mere omgængelige. De boede enten til Stadighed ved Kysten eller søgte ved Vaarens Komme derned for at fiske. Her førte de et ganske eget Liv. De boede i smaa Huse („Gammer“) halvt under, halvt over Jorden (Fig. 136). Somme byggede sig dog ret anselige Stuer, men ingen af dem dyrkede Jorden. Som en graadig Sværm kastede de sig blot over Skovene, fældede Træer i Hobetal til deres Boliger, Baade og Brændsel, og forlod saa atter Egnen for at kaste sig over en anden, naar Skoven var ryddet. Hyppigt banede de saaledes Vej for de agerdyrkende Nordmænd, der fulgte efter og

nedsatte sig i de forladte Dale, hvor Finnerne alt havde besørget den første Del af Arbejdet.

Søfinnerne var meget drevne i Skibsbygning. Det var dem, der byggede alle Nordfar-Jagterne, som brugtes langs Kysten (Fig. 137). De solgte dem til faste Priser, $1\frac{1}{3}$ Daler for hver Alen Køl, og 3 Daler Alen, naar Kølen var over 20 Alen lang. Saa passede de ogsaa hvert andet Aar at bygge en stor Baad, som de skænkede den nærmeste Foged for uhindret at maatte drive

Fig. 137. Nordfarjagter udfør Fjældet Vaagekallen ved Henningsvær i Lofoten.
(Efter Tegning af Th. Holmboe.)

deres Skibsbygning. Selv brugte de ikke de større Skibe; de sejlede aldrig som Nordmændene til Bergen, thi de skyede at komme, hvor mange Folk var samlede. Købmændene maatte da selv drage op til dem og afkøbe dem deres rige Fangst. Thi Finnerne var ivrige Fiskere. De roede ud baade i Fjordene og paa det aabne Hav, og især yndede de denne Blanding af Jagt og Fiskeri, hvor man i Baad med Bue og Pil jagede efter Sæler og Marsvin. Paa denne Vis skaffede de sig deres fornemste Livsfornødenhed, Tran. Dette var deres Yndlingsdrik, til hvert Maaltid plejede hver Mand at drikke en halv Kande. Kun én Drik overgik den, men den vankede saare sjældent — det var Mjød. Ved Løfte herom kunde man bevæge en Fin til hvad det skulde

Fig. 138. Ren paa Vej til ny Græsningsmark.
(Efter Amatørfotografi.)

være. Et Særkende for Finnerne var derhos deres Lyst til Smør. Gæstede en Fin en Nordmand, sattes aldrig mere Smør paa Bordet, end man agtede at give ham, thi Finnen fortærede det alt.

Ved Vinterens Komme trak de fleste Søfinner sig bort fra Kysten. Kun faa blev tilbage og fiskede ved Maaneskin i den lange Vinternat. Resten drog ind i Landet og levede af Jagt eller hjalp med at røgte de store Rensdyrhjorde (Fig. 138), som deres

Fig. 139. Fjeldlappetelt, der har faaet Besøg fra Bygden.
(Efter Amatørfotografi af Fru Ellisif Wessel.)

Frænder i Indlandet ejede (Fig. 139). Dog var Jagten deres kære-
ste Syssel, og der var nok at jage baade Pelsdyr og Sturvildt.
Mest yndet var Jagten efter vilde Rensdyr, hvor man med Buen
agt an mellem et tamt Rensdyrs Horn kunde komme Flokken
ganske nær og fælde for Fode.

Grænserne for det norske Herredømme i disse Egne var me-
get ubestemte. Mange af Finnerne maatte betale Skat baade til

Fig. 140. Rensdyr, Hunde og Slæder fra Sydvaranger.
(Efter Amatørfotografi af Fru Ellisif Wessel.)

Norge, Sverige og Rusland. Et Mord maatte stundom bødes til
alle tre Landes Herskere. Men medens man ret omhyggeligt paa-
saa Skatternes Inddrivelse, sørgede man ikke med samme Iver
for Befolkningen selv. Den største Dæl af Finnerne var endnu
Hedninger. Vel førte mange af Søfinnerne deres Børn til den
nærmeste Præst og lod dem døbe, betalte ham ogsaa, hvad der
ærligt tilkom ham. Men dette var, ligesom Baaden til Fogden,
som oftest kun et Offer for at vedligeholde godt Naboskab. I
deres Hjerter forblev de Hedninger og opdrog Børnene til det
samme. Inde i Skovene eller paa øde Steder og i Fjeldhuler stod

deres Gudebilleder (Fig. 141). Her samledes de i Stilhed og ofrede, her omgikkes de med deres hemmelighedsfulde Trolddomskunster. Thi enhver Fin var en født Troldmand. Med sin „Gan“ — hvad enten dette nu var en Tryllestav eller, som andre mener, en eller flere blaa Fluer¹ — var han i Stand til at udrette, hvad intet Menneske ellers formaaede, og kun ved Hjælp af den var han sikker mod at blive forgjort af sine Fjender. For at blive drevne i denne Kunst sendte han sine Børn op i Lære hos dens

Fig. 141. Lappisk Gudebilled hugget i Sten.
(Efter Fotografi af Worm-Petersen.)

Mestre, de vilde Lapper. Hos disse modtog da mangen ung Fin sine dybeste og varigste Indtryk af noget Højere. Her, omgivet af en vild, sørgmodig, men storladent Natur, lærte han at hengive sig til alle en ensom og opskræmt Fantasis Udskejelser. Martret af Myggesværmene

paa den hede Sommerdag, om Vinteren spærret ugevis inde af Mørke og Kuld i en øde Fjeldhule, lyttede han til Mesterens Ord, naar denne mumlende sendte Ganen afsted. Her lærte han at forgøre Mennesker, at fortrylle Vejr og Vind (Fig. 142), saa Bølgerne lagde sig, eller Stormen fo'r ud, at skyde Gan i Fjeldet, saa det sprængtes derved. Her lærte han endelig den sværeste af alle Kunster, som en Bjørn i Hi at synke hen i sig selv, og medens Legemet sov, at lade Sjælen lynsnart gæste fremmede Steder.

Det var egentlig disse hemmelighedsfulde Kundskaber, hvoraf det lille Folk formentlig var i Besiddelse, der begrundede dets

Magt og førte dets Ry vidt ud over hele Norden. Fjeldet ved Tromsø var Nordens Bloksbjerg, hvor Hekse og Troldpak antoges at holde Møde Nætterne før de store Højtider¹. Man frygtede derfor Finnerne lige saa meget, som man hadede dem. Vo-vede en enkelt Fin sig sydpaa, kunde man vel faa ham brændt, som det gik Halstein Garp, der havde bragt Rensdyr ned til Kongen i Danmark, og hans Hustru Skaner Karin, der begge havde forgjort mange Mennesker og derfor blev brændte paa Helgeland. Men i deres Hjemstavn kunde Finnerne gøre og lade som de vilde. Saaledes blev ingen straffet af alle dem, der var

Fig. 142. En Finnekone fremkalder Uvejr.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

med ved hin Vædekamp, hvor det ene Parti ved deres Trolddom drejede Ansigtet om i Nakken paa en Fin, og det andet Parti med al deres Gan kun fik det drejet halvvejs tilbage, saa at det blev siddende ud imod Skulderen. Men hvad værre var, Folk sydfra tyede stundom til dem for at nyde godt af deres Kunst. Saaledes dengang, da man i Jacob Dellings Stue paa Bryggen i Bergen lod en Fin lægge sig i Dvale (Fig. 143) for at forfare, hvad der foregik i samme Stund i Hjemmet i Lybæk. De skrev Finnens Ord op i Stuebogen, og det befandtes siden at være sandt hvert et Ord, han havde sagt. Hans Lindenov gav en Ganfin Penge for at sige ham, hvorledes det da stod til i København, og det var kun fordi Kongen altfor hastigt befalede at

lette Anker, at han ikke fik Svaret¹. Da Christian den Fjerdes Skib løb paa et blindt Skær, meldte Finnen Tuikvas, der befandt sig mange Mile derfra, det i samme Stund til Befalingsmand Hans Olsen, men lovede tillige, at snart skulde Kongen vende uskadet tilbage, hvilket ogsaa indtraf². Det tydeligste Bevis paa deres Magt fik man dog maaske, da Christian den Fjerde var paa Hjemvejen fra sit dristige Søtogt derop. En stærk Storm rejste sig og hindrede Kongens Skibe i at naa videre. Man raadslog, og de søkyndige opdagede da Grunden, idet man nemlig havde en stor

Fig. 143. Tryllet i Dvale.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Kat ombord, som en af Kongens Følge havde bortført fra en Finnekone trods hendes Trusler og Bønner. Alle holdt paa, at Katten burde kastes overbord, men Christian den Fjerde, der yndede Dyret, vilde nødig af med det. Dog, da det godtgjordes, at Katten under sidste Gudstjeneste havde faaet Matroserne til at le ved sine Krumspring i Tovværket, blev det kun altfor klart, hvad der stak under. Kongen gav da efter og lod Katten fire ned i Søen, bunden fast i et Kar med Proviant for en Maaned. Da dette var sket, lagde ogsaa Stormen sig, og Flaaden naede i Magsvejr til Bergen³.

Den fremmede Befolkning i Danmark og Norge i det 16de Aarhundrede modtog en yderligere Forøgelse gennem Indvandring. Disse var af en dobbelt Art. Dels foregik de næsten umærkeligt, jævnt fordelte over mange Aar; dels skete de iøjnefaldende paa engang i samlet Flok. De sidste var mest opsigtvækkende, de første fik størst Betydning.

Blandt disse jævnt fordelte, stadigt gentagne Indvandring maa først og fremmest nævnes den Indtrængen af Tyskere i Danmark, som fandt Sted næsten hele Aarhundredet igennem. Den var stærkest under de to holstenske Erobrere, Frederik den Første og Christian den Tredje, men ingenlunde ganske ophørt under Frederik den Anden. Denne Indvandring synede dobbelt, da mange af de fremmede fik betroede Stillinger. I Christian den Tredjes første Regeringsaar var saaledes ikke mindre end 40 Tyskere Lensmænd i Danmark¹; men Antallet af fremmede Smaafolk stod ikke i Forhold hertil. Det var kun iblandt Købstædernes Haandværker-Befolkning, at de ret kunde trænge sig ind, og selv her gjorde snævre Lavsbestemmelser dem ofte Adgangen vanskelig nok. Hvor ubehagelig end denne tyske Indvandring maatte være for Samtiden, især saa længe dens Omfang var uberegneligt, saa gavnlig blev den i andre Maader, da først den ligefremme Fare var omme. Slutningen af Aarhundredet viser os paa mange Omraader Billedet af en lysvaagen, gennem Kappelyst oppet Befolkning. Blot uheldige blev derimod Følgerne af de rent foreløbige Indvandring, som Datidens Krigsforhold medførte. De lejede tyske Landsknægte var en Landeplage, saa længe der var Fred, og viste sig upaalidelige, naar de endelig skulde bruges.

En Følge af den tyske Indvandring i Danmark blev for Norges Vedkommende en tilsvarende Indtrængen af Danske her. Stødet forplantedes opefter. De samme Grunde, der gjorde det tilraadeligt at ansætte tyske Lensmænd i Danmark, hidførte danske Lensmænd i Norge. Stemningen her var ikke gunstigere for de Indtrængte end i Danmark, men Modstandskraften var ringere. I Bergen, der fra gammel Tid var Tyskernes faste Borg i Norge (Fig. 144), udførte de Danske dog et godt Stykke Arbejde. En

Række af dygtige Lensmænd bekæmpede her med Kraft Ty-skernes Overmod og tvang dem sejt og ihærdigt tilbage indenfor rimelige Grænser. Danske Mænd genvandt Bergen for Norge. Og til Gavn for Norge i det hele blev vistnok ogsaa den Strøm af danske Præster og Skolemænd, som det genoplivede Universitet gød op over Landet. De var saa flinke, som de kunde skaffes, og voksede inderligere fast med Befolkningen end Lens-

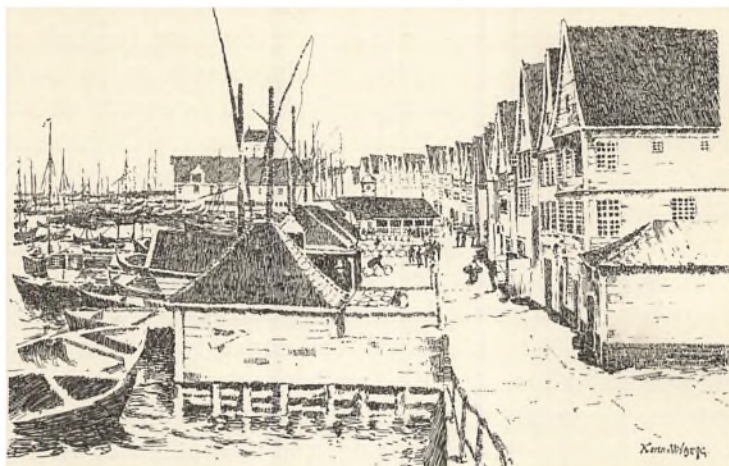

Fig. 144. Tyskebyggen i Bergen.
(Efter Tegning af Koren-Wiberg.)

mændene, hvem Ejendommene i Hjemmet som oftest kaldte tilbage.

Foruden Tyskere indvandrede ogsaa paa lignende, halvt umærkelige Vis, men langt fra i samme Omfang, Englændere, Skotter og Hollændere. I Danmark søgte de især til Helsingør, i Norge til Bergen og Stavanger. Den Tilførsel af friske Kræfter, som herigennem fandt Sted, hemmedes efter Aarhundredets Midte dog ikke lidet ved trykkende religiøse Bestemmelser. Der afkrævedes nemlig de fremmede en Trosbekendelse, der indtil det mindste stemmede med Luthers Lære¹. De fleste af dem var flygtede hjemmefra for deres Tros Skyld, saa det var kun lidet

sandsynligt, at de skulde ville underkaste sig ny Trostvang. De bedste blandt dem søgte da ogsaa andetsteds hen.

Som Lejetropper gjorde ogsaa enkelte af disse Folk, og da især Skotterne, mere kortvarige Besøg i Norden. De synes at have været bedre ansete end de tyske Landsknægte og havde den Fordel at kunne bruges baade til Lands og til Vands. Frederik den Anden paatænkte endog at holde skotsk Besætning paa Kron-

borg, men opgav det atter og afskedigede Mandskabet af Frygt for Faren ved at holde fremmed Besætning i Landets vigtigste Fæstning¹. Den Vandrelyst og Trang til Eventyr, som udmærkede Skotterne i dette Tidsrum, drev dem ofte til, efter at de var attakede som Soldater, at strejfe

Landene rundt som Bissekræm-

mere eller blotte Landstrygere. Som saadanne optraadte de baade i Danmark og Norge. Helt over til Østersøkysterne strakte deres Vandringer sig, i Preussen blev de gentagne Gange forviste fra Landet².

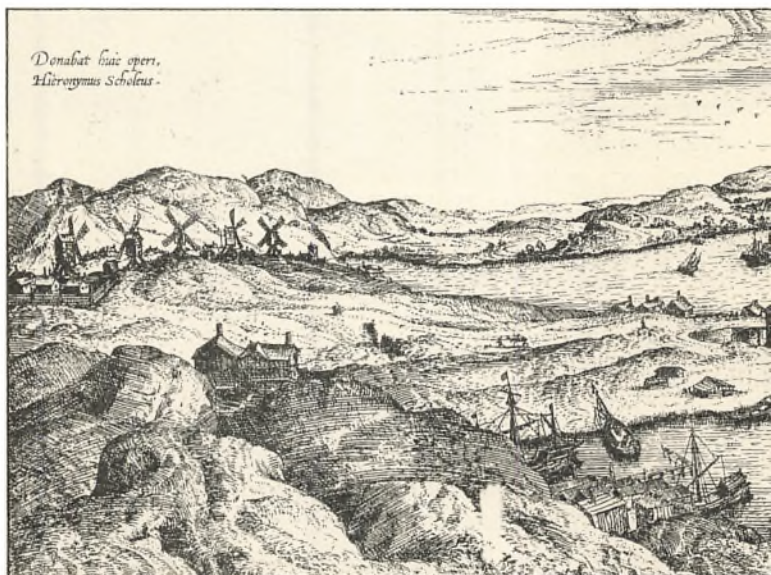
I Modsætning til disse jævnt hen foregaaende Indvandringer fandt der i det 16de Aarhundrede tre Indvandringer til Danmark og Norge Sted i samlet Flok, hvoraf i det mindste de to kan betegnes som Kolonisationer. De fremkaldtes og foregik paa højst forskellig Vis. Den første var rettet mod Danmark, den anden mod Norge, den tredje mod begge Lande.

Fig. 145. Maria Kirken („den tyske Kirke“) i Bergen.
(Efter Fotograf.)

Fig. 146. S
(E

enimod Aar 1600.)
rbium IV.)

enimod Aar 1600.)
rbium IV.)

Den første Indvandring skyldtes den nøje Forbindelse, hvori Nederlandene var traadt til Danmark under Christian den Anden. Denne Konge overlod Aar 1521 Amager og Saltholm til 184 Bønder med deres Familier, der alle var hidkaldte fra Waterlandene i Nordholland, lidt nord for Amsterdam. Gaardene paa Amager gaves dem til Ejendom; men hvis en Familie ud-døde, skulde Kronen arve Gaarden, dog med Forpligtelse til at

bortforpakte den til en Hollænder. De Indvandrede skulde dømmes efter hollandsk Ret, være fri for Hoveri og Ægter og have Ret til at drive Fuglefangst og Fiskeri, dog med nogle faa Indskrænkninger.

Disse gunstige Vilkaar varede kun kort. To Aar efter maatte Christian den Anden flygte fra Danmark, København indtoges af Frederik den Første, og den nye Re-

Fig. 148. Amagere omkring Aar 1650.

gering varetog nu de tidligere danske Beboeres Tarv med stor Iver. Ved Københavns Overgivelse bestemtes det, at de af Christian den Anden fra Amager bortviste danske Bønder skulde have deres Gaarde tilbage. Hollænderne kunde faa Pas til frit at forlade Danmark.

Hvorledes disse Bestemmelser i det enkelte er blevne gennemførte, vides ikke sikkert. De ramte unægtelig de hollandske Nybyggere, hvem Pladsen i deres tidligere Hjemstavn ikke længere stod aaben, efter at deres Ejendomme dér var solgte, ligesaa haardt, som den forrige Udvisning havde ramt de danske Bønder.

Det lader til, at der er blevet sluttet en Slags Overenskomst, hvorved de Danske vendte tilbage til den nordlige Del af Øen, medens Hollænderne sammentrængtes i Magleby eller Hollænderby, som den derefter kaldtes, og i Dragør¹. Saaledes stod i det mindste Sagerne under Christian den Tredje².

Pladsen maa imidlertid være bleven Hollænderne for snæver,

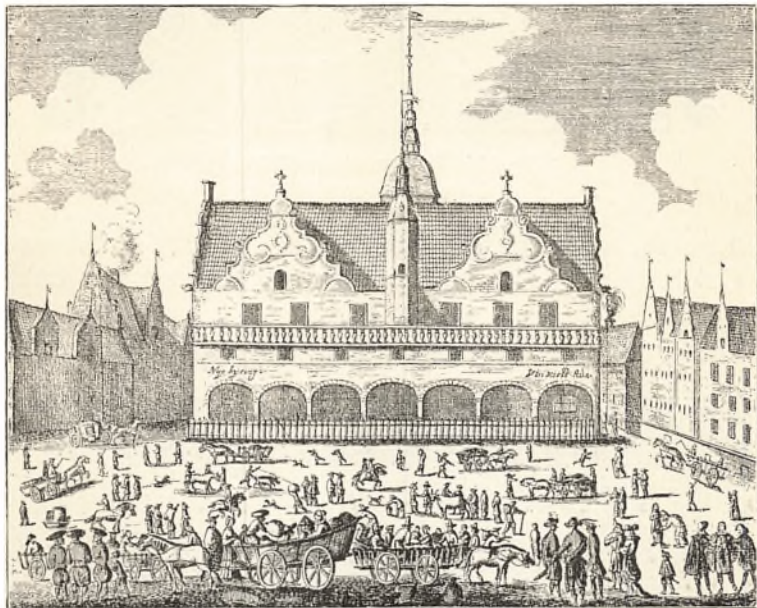

Fig. 149. Gammeltorv og Raadhuset i København ved Midten af det 17de Aarhundrede. Foran til venstre ses Amagere.
(Efter Resens Atlas.)

thi snart efter træffer vi dem bosatte ogsaa paa andre Steder i Riget. Den første Udvandring foregik til den lille Ø Bøtø ved Gedserodde paa Falster³. I Aaret 1552 omtales det, at 13 hollandske Familjer havde nedsat sig paa Øen og indrettet sig paa hollandsk Vis med Diger omkring deres Marker imod det truende Hav. Kongen overlod dem det inddigede Land mod en aarlig Afgift af henved 300 Kroner samt Forpligtelse til at forsyne ham med Rødder og Løg, naar han opholdt sig paa Falster⁴. Fra Bøtø

Fig. 150. Fiskestangning ved Blus.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

lader det til, at Hollænderne har stiftet en ny Koloni paa Hasselø i Guldborgsund¹. Da mod Slutningen af Aarhundredet Enkedronning Sophia tog Bolig paa Nykøbing Slot, synes de at have vundet hendes særlige Yndest. En af Hollænderne fik af hende

Fig. 151. Aalestangning ved Blus i Nutiden.
(Efter Tegning af R. Christiansen 1887.)

Bønnetgaard i Forpagtning og udvidede dens Drift meget betydeligt¹.

Trangen til Udvandring skulde synes hævet, da Frederik den Anden Aar 1574 paa en Maade gengav Hollænderne hele Amager, idet han tillod dem at fæste Gaarde ogsaa i den danske Del af Øen. Samtidigt tog han dem ogsaa paa anden Vis under sin Be-

Fig. 152. Amagere 1850.
(Efter Maleri af J. J. Exner.)

skyttelse og sikrede dem Sildefiskeriet ved Dragør og Aalefiskeriet i Kallebodstrand, som de med stor Driftighed havde genoptaget, efterat disse længe ikke havde været drevne² (Fig. 150 og 151). Ikke desto mindre vedblev de dog at søge ny Jord. Aar 1580 forlenedes en Hollænder med Sprogø, og opslug i Følge med flere sin Bolig paa Øen³. Aar 1587 overlodes Egholm i Limfjorden dem⁴. Og endelig foretoges den sidste Udvandring fra Amager i det følgende Aarhundrede, da Hollænderne anlagde Ny Hollænderby eller Ny Amager paa samme Sted, hvor nu Frederiksberg

„Allégade“ ligger¹. Af alle disse hollandske Kolonier har kun Moderkolonien paa Amager været i Stand til at bevare sit fremmede Præg indtil vore Dage (Fig. 152).

Den anden fremmede Indvandring i det 16de Aarhundrede foretoges østerfra. Det var Dele af Finlands kraftige Befolkning — vel at skelne fra de ovenomtalte smaa Finner og Lapper i det nordlige Norge og Sverige — som rimeligvis paa Grund af Borgerkrige i Hjemmet og Russernes grusomme Ødelæggelser besluttede sig til at udvandre fra de tusind Søers Land. Toget gik

Fig. 153. „Skov brændes og forvandles til Kornmark“.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

mod Vest til Værmeland, hvor den daværende Hertug, den senere Kong Carl den Niende, modtog dem velvilligt. Herfra trængte de ind i Solør i Norge, hvis sydøstlige Del endnu efter dem kaldes Finskogen. Stadigt bredende sig ud over de uhyre, ubeboede Skovstrækninger, stiftede de saaledes en Nybygger-Stat, som omfattede betydelige Dele saavel af Sverige som af Norge.

Deres Fremgangsmaade var overalt den samme. De fældede store Skovstykker og brændte Braater (Fig. 153). Rug trivedes fortræffeligt i den af Asken gødede Jord; og naar saa endelig Jorden udmagredes af den gentagne Rughøst, genlagde de Braaten til Græsgang for deres Hjorder. Deres Boliger byggede de paa den fra Finland tilvante Maade, som de endnu har bevaret: en

anselig Bjælkestue med en muret Ovn i det ene Hjørne med Bænke paa begge Sider. Der brændtes Baal i Ovnen Sommer som Vinter, men Stuen havde ingen Skorstens-Aabning, Røgen stod derinde og trak kun ud, naar man stundom aabnede en af de fire Glugger i Bjælkevæggen. En anden Ejendommelighed ved deres Levevis var deres hyppige Badning. Til hvert Hus

Fig. 154. Det Indre af en finsk Badstue i Nutiden.

(Efter Acerbi.)

hørte en Badstue. Hver Lørdag Aften samledes her gamle og unge, Mænd og Kvinder. Man afklædte sig udenfor og løb saa ind i Dampbadet, hvor man piskede de svedende Lemmer med Birkeris. Efter endt Bad ilede man atter i broget Blanding ud i det Frie og overøste sig med Vand i en forbiglydende Elv (Fig. 154).

Til denne Skik knyttede sig en anden lige saa ejendommelig. Ægteskabelige Forbindelser indleddedes ved, at den unge Mand bandt et Ris af Kviste fra fem forskellige Birke træer, læste Tryllesange derover og magede det saa, at den Pige, han elskede, uaf-

vidende kom til at bruge det ved Lørdagsbadet. Ved Risets Tryllemagt antoges hendes Hjerter at vende sig til hans.

Nybyggernes Levevis krævede betydelig Plads. Saalænge de holdt sig i de ubeboede, vide Skovstrækninger, forblev de uanstastede. Men da de efterhaanden bredte sig over mod de bebyggede Egne, maatte Sammenstødet ske. Ved Midten af det 17de Aarhundrede begyndte Kampen. Finlænderne er nu for Tiden trængt næsten helt tilbage til Finskogen. Her i denne afsides Egn har de trofast bevaret Fædrenes Sprog og Skikke og føler sig endnu med deres Frænder i Værmeland som ét Folk. Et levende Vidnesbyrd herom afgav deres Andragende i det 19de Aarhundrede om at maatte udgøre et eget, uafhængigt Rige, et Andragende, som Kong Carl Johan dog maatte afslaa dem¹.

Den tredje og mærkeligste af alle Indvandringerne i Norden i det 16de Aarhundrede var ubetinget Taternes. Der hviler et hemmelighedsfuldt Slør over dette ulykkelige Folks Skæbne. End ikke 400 Aars omhyggelige Granskninger har været i Stand til fuldt at klare de vigtigste, herhen hørende Spørgsmaal. Det er endnu kun en sandsynlig Gisning, at de engang i den tidlige Middelalder er udvandrede fra Forindien og har, stadigt omflakkende, over Persien og maaske Ægypten bevæget sig frem mod Evropa. Aar 1417 viste de sig første Gang i det vestlige Evropa². De vakte straks Opmærksomhed ved deres mørke Hudfarve, ildfulde Blik, uforstaaelige Tungemaal og denne Blanding af fordringsfuld Pragt og lurvet Usselhed, som udmærkede hele deres Optog. Anførte af en saakaldt „Konge“, „Hertug“ eller „Greve“ rykkede de frem i Hobe paa indtil 300 Mennesker. Anføreren og nogle „Riddere“ var til Hest iførte straalende Flitterstads, Følget, Mænd, Kvinder og Børn til Fods med gyldne Ørenringe, men ellers halvnøgne og snavsede. Alle overnattede de under aaben Himmel og levede af Almisser. Selv kaldte de sig *Secani*, hvoraf det tyske Navn „Zigeunere“. Siden benævnedes de i Norden „Tatere“ efter deres Lighed med de røveriske Tatarer. Men i Begyndelsen hædredes de i Mellemeuropa med Navnet „Ægyptere“ (paa Fransk: *Égyptiens*, Engelsk: *Gypsies*, Hollandsk: *Egiptenaers*, Græsk: *Gyphtoi*) efter deres foregivne Hjemland Ægypten.

De udgav sig nemlig for at være ægyptiske Pilgrimme, der havde aflagt det Løfte til Gud: i syv Aar at ville drage hjemløst om til Bod for deres Fædres Synder. Thi disse havde i sin Tid, da Josef og Marie flygtede til Ægypten, nægtet Jesusbarnet en Drik af Nilens Vand, og derfor havde Herren siden hjemsøgt deres Efterkommere med Saracenernes og Tyrkernes Sværd, en Straf, som først vilde ophøre, naar denne Bod var fuldbragt. — Fablen var ypperligt lavet, ganske i Tidens Aand, og fandt Tiltro. Den forskaffede dem saavel Kejserens som Pavens Beskærmelsesbrev

Fig. 155. Tatere.

(Efter Sebastian-Münster: *Cosmographia universalis*. Basel 1554.)

og derhos villig Hjælp, hvor de drog frem. Vel savnedes der meget baade af Penge og Fødevarer, hvor de havde været som Gæster; vel gav de ældre Kvinder sig af med at spaa, og de unges Danse var vilde og letfærdige; men man var nu engang vant til meget af Pilgrimme. Først da de syv Aar forlængst var forløbne, og Flokkene i Stedet for at vende hjem til Ægypten blot tiltog i Talrighed, blev man mistænksom, og lidt efter lidt slog nu den oprindelige Velvilje om til Had og Forfølgelse.

Saaledes stod Sagerne, da Taterne i det 16de Aarhundrede brød ind over Skandinaviens Grænser.

Første Gang, vi hører om dem her, er i Aaret 1505. Rigtignok

havde den tidligste Bande fra 1417 engang i samme Aar lejret sig udenfor Hamborgs Porte, men den synes ikke at være trængt

Fig. 156. Tatere paa Vandring i det 15de Aarhundrede.
(Efter et vævet Tapet paa Slottet Effiat, gengivet af M. A. Jubinal. Lacroix.)

videre mod Nord og drog i hvert Fald snart atter Syd paa. Fra Aar 1505 har vi den første Efterretning om dem i et Brev til Kong Hans fra hans Søstersøn, den skotske Konge Jacob den Fjerde,

hvori denne paa en ejendommelig Maade anbefaler en Bande til sin Morbroders Velvilje. Taterflokken anførtes af „Grev Antonius Gagino fra Lille-Ægypten“ og havde under sin ustadige Omflakken, som de sagde var dem paalagt af Kirken, opholdt sig i nogle Maaneder i Skotland, hvor de havde opført sig fredeligt. Nu agtede de sig til Danmark og havde i den Anledning udbedt sig Kong Jacobs Anbefalingskrivelse. Han medgav dem denne i den Forvisning, at Morbroderen vidste bedre Besked om dette Folk end han, „da Ægypten jo laa nærmere ved Kong Hans' Rige, hvori ogsaa en Mængde af dette Folk opholdt sig“¹. Man kunde heraf slutte, at Taterne dengang virkelig har været almindelige i Danmark, hvis ikke Brevskriverens øvrige forvirrede Begreber afkræftede dette Vidnesbyrd. Maaske forvekslede han Taterne med de norske Finner². Kun ét fremgaar klart af Brevet, det er, at Jacob den Fjerde hellere end gerne vilde af med dem og lade dem gaa videre til Danmark. Da Anbefalingsbrevet nu findes i Danmark, tør man vistnok slutte, at ogsaa selve Banden om end kortvarigt har gæstet Landet.

Det næste os bekendte Besøg skete Aar 1511, da Taterhøvdingen „Junker Jørgen fra Ægypten“ ankom til Sønderjylland, hvor han fik Hertug Frederiks Lejdebrev³. Aaret efter (1512) kom de for første Gang til Sverige⁴, og det har vistnok kun været kort, inden de ligeledes besøgte Norge. Hermed var Isen brudt, og med eller mod de Magthavendes Vilje trængte nu Flok paa Flok sig ind i de nordiske Riger.

Taternes Optræden og Behandling i Skandinavien viser os i mindre Træk ganske den samme Udvikling, som deres Færd og Kaar har været undergivne i det samlede Evropa. Først en vis Hensynsfuldhed, saa frugtesløs Udvisning af Landet og sluttelig Kamp paa Liv og Død.

Reformationens Indførelse i Norden maatte gøre Kongerne mindre medfølelse overfor Taternes foregivne Pilgrimsfart. Samme Aar som Lutherdommen fastsloges som Danmarks og Norges Kirkelære, Aar 1536, udstedtes ogsaa den første Udvisningsordre til Taterne⁵. I Lighed med den tyske Rigs-Forvisning

af 1530 gaves der dem en Tidsfrist af 3 Maaneder til at rømme Landet.

Denne Udvisning frugtede imidlertid ikke det mindste. Taterne blev her som forhen, ombyttede blot deres Bøn om Almisse med snildere Bedragerier og stjal forresten som tilforn. Christian den Tredje udstedte da i Aaret 1554 et nyt aabent Brev, hvís harmfulde Sprog noksom vidner om den tirrende Modstand. Kongen

Fig. 157. Besøg hos Taterne for at blive spaaet.

(Efter Sebastian-Münster: *Cosmographia universalis*. Basel 1554.)

har formærket — hedder det — at skønt disse udenlandske Taterne blot drager om og stjæler og bedrager, understaar mange baade adelige og andre sig, til Trods for hans Forbud, at understøtte dem. Hvo, der fremtidig gør sligt, skal straffes, som om han husede og hælede fredløse Folk. Og hvo, der kan overkomme en Tater, maa straffe ham paa Livet og frit beholde, hvad Gods Tateren havde med at fare. Den Lensmand, der ikke paagriber Taterne i sit Len, skal erstatte al den af dem forvoldte Skade¹.

Det var unægtelig haarde Vilkaar for de ulykkelige Taterne; Rævene, ja selv Ulvene i Danmark var nu bedre stillede end de.

Alligevel forsløg Midlet dog ikke til at fordrive dem. Det var et Folk, hvis Evner i Aarhundreder var blevne udviklede under ilde Behandling. Vedhængende som Burrer, hjemløse som Trækfugle, sky og uimodtagelige for mild som for haard Paavirkning, hungrige som Ulve, lydløse og klartseende som Katte i Mørke, levede de kun i Øjeblikket, kunde glæde sig som Børn, naar de havde kortvarig Ro, og døje ondt paa deres endeløse Togter i en Grad, som ingen Landsknægt havde drømt om. De fortrak altsaa ikke, de veg allevegne, men blev dog i Landet. Hvor skulde de ogsaa drage hen? Gik de til Frankrig, blev de dømt til Galejerne, i Tyskland var de fredløse, og i Nederlandene havde de deres Liv forbrudt. Det eneste, der opnaaedes ved Christian den Tredjes Befaling, var da kun, at de splittedes i mindre Hobe og planløst joges fra Landets ene til dets anden Ende, forfulgte, hvor de dukkede op, men forsvundne, naar de skulde gribes, spørløse og uhyggelige som Børn af Mørket.

Hvor frugtesløs Kampen var fra Regeringens Side, ses bedst af, at syv Aar efter maatte Frederik den Anden udstede et ganske lignende Brev med samme Trusler, samme Fordømmelse og samme — Resultat¹. Det haabløse i Foretagendet lader sig ligesom forfølge efter Brevenes Retning. Først var Jylland den mest befængte Landsdel; Aar 1570 rettes Kongebrevet mod Fyn, hvor der udtrykkeligt siges at skulle være en stor Hob Tatere²; Aar 1574 udstedes der Befaling til særligt at gøre Jagt efter dem paa Sjælland³. Endnu i Aaret 1578 optræder der dog en større Bande ved Turebyholm, afbrænder en Bondegaard i Dalby og drager uhindret videre ad Holbæk-Kanten til⁴. I Aaret 1584 omtales, at de i Hobe paa over Hundrede strejfede om i Norge⁵. Endelig Aar 1589 hedder det, at de i „noget Antal fast allevegne omstrippe“. Det samme Udfald altsaa. Taterne jagne fra Landsdel til Landsdel uden i Virkeligheden at fortrænges fra en eneste af dem.

Det synes, som om der ved Slutningen af Frederik den Andens Regering er indtraadt om ikke en blidere Stemning imod Taterne, saa dog en vis praktisk Anerkendelse af, at de nu engang var her i Landet, og som Mennesker vel maatte kunne bruges til noget. Der er en umiskendelig Tilbøjelighed til at stille dem i Klasse

med blotte Tiggere og Løsgængere i de to sidste Breve, som Frederik den Anden lod udgaa om dem. I det første (af 1574) befaler han Peder Oxe at udsende Profossen for at fange alle de Tatere, der findes paa Sjælland. De skal derpaa føres til København og tvinges til at arbejde i Holmens Smedje eller paa en Gallej, der er under Bygning¹. Mildere endnu er Indholdet af det andet Brev af 1584, hvorved Taterne for første Gang højtideligt udvistes af Norge. Det hedder heri, at saafremt de vender tilbage igen, skal Lensmanden lade dem smede i Jærn og arbejde et Aar igennem eller kortere, men derpaa løslade dem og udvise dem paany². I intet af disse Breve er der længere Tale om at dræbe dem som fredløse, skadelige Dyr; man vil hindre deres Omstrejfen, men erkender, at de er Mennesker.

Dette begyndende Omslag fik imidlertid en brat Ende ved Frederik den Andens Død. Allerede Aaret efter skred Formynderregeringen paany til voldsomme Forholdsregler og paabød igen den gamle Livsstraf. Ved en Forordning af 1589, der omfattede baade Danmark og Norge³, befaledes det Lensmændene at fange Taterne i Lenet, fratage dem deres Ejendele, dræbe Anførerne uden al Naade og gøre ligesaa ved hele Følget, Mænd og Kvinder, hvis de ikke forlod Landet, efter at de var udviste. Fogderne skulde under deres Gaardes Fortabelse angive, hvor Taterne fandtes, og haarde Straffe truede enhver, der husede dem, om det saa kun var én Nat, og den Færgemand og Skipper, der understod sig at tage dem ombord. Dette var det 16de Aarhundredes sidste Ord til Taterne. Kampen paa Liv og Død var erklæret paany, og et Aarhundrede igennem vedblev Dødsstraffen endnu at true enhver Tater, der faldt i Øvrighedens Hænder⁴.

Ved Siden af denne verdslige Form for Forfølgelse gik der en gejstlig, der efter Datidens Opfattelse maatte ramme Taterne langt haardere ikke blot for Tid, men for Evighed. Som bekendt var Taterne i Begyndelsen optraadt som kristne Pilgrimme. Og selv efter at dette Opspind havde tabt sin bedaarende Magt, vedblev de med stor Snuhed, hvor de kom hen, at slutte sig til Landets Kirkelære. I Syden paakaldte de Jomfru Maria og Helgenerne, i Norden bandede de Paven og overværede Prædikener. I Aaret

1595 var der saaledes endnu Tatere tilstede i Kirken, da Biskop Jacob Madsen visiterede i Stubberup paa Fyen¹. Men deres Spaen og Trolddomskunster bragte dem snart i Vanry. Og da de overalt var udstødt af det borgerlige Samfund, gjorde Kirken det næste, vigtigere Skridt, og udstødte dem ogsaa fra Samfundet med Gud. Hvor kunde den andet! Alt, hvad man vidste om dem, var kun det groveste Hedenskab. Deres Barnedaab havde intet at sige, den gentoges ofte 4—5 Gange i Haab om Faddergaver. Nogen virkelig religiøs Tro, ligegyldig hvilken, har end ikke de nyeste, venligt stemte Granskere været i Stand til at finde hos dette forunderlige Folk. Alt hos dem var i skærende Modsætning til de Folkeslag, blandt hvilke de nødtvungent maatte leve. Umuligheden af religiøs Forstaaelse mellem dem og de Kristne er tydeligt udtrykt i, at Ordet „debel“ eller „devel“ (Djævel) i deres Sprog er Betegnelsen for den gode Aand². Kirken udstødte dem altsaa. Det første Skridt gjordes i Sverige Aar 1560, hvor det i de stockholmske Kirkeartikler hed: „Med Tatere maa en Præst ikke befatte sig, hverken jorde deres Lig eller kristne deres Børn“³. I Danmark og Norge gennemførtes det samme vistnok snart efter. De fyldigste Efterretninger haves fra Fyen, hvor Bispen Aar 1578 befalede sine Præster saalunde: „Naar her kommer Tatere i Landet, som her plejer at komme stundom, da skal ingen Præstemand vie saadanne sammen i Ægteskab, ej heller give dem Sakramentet, men lade dem dø, som det var Tyrker, og begraves uden Kirkegaarden som Hedninger. Vil de have deres Børn døbt, maa de selv døbe dem“⁴.

Det var naturligt, at denne Kirkens Optræden højligt forøgede Taternes ugunstige Stilling. Tidligere havde de hyppigt vakt Medlidenhed. Nu forandredes denne til Gru, Rædsel for disse Djævelens Børn, hvem den evige Pine med Rette ventede. Hvert Baand var nu overskaaret mellem dem og Samfundet. Vi træffer derfor heller ikke senere noget Tilfælde, hvor en Tater er bleven optagen i det borgerlige Samfund. De tidligere Forsøg skulde ganske vist heller ikke friste nogen af Parterne. Et enkelt Eksempel paa disse har Beretningerne bevaret. Det var en Tater i Norge, der førend Udvisnings-Ordren udstedtes, var bleven

tvungen til at være Trommeslager paa Bergenhus. Hans Fader var bleven dræbt af Fogden paa Vesteraalen, og selv løb han bort nordpaa efter sin Hustru. Han fangedes imidlertid atter og fik paany Lov til at gaa løs omkring; men da han engang saa sit Snit, dirkede han Laasen op for en dødsdømt Fange og flygtede i Forening med denne. Begge blev paagrebne og henrettede¹.

Men hvad der undrér, er den forbavsende Sejghed, hvormed Taterne holdt ud i den ulige Kamp mod Samfundet. Overalt de tabende og forfulgte, var de ved Aarhundredets Slutning dog ligesaa uforsagte og ligesaa talrige, som da Udvisningen begyndte. Vi har allerede set, hvorledes de i Aaret 1595 vovede sig under Visitatsen ind i Stubberup Kirke. Aar 1583 den 10de Januar havde „Kong Andreas Holst“ Dristighed nok til i storladent Optog med 120 Mand og 24 Heste at vise sig ved højlys Dag i Ejdersted, hvor de huserede ilde i 5 Dage, førend de forsvandt². Aar 1595 optraadte en større Bande lidt nord for Mariager Fjord, og skønt fire af Hovedsmændene sattes i Jærn, lykkedes det tilsidst dog alle at undslippe³. Statens og Kirkens forenede Magt kunde ikke tilintetgøre dem.

Men hvad Modstand ikke formaaede, det har siden Tilslutning mægtet. Taterfolket i Norden er nu efter en trehundredaarig Kamp enten helt bukket under, som i Danmark, eller paa Veje dertil, som i Norge og Sverige, paa Grund af, at det har modtaget Befolkningens udsirakte Haand. Den rakes af de laveste Lag. Men da Taterne efter lang Nølen gav efter og indoptog i sig alle de Landstrygere, som paatrængte sig dem, gik deres Særpræg, deres Sprog, Folket selv til Grunde. Natmændene i Jylland, Fanterne i Norge er kun den urene Blandingsrest, der nu er tilbage.

Vi har hidtil betragtet de i det 16de Aarhundrede indvandrede Tater blot fra den øvrige Befolknings Synspunkt. Lad os, hvor vanskeligt det end falder, søge at trænge ind i Taternes eget Syn paa Forholdene, for saaledes at naa til en fyldigere Forstaaelse.

Hvad var deres Liv andet end en Række af skiftende Forhold, der, ligesom hos Dyret, prægede i deres Sjæl en tilsvarende Række af stærke, men uforbundne Indtryk! Disse evige Vandringer gennem Skovtykninger og over Fjelde, i Maanelys og

Mulm og Mørke; de natlige Plyndringer; Hunger og Kulde i Dage og Nætter; Jublen omkring Baalet, naar Byttet slagtedes og Sulten blev tifold stillet; de vilde Danse, Kampen med Fægterstave mellem berusede Mænd — hvad var det eller kunde være andet end blot en Sum af Billeder, ætsede ind i Sjælen, men uden indre Forbindelse, uden virkelig Udvikling!

Og dog vilde man meget fejle ved at blive staaende herved. Disse brogede Billeder var baarne og forbundne af mere end den blotte Livstraad. To Hovedaarer lader sig paavise i Taternes Bevidsthed, der paa engang fremkaldte og sammenknyttede deres øvrige Tankesæt. Det var deres Kærlighed til Naturen og deres Troskab mod Stammen. Selv i deres Velmagtsdage havde de aldrig villet sove under Tag. At strejfe om i det Fri uden Maal og Med, men i inderligt Samliv med Naturen, det var deres dybeste Trang. Det var indisk Hensynken, parret med evropæisk Rastløshed. Troskaben mod Stammen ytrede sig udadtil i den fortsatte Kamp mod Undertrykkerne. Alle disse Bedragerier, Indbrud og uhyggelige Voldsgerninger, det var for dem ikke Forbrydelser, men ligesaa mange Bedrifter, ikke alene Nødværge, men berømmelig Færd til Værn om det rette og sande.

Men indadtil i deres eget Samfund aabenbarede Troskaben sig i renere og ædlere Former. Ikke blot hang Mødrene ved deres Børn med en Kærlighed, for hvilken intet Offer var for stort; men ogsaa Forholdet mellem Mand og Hustru var præget deraf. Forfølgerne havde kun Øje for de unge Kvinders letfærdige Danse og mærkede først senere, at de under disse var blevne bestjaalne af de gamle. Mellem Taterne selv var Ægteskabet helligt. Ve den Tater, Mand eller Kvinde, der sveg sin Ægtefælle. Udstødelse af Folket var den uundgaelige Straf. Endnu den Dag i Dag er de engelske Tateres Hud ligesaa mørkebrun, som da de for 300 Aar siden kom ind i Landet, et umiskendeligt Vidnesbyrd om, at deres Kvinder ikke har ladet sig lokke af den hvide Befolkning¹. Smukkere endnu ytrede Troskaben sig mellem de gamle. Man har mange Eksempler paa, at alderstegne Ægtefæller har baaret hinanden Aar ud og Aar ind paa de endeløse Vandringer, og naar Forsørgeren døde, overtog Stammen Pligten. Paa dette Punkt

antog Selvopofrelsen stundom en af sine yderligste Former. Fra alle Lande og ikke mindst her fra Norden meldes om, hvorledes gamle, for at lette deres Følge for Byrden, frivilligt er gaaede i Døden. Iført sine Højtidsklæder steg da han eller hun ned i den opkastede Grav og lod den kaste til over sig, eller roede som i Nordlandene i det 18de Aarhundrede ud paa en Fjeldsø, hængte en Sten om Halsen og styrtede sig ud over Baaden, alt imens den forsamlede Stamme istemte den vilde, tungsindige Sang:

Dscha tele! dscha tele!

O polopen baro wele.

Det betyder: „Gaa ned! gaa ned! Verden bliver stor“ (o: der maa gøres Plads for den yngre Slægt). Uvedkommende, der saa det, berettede med Afsky, at nu havde Taterne endogsaa levende begravet en af deres egne. Men Taterne selv vidste bedre, hvad der var sket. Den ene havde ofret sig for de mange, frit og frivilligt, Taterfolket værdigt¹.

Taterne dannede en egen Bestanddel af Livet i Norden i det 16de Aarhundrede, ikke blot sete i og for sig, men først og fremmest ved deres Forbindelse med det øvrige. Deres snigende, lydløse Tilværelse udgør en hemmelighedsfuld Bestanddel i Datidens brogede Blanding, hører til Natsiden af dens Liv. Ved Hjælp af dem forstaar vi lettere hine Slægters Rædsel for at færdes ude, naar Mørket var faldet paa, den Uhygge, der lammede alle, naar man om Natten hørte usædvanlig Larm eller mente at skimte Lys i Skoven. Man skulde tro, at Taternes sjældne Forekomst maatte begrænse denne Frygt. Men de laante Navn til og afgav fristende Eksempel for en Mængde lyssky omstrejfende Væsner — „Kæltringer“, „Kringeldrivere“, „Natravne“ — der alt forud var Datidens Landeplage. Ligesaa gik det med Taternes Trolddom og Djævelskab. For faatallige til ved egne Midler at vække større Opsigt, fik de først ret Betydning ved at være de synlige, haandgribelige Udtryk for den Overtro og Djævfrygt, der i Forvejen fyldte Tiden.

Rejse i Norden.

Lad os nu tænke os som Rejsende, der, hidlokkede af det meddelte, har besluttet at gæste Norden for med egne Øjne at se og paa første Haand at lære at kende Folket med alle dets Ejendommeligheder. Lad os i Tanken klare os, hvorledes en slig Rejse maatte foretages og vilde tage sig ud.

En Rejse i Norden i det 16de Aarhundrede var højst forskellig fra en tilsvarende i vor Tid, og det baade hvad Hjælpe-midler, Befordringsvæsen, Veje, Ruter og den Rejsendes Behandling angik.

Det første Skridt, man nu til Dags gør, naar man vil lære et Land at kende, end sige da, naar man vil berejse det, er at kaste et Blik paa dets Kort. Fra Barndommen af er vi fortrolige med den Kunst gennem et hurtigt Indtryk af et Lands Omrids og Overflade-Forhold at danne os en Forestilling om Landets Udseende. I Løbet af nogle faa Minutter indsuger vi gennem Synet et Billede, som selv den grundigste, mundtlige Forklaring ikke vilde være i Stand til at bibringe os. Helt anderledes stillede Sagen sig i det 16de Aarhundrede. Da var Korttegningen endnu i sin Barndom. De faa Kort, der gaves, var ikke let tilgængelige som nu til Dags, og hvad værre var, de var højst upaalidelige.

Betragter vi et Danmarks-Kort fra det 16de Aarhundrede, saa forekommer det os som en Barnetegning. Selv om man nok saa viligt indrømmer, at der var et uhyre Fremskridt fra de (Side 18—19 Fig. 2 og 3) efter Münsters Verdensbeskrivelse 1554 gengivne Kort

Fig. 158. Professor Marcus Jordan's Kort over Nørrejylland.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV. Coloniz 1588.)

over Norden til de af Professor Marcus Jordan tegnede Kort over Danmark (Fig. 158 og 159), saa gav dog selv disse et meget ufuldkomment Indtryk. Paa Kortet over Nørrejylland mangler ganske Ringkøbing- og Nissum-Fjord. Paa Sjælland er Halvøerne Asnæs,

Refsnæs og Sjællands Odde udeladte og ligesaa Lamme-fjord og Holbækfjord. Som Omridsene er ogsaa Størrelsesforholdene og Afstandene. Der er saaledes, for blot at nævne ét, efter Kortet at dømme en fire Mils Vej mellem Herlufsholm (Skovkloster) og Næstved.

Under disse Omstændigheder var Taabet ikke fuldt saa stort, naar

slige Kort ikke havde den Udbredelse, som et Fædrelands-Kort i Nutiden, men kun kendtes af de faa Bogelskere.

De Rejsende var da henviste til en hel anden Fremgangsmaade. Da der ikke fandtes trykte Beskrivelser over Danmark — thi Jonas Koldings latinske Skrift herom udkom først mod Aarhundredets Slutning og blev faa Aar efter beslagnagt af politiske Grunde¹ — saa maatte man søge mundtlige Oplysninger hos dem, der selv

Fig. 159. Prof. Marcus Jordan's Kort over Sjælland.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV. Coloniz 1588.)

havde besøgt Landet, og om muligt se at finde et godt Rejse-selskab, der kunde yde Bistand som Fører. De Rejseberetninger af Fremmede, som vi besidder fra denne Tid, bærer Spor af den Ubehjælpssomhed, slige Forhold maatte medføre. Selv en saa opmærksom og forstandig lagttager som Samuel Kiechel, der i Aaret 1586 gennemrejste Danmark og Sverige og har efterladt os en værdifuld Beskrivelse af sin Rejse, viser sig i høj Grad forvirret, hvor det gælder et simpelt Overblik over Landets Form. Om Overfarten fra Sønderjylland til Assens bemærker han, at han satte over „ein seh“ (o: en Sø), hvorfra man kan sejle videre ud i Østersøen. Men skønt han bruger et lignende Udtryk om Store Bælt, antager han dog Fyn for landfast med Sjælland og mener at befinde sig paa Fyn, selv da han er naaet til København. En slig Uvidenhed rimer ikke med, at han to Gange har maattet døje Istransportens Besværigheder. Det er os langt forstaaeligere, at han kan forveksle de to Navne Ringsted og Rendsborg¹.

Maatte saaledes Umuligheden af at lægge nogen rigtig Plan for Rejsen allerede virke afskrækkende, saa skulde Befordringsmidlerne heller ikke friste til længere Farter. Forunderligt nok hører vi imidlertid paa dette Punkt kun sjældent Klager af Dtiden. Man kendte ikke bedre og var tilfreds med, hvad man besad.

I Danmark blev i det 16de Aarhundrede Vogne mere og mere almindelige som Befordringsmiddel. Tidligere havde man for det meste redet og kun brugt Vogne til Førsel af Varer; men det 16de Aarhundrede dannede her som paa saa mange andre Omraader et Vendepunkt. Aarhundredet begyndte med, at saavel Kvinder som Mænd vistnok i Reglen red; det endte med, at selv Mænd som oftest foretrak at køre². Danmark synes i saa Henseende at have været temmelig fremadskreden. Det var ikke blot forud for Sverige, men ogsaa for sine sydlige Naboer. Endnu i Aaret 1588 udstedte Hertugen af Brunsvig et strengt Forbud imod at køre, en blødagtig Befordringsmaade, der kun burde være de allerfornemste forbeholdt³.

De Vogne, der anvendtes, var af meget forskellig Art. Den for os forstaaeligste Form havde Rustvognene (Fig. 160). De lignede

en Dragkiste med fire Hjul under. Kusken — „Driveren“, som han kaldtes¹ — sad enten forude paa det buede Laag eller red paa en af Hestene. Paa Grund af disse Vognes ringe Rum, og den uhaandterlige Form, der kun afgav Plads for Varer af bestemt Størrelse, gik de imidlertid efterhaanden af Brug og anvendtes tilsidst kun i Krig eller paa større kongelige Rejser, hvor det ikke kom an paa en Snes Heste mere eller mindre. I Vognene gemtes de fornemstes Kufferter — „Færdes-Skrin“ hed de dengang — og paa længere Ture tillige deres Sengklæder, Sølv-tøj o. s. v. Da den danske Prinsesse Anna Aar 1548 førtes som Brud til Sachsen, ledsagedes Toget af 18 kongelige Rustvogne og 5 tilhørende Hertug Hans, hver forspændt med 6 Heste². Da

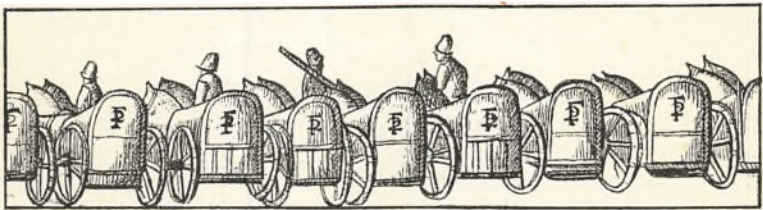

Fig. 160. Rustvogne 1559.
(Efter Resen: Frederik II's Krønike.)

den holstenske Prinsesse Christine Aar 1592 drog gennem Danmark til sin Brudgom Carl den Niende i Sverige, havde hun ligeledes slige Vogne med sig³. Ved Synet af de mange Rustvogne, der pakkedes i Gaarden paa Koldinghus, sluttede den tiaarige Christian den Fjerde, at Hoffet snart skulde forlægges til Skanderborg⁴. Det var en sær Begunstigelse at have sit Tøj i dem; de øvrige „Skrin“ maatte stadigt læsses om, hver Gang Bønderne stillede nye Vogne.

Den almindeligste Form paa Vogne, som efter Afbildninger at dømme var fælles for Bøndervogne, Købstadvogne og simple adelige Vogne, afveg deri fra Rustvogne, at Laaget manglede, saa at de altsaa ikke kunde lukkes af. De lignede en aaben Kurv eller Kasse, smallere for neden end for oven, med høje Sider, og neden under Kurvens eller Kassens Bund to faste Aksler med fire, lige

store Hjul. Siderne var enten blot Pinde — som paa Nutidens „Høstvogne“ — eller der var flettet Vidjer mellem Pindene, saa at det hele lignede en „Dækkekurv“ paa Hjul, eller de bestod af faste Fjæle, saa at der dannedes en virkelig Vognkasse.

Fig. 161. Bøndervogne 1559.
(Efter Resen: Frederik II's Krønike.)

Fig. 162. Rejsende i Danmark 1587.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Fig. 163. Rejsende i Tyskland.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Sædet var et flytteligt Agebræt, der i bedste Fald var forsynet med en læderbetrukken „Agedyne“¹. Selv saaledes udstyrede maa de imidlertid have stødt forfærdeligt og kun afgivet et yderst ufuldkomment Befordringsmiddel for de ikke faa Rejsende, der var henviste til dem (Fig. 162). Ingen vidste sig sikker i saa Henseende. Selv Landets fornemste Mand, der rejste efter kongelig Ordre og med fri Befordring overalt, maatte ofte tage til Takke

med disse, saafremt han ikke foretrak at ride, hvilket forunderligt nok langt fra altid var Tilfældet.

Hvad disse Vognes Størrelse angaar, saa var der især hos Bønderne en stærk Tilbøjelighed til at gøre dem saa smaa som muligt. Smalsporede Vogne passede bedst til Vejene, og jo mindre Læs de kunde tage, des bedre for Kusk og Heste, naar der skulde køres for Herremanden eller for Rejsende, som havde Ret til fri Befordring. I Fensmark Kirkeregnskab f. Eks. oplyses det, at naar der hentedes Mursten til Kirken fra Herlufsholm, rummede hver Vogn aldrig mere end 100 Sten¹. Bonde-Køretøjerne tog sig derfor i Reglen meget usle ud; de smaa, magre, langhaarede Heste og de ynkelige Pindevogne gjorde et lige vantrent Indtryk. Større Agtelse fik man for dem, naar man saa, hvad disse Heste kunde holde ud af timevis Venten, Sult og Kulde, Kørsler uden Ende, og hvad for Bump og Stød disse egeknortede Pindevogne kunde taale uden at gaa sønder. Regeringen gjorde af og til Forsøg paa ved Befalinger at tvinge Bønderne til at gøre Vognene større². Det lykkedes ikke, i hvert Fald ikke blivende, dertil var Vognene for meget Udtryk for Landboforholdenes Tilstand. Derimod var Vognene i Byerne mere anselige. Ser vi til de Læs, som de kunde tage, saa svarede de omtrent til Nutidens. Fra Teglgården ved København blev saaledes f. Eks. i Aaret 1584 kørt 316 Læs store Mursten til Bremerholm for derfra at bringes til Søs til Kronborg³. Der læssedes 500 Sten paa hver Vogn, et Antal, som man i vore Dage næppe heller vilde have overskredet.

Den højeste Rangklasse blandt Vognene indtoges af en ganske egen Slags Kæmper, der indgød Ærefrygt ved deres Størrelse, Udsmykning og Maade at bevæge sig paa. Kunde de andre Vognes Grundtanke betegnes som en Kiste eller en Kurv paa Hjul, saa svarede disse til en bevægelig Himmelseng. De fire store Hjul anbragtes enten under Vognbunden eller hyppigt foran og bagved den, saa at den som en trivelig Bug hang ned mellem de vældige Hjul⁴. Indeni var Vognen gerne indrettet som en Omnibus i vore Dage, med Indgang bag fra og Sæder paa alle Sider. I de fire Hjørner stod solide Piller, hvorpaa Vognhimlen hvilede, og imellem dem var hængt Gardiner, „Spærklæder“⁵,

der, om ønskedes, kunde trækkes til Side. Kusken sad sjældent paa Vognen selv, men red enten paa en af Hestene til venstre eller gik, ligesom ved Pløjning, ved venstre Side. Heraf den endnu brugelige, men efter Nutidsforhold urigtige Betegnelse af den venstre Hest som „den nærmere“. Det hele Optog tog sig højst imponerende ud: Forridere og Løbere, de fire til seks, vælige Hingste, thi saadanne anvendtes i Reglen hertil, og endelig det store rødmalede, sølvbeslagne eller lueforyldte Uhyre, der tungt hoppende over Vejens Ujævnheder, med rystende Piller og flagrende Spærlagen, som et løsrevet Hus, en kaad Elefant rullede

Fig. 164. En „Karm“ i England.
(Efter Thomas Wright: The homes of other days.)

voldsomt fremad. Mærkeligt nok har denne Form for Vogne, trods sin Ubehjælpelighed, holdt sig indtil vore Dage. Det er dens gammeldags, festlige Præg, der har bevaret den. Men dens Kaar er skiftede. Den har tjent i hele det 19de Aarhundrede som Ligvogn.

Slige Vogne benyttedes mest af Kvinder og benævnedes tidligere gerne „Karm“ af det latinske *carrum*, der har afgivet Grundstammen for saa mange forskellige Slags Vogn-Navne: Kærre, Karre, Karét, Karrosse, char-à-banc o. s. v. I det 16de Aarhundrede kaldtes de dog i Reglen for „Fruervogne“ og tiltog i foruroligende Grad i Størrelse. Det er altsaa saadanne kæmpe-mæssige Vogne, som vi maa tænke os ved Datidens Festtog og Højtidsrejser (Fig. 165). Det var 8 saadanne, 2 større og 6 mindre,

Fig. 165. Fruervogne.

(Efter Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch 1582)

som Erik Valkendorf skrev til Christian den Anden om at sende Brudfølget imøde, da han Aar 1515 havde ført Dronning Elisabeth fra Nederlandene til Helsingør¹. Det var i en saadan, forspændt med 8 graa Hingste, at den danske Prinsesse Elisabeth Aar 1543 kørte til Kiel for at ægte Hertugen af Mecklenborg².

Fig. 166. Dronning Elisabeth af Englands Vogn.

(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Paa Toget 1548, da Prinsesse Anna førtes til Sachsen, var Glanspunktet de fire, store, lueforyldte Vogne, hver trukken af 8 Hingste; de to vendte tilbage til Danmark igen, de to blev i Sachsen som hendes Medgift¹. Da Frederik den Anden Aar 1571 red ind i Nykøbing paa Falster med sine senere Svigerforældre og de tre Prinsesser, der var sendte ham op til Valg, sad Hertuginde, de tre Prinsesser og „alt Fruentimmeret“ i 4 slige Vogne, med sorte Fløjels-Spærlagen for paa Grund af Enkedronningens nylige Død². Selvfølgelig var de kongelige de største og pragtfuldeste (Fig. 166). Men Adelen fulgte dog godt med, og ikke faa

Fig. 167. Fruervogn i England.
(Braunius: Theatrum urbium.)

Steder vakte det for-
tjent Beundring,
naar Fruen fra Gaarden og hendes Jomfruer paa en høj Helligdag kom kørende til Kirken i den rødmaledede, rødt betrukne Fruervogn³. Derimod synes man man at have holdt strengt over, at ingen Adelsmand maatte køre med flere end fire Heste for.

Den holstenske Adelsmand Carl Ahlefeld dømtes senere af Christian den Fjerde til en Bøde af 2,000 Rdlr., fordi han havde voget at køre med 6 Heste⁴. Hvad Vognenes Størrelse angaar, saa drev man det næppe saa vidt i Danmark som i Udlandet, hvor der gaves dem, der kunde rumme 20 Personer⁵. Stort mere end en halv Snes Mennesker har de danske næppe været beregnede paa. At dette Tal imidlertid længe har bevaret sig som Udtryk for, hvad der med Anstand kunde rummes i en Vogn, kan ses af, at endnu i Aaret 1663, da Frederik den Tredje og Sophie Amalie ledsagede deres Gæster Kurfyrstinden af Sachsen og hendes Søn paa Vej til Valby Bakke, sad de ikke mindre end ni Personer i

Karrossen¹. Om den Pragt, hvormed Vognene var udstyrede, faar man et Begreb, naar man hører, at Enkedronning Sophia Aar 1588, da hun blev misfornøjet over Regeringsraadernes Sen-drægtighed med at skaffe hende Penge til Døtrenes Udstyr, selv skaffede sig Penge til Udlæg ved at bryde for 8,000 Kroner Søl af en af sine Vogne².

Hvad hjalp imidlertid al denne Herlighed, naar man dog selv i disse Pragtstykker ligesaa lidt som i den tarveligste Fjælevogn var forskaanet for den ubarmhjertige Støden! De store huggede næsten ligesaa haardt som de smaa, Spærlagnerne skjulte vel Virkningerne paa de lidende, og Pibekraverne holdt dem strunke; men selv den haardføreste maatte i Længden blive træt. Vognene trængte aabenbart til yderligere Forbedring.

Den første Opfindelse i det 16de Aarhundrede er os ikke ganske klar. Den synes at have bestaaet i at udstyre de almindelige, aabne Kurvevogne paa ny Vis. Man gav dem vistnok en Kalesche af Sejldug for og bag og anbragte som en Følge heraf en lille Døraabning med Trin paa Siden af Vognen. Samtidig har man muligvis sænket Agebrædtet og gjort det bekvemmere ved at op-hænge det som en Art Gyngebrædt mellem de to Vognsider. Kun saa meget vides med Sikkerhed, at noget før Midten af Aarhundredet opstod der en egen Slags Herrevogne, der hurtig fandt Udbredelse over hele Evropa. Man har antaget, at de skrev sig fra den ungarske By Kotsen. Navnet kunde synes at tyde derpaa. I Tyskland kaldtes de *Gutschi-Vogne*, paa Fransk og Spansk *coche*, Italiensk *cocchio*, Engelsk *coach*, Hollandsk *koetswagen*³. I Danmark gik de under Navn af „*Kusk-Vogne*“ og blev hurtigt udbredte (Fig. 168). Paa Brudetoget til Sachsen 1548 red endnu alle Adelsmænd, og kun Apotekeren, Skræderen og et Par andre kørte i „*Kuskvogn*“⁴. Aar 1554 skrev Christian den Tredje til Kurfyrst August om at skaffe ham en Kuskvogn til eget Brug⁵ (Fig. 169). Og da Christian den Fjerde Aar 1594 stævnedes den højere Adel til at møde i Kolding og følge ham til Flensborg, befalede det hver at komme — ikke til Hest — men i sin „*Kuskvogn*“⁶. Hvor havde ikke Smagen forandret sig i Løbet af halvt hundrede Aar! Et ikke ringe Bevis for disse Vognes Anseelse

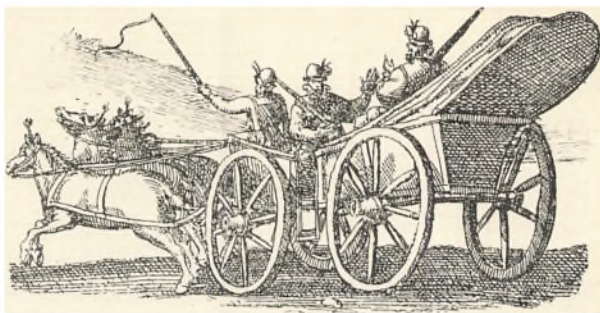

Fig. 168. Dansk „Kuskvogn“ (?) 1587.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

kan hentes fra, at den gamle Benævnelse „Vogndriver“ eller „Køresvend“ nu lidt efter lidt ombyttedes med det finere „Kusk-Vogn-Driver“, der atter forkortedes til „Kusk“, et Ord, der har holdt sig til vore Dage efter at selve Køretøjet, som fremkaldte det, forlængst er glemt.

Kuskvognene maa dog heller ikke tilfredsstillende have løst Opgaven. Manglerne var endnu følelige. Da fandt man — vistnok i Italien — paa en Forbedring af Fruervognen. Man anbragte de fire Sengestolper paa selve Akslerne, forbandt de to forreste Stolpers Toppunkter og ligeledes de tvende bageste med to Tværstænger, og ophængte saa i disse ved Læderremme hele Vognkassen. Himmelsengen blev til en Hængeskøjle eller rettere til en Bærestol, der ophængt som en Gyngelod lod sig køre paa Hjul¹.

Fig. 169. Tysk „Kuskvogn“ (?)
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

En nødvendig Følge af den nye Form var, at Døren maatte anbringes paa Siden. Overtrækket, der tidligere havde været Klæde, ombyttedes snart med det uigennemtrængelige Læder.

Hvis man ikke vidste bedre, skulde man tro, at den ny Opfindelse med de „svævende Vogne“ var en gammel bekendt Sag i Danmark. Ifølge Kæmpevisen havde jo de fornemme Kvinder længe kørt i „hængende

Karme“. Denne tilfældige Navnelighed har dog intet at sige. „Hængende Karme“ betegnede efter Datidens Sprogbrug kun Karme med „Udhæng“ eller Omhæng, det vil sige lukkede Vogne¹. Nej, Opfindelsen var lige saa ny og afgørende i Danmark som andetsteds. Den kom til os over Sachsen. Da Frederik den Andens Svoger, Kurfyrst August af Sachsen, var her oppe Aar 1572 i Anledning af Frederik den Andens Bryllup, kom Opfindelsen paa Tale, og Kurfyrsten, der ikke var lidet glad over at være den

Fig. 170. En Hjulmager i det 16de Aarhundrede.
(Efter Jost Amman.)

første i Tyskland, der havde indført denne Nyhed², lovede Frederik den Anden og hans Brud hver en af de nye Vogne. Han skrev allerede fra Frederiksborg ned til Sachsen og befalede at sende to Vogne herop. Brevet var øjensynligt ikke bestemt til Familjelæsning, thi der stod deri, at det var bedst at lade Vognene være forspændte med 12 nærmere angivne Skimler, „som dog ikke var til nogen Nytte“³.

Det gik Frederik den Anden, som det var gaet Svogeren. Næppe fik han Vognene, førend han blev saa indtagen i den nye

Idé, at han oprettede en egen Vognfabrik i Jylland, vistnok i Kolding, til Forfærdigelsen af slige Vogne, bestemte til Foræringer især til Udlandet. Man gled let hen over, hvorfra Opfindelsen oprindeligt skrev sig, Vognene gik for at være af dansk Konstruktion, saa magelige og bekvemme som Bærekarme¹. Og Frederik den Anden fik megen Tilfredsstillelse af sit Foretagende. Det var ikke blot hos tyske Smaafyrster, som Hertugen af Liegnitz, at han kunde være den første, der bragte Nyheden². Selv til England lader det til, at han er kommen i det mindste blandt de første. Aar 1582 forærede han Dronning Elisabeth en slig Vogn, og samme Aar Lord Willoughby, der havde overbragt ham Hosebaands-Ordenen, en anden³. Den første „Karrosse“, der overhovedet kom til England, bragtes dertil Aar 1580⁴. Alt, hvad Frederik den Anden havde ofret paa Vogne af den ny Konstruktion, blev dog for intet at regne mod de Bekostninger, som Enkedronning Sophia gjorde, da deres to ældste Døtre paa en og samme Tid skulde have Udstyr. Med Rette blev disse to Brudevogne et af de bitreste Stridspunkter mellem hende og Rigsraadet⁵. Enkedronningen sejrede, og ud af Kampen fremgik to pragtfulde „Karrosser“ af hvidt Læder beslaget med Guldstifter, hængende i Remme af guldbesat Elsdyrhud, og baarne af fire sølvforyldte Søjler, forneden som Bøfler, foroven som Vildmænd. Seletøj og Bidsler til de 8 Par Heste var ligeledes rigt forgyldt⁶. Saa kostbare Vogne var næppe nogensinde før udgaede fra Danmark. Den ene kom lykkeligt til Brunsvig, den anden pakkedes i en solid Kasse⁷ og delte Rejsens Besværligheder paa den mislykkede Skotlandsfart, der endte i Norge. Først Aaret efter fejrede den sin Triumf ved Indtoget i Edinburgh.

Det ses, at Danmark var kommen vidt i Retning af Vogne, førend Aarhundredet var til Ende. Man vilde imidlertid fejle, hvis man fra den Interesse, hvormed Kongen omfattede den ny Form for Vogne, sluttede, at slige „Karrosser“ kom synderligt i Brug i Landet i dette Aarhundrede. Foruden de faa kongelige er der vist ikke forekommet mere end en enkelt eller to af den nye Slags hele Landet over. „Kusk-Vogne“ for Mænd og „Fruevogne“ for Kvinder var den Form for Blødagtighed, som Aar-

Fig. 171. Fransk Diligence (mallez-charrette) i det 18de Aarhundrede.
(Efter Paul Lacroix.)

hundredet havde tilkæmpet sig og faaet gjort almindelig; derved blev man staaende.

Det har sin Interesse at følge lidt videre ned gennem Tiderne den Udvikling af Vognene, hvori Danmark i det 16de Aarhundrede tog saa levende Del. Det blev ikke den Form for Karrosser, hvorpaa Frederik II og Enkedronning Sophie havde ofret saa meget, der blev den sejrende i Kapløbet. Vel fik denne Slags Vogne en ny storartet Forbedring, da man i Italien ved det 16de Aarhundredes Slutning fandt paa at anbringe Glasruder i Døren. Med en saaledes udstyret, gennemsigtig Vogn optraadte Marskalk Bassompierre for første Gang i Paris Aar 1599 og vakte, som rimeligt var, uhyre Opsigt¹. Men selve Vogn-Konstruktionen led af en ulidelig Mangel. Ophængningsmaaden var urigtig. Vognkassen hang og slingrede som en Gyng og herved overanstrengte den de fire, høje Sengestolper, til hvis Top den i Remme var fastgjort, saa at de, selv om de var metalbeslagne, tilsidst bøjedes eller knækkede over. Man maatte begynde forfra.

Fig. 172. Dagvogn (carnbas) til Versailles i det 18de Aarhundrede.
(Efter Paul Lacroix.)

At gaa videre ad den en Gang indslagne Vej: „Pindevogne“, „Kurvevogne“, „Kuskvogne“ kunde synes ganske haabløst. Ikke desto mindre gjorde man ogsaa dette Forsøg. Især i Frankrig

Fig. 173. Den løsgivne Kurfyrst Johan Frederik af Sachsen tager Afsked med Kejser Karl V i Bærestolen for at køre bort i den ventende Fruervogn.
(Efter et samtidigt Stik.)

drev man det i et Par Aarhundreder igennem til at opdrætte et storladent Blandingsafkom af Kurvevogne og Kuskvogne. Endnu i det 18de Aarhundrede saa en Diligence ud som tre sammenflettede Kurve, den midterste med Laag paa, alle tilsammen

baarne af fire Hjul (Fig. 171). Den meget benyttede Dagvogn fra Paris til Versailles fik Trælaag over alle tre Kurve og var i Stand til at rumme ialt 24 Personer foruden dem, der maatte nøjes med at ligge paa Laaget (Fig. 172).

Syntes Udviklingen til en bekvem Stadsvogn ad denne Vej spærret, saa var Udsigterne, som ovenfor omtalt, ikke lysere for en fortsat Forbedring af Fruervognen, Himmelsengen paa Hjul. Denne var praktisk talt kørt fast, væltet, laa og strittede med sine fire Stolper, der udgjorde dens Stolthed, men som desværre var ubrugelige til at bære Klenodiet, den glasarudede, lille Vognstue.

Man befandt sig i Virkeligheden paa bar Bund, hvad Vognformer angik. Saa gjorde man et dristigt Spring og valgte som nyt Udgangspunkt den hidtil mindre paaagtede Bærestol. I Danmark og Norden i det hele var denne saa godt som

Fig. 174. En Karrosse.

ukendt. Men i Syden var den i jævnt stadig Brug. Særligt havde Kejser Karl V været en stor Ynder af dette Befordringsmiddel (Fig. 173). Spændte man ved saadan en Bærestol blot Mænd eller Muldyr fra og anbragte fire Hjul i Stedet, saa stod der en Vogn. „Hjul under Bærestængerne“ blev den simple Grundtanke i den nye forbedrede Art „Karrosse“.

Det 17de Aarhundredes Karrosse, Bærestolens Afkom, havde store Fortrin. Den var som skabt til sikkert at bære en kosteligt udstyret Vognstue. Dens svære Bærestænger svigtede ikke, og lod sig saa vel som de solide Hjul villigt udsmykke (Fig. 174). Den var derhos lærenem og uddannelig i mange Retninger. Den tillod Forhjulene at blive smaa og løbe langt forud, medens Vognkassen som en værdig Enkelttæske blot støttede sig paa de store Baghjul (Fig. 175). Lige saa villigt gik den ind paa Løjer, lod Forhjul og Vogntag forsvinde, saa at blot et Sæde paa to Hjul

barhovedet fløj afsted som „Karriol“ (Fig. 176). Men med samme Lethed lod den sig ogsaa alvorligt udvide, saa at den gav Plads til mindst seks Rangspersoner inde, to for, to bag og to paa hver sin Dør, for ikke at tale om Kusk og et

Par Tjenere ude. Intet Under da, at „Karrossen“ blev det 17de og 18de Aarhundredes fejrede Kælebarn, lige vel tilpas som Hyrevogn i Flok paa Gammeltorv i København (Fig. 177) og ærbødigt hilst som

Fig. 175. Vogne udenfor Københavns Universitet i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede.

(Efter E. Pontoppijan: Dansk Atlas.)

Kongevogn (Fig. 178) fra Stockholm til Versailles (Fig. 179). Kun én Mangel led denne Karrosse fremdeles af, en afgørende: Den stødte næsten lige saa galt som fordem en Fruervogn. I saa Henseende var den ikke bedre end en Fjælevogn. Forgæves havde man al sin Opmærksomhed henvendt paa at afhjælpe denne Mangel. Det foreslog lige lidt, om man efter Bærestolens Anvisning fastgjorde Vognkassen ved Remme paa Bærestængerne, eller man naglede den fast dertil. Hjulene meddelte den

Fig. 176. En Karriol.

troligt hvert eneste Bums. Kurfyrst August, Frederik II, Enkedronning Sophia og hvad de alle hed i det 16de Aarhundrede havde haft fuldkomment Ret: Sligt kunde kun afhjælpes ved

Ophængning. Skade blot, at deres Ophængningsmaade havde været forkert.

Endelig fandt man den rette Ophængsform. Det var det 16de

Aarhundredes gamle Tanke, blot vendt om. Ikke Vognkassens Tag men dens Bund var Stedet, hvori eller hvorunder de bærende Remme skulde være fastgjorte. Atter voksede da op fra Aksens indenfor hvert Hjul de fire fordums Sengestolper, om end kortere end tidligere, og i disses Hoveder ophængtes Vognkassen. Karrosser af denne Art (Fig. 180) vides at være anvendte i

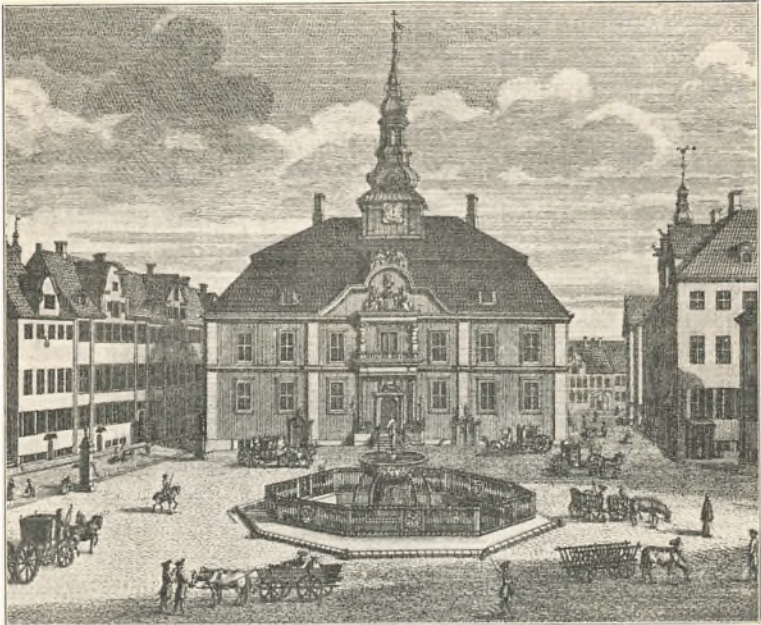

Fig. 177. Vogne paa Gammeltorv i København i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede.

Sverige i Slutningen af det 17de Aarhundrede. Men de bærende Stolper var dog endnu for svage. Ophængningsmaaden viste sig først praktisk, da man i det 18de Aarhundrede fandt paa at lade Stolperne bøje Nakke og som smaa knortede Knægte bære Remmene. Med denne Forbedring dannede Karrossen en ypperlig Stadsvogn. Den opfyldte alle Krav, der kunde stilles, lige fra Kongen til Borgerfolk. Den fortjente at forgyldes, og den blev det.

Og dog var efter Aar 1800 Karrossens Dage talte. Man fandt

Fig. 178. En kongelig Karrosse.
(Efter Paul Lacroix.)

nemlig paa at styrke de fire bøjede Stolper yderligere ved at lave den hele Tommelbue af lagvis lagte Staalskinner. Men næppe var denne Tanke udført, førend den bar videre frem. Man maatte kunne erstatte baade Stolper og Remme ved to slige Tommelbuer, lagte med Yderspidserne mod hinanden, saa at de, vuggende mod hinanden, fjedrede alt efter det forskellige Tryk.

Fig. 179. En Hofkarrosse i Paris 1782.
(Efter Paul Lacroix.)

Med Opfindelsen af „Vognfjedre“ i det 19de Aarhundrede var Karrossernes Tid omme. Ingen gad eje saadant et Postyr længer. De blev til Nar, hvor de kom. De sidste Karrosser gemte sig forskræmt i Krogen af et

Fig. 180. En Karrosse i Sverige.
(Efter Dahlbergs: Sueria.)

Herregaards-Vognrum eller slap ind i et Museum. Overalt fortrængtes de af den nye, staalsatte Slægt. Af det 16de Aarhundredes Vognformer var der i Danmark Aar 1900 da kun ringe Rester tilbage. De fordums Fruervogne humpede enligt og sørgeklædte om som alt forældede Ligvogne. Rustvogne og Høstvogne holdt endnu Stand. Kurvevogne var sunket ned til Barnelegetøj. — Den Rystning af alle Inderdele og det Nysyn paa Livet, som forud blot en enkelt Køretur havde kunnet forskaffe, maatte nu fremstilles kunstigt ved Sygegymnastik og Massage.

Medens Danmark i det 16de Aarhundrede, hvad Vogne angik, efter bedste Evne holdt Trit med Udlandet, var man i Sverige, og først og fremmest i Norge, endnu gammeldags. I Sverige red paa Gustav Vasas Tid baade Mænd og Kvinder (Fig. 181), Hu-

Fig. 181. Svenske Mænd og Kvinder til Hest.
(Efter Olaus Magnus. 1555.)

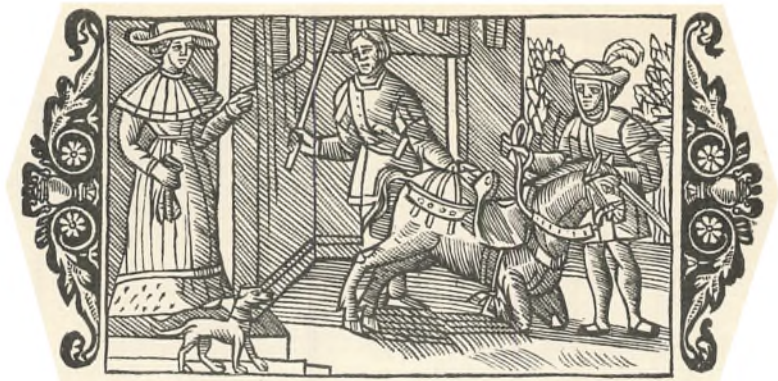

Fig. 182. En fint afrettet Hest.
(Efter Olaus Magnus. 1555.)

struen stundom foran paa Sadlen hos sin Mand. En Fruervogn, som Hertug Johan omtrent 1560 bragte med sig fra England, skal have været den første, som overhovedet var set i Sverige¹. Med

Rette hedder det derfor i Kæmpevisen om den danske Prinsesse, der førtes som Brud til Sverige, at hun ved Synet af Ridehestene udbrød:

Var jeg i min Faders Land,
Da fik jeg Karm og Køresvend.

Men, hedder det videre:

Dertil svared de svenske Fruer:
I føre os hid ingen jydsk Sæder!
Saddel af Sølv og forgyldte Mile
Dermed pleje svenske Jomfruer
at ride.

Betegnende for Stemningen i Danmark, hvor den overhaandtagende Kørsel nok kunde gøre

Fig 183. En Sadelmager i det 16de Aarhundrede.
(Efter Jost Amman.)

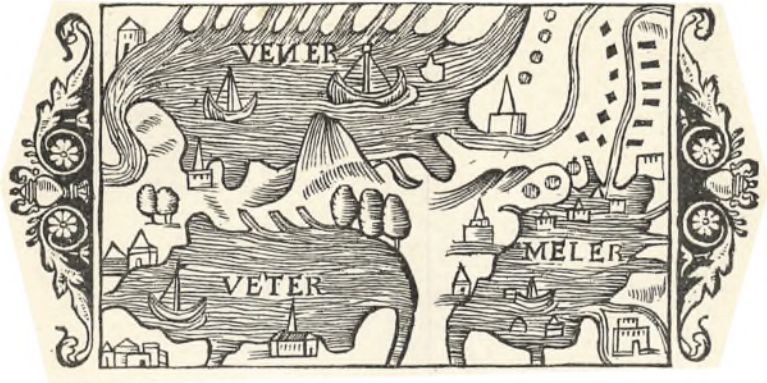

Fig. 184. Sør i Sverige.
(Efter Olaus Magnus.)

Folk af den ældre Skole betænkelige, er det Vers, som Kæmpevisernes Udgever, Anders Sørensen Vedel, her har fundet sig foranlediget til at føje til af sit eget. Han slutter Omtalen af Vogne med følgende, utvetydige Ord:

Naar Danske og Svenske faa tysk Mands Sæd,
Da vé dem begge Landskaber derved¹!

At man i Sverige ikke endnu satte ret Pris paa Vogne stod naturligvis i Forbindelse med de mange Hindringer, som Sør,

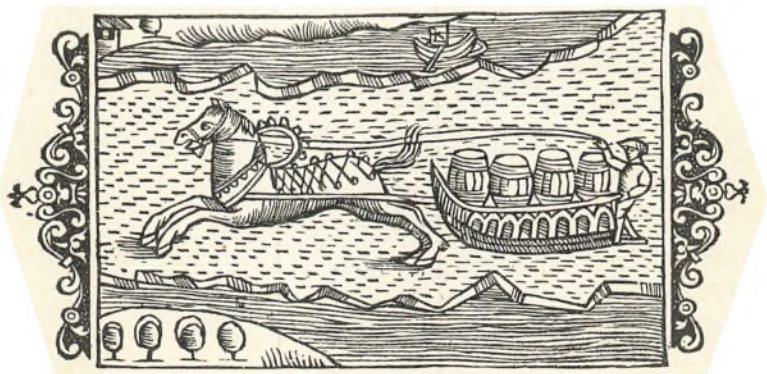

Fig. 185. Varekørsel med Slæde.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Fig. 186. Kapkørsel med Kanc.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Elve og Stengrund lagde for Vognkørsel (Fig. 184). Om Vinteren, naar Is og Sne bredte Dække, faldt disse Hindringer delvis bort, og man var da meget ivrig for Kørsel med Slæde og Kane. De anvendtes i rigt Maal baade til Nyttebrug (Fig. 185) og til Lystkørsel (Fig. 186).

Medens man i Danmark foretrak Vogne, og i Sverige dog i det mindste var stillet overfor et Valg, faldt dette af sig selv bort i Norge. Landets Natur udelukkede Brug af Vogne. Al Som-

Fig. 187. De skandinaviske Heste er de haardføreste og ypperste. Derfor udføres der mange af dem til andre Lande.
(Efter Olaus Magnus.)

Fig. 188. Undersøgelse af en Hests Alder og Værd.
(Efter Olaus Magnus.)

merførsel var her overladt til de smaa, nøjsomme, paalidelige Heste alene. Med Rette blev Biskop Olaus Magnus varm i sin Omtale af de skandinaviske Heste, hvis Pris han ikke kan blive træt af at forkynde (Fig. 187, Fig. 188, Fig. 189).

Han havde selv, som ung, lært at skatte dem paa mangt et drøjt Ridt i Nordsverige. En Broderpart af denne Ros tilkom Hestene i Norge, der med Kløvsadlen paa Ryggen troligt slæbte Byrderne op og ned ad Fjeldet, og hvem en Rytter gjorde bedst i, naar der var Fare paa Færde, at give løs Tøjle og lade raade selv. Isføret om Vinteren gav dem ingen Hvile. Spændte for Slæde maatte

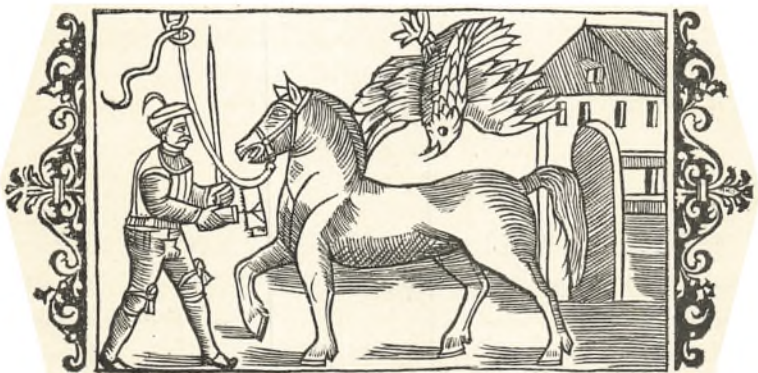

Fig. 189. En Hest strigles.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

de da over Isknolde og frosne Elveløb trække alle de Byrder, der havde været Ryggen for tunge.

Vinteren i Norge blev derved, trods sine korte Dage, ganske naturligt den egentlige Færdselstid ikke blot for Fremførsel af Varer, men ogsaa for Rejser i Almindelighed. Det var ikke alene Bønderne og Handelsmændene med deres Varer, som benyttede denne Aarstid, men selv Bisperne foretrak den til deres Visitats-

Fig. 190. Norske Heste.
(Efter Maleeri af Elisabeth Sinding.)

Rejser. Herved fik imidlertid Rejserne i Landet en endnu mere farefuld Karakter, der med Rette skræmmede alle, som ikke ligefrem var nødt til at færdes heroppe¹.

Naar man med Nutidens Veje for Øje betragter det 16de Aarhundredes Forhold i saa Henseende, undres man ikke lidet over den uhyre Forskel mellem de to Arter Forbindelsesmidler, som hver af disse Tidsaldre har betegnet med Ordet: Vej. Forskellen gælder ikke blot Norge, hvor Naturen paa saa mange Maader har hindret Samfærdselen, men i høj Grad ogsaa det jævne Dan-

mark, hvor de naturlige Hindringer dog forholdsvis har været ringe. Først Kendskabet til Vejene giver os det rette Blik paa de ovennævnte Befordringsmidler, lærer os at fatte Dristigheden af at betro sig til Vogne under saa ugunstige Vilkaar.

Samtiden har givet Frederik den Anden den Ros, at han tog sig meget af Vejvæsenet¹. Og ser vi hen til den Mængde Paalæg om at holde Veje og Broer i Orden, som udgik under ham og uden Tvivl blev tagne til Følge, saa kan vi heller ikke afkræfte denne Dom. Men man forstod blot dengang noget andet ved, at Vejen var i Orden, end nu til Dags. Datidens Fordringer indskrænkede sig til, at det skulde være synligt, hvor Vejen gik, den maatte være bred nok til én Vogn², — mødtes derimod to, maatte den ene køre „af Vejen“, det er: ud i Marken, — og endelig maatte der paa Vejen ikke findes uovervindelige Hindringer, saasom Aaløb, der ved for høj Vandstand kunde umuliggøre Færdslen. Naar da altsaa nogenlunde tydelige Mærker langs Vejkanten angav, hvor den alfare Vej gik, naar Stubbene i Skovvejen ikke var for høje eller Pladsen for snæver mellem Træer eller Gærder, og naar Træbroer førte over de dybeste Aaer, som man havde at passere, saa maatte Vejen erklæres for „redelig“. Om stenbygte Veje i Nutids Forstand, om gennemskaarne Bakker eller slikt var der selvfølgelig ikke Tale. Vejene vedligeholdtes paa den Maade, at Bønderne, naar det blev for galt, befalede at møde for at fylde Jord i de opkørte Hjulspor. Hvis dette ikke forslog, og der endnu var dybe „Pudser“ tilbage, klarede man Sagen ved at vælte Kampesten ud i de værste Huller. Et Par Eksempler paa „onde Veje“ vil tydeliggøre os Tilstanden.

Mellem Sæbygaard og Nakskov blev ifølge Enkedronning Sophias Udsagn Bøndervognene, der skulde føre Varer til Købstaden, undertiden siddende fast i Æltet³. Naar det faldt ind med Regn i længere Tid, var Vadestedet (!) paa Vejen mellem Holbæk og Ringsted farligt at passere⁴. Paa Vejen mellem Horsens og Skanderborg maatte man stundom vente to, tre eller flere Dage, før Hansted Aa var til at komme over⁵. Hovedvejen mellem Odense og Middelfart kunde Aar 1594 kun befares ved Sommertid og i godt Vejr⁶. To Aar efter Istandsættelsen, 1596, er-

klæredes Vejene om Odense atter for „meget onde“ og maatte paany tages under Arbejde¹. Aar 1577 blev Broerne paa den stærkt befærdede Vej mellem Køge og København tilligemed Vejen selv underkastede en Hovedreparation²; 1594 var Tilstanden saaledes, at flere Broer manglede, og andre maatte man med stor Livsfare age udenom, altsaa igennem Aaen³. Om alle Vejene i Nordsjælland og omkring København hedder det 1562, at de var dybe, onde og tillige saa smalle, at en Rustvogn ikke kunde køre der; det sidste blev afhjulpet ved at gøre dem — et Kvarter bredere⁴. Fra Helsingør berettes, hvorledes Borgerne

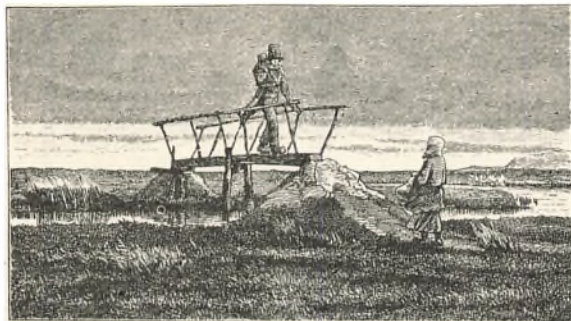

Fig. 191. Gammeldags Bro over Karup Aaa.
(Efter Tegning af Hans Smidth.)

for at spare sig Ulejlighed hentede Ler til deres Bygninger og gravede dybe Sandhuler i Vejen eller ind under den, saa at den skred ud og var meget farlig at passere⁵.

Træk som disse giver os et levende Indblik i Datidens Forhold og afgiver Maalestocken for, hvad man indlod sig paa, da man forlod den gamle Skik at ride og indførte Kørsel paa slige Veje. Man tænke sig en Fruervogn, tung som en læsset Flytteomnibus og ude af Stand til at køre til Side med de klodsede Hjul paa de faste Aksler, en Regnvejrsdag paa et Engdrag i Ælte til Hjulnaverne. Eller den samme paa en Skovvej, hvor gamle, trodsige Stubbe hvert Øjeblik stødte mod Hjulet og lod det synke dobbelt dybt mellem dem og den næste. Man vil da baade fatte det dristige i den nye Skik og tillige forstaa, at et Forspand af fire, kraftige Hingste var en ligefrem Nødvendighed. Det at køre med 6 eller 8 var ikke blot en Pynt, men en kongelig Forret af virkelig Værd. En Mil maatte under saadanne Omstændigheder med almindelig

Vogn tage et Par Timer at køre, skønt man ikke sparede paa Hestene. Det holdt haardt for en Rejsende at faa Heste og Vogn til længere end to Mil. Kunde man end ved gode Ord og Betaling faa Kusken til at blive ved, stod man sig ikke derved, Hestene var for trætte¹. Selv for Dronning Sophie, der dog sikkert kørte med 6 Heste, veed vi, at den tre Mils Vej fra Helsingør til Frederiksborg har taget fire Timer at køre. Den tolvaarige Christian den Fjerde „var saa træt af denne Tur, at han ved Ankomsten“, som han selv skriver, „heller vilde sove end gaa til Bords“². Gik det saaledes med Dronningens Befordring, er det let at forstaa, at Niels Kaas, om end han var kørt fra København i den tidlige Morgen, naar Føret var daarligt, ikke kunde ventes til Frederiksborg, før Klokken var fire³. Vil man i et kort, klart Udtryk samle alle disse Omstændigheder, Vejenes ynkelige Tilstand, de derved forøgede Afstande og Datidens Mangel paa Evne til at beregne disse, kan man næppe finde en mere malende Betegnelse end Henrik Ranzaus Angivelse af Jyllands Størrelse. Den jyske Halvø, siger han, har en Længde fra Elben til Skagen af 12 Dagsrejser, Landets Bredde er 6 Dagsrejser⁴. Man fatter Forskellen mellem dengang og nu, naar man hører Turen fra Skagen til Hamborg anslaaet til at ville tage 12 Dage, saa at man altsaa antages kun at kunne køre en 5—6 Mil om Dagen. Men man gyser for Vejen mellem Ringkøbing og Aarhus, naar det siges, at den vil tage 6 Dage, med andre Ord, at en Dagsrejse her kun er 2—3 Mil. I tro Overensstemmelse med sin eneste Maalestok: Vejenes Tilstand, afbilder ogsaa Henrik Ranzau Nørrejylland med en i Forhold til dets Længde ganske forbavsende Bredde. Den hævdvundne Pukkel paa Jyllands Ryg holdt sig paa selv gode Kort (Fig. 192) lige ned til henimod Aar 1800, da nøjagtige Opmaalinger afskaffede den.

Midt i alt dette Uføre dukker dog en enkelt Stribe med fast Bund op, et Varsel om kommende, bedre Tider. Det var klart, at gode Veje kun var et Pengespørgsmaal. Vilde en enkelt ofre det fornødne, kunde de vel skaffes, thi Datiden forstod sig meget godt paa at lægge Stenbro og Flisegulv. Frederik den Anden gik i Spidsen. Han anlagde paa egen Bekostning en sten-

lagt Vej af den usædvanlige Bredde 12 Alen mellem København og Frederiksborg, og langs Vejen lod han opstille Stolper, hvor der paa Tavler angaves hele og halve Mil. En lignende paabegyndte han i det mindste mellem Kronborg og Frederiksborg og

Fig. 192. Kort over Nørrejyland 1792.

(Bestilt af Langebek 1787, udgivet af Suhm i *Scriptores rerum Danicarum Tomus VII.*)

ligeledes ved Ringsted og ved Vordingborg¹. Med Rette hædredes disse Veje med Benævnelsen „Kongeveje“, thi baade ragede de højt op over, hvad Datiden var vant til med Hensyn til Bredde, lige Retning og Soliditet, og tillige var de — Kongen alene forbeholdte. Denne sidste Bestemmelse holdt Frederik den Anden

med stor Strenghed over. Paa ethvert Sted, hvor Kongevejen skar de gamle, var den afspærret med aflaaede Porte eller Slagbomme, og Ledvogtere var ansatte for at hindre voldeligt Indbrud. Under Christian den Fjerdes Mindreaarighed forfaldt Kongevejene, Bommene sprængtes, Vejene opkørtes og led ilde¹. Men da han var bleven myndig, holdt han dem i Hævd og fortsatte i større Maalestok det begyndte Værk². En Rejsende i Danmark i Aaret 1673 paastaar, at et Net af slige Veje, Kongen alene forbeholdte, dengang strakte sig hele Landet over³. Navnet „Kongevej“ har holdt sig til vore Dage som Betegnelse for en særlig god og bred Chaussé. Det var ogsaa disse af Frederik den Anden paabegyndte Veje, der afgav tildels Forbilledet og i hvert Fald Udgangspunktet, da det danske Vejvæsen siden Slutningen af det attende Aarhundrede blev taget under grundig Behandling.

Vil vi sluttelig samle vort Indtryk af Vejenes Tilstand i Danmark i det 16de Aarhundrede, kan vi kort udtrykke det ved, at de var tarvelige Rideveje, der, da Kørsel blev almindelig, uden synderlig Forbedring toges i Brug som Køreveje.

Norge var forsaavidt gunstigere stillet, som ingen her tænkte paa at bruge Vejene til anden Færdsel end den, hvortil de var bestemte. Den første Vej, der overhovedet var beregnet paa Kørsel, anlagdes først Aar 1624 i Anledning af Kongsberg Sølvværk⁴. Disse beskednere Fordringer gav sig et Udtryk i Vejenes hele Præg. Naturforholdene forbød her Afgrøftning og sligt. Dalførets Retning viste Vej. Lykkelig den, der kunde finde den! Den slyngede sig gennem dunkle Fyrreskove, over Myrstrækninger, mellem Fjeldskredsblokke, over Bakkekamme og Kløfter, hvor et Par Tømmerstokke dannede Broen over den brusende Elv, kort, allevegne kun undgaaende ét: de dyrkede Strækninger, hvor Hestene kunde trampe ned og saa gerne gad nippe de sparsomme Aks⁵. Vedligeholdelsen bestod blot i at fjerne de omblæste Træer og nedstyrtede Stene, der kunde spærre Vejen, og saa fornye Tømmerstokkene, som Vaarflommen havde taget med sig. Prøven paa, om alt var i Orden, var endnu den gammel-dags: En blandt Bønderne opnævnt Mand red midt ad Vejen med et otte Alen langt Spyd lagt over Hesteryggen. Paa begge Spy-

Fig. 193. En Stokkebro i Voss.
(Efter Fotografi.)

dets Ender var der befæstet Vidje-Hanke. Kunde han overalt komme frem, og tog Hankene ingensteds ved nogen Hindring,

Fig. 194. Gammel Bro af Tømmerstokke ved Kongsvold (Dovrefjeld).
(Efter Fotografi.)

saa var alt, som det burde¹. Saadanne Veje kunde være trættende nok i Længden. Hvor man kunde det, tog man derfor Baad. Endnu i det 18de Aarhundrede var det saaledes almindeligt at benytte Vandskyds paa lange Strækninger af Landturen fra Lærdalsøren til Kristiania, paa Søerne i Valders og paa Randsfjorden². Men ligefrem livsfarlige blev disse Veje, naar de, som dengang Skik og Brug, skulde befares ved Vintertide. Disse snævre, skrøbelige Træbroer, der rystede under en Hestehov, disse svimlende Stier med Fjeld paa den ene Side, Afgrund paa den anden, blev til noget andet, naar Skumsprøjtet frøs og gjorde

Fig. 195. Vej over Fjæld ved Vintertid, naar Stormens Aander er ude
(Efter Olaus Magnus.)

Tømmerstokken spejlglat, naar Isslag og Frostknolde rundede Stierne til vandrette Istappe. Saa maatte Isbrodderne frem og spændes under Fødderne. Ofte maatte vistnok de Rejsende, selv paa Hovedvejene, kæde sig sammen med Tove, som nutildags over Isbræer. Hvad Biskop Jens Nielsøn i Oslo fortæller om sin Rejse 1589, at ved Guldbergkleven i Vinje maatte Slæderne vindes ned over Fjeldet med Tove, har vist ikke været noget enestaaende. Fremdeles var Faren ved at fare vild i Mørket, naar den korte Vinterdag var omme, heller ikke ringe (Fig. 195). En Nat paa Fjeldet eller i Fyrreskoven var ikke hyggelig, naar Ulven var ude. Hyppigt maatte den sidste Del af Dagsrejsen ske ved Tyriblus og Brande³.

Dengang som nu var der visse Hovedruter i Danmark og Norge, der særligt trak de Rejsende til sig og udgjorde Hovedaarerne i Færdselens Kredsløb. De var for en stor Del anvist af Naturen selv. Derfor havde de fra Arilds Tid været de samme, og faldt tildels sammen med de Linjer, som vor Tid har trukket tydeligere op med Jærnbaner. I Nørrejylland gik Hovedruten langs Østkystens Byer lige til Skagen. Sandflugten havde endnu ikke skilt denne By fra den øvrige Verden, over den gik en stor Del af Vendsyssels Handel, ligesom den ogsaa benyttedes som Over-

Fig. 196. Haderslev 1585.
 (Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

fartssted til Norge. Derimod var Frederikshavn, hvor Østbanen nu ender, dengang kun et ulovligt Ladested¹. En anden udpræget Færdselsrute gik langs Vestkysten fra Thisted over Limfjordstangen ned til Ribe. Disse Egenes større Velstand end nu til Dags gjorde Forskellen mellem Øst og Vest kun lidet fremtrædende. Forbindelseslinjerne mellem de to Hovedruter droges ligesom nu ved en nordlig Tværvej over Viborg, der var Samlingsstedet for Øst og Vest, og ved en livlig Færdsel mellem Ribe paa den ene Side, Kolding og Haderslev (Fig. 196) paa den anden. Gjaldt Vejen Fyn, brød man af mellem Aabenraa og Haderslev og satte ved Aarøsund over til Assens. Kun nord fra kommende gik over

fra Snoghøj til Middelfart. Fra begge disse Byer gik Hovedvejen over Odense (Fig. 197) til Nyborg.

Agtede man sig videre til København, havde man her Rejsens værste Stykke, Overfarten over Store Bælt. Vel var der ingen Mangel paa Smakker (Fig. 198) og Skuder hverken i Korsør eller

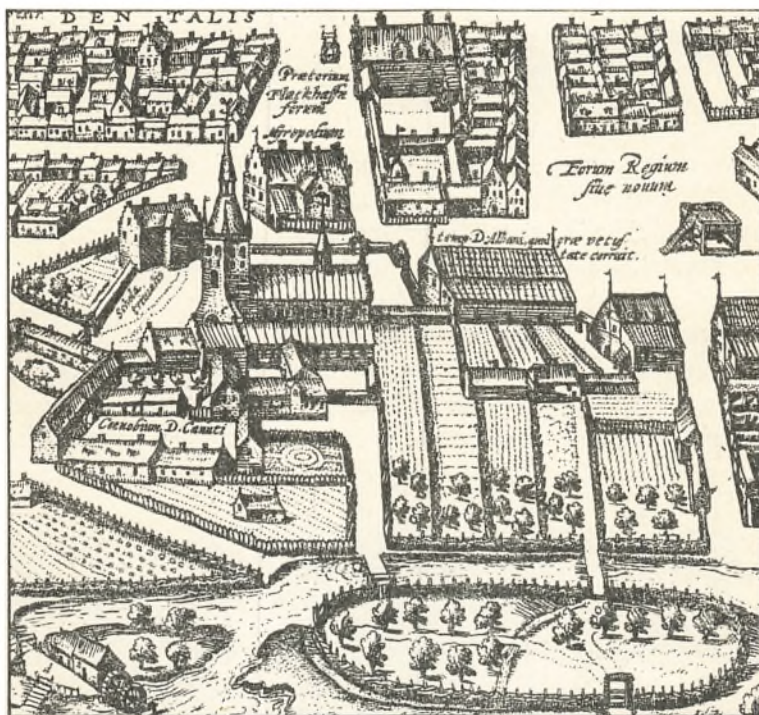

Fig. 197. Parti af Odense i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Nyborg. Men hvis der var mange beredne Rejsende med, som skulde have Hestene over, kunde Pladsen blive ringe og ubehagelig nok mellem de ængstelige Dyr. Og Strømmen var i Reglen stærk, naar man kom udenfor Knudshoved. Slog saa Storm og Uvejr sig til, kunde Overfarten blive ligefrem livsfarlig eller umulig. Frederik den Anden laa engang ved Midsommertid otte Dage i Korsør og kunde ikke komme over for Modvind¹. Det var kun

Fig. 198. En Smække i det 16de Aarhundrede.

(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

med Livsfare, at hans Hustru naaede over, da hun ilede til hans Dødsleje paa Antvorskov. Biskop Peder Palladius fortæller om, hvorledes han engang i Selskab med Herluf Trolle og dennes Fader gjorde Turen, da et Uvejr trak op med Torden og Lynild. Taklerne sprang, Sejlet gik i Søen, og Pumpen blev uklar, saa at de maatte drive for Vind og Vove og kunde takke deres Gud, da de langt om længe, dyngvaade,

slap i Behold til Korsør¹. Slige Eksempler paa Bælfartens Ulemper kunde Samtiden opregne i Mængde. Naar nu hertil kom de højst besværlige Forhold ved Vintertid under Isgang (Fig. 199), forstaas det let, at man undgik denne Rute saa meget som Forholdene tillod. Særligt udsondredes to Forbindelser. Farten mellem den øvre Del af Jylland og Sjælland foregik næsten altid over Kalundborg-Aarhus. Søturen var kortere her, Farvandet var lettere at passere, og Kalundborg Fjord lagde sjældnere til. Som

Fig. 199. Med Isbaade over Store Bælt.

(Efter Chr. Blache.)

Eksempel paa en hurtig Overfart kan anføres Fru Ida Falk Gøjes Tur 1573: for rebede Sejl løb Skuden over paa seks Timer¹. Den anden Fart, som unddrog sig Bæltturen, var Forbindelsen med Udlandet. De fra Holsten kommende sejlede fra Heiligenhafen til Rødby paa Lolland². Men Hovedruten fra Tyskland til København gik den korteste Vej over Warnemünde, Gedser, Nykøbing, Vordingborg, Køge, København. Den fik i det 16de Aarhundrede en forøget Overvægt ved de gentagne Slægtskabsforbindelser mellem det danske og det mecklenborgske Fyrstehus, der gjorde denne Rute til en alfar Fyrstevej og medførte ikke faa Behageligheder for almindelige Rejsende.

Fig. 200. I Kuskvogn(?) ned ad Valby Bakke mod København 1587.
(Efter Braunius: theatrum urbium).

Overfarten til Skaane foregik sjældnere fra København til Malmø. I Reglen foretrak man at gaa over, hvor Sundet var smal-
lest, mellem Helsingør og Helsingborg (Fig. 201), og hvor det
desuden var langt lettere at faa Baade. Øresundsfærdselen og
Sundtolden gav dette Sted et ganske ejendommeligt Liv. Ved
Helsingør berørtes Danmark af en Hovedstrøm for den evrop-
pæiske Samfærdsel. Den nødtvungne Standsning, som denne her
var undergIVEN, medførte ikke blot en ligefrem Indtægt gennem
Afgiften, men tillige en frisk Luftning fra Yderverdenen, der vir-
kede kvægende paa det hele Land.

Nordpaa gik Vejen over Halmstad, Varbjerg, gennem den smalle
Strimmel Sverige ved Gøtaely, til Norge. Dog foretrak man hyp-
pigt Søvejen lige til Akershus. I Norge var der to Dalfører, ad

hvilke Hovedfærdsele gik, de to Striber, ved hvilke Naturen har forbundet det Vesten- og Nordenfjeldske med det Sønden- fjeldske. Fra Oslo gik Vejen til Bergen gennem Valdersdalen over Filefjeld ned forbi Borgund Kirke (Fig. 202) til Sognefjord. Vejen til Trondhjem derimod førte gennem Gudbrandsdalen over

Fig. 201. Mellem Helsingør og Helsingborg i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

Dovres Fjelddryg. Vanskelighederne ved begge Veje medførte imidlertid, at Rejsende, der skulde fra det ene Endepunkt til det andet, hyppigt foretrak Søvejen langs Norges Kyst (Fig. 203—4). Bergens livlige Søfart, nord- som sydefter, var i saa Henseende af ikke ringe Betydning.

En nødvendig Betingelse for al Rejse er Føde og Nattely undervejs. Hvad Ordningen af denne Sag angik, indtog det 16de Aarhundrede en underlig Mellestilling, der viser os de brogede, hinanden modsatte Forhold, hvoraftsluttelig Nutidens Hotelvæsen er fremgaaet.

Trangen til Herberger havde selvfølgelig gjort sig gældende i u-mindelige Tider. Den, der siden Oldtiden havde været Landets i-hærdigste Rejsende, var selve Kongen. Ikke blot for at holde Ting og dømme, men ogsaa for at hæve en af sine betydeligste Indtægter, „Gæsteri“, havde han maattet færdes omkring i alle Landets Egne.

Hvor ingen Kongsgaard fandtes, var til hans Brug man-

gensteds opført en solid, ofte taarnlignende Bygning, en saakaldt „Barfred“, hvori han kunde overnatte. Af saadanne „Barfred“ fandtes der endnu i det 16de Aarhundrede mange rundt om i Landet. De stod ikke sjældent nær ved Præstegaarde. Maaske et Udtryk for, at det omliggende Jordegods engang var blevet skænket til Kirken af Kongen, der kun havde forbeholdt sig sit

Fig. 202. Borgund Kirke,
ved Vejen nedover Filefjeld til Sognefjord.
(Efter Fotograf.)

Fig. 203. Langs Norges Vestkyst.
(Efter Maleri af H. Gude.)

Fig. 204. Storm ved Nordland.
(Efter Maleri af J. C. C. Dahl.)

Nattekvartér. I Menigmands Øjne fik herved disse „Barfred“ et særligt Præg af Fredhellighed, hvad jo allerede Navnet kunde give Anvisning paa¹. (Fig. 205).

Kongen var altsaa vel faren. Han havde hele Landet afprikket med solide Herberger, ham tilhørende. Men almindelige Rejsende

kunde det ofte knibe for. Kom der for mange af dem, kunde den gamle Folketilbøjelighed til gratis at huse dem som Venner umuligt holde sig. Til bedste for saadanne Vejfarende maatte der da i passende Afstand fra hinanden oprettes Udsalgssteder, hvor man kunde faa Gæstfrihed tilkøbs. Alerede fra Erik Glippings,

Erik Præstehaders og Magnus Ladelaas' Dage kan man i Norden forfølge en Række Forordninger om Oprettelse af Kroer². Endnu Christian den Anden havde gentaget Befalingen om, at der hver anden Mil paa Landet skulde oprettes Herberger. For Sjællands Vedkommende havde han i det enkelte angivet, hvor de skulde ligge³. Men Virkningen af alle disse Forordninger synes for en væsentlig Del kun at have været den, at der rundt om i Landet

Fig. 205. Barfredstue med Aarstal 1672 fra Gaarden Trønnes i Østerdalen. Nu i Norsk Folkemuseum.

Fig. 206. Engelsk Herberge i Middelalderen.
(Rytteren tænkes at holde udenfor Huset.)
(Efter Thomas Wright: The homes of other days.)

opstod en Samling Kipper og Krostuer, der søgtes af den laveste Befolkning og lokkede til Drik og Svir, men kun lidet var beregnede paa virkelige Rejsende¹. Et begrænset Natteleje i samme Seng som Værten og Værtinden var en af de mindste Ulemper, man udsattes for ved at overnatte paa slige Steder².

De Rejsende, der ikke havde Bekendte at tage ind til, vedblev derfor Middelalderen igennem at søge til Klostrene. Her var Gæstfrihed ikke Kram, der var tilfals, men Kristenpligt. Her fik man enten uden Betaling eller for et Vederlag efter Behag god Behandling. Fra Priooren eller Abbeden til den ringeste Broder var her Folk af alle Dannelsesstrin, alle villige Faddere til en Kande Øl, en lun Passiar og en Velsignelse med paa Vejen. Sporafdenne gamle Skik lader sig endnu forfølge helt ned til henved Aar 1600, da det paalægges Lensmanden paa Ringsted Kloster at give Rejsende Husly og fri Foræring for en Nats Tid³.

Men ved Reformationen inddroges Klostrene, og Kirkens gamle Omsorg

Fig. 207. Engelsk Herberge i Middelalderen. Nye Hold Gæster ankommer og søger Seng, hvor de kan bedst.

(Efter Thomas Wright: The homes of other days.)

for vejfarende bortfaldt hermed. Det gjaldt da om at skabe ny Vilkaar for det stedse tiltagende Rejseliv. Her er det interessant at se de forskellige Maader, hvorpaa den samme Opgave løstes i de tre nordiske Lande. I Sverige sluttede man sig nærmest til det gamle; Kirkens Pligt gik i Arv til Præsterne. Paa de lange, tyndt befolkede Landstrækninger blev Præstegaardene de lovlige Herberger, hvor alle fra Kongen til den simpleste rejsende tog ind, hvor man kunde faa Skyds videre eller Natteleje, som oftest en Kande god Vin og i Præsten en sprogkyndig Vært og livlig Deltager i en Svir til henad Morgenstunden¹. I Sønderjylland synes man, skønt Forholdene ikke var de samme, en Tid lang at have indladt sig paa en lignende Ordning; men den maa vistnok snart være kommen i Forfald og atter opgiven². I det øvrige Danmark derimod slog man ind paa en Vej, som den tættere Befolkning og de kortere Afstande her tillod: Man undgik saavidt muligt Landkroer og henlagde Herbergerne til Købstæderne, hvor Pligten til at modtage Rejsende skulde betragtes som et Tillids-hverv. I Norge endelig tyede man overalt, hvor det lod sig gøre, til — ligesom i Sverige — at lade Præstegaardene være Herberger. Men paa de vigtigste Fjeldovergange oprettede Regeringen Fjeldstuer og knyttede dertil visse Indtægter, der gjorde dem til ret indbringende smaa Forleninger.

Det kan ikke nægtes, at Frederik den Anden med stor Iver tog sig af denne Sags Ordning i Danmark. Han var ogsaa selv saa temmelig Part deri. Det kunde ikke være ham behageligt, naar han kom med sit Følge til en eller anden Købstad, at vide sine Hofsinder mer eller mindre husvilde. Selv fandt han naturligvis let Herberge. Enhver satte en Ære i at have ham til Gæst. Og ligesaa gik det med de formaaende blandt hans Følge. Men imens red de simplere Svende paa Gaden og krævede forgæves at inlades; hverken Trusler eller Løfter om Betaling var altid i Stand til at optø Uvilligheden hos de gnavne Smaaborgere. Og ikke med Urette. Manden selv havde de ikke noget mod at huse, men at skaffe Plads til hans Hest, at skulle rydde Værkstedet i Baghuset, maaske bryde et Skillerum ned eller sé det sparket ind af Dyret, altsammen alene for en Nats Skyld, det var vel

meget. Man paastod endog, at enkelte, der oprindeligt havde haft Stald i Gaarden, brød den ned for at undgaa Indkvarteringen. Klage paa Klage kom derfor til Kongen over disse Forhold. Og selv om Hofsinderne havde tiet, saa talte Hestenes stive Gang og hele uglejede Ydre, naar der næste Morgen stilledes til Udrykning¹.

Den Maade, hvorpaa Kongen søgte at raade Bod paa disse Ulemper, var maaske den eneste mulige, men i hvert Fald haard for de vedkommende. At han paabød Byerne at holde Staldrum til langt flere Heste, end Borgerne besad — Korsør skulde saaledes holde til 400 flere² — kunde være saa sin Sag. Trykkende var det for mangan, der ikke havde Raad til selv at holde Hest, at skulle være forsynet med Stald til andres. Men i høj Grad ubehageligt var Frederik den Andens Paalæg til de fornemste og rigeste Borgere i Købstæderne om, at de skulde mod Betaling huse og bespise enhver Rejsende og udhænge Skilt over Døren som Tegn³. Fordi en Oluf Bager var stolt af at have Kongen eller Niels Kaas eller en Rigsraad til Gæst, og ved slig en Lejlighed gerne havde sat Huset paa den anden Ende, fulgte ikke deraf, at han kunde ønske at se sit Hjem forvandlet til en Kro og straks være rede, saa snart en forløben Landsknægt ved Nattetid fandt paa at dundre paa hans Skodder. Det var en Art af Formueskat, et Indgreb i Hjemmets Fred, som det undrer at kunne træffe endnu i det 16de Aarhundrede, og vi forbavses ingenlunde over Borgernes Ulyst og stiltiende Modstand. Paa den anden Side maa det dog erindres, at Spørgsmaalet ikke lod sig løse saa let som i Nutiden, hvor Udsigten til Fortjeneste af sig selv fremkalder et Hotel. Datidens Rejsende kom gerne i Hold, til daglig kun en Tigger eller to, og saa engang imellem langt flere Gæster, end et Hus kunde rumme. Et virkeligt Gæstgiversted vilde af Tomhed falde i Staver mellem hvert af Holdene.

Trængte man til et Bevis for, at Paabudet var haardt, kunde man hente det fra, at Kongen, hvor han selv var stillet som Vært, ikke efterkom det. Han prisgav ikke sine spredte „Barfred“ til Herberger for andre. Og paa sine enliggende Slotte, paa Frederiksborg, Skanderborg og Kronborg f. Eks. viste han sig

kun lidet tilbøjelig til at huse fremmede. Her kunde jo Forholdene let medføre, at de mange, hvem Kongens Nærværelse havde hidkaldt, Hoffolk saavel som andre, der havde haft Hverv at røgte, kunde blive husvilde, naar Mørket faldt paa, saafremt Kongen ikke vilde tilbyde dem Nattely og Fortæring paa Slottet. Men Frederik den Anden skulde have sig sligt Rykind meget frabedt. Paa Staldmesteren og en eneste Kammerjunker nær¹ havde de alle at forføje sig bort. Saa kunde de søge over i den Kro, som Kongen havde ladet oprette lidt afsides, men dog i Slottets Nærhed. Det Underhold, som de her for Betaling nød, var vistnok saa godt, som Huset formaaede, men næppe fristende til unødvendig Forlængelse af Opholdet².

En Efterklang af den Pligt til at modtage Vejfarende, som efter Reformationen paalignedes Befolkningen i Almindelighed, turde maaske endnu have holdt sig i gamle Bøndergaarde i Danmark. Her benævnes stundom — i Lighed med hvad der var Tilfældet i Byer i det 16de Aarhundrede — en enkelt Stue endnu som „Herberget“.

Det Omraade, hvor Frederik den Andens Omsorg for de Rejsende kronedes med størst og mest blivende Held, var hans Bestræbelser for at skabe nye Hvilepunkter paa hidtil øde Steder. Med skarpt Blik opdagede han, at Store Bælt og Gedserodde var de vigtigste, men slettest stedte Punkter i hele Danmarks Vejnet. Han sørgede da for begge. Hvad han gjorde for Bæltfarten ved at bygge en stor Færgebro i Korsør³ og lade opføre et anseligt Ventehus for Rejsende, der skulde over⁴, havde mindre at sige. Det sidste mildnede, men afhjalp ikke Onderne ved Opholdet i Korsør, hvor Herbergerne nu engang var slette⁵. Men Frederik den Anden har særlig Fortjeneste af at have opdaget Sprogøs Betydning som Nødhjælp for de Rejsende og med Redebondhed at have stillet den til deres Tjeneste (Fig. 208).

Forunderligt nok havde dette vigtige Punkt tidligere henligget ubenyttet. Skovklædt, med Ruiner af Valdemar den Stores Taarn⁶ eller, som man senere paastod: Marsk Stigs Borg, paa den højeste Bakke⁷, dukkede Øen ugæstmild op af Bæltets Vover. Der boede ingen, højst en Vogter. Nærmede man sig, modtoges man af halv-

vilde Heste, et kongeligt Stodd, der her paa denne afsides Plet til alle Aarstider tumlede sig i det frie¹. Da befalede Frederik den Anden Aar 1571 sin Lensmand paa Nyborg Slot at opføre et godt Hus paa Sprogø, stort nok til at rumme de Rejsende, der Sommer eller Vinter maatte komme did, og til alle Tider vel forsynet med Øl og Mad til deres Underhold². Det var en Selvfølge, at Øens

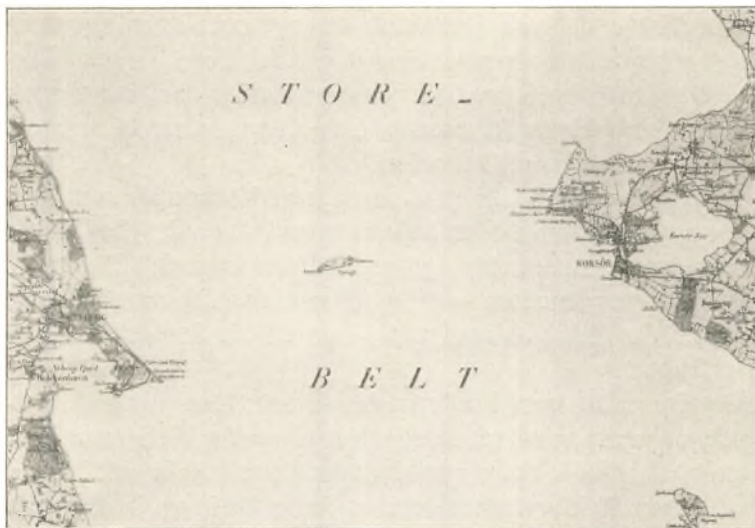

Fig. 208. Sprogø.
(Efter Generalstabens Kort.)

tidligere, uvane Beboere paa samme Tid blev henflyttede andet Steds.

Frederik den Anden synes med særlig Omhu at have omfattet hele denne Omdannelse, hvorved Sprogø først kom til sin Ret. Og det var næppe noget daarligt Valg, da han, som ovenfor omtalt, Aar 1580 forlenede Hollænderen Petter Pettersen med Øen. Selv Udlænding, kunde denne maaske forstaa de fremmedes Tale, han var ikke bange for at gaa ud i sin Baad, og som ægte Hollænder skulde han nok vide at holde Huset paa Øen rent og skuret. Hvor stærk Søgningen allerede da har været, kan ses af, at hans Formand havde kunnet svare 3 Tønder Smør i aarlig

Afgift. Den ny Kromand fik imidlertid af sær kongelig Velvilje Afgiften nedsat til 40 Kroner om Aaret¹.

Petter Pettersen svigtede ikke den viste Tillid. Han holdt Køer i Skoven, fiskede i Bæltet og betjente de rejsende fortræffeligt. Vi har en Udlændings Vidnesbyrd for, at da en Baad med Gæster under Isgangen i Februar 1589 landede paa Øen, blev de fremmede vel modtagne af Hollænderen og hans Medhjælper og fik især ganske ypperligt Smør og Ost under det ufrivillige

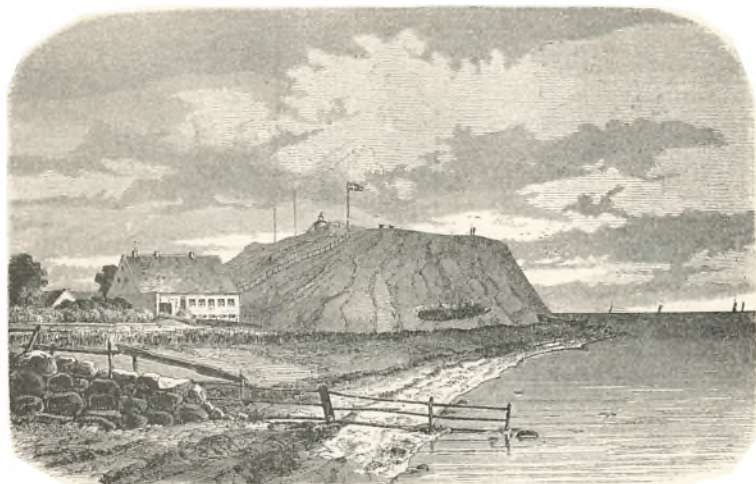

Fig. 209. Sprogø i det 19de Aarhundrede.
(Efter „Danske Billeder“ 1899.)

Ophold². Øens ensomme Beliggenhed medførte imidlertid ogsaa Følger for Petter Pettersen. Under Frederik den Anden havde han haft sin Frispas. Men efter Kongens Død undgik det hans Opmærksomhed, at Tiderne havde forandret sig. Han vovede at paastaa, at han kun stod under Kongen, nu altsaa Prinsen, og skyldte ikke Lensmanden paa Nyborg eller nogen anden Adelsmand Regnskab for sin Færd. Dette paadrog ham en alvorlig Revselse. Han beskyldtes, og vistnok med Rette, for egenmægtigt at have fældet 54 og ødelagt 321 Egetræer paa Øen — et tydeligt Bevis for Sprogøs daværende Skovrigdom — og desuden for at have nedrammet Bundgarnspæle i Havbunden, der

gjorde det farligt at lande ved Øen. Lensmanden udvirkede en Ordre fra Regeringsraaderne til hans Fængsling, og han slap først løs mod en Bøde og Løfte om Forbedring¹. En blivende Følge har Petter Pettersens Virksomhed efterladt sig, der ikke har været Øen til Baade. Fra hans Tid skriver sig sikkert dens Skovs Tilbagegang, der snart førte til fuldstændig Skovløshed. I det følgende Aarhundrede skildres Sprogø af en rejsende som en Sandbanke med to græsklædte Høje og et Hus² (Fig. 209).

Fig. 210. Gedser.

(Efter Tegning af J. E. C. Rasmussen 1888)

Det andet Punkt, hvorpaa Frederik den Anden havde sin Opmærksomhed rettet, var Gedserodde (Fig. 210). Her var en Kro ubetinget nødvendig saavel for dem, der udmattede kom i Land, som for dem, der ofte længe nok maatte ligge og vente paa god Bør til Overfarten. Kongen oprettede da en saadan³, og den tiltog stærkt i Betydning mod Slutningen af hans Regering og kort efter hans Død. Hertil bidrog meget, at Hertug Ulrik af Mecklenborg paa sine gentagne Rejser til Danmark kun vilde opholde sig i Kroen⁴ og ikke paa den nærliggende Gedsergaard, hvor fyrstelige Rejsende ellers plejede at tage ind. Det var Minderne fra de bedrøvelige Dage i Oktober 1586, som han søgte at undgaa —

dengang da han og hans Hustru paa Hjemrejsen, ledsagede af Kongen og Dronningen, var komne hertil. Opholdte af en heftig Storm¹ havde de maattet tage ind paa Gedsergaard. Men her var Hertuginde Elisabeth bleven overfalden af Sygdom og havde sluttelig udaandet paa sit gamle Fædrelands Grund paa sin Fødselsdag, den 14de Oktober². Hertug Ulriks Sky for Gaarden medførte Kroens Opblomstring. Enkedronning Sophia, der efter Frederik den Andens Død var paa Nykøbing Slot bleven sin Faders Genbo, søgte nemlig at indrette alt efter Ønske for ham, naar han besøgte Falster. Hun udstyrede Kroen paa det bedste og overlod Kromanden den med Ager og Eng, Brændsel saa meget som han lystede, Olden til 20 Svin og endda et Stykke af Gedsergaards Jorder frit og kvit uden en Skillings Afgift, mod at han til Gengæld ikke var ublu mod sine Gæster og først og fremmest sørgede vel for Hertugen og hans Folk³. Hendes Valg af Kromand var vistnok heldigt, skønt han bar det ildeklingende Navn: Matthias Røver. Det var en af de mange fordums Tjenere hos Frederik den Anden, som Regeringsraaderne gav Afsked, men Enkedronningen atter ansatte hos sig. Han havde i sin Tid været „Enspænder“ som det kaldtes, det vil sige kongeligt Sendebud og Brevdrager, og som saadan gjort mangen Rejse i Tyskland⁴. Han var altsaa i Stand til at forstaa sine Gæsters Sprog. Og en ikke ringe anbefaling for ham var det, at han nylig havde været hos Hertug Ulrik i Mecklenborg og dér afhentet Dronning Sophias Barndomsveninde, Hippolyta Passow, for at være Dronningen til Trøst i hendes Sorg⁵. Han overtog altsaa den ikke uvigtige Post og styrede den til Tilfredshed. Men allerede Aar 1590 døde han⁶. Enkedronningen ansatte da en ny „Enspænder“ i den ledigblevne Plads og gav ham et Magtomraade, der ved sin næsten pudsige Overdrivelse viser, hvilken Vægt hun tillagde Stillingen. Foruden sin Forgængers opnaaede Goder fik han endnu mere af Hovedgaardens Jord og derhos Bestyrelsen af Landtungens Skove og Opsynet med Gedsergaard selv, saa at nu Gaarden kom til at staa under Kroen⁷. Hvorledes dette skulde være endt, hvis man var bleven ved at gaa frem paa denne Vis, er ikke let at sige. Buen slappedes imidlertid, da Hertug Ulrik døde

1603, og Gedser Kro derved sank ned til at være, hvad den var, en slet og ret Kro, om end paa et af Landets mest befærdede Punkter.

Maatte Kroer fremtvinges andre Steder, saa kom de af sig selv i et Par af de største Byer. I Bergen¹, København og navnlig Helsingør skød det op som Paddehatte med Herberger, hvor man kunde faa Natteleje, „en Pot Øl eller otte“, som Datiden udtrykte sig², og muntert Selskab til enhver Tid af Døg-

Fig. 211. „Store Lækkerbidsken“ paa Hjørnet af Østergade og Amågertorv omkring Aar 1700.

net. Men Ulykken var, at de var af den laveste Art, Steder, hvor en Pung saa let kunde blive borte, og ingen var sikker for et Ølkrus i Hovedet eller et Knivstik i Brystet. Alt kunde være besørget, førend Byvagten fik saa meget som banket paa For-

stuedøren. Især udmærkede Kroerne i Forstæderne sig. Ved Nattetid laa de helt udenfor Lov og Ret, og her herskede de vildeste Sæder¹. Anstændige Herberger gaves der kun faa af, og selv de bedste blandt disse tilfredsstillede ikke de Fordringer, som Datiden alt havde lært at stille. Tager vi f. Eks. det bedste Hotel i København, „Oksekoppen“ (Oksehovedet), der laa paa Østergade, paa det Sted, hvor nu Salomons Apotek og dets Nabo-huse ligger, saa benyttedes det ganske vist af bedrestillede. Men dette synes dog for Danskes Vedkommende i Reglen kun at have været i en snæver Vending, naar enten Byen var overfyldt, eller man nødvendigvis skulde bo paa Hotel, som naar man f. Eks. laa i „Indlager“, det vil sige: laa paa egen Bekostning i en Slags Arrest, indtil man havde betalt sin Gæld². Grunden til Oksekoppens ringe Ry maa søges i dens egen Tarvelighed, thi Beliggenheden var ypperlig, og Værten Jørgen Grabow, eller som han i Reglen kaldtes, Jørgen Skræder, var en brav, skikkelig Fyr. Blandt andet havde han engang i samfulde 25 Aar ladet en fattig, tysk Rejsende med Tjener bo paa Hotellet mod det ringe Vederlag af for 12 Daler Torsk om Aaret³. Samme Tysker testamenterede tilsidst Værten alle sine Efterlenskaber, et Testamente, der næppe har gjort denne rigere. Vil man have en Maalestok for Hotellens Godhed, kan man uddrage den af den Omstændighed, at man ikke henviste Udlændinge, som man ønskede vel behandlede, Gesandter eller lignende, til at bo dér. Kun deres Heste og Kuske anbragtes i Oksekoppen. Selv fordeltes de blandt Byens mest velstaaende Mænd, som saa bagefter fik deres Underhold godtgjort⁴. Dette vedblev altsaa Aarhundredet ud at være den almindelige Fremgangsmaade, selv i København. Først ved Midten af det 17de Aarhundrede fik Hovedstaden et aneligt og, som det synes, godt Hotel paa Amagertorv, der bar det lokkende Navn „Store Lækkerbidsken“⁵ (Fig. 211).

I Norge var Fjeldstuerne ubetinget de vigtigste Herberger. Uden dem vilde Forbindelsen til Lands mellem Syd og Nord være afbrudt. Fra gammel Tid havde de derfor været Genstand for særlig Forsorg. De kaldtes oprindelig „Sælehuse“, og i Middelalderen var det især Gejstligheden, der havde taget sig af dem.

Stundom var der endog tæt ved dem bygget en Kirke for de Vejfarende. Saaledes laa der en Kirke oppe paa Dovrefjeld ved det vistnok ældste Sælehus (Fig. 212), Hjærkin. Bosiddende Menighed var her naturligvis ingen af; kun det vilde Fjeld „Snekæften“ laa truende og øde udenfor. Men Pilgrimsvejen til Skt. Olafs Helligdom i Trondhjem gik over Dovre. Messeklokken i Kirken har da vistnok ofte kunnet samle Menighed. Paa Toppen af Filefjeld synes en Kirke endogsaa at have fremkaldt en Fjeldstue. Her var „Maristuen“ (Fig. 213) det ældste „Sælehus“. Men læn-

Fig. 212. Sælehus i vore Dage paa Mosfeldshede paa Island.

gere syd over oppe paa Fjeldet laa en Kirke for de Vejfarende, Thomaskirken.

Denne gav vistnok Anledning til, at en ny Fjeldstue, „Nystuen“, hvortil der godt kunde trænges, anlagdes ogsaa

her. Thomaskirken holdt sig længe efter Reformationen. Sognepræsten i Vang plejede en Gang om Aaret, den 2. Juli, at holde Gudstjeneste heroppe, og Folk fra alle de omliggende Dale strømmede da hid til et stort, festligt Stævne med Marked, Dans og Munterhed. Slagsmaal og Drukkenskab blev imidlertid som oftest Følgen. Aar 1808 blev da Sommermødet forbudt og Kirken nedreven¹.

Ved Reformationen tabte Gejstligheden Evnen til at kunne varetage sit gamle Kald, men Fjeldstuerne maatte ligefuldt fredes. Bygningerne stod der jo. Regeringen var endnu mere end Kirken i Stand til at give Beboerne Lettelser til Løn for deres besværlige Hverv, saasom Skattefrihed, Toldafgift af Gaardene i

Dalene, frit Brændsel o. s. v. Det synes dog, som om man straks efter Reformationen er vendt tilbage til den ældgamle Skik, at lade en Del af Fjeldstuerne staa ubeboede, saa at alt, hvad den Rejsende her kunde vente sig, blot var Værn mod Vejret. I det mindste berettes der, at selv paa den vigtigste Fjeldovergang, over Dovre, var det i det 16de Aarhundrede kun Fjeldstuen Hjærkin, der skulde være beboet. Manden her var pligtig til at vise Folk

Fig. 213. Maristuen paa Filefjeld. Tilvenstre den ældre Stue, tilhøjre Hotel.
(Efter Fotografi af K. Knudsen i Bergen.)

over Fjeldet, samt have Hestefoder og tørt Ved tilrede. At han ogsaa skulde beværte de Rejsende, siges ikke udtrykkeligt. Det hedder kun, at „der er Kedler og Gryder med andet saadant i Stuen“. Derimod berettes, at de to andre Fjeldstuer paa Dovre: Drivstuen mod nord og Fokstuen mod syd var ubeboede. Her fandtes kun „Fyrtøj og Brændeved, saa at man kan faa Ild for sig og ikke af Frost fordærves, naar de maa blive der om Natten og kunne ikke vinde over Fjeldet“¹.

Hvis det forholdt sig saa, og Regeringen har ment saaledes at kunne spare, maa dette dog snart have vist sig uhensigtsmæssigt.

Aar 1628 veed vi med Sikkerhed, at der f. Eks. paa Drivstuen var faste Beboere, hos hvem man kunde faa fuld Forplejning¹.

Det synes, som om disse Fjeldstuer tidligt har erhvervet det Ry for Godhed, som de har vidst at hævde indtil vore Dage. Allerede dengang saa man det Særsyn, at Fortæringen heroppe, hvor alt maatte slæbes milevidt til Fjelds, var billigere end nede i de frugtbare Dalstrøg. Nattely og Fortæring, der saaledes f. Eks.

Fig. 214. Drivstuen paa Vejen over Dovre.
(Efter Fotografi af K. Knudsen i Bergen.)

paa Øjer kostede 2 Rigsorter, og hos Præsterne i Sørum og Rakkestad endogsaa 3, betaltes paa Hjærkin med 1 Rigsort, ja paa Drivstuen (Fig. 214) endog kun med 20 Skillings².

Og vel kunde man trænge til god Forplejning paa disse Steder. Selv paa en Sommerdag kan det jo hænde, at man ved Overgangen over Dovre kommer ud i Snefog paa det vilde Fjeld. Hvor langt haardere var da Turene ikke dengang, da de hyppigt foretoges ved Vintertide. Vejen over Fokstuen, Hjærkin og Drivstuen var ikke til at spøge med i en bidende Nordost, naar Fjeld og Himmel stod i ét, og man med forpisket Ansigt opgav at søge efter Spor i Sneen, følesløs, kun ikke i de stivfrosne Fødder, der

dinglede under Hestebugen. Og dog var Vejen maaske farligere i Vaar eller Høst, naar Snevandet gik med Fart i Elven. I Dalen syd for Dovre førte et Sted en Bro over „Laagen“, 18 Stokke lang, hvilende paa 18 Stenkar i Elven. I det 16de Aarhundrede vidste man at fortælle om en Rytter, der saa Broen skride, medens han var paa den. Han satte Hesten i Rend og slap over; men da han vendte sig om, var der ikke én Stok tilbage af hele Broen. Nordefter langs med „Drivaaen“ var det maaske endnu

Fig. 215. Højjfeld.
(Efter Maleri af J. F. Eckersberg.)

farligere. Ikke mindre end 9 Gange førte Vejen over Elven. Broerne her kunde for en Del ikke fæstes i Klippen, men hang blot opbundne over den brusende Fos¹.

Paa Vejen over Filefjeld var ikke saa mange Broer. Farlig var dog Turen i frossent Føre langs med Lærdalselvns stejle Bredder, og vildsomt deroppe paa de øde Vidder mellem Maristuen og Nystuen.

Men sad man saa optøet og vederkvæget ved det knitrende Baal i Fjeldstuen, skønnede man dobbelt paa al dens Hyggelighed, ikke mindst naar man, som ofte kunde hænde, i flere Dage maatte ligge vejrfast. Det var Husets menneskelige Beboere, der

sørgede vel for En inden Døre, men det var det prægtige Kuld af smaa, kloge Heste, der skaffede En videre og fandt Vej i Sneen eller Taagen, selv hvor Mænd, der var vante til Aaret rundt at færdes paa Fjeldet, opgav det. Begge Parter var Tak værd.

Fjeldstuerne var de uundværligste Herberger i Norge, men mange andre var nødvendige. Der krævedes Herberger for Rejsende ikke blot i de to vigtigste Dalfører, Gudbrandsdalen og Valders, men ogsaa hele Kysten rundt fra Oslo opad Bergen og Trondhjem til. Hverken Kirkens eller Privatmænds Gæstfrihed havde her i Middelalderen kunnet slaa til. Allerede Aar 1303 var det da blevet ved Lov befalet, at der med en Dagsrejses Mellemrum skulde oprettes Værtshuse („tafernishus“) ved Hovedruterne tillands og tilvands¹. Slige Værtshuse skulde være kendelige paa et Skilt, hvor der stod anført, hvilke Sorter Øl man her kunde faa. Der tilstodes Værtshusholderne adskillige Friheder og Begunstigelser, og det tillodes dem at tage en Tredjedel mere end almindelig Pris for Mad, Øl og Hestefoder. Denne Lov synes at have fremkaldt Oprettelsen af ikke faa Herberger baade i Landets Indre og langs Kysten.

Da ved Reformationens Indførelse i Norge den bedste af alle Værter, Kirken, maatte lukke, var der da en dobbelt Art Efterkommere til at tage denne Arv op. Dels de ny lutherske Præster, dels de ogsaa fra tidligere Tid kendte, egentlige Værtshusholdere. I enkelte Tilfælde gled de over i hinanden, idet nu stundom Præster oprettede ligefremme Værtshuse. Ret vel faren var den Rejsende, der paa sin Vej kunde søge Nattely hos de flinkeste af disse Folk. Hvad enten Manden kaldtes Præst eller „Skyds-skaffer“² eller Bonde, og Stedet maaske var en gammel Kongsgaard, kunde man her for gode Ord og Betaling faa Fortæring, Natteleje og friske Heste videre. Prisen var saa temmelig ens. Præsterne synes dog, som rimeligt var, fyldigst at have kunnet udtrykke, hvad slig Gæstfrihed var værd³. Men ilde faren var den Rejsende, der lærte Vrangside af disse Forhold at kende og efter et Dagsridt, eller naar han langs „Agdesiden“s Søkyst ved Mørkets Frembrud søgte Land for at overnatte, kom ind i

et slet Krohus (Fig. 216). Han kunde takke sin Gud, om han slap helskindet derfra. Aar 1607 maatte Christian IV under et Ophold i Stavanger befale, at Kroernes Tal paa „Agdesiden“ skulde stærkt indskrænkes, da „de gav Aarsag til stor Guds Fortørnelse ved Drukkenskab, Drab og i andre Maader“. Antallet af slige Steder naaede, som ovenfor berørt, sit Højdepunkt i Bergen, hvor der ved Aaret 1623 fandtes ikke mindre end 400 Kroer og Kipper¹.

Norge var, hvad Rejse angik, de store Modsætningers Land. Her fandtes baade de mest ufarbare Egne i Norden og de for-

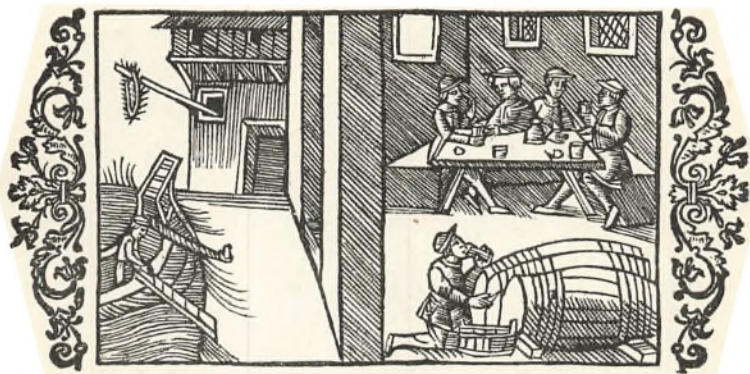

Fig. 216. Kro ved Søen.
(Efter Olaus Magnus.)

synligst indrettede Nattely for Rejsende. Befolkningens Begreber spændte over saa vide Modsætninger som: at det var „mod Landsens Manér“ at tage Penge for Gæstfrihed, — lige til at Præster, som f. Eks. Præsten i Lindaas 1610, fik kongeligt Privilegium paa at maatte holde Kro². Vil man anskueliggøre sig denne Spændvidde i Tankegang og Forhold, sammenstille man blot følgende to Beretninger, der hver især bærer Sandhedens Præg.

Den brave Præst i Bergen, Absalon Pederssøn, skriver: „Sandelig, en from, gudfrygtig og tugtig Person kan vel drage fra Baa-hus og til Vardøhus, hvilken Rejse er længere end tre hundrede Mile, og skal ikke fortære en Daler. Ja, de ere glade, at dennem skeer den Ære, at man vil æde og drikke med dennem (Fig. 217).

Der var en norsk Mand, som sejled herfra og til Danzig og laa udi Herberg dér. Og der han vilde drage ud af Herberget, da æskede Herbergersken Betaling for Øl og Mad. Han spurgte, om han skulde betale Øl og Mad; Værtinden mente: Ja. Han sagde, det var ikke Sædvane udi Norge at tage Penninge for Øl og Mad. Kvinden sagde: Det var Sædvane udi deres Land. Da sagde han: O, du hellige Land, Norge! det første, jeg faar dig at se og kommer med mit Legeme paa Landet, da skal jeg falde paa Knæ og kysse dig. Som han og gjorde“¹. — Omvendt hedder det lidt senere i en Regerings-Indberetning fra Norge: Den

Fig. 217. Nordisk Gæstfrihed.
(Efter Olaus Magnus.)

Kone, som har Herberget ved Overfarten ved Stensfjord (tæt nedenfor „Krokkleven“) ligger „i Ledtog med Røvere, Tyve, Landløbere og Skælmer“. Naar hun sætter Rejsende over (ved Sundvolden) „farer hun helt uskikkelig afsted baade med Fylderi og Overskældning paa dennem, hun overfører, naar de hende ikke dobbelt derfor ville fornøje“².

Det ligger i den menneskelige Natur at betragte alt fremmed med en Blanding af Nysgerrighed og Frygt. Vanen har nu til Dags afstumpet disse Følelser overfor Rejsende; men overalt,

hvor Synet af saadanne er noget uvant, vaagner de paany. I det 16de Aarhundrede, hvor Samfærdselsmidlerne lagde saa store Hindringer i Vejen, og Nyheder, særlig fra Udlandet, kun faldt yderst sjældent for, gjorde begge Følelser sig gældende med deres naturlige Styrke. De lader sig hver især paavise i den Behandling, der blev de Rejsende til Del.

Der fortælles fra England i det 16de Aarhundrede, at en kongelig Brevdrager blev mishandlet i en By i Yorkshire, fordi han ikke vilde eller ikke kunde tilfredsstille Menneskestimens Nysgerrighed; Frygt for saadan Medfart foranledigede stundom Postbudene til at gøre en milevid Omvej¹. Selv om Nysgerrigheden i Danmark ikke gav sig slet saa voldsomme Udtryk, var den dog ligefuldt til Stede, og Rejsende, om det saa kun var en Embedsmand eller Handlende, der i Forretninger havde gæstet København, var i Danmark som i Norge altid sikre paa en opmærksom Tilhørerkreds. Frederik den Anden maatte oftere indskærpe Lensmænd og Borgemestre, at de ikke paa egen Haand maatte modtage og huse Rejsende paa hans Gaarde eller paa hans Regning². Den stadige Lejlighed til at omgaas fremmede og spørge nyt var en Side ved Tolderens Virksomhed i Helsingør, der gjorde hans Stilling til en af de betydningsfuldeste i Landet. Og rundt om i By og paa Land blandt Adelsmænd og Gejstlige, der selv havde rejst i Udlandet, hørte en Samtale med en Udlænding, Oprfriskning af gamle Minder og lidt Næring for den afbrudte Kundskab om, hvad der foregik i Evropa, til en af de mest udsøgte Nydelser, hvorpaa der saa atter aarevis kunde tæres.

Men ved Siden af denne Glæde over de fremmede gik der en naturlig Frygt for, hvad de vel kunde føre i deres Skjold. Mistænksomhed avledes af de stillestaaende Forhold. Et berettiget Udtryk fandt denne Følelse i de strenge Forholdsregler, der toges med Hensyn til de Rejsendes Pas. Uden skriftlig Tilladelse fra Kongen maatte ingen tilstedes at komme ind i Landet. Ved hvert Færgested skulde man undersøges og standses, hvis Passet ikke var i Orden. Lignende Undersøgelser skulde finde Sted i Byporten, hvor man drog ind i en Købstad for at søge Natteherberge³. Der var store Bøder for Værter, som ikke anmeldte de

Gæster, de husede¹. Ved Bortrejsen var lignende Omstændigheder. Enhver, Indfødt som Udlænding, der drog fra et „Land“ til et andet, det vil sige fra Sjælland til Fyn eller fra Fyn til Jylland, skulde være forsynet med skriftlig Tilladelse til at foretage Rejsen². Og forlod man en By for at nedsætte sig i en anden, havde man at medbringe Skudsmaal fra Borgerne i den første for, hvorledes man havde opført sig³.

Dissé Bestemmelser var især i Søbyer, og først og fremmest i Helsingør, vanskelige at gennemføre. Trods de haarde Straffe for uanmeldt at hidbringe og huse fremmede — Tab af Skib og Tab af Formue⁴ — blev Forbudet dog ofte overtraadt og kunde ikke overholdes. Selv den største Aarvaagenhed kunde ikke passe paa de Hundreder af Joller, der i den travle Tid daglig lagde til Land fra de ventende Skibe. Og Værterne i Land hverken kunde eller vilde anmelde hver drukken Gæst, der ikke kom ombord, før Mørket faldt paa. Det var Følelsen af denne Uformuenhed, der gav Frygten sin Brodd og hidsede den levende Indbildningskraft. Hertil kom, at Datidens Krigsbrug tillod Anvendelsen af Midler, som Nutiden fordømmer. Udsendelsen af Snigmordere, Mordbrændere og slige Folk var ingenlunde ualmindelig. Det er da let forstaaeligt, at Regeringen var paa sin Post og med Flid søgte at fremkalde den største Mistænksomhed overfor Rejsende. Aar 1541 paastodes det, at der var ankommet lejede Mordbrændere til Danmark, og Aar 1563 gik Rygtet, at Kongen af Sverige skulde have hidsendt flere Hundrede saadanne for hemmeligt at sætte Ild paa Byer og Herregaarde. Begge Gange tog Regeringen Sagen i sin Haand, ikke for at berolige Stemningen, men for at paabyde den størst mulige Forsigtighed i den Anledning, skærpet Tilsyn med alle Rejsende og behørig Slukningsredskaber paa rede Haand⁵.

Det var saa langt fra, at fredelige Forhold bragte Frygten til Ro, at tværtimod selve Stilheden synes at have forekommet mistænkelig. Der var jo stadig Uro i Nabolandene, og Danmark-Norges Stilling som en af de største protestantiske Magter maatte medføre dobbelt Fare for Pavens og hans Tilhængeres Anslag. Kom disse fremmede ikke for andet, saa kom de vel for at udspejde

Landet¹. Aar 1584, midt i den dybeste Fred, udgik der Befaling til alle Lensmænd om at passe særligt godt paa, især paa Italienerne, Franskmand og Spaniere. Det var ikke umuligt, at slige Folk kunde falde paa at snige sig ind i Landet for at afstedkomme Ulykker. Til Christoffer Valkendorf skrev Kongen, at han nærmest frygtede Ildspasættelse paa Flaaden, hvorfor Vagterne paa Holmen skulde fordobles¹.

Under slige Forhold var det en ganske egen Sag at komme som Rejsende til Norden. Selv om Pas og alt var i Orden, kunde en tilfældig Omstændighed, en samtidig opstaaet Ildebrand eller sligt, udsætte En for Livsfare overfor den ophidsede, mistænksomme Befolkning. Antallet af blotte Lystrejsende var derfor og maatte nødvendigvis være grumme ringe i hine Tider.

I Bog

Henvisninger og Anmærkninger

S. 18. ¹ Dette Tal fremkommer ved til Danmarks 700 Kvadratmil at føje Sønderjyllands 160, Skaanes 199, Hallands 89, Blekinges 53, Gotlands 58, Øsels 45 og for Stifterne Wieck og Kurland med et rundt Tal 100 Kvadratmil. — ² Nemlig: Norge 5,750, Island 1,870, Færøerne 24, Herjedalen og Jemteland 900 og Bohuslen 90 Kvadratmil.

S. 20. ¹ Danske Magazin tredje Række IV 329. Arennt Berntsen: Danmarckis og Norgis Frugtbar-Herlighed. Kbhvn. 1656. Side 164. — ² Braun: theatrum urbium IV, Dania. Ny kongelig Samling 4to no 649 S. 100. Suhms Samlinger I 2, 63. Danske Samlinger 2. Række IV 11.

S. 21. ¹ Slange: Kong Christian den Fjerdes Historie 4de Part S. 788. — ² C. C. Andresen: Om Klitformationen og Klittens Behandling og Bestyrelse. Kbhvn. 1861. S. 68—73; 222; 234. De følgende Oplysninger er, hvor ingen anden Kilde angives, hentede fra dette Skrift. — ³ N. Juul i Naturhistorisk Tidsskrift, udg. af Henrik Krøyer II 69 og 225—26.

S. 22. ¹ J. C. Hald: Ringkiøbing Amt. Kbhvn. 1833. S. 36.

S. 24. ¹ C. C. Andresen: Om Klitformationen og Klittens Behandling og Bestyrelse. Kbhvn. 1861. S. 68—73; 222; 234. Johannes Steenstrup af modsat Mening. Hist. Tidsskr. VIII 1, 153.

S. 25. ¹ P. Adler: Efterretninger angaaende Byen Ribe. 1842. S. 37. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie. Kbhvn. 1870. IV 1, 83—85.

S. 26. ¹ H. Ranzau: Cimbræ chersonesi descriptio (Westphalen: monumenta inedita. Tom. 1 pag. 3 og col. 77.) Ranzau siger, at det var Halvøen Kegenæs paa Als, der kunde føde 18,000 Svin. Vaupell (De danske Skove. S. 11) drager med Rette dette i Tvivl, efterdi Skovene paa Kegenæs ikke kunde udgøre mere end 2,000 Tønder Land. Jeg antager, at Rantzau har indskrænket til Kegenæs, hvad der gjaldt en større Skovstrækning paa den og i dens Nærhed; som ivrig Godsejer har R. næppe taget fejl i Tallet paa Svinene. — ² Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden. Kbhvn. 1867. S. 32; 44; 105; 122. — ³ Dalgas: anf. Skr. S. 44; 113. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun I 350; II 111; III 342; og 2. Række IV 16 og 76. Hald: Ringkiøbing Amt. 1833. S. 213—14. T. A. Beckers Samlinger (Skove) Ny kongelig Samling 4to no. 868 ^l.

S. 27. ¹ Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden S. 88; 93; 99; 101; 102. Vaupell: De danske Skove. Kbhvn. 1863. S. 33 og 296—308. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 80. Den Danske Atlas. Kbhvn. 1768 IV 481. — ² Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden, S. 31—38. — ³ Om Skovene i Agger Sogn meddeeler

T. A. Becker, at de blev nedhuggede 1669—84. Beckers Samlinger (Skove) Ny kongelig Samling 4to no. 868 l. — Ved Holstebro: Danske Samlinger 2. Række IV 16. — Viborg, Vaupell: De danske Skove. S. 306—8. Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 325. — Lysgaard Herred, Blicher: Topographie over Vium Præstekald S. 80; Den Danske Atlas IV 481. — Ringkøbing, Hald: Ringkøbing Amt S. 215 Anm. — Lundenæs og Lindeballe, Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden S. 101 og 124. — Gjernstrup, Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun IV 94. — ⁴ C. Nyrop: Dansk Jern, Historisk Tidsskrift 4. Række VI 143. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 81—82. — ⁵ Secher: Danske Herregaarde XVIII Dueholm Kloster. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. S. 47. — Fur betegnes som „sylvis superba“. Westphalen: Monumenta inedita Tom. I col. 79. — ⁶ Den Danske Atlas V 406; 407; 481; 493; 505; 507. — ⁷ Gaardboe i Samlinger til jydsk Historie og Topografi VI 112. — ⁸ Vaupell: De danske Skove. S. 296. Saml. til jydsk Historie og Topog. III 36; VI 107—21. Om Skovene ved Børglum, Sejlstrup, Vrejlv, Aastrup og Halsmark se: Optegnelser om Ved til Fyrlampen Aar 1564 i Rigsarkivets „Danske Samlinger, Stranding“, no. 653. — ⁹ Jydske Tegnelser 7. Juni 1594. — ¹⁰ Danske Samlinger udg. af Chr. Brunn I 136—37.

S. 28. ¹ Besigtelse af Vorgaard af 28. Februar 1578: Rigsarkivet, Cancelliets Aflevering, Besigtelser no. 189 B 15. — ² Vaupell: De danske Skove. S. 290. — ³ Rigsarkivet: Topografisk Samling. Onsild Herred no. 2 og 3. — ⁴ Læsø: Jydske Tegnelser 1. Februar 1592, Bind IV S. 285—86. Westphalen: Monumenta inedita Tom I col. 78. Deichmann-Branth i Botanisk Tidsskrift 2. Række I 169. Anholt: Tegnelser over alle Lande 8. April 1564, Bind VII S. 685. Jydske Tegnelser 5. og 12. Marts 1591. Sprog: Danske Magazin 3. Række III 75—76. Amager: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. S. 5—8. G. F. Lassen: Dokumenter og Actst. til Kbhvns. Befæstnings Historie S. 188. — ⁵ Danske Kongers Historie 73 dddd: Forleningsbrev for Michel von Westensen med Gedsler Kro. Datum mangler, 1591. ⁶ P. Friis Edvardsen: Schiel-schiør Kibstæds gamle og nuværende Tilstand, Sorø 1759, S. 191—200. — ⁷ Hist. Tidsskrift 4. Række VI 334. — ⁸ Vaupell: De danske Skove. S. 23. — ⁹ Helsingborg Lensregnskab $\frac{1}{6}$ 1574— $\frac{1}{6}$ 1575. Rigsarkivet. — ¹⁰ Chr. Lütken: Statistisk Beskrivelse af de danske Statsskove. København 1870. S. 1. — ¹¹ Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Christiania 1871. S. 548. I Chr. Lütken fortjenstfulde Skrift: Statistisk Beskr. af de danske Statsskove S. 1 har der indneget sig den Fejltagelse, at Norges Skovareal er anslaaet til 2,200 Kvadratmil istedenfor til 1,200. Den herpaa byggede høje Værdsættelse af Norge som Skovland maa følgelig betydeligt indskrænkes.

S. 29. ¹ P. Chr. Asbjørnsen: Om Skovene og om et ordnet Skovbrug i Norge. Christiania 1855. S. 147. — ² P. Claussøn: Norriges Bescriffelse. Kbhvn. 1632. S. 38. (Samlede Skrifter udg. af G. Storm. S. 289.) — ³ J. P. Barth: Om Skovene i deres Forhold til Nationaloeconomien. Christiania 1857. Side 91—97. Ifølge Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge 1871 S. 563 leveres for Tiden aarligt til Røraas Kobberværk ikke mindre end 10,000 Læster Trækul. — ⁴ Broch: Statist. Årbog for Norge 1871. S. 561—68.

S. 30. ¹ Gløersen: Indberetning om Skovundersøgelser i Søndre Bergenhus Amt. Christiania 1865. S. 4. — ² Forskellige Indberetninger fra de ved Statens Forstvæsen ansatte Funktionærer 1857—73. S. 426.

S. 31. ¹ Beskrivelsen af Naturforholdene støtter sig til Forfatterens egne Iagttagelser under Rejser i 1878—1907. — ² Medens i Kristiania og Hamar Stifter 36°/₁₀₀ af Fladerummet er bevokset med Skov, udgør i Bergens Stift Skovarealet kun 7°/₁₀₀. Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 548. — ³ Indberetninger fra de ved Statens Forstvæsen ansatte Funktionærer 1857—73. S. 426—35. — ⁴ Norske Rigsregistrarer I 313—14; 432. II 492; 617. — ⁵ Norske Rigsregistrarer II 565. — ⁶ F. C. Schübler: Die Culturpflanzen Norwegens. Christiania 1862. S. 56. — ⁷ Samme Skrift S. 59—60. — ⁸ Norske Rigsregistrarer I 357. II 346; 376; 684. — ⁹ Samme Skrift II 10. Peder Claussøn Friis erklærer dog, at paa Jæderen ikke paa hans Tid mere

findes Skov. (Samlede Skrifter v. G. Storm. S. 126). ¹⁰ Christiania Posten 1849. Nummer 367 og 369. — ¹¹ Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. 1871. S. 695. — ¹² Bevisstederne findes senere anførte under „Klima“.

S. 32. ¹ Danske Magazin 4. Række I 134. — ² Danske Magazin IV 31. — ³ Registre over alle Lande, Søndag næst efter Helligkors Dag exaltationis (16. September) 1537. — ⁴ Sjællandske Tegnelser December 1594. Bind XVIII Blad 372—73. — ⁵ Skaanske Registre 7. Juli 1593. — ⁶ Norske Rigsregistrarer II 257. — ⁷ Tegnelser over alle Lande 1. Januar 1560, 5. Mai 1562, 19. Mai 1564. — ⁸ Af Stenkul indførtes i Danmark Aar 1874 for 11,700,000 Kr. og udførtes for 1,429,000 Kr. Forbruget i Landet selv svarer altsaa til noget over 10 Mill. Kroner. Af Tømmer og Træ indførtes i samme Aar for 23,178.000 Kr. og udførtes for 1,800,000 Kr. Falbe-Hansen og William Scharling: Danmarks Statistik. Kbhvn. 1878. III 515.

S. 34. ¹ Det var en Undersøgelse værd, om ikke de sværeste Fyrrestammer i Nutiden, der fortrinvis findes i Finnmarken (F. C. Schübler: Die Culturpflanzen Norwegens. Christiania 1862. S. 57), vokser under Forhold, der kommer det 16. Aarhundredes halve Urskovstilstand nærmest. Det synes endnu ikke tilstrækkelig undersøgt, om Stammer, der vokser paa afskovet Grund, selv om de faa den behørig Tid til at vokse, alligevel kunne naa deres Forgængeres Førlighed. — ² Norske Rigsregistrarer II 714. Norske Samlinger. Christiania 1852. I 115—19. En „Palme“ regnes i Norge = 3, ^{1/2} danske Tommer. — ³ Danske Magazin 4. Række I 62. Norske Rigsregistrarer II 507. — ⁴ P. Friis Edvardsen: En ringe Underretning om Schielschior Kiøbstæds gamle og nuværende Tilstand. Sorøe 1759. S. 198—99. — ⁵ Vaupell: De danske Skove. S. 20; 127—53.

S. 36. ¹ Japetus Steenstrup: Tørvemosernes Bidrag til Kundskab om Landets forhistoriske Natur og Kultur. Kbhvn. 1870. S. 7—8. Samme Forfatter: Geognostisk-geologisk Undersøgelse af Skovmoserne Vindesdam og Lilleløse. Kbhvn. 1841. S. 69.

S. 37. ¹ Ifølge Resen skal Fyrreskoven paa Fur være bleven omhugget i Krigen 1625—29. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 47. Smlgn. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 377. I Skrivelse af 8. April 1564 til Jørgen Rosenkrands hedder det, at Kongen har forfaret, at der paa Anholt skal ligge en Granel eller Fyrreskov, som forhugges for at holde Fyrlampen sammesteds ved Magt. Dette forbydes. Tegnelser over alle Lande. Bind VII S. 685. Om Læsø Fyrreskove se Deichmann-Branth: Botanisk Tidsskrift 2. Række I 169. — ² Vaupell: De danske Skove. S. 219—92. — ³ Samme Skrift S. 105.

S. 39. ¹ Om Kampen mellem Bøgen og Egen se Vaupell: De danske Skove. S. 86—97 og 154—309.

S. 40. ¹ Samme Skrift Side 189. — ² Registret til Trap: Stat. topogr. Beskrivelse af Kongeriget Danmark. 2. Udgave. — ³ Johannes Steenstrup: Normannerne I 181—84.

S. 41. ¹ Udvalgte danske Viser fra Middelalderen, udgivne af Abrahamson, Nyerup og Rahbek. Kbhvn. 1812—14. I 55; 64; 242; 243; 248; 250; 257; 277; 300. III 47; 53; 94; 99—100; 231; 232; 237; 319; 344; 372; 383. IV 1; 88; 92; 170; 227; 258. — ² Norske Rigsregistrarer: Søkysten i Almindelighed: II 492; 617; 636. Bergenhus Lehn: I 313—14; 432. II 565. Lister: I 357. II 684. Nedenæs: II 7; 316; 597—98; 672. Agdesiden i Almindelighed: II 183. Bratsberg: II 315; 542; 598. Akershus: II 315; 352. Båhus: næsten hver Gang Egetømmer omtales. Om Agdesiden se desuden: Norske Samlinger I 593—603. Om Nedenæs: P. Claussøn: Norriges Beskrivelse. Kbhvn. 1632. S. 49. (Saml. Skrft. v. G. Storm 301—5.) — ³ Norske Samlinger I 594.

S. 43. ¹ Om dette og det følgende se: J. B. Barth: Om Skovene i deres Forhold til Nationaløkonomien. Christiania 1857. S. 152—68. Samme Forfatter: De danske Heder og deres Dannelse. Forchammers Svar. Nordisk Universitets-Tidsskrift I. og 3. Aargang. Gløersen: Indberetning om Skovundersøgelser i Stavanger Stift. Christiania 1865. S. 30—32. Dito om Søndre Bergenhus Amt. S. 8—9. Vaupell: De danske Skove. S. 304. C. Olufsen: Oeconomiske Annaler. Kbhvn. 1802. III 105.

- S. 44. ¹ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Meilgaard.
- S. 46. ¹ C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 244—45.
- S. 47. ¹ C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 19. — ² Danske Magazin IV 286—87.
- S. 49. ¹ G. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 74—77. — ² Om dette Tal, der fremkommer ved at multiplicere Byens takserede Væbning 335 Mand (Nyt historisk Tidsskrift I 201) med 8, se nærmere under Købstædernes Størrelse.
- S. 50. ¹ Jydske Registre 11te Juni 1593. ² Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 75.
- S. 51. ¹ Samme Sted. Jydske Tegnelser 28 Januar og 1 Marts 1594. — ² Jydske Registre 11 Juni 1593. — ³ Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 39—48. V 151—55. — ⁴ Rigsarkivets Topogr. Samling. Aalborg f. l. no. 35. Trap: Stat.-topog. Beskrivelse af Danmark 2. Udg. V 53 og 55. C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 222 — ⁵ Erich Pontoppidan: Kirchen Historie des Reichs Dänne-marck. Kopenhagen 1747. S. 433. Trap: Stat.-topog. Beskrivelse af Danmark, 2. Udg. V 96. — ⁶ „Anno 1582: Hunne Sogn er nu fast mestendels fordærvet af Sand“. Rigsarkivets topogr. Samling. Vendelbo Stift. no. 6. Den kgl. Befaling om at omtaksere de skadelidte Egne er af 17 Mai 1584. Topog. Sml. Aalborg f. l. no. 35. Trap: Stat.-topog. Beskrivelse af Danmark. 2. Udg. V 98.
- S. 52. ¹ C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 222—24. Jydske Tegnelser 24 Marts 1592 og 26 Mai 1593. — ² Danske Magazin VI 319—20. Den Danske Atlas. Kbhvn. 1769. Tomus V 406; 407; 481; 493; 505; 507. L. Esmarch: Hist. Efterretning om Sandflugten i Nørrejylland. Kbhvn. 1817. S. 63. H. Ranzau: Cimbrice chersonesi descriptio. (Westphalen: Monumenta inedita Tom. I col. 67—68): loca ista (Thy) nunc arboribus nudata. olim densissimis instructa. — ³ C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 235—36. Samlinger til jydsk Hist. og Topog. II 306—9.
- S. 53. ¹ Jydske Tegnelser 14 September 1593. — ² Jydske Tegnelser 28 Februar 1596. — ³ C. C. Andresen: Om Klitformationen. S. 244—45. — ⁴ Jydske Tegnelser 14 Marts 1502. — ⁵ Jydske Tegnelser 1592. Viborg Kapitels Skove paa Læsø er blevne utilbørligt forhuggede. „Derved kan forsaarsages, at Landet i Fremtiden kunde fordærves og af Sand ødelægges, som en Part deraf allerede skal være begyndt og daglig formedelst saadan mærkelig Skovhugst videre kan formodes at skulle Fremgang fange“.
- S. 54. ¹ C. C. Andresen: Om Klitformationen S. 245—47. — ² C. E. Secher: Om Agerbruget i Sjælland i det 17de Aarhundrede. Ugeskrift for Landmænd 5. Række II 275. 1597 Gjerlev, Ferslev og en Del af Øvre-Draaby i Horns Herred. 1603 Melby Sogn paa Halsnæs. — ³ C. C. Andresen: Om Klitformationen S. 248—50. — ⁴ Rigsarkivets topogr. Saml. Tranekær no. 22. Aar 1580 Ristinge By i Humle Sogn. — ⁵ Om Sandflugten i Sjælland i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede se: Rigsarkivets: Cancelliets Aflevering. 39. Skab 9. Pakke 120. — ⁶ Skaanske Tegnelser I September 1591. — ⁷ Skaanske Tegnelser 19 November 1594.
- S. 55. ¹ Præsterelationer af 1624. Suhms Samlinger I 1, 108.
- S. 56. ¹ C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536. IV 1, 76—77.
- S. 57. ¹ C. C. Andresen: Om Klitformationen S. 78—79. L. Esmarch: Historisk Efterretning om Sandflugten i Nørre-Jylland. Kbhvn. 1817. S. 29—41.
- S. 58. ¹ Norske Magazin I 360 og 440—41. — ² Peder Claussøn: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 111—13. (Saml. Skrifter v. G. Storm S. 379.) Smlgn: Norske Magazin I 110. Broch: Kongeriget Norge. Kristiania 1876. S. 12. — ³ Nye danske Magazin V 124. — ⁴ Nyt historisk Tidsskrift IV 289; 290 og 294. — ⁵ Tyge Brahes meteorologiske Dagbog holdt paa Uraniborg for Aarene 1582—97. Kbhvn. 1876. — ⁶ Poul la Cour: Sammendrag af Vejr-lagttagelserne i Tyge Brahes meteorologiske Dagbog. S. XL—XLII.
- S. 60. ¹ Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. Fol. S. 74. Anm. 7. — ² Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun V 51. — ³ Tyge Brahes meteorolo-

logiske Dagbog. S. 121—22. — ⁴ Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Ny Udg. Kbhvn. 1824. S. 343.

S. 61. ¹ C. Paludan-Müller: Kort Fremstilling af det kirkelige Kalendervæsen. Odense 1847. S. 46—52; 74—76. — ² Poul la Cour: Sammendrag af Vejr-lagttagelserne i Tyge Brahes meteorologiske Dagbog. S. X. — ³ Samme Skrift S. IX. — ⁴ Samme Skrift S. VII.

S. 62. ¹ Gløersen: Indberetning om de i 1864 anstillede Skovundersøgelser i Stavanger Amt. Christiania 1865. S. 13—14. Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 471. P. C. Asbjørnsen: Om Skovene og et ordnet Skovbrug i Norge. Christiania 1855. S. 23. — ² Gløersen: Anførte Skrift S. 14.

S. 64. ¹ Poul la Cour: Sammendrag af Vejr-lagttagelserne i Tyge Brahes meteorologiske Dagbog. S. XXXIX—XLII. Ved Benyttelsen af den paa Figuren (S. XLI) givne grafiske Fremstilling iagttag man vel Forfatterens Vink om, at de tvende Kurver ikke betegne det Samme: ellers vilde Forskellen mellem dengang og nu blive overordentlig stor. — ² Samme Skrift S. XLIII.

S. 65. ¹ J. B. Barth: Om Skovene i deres Forhold til Nationaloecnomien. Christiania 1857. S. 147.

S. 66. ¹ Oratio de vita et obitu Grundith ab Andrea Severino Welleio. pag. O. 4.

S. 67. ¹ Krag: Christian den Tredies Historie (dansk Oversættelse) S. 537. — ² Norsk hist. Tidsskrift II 327—28. — ³ Saxo Grammaticus. ed. P. E. Müller p. 247—48. — ⁴ A. S. Vedel: ovenanførte Sted. Westphalen: Monumenta inedita. Tom. I pag. 4. Ny kgl. Samling 4to no. 649. pag. 311. — ⁵ Braun: theatrum urbium. IV. Dania.

S. 68. ¹ Slange: Christian den Fjerdes Historie IV^{de} Part S. 694—95. — ² Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 142—50; IV 261—62; 268. V 38; 160—61. Ed. Erslev: Om de glubende Dyrs Undergang i Nørrejyland. Kbhvn. 1871. S. 8—25.

S. 69. ¹ Westphalen: Monumenta inedita, Tom. I pag. 4. Ny kgl. Samling 4to no. 649. pag. 311. (Suhms Nye Samlinger III 176.) — ² Dansk historisk Almanak for Aaret 1773, udg. af det kgl. Videnskabernes Societet. Den 9 November. — ³ Ed. Erslev: om de glubende Dyrs Undergang i Nørrejyland. S. 27—28.

S. 71. ¹ Jydske Tegnelser den 25 August 1589 og den 31 Oktober 1590. — ² Jonas Koldingensis: Daniaë descriptio. Francofurti ad Moenum 1594. pag. 78. — ³ Ed. Erslev: anf. Skr. S. 29.

S. 72. ¹ Tegnelser over alle Lande den 7 Juni 1562. Danske Kongers Historie 73 dd. den 9 September 1589.

S. 73. ¹ Tagebuch Christians des jüngerer, Fürst zu Anhalt. Leipzig 1858. S. 98. — ² Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. V 54—55. — Jydske Tegnelser den 25 August 1589. — ⁴ Rigsarkivets topografiske Samling, Silkeborg no. 16. — ⁵ Jonas Koldingensis: Daniaë descriptio, Francofurti ad Moenum 1549. pag. 78.

S. 74. ¹ Sjællandske Tegnelser den 30 Januar 1582 og 23 Februar 1583. — ² Tagebuch Christians des jüngerer, Fürst zu Anhalt S. 90. — ³ Thura: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. S. 9.

S. 75. ¹ Brehm: Pattedyrenes Liv. 2. Udg. 1881. S. 380—83. Tauber.

S. 76. ¹ Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 603. — ² Tagebuch Christians des jüngerer, Fürst zu Anhalt. S. 90.

S. 77. ¹ Samme Skrift S. 103. Ved en Svanejagt den 26 Juli 1692 paa Gedser skød Kongen og Dronningen 420 Svaner. Dansk Hist. Almanak for Aaret 1773. — ² Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeb. von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. S. 54. — ³ Braun: theatrum urbium. IV. Dania.

S. 80. ¹ Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter udg. af Gustav Storm. Kristiania 1877. I. S. 19 og 22. De følgende Meddelelser om Norges Dyreliv er, hvor ingen anden Kilde anføres, alle hentede fra dette Skrift.

S. 81. ¹ Samme Skrift S. 377.

S. 82. ¹ Peder Claussøn: Samlede Skrifter S. 16. E. Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 27.

S. 83. ¹ P. Claussøn: Norriges Bescriffuelse S. 112. (Saml. Skrift. S. 376.) — ² E. Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 26.

S. 85. ¹ Samme Sted.

S. 88. ¹ Olaus Magnus: Historia de rebus Septentrionalibus. (Romæ 1555) pag. 621.

S. 93. ¹ Eiler Sundt: Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. Christiania 1852. S. 152 fig. Hans Strøm: Beskrivelse over Fogderiet Søndmør. Sorøe 1762. I 387. — ² Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 607.

S. 96. ¹ „Agdesiden“: Nedenæs', Mandals og Lister Len. „Den kaldis Agde, for den strecker sig langs ved Haffuit“. P. Claussøn Friis: Saml. Skrifter v. G. Storm. S. 301.

S. 97. ¹ Norske Rigsregistranter II 103—4.

S. 98. ¹ Om Rensdyrjagt se P. Chr. Asbjørnsen: Norske Huldre-Eventyr og Folkesagn. Christiania 1870. Rensdyrjagt paa Ronderne. S. 171. — ² Norske Rigsregistranter II 351.

S. 100. ¹ Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 608—9. — ² Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1877. S. 34.

S. 101. ¹ Broch: ovenn. Skrift. S. 605. — ² P. Claussøn: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 84—85.

S. 102. ¹ Norske Rigsregistranter I 238. Brevet om Hundene er, saavidt vides, ikke trykt i Norske Rigsregistranter. Det findes i Rigsarkivet. Tegnelser over alle Lande: Fr. II til Erik Rosenkrands og Eskild Gøye, dat. Emkloster den 16 April 1560. — ² Norske Rigsregistranter II 122.

S. 103. ¹ Tegnelser over alle Lande den 28 Juli 1563.

S. 106. ¹ Danske Magazin VI 226. (I Timber = 40). — ² Olaus Magnus: Historia de rebus Septentrionalibus. (Romæ 1555) p. 614. — ³ Hans Forsell: Sveriges inre Hist. II. Sthlm. 1875. Nr. II. Tabeller öfver utförseln.

S. 115. ¹ Westphalen: Monumenta inedita. Tom I. pag. 4. — ² Erich Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 42. Joh. Michael Lund: Forsøg til Beskrivelse over Øvre-Tellemarken i Norge. Kbhvn. 1785. S. 35—39. — ³ Hans Forsell: Sveriges inre Historia. Andra Delen. Stokhlm. 1875. Nr. II Tabeller öfver utförseln. — Jon Olafssons Oplevelser som Ostindiefarer. Kbhvn. 1907. S. 65.

S. 118. ¹ Forsell: Statistik öfver Sverige. 4de Upplagen. Stockholm 1844. S. 115; for Danmarks og Norges Vedkommende se de følgende Henvisninger. — ² F. Hammerich i Historisk Tidsskrift 3. Række II 28—44. Joh. Grundtvig: Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1872: S. 208—14. Trods disse to Forfatters noget afvigende Resultater anser jeg dog de af dem fremdragne Vidnesbyrd for at være ret vel samstemmende. Det ringere Slutningstal hos Grundtvig fremkommer ved, at Landbefolkningen paa Sjælland, Møen, Falster og Lolland Aar 1645 antages for, i Overensstemmelse med Forholdene 1769—1870, at have udgjort 27 Procent af Danmarks samlede Befolkning. Saa høj en Procentværdi tør jeg imidlertid ikke tillægge Befolkningen i disse Landsdele ved Aaret 1645, da netop disse Egne led under Vornedskabets hele Tryk, medens Jylland endnu ikke ganske havde tabt sin tidligere Flor. — ³ Aschehoug i Langes Norske Tidsskrift for Videnskab og Literatur. Christiania 1842. II 305—407.

S. 119. ¹ Velschow i Historisk Tidsskrift IV, 7. — ² Ifølge Registre og Mandtal paa Madskatterne af 1580 og 1583 for Malmøhus Len (Bilag til Malmøhus Lensregnskaber af samme Aar, Rigsarkivet) udgjorde Antallet af Bønderne i Lenet Aar 1580: 3,835 Mand, og Aar 1583: 4,139 Mand, hvilke Tal endda ikke angive den fulde Forøgelse, idet Børing Birk 1580 regnedes med til Lenet men ikke 1583, og Fru Tale Ulfstand i Mellemtiden havde gjort 30 Lejebønder til sine Ugedagsmænd, saa at disse heller ikke forekomme i Regnskabet af 1583.

S. 120. ¹ Carlson: Sveriges Historia under Konungarne af Phalziska Huset. Stklm. 1856. II 5. — ² Encyclopædia Britannica 9. og 8. Udgave, Artiklerne „England“ og

„Scotland“. England med Wales talte Aar 1650: 5,450,000 Indb. (having probably risen less than half a million during the lapse of a century); Aar 1750: 6,400,000 Indb.; Aar 1801: 8,892,000 Indb.; Aar 1874: 23,500,000 Indb. Skotlands Folkemængde var Aar 1707: 1,050,000 Indb.; Aar 1755: 1,265,000 Indb., og Aar 1874: 3,500,000 Indb.

S. 122. ¹ I Christiania og Hamar Stifter er 36 Procent af Fladerummet bevokset med Skov, i Bergens Stift kun 7 Procent. I Jarlsberg og Laurvigs, Smaalenes og Akershus' Amter findes Norges tætteste Befolkning, nemlig 2041, 1245 og 1138 Mennesker paa hver (geografisk) Kvadratmil. I det Vestenfjeldske har de tættest befolkede Egne, Stavanger og Søndre Bergenhus Amter, ikke mere end 630 og 424 Indbyggere paa hver Kvadratmil. (O. J. Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 28—29 og 548). I Jylland er kun 2,60 Procent af Arealet bevokset med Skov, paa den fynske Øgruppe er 5,87, paa den sjællandske 9,71 Procent. (Lütken: De danske Stats-skove. S. 3.) I Jylland bor der 1,748 Mennesker paa hver Kvadratmil, i Fyn 3,722 og i Sjælland 4,762. Paa Jyllands Vestkyst er i Thisted Amt kun 0,02 Procent af Fladerummet skovbevokset, i Ringkøbing Amt 0,44 Procent, i Ribe Amt 0,67 Procent. Paa Østkysten er i Aarhus Amt 7,26 Procent af Arealet bevokset med Skov. (Samme Skrift. S. 3.) I Ringkøbing Amt bo 902 Mennesker paa hver Kvadratmil, i Aarhus Amt 2,785. —

² Som Eksempel paa befolkningens forskellige Tilvækst i Norges østlige og vestlige Egne i Tidsrummet 1665—1801 kan anføres, at Tilvæksten alene hos Landbefolkningen i denne Tid har været: i Hedemarken 227 Procent, i Buskerud 213 Procent, i Christians Amt 171 og i Akershus 166 Procent, medens den i intet af de vesten- og nordenfjeldske Amter er naaet til 84 Procent, i Lister og Mandal endog har indskrænket sig til 39 Procent. (T. H. Aschehoug i Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur, udg. af Lange. Christiania 1842. 2. Aargang. S. 403—4). — ³ Falkman: Om Svenska skogarnas nuvarande tillstånd. Stockholm 1852. S. 119—24. — ⁴ O. Nielsen: Historiske Efterretninger om Skadst Herred. S. 227. — ⁵ Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 267.

S. 123. ¹ *Scriptores rerum Danicarum*. III 280—81. — ² Danske Magazin II 209.

S. 124. ¹ Jens Kraft: *Topog.-Stat. Beskrivelse over Kongeriget Norge* VI 524—25.

S. 125. ¹ Christiania Posten 1849 no. 367 og 369.

S. 126. ¹ Broch: Kongeriget Norge og det Norske Folk. Kristiania 1876. S. 19. — Norge i det 19de Aarhundrede I 200. — ² Fr. II anslog Antallet af bosiddende Bønder i Danmark til noget over 100,000. (P. V. Jacobsen: Det danske Skattevæsen under Chr. III og Fr. II. S. 194.) Fradrages den til Skaane, Halland og Blekinge svarende Del, vil Resten blive omtrent 70,000. I Aaret 1873 udgjorde Antallet af Bøndergaarde paa 1 til 12 Tdr. Hartkorn i det egentlige Danmark: 70,959. Medens Antallet i Aaret 1860 var 66,094, altsaa ikke synderligt afvigende, var i de samme 13 Aar Antallet af Huse med 1 Td. Hartkorn eller derunder tiltaget i en meget betydelig Grad fra 136,925 til 162,415. (Statistisk Tabelværk 3. Række 32te Bind S. XXXIX. Kbhvn. 1877.) — ³ Jeg gaar ligesom Kinch (Ribe Bys Historie S. 505) ud fra, at Byernes Indbyggerantal i det 16. Aarhundrede findes ved at multiplicere Væbningens Antal med 8. Kun for Bergens Vedkommende gør jeg en Undtagelse, da jo som bekendt Tyskerne paa Bryggen skulde være ugifte; ganske vist omgik man efter Evne denne Bestemmelse, men under disse Forhold bør dog vistnok her Væbningens Antal næppe multipliceres med et højere Tal end 5. Bergens Væbning angives i Danske Magazin 4. Række II 403 (Sigvard Grubbes Dagbog) til Aar 1599 at have udgjort 3000 Mand. Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. Bergen 1824. S. 716 har det fejlagtige Tal 300. I Haandskriftet (Kgl. Bibl. Uldallske Smlg. no. 449. 4to. S. 113), der er den fælles Kilde, staar „ter mille“. — ⁴ Nyt Historisk Tidsskrift I 199. Borgervæbningen 1641. Joh. Grundtvigs Resultat er langt lavere, idet han (Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1872 S. 213 antager, at København Aar 1645 kun har haft 10,867 Indb. Fr. Hammerich (Historisk Tidsskrift 4. Række II 50—51) mener derimod, at København i Midten af det 17. Aarhundrede har haft lidt over 40,000 og i Slumringen af det 16. Aarhundrede 25,000 Ingbyggere. Dette sidste Tal naar han ved at multiplicere Borgervæbningens Antal: 1641 med 15. — ⁵ Henrik Ranzau anslaa Antallet af Borgerne (numerus civium) i Flensborg til 1,134. Ved cives maa her

forstaas enten de Skatteydende eller Medlemmerne af Væbningen, ikke Beboerne i Almindelighed (Mænd, Kvinder og Børn), da Tallet i saa Fald vilde være meget for lavt, naar Flensborg betegnes som Sønderjyllands største By. Westphalen: monumenta inedita Tom. I col. 54.

S. 127. ¹ Westphalen: monumenta inedita Tom. I. col. 56—57.

S. 128. ¹ Hans Forssell: Sveriges inre Historia. Stockholm 1875. II 81. De Skatteydendes Antal: 890. — ² Nyt historisk Tidsskrift II 201. Malmøs Borgervæbning 681.

S. 129. ¹ Kinck: Ribe Bys Historie. Ribe 1869. S. 505. — ² Danske Magazin 3. Række II 183—84.

S. 130. ¹ Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter v. G. Storm. S. 322. Broch: Kongeriget Norge og det norske Folk. Kristiania 1876. S. 120. — ² Ludvig Daae (Norsk hist. Tidssk. III 1,252) betegner Peder Claussøns Angivelse af Stavangers Størrelse som overdreven og har maaske Ret heri. Men L. D. begaar en lignende Overdrivelse blot i modsat Retning ved at paastaa, at Stavanger „var i Virkeligheden kun en lille Biskopsflække“. Hans eneste Støtte herfor, at dette var Tilfældet med — Hamar, beviser intet. — ³ Nyt historisk Tidsskrift II 199—201. At Roskilde var større end Køge fremgaar af Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III 102—3 og H. Rørdam: Københavns Universitets Historie II 432, Anm. 2. Om Nakskov se tillige Nyt historisk Tidsskrift V 191.

S. 131. ¹ Historisk Tidsskrift V 2—34.

S. 134. ¹ Suhm: Samlinger til den danske Historie II 2, 133. — ² Danske Magazin 3. Række II 183. — ³ Norske Magazin I 273—74. — ⁴ Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. Aalborg 1757. S. 246. — ⁵ Terpager: Ripæ Cimbricæ. pag. 729. — ⁶ Suhm: Samlinger til den danske Historie II 3, 2. — ⁷ Se f. Eks. Rørdam: Københavns Universitets Historie IV 152. — ⁸ Troels-Lund: Sundhedsbegreber i Norden i det 16. Aarhundrede. 20 Cap.

S. 135. Ferdinand Lund: Udkast til en Indledning til Tabellerne over Vielser, Fødsler og Dødsfald i Kongeriget Danmark. Kbhvn. 1873. S. XIX og XXXIII. — ² Historisk Tidsskrift 4. Række 6. Bind. Literatur S. 162—65.

S. 136. ¹ Historisk Tidsskrift III 30 og 37. — ² Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. Folio Udgave. S. 96—97.

S. 137. ¹ Samme Skrift S. 215. Anm. 12. — ² Rørdam: Københavns Universitets Historie III 613.

S. 139. ¹ Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun V 277—78; 280; 283—88; 290; 292. — ² Norsk Tidsskrift for Videnskab og Literatur udg. af Lange. 1848. 2. Aargang. S. 314; 317—321; 325—28; 330—31; 334; 336—37; 341—42; 355—57.

S. 141. ¹ Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeben von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. pag. 52. — ² Om det følgende se: P. Claussøn: Norriges Beskrivelse. Kbhvn. 1632, S. 129—30. (Saml. Skrifter. S. 399.) Den norske Sou. Norske Magazin II 20. Indberetningerne 1590—1600 fra de i Nordlandene og Finmarken ansatte Embedsmænd: Dansk Rigsark. Svenske Jordebøger no 219.

S. 146. ¹ Norsk Historisk Tidsskrift IV 164—212.

S. 147. ¹ Kraft: Top. stat. Beskrivelse over Kongeriget Norge. VI 521.

S. 148. ¹ Danske Magazin 4. Række 2. Bind S. 396. — ² Samme Bog S. 397. — ³ Samme Bog, S. 399—400.

S. 149. ¹ Historisk Tidsskrift 4. Række VI 242—45. Anm.

S. 150. ¹ Danske Magazin V 223—24. Ny Kirkehistoriske Samlinger IV 234—41.

S. 151. ¹ Rigsarkivet. Sjællandske Tegnelser 3 og 22 Maj 1580. — ² Preussische Sammlung. Danzig 1747. I 710—12.

S. 155. ¹ C. F. Allen: De tre nordiske Digers Historie 1497—1536. Kbhvn. 1865 2det Bind S. 288—93. — ² Thura: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. S. 16—17. — ³ Hvitfeldt (Christian den Andens Historie S. 43. 4to) siger, at disse hollandske Familier først havde nedsat sig paa Sprogø, men derfra var udvandrede til Bøtø, altsammen under Christian den Andens Regering. Om denne første Bosættelse

paa Sprogø vides intet. Udvandringen til Bøtø synes ikke at være foregaaet før under Christian III. Se nedenfor samt: Den Danske Atlas III 371. — ⁴ Kongebrev dat. Hafniae Torsdag post visitationis Mariæ 1552. Klevenfelds Afskrifter. Rigsarkivet.

S. 156. ¹ Den Danske Atlas III 373.

S. 157. ¹ Danske Kongers Historie 73. dddd. 26 August 1590 og D. K. H. dddd. 26 Mai 1591. Rigsarkivet. — ² Thura: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. S. 17; 25—27. — ³ Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeben von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. S. 54. Danske Magazin 3. Række III 75—76. — ⁴ Jydske Registre den 24 Juli 1587.

S. 158. ¹ Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Danicæ. Kiöbenhaffn 1654. S. 365. Trap: Statist-topogr. Beskrivelse af Kongeriget Danmark. 2. Udg. III 159—60. Rigsarkivet. Cancelliets Aflevering 89. Skab 14. Pække 22.

S. 160. ¹ Jens Kraft: Topogr.-Statist. Beskrivelse over Kongeriget Norge I 501—5; 599—600. Eilert Sundt: Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. 2. Op- lag. Christiania 1852. S. 191—213. Sturzen-Becker: Over Sundet. København 1864. S. 211—22. — ² Den følgende Fremstilling støtter sig helt igennem til Eilert Sundts ovenanførte Skrift samt til F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk i Danmark. Kbhvn. 1872.

S. 163. ¹ Aarsberetninger fra Geheimearchivet I 52—53. — ² Nyt historisk Tidsskrift VI 582. — ³ C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 4. Binds 1. Afdeling S. 281—82. — ⁴ Olai Petri Svenska Krønika. Stockholm 1860. udg. af G. E. Klemming. S. 305: . . . 1512 . . . kom . . . Tatere hijt i landet, och til Stockholm, förra hadhe the aldrih her varit. — ⁵ Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme IV 170. N. Krag: Christian den Tredies Historie (Dansk Oversættelse) I 508.

S. 164. ¹ Brevet er aftrykt blandt Bilag til F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. S. 366—67.

S. 165. ¹ Danske Magazin VI 56. — ² Brevet er trykt blandt Bilag til F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. S. 368—69. — ³ Samme Skrift S. 294. — ⁴ Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 292—93. — ⁵ Norske Rigsregistranter II 563—64.

S. 166. ¹ F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. S. 294. — ² Norske Rigsregistranter II 563—64. — ³ For Danmarks Vedkommende udstedt den 31 Maj 1589, trykt i Samlingen af Forordninger København 1590, for Norges Vedkommende udstedt den 1 Aug. 1589, omtalt i Norske Rigsregistranter III 66 og Eilert Sundt: Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. S. 74. — ⁴ F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk S. 297—98.

S. 167. ¹ Samme Skrift, S. 314. — ² Eilert Sundt: anførte Skrift S. 25. — ³ F. Dyr- lund: anførte Skrift S. 13. — ⁴ Bloch: Den fyenske Geistligheds Historie. S. 43.

S. 168. ¹ Norske Magazin I 372—73. — ² F. Dyrlund: anførte Skrift S. 313. — ³ Jydske Tegnelser 23 April 1595.

S. 169. ¹ Eilert Sundt: Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. S. 118—23.

S. 170. ¹ F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. S. 326—30.

S. 173. ¹ Ny kirkehistoriske Samlinger V 384—93.

S. 174. ¹ Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeben von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. pag. 53—55. — ² Om Kørsels Almindelighed se: Tagebuch Christians des Jüngern, Fürst zu Anhalt. Leipzig 1858. S. 91. — ³ Odin Wolff: Journal for Politik- og Menneske-Kundskab. Tredie Bind 1801. S. 253. Weiss: Kostümkunde. Stuttgart 1872. II 906.

S. 175. ¹ Om Rustvognene og deres Betjening se f. Eks. Rentemester Regnskab af 1588. Rigsarkivet — ² Nye Danske Magazin I 365; 367—68. — ³ Danske Magazin V 124—25. — ⁴ Nyt historisk Tidsskrift III 286.

S. 176. ¹ Agedyner med Læderbetræk omtales bl. a. i Malmøhus Lensregnskab af 1541. Rigsarkivet.

S. 177. ¹ Fensmarks Kirkes Kirkes Regnskabsbog 1624—25. Rigsarkivet. — ² Teg- nelser over alle Lande 28 Juli 1562. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III

324. — ³ Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun V 160. — ⁴ Smlgn. t. Eks. Afbildningen i Neuw Jag Vnnd Weydwerck Buch. Frankfurt 1582 S. 44. — ⁵ Se f. Eks. Vedel Simonsen: De danske Ruder I 100.

S. 179. ¹ Danske Magazin II 29. — ² Danske Magazin 4. Række I 3. Krag: Christian den III's Historie (dansk Oversættelse) S. 267.

S. 180. ¹ Nye danske Magazin I 365 og 367—68. — ² Norske Magazin I 444. — ³ Knud Rud omtaler at have mistet to „bespærde Vogne“ i Grevefejden (Vedel Simonsen: De danske Ruder I 100); Peder Oxø ejede i det mindste Spærklæder til to. (Danske Samlinger 2. Række VI 182). — ⁴ Klevenfeld: Optegnelser angaaende den hollandske Adel. Rigsarkivet. — ⁵ Weiss: Kostümkunde II 498.

S. 181. ¹ Danske Samlinger 2. Række II 174. — ² Rentemester Regnskab 1588. Rigsarkivet. — ³ Odin Wolff; Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab. 3. Bind 1801. S. 255—56. — ⁴ Nye danske Magazin I 367. — ⁵ Rigsarkivet. Ausländische Registrant 12 Juli 1554. — ⁶ Sjællandske Tegnelse 19 Juli 1594. Lignende Ordre 17 Aug. 1595.

S. 182. ¹ Weiss: Kostümkunde II 915—16 antager, sikkert med Urette, at Opfindelsen er sket i Frankrig. Ramée: Histoire des chars, carrosses, Omnibus et voitures de tous genres. Paris 1856. pag. 73. henfører den til Italien. smlgn. ogsaa Wolff: Journal for Politik, Natur- etc. 3. Bind S. 254. Angaaende Ophængningsmaaden følger jeg Karl v. Weber: Die Churfürstinn Anna zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 356—57. Ramée i ovennævnte Skrift benytter ikke de i hans Kilder givne Vink om Forskellen mellem coche og carrosse. At denne er tilstede, kan ses af et Sted som dette: Le 24 juin 1584 . . . dans le cortège se voyait la reine, femme d'Henri III, „séant seule en un caroché couvert de tanné, et elle aussi vêtue de tanné; après laquelle suivoient huit coches plains de dames vestues en noir à leur ordinaire.“ C'est pour la première fois que nous avons trouvé le mot de carroche qui est le même que carrosse. (pag. 71.) Giovanni Gozzadini's Skrift: delle antiche carrozze e segnamente di due Veronese, Bologna 1862, har jeg ikke haft Lejlighed til at benytte.

S. 183. ¹ Chr. H. Brasch: Gamle Ejere af Bregentved. København 1873. S. 66—67. — ² Karl von Weber: Die Churfürstinn Anna zu Sachsen. S. 357—58. — ³ Anførte Skrift S. 357.

S. 184. ¹ Rigsarkivet. Ausländische Registrant 29 August 1582. Nye Danske Magazin IV 250 Anm. 1. — ² Ausländische Registrant 29 August 1582. — ³ Nye Danske Magazin IV 250 Anm. 1 og 254. — ⁴ Odin Wolff: Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab 3. Bind 1801. S. 253. — ⁵ Troels-Lund: Christian IV's Skib paa Skanderborg Sø I 40. — ⁶ Rentemester-Regnskaberne for 1588 og 1589. Rigsarkivet. — ⁷ Danske Kongers Historie 73. dd. 9 August 1589. Rigsarkivet.

S. 185. ¹ Ramée: histoire des chars. pag. 78. Weiss: Kostümkunde II 918.

S. 192. ¹ Dalin: Svea Rikes Historia. Stockholm 1760—61. III 1 498 og 514.

S. 193. ¹ Danmarks gamle Kjæmpeviser, udgivne af Svend Grundtvig III 231—232.

S. 196. ¹ Norsk historisk Tidsskrift IV 240—41.

S. 197. ¹ Henrik Ranzau siger om Fr. II: Vias publicas aperuit et refecit. Westphalen: monumenta inedita. Tom. I col. 118. — ² Tegnelse over alle Lande 28 Juli 1562. — ³ Danske Kongers Historie 73. dddd. 20 September 1591. — ⁴ Sjællandske Tegnelse 18 August 1585. — ⁵ Tegnelse over alle Lande 7 Januar 1566. — ⁶ Fyenske Tegnelse 1 Maj 1594.

S. 198. ¹ Fyenske Tegnelse 19 Mai 1596. — ² Sjællandske Tegnelse 18 Oktober 1577. — ³ Sjællandske Tegnelse 18 Oktober 1594. — ⁴ Tegnelse over alle Lande 28 Juli 1562. — ⁵ Helsingørs Thingbog 16 Januar 1581 og 3 December 1582. Rigsarkivet.

S. 199. ¹ Die Reisen des Samuel Kiechel, Stuttgart 1866 pag. 52. — ² Nyt historisk Tidsskrift III 293. — ³ Christian den Fjerdes danske Stilebog, Brev 413, dateret Frederiksborg 6 Marts 1589. — ⁴ Westphalen: Monumenta inedita. Tomus I pag. 3.

S. 200. ¹ Sjællandske Tegnelse 13 Januar 1592. Helsingørs Thingbog 8 Novem-

ber 1585. Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Literatur und Geschichte. Frankfurt 1812. II 174.

S. 201. ¹ Sjællandske Tegnelser 13 Januar 1592. — ² Suhm: Nye Samlinger III 103. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun 2. Række I 301—2. — ³ Historisk Tidsskrift 4. Række VI 336. — ⁴ Norsk Historisk Tidsskrift IV 243. — ⁵ Smstds. S. 225—26.

S. 203. ¹ Smstds. S. 224 og 227. — ² Smstds. S. 224. — ³ Samme Skrift S. 241—42. Norske Magazin II 144.

S. 204. ¹ Jydske Tegnelser 25 Januar 1593.

S. 205. ¹ Tegnelser over alle Lande 9 Juli 1566 (Bind IX S. 3.)

S. 206. ¹ P. Palladius: En Nøttelig Bog om St. Peders Skib. Kbhvn. 1554. Aii.

S. 207. ¹ Skrivelse af 24 November 1573 fra Ide Falk Gjøes til Fru Birgitte sal. Herluf Trolles. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Sandberg). Rigsarkivet. — ² Takst for Færgefarten her findes i Tegnelser over alle Lande 30 Januar 1567.

S. 211. ¹ Danske Samlinger II 55—59. — ² G. L. Baden: Afhandlinger i Fædrelandets Historie. Kbhvn. 1820. I 216. Norsk Historisk Tidsskrift IV 232. — ³ Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun IV 354—57.

S. 212. ¹ Sjællandske Tegnelser 30 Juni 1593. — ² G. L. Baden: anf. Skrift S. 217. — ³ Sjællandske Registre 11 Mai 1592.

S. 213. ¹ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 9 o. fl. Steder. Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. S. 59. — ² Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 123 Anm.

S. 214. ¹ Om Hofsinderne, der forgæves maa ride paa Gaderne: Helsingørs Thingbog 5 September 1580. Borgere, der nedrive deres Stalde: Tegnelser over alle Lande 1 Januar 1562. Uvillighed i København trods Løfte om Betaling: Tegnelser over alle Lande 20 Marts 1562. — ² Sjællandske Tegnelser 22 Marts 1576. — ³ Vedel Simonsen: Odense Bys Historie II 2. 170—171. Sjællandske Tegnelser 6 Oktober 1582. Tegnelser over alle Lande 1 Januar 1562.

S. 215. ¹ Sjællandske Tegnelser 10 Januar 1592. — ² Kongelig Kro ved Frederiksborg: Tegnelser over alle Lande 3 December 1563; i Lundegaard for Kronborg; Sjællandske Registre 1 April 1586; ved Skanderborg; Jydske Registre 23 Juni 1593. — ³ Sjællandske Tegnelser 22 Marts 1576. — ⁴ Sjællandske Tegnelser 9 Juli 1574. — ⁵ Tagebuch Christians des Jüngern, Fürst zu Anhalt. Leipzig 1858. S. 90. — ⁶ Suhms Samlinger II 2, 115. — ⁷ Suhms ny Samlinger III 115—16.

S. 216. ¹ Tegnelser over alle Lande 29 Februar 1564 (Bind VII S. 636). Becker: Danske Herregaarde XII Schelenborg. — ² Registre over alle Lande 7 September 1571.

S. 217. ¹ Danske Magazin 3. Række III 75—76. — ² Die Reisen von Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. S. 53—54.

S. 218. ¹ Danske Magazin 3. Række III 75—76. — ² Historisk Tidsskrift 4. Række VI 334. — ³ Rigsarkivet. Danske Samlinger. Kroer. no. 557 a. Hans Kiön fik den frit og kvit paa Livstid 27 November 1571. — ⁴ Sjællandske Tegnelser 17 April 1588. Danske Kongers Historie 73. dddd. den 13 Marts 1590.

S. 219. ¹ Sjællandske Tegnelser 6 Oktober 1586. — ² Historisk Tidsskrift III 66—67. — ³ Danske Kongers Historie 73. dddd. den 5 og 29 April 1589. — ⁴ 1588 var han i Brunsvig med to „Skydeheste“ til Hertugen. Rentemester Regnskab for 1588. — ⁵ Rentemester Regnskab 1588: 20 Daler til Mathis Røver Enspænder for at hente Jomfru Polita fra Mecklenburg. — ⁶ Danske Kongers Historie 73. dddd. 3 Juni 1590. — ⁷ Danske Kongers Historie dddd. (Datum mangler, vistnok September) 1591.

S. 220. ¹ Aar 1623 var i Bergen omtrent 400 Kroer og Ølafnapningssteder. Norsk Hist. Tidsskrift IV 239. — ² Forekommer oftere i Helsingørs Thingbøger.

S. 221. ¹ Norske Magazin I 472. Københavns Diplomatarium I 460—61. — ² Danske Samlinger 2. Række I 344. — ³ Sjællandske Tegnelser 30 Juni 1593. — ⁴ Se f. Eks. Rentemester Regnskabet for 1591. Værten i Oksekoppen faar kun Betaling for, hvad de meklenborgske Kuske og Kuskvognheste har fortæret; Gesandterne selv, de

meklenborgske som de svenske og franske have boet andensteds. Sjællandske Tegnelser 24 April 1596. — ⁵ Danske Samlinger 2. Række I 344.

S. 222. ¹ Norsk historisk Tidsskrift IV 231—32. Yngvar Nielsen: Rejsehaandbog over Norge. „Nystuen“.

S. 223. ¹ Peder Claussøn Friis: Saml. Skrifter v. G. Storm. S. 361—62.

S. 224. ¹ Norsk Turistforenings Aarboeg 1874. S. 78. — ² Regning for to af Oluf Parsbergs Folk 1628. Den norske Turistforenings Aarboeg for 1874.

S. 225. ¹ Peder Claussøn Friis: Saml. Skrifter v. G. Storm. S. 290 og 361.

S. 226. ¹ Norges gamle Love III 136. — ² Norsk Turistforenings Aarboeg 1874. S. 78—79. — ³ Sammesteds.

S. 227. ¹ Norsk historisk Tidsskrift IV 235. — ² Norsk hist. Tidsskrift IV 235 og 237.

S. 228. ¹ Norsk Magazin I 96. — ² Norsk hist. Tidsskr. IV. 236.

S. 229. ¹ P. M. Stolpe: Dagspressen i Danmark. Kbhvn. 1878. I 121. — ² Tegnelser over alle Lande 17 April 1561. Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1582. — ³ Tegnelser over alle Lande 10 Juli 1563. Sjællandske Tegnelser 12 Februar 1582. Edvardsen Friis: Skjelskør. S. 486—88. Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. S. 53.

S. 230. ¹ Kjøbenhavns Diplomatarium I 464—65. Danske Magazin IV 104—6. Meddelelser fra det norske Rigsarkiv I 299. — ² Sjællandske Tegnelser 12 Februar 1582. — ³ Hyppige Eksempler i Helsingørs Thingbøger. — ⁴ Danske Magazin IV 104—6. — ⁵ Danske Magazin 3. Række VI 302—3. Tegnelser over alle Lande 9 August 1563.

S. 231. ¹ Kjøbenhavns Diplomatarium I 464. — ² Sjællandske Tegnelser 15 Juli 1584.

Indhold af 1. Bind.

	Side
Forord	I
Om Kulturhistorie	II

I Bog.

Indledning:

Renæssancen	9
Det daglige Liv	13

Land:

Danmarks og Norges Størrelse og Omrids	17
Plantevækst	25
Jordbundsforhold	45
Klima	57
Dyreliv i Danmark	66
Dyreliv i Norge	80

Folk:

Folkemængde. Landsdele	118
Land og By	125
Aldersklasserne	131
Befolkningens Nationalitet	139
Tyskere. Hollændere. Tater	149

Rejse i Norden:

Landkort. Vogne	171
Veje	196
Herberger	209
Frygt for Rejsende	228

TROELS-LUND
**DAGLIGT LIV
I NORDEN**

I DET
SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

BIND II

GYLDENDALSKE BOGHANDEL NORDISK FORLAG

KØBENHAVN   KRISTIANIA

**II BOG:
BØNDER- OG KØBSTADBOLIGER**

BOLIGER

TILSYNELADENDE hersker der den blotte Vilkaarlighed i enhver Tidsalders Bygningsmaade. For Øjeblikket veksler saaledes i Norden Bjælkestuer, lerklinede Huse, Sten-Bindingsværk, murstensklædte Træbygninger og Grundmur i den mest brogede Blanding. Og dog er dette Virvar regelbundet. Det er ikke blot Tilfældigheder, stedlige Hensyn, Formuesomstændigheder og deslige, der har betinget disse Forskelle. Den dybere Grund ligger i, at nye Fremgangsmaader bestandig afløser de gamle. Saa langt vor Viden rækker, er disse nye Skikke stadigt trængt ind paa samme Vis: som et vandrende Folk med Præste- og Krigerkasten i Spidsen har de bemægtiget sig Landet og udryddet eller trælbundet den tidligere Befolkning. Til enhver Tid frembyder derfor et Lands Bygninger det samme Billede, en Samling af forskelligartede Former, hvoraf de lavest stillede engang har været Herrer.

Selv i bedste Fald foregaar Erobringen kun langsomt. Et Lands Kirker og Slotte kan bære Spor af en Paavirkning, som endnu ikke er naaet til Bøndergaardene ved deres Side. Derfor forudsætter Forstaaelse af et Lands Bygningsformer en perspektivisk Sans hos Betragteren; det samtidigt opførte kan hidrøre fra vidt forskellige Tider. Thi en Tidsalders Bygninger er som den Grund, hvorpaa de hviler, en Sum af Lag, gennem hvilke den forfriskende Væde fra oven kun langsomt siver.

Med dette for Øje vil det være klart, at en bestemt Tids Bo-

liger ikke lader sig betegne under ét. Hvad der gælder den ene Art er endnu et fjernt Maal for den anden og et tilbagelagt Overgangstrin for den tredje.

Finder dette Sted overalt, saa har det særlig sin Anvendelse paa det 16de Aarhundrede. Næppe har noget andet Aarhundrede besiddet en saadan Spændvidde som dette, i den Grad formaaet at omfatte og i sig forene vidt adskilte Tidsrum. Medens det allerede kunde fremvise Nutidens væsentligste Fremskridt, besad det samtidigt Oldtidens Former i levedygtig Stand. Vi kan her træffe Bygninger Side om Side, mellem hvis Plads i Udviklingen der laa næsten et Aartusinde.

Vil vi da forstaa det 16de Aarhundredes Bygninger, hjælper det ikke at begynde fra oven, ensidigt dvæle ved, hvad der kunde udrettes, hvor Formue, Kyndighed og Smag virkede sammen. Vi maa tværtimod begynde dér, hvor trange Kaar og stædig Vedholden ved det gamle gjorde Udslaget, og idet vi ligesom selv genoplever Erfaringerne, gradvis bevæge os fra Bøndernes Hjem gennem Købstæderne til Datidens ypperste Boliger, Herregaardene og Slottene. Idet vi saaledes indenfor samme Tid kun skifter Plet, kommer vi til at gennemvandre Nordens Husbygnings Historie fra Vikingernes Tid til vore Dage.

Det gælder om paa denne vor Vandring ikke at tabe det væsentlige af Sigte. Vi skal derfor opsætte til anden Lejlighed at bestemme Datidens Bygningsstil som blot Skønhedsudtryk betraget, forbigaa Landbrugets mangehaande Udhuse og kun holde os til Bygningerne, forsaavidt de tjente til menneskelig Bolig. En Bolig er jo et tildannet Ly, hvor man kan finde Varme, Værn og Hvile. Vi vil altsaa betragte hin Tids Boliger fra de fire Hovedsynspunkter: Bygningsemnerne, Ildstedet, Forsvarsanstalterne og Bohavet.

Bønderboligerne.

Naar man i Nutiden berejser Norden, minder intet saa meget om den skiftende Natur som Bøndergaardenes vekslende

Udseende. Efter Danmarks og Skaanes smilende, hvide Længer (Fig. 1 og 2) følger de rødmaledede, venlige Træhuse. Saa bliver Malingen sjældnere, genkommer kun i de rigere Bygder, Husene ser mere trykkede og triste ud, de umalede Bjælker antager Fjeldgrundens graalige Farve. Kun Skorstenen antyder, hvor Vaaningshuset er i den sammenskræmte Klynge, der som en smusket Flok Faar har søgt Ly imod Vejrliget. Drager man

Fig. 1. Sjællandsk Bondehus. Tegning af Ludvig Kabell.

endelig bort fra alfar Vej ud til Landets Yderkanter, kan man hist og her endnu træffe den tarveligste Form for Hus: intet Vindu paa Væggen, Skorstenen mangler, kun Røgen ud af Taghullet forraader, at denne besynderlige Masse er en menneskelig Bolig.

Det er denne sidste Art af Bygning, der maa afgive os Forbilledet for det 16de Aarhundredes Bønderboliger. Ikke som om disse alle var lige saa usle, men Grundformen var den samme, og Indtrykket i det hele maa have været det samme. De synede kun af lidet. En fransk Rejsende i Norden siger saaledes om de

ypperste iblandt dem, Præstegaardene, at de var meget lave og lignede udvendig et Gaase- eller Hønseshus¹. Og dog var de af kongelig Æt; de kunde hidlede deres Herkomst fra hine Kongshaller, der engang havde rummet Hundreder af Mænd², begejstret Skjalden, naar han sang om Valhal. Men nye og bedre Former var opstaaet siden; forladt af Adel og Borger havde da den gamle Bygningskik trukket sig tilbage til Bønderne. Hvad den

Fig. 2. Rersø By. Tegning af Th. Niss.

herved tabte i Pragt, vandt den i Talrighed, og haardnakket holdt den ud i sin sidste Stilling, stærk ved paa engang at svare til Landets Betingelser og Bondens gammeldags Begreber om Skønhed.

Den første Ejendommelighed ved disse Bønderboliger var, at de i Reglen var opførte af Træ (Fig. 3). I Sverige og Norge har dette Forhold holdt sig indtil vore Dage. Om Tilstanden i Danmark i det 16de Aarhundrede er det derimod vanskeligere at danne sig et sikkert Begreb. Det synes, som om den gamle Bygningsvis med „Bulhuse“ — saaledes benævnedes dengang

Bjælkehusene — paa adskillige Steder var begyndt at vige for Bindingsværk med lerklinede Fyldinger. Skovenes Aftagen maatte opfordre til en sparsommere Brug af Træ. Aar 1554 skred Regeringen ind og forbød ligefrem Bønderne i Nørrejyland fremtidig at bygge Bjælkehuse¹. Men Udstedelsen af dette Brev begrundedes netop ved, at man endnu stadig blev ved den gamle Skik, og i Aaret 1577 maatte Forbudet fornyes², hvad der ligeledes tyder paa, at Bønderne haardnakket har holdt ved det gamle. Efter dette Aar omtales Sagen ikke mere i det 16de Aarhundrede.

Regeringen har da rimeligvis opgivet sin Indblanding i Haab om, at Forholdenes Natur, stigende Priser paa Tømmer og deslige nok af sig selv skulde belære Bonden.

Men Træbygningerne

gav ikke tabt. Endnu ned til det 19de Aarhundrede hører vi om Bønderboliger helt opførte af Træ, og det ikke blot i en enkelt Afkrog, men saavel i Skaanes Skovegne³ som langs Nørre- og Sønderjyllands Østkyst, hvor de betegnes som hyppige⁴ (Fig. 4 og 5). Man tør da næppe slutte for dristigt om deres Aftagen i det 16de Aarhundrede. Vi kender ikke Forholdstallet mellem dem og deres Bindingsværks-Efterfølgere; men et Blik paa Adelens Landbygninger, der i Følge Sagens Natur udgjorde Landets mest fremskredne Del, kan maaske lede os paa Spor. I Starup Sogn ved Kolding laa dengang seks Herregaarde. Om disse ved vi, at de to talte flere, ret anselige Bjælkehuse blandt sine Ladegaardsbygninger; paa de to udgjordes hele Ladegaarden af Bjælkehuse,

Fig. 3. Raudlandsstuen fra Opdal i Numedal.
Norsk Folkemuseum.

Fig. 4. Præstegaarden i Vonsbæk øst for Haderslev i Sønderjylland.

og paa Damsgaard fandtes endog „Bulhus“ i Borggaarden¹. Saa' det saaledes ud paa Adelen's Gaarde, maa vi betydeligt nedstemme vore Forventninger med Hensyn til Bønderboligerne. Vi kan maaske udtrykke Forholdet her ved at sige: i Danmark havde i det 16de Aarhundrede lerklinede Bønderhuse paa flere Steder begyndt at afløse de gamle Bjælkestuer, men disse udgjorde dog, selv ved Aarhundredets Slutning, en meget talrig Del af Bøndernes Boliger. Paalideligheden af dette vort Resultat bestyrkes

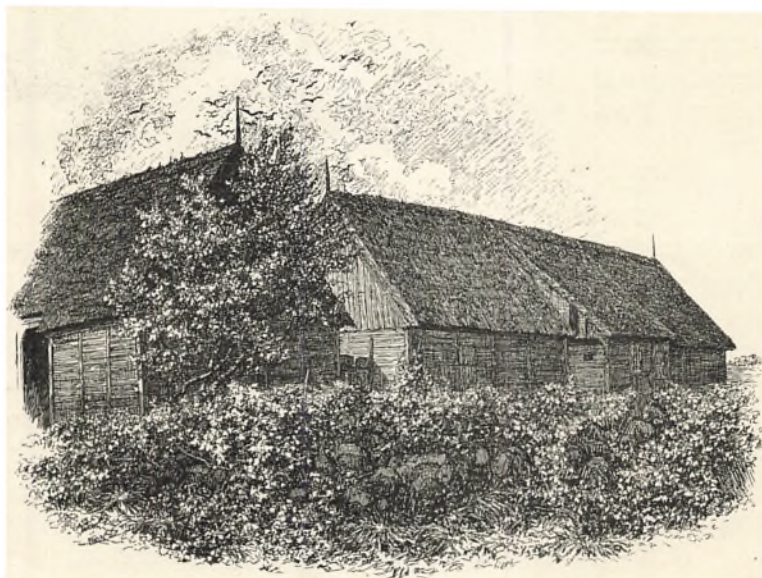

Fig. 5. Bulhuse fra Koldingegnen.
(Efter Mejborg.)

ikke lidet, naar vi hører, at Tilstanden i England dengang var ganske den samme¹.

Fælles for alle Bønderhuse i Skandinavien, hvad enten de nu var helt af Træ eller med lerklinede Vægge, var vistnok Manglen paa Vinduer². Dette gav dem et meget uhyggeligt Præg.

Det højeste, der fandtes, var stundom en lille Glug i Gavlen, indvendig til at lukke med et Spjæld eller en Lem af Træ (Fig. 7). Men Vinduer i Nutids Forstand havde ikke; dertil var baade Glasset for dyrt og Anbringelsen af Lysaabninger i Væggen for ny og uhensigtsmæssig paa Landet. Glasvinduer i Væggen havde i det 16de Aarhundrede endnu ondt nok ved blot at trænge igennem hos Adelsmænd og Borgere³. I Bøndergaardene var Lysaabningen da endnu paa gammeldags Vis i Taget.

Stuen var en Brønd, der kun fik sit Lys fra oven. I Virkeligheden svarede denne gammeldags Lysaabning til sit Navn *Vindue* (Vindøje). Den var nemlig anbragt i „Vinden“, det vil sige: paa Loftet, i Taget. Udsigten gennem dette Vindøje var kun opefter, til Himlen og Vejr og Vind. Udsigt i Nutids Forstand, det vi uvilkaarlig forbinder med „Vindue“, frembød det derimod ikke. Spor af denne fordums Blindhed

Fig. 6. Bulhuse fra Egnen ved Aabenraa.
(Efter Mejborg.)

lader sig den Dag i Dag til Syne i Gaardenes Beliggenhed; sjældent eller aldrig er der ved den taget Hensyn til Udsigt.

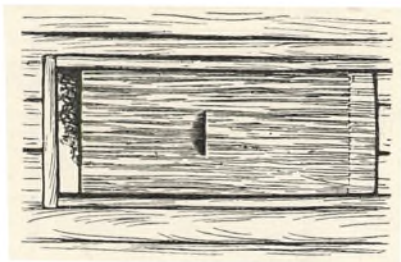

Fig. 7. Glug med Skydelukke i en finsk Røgovnstue.
(Efter Gustaf Retzius.)

Taget udgjorde en større Del af Bygningen dengang end nu. Medens Bjælkevæggene kun var lave, sjældent mere end knap en Mands Højde — med Føje kaldes derfor disse Huse endnu i Sverige for Lavstuer (Lågstofvor)¹ (Fig. 8) — hævede Taget sig ofte ret anseligt til Vejrs eller bredte sig, især i

de Egne, hvor Vinden gjorde slig Rejsning farlig, f. Eks. paa Jæderen (Fig. 9) i Norge og i Jylland (Fig. 10), hyppigt ud over Væggene ned imod Jorden, hvorved der dannedes de saakaldte „Udskud“, skraa Rum mellem Tag og Væg, Gemmesteder, der vel kunde benyttes².

Tagets Tømmerbygning var dannet forskelligt. Den ældste Form, der svarede til en udtømmelig Rigdom af stort Træ, var de saakaldte „Aastage“. Taget var her egentlig blot en Fort-

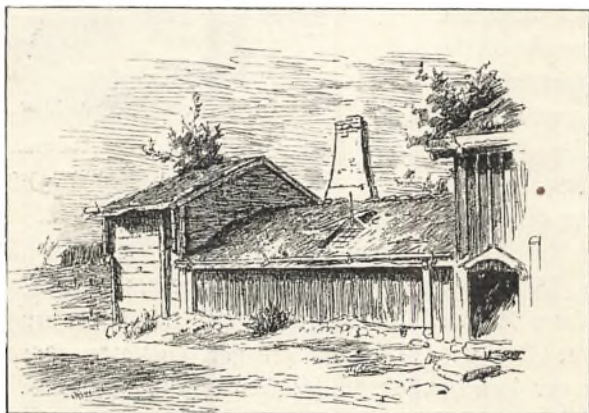

Fig. 8. Lavstue fra Bleking.
(Efter E. Rondahl.)

Fig. 9. Stue med Udskud („Skut“) paa Jæderen.
(Efter Eilert Sundt.)

sættelse af Langvæggene. De svære Tømmerstokke, der lagte ovenpaa hinanden dannede Langvæggene, rakte jo fra Gavl til Gavl. Naar nu i Mandshøjde Husets Kasse skulde lukkes, skete dette simpelthen ved, at man vedblev at anbringe slige lange Tømmerstokke ved Siden af hinanden opefter, alle ridende paa Gavlenes bestandig kortere Endebjælker, indtil de tilsidst mødtes foroven i den øverste svære Rygaasbjælke. At Laaget ikke var fladt, men højnet som Skraatag, var af Hensyn til Væde. Og af samme Grund maatte der ovenpaa Aasenes lange Stokrække, der jo ikke kunde slutte aldeles tæt sammen, lægges en skraatliggende lettere Beklædning, der paa engang lunede og viste Vandet Vej nedefter til begge Sider (Fig. 11).

Men hvor det i Tidernes Løb begyndte at knibe med svært Langtømmer, blev denne Tagform efterhaanden for kostbar. Man nøjedes da med at lægge stadigt færre bærende Langbjælker i Taget. Fem kunde gøre det. Tre var nok. Tilsidst indskrænkede

Fig. 10. Hus med Udskud paa Mors.
(Efter R. Mejborg.)

man sig til én alene (Fig. 12), den mægtige Rygaasbjælke. Hvor heller ikke denne kunde skaffes af én Tømmerstok, men maatte

Fig. 11. En Stue paa Nedre Bjørnstad, Vaage.
(Akvarel af Arkitekt H. B. Bernsten. Harry Fett: „Gamle norske Hjem“.)

nagles sammen af to eller flere kortere, blev den for svag til alene at ride fra Gavl til Gavl og bære Taget. Den maatte nu støttes fra neden af en Række lodrette Stolper i Grunden, de saakaldte „Suler“ (Søjler?), der nedrammedes i Husets Midterlinje.

„Aastaget“ har holdt sig endnu tydelig i Gudbrandsdalen i Norge¹. I Nørrejylland anvendtes dens Udløbere mangt et Sted indtil ind i det 19de Aarhundrede. Paa de sidste her bevarede „Aastage“ hvilede Rygaasbjælken dog ikke længer paa Gavlene, men bares alene af de lodrette Støtter, „Sulerner“².

„Aastaget“ skrev sig fra en Tid, hvor Husets Vægge var lutter liggende Bjælker. Denne hvilende Tøm-

merstok, men maatte

nagles sammen af to eller flere kortere, blev den for svag til alene at ride fra Gavl til Gavl og bære Taget. Den maatte nu støttes fra neden af en Række lodrette Stolper i Grunden, de saakaldte „Suler“ (Søjler?), der nedrammedes i Husets Midterlinje.

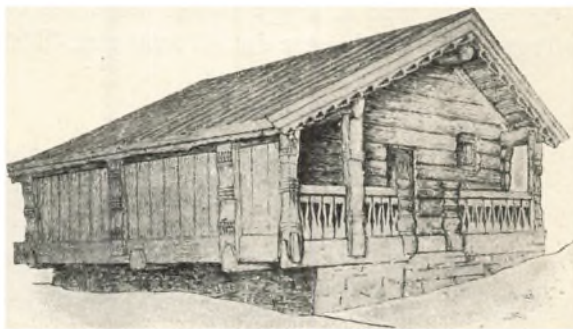

Fig. 12. Stue paa Nyhus, Aal i Hallingdal.
Staar nu paa Frognersæteren.

mermasse fortsattes opefter i „Aasene“, — én eneste kraftig Hesteryg, der mageligt kunde bære et Dækken. Men da efterhaanden den svindende Skovrigdom i mange Egne gjorde det nødvendigt at spare paa Bjælkerne i Væggen — ikke mere lade dem ligge paa langs, men rejse dem paa Højkant som Stolper og stoppe ud med Ris, Smaabrædter eller Ler i Mellemmrummene — saa var

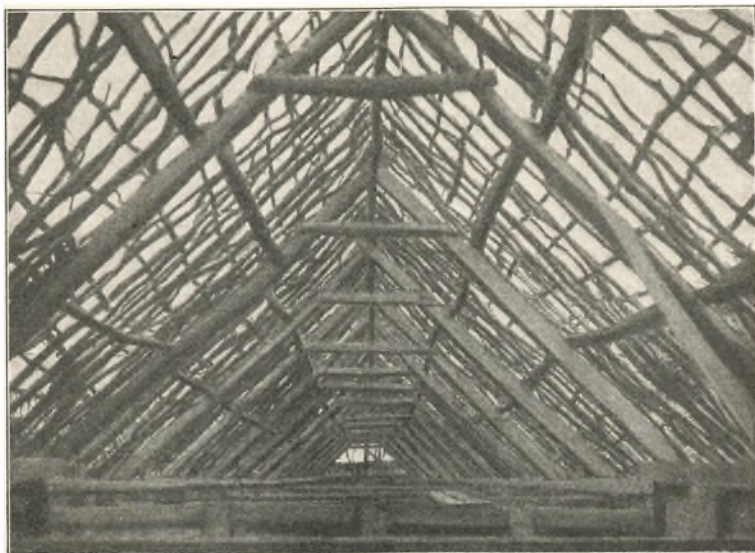

Fig. 13. Tagværket fra en Gaard paa Næs i Nørre Skaane, nu i Dansk Folkemuseums Frilandsafdeling ved Lyngby.

hermed ogsaa „Aastagets“ rette Forudsætning omme. Det afløstes tidligt i saadanne Egne af et langt mere besparende Tag, det saakaldte „Spærttag“, der kun krævede spinklere Bjælker.

Under „Spærttaget“ forbandtes hver af de oprejste Stolper i Ydervæggen ved Hjælp af en Bjælke med sin Genbo i den modsatte Ydervæg. Og mens de saaledes lagde Haand paa hinandens Skulder, strakte de samtidigt den anden Arm til Vejrs og gav hinanden Haand foroven, idet en skraat stillet Bjælke fra hver Stolpe mødtes i Husets Midterlinje oventil. Der dannedes her ved en Række tomme Trekanter over hele Huslængden, en

Række „Spær“ stillede i Pyramide to og to mod hinanden. Hvert enkelt Par Spær mægtede kun lidet at holde Storm, Sne og Regn ude. Men knyttedes hele Rækken sammen med Lægter, med Risværk eller andet (Fig. 13) og lagdes igen en ydre Tagpude derover, saa dannede det hele et Skjoldtag, skabt af svagere, men samvirkende Stolper, et stejlt Tag, som Vinden maatte uden om og Regn og Hagl rasle af paa saa vel som paa et Aastag.

„Spærtaget“ eller „Spærretaget“, som det ogsaa kaldtes, stod altsaa paa Langvæggen som to Kort, der er stillede paa Kant mod hinanden, et Skjolddække baaret af de to Rækker Væg-Stolper. „Aastaget“ derimod red som en Sadel paa Aasenes mægtige Rygrad, og Trykket hvilede her hovedsagelig paa Gavlene. — Forskellen mellem „Aastag“ og „Spærtag“ udlignedes dog vistnok allerede tidligt i mange Overgangsformer — „Spærtag med Mønsaas“ f. Eks. — hvor det stundom kunde falde vanskeligt nok at afgøre Arten. Alle udmærkede de sig ved en rigeligere Anvendelse af Tømmer end nu til Dags.

Det var Taget, der især fangede Vinden. Af dets seje Stivhed afgang Husets Skæbne. Blæste Taget sammen, styrtede Huset om. Da man senere i Danmark, især paa Herregaarde i Jylland, krævede større og større Ladebygninger, oversteg Evnen til at rejse saadanne ofte, hvad de paa Stedet boende formaaede. Disse havde jo i Reglen kun Erfaring fra de mindre Træboliger. Man maatte da hente ikke blot Tømmeret, men Bygmesteren med fra Norge. Det vanskeligste Arbejde, der tillige synede af mindst, var det at tildanne de mange Trænegler. En Mængde Sagn fra Jylland melder om, hvorledes de danske med Urette mistænkte den norske Bygmester under dette sene Arbejde for at drive Tiden hen til Unytte. Stjal de danske en Nagle for at se, om han vidste Besked, manglede der altid en, naar Huset var rejst og afleveredes som færdigt. „Men Huset skulde nok staa endda“¹.

Tagbeklædningen bestod i Danmark af Straa, Rør, Græstørv, Lyng (Fig. 14) eller — som endnu paa Læsø — Tang² (Fig. 15). Straatag var vistnok det almindelige, det var i det mindste dette, der mentes, naar man i daglig Tale brugte Udtrykket „Tag“³. Tagryggens Straa holdtes her gjerne sammen med „Kragetrær“

(Fig. 16). I visse Egne baade i Sønderjylland, Nørrejylland og Halland (Fig. 17) anvendtes dog Græstørv til at belægge Straatagets Rygning med, mønne det, som det kaldtes¹.

I Sverige og Norge var Græstørv saa godt som den eneste Tagbeklædning². Fremgangsmaaden var den gamle: I Juli Maaned flaaede man Yderbarken af de unge Birke. Den lignede brede, hvide Høvlspaner. Disse, de saa-

Fig. 14. Fra Thy.
(Efter R. Mejborg.)

kaldte „Næver“, anbragtes, gerne i 4—6 Lag, nærmest Træværket. Ovenpaa dem lagde man Græstørvene, helst et Lag med Græssiden ned underst, saa Jord eller Ler, saa et Lag med Græssiden opad. Hvert tredje, fjerde Aar kunde man saaledes berøve Birketræerne deres Bark, indtil den endelig med Alderen blev altfor knudret. Et Tag lavet paa denne simple Vis (Fig. 18) var meget holdbart, det kunde vare en 60 Aar og³ derover³, medens et Straatag i

Fig. 15. Tag af Tang. Hus i Beyrum paa Læsø.
(Efter Tegning af R. Bissen.)

Danmark kunde holde halvt saa længe⁴. Disse Tage af Græstørv bidrog ikke lidt til at give Husene et venligt Præg. De prangede med Grønt og Blomster i Sommertiden

og var ofte Tumblepladsen for Husets vævre Geder; selv Faar og Svin fandt stundom Vej dertil⁵. Med Rette eller Urette antoges de derhos at sikre mod Lynnedslag⁶.

Fig 16. Fra Skaane.
(Efter R. Mejborg.)

En sidste Ejendommelighed endelig ved Bønderhusenes Ydre var, at de gerne laa solret, det er: med Gavlene vendt mod Øst og Vest¹. Kun hvor stedlige Forhold, Dalførets Slyngninger eller sligt forbød denne Ordning, nødtes man til at fravige den gamle Skik.

Boligernes Indre bar endnu tydelige Spor af den fælles Oprindelse. Engang for mange Aarhundreder siden havde hvert Hus i Norden udgjort kun en eneste „Stue“. Selve Navnet Stue (oldnordisk: Stofa) betyder vistnok: et Rum, der kan opvarmes.

Fig. 17. Fra Halland.
(Efter R. Mejborg.)

Der var naturligvis sket mange Forandringer og Fremskridt siden da. Adelens og Bybefolkningens Boliger havde fjernet sig fra deres Udspring. Men i alle Nordens Bønderboliger var det oprindelige Afstammingsmærke endnu let kendeligt. Selv om Rummenes Antal nu ofte ogsaa her var vokset, var dette ikke foregaaet paa nogen uforstaaelig Maade. Formeringen var blot sket ved Leddeling eller Knopskydning. Der havde ikke fundet Krydsning med noget Fremmed Sted.

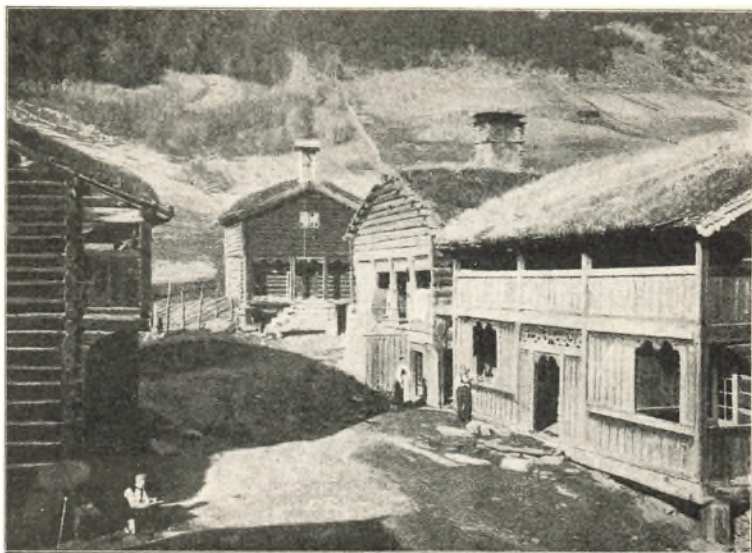

Fig. 18. Tag af Græstørv paa „Næver“. Nedre Bjørnstad i Vaage.
(Efter Harry Fett: „Gamle norske Hjem“.)

Dette de nordiske Bønderboligers Fællesmærke falder stærkere i Øjnene, naar man sammenligner dem med deres Naboer mod Syd. I Holsten og Nordtyskland herskede en anden Bygningsskik, der bares af et forskelligt Grundsyn. Bondeboligen her var ikke fremvokset af Stuen, men af Stalden. Under det fælles Hustag og i den samme Hal var her alting samlet som i en Noahs Ark: Afgrøden, Kvæget, Menneskene.

Grænsen mellem denne Bygningsskik — den „saksiske Gaard“ som den kaldes — og den nordiske Bondestue gik, ligesom imellem

Folkene og Sprogene, omtrent ved Ejderen. Dog var det lykkedes den „saksiske Gaard“ at trænge en Kende op i Sønderjylland og sætte sig fast i Egnen sydøst for Husum. En af de sidste saksiske Gaarde paa gammel dansk Grund fra Landsbyen Ostenfeld — et ypperligt Udtryk for den hele Art — er nu skænket til Dansk Folkemuseum og opstillet i dets Frilandsafdeling ved Lyngby (Fig. 19).

Uden at være i Stand til selv at bane sig videre Vej nordefter havde disse Forposter for den saksiske Gaard dog tydeligt nok paavirket de sønderjyske Bønderboliger. Fra Eksemplet mod Syd

Fig. 19. Den „saksiske Gaard“ fra Ostenfeld, nu i Dansk Folkemuseums Frilands-Afdeling ved Lyngby.

skrev sig sikkert disses Trang til mere storladne Former, der kunde følges nordpaa helt op til Nørrejylland.

De to modsatte Bygningsskikke, den nordiske og den tyske, der saaledes mødtes omtrent ved Ejderen, var mere end en blot tilfældig Forskel i Bygningsmaade. At den tyske Bondebolig var bleven en Udvikling af Stalden, skrev sig maaske fra en tidligere Opdyrkning af dette Land og en hermed tidligere indtraadt Sondring i Stænder. I Norden derimod rakte vistnok Mindet hos det hele Folk om fælles Kaar som Jægere og Fiskere længere ned i Tiden og forbandt alle lønligt i det fælles Begreb om Hvile og Hygge: den lune Stue.

Men hvilke end Aarsagerne var, fik Virkningerne Betydning baade for Beboerne og Bolig. I Norden affødte selve Boligen, ved sit for alle fælles Mærke og ved sin Mulighed for videre Udvikling, en Følelse af Lighed og Frihed for dens Beboere, der, selv om andre Stænder fik langt Forspring, dog aldrig helt lod sig kue. Forskellen mellem Bonde og Herremand blev her i Sind som i Bolig en Forskel i Vækst, ikke i Art, et Kapløb mellem

Fig. 20. Lodilen i den „saksiske Gaard“ fra Ostenfeld, der nu er opstillet i Dansk Folkemuseums Frilands-Afdeling ved Lyngby.

Naboer, mindre og større. Hvad der var Bondebolig nu, svarede til Herrebolig for saa og saa lang Tid tilbage.

Omvendt blev i Tyskland selve Boligen ikke blot et Udtryk for Standsforskellen, men en Hemsko for dens Udligning. Mellem Bøndernes befolkede Stald, Borgerens Bod og Ridderens befæstede Røverrede skar sig en bestandig dybere Forskel ind. De manglede den fælles forenende Stue.

Som blot Bondebolig betragtet besad den „saksiske Gaard“ betydelige baade Fortrin og Mangler, der ubevidst satte Præg paa dens Beboere. Med sin store Indkørselsport i Gavlen, Rækken af opstaldede Heste og Køer til begge Sider af den lange, brede Midtergang (Dilen), og endelig Arnen og Hvile-

Fig. 21. Længdesnit af en saksisk Gaard i Ostenfeld.
(Efter Melborg.)

pladserne i Husets modsatte lukkede Del (Fig. 20) gjorde den et storartet og uforglemmeligt Indtryk. Vel lagde Røgen fra Ildstedet sit tykke Dække over det hele, gennemtrak Mennesker, Dyr og deres Føde med sin skarpe Lugt, førend den langt om længe delvis slap ud af det lille Hul i Taget henne ved Porten. Men hvilket bravt, trofast, „gemytligt“ Samliv mellem alle Beboere, Folk og Fæ (Fig. 21). De kendte, forstod, holdt af hinanden, delte Sorger og Glæder sammen. Fælles Følelse af Hygge naar Regn og Storm slog mod Taget. Fælles Munterhed naar Ølkanden gik rundt nede ved Bordet og lokkede Viser frem, medens to Rækker brede Munde gumlede, og to Rækker blanke, fugtige Øjne Dilen ned saa til, indtil Latter og Brøl gik i ét. Fælles Ro endelig naar Arnens Øje luktes og Nattens mørke Tavshed kun afbrødes af tilfældigt Hestespark og Snorken, indtil Hanen galte Morgengry. For Mennesker og Dyr dannede denne Bolig en lille Verden for sig, en lykkelig Enhed: fælles Hjem og fælles Dunst (Fig. 22).

Men Hovedmanglen ved den „saksiske Gaard“ var ligesaa iøjnefaldende. Den indeholdt ingen Udviklingsmulighed. Naar en saadan Enkeltbygning var naaet til en vis Størrelse, forbød alt: Tømmer, Tag, Stald og hvert Rum den at blive

større. Den kunde ikke vokse frit, Huset kunde ikke blive Gaard, det var i Strid med dens Grundtanke at faa Længer. Og forsøgte man — saaledes som Tilfældet er paa den ved Lyngby opstillede „saksiske Gaard“ fra Ostenfeld — at udskille Enkeltværelser til et mere forfinet Husbrug, saa var Misforholdet mellem disses Hensigt og deres uløselige Forbindelse med Stalden altfor skrigende. Den „saksiske Gaard“ var standsmærket og standsbunden. Paa et vist Punkt var yderligere Fremskridt den nægtet.

Hvor ringe end den nordiske Bondebolig kunde syne, saa laa

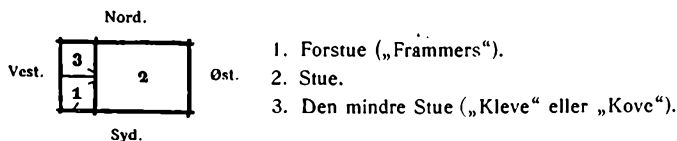
Fig. 22. Arnestedet inderst i Lodilen.
(Efter Mejborg.)

dens Overlegenhed netop i dens Evne til videre Udvikling. Der var intet til Hinder for, at Stuen selv kunde vokse og forøges med Naborum. Og der var endnu mindre til Hinder for, at man, efterhaanden som Evnen magtede det og Driften gjorde det ønskeligt, kunde føje nye Huse til: til mere Beboelse, til Gemsel, til Stald, til Lo, til Lade o. s. v. Det nordiske Bondehus var lige saa spiredygtigt som en Herremands Bopæl. Det kunde, naarsom helst Forholdene krævede sligt, vokse i Længden, folde Længer ud og blive til en firkantet Gaard, eller paa bølgeformig Klippegrund splittes i talrig Husflok.

Naar man da kom rejsende syd fra, gennem Holsten, vænnet til Synet af de rige „saksiske Gaarde“, saa faldt det vel noget

smaat i Sønderjylland at møde et smalt Hus, der endda bestod af to, stillede i Forlængelsen af hinanden, en Stue og en Stald, adskilte, blot under samme Tag. Overgangen var brat, hvor meget end de sønderjyske Bøndergaarde tilstræbte Anselighed. Men bagved Forskellen i det første Indtryk laa saa meget andet. Man havde passeret Grænsen mellem to Folk og deres Bygningskikke, mellem tysk og nordisk Tankesæt. Omtrent ved Ejderen gik Skellet mellem de to Former for Bostel: „alt i ét Rum“ og „hvert i sit Rum“.

„Stuens“ Evne til Udvikling i de nordiske Bønderboliger havde siden Oldtiden gjort sig gældende paa mange Maader. Et meget sædvanligt Fremskridt bestod i, at man i den gamle, eneste „Stue“ ved en Tværvæg havde afsondret den vestlige Gavl. Herved havde man vundet Plads til en lille Forstue og endda et Kammer bag denne. Hovedhensigten hermed havde vistnok været den at undgaa den altfor stærke Slud, der havde været uundgaaelig, naar Døren fra det fri førte lige ind i den eneste Stue. Plads var der jo tillige vunden i Form af to nye Rum. Man tager næppe fejl, naar man holder for, at den i det 16de Aarhundrede hyppigst forekommende Bondebolig i Norden saa ud, som dette Grundrids viser¹:

et aflangt lille Hus, hvor man gennem en Dør mod Syd kom ind i en lille Forstue og derfra atter ind i Husets Hovedrum, „Stuen“. Denne simple Inddelingsmaade lader sig endnu genkende i mange af vor Tids Bøndergaarde. Skønt Rummenes Tal er tiltaget, følger de ofte efter hinanden ligesom i sluttede Hold. Hvert enkelt Hold er delt efter det gamle Forbilled: et stort gennemgaaende Rum med to mindre for Enden.

Lad os tænke os at træde ind i et saadant nordisk Bondehus i det 16de Aarhundrede. Vilde man gaa ind ad Forstuedøren, der jo laa paa den sydlige Langvæg tæt ved det venstre Hjørne, gjaldt det om at tage saavel Pande som Fødder i Agt. Thi Døren var grumme lav, saa at den indtrædende maatte bukke sig, og samtidigt var Dørtrinet saa højt, at Foden maatte løftes stærkt til

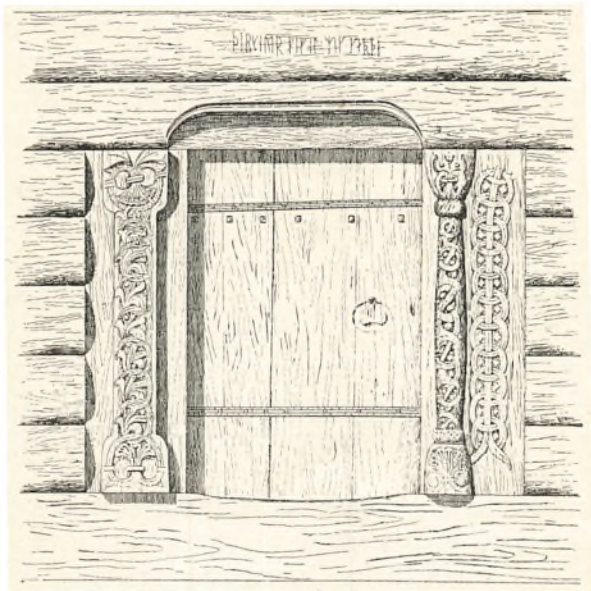

Fig. 23. Dør i Raudlandsstuen. Opdal i Numedalen.
(Efter „Kunst og Haandværk“.)

Vejrs¹. (Fig. 23). Det samme gentoges vistnok ved Indgangen til selve Stuen og var gjort med velberaad Hu, beregnet baade paa Venner og Fjender. Det høje Dørtrin spærrede nemlig Vejen, saa at Børn og Fæ ikke saa let kunde slippe ud af Stuen, naar nogen gik med Døren. Jordsmonnet lige indenfor Døren var derhos stærkest nedtraadt, saa at det her dannede et Slags Hul. Og var der Tale om fjendtligt Overfald, saa var Indgangsaaeningen, der jo altid maatte være et svagt Punkt, bragt ned til det mindst mulige; selv om Døren sprængtes, kunde den indtrængende endnu

faa sin Bane, naar han med bøjet Ryg og stærkt løftet Fod steg ind over Tærskelen¹. Ofte var desuden denne Yderdør delt i to Halvdøre, saa at man kunde aabne den øverste alene. Dette var hensigtsmæssigt ikke blot overfor Fjender, men ogsaa til daglig overfor Fæ og Rollinger, hvad enten de vilde ind eller ud.

Forstuen tjente i Reglen kun til Gennemgang, stundom dog ogsaa til Bolig for Husets Høns, der da havde deres Hjal langs en af Væggene, hvorfra Hanen kunde vække Husets Folk med sit Gal². Ved Vintertide smuttede de dog gerne ind i den varme Stue, hvor alle Husets øvrige Beboere var samlede, og hvor Hanebjælkerne afgav et naturligt Fristed for Husets bevingede Uhr.

Stuen var, hvor Taget var Spærttag, en underlig Blanding af lavt og højt til Loftet. Under Tværbjælkerne kunde en voksen Mand maaske knap staa oprejst, men mellem dem kunde man rejse sig saa meget man vilde, thi her strakte Stuen sig lige op til Taget. Loft i vor Forstand manglede altsaa. Det kunde heller ikke godt have været der, thi Stuen skulde modtage hele sin Lysning fra en Aabning enten i Tagrygningen eller dog tæt ved denne.

Denne gammeldags Belysningsmaade var et af Bønderboligernes vigtigste Særkender.

For mange Aarhundreder siden havde Lysaabningen foroven betegnet et uhyre Fremskridt. Indtil da havde man maattet nøjes med det Lys, der kom fra Døren, naar den aabnedes. Huset havde altsaa kun udgjort en lukkelig Hule, hvor man kunde finde Skjul mod Uvejr og Fjender. Kunstig Varme derimod, ved Optænding af Baal herinde, havde været saa godt som umulig af Mangel paa Træk. Ild gav kun Røg i Overmaal, men sygnede snart ganske hen. Hvilket uhyre Fremskridt var det da ikke, da man ved Hjælp af denne Aabning foroven var bleven i Stand til ikke blot at lokke Dagslys ind i lukket Stue, men ved Vintertid at tænde Baal herinde! Lys og Varme havde forvandlet Huset til Hjem. Ved dette afgørende Fremskridt var Bønderboligerne blevne staaende.

Hullet i Taget benævnedes forskelligt, i Danmark og Norge „Lyre“ eller „Ljore“, et Navn, som sikkert er i nær Slægt

med Ordet „Lys“ (Ljus, Ljos), idet blot *r* og *s* er omskiftede ligesom i „Glar“ og „Glas“¹. Endnu kaldes saavel i Vestnorge som i Jylland de smaa Gennemkig til blaa Luft paa en ellers overskyet Himmel med det gamle Navn: Lyre eller Ljør². I Sverige synes man at have foretrukket den Benævnelse, der betegnede Aabningens Plads i Tagloftet, i „Vinden“. Man kaldte den her hyppigt for „Vindöga“³, et Navn, der for sent sejrede i de to andre Lande, da Aabningen flyttedes fra Taget ned til Husets Vægge.

Hullet var kun lille, ofte vel blot en halv Alen i Firkant⁴. I „Spærtag“ lod det sig lettere anbringe og gøres større end i „Aastag“. Ved Sommertid og i godt Vejr stod det aabent, men om Vinteren, og naar man ellers ønskede det, kunde det lukkes med en Lem. Denne var

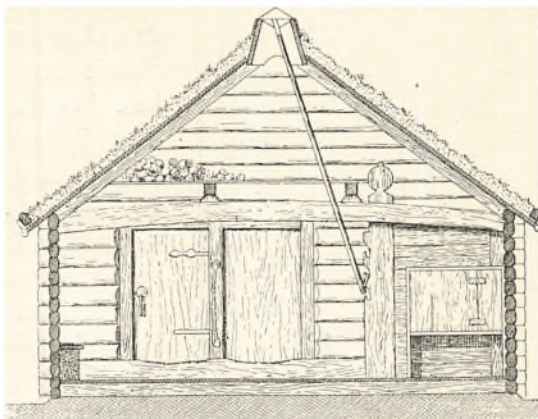

Fig. 24. Tværsnit af Røgovnsstue i Stedje, Ytre i Holmedal. — Lyrestangen er paahæftet Ovnens Forside. (Efter „Kunst og Haandværk“.)

indrettet som en firkantet Ramme, svarende til Lyren i Størrelse, men overtrukken med en fin Blære, saa at den, skønt lukket, dog ikke helt udelukkede Lyset⁵.

Ikke enhver Slags Skind kunde bruges dertil; det maatte paa én Gang være stærkt og dog gennemsigtigt. Hyppigt brugtes Mellemgulvet af en Okse; men denne Slags var temmelig mørkladen, og man foretrak derfor ligesom den Dag i Dag paa Island den fine Hinde, der omgiver Koens eller Faarets ufødte Foster. En Rude heraf kunde være saa klar, at det paa lidt Afstand tog sig ud, som saa man op mod den lyse Dag⁶.

For at kunne aabne denne Rude nede fra Stuen (Fig. 24) var den bragt i Forbindelse med Beboerne ved Hjælp af en simpel

Ledning, bestaaende af to eller flere sammenhæftede Stænger, hvoraf den nederste hang ned midt i Stuen (Fig. 25). Denne nedhængende Stang betegnede ligesom Husets hellige Midtpunkt; om den skulde i Norge enhver, der kom i Bondens Gaard for at røgte et vigtigt Ærinde, gribe fat, idet han talte; ved den holdt Frierens Talsmand sig, naar han begærede Husets Datter for sin Ven¹.

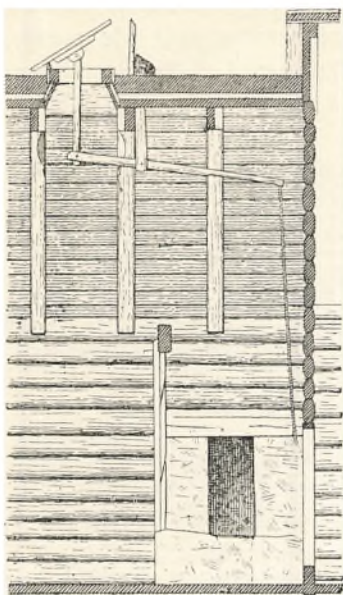

Fig. 25. Snit af Røgovnsstue fra Sandven, Vikør. Lyren aabnes ved leddelt Lyre-stang.
(Efter „Kunst og Haandværk“.)

Det skulde synes, som om den Lysning, der paa denne Maade blev tilvejebragt i Stuen, kun kan have været ringe og ikke i Stand til at frembringe mere end Halvdunkelhed (Fig. 26). Men dog forholder det sig næppe saa. Det Lys, der kommer ned fra oven, er ligesom rigere end det, der kommer fra Siden. Den lille Aabning kan have lysnet forholdsvis stærkt. Eilert Sundt fortæller, hvorledes han, for at prøve Fortidens Lysforhold, til-dækkede i en Røgstue i Norge det nymodens Vindue, saa at Lyset ligesom fordom kun kunde strømme ind fra oven. Han blev forundret over, hvor lyst der end-

da var i Stuen (Fig. 27); man kunde se at læse og udføre hvilket som helst Arbejde. Men trods dette tilstrækkelige Lys var Stuen for ham dog som en lukket Kælder. Lyrens Skind, der klart men uigennemsigtigt spærrede for Himlens Blaa og de drivende Skyer, forekom et Nutids Barn sørgmodigt og knugende som blændet Glas i et Fængselsvindue². (Fig. 28).

Et Par Smaalempen hæftede ved den hele Maade at skaffe Lys paa. Det faldt saaledes svært at faa Lyrens Dæksel til ret at slutte. Derfor dryppede det gerne ned fra den, naar det regnede,

og Pladsen lige under var intet sikkert Sted¹. Gulvet led vel ikke herved, thi det bestod i Reglen kun af stampet Jord; men i de Huse, hvor Arnen paa gammeldags Vis laa lige under Lyren, kunde Følgerne blive kedsommelige nok. Mangen Plaskregn om

Natten har vistnok slukket Arnens hengemte Gløder og tvunget Husmoderen til det trælsomme Arbejde om Morgenen at skaffe Ild fra nyt af.

En anden lille Ulempe var, at Lyrens Plads paa Taget udsatte den for Overlast.

Børn og Voksne kunde vel ikke let komme til at slaa Ruden ud; der til sad den for højt; men Tagets firbenede

Fig. 26. Røgstue fra Barstadviken. Efter Tegning af K. Holbø.
(Norge i det 19de Aarhundrede.)

Gæster var farlige Naboer. Naar Befolkningen deroppe blev alt for munter, kunde der let sættes et Ben eller to gennem Rammens spændte Hinde, og det var ikke altid sagt, at man havde en frisk at sætte i Stedet.

Dette var alt dog kun Smaating mod Lyrens væsentligste Mangel. Den udgjorde i Forening med Døren de to eneste Adgange til Huset. Men medens man i Tilfælde af Angreb kunde stænge

Døren og, selv om den sprængtes, endnu have Haab om at værne den lave Indgang, medførte Lyren betydelige Farer for Husets Beboere. Usete indenfra kunde Angriberne krybe op paa Taget og fra Lyrehullet iagttage Stuens Indre. Var det mørkt, blev Angrebet kun lettet, thi Arnens Ild oplyste da gerne Stuen, og i dækket Stilling kunde en Mand heroppe fra slynge et Spyd eller

Fig. 27. Lyset ved Middagstid i en Røgstue, hvor der holdes gudelig Forsamling.
(Efter Maleri af Adolf Tidemand 1852.)

sende en Pil, der vanskeligt skulde fejle. Lyrehullet var derfor ogsaa det Sted, hvortil Tyve og Stimænd fortrinsvis søgte, og mange Beretninger haves om, hvorledes Overfald ad denne Vej særligt er lykkedes¹. Dog var Lyren ogsaa for Angriberen en farlig Adgang til Huset, idet han heroppe var, i det mindste et Øjeblik under Indstigningen, helt udsat for Beboernes Vaaben. Den lille Christian den Fjerde fortæller i en af sine Stile om en flink, skaansk Bondekone, der med egen Haand dræbte to Røvere. Den ene huggede hun Hovedet af med en Økse, da han bøjede

sig ned for at undersøge hendes Dragkistes Indhold. Den anden skød hun, da han krøb ind i Lyrehullet for at springe ned i Stuen ¹.

Anbringelse af Lyre eller Vindøje i Taget var ikke en tilfældig Bygningsvis, der, naar saa syntes, atter kunde ændres og ombyttes f. Eks. med Vinduer i Væggen. Lyren var ikke blot Lys-

Fig. 28. Dagslys i en færøisk Røgstue. 1898.
(Efter Daniel Bruun.)

aaabning, men Røgaabning tillige. Den var med andre Ord et afhængigt Tilbehør til Husets vigtigste Midtpunkt, Varmegiveren, Ildstedet. Om Ildstedet som Midtpunkt samlede sig alle Husets øvrige Dele; dets gradvise Udvikling har i Norden betinget den lange Række af Overgange fra Oldtidens til Nutidens Bygningsformer.

Den simpleste Slags Ildsted var Arnen (Fig. 29). Den bestod i en firkantet, med Sten omsat Plads midt paa Gulvet, hvor Ilden brændte. Var dens indre Rum stenbelagt, saa at det hele hævede

sig lidt over Gulvet, kaldtes den for Are eller Arne (Romernes: ara)¹. Var der kun Jord i Bunden, der oprindeligt eller ved Brug huledes ud, kaldtes det gerne for Grue (Grube, grufva). Røgen fra Ilden trak ud gennem Lyren i Taget lige ovenfor (Fig. 30).

Fig. 29. En Arnestue paa Kvæstad, Valle, i Sætersdalen.
(Efter Maleri af Johs. Ekenæs. Kristiansands Museum.)

Denne Form for Ildsted brugtes i det 16de Aarhundrede, saavidt man kan skønne, af Bønderne i det østlige Norge² og desuden vistnok paa mangt et Sted i Sverige og Danmark, hvor Forholdene tillod det. Den forudsatte nemlig Rigdom af Brændsel. Thi uafbrudt maatte Ilden næres med nye Brændestykker, og lige saa hyppigt maatte Døren aabnes

for at give fornøden Træk og tvinge den kvælende Røg til at søge ud ad Taghullet. Loft og Vægge antog derfor i slige Stuer hurtigt et sodet Anstrøg, og selv om man skurede Væggens Tømmerstokke, drev de det kun til at ligne blankt Ibenholt.

Ulemperne ved denne Slags Ildsted var tydelige nok. Beboerne levede i en evig Blanding af Røg og Træk. Men det frembød dog

ogsaa visse Fordele. Til enhver Tid kunde man faa Mad tillavet ved Baalet, og kom man gennemvaad ind, kunde man paa en af Bænkene ved Arnen skiftevis blive tørret og gennembagt paa den mod Ilden vendte Side. Hertil kom, at naar Mørket faldt paa, lyste Ilden i Stuen (Fig. 31). Omkring dens Blus kunde mangt et Arbejde udføres, og selv ved Midnats Tide, naar Mørkets Magter var ude, laa Arnens Gløder endnu troligt paa Vagt med halv-aabent Øje.

I en Stue som denne maatte nødvendigvis alt, levende som

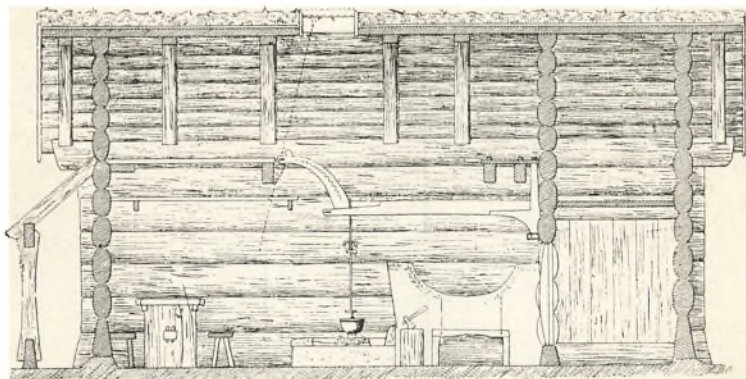

Fig. 30. Tværsnit af Fig. 29 Arnestuen paa Kvæstad, Valle i Sætersdalen.
(Efter „Kunst og Haandværk“.)

livløst, flokke sig om Midtpunktet, hvorfra Lys og Varme udgik. Derfor anbragtes Bænkene paa Langvæggene, og Højsædet var paa Midten; en Gæsts Anseelse kunde maales efter hans Afstand fra Ildstedet; de nærmeste Sovepladser var de bedste; Arnen beherskede alt; selv den døde bares endnu til Afsked tre Gange omkring den, førend han stedtes til Hvile¹.

Manglerne ved denne Slags Ildsted var imidlertid for store til, at man ikke skulde søge dem ændrede. Hvor der ikke var rigt med Skov, kunde man umuligt i Længden føde et saa graadigt Uhyre som Arnen, der tilmed gav saa ringe Varme til Vederlag. Alt tidligt havde man derfor fundet paa en ny Form, der i det 16de Aarhundrede var eneherkende langs Norges Vestkyst² og

vistnok havde Overvægten i Danmark og Sverige¹, det var den saakaldte „Ovn“.

Fremskridtet ved denne bestod i, at man havde overbygget Arnen med en stor Grotte, der i Danmark oftest var af Ler, i Norge og Sverige af Sten. Naar Ilden tændtes, ophededes Grotten efterhaanden, men selv om Ilden siden gik ud, slap Leret eller Stenen ikke den modtagne Varme, men afgav den kun langsomt

Fig. 31. Ved Arnelys.

(Efter Tegning af Gustav Wentzel. Norge i det 19de Aarhundrede.)

i en mild Udstraaing. Herved var meget opnaaet. Man behøvede blot højst to Gange i Døgnet at tænde et Baal i Grotten. Naar den var gennemvarm, ragede man Gløderne ud i „Gruen“, som man endnu kaldte den aabne Rest af Arne foran Ovnens, og over disse kunde man saa koge Maden² (Fig. 32, 33 og 34).

En nødvendig Følge af denne Forbedring blev, at Ildstedets Plads maatte forandres. Arnens Ild varmede ligeligt til alle Sider, derfor var den bleven anbragt midt i Stuen. Men der var Forskel paa den svagere Varme, der kom fra Ovnens Nakke, og saa den

glødende Aande, der strømmede ud fra dens Gab. Desuden krævede Ovnens stærkere Træk for at komme i Brand. Den flyttedes derfor ned til Stuens sydvestlige Hjørne ved Siden af Indgangsdøren, hvor den paa engang var Trækken nærmest og med „Ovnsmundens“ vendt ud mod Stuen kunde opvarme den hele (Fig.35).

Herved opstod en Forrykkelse i Stuens gamle Ordning. Stuens vigtigste Pladser trak ligesom Ovnens bort fra Midtpunktet, og nye Skikke dannede sig i Samklang med de forandrede Forhold.

Ovnens tilfredsstillende mangehaande Krav. I den kunde bages Brød, paa dens hede Ryg kunde tørres Korn, ovenpaa den var der et lunt Leje for en gennemblødt Stakkel. Men alle Ulemper var dog langt fra overvundne. Endnu som tilforn bredte sig en kvælende Røg, naar Ilden skulde tændes, og Flammerne fra Kvisteveddet, hvormed denne nu gerne tændtes, slog som gloende Tunger op under Taget, brandfarligt i højeste Grad, naar dette var nyt og af Straa. Med Føje udbrød Sveriges berømteste Naturforsker, da han i Skaane saa et sligt

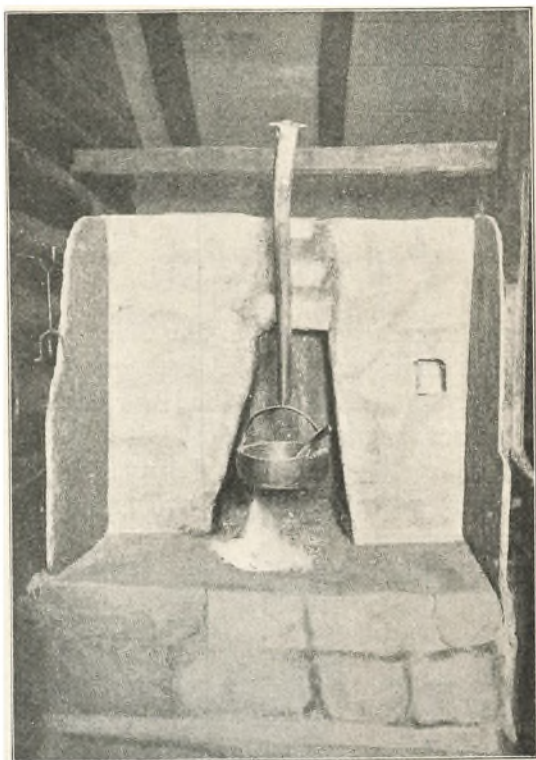

Fig. 32. Ovn af Stenheller (i Røgovnstuen i de Sandvigske Samlinger i Lillehammer).

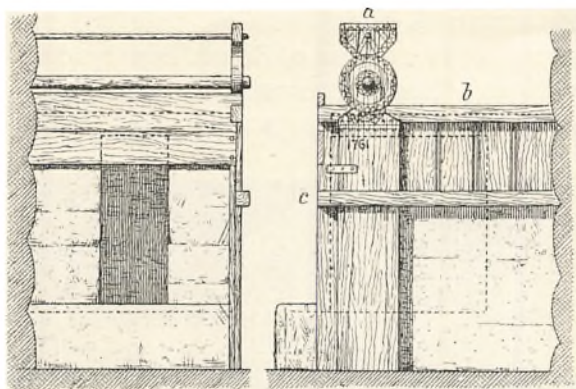

Fig. 33. Røgovn fra Opheim i Hardanger. Forside og Tværside.
(Efter „Kunst og Haandværk“.)

Ildsted, at her var Vorherre Daarernes Formynder, og at næppe nogen vilde være Assurandør selv mod en Præmie af 99 Procent¹. Havde han set Baal i Jylland tændte med Lyng og Gni-

sterné farende omkring til alle Sider, vilde hans Dom næppe have været mildere². Ogsaa i disse Stuer blev altsaa hele det Indre overtrukket med et Lag af Sod; var Taget af Straa og hang Vipperne ned, kom det til at ligne Luven paa et Bjørneskind³.

Men hertil kom endnu et Par nye Ulemper. Ganske vist trak Røgen i Ovnstuer hurtigt ud, og man behøvede ikke som i Arne-

stuen stadig at have Lyren aaben. Men lukkede man, saa bredte sig fra Ovnsmunden og fra Gløderne paa Gruenen kvælende Os, usynlig ganske vist, men trykkende og i høj Grad usund.

Dette vilde man maaske

Fig. 34. Finsk Røgstue i Pihtipudas Sogn, Tavastland.
(Efter Gustaf Retzius.)

dog kunnet finde sig i, thi Datiden var kun lidet forvænt. Ligesaa vilde man maaske roligt tie og lide overfor den Sværm af Utøj, der som i en lun Skindpels fostredes i disse varme Stuer, hvor Arneildens Træk ikke længer fejede ud. Men hvad man ikke godt kunde undvære, det var Arnens Lys. Fra disse Ovne kom kun Varme, men Stuen selv laa, naar ikke Sol var oppe, mørk, med Undtagelse af det korte Øjeblik, da Ilden blussede op. Derfor

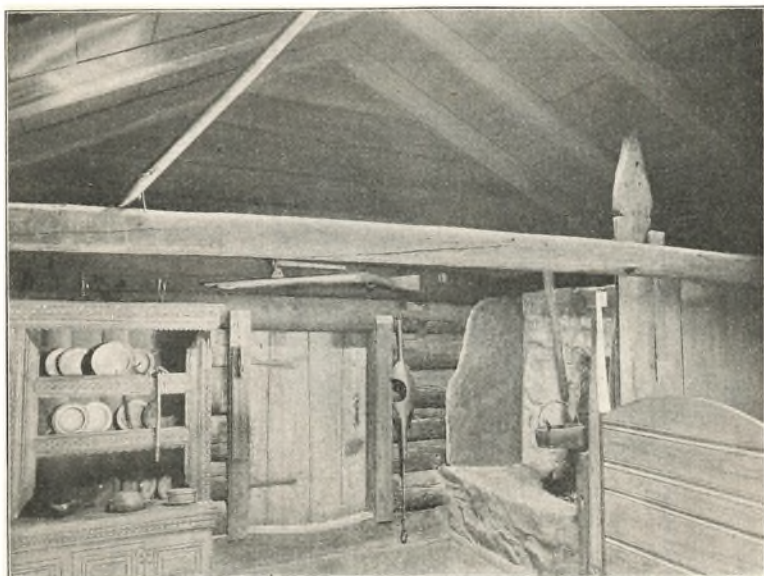

Fig. 35. Røgovnstue i de Sandvig'ske Samlinger i Lillehammer.

kunde slige Ovne kun benyttes i de Egne, hvor Belysning kunde skaffes paa anden Maade. Ved Søkysten havde man Tran, der brændtes i smaa, aflange Lamper med Vægen, der stundom var af Siv, i det ene Hjørne. Inde i Landet brugte man mange Steder opgravne Fyrrerødder og Pinde, der paa Grund af deres Harpiksholdighed lod sig brænde som en Slags Lys. Men hvor disse fattedes, var man trods alle Ovnens Fortrin afskaaren fra at kunne bruge den ¹.

Dette var uden Tvivl Grunden til, at man saa mange Steder inde i Landet haardnakket holdt sig til den gamle Form for Ild-

sted. Det Løsen var endnu ikke fundet, der kunde raade Bod paa alle gamle Mangler uden samtidigt at skabe nye. Det var ikke fundet, eller rettere, det var ikke trængt ned endnu til Bøndernes Hjem, thi forlængst var det kendt i Samfundets øvre Lag. Det sammentrængtes i det ene Ord „Skorsten“, et Begreb, gammelt og velkendt for os, men fremmed, underligt, svangert paa nyt for den Tid, der saa det opstaa.

Naar Skorstenen er opfunden, eller naar denne Opfindelse er naaet til Norden, vides ikke med Sikkerhed¹. Engang i Middelalderen maa det være sket. Men i det 16de Aarhundrede var den

endnu ikke færdig med Erobringen af Købstæderne; det var derfor kun dens alleryderste Blækere, der i dette Aarhundrede trængte ud blandt Bønderne.

Det nye, der bragtes, var dog vel skikket til

hurtigt at trænge igennem. Det bestod i intet mindre end Fri-tagelse for Røg og Forøgelse af Lys og tildels af Varme. Denne saa snildt udtænkte og nemt opførte Stentingest virkede vel paa begge Ledder; foroven bortledte den Røgen og forneden forøgede den Trækken. Saadanne Egenskaber maatte være nok til at sikre den Sejren. Under de forskellige Navne: Pesel (i Sønderjylland)², Pejs eller Spejs (i Norge) og Spis (i Sverige) — der alle røber den fælles Herkomst fra det franske *poisle*, ny-fransk *poêle*, maaske et Fingerpeg om Opfindelsens Hjemsted³ — søgte den da ogsaa allerede i det 16de Aarhundrede, og maaske før, at trænge igennem hos Nordens Bønderbefolkning (Fig. 36 og 37). Men Sejren her

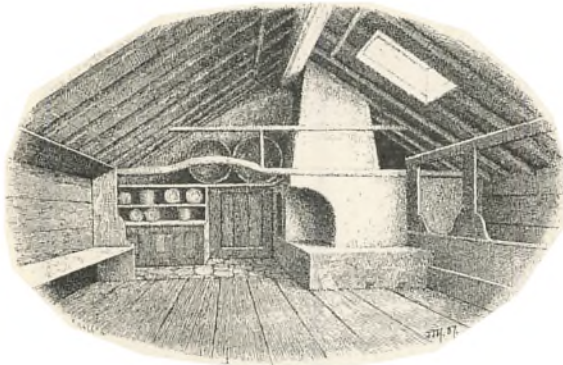

Fig. 36. Stue i Halland med Spis.
(Efter R. Mejborg)

var saa ringe, at den kun var en Sejr af Navn. Navnene trængte vel igennem, men Sejrens fulde Fordele opnaaedes ikke.

Lad os, for at forstaa dette, først fuldt klare os, hvori alt det nye bestod, som det stensatte Lampeglas „Skorsten“ medførte i Boligerne.

Den Forandring, som Skorstenen medførte, var stor med Hensyn til Stuens Luft og Ildstedets Form; men langt større var den Revolution, som den skabte paa Husbygningens Omraade i det hele. Nu behøvedes ikke mere Tagets Røghul; Lyren blev lukket, og Lysaabningerne anbragt i Husets Vægge. Men saa behøvedes heller ikke det aabne Rum mellem Bjælkerne og Tagets Rygning; det kunde benyttes bedre. Loft blev lagt, nyt Gulv over Hovedet, Loftslejligheden opstod. Men hvad var der til Hinder for at bygge denne i Lighed med Stuen forneden, ikke med skraa, men med lige Vægge? Skorstenen gik jo derigennem og kunde ogsaa her bruges til Opvarmning. Saa opstod det andet Stokværk. Og hvad var der

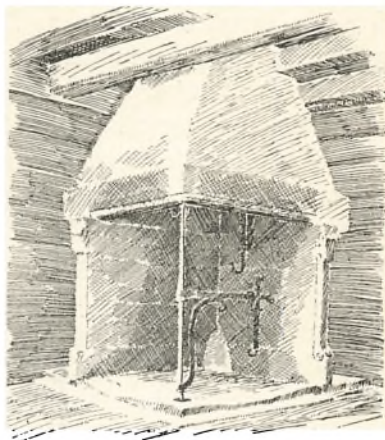

Fig. 37. Pejs fra Slette i Gudbrandsdalen.
(Efter Tegning af J. Klofter.)

overhovedet til Hinder for at lægge saa mange Stuer, som man ønskede, ved Siden af hinanden? Der kunde jo paa samme Hus være mange Skorstene. — Forvandlingen var hermed foregaaet: den enkelte Stue var bleven til et helt Hus. Bredende sig til Siden, stigende i Vejret, mægtigt og sammensat laa det dér som noget nyt og vidunderligt; kun Navnet „Stue“ for den underste Vaaning mindede endnu i Danmark om dets ringe Herkomst.

Talende Beviser for Skorstenens Magt og Sejr stod i det 16de Aarhundrede fuldt færdige i alle Europas Lande, Nordens med, i Form af mægtige Slotsbygninger mange Stokværk høje. Herregaarde paa Landet, Købstadboliger i Klynge søgte hele Norden

over at tage Eksempel efter dem, saa vidt Kræfterne strakte. Hvorfor fulgte da ikke Bønderboligerne med? Var det blot Beboernes Træghed og Fortrykthed, der medførte, at deres Boliger i det 16de Aarhundrede, hvad enten de saa havde Arne eller Ovn, ja selv om de af Navn havde „Skorsten“, i Virkeligheden kun af Nutiden vilde kunne benævnes „Røgstuer“?

Her staar vi ved et af de interessanteste og mest oplysende Forhold i det 16de Aarhundrede. Hindringen var mere end Træghed og Fortrykthed, den var tillige af ren bygningsmæssig Art. Idet vi forsøger at forstaa denne, naaer vi ikke blot til et klarere Syn paa, hvorledes Datidens Boliger saa ud, men tillige til et dybere Indblik i Styrken af den Modstand, som Menneskesnille her lidt efter lidt har vidst at overvinde.

„Skorstene“ var naturligvis kendt af Nordens Bønder i det 16de Aarhundrede. Som Navnene „Pesel“, „Pejs“ og „Spis“ viser, havde man endogsaa begyndt at tilegne sig den franske Benævnelse for Ovn med Skorstenstræk. Derimod overlod man til Slotte og Herregaarde den mere storladne Benævnelse for Ildsted med lang Røgkanal „Kamin“ (*Cheminée*). Men det gik Nordens Bønder som selve Navnet „Skorsten“: de maatte kæmpe sig op fra neden af, og det faldt svært. Ordet „Skorsten“ er gammelt i Norden og kommer af „skøre“, at antænde. Skorstenen var oprindeligt Arneildens Bundsten, paa hvilken Veddet lagdes og Ilden antændtes. Men da de nye Opfindelser kom: at bygge Ovn over Arnen, og atter at give Ovnen lang Hals opefter til Røgfang og Træksuger, fulgte Navnet „Skorsten“ med. Om det saa var Navnet „Esse“, Smedens hede Fyrstedplade, saa kravlede det op med. Paa Dansk kaldtes i det 16de Aarhundrede Ovnpiiben helt op mod Taget for Esse¹. Skorstenen naaede dog videre. Den strakte sig i høje Huse ikke blot fra Jorden op igennem det hele, men stak Hovedet ud af Taget tillige. Navnet søgte opefter. Naar vi nu for Tiden taler om et Hus med hvide Skorstene, forstaaer vi herved egentlig kun den allerøverste, synlige Skorstenspipe.

Det kneb for Bønderne i det 16de Aarhundrede hele Norden over at følge med, om end af forskellige Grunde. I Danmark

lavede man Ovn af vaadt L e r. Det var ikke let at forme Rundingen foroven, naar Ovn skulde være stor. Man byggede da en indre Skabelon af Tørv eller Græstørv og klinede Leret over den. Første Gang, man tændte, brændte Tørven bort, og Ovn stod saa alene tilbage. Smaafolk nøjedes stundom med at lade hele Ovn være et indklinet Lerkar.

Eller de stak, naar den vaade Ler-Isse var lavet, Huller i den for at skaffe Trækhuller.

Uden saadanne vilde selv den livligste Vedild eller det stærkeste Tørvebaal ligge inde i Lerhovedet og gruble sig dum og dø. Hvo der havde Evne gav dog Lerovnen høj Hat paa med Hul i Pulen¹. Dette var jo

Fig. 38. Ildsted og „Esse“ (Røgleledning) af Træ i en færøisk Røgstue.

(Efter Daniel Bruun.)

selve Skorstenen. Men hvorfor i al Verden gjorde man den da ikke saa høj og lang, at den gik helt op igennem Taget? Ganske simpelt fordi man ikke kunde. Selve det Bygningsemne, man i bedste Fald havde, Leret, var ikke skikket hertil. Det var allerede svært nok for en stor Lerovn med lang Hals at bære sig. Man maatte gerne stive Leret af med indre Træværk, hvorm det klinedes. Og Halsen, selve Skorstenen eller „Essen“, som

den jo kaldtes, turde man hyppigt ikke gøre af Ler af Frygt for, at den da ved sin egen Tyngde skulde styrte sammen. Man lavede den derfor af lettere Stof, Træ, Tørv eller lignende (Fig. 38). At dette var yderst brandfarligt, er klart¹.

En slig Skorsten kunde af mange Grunde ikke forlænges op gennem Taget. Var den bygt af vaadt Ler ud i det fri, vilde Regn vadske den ned, Var Skorstenspiiben lavet af Træ eller Tørv, skulde Blæsten heroppe snart faa Gnisterne til at tænde den i Brand. Endelig vilde denne Skorsten ud gennem Taget jo ogsaa lukke for Lyrehullet og gøre Stuen mørk. Af disse Grunde nøjedes man overalt hos Bønderne i Danmark i det 16de Aarhundrede

Fig. 39. Ovn i finsk Røgstue.
(Efter Gustaf Retzius.)

Fig. 40. Ovn i finsk Røgstue.
(Efter Gustaf Retzius.)

med at lade Ovnens Hals, Skorstenen, ende inden for Taget, lidt ovenfor Bjælkerne. Stuen var og blev en Røgstue. Røgen fra Skorstenen gik ikke ud i det fri, men trak om under Taget, der udgjorde Stuens sodede Loft, indtil den endelig, naar Lyren aabnedes, slap ud gennem denne.

For vor Tid ligger den Bemærkning nær: Man kunde jo have opført hele Ovn og dens Skorsten af brændte Sten, af Mursten. Men Mursten var i det 16de Aarhundrede en Kostbarhed, der ikke fandtes hos Bønderne. Først langt senere begyndte de rigeste Bønder selv at brænde Sten. Tilstanden paa Landet i det 16de Aarhundrede maales bedst ved, at man end ikke i enkelte af de bedst stillede Købstadboliger var naaet videre. Om en Professor-

bolig i København hedder det endnu Aar 1565: „Købt 100 Mursten til den blinde Skorsten, jeg lod gøre fra Kakkellovne, hvilken tilforn var gjort af Deler [Planker] ikke uden stor Fare“¹. Disse Mursten kostede i Datids Penge 40 Kroner Tusind, hvilket efter Nutidsforhold vilde svare til henved et Par hundrede Kroner.

I Sverige og Norge var Bønderne forsaauidt gunstigere stillet overfor Spørgsmaalet „Skorsten“, som de ikke opførte Ovn og dens Hals af Ler, men af Fjeldsten (Fig. 39 og 40). Selv om disse Sten, naar Ovn skulde være solid, vilde gøre den til en

Fig. 41. Gammeldags Stue i Wärend (Småland).
(Efter Hyllén Cavallius.)

stor, klodset Tingest, var der i og for sig intet til Hinder for at bygge den som et firkantet Rør gennem Lyrehullet helt op i det fri. En Skorstenspipe lavet af saadanne Sten smeltede ikke i Regn som Leret i Danmark; den fængede ikke heller i Blæst som Træpipen dernede; og rykkede Stormen for stærkt i den, kunde man jo have den omsluttet og stivet af Brædter.

Og dog havde den sine store Mangler. Den lukkede for Lyrehullet, saa Stuen blev mørk. Dette kunde dog afhjælpes ved at lave et nyt Vindøje paa Taget alene for Lys. Værre var det, at Skorstenen ikke som Vindøjet kunde lukkes indvendig fra. Spjældet, der som en Lem skulde lukkes over den, kunde nemlig ikke styres ved Hjælp af en lang Stang inde i Skorstensrøret, thi denne

Stang vilde jo saa selv blive brændt. Nej, man maatte udenfor for at aabne og lukke Skorstenen ved Hjælp af en Stang, lagt ned ad Taget (Fig. 41). Og dette var saa meget uheldigere, som der nu hyppigt vilde trænges til Forandring. Uden Aabning ingen Træk. Men Trækken blev let saa stærk, at man for at holde paa Varmen straks maatte lukke, naar Veddet var brændt i Glød. Værst af alt var dog Skorstenens Mangler under Ufred. Angriberne kunde krybe op paa Taget og nedbryde Skorstenspiiben. Opdagedes de, var de velforsynede med gode Sten til gennem

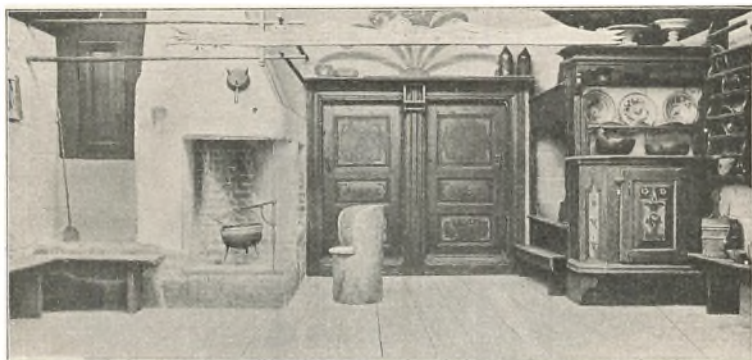

Fig. 42. Bondestue med „Spis“ i Dalarne.
(Nordiska Museet. Stockholm.)

Vindøjet at ramme Beboerne med. Opdagedes de ikke, kunde de „krybe“, som det i svenske Domsbøger fra en senere Tid oftere omtales, „ind gennem den nedbrudte Skorsten og borttage Godset“¹. Bønderne i Sverige gemte nemlig hyppigt netop deres Kostbarheder under Taget.

Meget talte da for heller ikke i Sverige eller Norge at fravige gammel Skik. Skorstenspiibe op over Taget var ubekvemt, brændselslugende og farligt for Indbrud. Om end en enkelt Bonde hist og her i det 16de Aarhundrede — vel især i Sverige ifølge adeligt Eksempel — kan være falden paa at bygge høj Skorsten, saa maa sligt have været en sjælden Undtagelse. Hos Bønderne i alle tre nordiske Riger galdt endnu en og samme Oldtidsregel for

Bolig: Røgen fra Ildstedet — Arne eller Ovn — maa selv se at finde Vej fra Stuen ud gennem Hullet i Taget.

At Forholdene virkelig var saa, kan bedst ses af, hvor sent først Røgstuerne forsvandt og den nye Tids Kendemærke, Skorstenspiiben over Taget, viste sig. Et Par Eksempler til Bevis: Aar 1684 hedder det om Bøndergaardene paa Møen, at „ikkun paa faa Steder findes Skorstene“¹. Aar 1692 beskriver en Rejsende Landet Nord for Limfjorden saaledes: „Ingen Skorstene paa Husene i de fleste Landsbyer“². I Begyndelsen af det 18de

Aarhundrede kom der Skorstene paa Bøndergaardene ved Vemmetofte³.

Endnu ved dets Midte omtales Røgovnen samt Lyren i Taget som almindelig i Holsten⁴ og i Nørrejylland⁵.

Selv i Aaret 1795 beretter Præsten

i Vium i Jylland, at adskillige, ikke blot Husmænd, men ogsaa Gaardmænd i hans Sogn fremdeles boede i Røgstuer, og han beskriver det højst uhyggelige Syn, naar Gnisterne fra den lange, tørre Lyng i Blæst fo'r rundt til alle Sider under det let sængelige Tag⁶. Ja, endnu i det 19de Aarhundrede hedder det fra Egne om Limfjorden: „Den første Gang a kom gennem Myrhøj, det er henved 60 Aar siden, da var der kun én Skorsten i hele Byen, der gik oven ud“. Og om Gaardene i Jetsmark: „Skorstene var ikke murede længere op end til Pandetræet. Saa drev Røgen for Resten, hvor den vilde, i Huset. I Taget var der en Trælyre“. „I Aaby var Skorstenene nogle Steder murede op af Skudtørv fra Vildmosen. Der kunde let gaa Ild i Lyren, og skete dette, saa

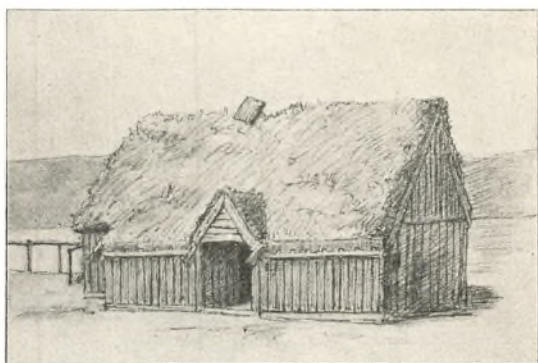

Fig. 43. „Christoffers Hus“ i Thorshavn (med løs Lyre).
(Efter Daniel Bruun.)

kravlede man op og slog til den, saa den fløj ned i Møddingpølen, hvor Ilden sluktes“¹. (Fig. 43).

Saa det saaledes ud i Danmark, var Forholdene ikke stort anderledes i Sverige og i Norge. Ikke blot i Vestgötland², men endog i Skaane³ traf Linné Røgstuer paa sine Rejser ved Midten af det 18de Aarhundrede, i Bohuslen forsvandt de først i det 19de⁴, og — for blot at holde os til Mellem- og Sydsverige — i Dalmland, Värmland og Halland⁵ bebos de enkelte Steder endnu.

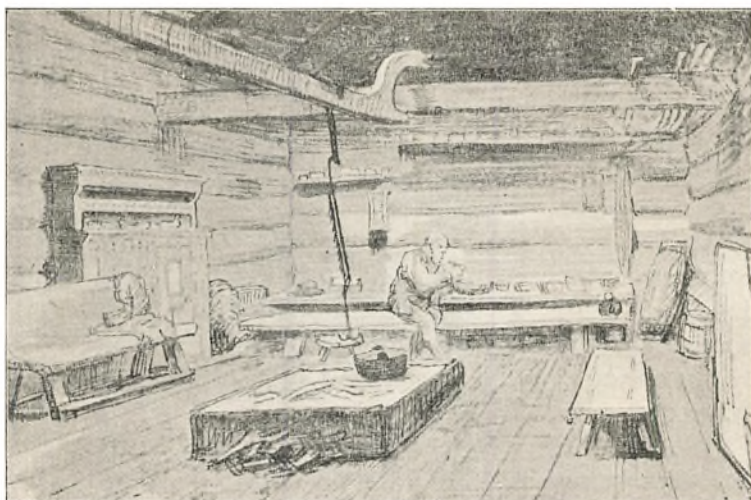

Fig. 44. En Arnestue i Sætersdalen.

(Efter Tegning af A. Schneider. Kobberstiksamlingen i Kristiania.)

Norge betegner dog paa dette som paa flere andre Omraader de store Modsætnings Land, paa engang forud for og bagefter Danmark og Sverige. Bergens livlige Forbindelse med Ulandet spredte tidligt Kundskaber og Fremskridt til mangt et tilfældigt Sted langs Kysten. Omvendt stængede Fjeldene urokkeligt Ny-skik ude fra Indlandet. Præsten i Fane ved Bergen fik saaledes, da hans Præstegaard var brændt, saa tidligt som 1518 af Lensmanden paa Bergenhus 300 Mursten i Foræring til at opføre sig en Skorsten af⁶. 150 Aar efter begyndte Sognefolkene i Fane at efterligne Præstegaardens Eksempel⁷. Fra Slutningen af det 16de

Aarhundrede hører vi en vidt berejst og forstandig Mand beskrive Tomterne paa Øerne Røst og Verø saaledes: „Her har boet saare rige Folk, som man kan se af den drabelige Bygning og de herlige Huse, som her har været opbyggede med murede Skorstene og andet saadant“¹. Helt op til Lofotens Øer var altsaa Brugen af murede Skorstene naaet, medens ingen Bonde i Danmark endnu drømte om slig Herlighed. Omvendt var Røg-

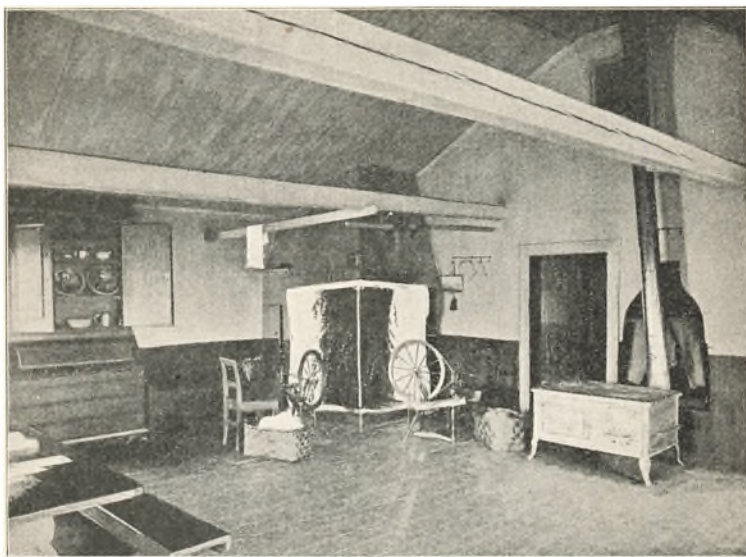

Fig. 45. Stue paa Gaarden Rønningen, Lille Elvedalen, Norge.
(Efter Fotografi af O. Væring.)

stuer ikke blot i Brug tæt ved Kristiania 1672². Langs Kysten er de paa mangt et Sted i Brug endnu³. Ja, selv Arnestuer, den allerældste Form med Ildsted midt paa Gulvet, bebos den Dag i Dag i Sætersdalen⁴. (Fig. 44).

Enkelt Steds i Norge møder man endnu det Særsyn, at samme gamle Stuer rummer i sig Udviklingens forskellige Led. Fig. 45 viser en Stue, hvor Pejs og moderne Komfur begge forekommer. Fig. 46 viser en oprindelig Røgstue, hvor først Røgovnen er bleven afløst af en Pejs og derpaa denne af et Komfur, men alle staar der endnu Side om Side.

Skorstenene i det 16de Aarhundredes Bønderboliger naede ikke at foretage det afgørende Skridt. De brød ikke gennem Taget ud i det fri. De fik derfor heller ikke nogen Lejlighed til at vise deres ypperste Magt: at kunne forvandle Stuen til et Hus paa flere Stokværk. Dog blev deres Virkning ikke derfor ringe. De fremkaldte tværtimod store Forandringer indenfor den gamle Stue.

I den oprindelige „Arnestue“ havde alt dens Liv samlet sig om

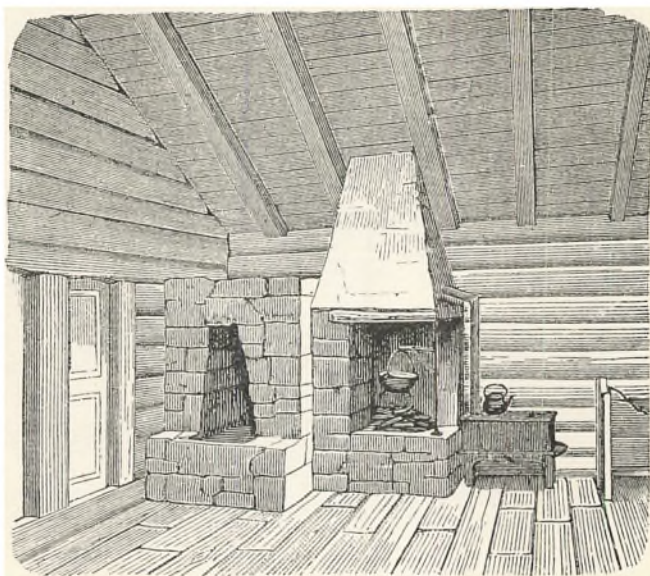

Fig. 46. Røgvognstue i Sogn, med senere opsat Pejs og moderne Kogeovn.
(Efter Eilert Sundt.)

Ildstedet midt paa Gulvet. Herfra udgik Varmen og Lyset, her tilberedtes Maden, om dens sunkne Lue lagde man sig om Aftenen til Hvile. Ved visse Lejligheder kunde man ved at slaa Vand paa Arnens ophedede Stene forvandle Stuen til en Dampbadstue og saaledes nyde Renlighedens Glæder.

Det var altsammen meget godt, men næsten for meget af det gode. Velstaaende maatte kunne ønske at fordele lidt af al denne Uro, der flokkede sig om Brændpunktet. Den første Anledning

hertil havde allerede Opfindelsen af Ovnens fremkaldt. Med sin hede Ryg og glødende Mund havde denne sin naturlige Plads ved en Vægside i Stuen. Stuens Midte blev herved fri. Og, som vi har set, hos de velstillede blandt Nordens Bønder havde vistnok forud for det 16de Aarhundrede Trangen til mere Plads allerede gjort sig gældende og fremkaldt en Tværvæg i Stuen, hvorved udskiltes en Forstue og en lille Bagstue, et „Frammers“ og en „Kleve“ eller „Kove“, som de kaldtes.

Men nu kom den nye Opfindelse „Skorsten“. Den betød: at kunne forøge Ildstedets Træk, — hvad enten det saa var Arne eller Ovn — og at kunne løfte Røgens første og værste, ramme Pust op over Mandshøjde paa Vej til Lyren. Det var en Lettelse og Husvælselse uden Lige. Fremgang føder imidlertid baade Opfindsomhed og Forfinelse. Der maatte kunne opnaas noget ad denne Vej baade til bedste for Madlavningen og for Stuens yderligere Frigørelse. Arne og Ovn havde ofte været dovne til at trække, selv om man lod Frammersdør og Lyre staa paa vid Gab. Nu lærte Skorstenen dem at oppe sig og brænde i Lue, saa at baade Kedlen buldrede hurtigere og et Stegespid maatte vendes i en Fart. Det kunde næsten blive formeget af Hede i Stuen paa en Sommerdag. Men Madlavningen krævede jo Optænding paa en Hundedag saa vel som i klingrende Frost.

Hvad om man forlagde hele Madlavningen fra Stuen ud til Frammerset (Forstuen)! Nu lod det sig jo gøre. Et Arneildsted lod sig let opbygge herude med Skorstenshat opefter mod Lyren. Saa kunde Madmoderen regere fuldt herude, aabne en eller to Halvdøre ud til det fri, som hun lystede eller Trækken krævede, passe Maden i Ro og med Sløven i Haand let væрге den snævre Adgang til Grød og andet godt mod Smaakræ og Rollinger. Og hvor vilde ikke Stuen vindes herved! Ikke den evige Nuslen og Uro før god Tid var og man skulde nyde sit Maaltid. Manden kunde i Fred ligge paa Bænken og „tænke lidt“ baade før og efter. Køkkenets Røg vilde gaa Stuen forbi paa Vej imod Lyren. Kun naar Vinden var ondsindet, slog den vel atter nedefter. Væggen ud mod Frammerset vilde om Sommeren holde Straaleheden borte og dog lune om Vinteren ind i Stuen, mildt og fristende

for enhver Slags Ryg, unge som gamle. Blev Kulden for streng, kunde man jo ty til at fyre i Ovn, der fremdeles laa der inde i Stuen.

Overgangen skete, Forandringen foregik. Naar og i hvilket Omfang er umuligt at afgøre. Som alt sligt er den vel foregaaet jævnt og har strakt sig over lange, lange Tider. Kun saa meget kan vi skimte, at den var ved at foregaa i det 16de Aarhundrede, hvilket ikke udelukker, at den maaske har været begyndt længe tilforn og tillige vedblev at gaa for sig længe efter. Sprogligt har Mindet bevaret sig i, at den fælles Betegnelse for „Køkken“ baade i Sønderjylland og Nørrejylland endnu i vore Dage fremdeles er „Frammers“ eller „Framgulv“, skønt den gamle Skik virkelig at have Køkkenet i Forstuen atter i Mellemtiden er bleven forladt.

Udflytningen af Køkkenet fra den egentlige Stue kunde ske enten ved, at man omordnede det gamle Hus, eller ved at man byggede sig et helt nyt med de forbedrede Bekvemmeligheder. Den sidste Fremgangsmaade kunde jo kun velstillede tillade sig, og især i Egne, hvor der var rigt med Tømmer. Men den medførte den Fordel, at det gamle Hus med sit gammeldags Ildsted kunde benyttes som et velkomment Tilbehør til det nye. I enkelte Egne af Norge kaldes og anvendes endnu en gammel Arnestue ved en Gaard som „Ildhus“ (Fig. 47). Eller ogsaa kunde man anvende det gamle Hus som Badstue. Med langt større Frihed end tilforn kunde man her pleje Renligheden. Den gamle Arne, maaske forstærket med yderligere ophobede Sten til at ophede og slaa Vand paa, saa at alt stod i Damp, gjorde den til en ganske fortrinlig „Stenstue“ [Badstue]. Udflytningen betegnede i saadant Tilfælde et Fremskridt i Renlighed.

Omvendt medførte den blotte Omordning i det gamle Hus — hvor mange andre Fordele denne end frembød — en Tilbagegang i Renlighed. Fordum, da alskens Tillavning med tilhørende Opfyring foregik paa Stuens Ildsted, havde man, alene af Hensyn til Ildens Brand, været nødt til hyppigt at lave Træk ved Hjælp af aaben Dør og aaben Lyre. Nu kunde man lunte af og indskrænke Lyrens Aabning til det mindst mulige. Men herved lumredes Stuen i en betydelig Grad især ved Vintertid. Ovn

herinde havde i bedste Fald Forbindelse med Frammersets Skorsten. I saa Fald trak vel Røgen den Vej, men man skyndte sig gerne, for at holde paa Varmen, med at lukke for Lyren, naar Veddet var brændt i Glød. Saa bredte der sig let en kvælende Os i Stuen. Endnu værre var det naturligvis, hvor Ovnens var gammeldags og ufuldkommen, uden Forbindelse med Skorstenshals, kun en Lermuffe, der lod sig ophede som de fornemme

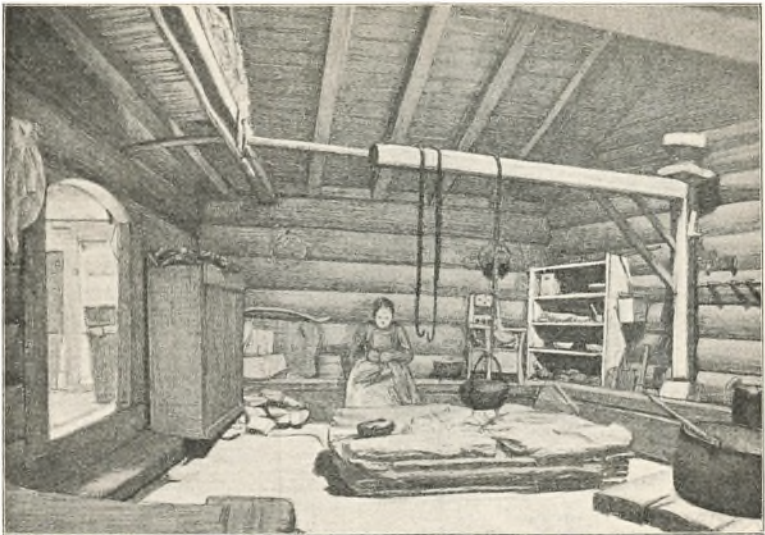

Fig. 47. Ildhus (Arnestue) fra Uppheim, Vossestranden, Norge.
(Efter Tegning af Olav Rusti.)

Folks Ildpotter. Fra saadan en lille Ovn, med Huller i Hovedet for at faa lidt Træk mellem dem og Ovnsmunden, osede Støv og kvælende Dunster om Kap ud i Stuen. Det hjalp kun lidet, at den ikke frembød Plads paa sin Kløvsaddel til ret mange, saa at de fleste af Beboerne maatte holde sig til Bænkene ved Væggen. Havde man faaet vaade Klæder eller Tøj toet, hængtes det dog til Tørre paa den og dunstede omkap med den. Just til saadan Ophængning var den jo udstyret med de morsomme Søjler paa Hjørnerne, omvendte Faareben, der, da Ovnens lavedes, var stukket fast i det vaade Ler¹.

Men værst af alt var det maaske, at den gamle Lejlighed til varmt Dampbad nu ikke længer var tilstede, i det mindste i de danske Bønderhjem. Lerovnen egnede sig ikke hertil. Et Par Sten selv i den største Ovnsmund forslog ikke mere til Bad end et Par Tandstumper i en gammel Hundemund til Bid. Og ude paa Arnen i Frammerset var der nu ikke længer rigtig Plads. Dampbad krævede i Følge gammel Skik helst en hel Stue til at røre sig i. Det gik da vistnok lidt efter lidt af Brug hos Danmarks

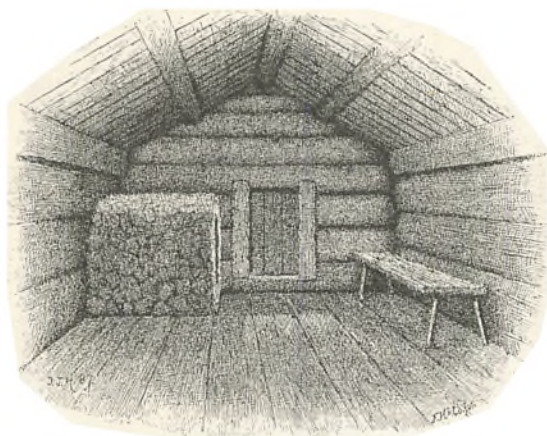

Fig. 48. Badstue i Småland.
(Efter R. Mejborg.)

enten den stod i selve Stuen eller endog beboede sit eget lille Hus, der kaldtes Badstuen¹ (Fig. 48). Den gamle Skik at tage Dampbad holdt sig derfor i disse Lande.

I Danmark fremkaldte den ny Ordning en tvivlsom Art af Bekvemmelighed. Gruen foran Frammersets Ildsted var en Fordybnings ned i den blotte Jord. Her ragedes Asken ned. Her var blødt og lunt. Ganske anderledes hyggeligt end paa en kold Vinterdag eller i Blæstvejr at skulle sidde paa Hug ude i det fri. Gruen foran Køkkenskorstenen fristede da til at blive Beboernes Vinter-Fortrolige². Paa en vis Maade jo baade betænksomt og rentligt. Aske var alt i sig selv god Gødning og anvendtes som saadan. Her skøttede man sig i sømmelig Ensomhed. De umælende

Bondebefolkning. Langt gunstigere stillet var Befolkningen i Sverige og Norge, hvor Ovnen bygtes af Fjeldsten. En saadan stor, rundrygget Fyr egnede sig endnu bedre til at slaa Vand paa og lokke Damp af end en flad Arne. Den fristede netop til Bad, hvad

derimod fra Høns til Kalve, bar sig ubetænksomt ad inde i selve Stuen.

Lidt efter lidt maatte disse ændrede Forhold medføre følelige Ulemper. Der er noget vemodigt ved at se, hvorledes den voksende Sans for Hygge og Evnen til at fremkalde den, i Danmark i det mindste, svingede ind i et skævt Spor og herved forfejlede Maalet. Den altfor ensidige Stræben efter at gøre Stuen lun og hyggelig forringede uformærkt dens øvrige Værd som Bolig og hermed Beboernes Levevilkaar. Det i og for sig store Fremskridt, at udskille Køkkenet af Stuen og henlægge det til Frammerset, betegner for Danmarks Vedkommende Omslagets Stund, den begyndende, snigende Tilbagegang. Hensynet til Varme havde faaet Overtaget over Hensyn til frisk Luft og Renlighed. Den altfor gunstige Grund, blød Jord under Huset og nem Adgang til Ovnler, blev Beboerne en upaalidelig Forbundsfælle.

Følgerne af sligt kræver lang Tid for klart at vise sig. Omkring Aar 1800 var de tydelige. Stuens bestandige, lumre Os og den stærkt aftagne Brug af Bad ytrede sig nu i et Fællespræg hos Beboerne. Disse var forøgede i det uendelige, idet et Utal af mindre Væsner, lokkede af Varmen, nu befolkede selve Befolkningen. Det fælles Løsen var: bare ingen Vand eller Træk! Fredeligt holdt de to Parter tilhuse hos hinanden indbyrdes og plejede hverandre. Taalmodigt led den store Befolkning under Sværmenes Gæsteri. De mødtes i den gyldne Lære: Smuds er sundt. Derfor fredede man om alle dets Ytringsformer, lige fra den Spædes første Arp til Børnenes Skorpeprydelse og de Voksnes Stordrift af Utøj. Onde Saar og Utøj var kun ildesete af Taaber. De kunde i tilstrækkelig Mængde fri ikke blot for Soldatertjeneste, men for al anden Syge et helt Liv igennem. De var som den velsignede Stuevarme selv: stundom lidt for nærgaende, men altid et Gode.

Sit mest betegnende Udtryk fandt hele denne Tilstand i et nyt Slags Bohave i Stuen. Det var den saakaldte „Kløpind“. Den stod gerne midt i Stuen og udgjordes af en svær, fritstaaende Stolpe, i Reglen vel en af Støtterne („Sulerne“), der bar Rygaasen. Op ad denne skutede man sig med Velbehag. Skønt ingen Egn i

Nørrejylland vilde være ved det, beskyldte de hinanden gensidigt for, og gamle Folk paastaar selv at have oplevet det, at den Indtrædende i Stuen hilstes saalunde: „Velkommen! og værssaagod at gaa hen til æ Kløpind!“¹.

Intet Enkeltræk maler saa tydeligt Forskellen mellem to Tidsaldere som det vekslende Sindbillede paa Husets Midtpunkt og Bedsteeje. Oprindeligt: Lyrestangen, den Tryllestang, ved hvis Hjælp det var muligt at beherske Vind og Vejr i Stuen, puste Arneilden i Brand, lukke for Slud og aabne for Solskin. Nu: Kløpinden, Lummervarmens blankgnedne Sejrstegn og Trøstermand.

Først i det 19de Aarhundrede fortrængtes ganske i Danmark den gamle, osende Lerovn fra „Stuen“. Ny Bygningsskik luftede under mangehaande Former ud i de gamle, forgemte Forhold.

Vi har dvælet ved Bønderboligernes vigtigste Parti, Ildstedet. Lad os nu kaste et Blik paa Stuens Indre i det hele.

Det første, almindelige Indtryk, som man modtog af Stuen, var ikke synderlig tiltalende. Naar den ikke lige var pyntet til Fest, hvilede der til daglig over den et Præg af Armod i Kaar som i Opfindsomhed. Kun de raaeste Krav var tilfredsstillende. Der manglede alle de Udtryk for Hygge og Pyntelighed, som saa ofte udmærker en gammeldags Bondestue i Nutiden. Ingen Hylde langs Loftet med skinnende Kedler, Krus og Tallerkener; ingen blomstrede Sengeomhæng; ingen Pynt paa Væggen, hverken Billeder eller Hængerum (Tabletter) med forgyldte Kopper og Nips; ingen Jernbilæggerovn med Messingtromler; ingen Urtepotte bag en Glasrude osv. osv. Det var altsammen Former for Goder og Pynt, som Datidens Købstadboliger endnu førte en haard Kamp for at erhverve. De var end ikke naaet Bønderboligerne i Sigte. Pynten her indskrænkede sig til, hvad en Økse eller Kniv havde kunnet mærke i en Tømmerstok, eller en Haand ufuldkomment udtrykt med sære Linier eller indstukne Faareben, mens Potteler og Ovnler endnu var vaadt. Det vilde have

krævet Tid, førend et Nutidsøje i al denne plumpe Tynge kunde opdage den ejendommelige Art Skønhed, hvoraf dog ogsaa denne Stue havde faaet sin Part.

Gulvet var den bare Jord, Bjælkevæggene tættede med Mos eller Komøg¹. Alting sortladent af den bestandige Røg.

At Gulvet maatte være den bare Jord, var en nødvendig Følge af Ildstedet. Hvad enten dette var Arne eller Ovn tillod det ikke Trægulv. Særlig Lerovne vilde ved den daglige Ifyring være altfor brandfarlige. Jordgulv har derfor ogsaa holdt sig i Nørrejylland's Bønderstuer lige saa længe som de gamle Lerovne².

Atter her traadte der dog en Forskel frem mellem Danmark og de to andre nordiske Lande. I den bløde Grund i Danmark var det lettere end i Sverige og Norge at forme Boplads og Gulv efter Ønske. Der oppe kunde ofte skraanende eller knortet Klippegrund volde Vanskelighed. Men til Gengæld var Stengrund trods sin kantede Haardhed en paalideligere Ven i Længden. Den afviste meget Paahæld og Affald, som den danske godmodigt fandt sig i og sugede i sig. Stengrunden tvang Beboerne til en Art af Renlighed indendørs, som ikke viste sig lige saa nødvendig i Danmark.

Da Overgangen til det nye Fremskridt begyndte: at udsondre Køkkenet af selve Stuen og henlægge det til Forstuen, ytrede denne Bevægelse henimod noget friere og bedre sig ogsaa for Gulvets Vedkommende. Men forskelligt i Landene med haard og med blød Grund. I Sverige og Norge led man under Ulemperne af at have det haarde, ujævne Fjeld til Gulv i Stuen. Her maatte det staa som en Fristelse, nu da den daglige Madlavning og Ifyring var fjernet fra Stuen, at beklæde i det mindste en Del af denne, den fra Ovnen fjerneste Del, med Trægulv. Det lusede, var blødt og pynteligt og gav ligesom Hjemmet Bund. Paa det kunde man gaa paa bare Sokker, paa det kunde man i en snæver Vending, naar Huset var fuldt, sove saa godt som i nogen Bænk. Vel købtes dette Gode paa Bekostning af nogen Varme og Lys. Thi Trægulv maatte holdes paa Afstand fra Arne og Ovn, og end ikke Træpinde til Belysning turde af Hensyn til Brandfare tæ-

des paa saadant Gulv. Men ligemeget. At faa Hjem under Fødderne var et Gode, der vel var et Offer værd. Ikke faa rige Bønder i Sverige og Norge fejrede da vistnok Køkkenets Udflytning fra Stuen ved at lægge „Tilje“, det vil sige: Plankegulv paa i det mindste den fornemste Del af den¹.

Omvendt i Danmark og overalt, hvor Grunden var blød. Her havde man i Bønderstuerne lidt saa meget under Ulemperne af alt det Ælte, som Mennesker og Dyr kunde fremkalde paa Stuens Gulv, at man nu, da Skel blév sat mellem Køkken og Stue, nok kunde ønske dette Skel draget ned til Gulvet med. Det virksomste Middel mod bundløst Pløre var Stengulv. Et saadant maatte kunne lægges i en Del af det nye Køkken, hvortil man saa kunde forvise de værste Svin, Husets firbenede Befolkning. Under Navn af „Kætte“ lavedes der da en særlig brolagt eller „stenpikket“ Plads i Frammerset, beregnet paa Kalve, Faar, Geder, Grise, hvem man som hidtil ikke om Vinteren vilde nægte Part i Hjemmets Varme². Men nu skulde de blive herude, hvor de fra Ildstedet fik den Varme, de behøvede. De skulde staa bundne. De maatte hverken forstyrre Husmoderen ved at slaa Kreds om hende og tigge om Mad i Utide, eller puffe til den, som de med Undren saa sidde enligt paa Hug i Gruens Aske.

Det var en fortræffelig Ordning. Men den led af den Mangel, at der hørte Haardhertethed til at gennemføre den. Og det var Danske, der skulde sætte den i Værk. Helt lod det sig naturligvis ikke gøre at stænge Dyr ude fra Stuen. Hunden og Katten hørte jo til derinde. Høns, Ænder og Gæs kunde man ikke godt binde, de kom ind af sig selv, blot Døren gik. Skulde man saa kunne nænne at lade Kalven, Grisen, Lammet, Kiddet, staa derude alene og i Mørke, naar alle andre sad lunt bænkedede i Stuen! Det var næsten umenneskeligt. En for en synes de ogsaa i de fleste Egne at være listede ind igen, i det mindste naar Kulden blev streng.

Gulvet i Stuen bar Vidne om det. Endnu langt ned mod vore Dage, omkring Aar 1800, er der noget malende over Beretningerne om Gulvene i de jyske Bønderhjem. Lergulv stampet

med „Jomfru“ var det bedste. Tør Jord egnede sig ikke til Fejning. „Et Sted i *Højbjærg* blev der aldrig fejtet, og desaaarsag højnedes Gulvet mere og mere. Døren kom saa til at slæbe paa, saa at man havde ondt ved at lukke den op.“ „I *Tjæreby*, hvor vi før boede, blev der hos et Par Folk et temmelig stort Hul paa Stuegulvet lige indenfor Døren. Dengang brugte de jo Lergulve. Saa sagde Konen: „Det er da ogsaa usselt, Jens, at du ikke kan faa det Hul fyldt. Vi gaar jo og brækker Benene i det.“ Men saa tog Manden en Greb, gik ud i Faarestien og hentede et Par store Saa-ler Møg, som han lagde i Hullet, og saa var det istandsat. „Nu skal du ikke komme til at brække dine Ben mere der, Hanne,“ sagde Jens Bjærg.“ „I *Duelund* havde de deres Ænder inde i selve Stuen. Der gik de og snadrede, og Folkene havde lavet et rundt Hul midt i Lergulvet og hældt Vand i. Der gik saa Ænderne og havde deres Fornøjelse.“ Det almindeligste var dog: oprindeligt stampet Lergulv, jævnt hen læsket med alskens Væde, som holdt det midtvejs mellem Stenhardhed og Ælte, endsige Andeputte. Meget oplysende er følgende Spøgelsehistorie:

Aaste i *Gjellerup* var stolt over, hvor ren hans Kone holdt deres Stue. En Aften kom han fra Gjellerupkirke og gik ad en Sti tværs over Markerne ned efter Gjellerupby. Aaste havde en lille Rus. Da kom der med ét noget om Benet paa ham. Han troede, at det var et Spøgelse eller, som de dengang kaldte det, „Ondt“, der var ved ham. Og han vidste gennem andre, at naar der var noget saadant efter en, og man kom ind til Lyset, blev man syg. Han raabte derfor til Konen, at hun skulde slukke Lyset, for der var „Ondt“ ved ham. Hun gjorde saa, og han kom ind og i Seng. Men 14 Dage efter, da hans Kone magede [gjorde rent i] Stuen, kom det op, hvad „Ondt“ han havde været i med, for hun fandt en Haresnære [Snare af Messingtraad til at fange Harer i], der var traadt ned i Gulvet.

Lergulvene i Danmarks Bønderstuer holdt, trods alle deres Mangler, ud med de Lerovne og Ildsteder, der nødvendiggjorde dem. „Det første a kan huske, var der ikke et Fjælegulv i Tørring“¹ (Fig. 49).

Fig. 49. Bondestue paa Jyllands Hede med halvt Fjælegulv 1885.
(Efter Tegning af N. F. Schjøtz-Jensen.)

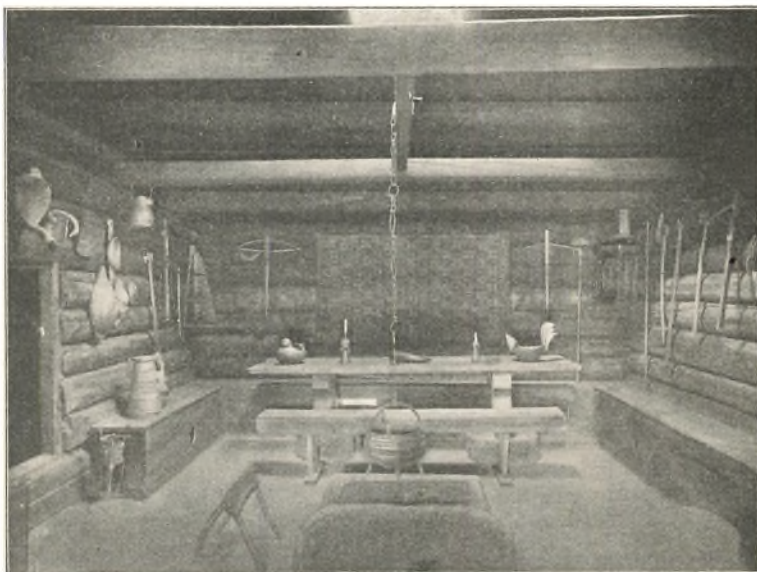

Fig. 50. Det Indre af Arnestuen fra Tolstad i Vaage, nu i de Sandvigske Samlinger i Lillehammer.

Siddepladserne (Fig. 50) i det 16de Aarhundredes Bønderstuer var faste Bænke langs Væggen. Bordet (Fig. 51) var en svær Plade, ofte saa lang som Stuen var bred, og hyppigt fastgjort i Gulvet. Som ovenfor berørt afgang dets Plads af Ildstedet. I Arnestuer stod det langs Langvæggen, i Ovnstuer ved Gavl-væggen.

Det fornemste Sæde var Husbondens Plads, Højsædet, der stundom udmærkedes ved et Par Stolper i Bænkens Kant, en af de faa Ting i Stuen, der blot var til Pryd. Højsædet var anbragt forskelligt; i Arnestuer havde det sin Plads midt paa Bænken langs nordre Langvæg, „som vendte mod Solen“¹; i Ovnstuer var det flyttet saa langt som muligt hen til Enden af samme Bænk, saa at dets Plads nu blev i Stuens nordostre Hjørne. I Arnestuer

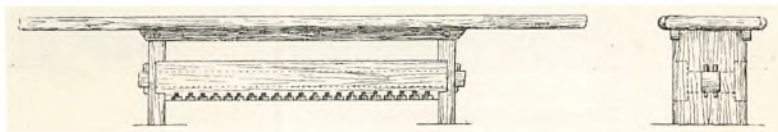

Fig. 51. Bordet i Gammelstuen paa Kvæstad, Valle i Sætersdalen.
(Efter „Kunst og Haandværk“.)

sad altsaa Husbonden for Midten af Bordet, i Ovnstuer for Bordenden. Denne Højsædets sidste Plads i Stuens Hjørne paa Langvæggen til venstre længst fra Indgangsdøren har holdt sig indtil vore Dage i Nordens Bønderboliger² (se Fig. 49). Men den ved Højsædets Flytning opstaaede Strid har endnu ikke lagt sig hos Folkets øvrige Klasser. Medens Samfundets øvre Lag har bevareret den ældste Tradition om Værtens Plads ved Bordets Midte, standser de mellemste Lags Erindring ved Ovnstuens Skik, hvor Værten sad for Bordenden.

Særskilte Senge fandtes meget sjældent (Fig. 52). I Regelen benyttedes Bænkene til Sovepladser. Husbonden og hans Hustru laa i Højsædet, Børnene og Tyendet paa de øvrige Bænke. Sengklæderne var højst tarvelige, løs Halm til Underlag og nogle Skind til Dække. I Ovnstuer trængte man ikke til meget over sig; thi Stuen holdtes lun det hele Døgn, saa at Beboerne selv ved Vintertid i Reglen gik halvnøgne derinde³. Værre var det i

Fig. 52. En Stue og Seng i Sætersdalen.
(Efter Maleri af Olaf Isaachsen. „Norge i det 19. Aarh.“.)

Arnestuer, især naar der tidligt om Morgenen, om Vinteren endnu tre Timer før Dag¹, skulde lægges i, og Lyren og Døren derfor aabnedes for at give Træk. Der hørte et godt Sovehjerter

Fig. 53. Det Indre af en Stue paa Damstad, Kviteseid i Telemarken.
(Efter Tegning af O. Wergeland i Fortidsforeningernes Arkiv.)

og et ypperligt Helbred til for at sove baade fra Røgen og Trækken.

Denne Træk, som man i Arnestuerne havde sovet fra og endnu i Ovnstuerne fundet sig i, forekom uudholdelig, da man havde

faaet den bragt ned til det mindst mulige, efter at Køkkenet var henlagt til Frammerset. Maaske allerede i det 16de Aarhundrede, i hvert Fald vistnok ikke længe efter, begyndte da enkelte af de rigeste Bønder at indrette sig lukkede Sovepladser. Dette lod sig let gøre ved at afspærre en Del af Bænken, sætte Panel op om den og anbringe Døre derpaa. I sligt et Soveskab eller Al-

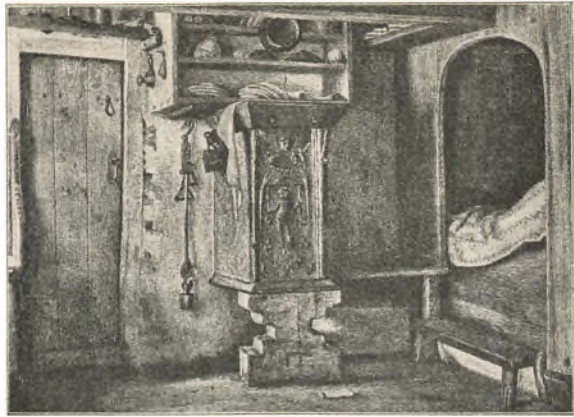

Fig. 54. Stue fra Salling.
(Efter Chr. Dalsgaard.)

kove kunde man have det luneste Sengested af Verden, endnu mere afsluttet og fast omgærdet end den kostbareste Himmelseng paa Herregaarden (Fig. 53, 54 og 55 viser os Trin i Soveskabets Udvikling hos Nordens Bondebefolkning).

Som ved alle Fremskridt fulgte Ulemperne imidlertid ef-

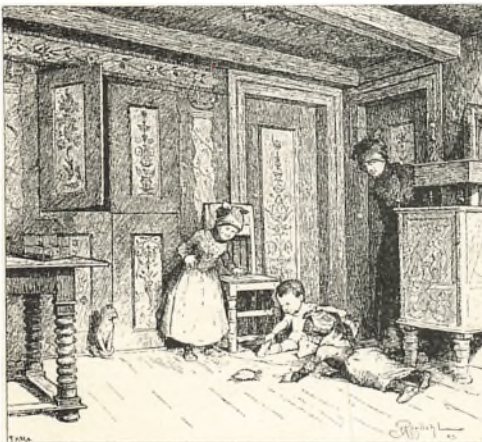

Fig. 55. Fra Fanø.
(Efter E. Rondahl.)

ter, lige i Hælene. Det nye, lukkede Sengested var lunt, kun altfor lunt. Det fristede andre end Husbond og Madmoder til Opholdssted. I Norge og Sverige var det vistnok især Smaadyr, der holdt her til Huse og nød at være forskaanede for Træk. Beskeden skjulte de sig om Dagen, men smykkede i Mørket Alkovens Indre med et rigt Omhæng af Væggetøj. I Danmark tillod Stuens større Lunhed tillige Udviklingen af et højere Dyreliv. Foruden de smaa skandinaviske Brødre, der hoppede og vraltede her som hist, trivedes i det dybe, danske Sengehalm, der sjældent vendtes eller fornyedes, Storkaars-Folk af faste Beboere., Et Par Minder fra Tiden omkring Aar 1800 giver gode Bidrag til denne Sengenens Naturhistorie.

„Oppe i *Ommevraa* havde de Snoge inde i Sengene“. „I *Hesselholt* var der saa mange Snoge, at de gik paa Stuegulvet, naar der var lidt Stilhed, og i *Bro Mølle* gik de i Sengene mellem Sengklæderne“. „Paa Østkanten [af Jylland] var der saa mange Snoge, at de havde Bolig i Sengene“. „I *Aandholm* nær ved *Øster Lygum* var der et Par Folk, som hver Dag var paa Arbejde i Mosen og derfor lod deres Børn være ene hjemme ved et Fad Mælkebrød. En Dag kom de før hjem end sædvanlig og saa deres Børn sidde omkring Mælkebrødsskaalen med en stor Snog. Den drak begærlig af Mælken, men et af Børnene slog den med Skeen over Hovedet og sagde: Vil du værsgo ta med af Brokkerne! [Brødstumperne]. Snogen var tam som en Hund og havde været Børnenes daglige Selskab“.

„En gammel Mand, der boede her ude paa Marken ved *Torrild*, havde en Hugormebo i hans Seng. Naar han sad og spiste i Sengen, kunde de krybe op til ham og drikke af hans Kop, eller hvad han havde, og de gjorde ham ingen Onde. Da a engang var derude at sy, saa a dem saadan æde med ham. De var ved Fødderne af Sengen og kunde godt mærke, naar han skulde have noget. Han var næsten blind og vidste godt af, at de kom. A sagde det til ham, men han svarte: Lad dem kuns være, de gør mig ikke noget“¹.

„Er Halmen gammel og muggen, hvad den tit er — hos Smaafolk skiftes der kun én Gang om Aaret, og skal det tages nøje,

samles den brugelige Halm endda fra det, som er blevet til Smuld, for at benyttes endnu en Gang — ja og begynder saa tilmed Musene deres natlige Leg, saa er det til at fortvivle over. Man er lige ved at falde i Søvn, men pludselig tildrager en sagte Puslen sig ens Opmærksomhed. Den kommer nærmere; nu standser den, men kun et Øjeblik, saa begynder den paany, Straaene knaser og rasler, — tilsidst slipper Musen op paa Lagenet, man griber efter den, men den springer ned paa Gulvet. Et Øjeblik er der stille, og man tror at være fri; men nej, der er flere i Følge, og den gamle Leg begynder paany¹.

Pastor Læssøe i Galten meddeler følgende: „En Gaardmand i *Smollerup*, Mads Boel, bad Præsten om at komme og berette hans gamle Moder, som stadigt laa til Sengs. „Ja, saa kan du komme og hente mig imorgen Kl. 10.“ Næste Dag blev Klokken 10 og den blev 11 og 12, men der kom endnu ingen efter Præsten. Endelig kom han. „Hvorfor bier du saa længe? Du skulde jo komme Kl. 10.“ — „Ja, a skal sige Hr. Pastor, a har været paa Jagt.“ — „Paa Jagt! men du skulde jo komme efter mig. Hvor har du saa været paa Jagt?“ — „I min Mors Seng. Hun havde i længere Tid mærket noget sært Skrasleri i den, og saa vilde hun gerne nu have Ro, naar Præsten kom, og saa maatte a til at rydde den. Da fandt a nede i Lyngen en Ilderbo, og der var tre halvvoxne Ilderunger.“ — Altsaa havde Ilderne uforstyrret haft deres Gang der i længere Tid, siden de havde faaet Tid til at føde deres Unger og drætte dem op saa vidt.“².

Snoge, Hugorme, Mus, Ildere foruden de sædvanlige Smaaspringere og Hverdagskryb! — maaske man dog laa bedre i Ro paa den aabne Bænk med det løse Halm, selv om det baade røg og trak tre Timer før Morgen.

Ilde farne var fremmede i det 16. Aarhundrede. Kom der Gæster til Huse, som skulde overnatte, — og det kunde let ske om Vinteren, da Rejsende hyppigt kørte fejl af Vejen³ — var det ingen let Sag at skaffe dem Natteleje; thi alle Bænkepladser var i Reglen optagne. Man hjalp sig da ved at anvise simple Gæster det bare Gulv, men fornemmere Bordet at ligge paa⁴. Den sidste Plads var ikke ilde. Hævet over Bænkehalmen og dens Beboere

nød man heren uforstyrret Ro, med mindre Rotterne holdt Kamp paa Bjælkerne foroven, i hvilket Tilfælde Gæsten paa Bordet stod Fare for at faa den tabende Part i Ansigtet¹.

Fig. 56. En Vippevugge af Spaan. Bruges i Finland.
(Efter G. Retzius.)

Regnes endnu et Par løse Bænke, var Stuens Bohave hermed optalt. Stundom kom dog hertil endnu en særskilt Vugge, der i det mindste i Sydsverige og Blekinge var af en egen Form. Nær Ovnbænken, den luneste Plads, der var Børnene anvist, hang en plumptformet, udhulet Træbul ned fra Enden af en Stang, der hvilede over Tværbjælkerne. Dette svævende Leje var det yngste Barns; den bøjelige Stang lod Vuggen gyngede op og ned, men holdt samtidig den spæde hævet over enhver nysgerrig Tilnærmelse fra neden² (Fig. 56).

Denne Forholdsregel var langtfra unødvendig, thi, som oven-

Fig. 57. En Hængevugge medtaget ud til Høstarbejdet.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

for omtalt, Husets lovlige Beboere indskrænkede sig sjældent til Mennesker alene. Foruden Hønsene, der sneg sig ind fra For-

stuen, hørte endnu til Stuens fulde Besætning Gæssene under Gaasebænken, en Hund, stundom en Kat, Ænder og Duer, og i de fleste Tilfælde vistnok Vinteren igennem Gaardens firbenede Ungdom: Kalve, Lam, Kid og Grise¹. De voksne maatte ved egen Kraft forsvare deres Pladser imod denne lavere Befolkning; den spæde indtog ved Kunst en oversvævende Stilling betrygget mod hvert Angreb, selv en Ged paa Bagbenene kunde kun sætte Vuggen i en blid Gyngning (Fig. 56 og 57).

Men én Klasse var værgeløs, det var de rejsende, der maatte søge Natteleje paa Gulvet. Med rette betragtede Dyrene Gulvet som deres, — Stuens Midtpunkt var især yndet, hvor Tagdryppet fra Lyren stundom skabte en lille Pøl, Grisene forbeholdt — enhver, der tog Plads iblandt dem, ansaa de for en Kammerat og behandlede ham derefter. Med glødende Farver skildrer en rejsende i det 16de Aarhundrede Nattens Rædsler under slige Forhold, Stedets ejendommelige Dunstkreds, denne Smag, som man ikke blev af med selv i det frie, mere mættende end et Maaltid, den egne Fornemmelse ved at oversnuses og slikkes i Ansigtet af Svinene².

Samler vi alt dette, vil Hovedindtrykket af Forholdene i hin Tids Bønderstuer kun blive lidet tiltalende. Næppe vilde nogen i Nutiden bytte. Og dog besad de, trods alle deres Mangler, ejendommelige Skønheder, der maatte præge sig uudsletteligt hos den, der havde levet i dem fra Barnsben. Hvilken vidunderlig Varme og Dybde ejede ikke dette Lys, som det strømmede ind gennem Lyren, hemmelighedsfuldt og dog saa forklaret, solfyldt og inderligt. Her trængtes ikke til Ur, Stuen var det selv, den husvante Beboer aflæste Dagens Tider af Solstraalernes Fald nu paa Bjælken, nu paa Ovn, nu paa Højsædestolperne³. Hvad kunde lignede med at ligge paa Ryggen paa en af disse Bænke og døsende lade Blikket følge Skyernes Drift forbi den aabnede Lyre, eller ved Kvæld at strække sig gennembagt og veltilpas, medens Kvinderne syslede med Ilden. Og hvor kunde ikke disse Stuer tage sig ud ved Højtider: ved Pinse majede med grønne Grene fra Bænk til Lyre, saa det hele blev en Løvsal, og ved Juletid overmalede paa de sødede Bjælker med Streger og Figu-

rer af opløst Kridt¹. Man glemte aldrig det Indtryk af Glæde og Hygge, saa vel stemmende med Festens Væsen, som man modtog, naar man en Julekvæld fra Snefoget udenfor traadte ind i denne varme, ildbelyste Stue, uanselig ganske vist, men rig paa Liv og paa Glæde, omfattende alt og alle ligesom Arken, hvori den fromme Noah var gaaet ind.

Naar saadanne Indtryk og saadanne Minder var ret levende tilstede, vil man forstaa, at de nye Huse havde ondt ved at trænge igennem, de med deres lave, flade Lofter, der trykkede som et Kistelaag, med deres storagtige og dog saa snæverhjernede Søndren i Rum med Forskel mellem Mennesker og Dyr og mellem Mennesker indbyrdes, med deres urimelige Vinduer paa Siden, der gjorde Stuen til et Allemands Hus, som hver Landstryger kunde stikke et Hoved og en Arm ind ad og, om han lystede, selv følge efter. Intet Under derfor, at hine gammeldags Stuer holdt sig saa længe, og, selv naar de opgaves til Beboelse, fik Lov at bestaa, ja frededes med Omhu som det Sted, hvor en Højtid ene værdig kunde fejres.

Vi har hidtil ladet ganske uomtalt det lille Kammer bag ved Forstuen, med Indgang fra den egentlige Stue, „Kleven“ eller „Koven“, som det kaldtes. Det havde ikke stort at sige, for saa vidt det aldrig benyttedes til Opholdsværelse; men dog var det uundværligt, idet det udgjorde det eneste Rum, hvori man kunde gemme Sager, der ikke taalte stadigt at udsættes for Stuens Røg (Indblik i Kleve se Fig. 52). Her var Husmoderen Enehersker, her gemtes Madvarer, her stod Kisterne med Husets bedste Klæder i, der kun kom frem ved Højtiderne og derfor med lige Ret benævnedes Højtids- eller Kisteklæder, her laa omhyggeligt puttet ned Husets kostbareste Ejendele, Sølvbægeret og Sølvskeerne.

Vi har set den Grundtanke, der gjorde sig gældende i Bønderboligerne: et eneste Rum fælles for alle Beboerne. Det beherskende Midtpunkt var Ildstedet, der indenfor denne Kres

moderligt sørgede for alle, men bandlyste og straffede med Udelukkelse fra Varme ethvert Forsøg paa at udsondre egne Rum til særskilt Brug. Udover denne Begrænsning naede man da ikke. Men Trangen til at gaa videre var lige fuldt tilstede; den fødtes ikke blot af de ydre Forholds Krav, men vakttes og nærredes ved Menneskets egen Drift til at prøve sig frem og udtømme alle en given Konstruktions Muligheder. Nye Former forsøgtes derfor og var allerede Aarhundreder igennem bleven forsøgt.

Det er disse vilde Skud, som vi et Øjeblik skal betragte. De har særlig Interesse, fordi de viser os kraftige Forsøg paa at fremtvinge nye Former, der kun kunde faa blivende Værd, saa-

Fig. 58. Arnestuen fra Tolstad i Vaage, nu i de Sandvigske Samlinger i Lillehammer.

fremt det lykkedes at skabe andre Varmemaader; de viser os en kæk Forudgriben af, hvad først Fremtiden skulde bringe. Saaledes danner de den naturlige Overgang til Købstadboligerne og Herregaardene. Flygtigt set tager de sig ud som blot Efterligninger af disse, men deres Betydning ligger netop i, at de ikke var det. Deres selvstændige Liv lader sig forfølge langt tilbage, og de viser os saaledes Udviklingens første Trin, de famlende Forsøg, som i sin Tid var gaaet forud og som endnu vedblev at gentages overalt, hvor det nye ikke var fuldt tilegnet.

En nærliggende Form for Nydanneelse, der synes særligt at have fristet i Norge, var den: at tømre en Svalegang udenfor hele Indgangsvæggen (Fig. 58) eller blot en Dørsvale udenfor selve Indgangsdøren (Fig. 59). Der kan næppe være Tvivl om,

Fig. 59. Dørsvale fra Villand, Hol, Hallingdal.
(Efter Harry Fett: Gamle norske Hjem.)

imod nu i Tide opdage dem og i Ro træffe alle Forholdsregler til Forsvar. Slig en tremmet Svalegang var netop en Slags Forværk, hvorfra man i Skjul kunde sende en Pil eller to, førend den egentlige Kamp om Døren begyndte.

En anden lige saa naturlig Nydannelse, der foregik hele Norden over, var den: at forlænge og ledde Stuen til Siden og saaledes frembringe nye Rum. Den var jo alt begyndt dengang, da man havde dannet Forstuen og Kleven. Og den lod sig gentage ved paa den anden Side af Stuen, i Flugt med denne, at danne et nyt Rum, enten en Slags finere Stue

at det var Landets gamle Stavkirker, som her afgav Forbillede (Fig. 60). Fordelene var indlysende. Ikke blot forskønnedes Huset ved denne Tilbygning, men den luede tillige, og man vandt desuden et kærkomment Udkig til Omverdenen. Den medførte ingen Fare. Kom der ondt Folk, kunde man tvært-

Fig. 60. Hitterdals Stavkirke,

til Højtidsbrug eller afdelt i to Kamre, der hver især kunde tjene som „Herberge“ for Gæster. I Sønderjylland kaldtes denne nye finere Stue med det fornemme, men vildledende Navn „Pisel“. Det var jo netop dens triste Arvelod, at den ikke kunde opvarmes. Paa saadan Vis, ved stadig Vækst til Siderne, er som bekendt vor Tids Bønderboliger ved en Art fortsat Leddeling jævnt vokset ud af den gamle „Stue“.

Endnu mere Interesse frembyder Forsøgene paa at vokse til Vejrs og bygge flere Stokværk. Den første og naturligste Form herlaanær. Lofts-

rummet over Forstuen og Kleven var jo egentlig ikke til nogen Nytte, idet der her, saa længe Køkkenet var i selve Stuen, ikke var nogen Røg, som skulde trække ud af Taget. Der var da intet til Hinder for over disse to Kamre at lægge

Fig. 61. Ramloftstuen fra Gaarden Løkre i Gudbrandsdalen, nu opstillet i de Sandvigske Samlinger i Lillehammer.

et fladt Loft, for saaledes at gøre Rummet mellem dette og Taget anvendeligt. Det derved dannede Loftsrums kunde enten være aabent ud til Stuen, saa at man deroppe fra havde fri Udsigt til alt, hvad der foregik i denne. Eller ogsaa kunde det, hvad der vistnok var det hyppigste, være afspærret ud mod Stuen ved en Væg, Røgen fra Stuen vilde ellers let gøre Opholdet deroppe ulideligt. Saaledes indrettet afgav dette Loft — „Ramloftet“, som det kaldtes i Norge — et meget ordentligt lille Soverum¹. Men nu laa det ganske nær at højne dette ved at lægge et Par Omgange Bjælker til over Væggene i denne Del af Bygningen, saa at man kunde staa oprejst deroppe. Og endnu mere nødvendigt var det at sørge for Lysaabninger, der her, hvor der ingen Røg

var, og hvor man var højt over Jorden, naturligvis blev anbragt i Væggen (Fig. 61). Saa laa der da, førend man ret vidste deraf, en hel ny Slags Bygning. Det var den gamle Stue, men dog langt

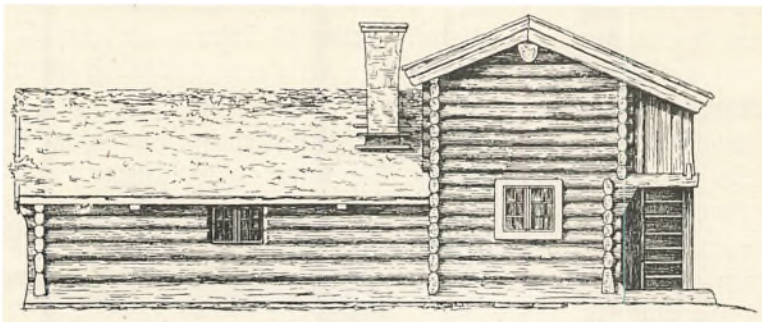

Fig. 62. Stuen paa Voll, Vang i Hedemarken.
(Efter „Kunst og Haandværk“.)

mere udviklet. Vaagen rejste den sig ligesom halvvejs op og saa sig om med de aabnede Glugger¹. Denne nye Art Stuer vandt meget Bifald baade i Norge og i Sverige. I Gudbrandsdalen kaldtes de for „Ramloftsstuer“, og her lagdes Trappen til det nye Kammer udvendigt paa Huset (Fig. 62). I Trøndelagen kaldtes de for „Opstuer“ og her lod man Trappen gaa indvendig i Huset op fra Forstuen (Fig. 63). I Mellemsverige lod man Trappen snart gaa udvendig, snart indvendig. Men samtidig udvidede man den

Fig. 63. En Opstue.
(Efter Eilert Sundt.)

nye Tilbygning, saa at den næsten helt tog Synet fra den gamle Stue. Ja undertiden lagde man en saadan Loftsbygning for hver sin Ende af den gamle „Lavstue“ (Fig. 64 og 65).

Medens disse „Ramstuer“ eller „Opstuer“

vistnok fortrinsvis fandtes i Norge og i Sverige, var der en anden Form for Bygning, der synes at være trængt ind sydfra over Danmark og Syverige og ikke at være naaet længer ind i Norge

end til Østerdalen, Ved denne Bygningsform var det ikke Lysten til et nyt Soverum, men Trangen til et sikkert Tilflugtssted og en forøget Forsvarsevne, der havde været den ledende Tanke. For at opnaa dette byggedes Forstuen udenfor Huset som en lille Udvækst paa dets Midte, og ovenpaa Forstuen anbragtes atter et lille Værelse, hvortil Opgangen alene var

Fig. 64. Lofthus øst for Lavstuen.
(Efter Hyltén Cavallius.)

gennem en Lem i Gulvet ad en løs Stige i Forstuen. Herved var Husets Forsvar blevet højligt styrket. Indgangen var ikke længer prigsiven til Fjendens Angreb, men fra Gluggerne i Forstuens Taarnværelse kunde man med Pileskud holde enhver i tilbørlig Afstand. Og sprængtes Døren, saa afgav Taarnkamret med lukket Lem og optrukken Stige et sidste, ypperligt Tilflugtssted.

Det var denne Slags Huse, der under det almindelige Navn „Barfred“ eller „Barfrø“ vandt ikke ringe Udbredelse i Norden,

Fig. 65. Lavstue med dobbelt Lofthus.
(Efter Hyltén Cavallius.)

især i Danmark og Sverige. Navnet tyder paa gammelOprindelse. Det udledes sikkert med Rette af det gammeltylske Ord *berk-*

frit, der paa Gammelfransk blev til *berfroit* (Nyfransk: *beffroi*), Engelsk: *belfry*, Italiensk: *battifredo*, og overalt betegnede et Vagttårn¹. I samme Betydning forekom Ordet „Barfred“ i Mid-

delalderen i Danmark¹. I det 16de Aarhundrede kaldtes et af Taarnene paa Københavns Befæstning for „Køge Barfred“².

For Danmarks Vedkommende véd vi, at saadanne Barfred-Huse ikke sjældent har forekommet ved Præstegaarde og her stundom tjent Kongen til Natteherberge, naar han færdedes i

Fig. 66. Barfred-Stue med Aarstal 1672 fra Gaarden Trønnes i Østerdalen. Nu i Norsk Folkemuseum.

Egne, hvorder intet kongeligt Slot var i Nærheden³. Oftere har Kongen vistnok ligefrem ejet dem eller dog opmuntret til at holde dem vedlige. I Norge menisæri Sverige⁴ trivedes de uden slig Forsorg fra oven og tjente Husets egne Beboere til Værn.

I Danmark er nu saa vidt vides, alle Barfred-Stuer for-

svundne. Bygningsemnet, Træ, gjorde dem ikke særligt holdbare. Derimod forekommer her i talrig Mængde Stenbygninger, der ikke længe forinden var blevne omdannede paa lignende Maade og uden al Tvivl havde givet nærmeste Forbillede for Barfred-Stuerne. Til de hidtil i Reglen taarnløse Landsbykirker var der nemlig i Slutningen af Middelalderen ofte blevet bygget et solidt Taarn. Forneden skulde dette udgøre den fremtidige, mere dækkede Indgang til Kirken. Og de to øvre

Stokværk afgav et fortrinligt Forsvarssted og Skjul baade for en afskaaren gejstlig Trop og for de Kirkeklokker, ved hvis Hjælp den kunde bringe Ilbud om sin Nød og haabe at hidkalde væbnet Bistand. De danske Landsby-Kirke-taarne var den

Fig. 67. To Stabbure fra Rafshus, Mo, Telemarken.
(Norsk Folkemuseum.)

katolske Gejstligheds Barfred-Huse, en vidtstrakt og kraftig Forsvarsforanstaltning, der, saalidt som dens verdslige Efterligninger, just vidnede om, at den folkelige Tydning havde Ret, naar den udlagde Navnet som „bar Fred“.

Fig. 68. Stabbur („Visthusbod“) i Sverige.
Efter Tegning af Prof. A. Malmström.
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

I Norge, hvor „Barfrøstuer“, som ovenfor anført, kun fik rigtig Indpas i Østerdalen, har derimod ikke faa af disse Træbygninger holdt sig indtil Nutiden. Aar 1893 forekom endnu otte, af hvilke to bar Aars-tallene 1615 og 1618¹. Den her afbildede (Fig. 66) bærer Aars-tallet 1672.

Råmstuer og Barfredstuer var begge kun Side-

skud af den egentlige Stue. De var et Forsøg paa foruden den varme Stue, og ved Siden af denne, tillige at have et særligt sik-

kert Opholdssted. Hensynet til Varme og til Værn var her ikke helt adskilte. Men ad en ganske anden Vej var der i Norden opstaaet en anden Slags Bygninger, hvor Hensynet til Værn havde været det eneherkende og var ligesom blevet dyrket i Renkultur. De var udvortes kendelige paa, at de altid laa frit for sig selv og aldrig var sammenbyggede med nogen „Stue“.

Den første Trang til saadanne var ikke dukket frem i Boligs

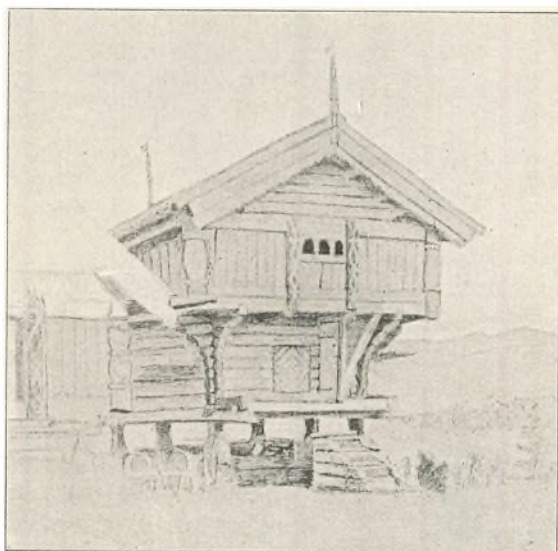

Fig. 69. Stabbure paa Bolkesjø i Telemarken.

(Efter Tegning af Ad. Tidemand. Kobberstiksamlingen, Kristiania.)

Form. Det, man havde Brug for, var et sikkert Forraadskammer, et Gemmested for Føde og Klæder. Til et saadant trængtes der dengang, da „Stuen“ virkelig var et enkelt Rum, altsaa endnu ikke havde afsat de to mindre i Gavlen: Forstue og Kleve.

Og selv efter at Forstue og Kleve var blevet almindelige, formaaede denne sidste — Kleven eller Koven — hos velstaaende Bønder dog ikke helt at tilfredsstille Trangen. Kleven var for lille til foruden Klæder at kunne rumme et helt Aars Behov af Korn, Kød og Øl. Vist er det i hvert Fald, at endnu i det 16de Aarhundrede forekom der hele Norden over hyppigt ved de større Bøndergaarde en Bygning, der udtrykte den oprindelige Trang og dens Udslag i en af dens tidligste Former. Et enligt liggende Hus, let kendeligt i Flokken ved dets solide Udstyr og Lukke. Det kaldes forskelligt, snart „Bur“, „Bod“, „Binghus“, „Kæl-

der“ eller andet. Det udmærkede sig ved sine svære Tømmermerstokke, der i Danmark vistnok ofte hvilede paa Stensætning. Daglige Fjender, der skulde holdes ude, var foruden Fugtighed

Fig. 70. „Kælde“ (Bur paa Stenstolper) i Torshavn paa Færøerne 1898.
(Efter Daniel Bruun.)

tillige Rotter og Mus. Derfor var i Sverige og Norge „Boden“ eller „Buret“ gerne bygt ikke paa den bare Jord, men med Lufttræk forneden (Fig. 67—69), ofte hvilende paa Stolper, der som drejede Ben blev tykkere opefter, saa at de ubudne Gæster ikke kunde bestige dem¹. Af samme Grund blev der gjort et Mellem-

rum mellem Boden og dens Trappe, saa at det heller ikke ad denne Vej blev de smaa firbenede muligt at bestige den (Fig. 69). Fig. 70 viser Bygningsskikken paa Færøerne.

Indvendigt udgjorde Huset i sin simpleste Form kun et eneste Rum, der, mørkt til daglig, kun fik sit Lys, naar den forsvarligt tillaaede Dør, dets eneste Aabning og Adgang, opluktes. Under sædvanlige Forhold et fortræffeligt Gemmested. Selv Tyve kunde kun sent, og forsaavidt de var væbnede med Økse, trænge derind.

Fig. 71. Bur paa Godset Bjørkvik i Østergotland.

Tidligt fri-
stede „Boden“
eller „Buret“
til at bygge vi-
dere. Her var
jo intet til Hin-
der for at an-
bringe et andet
Stokværk
ovenover. Og
dette øvre
Stokværk kun-
de brede sig ud
over det nedre
(Fig. 71), saa
at der for oven

blev Plads for en Svalegang (Fig. 72 og 73). Adgangen hertil kunde gøres saa sikker som ønskeligt: en løs Stige eller „Bro“ som man trak op efter sig, naar man var deroppe. Hvor kunde her ikke være smukt, naar dette Loftsrums indrettedes godt! Enten et Lyrehul i Taget, eller Lyset ind fra den aabne Dør ud til Svalegangen med dens stavtremmede Glugvæg. I dette Højenloft var ligesom alt det bedste forenet: „Stuens“ Hygge, Skovens Dæmmerstille, en Kirkes Højtidelighed. Og lige godt egnede Rummet sig til al Slags Brug. Man kunde sondre mellem Gemme for Fødevarer i „Kælderen“ og for Klæder heroppe. Her forvaredes de bedst (Fig. 74). Ingen Fugtighed, ikke heller for meget af Solens Brand, der fostrer Lummervarme og Møl, thi Svale-

Fig. 72. Stabbur paa Ose, Austad, Sætersdalen.

Fig. 73. Stabbur fra Dagsgaard, Sjaak, Gudbrandsdalen.
(De Sandvigske Samlinger i Lillehammer.)

Fig. 74. Det Indre af Stabburet paa Ose i Sætersdalen (Fig. 72).
(Maleri af Olaf Isaachsen.)

gangen lunede og gav Køling tillige. Men man kunde ogsaa bruge Klædeloftet til dér at rede Seng for en kærkommen Gæst, i Stedet for paa Bordet i den fælles Stue. Skindene til Overdække hang jo alt i Forvejen deroppe. Lidt efter lidt blev da Bodens øverste Rum til, hvad det mængensteds er den Dag i Dag, Gaardens fornemste Sengekammer¹.

Her omtrent stoppede Udviklingen for Bønderboligernes Ved-

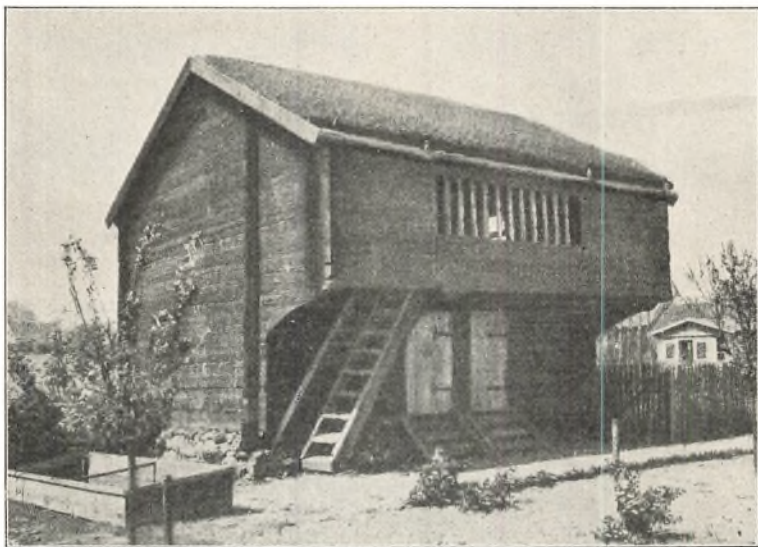

Fig. 75. Loftshus fra Aabro i Søndre Smaaland, nu i Dansk Folkemuseums Frilandsafdeling ved Lyngby.

(Efter „Lyngby Elevers“ Aarsskrift 1904.)

kommende. Vi kan endnu den Dag i Dag læse de Følelser, hvormed Beboerne i Aarhundreder har omfattet dette Husflokkens Bedstebarn. Hvor man saa færdes i Sverige og Norge, er paa enhver større Bondegaard „Buret“ eller „Boden“ endnu let kendelig paa den Omhu, hvormed det er smykket i Stil og i Snitværk. Skælmsk og ungt titter „Stabburet“ i Norge endnu smilende frem mellem Gaardens hverdagstrevne, arbejdskuede Søskende. Selv det eneste „Loftshus“, der endnu findes i Danmark — endda blot et Laan fra en fordums Nabobygd (Fig. 75) —

hævder sin Plads blandt de fremmede Omgivelser (i Dansk Folkemuseums Fri-landsafdeling ved Lyngby) med en egen, fribaaren Ynde.

Fig. 76. Et Loftshus i Kulturhistorisk Museum i Lund.
(Efter Fotografi.)

Men hos Samfundets Øver-

ste var i Middelalderen Udviklingen løbet videre. „Loftshuset“ var blevet Yndlingsopholdssted for dem af Familien, der trængte til Sikring. For Husets ugifte Døtre var dette „Jomfrubur“ et langt mere passende Opholdssted end den fælles „Stue“, hvor alle drak og sov sammen. For Husmoderen og kvindelige Gæster gjaldt det samme. Loftsrummet blev i saa Fald „Fruerstue“. Ja selv for Husherren kunde det være en Behagelighed ikke

altid at skulle færdes blandt sine Folk, men kunne trække sig tilbage her. „Buret“, „Boden“, „Loftshuset“ blev Gemmestedet for det fornemste, ikke blot livløse men ogsaa levende Eje, Hjemmets Sommerbo, Sindbilledet

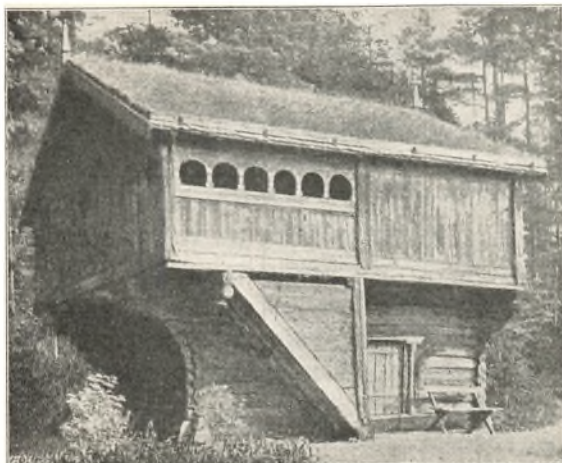

Fig. 77. Loftshus fra Rolstad, Søndre Fron, Gudbrandsdalen.
(Samlingerne paa Bygdø.)

paa dets Fred og ypperste Midte (Fig. 75—78). Det er disse Forhold, hvortil de nordiske Folkeviser uafbrudt sigter. „Højenloft“, „Højenloftsbro“, „Højenloftssvale“ var de Steder, hvor de udvalgte færdedes.

Det kunde ligge nær at antage, at „Loftshuset“ blev den Bygning, hvoraf den senere Tids Slotte og Herregaarde fremgik, idet man, da Skorstenen opfandtes, blot anbragte Ovne og Kaminer i „Højenloftet“s Rum. Saa underligt det lyder, har dette dog næppe været Tilfældet. En ældgammel Tankegangs usynlige

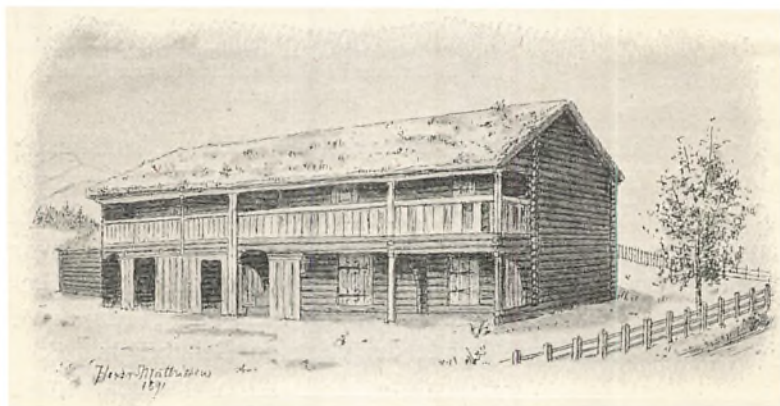

Fig. 78. Loftshus paa Ramsmoen, Tønset, Norge.
(Tegning af Henrik Mathiesen 1891.)

Grænseskel skilte „Loftshuset“ fra Stuen. Det ene Hus var tænkt fra oven ned efter, det andet fra neden opefter. Skulde Varme og Værn virkelig indgaa en naturlig, livskraftig Forbindelse, kunde det kun ske ved, at Stuen med dens Skorsten voksede opefter, ikke ved at et Loftsrums plantede en Skorsten ned i Kælderen. I hvert senere Slot og Herregaard fandtes derfor ogsaa underst en „Stue“. Udviklingen foregik med andre Ord ved, at man over den gamle Stue, der nu sank ned til Borgestue, byggede et „Loft“ for Husets Ejer og Familie og oven over dette stundom nok et „Loft“, en Riddersal til Højtidsgæster.

Rent bygningsmæssigt lader denne Udviklings Gang sig endnu godt gøre. I Sverige og Norge har mangan Bondegaard nu

til Dags vokset sig to Stokværk høj, har faaet en eller flere Skorstene op igennem Taget og Kakkelovne i Værelser paa „første Sal“. Men saa godt som intet Eksempel kan fremvises paa, at et „Bur“ eller en „Bod“ er bleven forsynet med Ildsted og Skorsten. Det er en ren enestaaende Undtagelse, naar man i en enkelt Egn af Dalarne har forsøgt herpaa. Fig. 79 viser dette mærkelige Forsøg, et endnu bevaret Hus i Landsbyen Tibble ved Leksand i Dalarne. Kamret ovenpaa Boden, „källarstugan“ som det kaldes, var her i nogle enkelte Gaarde blevet overladt de gamle som Aftægthjem og derfor blevet forsynet med Ildsted og Skor-

Fig. 79. En „källarstuga“ i Tibble ved Leksand i Dalarne.
(Efter Fotograf.)

sten, var her i nogle enkelte Gaarde blevet overladt de gamle som Aftægthjem og derfor blevet forsynet med Ildsted og Skor-

Fig. 80. Gaarden Finne i Vossevangen. Tilhøjre „Loftet“, midtvejs „Ildhus“ med Lyrehul i Taget, tilvenstre nyere Stuebygning med Stenskorsten,
(Efter „Kunst og Haandværk“.)

sten. Men netop en slig sjælden Undtagelse fremhæver dobbelt den ellers overalt i Norden gældende Regel: „Bod“ og „Bur“ udelukker Ildsted.

Og ganske det samme var Tilfældet med de „Højenlofter“ eller „Loftshuse“, som vi kender fra det 16de Aarhundrede. Selv om de var byggede af Adelsmænd eller endog Konger, storladne som to fordums Loftshuse samlede i ét, selv om de som det, Frederik II lod bygge af Tømmer i Jellinge, havde to Rum foroven, et til Kongen og et til Dronningen, og kaldtes „Høvdingsborg“, saa savnede de dog — et Skorstensværelse.

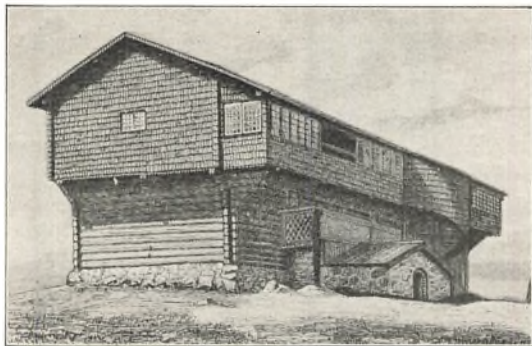

Fig. 81. Ornäs.
(Efter Fotografi.)

Det samme er Tilfældet med de to sidste prægtige Eksemplarer af Slægten, der endnu er bevarede, de to gamle Herresæder, Loftshusene „Finne“ paa Voss i Norge og „Ornäs“ i Dalarna. I det ældgamle Loftshus

paa „Finne“ (Fig. 80) bestaar nedre Stokværk af to lave, mørke Boder, adskilte fra hinanden ved en Gang, medens man fra Loftssvalen oven over træder ind i to lyse, stadseligt udstyrede Værelser¹. Bygningen paa Ornäs (Fig. 81) er endnu prægtigere udstyret. Over de to stensatte Kælderrum ligger i første Stokværk tre Forraadskamre: men stiger man ad Vindeltrappen op til andet Stokværk, der rager et godt Stykke ud over det nedre, findes her ikke mindre end seks Værelser: to smaa „Lysthuse“, hver for sin Ende af Svalegangen, og fire større Stuer langs med denne. Hertil kommer endnu Husets ejendommeligste Rum, gennem hvilket Gustav Vasa i sin Tid slap bort, vejledt af sin ædle Værtinde, medens hendes Husbond var i Færd med at forraade sin Gæst til hans Fjender.

Huset paa Ornæs er ikke blot et af Sveriges mærkeligste Minder, med Rette fredet af Staten som en historisk Helligdom, men som det ligger der brunrødt, trodsende Tiden, med friske Tømmerstokke og dette pyntelige Sving, der gør det ungt endnu trods Aarene, viser det os hin Bygningsform i sin ædlest Ud-foldelse. Her er intet tungt og trykkende i disse Rum, skønt Tømmeret er svært og alt kun er simpelt og tarveligt; den store Stue, hvori Gustav Vasas Seng staar, er lys og hyggelig, og Svalegangen med dens „Lysthuse“ frister den Dag i Dag til Hvile,

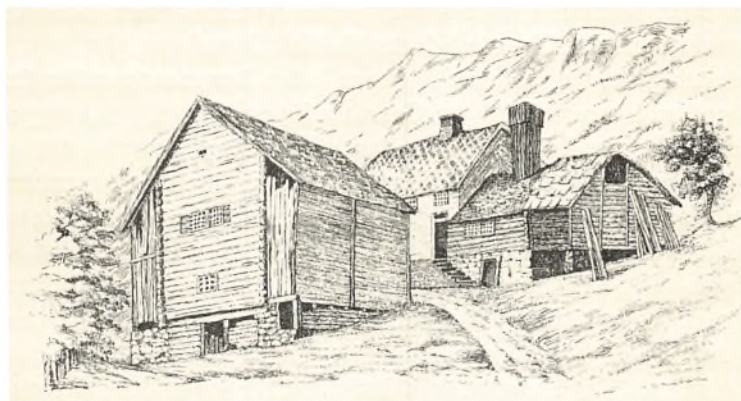

Fig. 82. Gaarden Lødve i Vossevangen. Forrest „Loftshuset“. Bagved til højre Ildhuset med Røgpibe af Træ; til venstre Gaardens nyere Stuebygning med Stenskorsten. (Efter „Kunst og Haandværk“.)

en skyggefuld Veranda med den mest henrivende Udsigt over Grønsvær, Birke og Runn-Søens spillende Vande¹.

Men trods alt dette led dog den hele Bygningsvis af en følelig Mangel. Bygningen paa Ornæs delte Kaar ikke blot med sine fattigere Brødre, Sengeboderne og Loftshusene i Nordens Bøndergaarde, men ogsaa med de fjernere Slægtninge: Ramloftsstuerne og Barfredshusenes Taarnkamre. Alle bar de det fælles, uudviskelige Slægtmærke. Udvandrede som de var fra den ene „Stue“, maatte de, da de forlod den hjemlige Arne, lide under den fælles Forbandelse, at udelukkes fra Varme. Deres Grundvæsen, at være blot Nydannelser af det gamle, viser sig i, at de alle savner Ildsted. Naar da Vinterkulden kom, maatte man op-

give dem som Beboelsesrum og atter ty ned eller over til den gamle, sodede Røgstue. Denne Tilbagevenden viser os den Grænse, ud over hvilken Bønderboligerne i det 16de Aarhundrede ikke skulde komme. Men selve hine Forsøg anskueliggør os Styrken af den Trang, der var til Stede til at komme ud over disse snevre Forhold.

Denne Stuens Udvé staar endnu enkelte Steder i Norge tydeligt at læse, indrammet i den samlede Udviklingshistorie. Ligesom vi ovenfor saa, at en enkelt Stue i et Sogn huser tre Slags Ildsteder, mellem hvilke der er gaaet Aarhundreder, saaledes omslutter enkelte Gaarde i deres Husflok Bygninger, der, skønt Side om Side, dog maaske ligger et halvt Aartusende skilte fra hinanden. Ser vi f. Eks. paa Gaarden Finne (Fig. 80), saa ligger tilhøjre for det høje Loftshus den ældste Stue, hvorfra det er flygtet, lav og uanselig med Røghul i Taget. Og atter til venstre for denne gamle Røgstue ligger det nuværende Stuehus med moderne Skorsten. Ganske ligesaa paa Gaarden Lødve i Vossevangen (Fig. 82). Forrest det anselige Loftshus. Bagved dette først en lav oprindelig Røgstue, i hvis Taghul en senere Tid har anbragt en høj Skorstenspipe af Træ. Tæt op til denne Bygning og som paa Finne næsten føjet ind i den, ligger endelig det nuværende Stuehus med Nutids Skorsten. Det er maaske næppe tilfældigt, at Beboernes Udlængsel og Boligens Lykkedrøm, saaledes som den har givet sig Luft i Opførelsen af det stolte Loftshus, paa begge disse to Steder synes at have været mere dristig og storladen, end Gaardens Kaar — efter de to beskedne Stuehuse at skønne — i Længden virkelig tillod.

Købstadboliger.

Blandt de Hensyn, der oprindeligt havde ledet til at slutte sig sammen i Byer, var sikkert et af de mest afgørende: Hensynet til fælles Forsvar. Taget paa den ensomt liggende Bolig kunde være saa utilgængeligt som det vilde, Døren ikke til at sprænge af en almindelig Mand, Forsvaret kunde dog kun blive kortvarigt, naar Fjenden blot mødte tilstrækkelig mandstærk. Hjalp intet andet, saa skulde Flammerne vel kunne drive Beboerne ud. Ganske anderledes holdbart maatte det Værn være, som mange Huses Beboere i Forening rejste om den samlede Husflok.

Den første Opgave, som altsaa stillede sig for Købstæderne, var at samle de enkelte Huses Forsvarsevne til en fælles Enhed. Men i samme Grad som det lykkedes at løse denne Opgave, paa-trængte der sig en ny: Ordningen af Forholdet mellem de mange, tæt paa hinanden liggende Boliger. Disse var jo ikke længere uafhængige af hverandre, men dannede et Samfund, hvis Liv var andre Love underkastet end den enkelte Bygnings. Løsningen af begge disse Opgaver fik afgørende Indflydelse saavel paa Købstadhusenes Form som især paa deres Værd som Boliger.

Forsvarsanstalterne. Den gamle Benævnelse for Købstadbeboerne „Borgere“ havde oprindeligt ikke saa fredelig en Klang, som den senere i Tidernes Løb har faaet. Navnet stod i tydelig Forbindelse med Ordet „Borg“ og betegnede altsaa Beboerne som en krigsberedt Besætning. Det var alle „Borgernes“ første Pligt i Fællesskab at forsvare det Fæstningsværn, der omgav Byen.

Det var imidlertid gaaet med Købstædernes Befæstning som med selve Navnet „Borgere“, begge havde i Aarhundredernes Løb tabt en Del af deres fordums krigerske Præg. Det var ikke længere ualmindeligt at træffe paa Byer, som var, i det mindste efter Datidens Begreber, aabne (Fig. 83). Virkelige Fæstninger kunde kun de aller færreste siges at være, saaledes som Stockholm, hvor Naturen havde gjort saa meget, Visby paa Gulland (Fig. 84), Kalmar, København, Nyborg¹ og til Dels Fæstnings-

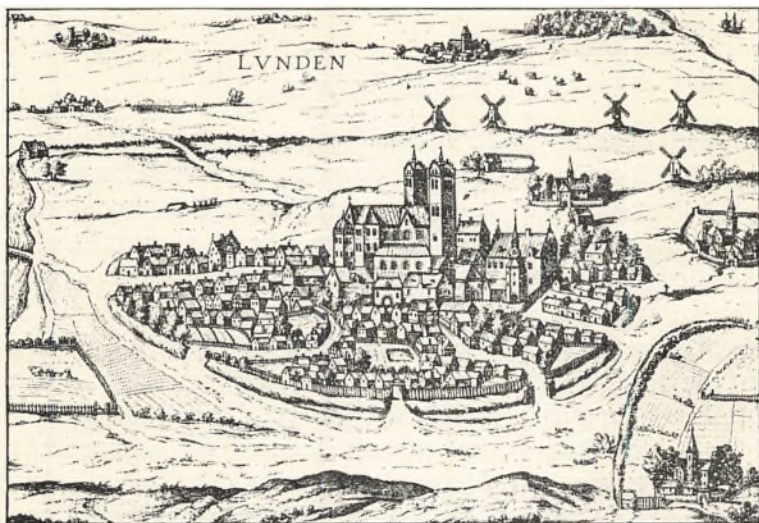

Fig. 83. Lund i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

rækken beregnet paa Grænseforsvar: Varberg², Halmstad³, Landskrona⁴ (Fig. 85) og Malmø⁵. Her drog Fæstningsværkerne med deres Mure, Volde og Runddele en fast Ring omkring Byen, dannede en skarp Grænse mellem By og Land.

Anderledes skulde det synes at Forholdet maatte være, hvor Befæstningen i Tidernes Løb var opgivet og Byerne saaledes gaaet over til at blive aabne. Forskellen her var dog langt fra saa stor, som det ved første Øjekast skulde synes. Endnu hvilede nemlig Fæstningens Erindring som et Tryk over Byerne, den gamle Trang til Befæstning havde blot skiftet Karakter, var gaaet

over fra at være et Krigens Krav til at blive et Fredens. Endnu som tilforn førte kun faa Adgange til Købstaden. Enhver maatte gennem Byporten (Fig. 86), der laa ugæstfri og trang, besat med Vagt som i fordums Tid, da den fortsattes af Mure, og rundt omkring Byen løb den sidste Rest af „Bolværk“, et Stakit, der spærrede for al ulovlig Adgang (Fig. 87).

Fig. 84. Visby i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Disse Forholdsregler var mere end blot forældede Skikke. Endnu i Aaret 1541 udstedtes kongelig Befaling til alle Købstæderne i Danmark om at holde deres Stakitter i god Stand og passe vel paa i Portene for ikke at overlistes af udsendte Mordbrændere¹. Hvor tarveligt et Værn de end afgav, saa kunde disse Stakitter dog, naar de forsvaredes, nogenlunde holde en

sammenløben Hob ude, og i hvert Fald var de nødvendige til dagligt Hold som Toldgrænse, en sluttet Række af Afvisere, der tvang al Færdslen ind gennem Byporten, hvor Tolderens Øje vaagede. — Ikke faa af Datidens Byporte har overlevet baade Kamptiden og Toldtiden og holdt sig ned til vore Dage, saaledes f. Eks. i Stege, Faaborg (Fig. 89), Flensborg (Fig. 90) og Bergen.

Forholdene i de saakaldte aabne Byer var da ikke væsentlig forskellige fra Fæstningernes. Man saa ikke som ved vor Tids

Fig. 85. Landskrona i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

Købstæder disse jævne Overgange mellem By og Land, Boliger der ligesom er vandrede ud for at trække frisk Luft eller forlods fange Kunder. Kun Lysthuse og Haver fik dengang Lov til at anbringes udenfor Porten, en enkelt, lille, fattig Bolig kunde skjule sig iblandt dem, men Volde og Stakit stængede alle andre inde.

Hvad enten altsaa Byen var befæstet eller kaldtes aaben, kunde Pladsen være lige snæver indenfor dens Enemærker. Det gjaldt om at trænge sig sammen langs med de enkelte Hovedgader. Bygningsgrundene strakte sig da ofte som lange Flige ud fra disse, og Bygningernes Form maatte rette sig efter Grundene. Den

under slige Forhold naturligste Maade at lægge det enkelte Hus paa var med Gavlen ud imod Gaden. I Reglen stødte hver Grund op til to Gader, dens Forside laa mod Hovedgaden, Bagsiden vendte ud mod et smalt Stræde, der laa bagved og næppe oprindeligt var bestemt til at tjene som Gade, men blot til at danne Grænse. Gaden og Bagstrædet forbandtes ved hyppige „Gange“, „Gyder“, „Slipper“ eller „Smøger“

(„Smug“), der løb ned mellem Grundene og adskilte disse (Fig. 91 og 92). Da nu Grundenes Form sjældent var ganske regelmæssig, dannede disse Gennemgange et vildt Net af Smuthuller, hvori kun Byens Udskud fuldt kendte Rede.

I Sammen-

ligning med saadanne Smøger tog Hovedgaderne sig naturligvis ud som brede. Nutiden vilde dog ikke have kaldt dem saa. Paa enkelte Hovedstrøg i ganske enkelte Byer nær, var de smalle og trange. Malende er det i saa Henseende, hvad Datiden kunde falde paa at benævne som Torv. I København f. Eks., der dog udmærkede sig ved enkelte, forholdsvis brede Gader, beæredes en Strækning med Navnet „Amager Torv“, der i vore Dage ubønhørligt vilde være blevet betegnet som blot Gade. Og dog var

Fig. 86. Byporten i Stege.
(Efter Tegning af Karl Jensen.)

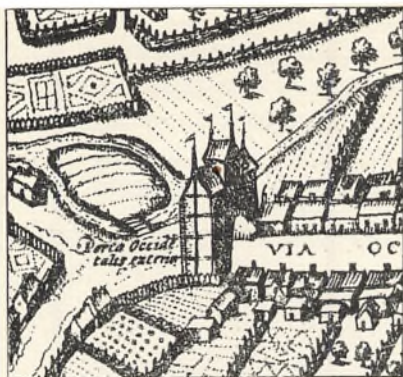

Fig. 87. Vesterport i Odense i det 16de Aarhundrede.

(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

dette Torv dengang langt snævrere end nu. Der stod Boder ud for Helligaands Kirkegaard, og hvor „Torvet“ nu breder sig ud mod Højbroplads, afskares det ved en Husrække, endda med Boder foran. Over 100 Aar efter brugte Holberg¹ fremdeles det i visse Maader respektfulde Udtryk om Torvet: „Herren (Jacob v. Tybo) ser ud bagtil, som om han var gjort efter Vimmelskaf-
tet“; „Faldet i Ryggen er som Vimmelskaf-
tet; Herrens Rumpe er Amagertorv“. Men Holberg saa ogsaa endnu Gader som f. Eks. Vingaardsstræde, der kun var 9 Alen bred, Henrik Fyrens Gang, Smedens Gang, Ulkegade osv., der kun var mellem 4 og 5 Alen brede².

Hvor Gaderne eller Gyderne i det 16de Aarhundrede var smalle, og Husene byggede i tvende Stokværk, kunde Manglen paa Lys og Luft stundom blive følelig nede i Bunden (Fig. 92—95). Her fra set kunde Huse med fremspringende Overbygninger,

Fig. 88. Nørreport i Ribe, nedreven 1843.

(Efter J. Roed.)

Bislag og Karnapper tage sig ud som Siderne i en Brønd, der var ved at skride ud. Længselsfuldt søgte her Blikket Ridsen af blaa Luft for oven. At sligt ikke var ejendommeligt for Skandinavien alene kan ses af, at en samtidig Rejsende i England beretter, hvorledes Beboerne i Genbohusenes øvre Stokværk kunde række hinanden Haand over Gaden.

Skønt disse Forhold næsten ganske er forsvundne fra Nordens Byer — Ildebrande har i saa Henseende været de bedste Hjælpere, — har dog enkelte Smaapartier hist og her undgaaet den almindelige Omdannelse og bevaret Udseendet fra hine Dage.

I „Strandgaden“ i Bergen fører næsten mellem hvert Par Ejendomme en Smøge (et „Smug“) endnu ud til Vaagen (Fig. 96).

Ingen By kan i denne Henseende dog lignedes med Stockholm. I dens ældste Del „Staden“, hvor hver Tomme Grund er kostbar, har man stadigt efter Ildebrande ladet Gaderne beholde en høj Grad af Snæverhed. Ved Vandring i disse „gränder“ hensættes man derfor levende i det 16de Aarhundrede. Vel er Husene i nyere Stil, Karnapper, Fremspring og Bislag mangler, men Bygningernes Højde frembringer en lignende Virkning, truende indsnævrer de Gadens dybe Spalte og ligesom lukker sig over en (Fig. 97).

Fig. 89. Faaborg Byport.
(Efter Tegning af Louis Jensen.)

Hvad der imidlertid i hine Dage ofte maa have bødet paa Gadernes Snæverhed og stundom endog frembragt Indtrykket af noget frit og venligt, var Tidens Sans for Havedyrkning i Forening med dens Ulyst til Regelmæssighed. Husrækken laa sjældent i Linje, men snart traadte Bygningerne den i Forvejen snævre Gade altfor nær, snart veg de uventet tilbage. Kom saa hertil

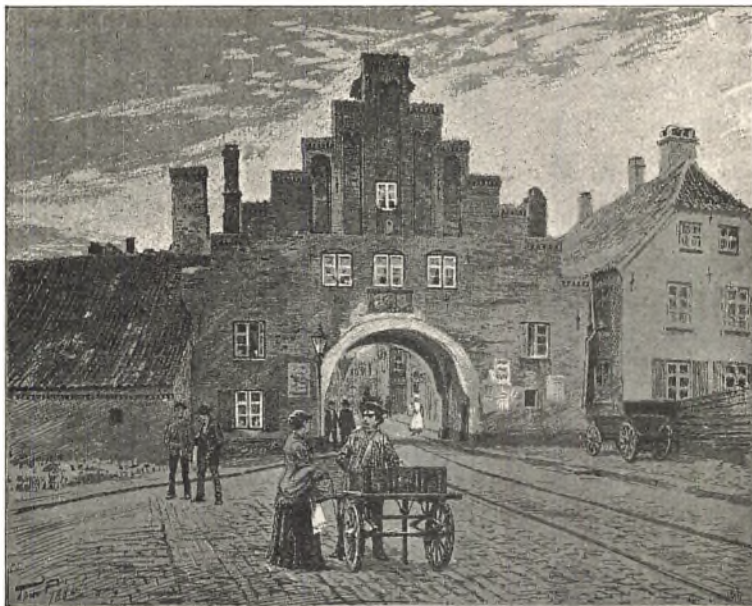

Fig. 90. Nørreport i Flensborg.
(Efter Tegning af Tom Petersen.)

ikke faa ubebyggede Tomter fra sidste Ildebrand, hvor Ugræsset brede sig mellem smuldrede Rester af Lervægge, men hvor Ud-sigten samtidigt aabnedes over venlige Have- og Gaardpartier, maaske lige til Kirketaarnet (Fig. 98), saa kunde det trykkende og snævre et enkelt Øjeblik vige helt bort, ganske vist kun for lidt efter at melde sig med forøget Styrke.

Byernes Befæstning affødte altsaa en Mangel paa Plads, der ofte kunde indvirke paa Grundenes Form, Husenes Beliggenhed og Gadernes Bredde; men samtidigt skabte den for hvert enkelt

Hus en hidtil ukendt Frihed. Forsvaret var jo henlagt til Kresen omkring Byen; de enkelte Boliger kunde da ryste alle disse trykkende Hensyn af sig, der tidligere havde budt dem hver især at være smaa Fæstninger. Døren behøvede ikke længer paa engang at være Aabning og dog fast Væg, sigte efter Panden paa den indtrædende for samtidigt at spænde Ben for ham; fredeligt og uden Rænker kunde den nu indbyde til at træde indenfor. En anden Udgang kunde anbringes ud til Gaarden.

Husets blokhusagtige Præg kunde bortfalde, Lysaabninger anbringes i Væggen mod Gaden, mod Gaarden for at fange Luft og spørge nyt fra alle Kanter. Kort sagt, Boligen maatte under disse forandrede Forhold selv blive en anden. Den var traadt ind i en ny Verden, hvor det bekvemme og det smukke var det raadende.

Fig. 91. Skomager-Slippen i Ribe.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Sambyggnings-Forholdene. Hvis Beboerne i hvert enkelt af en Bys Huse vilde tillade sig de samme Friheder, som falder naturligt i den ensomt liggende Bolig, vilde inden kort Tid Opholdet i Byen være en Umulighed. Denne simple Sandhed har det krævet Aarhundreder at gøre indlysende. Det 16de Aarhundrede var ikke kommet ret vidt i Forstaaelsen. I sit Hjerte gik man endnu ud fra, at alle offentlige Anordninger sigtende til Renlighed og Orden var ligesaa mange Indgreb i Enkeltsmands Rettigheder og derfor burde overtrædes, saa snart man saa sit Snit.

Samtidigt arbejdedes der fra oven troligt paa at afhjælpe de mange herhen hørende Onder. Disse to modsatte Strømninger paatrykte hele Tilstanden et ganske ejendommeligt Præg. Vi skal

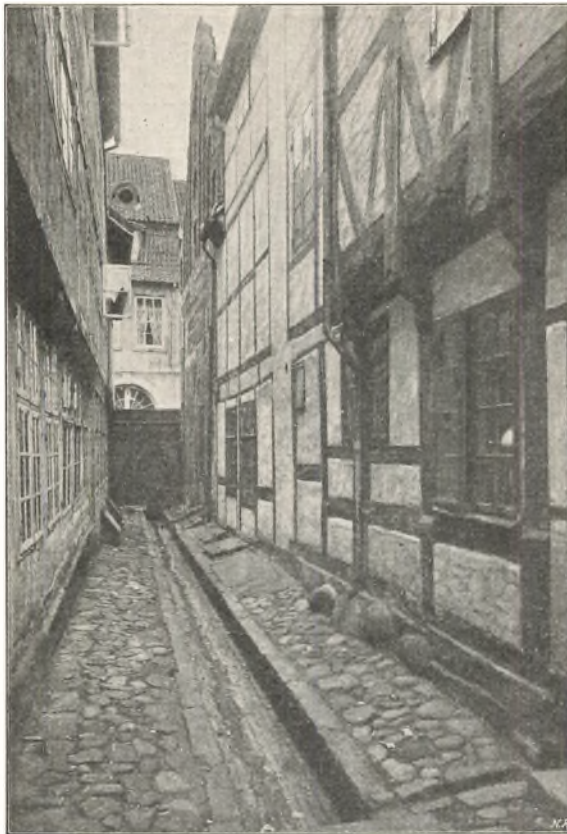

Fig. 92. Apoteker-Smøgen i Helsingør.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

i det følgende søge at danne os et Indtryk heraf ved at betragte Gadernes Bro-lægning, deres Renligholdelse, Renovationsvæsenet, Kirkegaardsforholdene, Vandvæsenet og Gadebelysningen.

Den Skik at „brolægge“ Gaderne er selvfølgelig af ældgammel Oprindelse. Færdselens Slid paa Jordsmonnet her maatte tidlig gøre en særlig Styrkningnødvendig. Maa-

den, hvorpaa dette skete, var imidlertid højst forskellig. I Danmark havde man lagt virkelig „Bro“ paa Gaderne, idet man behandlede disse paa samme Maade som man den Dag i Dag i Norden gør en Vej over blød Grund fremkommelig: ved at lægge Træstammer Side om Side tværs over Vejen. Saadanne Planker,

som hver enkelt Ejer eller Beboer lagde paa Gaden ud for sit Hus, kaldtes „Brofjæle“. Lidt efter lidt var Ordet Brofjæl herfra gaaet over til tillige retsligt at betegne Hjemmets Grund¹. Da Træbrolægning ophørte, og Ordet dermed blev uforstaaeligt, afløstes det af det efterlavede Ord med lidt

tilsvarende Klang „Bopæl“. Hvor hurtigt Træbrolægning af de danske Gader efter dens

Afskaffelse helt gik i Glemme, kan ses af et lille Træk som dette: I den gamle Folkevisе om Kong Valdemar, der paa Dronning Sophias Tilskyndelse dræber liden Kirsten,

opfordrer Dronningen

ham i sin Forbitrelse til at lade Liget blot jordes under Brofjælene i Ribe, det er: kaste det ud paa Gaden. Dette Udtryk har Afskriveren i Karen Brahes (1657—1736) Samling ikke forstaaet. Træbrolægningen (Holtebroen) i Ribe bliver til „Holstebro“ og „Ribebro“.

Fig. 93. Odense, Møntergade.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Det mælte Dronning Soffi, hun tog saa paa:
I lægge det Lig under Holstebro.

I lægge det Lig under Ribebro,
Og hver Dag under min Gangers Sko.

Træbrolægningen deler iøvrigt her Skæbne med Kong Valdemar selv. Han kaldes i Afskriften for: Kong Ollemor¹.

Træbrolægningen frembød flere Fordele. Den var blød at træde

Fig. 94. „Latinergyden“ i Aalborg.
(Efter Tegning af G. Achen 1884.)

paa, ret grundigt dækkende og i en Tid, hvor Træ var saa billigt, nem at forny. Manglerne ved den bestod dels i dens Brandfare: naar større Ildløs udbrød, brændte Gaden med. Dette fik i en langt senere Tid f. Eks. Napoleon at mærke, da Moskow afbrændtes 1812. Dels var den et altfor villigt Skjul for Urenligheden. Man lagde i værste Fald Plankerne — de gamle eller nye — kun ovenpaa, dermed var alting godt igen. Uhumskheden var begravet, man gik glemsom og let som paa en Flydebro hen over, hvad Gaden gemte.

Det var da et overordentligt Fremskridt, da man efter sydlige Byers Eksempel bestemte sig til at lægge Stenbro i Gaderne. Selvfølgelig kendte man i Norden forlængst denne Fremgangsmaade for enkelte Husrums, f. Eks. Køkkeners og Badstuers Vedkommende. I København levede ved Midten af det 15de Aarhundrede en Per Bro-

lægger, efter hvem Brolæggerstræde er opkaldt. Hans Søn, Jens Brolægger, blev Borgmester i København¹. Kunsten var altsaa kendt nok, men offentlig Anvendelse deraf i det store var noget nyt. Meget tyder paa, at det var den livlige Forbindelse med Holland, der gav Stødet, og at man omkring Aar 1500 for Alvor har begyndt at anvende Stenbro paa Københavns Gader². For

Bergens Vedkommende har vi den paa-lidelige og meget oplysende Meddelelse fra en omtrent samtidig: „Bergens Gader blev først stenlagte udi Jørgen Skrivers Tid, da Christian II regerede. Aarsagen dertil var Sigbrit, en Borgerske i Bergen, som var Moder til Dyveke, som Kongen siden tog med sig til Danmark“³. Sigbrit har næppe været mindre ivrig i Danmark end i Norge. Temmelig hurtigt trængte Skikken igennem i de danske

Byer. Allerede ved Midten af det 16de Aarhundrede kunde det befales alle Købstæderne i Danmark at have deres Brolægning i Orden⁴.

Det er imidlertid udenfor al Tvivl, at det, som hin Tid forstod ved Brolægning, og endda god Brolægning, var vidt forskellig fra, hvad vi forstaar derved. Vi skal da søge at klare os, hvad der var hin Tids Maal, og hvorvidt den naaede.

Fig. 95. Kølholts-Slippe i Ribe.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Saavidt man kan skønne, har Brolægningen i Nordens Byer gennemløbet tre Udviklingstrin. Det første Tidsrum strækker sig fra Aar 1500 til Midten eller Slutningen af det 17de Aarhundrede.

Fig. 96. En „Smug“ i Bergen.
(Efter Tegning af Korn-Wiberg.)

I denne Tid gik der to Rendestene, en langs hver Husrække, i en Afstand fra Husene af et Par Alen. Stykket mellem Husene og Rendestenen kaldtes „Fortaa“, tilhørte hyppigt Husets Ejer¹ og var belemret med Træskure, Bislag, Trappetrin, Bænke eller Træer og altsaa ikke egnet til Gangsti.

De gaaende søgte derfor ogsaa ud til Gadens Midte, hvor en Række større, flade Stene, de saakaldte „Borgemesterstene“²,

afmærkede, hvor der var bedst at træde. Denne Ordning passede vel til Tidens Behov. Langs Fortoget var der ikke godt at gaa for Tagdryp, midt ad Gaden var derimod det fredeligste Sted, man

mødte kun sjældent Vogne; hvad man her havde at vogte sig for var blot andre Fodgængere samt Straalerne fra de fornemme Hustages drageformede Spyhuller.

Men alt som Vogne blev almindeligere, ophørte Gadens Midte at være bekvem for gaaende. Samtidigt tiltog det offentlige sig en større Mynlighed over de private Fortove. Det forbødes (i København Aar 1683)¹ at bygge Huse med fremspringende øvre Stokværk, Karnapper og Udvinduer, og vel omtrent paa samme Tid blev Tagrender mere og mere almindelige. Fortovene blev da Fodgængernes naturlige Plads. I Tidernes Løb havde de højnet sig, „Borgemesterstenene“ i Gadens Midte dannede nu dens laveste Del, den fælles Rendesten. Denne Ordning: aaben Rendesten i Midten, Fællesbane for Fodgængere og Vogne lige op til Husene var da det 18de Aarhundredes Mønster for en ret Brolægning. Endnu i Aaret 1820 var Bergens Hovedgade brolagt paa denne Vis², og den sidste Stenbro af denne Slags afskaffedes først i København efter det 19de Aarhundredes Midte³.

Ulemperne for Fodgængerne ved denne Ordning, der ikke ydede dem noget sikkert Tilflugtssted mod Vogne, maatte imidlertid blive altfor følelige, jo mere Færdselen i Gaderne tiltog.

Fig. 97. Stora Hoparegränden i Stockholm.

Allerede omkring Aar 1770 indførtes derfor paa Københavns Østergade en ny Anlægsmaade¹, der væsentlig er den samme, som nu har sejret hele Norden over: To Gangstier alene for Fodgængere anbragtes langs Gadens tvende Sider² forsynede med Fliser og skærmede i Begyndelsen ved Afvisere, senere ved den nu atter tvedelte Rendesten, der dyb og bred paa engang maatte tjene som Afløbsrende og Fæstningsgrav. Benævnelsen for disse Gangstier *trottoir*, der pegede hen paa, hvorfra den

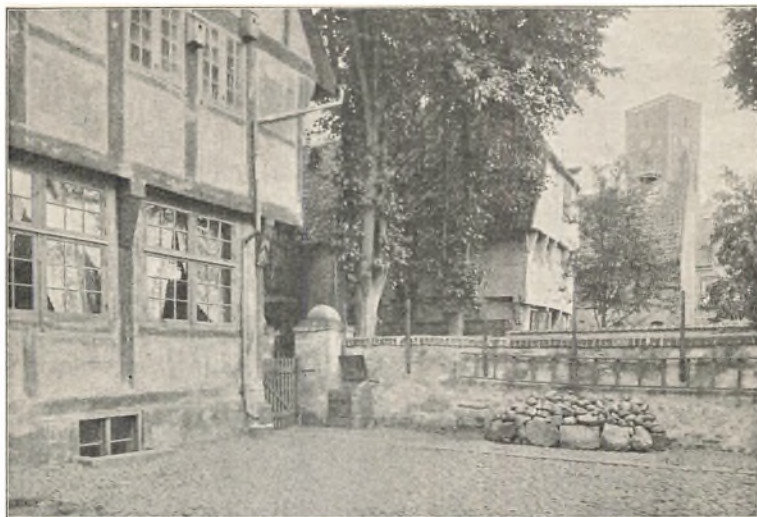

Fig. 98. Gaardside af Bygninger i Ribe, fra omkring Aar 1600.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

nye Skik var laant, afløstes i Danmark hurtigt af det gamle Navn for den Del af Gaden, hvorpaa de anbragtes: „Fortov“.

Det 16de Aarhundredes Brolægning har da altsaa hørt til den første af de tre her omtalte Arter, med Gangsti midt paa Gadens Rygning og to Rendestene paa Grænsen af Gadens og Husejerens Grund. Betegnende for, hvor Husejerens Grund stoppede, er den Befaling, der udstedtes angaaende de svenske Fanger, som under Syvaarskrigen fordeltes til Viborg, Lemvig og Varde: det forbødes dem strengelig „at udgaa over Rendestenen“³.

Hvis denne Brolægning havde været som den burde, kunde

den have tilfredsstillet tarvelige Fordringer og afgivet en daarlig Kørevej, men en ret god Gangsti henad Gadens Midte. Men Ulykken var, at man trods al Anstrengelse og alle Udgifter dog kun opnaaede et meget uheldigt Resultat. Man arbejdede og tumlede nok. Da

Københavns Gammel Torv saaledes i Anledning af Frederik den Andens Kroning skulde omdannes til en Rendebane, kørtes der ikke mindre end 930 Læs Brosten derfra og lige saa mangesamt 767 Læs Brosand tilbage¹. Da Helsingør i Aarene 1584 og 85 begyndte paa at lægge ny Bro, slæbtes der henved 3000 Læs Sand og henved 2000 Læs Kampesten op i Ga-

derne². Arbejdet og Udgifterne vedblev de følgende Aaringer, men lige meget synes det at have hjulpet. Grundfejlen var, at man overlod det til hver enkelt Husejer at besørge sit Stykke Gade brolagt³. Hermed var det engang for alle givet, at Stenbroen maatte blive ujævn. Klager over slet Stenbro med „slemme, snav-

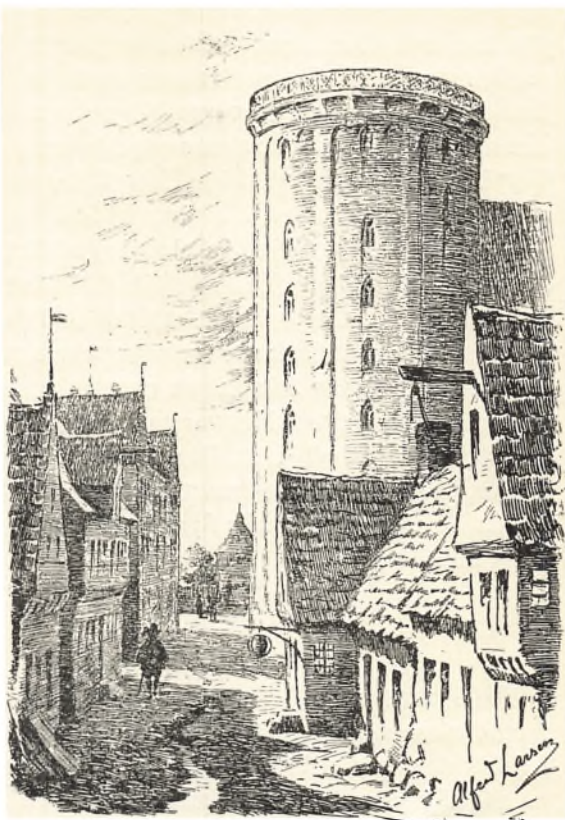

Fig. 99. Købmagergade i København ca. 1645.
(Efter Tegning af Alfred Larsen.)

sede Putter og skidne Huller“¹ var derfor stadig Omkvædet paa Regeringens Breve til Købstæderne. Regeringsraaderne gav i Aaret 1589 følgende, kun lidet tiltalende Skildring af Brolægningen i København: „Fast allevegne i Byen er Gaderne og Stenbroen meget ujævne, saa at paa den ene Side er der højt og paa den anden lavt, somme Steder ogsaa en Sten eller flere liggende over hverandre, saa at man med stor Besværlighed maa fare derover, undertiden ogsaa Vogne sønderbrydes, naar den ene møder den anden og maa vige hverandre i saadan ujævn Vej“². Et af de mest pudsige Udtryk for ond Magistrats-Samvittighed i saa Henseende afgaves af Helsingørs Borgmestre og Raad Aar 1577. De havde i Anledning af Christian den Fjerdes Daab indbudt Kongen, Hertug Ulrik af Meklenborg, Hertug Hans og flere til Frokost paa Raadhuset. Men først for silde kom de til at tænke paa, at Gaderne var saa opkørte, saa „fulde af Sumpe og Urensel“, at man ikke kunde være bekendt at byde Fyrsterne saadan Vej at ride paa. Her var gode Raad dyre. Man fandt imidlertid paa en Udvej. I en Fart kørtes Masser af Sand paa de Gader, der førte til Raadhuset, Rendestene, Sumpe, Huller, alt fyldtes til, saa at det hele Spørgsmaal for en kort Stund blev bragt ud af Verden³.

Ved denne festlige Lejlighed blev altsaa Stenbroen skjult; ellers kunde man som Regel gaa ud fra, at det kun var ved festlige Lejligheder, at den blev blottet. Til daglig Hold dækkedes den nemlig af et eget Lag, hvis fortsatte Dannelse blot kortvarigt afbrødes hver Helligaften. Denne Dannelse, som Gadernes Renligholdelse i vor Tid umuliggør, er et af de mest betegnende Træk i Datidens Byforhold. (Fig. 99).

Man tænke sig Gader, gennem hvilke Byens Kvæg ofte gentagne Gange om Dagen blev drevet. Man huske fremdeles Befolkningens Hang til at betragte Gaden som den Plads, hvor man med fuld Ret henkastede alt, hvad man ikke ønskede at beholde i Huset, Affald, Aske, gammelt Halm, Aadsler og hvad værre

var. Man forestille sig endelig denne Blanding af en Flyttedagsbunke og en Mødding hvilende ikke paa en jævn Stenbro med Hæld i Rendestenen, men paa en Stenbund med Huller og Sænkninger paa urette Steder, saa vil man forstaa, hvilke Landkort en Skylregn her kunde skabe med Fastland, flydende Øer, Malstrømme og stille Sumpe, man vil fatte Faren i Gadens nedre Egne, naar Floden steg, forsat med Gaardenes brunlige Tilløb, og man vil lære at indse, hvor betænksomt det var under slige Forhold at lægge Stenbroen med en Revle midtvejs for Fodgængere.

Regeringen søgte efter Evne at bekæmpe Ondet. Kom det blot an paa Forordninger og Lovbestemmelser, vilde Nordens Byer have kunnet kappes i Renlighed med selve de hollandske. Men Ulykken var, at Lovene ikke blev efterkomne, gamle Vaner var ikke saaledes at bryde. I de danske Love lader sig ligesom spore en svag Erkendelse af det haabløse i Kampen. Det er Lovene, der maa give efter. Medens Christoffer af Bajern endnu i Aaret 1443 frejdigt forlangte, at Gadeskarnet i København skulde skaffes bort hver tredje Dag¹, tillodes det ved Aarhundredets Slutning, at Gødning og anden Urenlighed maatte blive liggende i Gaderne, til Vognmænd borttog det hver Fredag². Denne sidste Stilling, Gadernes Rensning engang om Ugen, søgte man saa at holde igennem det 16de Aarhundrede. Men der er næppe nogen Tvivl om, at det kun var under Christian den Andens og Sigbrits kraftige Styrelse, at den virkelig blev gennemført. Det var sikkert et stort Misgreb, at Christian den Tredje og Frederik den Anden opgav den tidligere Fremgangsmaade at gøre Vognmændene ansvarlige for Skarnets Bortførelse³ og overlod det til hver enkelt Husejer at besørge det bortkørt⁴. Herved aabnedes Døren for et Utal af Undskyldninger, skyden Skylden paa Naboen osv., som Sagen selv kun lidet var tjent med. Der ligger derfor vistnok en skjult Indrømmelse til Fortiden i et Hjertesuk som dette af en af Christian den Tredjes betroede Mænd: „Harde Sigbrit blot indskrænket sig til at være Gadefejerske, saa havde hun været en nyttig Kvinde, thi man trænger endnu til en saadan i Stæderne i Danmark“⁵. Men der laa desværre en kun altfor aabenbar Ind-

rømmelse til Samtiden i Helsingørs Magistrats Bestemmelse af Aaret 1574, hvori det tillodes, at en Mødding, som laa paa ens eget Fortov „ingen til Fortræd“, nok maatte blive liggende der i 14 Dage¹.

Alt kunde endnu være gaaet nogenlunde, hvis disse Bestemmelser, selv med deres yderste Indrømmelser, blot var blevne gennemførte. Men dette var meget langt fra Tilfældet. Et Par Eksampler vil overbevise os. To Aar efter hin Indrømmelse i Helsingør maatte Magistraten anmode Borgerne om dog i det mindste at holde det Stræde i Orden, hvorigennem Kongen plejede at ride. Aaret 1579 fandt man paa at anbringe Skarnet omkring Byens Kilde. Efterat der længe forgæves var blevet advaret og formanet, skred Magistraten i Aaret 1582 til at true med Formuesfortabelse enhver, der ikke inden næste Lørdag havde gjort sit Stykke Gaderent. Aar 1591 groede Møddingerne over Gaden².

Ved Aarhundredets Midte klagede Kongen over, at ingen kunde komme frem for Urenlighed i Gaderne i de fynske Købstæder³. Aar 1563 kørte Trandrup Bønder 80 Læs Møg af Torvegade i Skelskør⁴. Først i Aaret 1584 fik Københavns Spildevand Afløb gennem Volden, tidligere havde det faaet Lov til at staa og forsumpe langs denne⁵. Herfra skrev Talemaaden sig: „Det stinker som Rendestenen ved Mønten“, en Talemaade, der efter senere Vidnesbyrd endnu lod sig anvende paa de fleste af Byens Gader⁶. Men med særlig Betænkelse forestiller man sig dog Tilstanden i det værste af Stræderne, „Skidenstræde“ — den Plet, hvor Eftertiden har dækket over ved at lade „Krystalgade“ og „Fiolstræde“ mødes⁷ —, naar man hører, at der fra et andet af Københavns Stræder endnu i Aaret 1678 kunde bortføres en Mødding, „som i nogle Aar var bleven samlet“, paa ikke mindre end 214 Læs⁸.

Under saadanne Omstændigheder vægrer Tanken sig næsten ved at forestille sig Tilstanden i de til slige Gader stødende Gaarde. Man har nok, naar man hører, at Professor Albretsen i sin Gaard i Sct. Pederstræde i København fik alene af nogle „Kjærlinger“ i Nabolaget indkastet saa stor en Bunke Skarn, at den ved Bortkørslen udgjorde mindst 24 Læs⁹. Og Undtagelserne er fuldt saa betegnende som Reglen. Det oplyses saaledes i et Kongebrev af

1591, at Middelfarts rigeste Borger i 30 Aar har brugt at kaste al Urenlighed fra sin Gaard ud i en Gyde, kaldet Mørkegyde. Magistraten har nu forment ham dette. Men da saavel den afdøde Konge som den unge Christian den Fjerde altid har plejet at tage ind hos ham, naar de kom til Middelfart, og det er at befrygte, hvis Gyden formenes ham, at Kongens Ophold i hans Gaard skal blive „ubekvemmeligt for Stank og anden Ulejlighed“, saa tillades det ham — fremdeles at blive ved, som han altid har gjort, og Magistraten har at sørge for, at han beholder sin Plads i Mørkegyde¹.

Skulde vi bruge et stærkt Udtryk om hin Tids Gader, kunde vi sige, at de tog sig ud ikke som Gader, men som Svinestier. Datiden vilde ikke have taget os dette Udtryk ilde op, den gik selv videre, den holdt virkeligt Svin i dem.

Vidste man ikke bedre, maatte man antage dette for et blot enestaaende Tilfælde, maaske kun en slet og ret Folkevittighed. Men det bekræftes fra altfor mange Sider. Det er ikke alene Helsingør — hvis indre Forhold vi paa Grund af de opbevarede, mærkværdige Tingbøger kan forfølge næsten fra Uge til Uge — der godtgør os Sandheden heraf; det samme fandt Sted i København, Odense, Aalborg² og vel altsaa i alle Købstæder. Kun om én By i Norden véd vi med Sikkerhed, at den dannede en hæderlig Undtagelse i denne Henseende, det var Stockholm³.

Regeringen udstedte Brev paa Brev imod denne Uskik, men ved Aarhundredets Slutning maatte Svinene dog nærmest betegnes som den sejrende Part. Af de fire os bekendte Stillinger havde de endnu uomtvisteligt de tre inde.

Felttoget i København indleddes af Frederik den Anden, idet han Aar 1564 forbød Svinene Adgang til Nicolai Kirkegaard⁴. Tolv Aar efter skred han til at udstede Forbud mod overhovedet at holde Svin i København, være sig i lukket Sti eller paa aaben Gade⁵. I deres Nød synes Svinene at være udvandrede til Markerne udenfor Byen. Ogsaa her ud forfulgte imidlertid Kongen dem, og Aar 1585 udstedtes der et Brev mod alle de ulovlige

Svin, der gik og gjorde Skade paa Stadens indhegnede Marker; de erklæredes for at være forbrudte til Kongen og Byen¹. Denne Haardhed havde imidlertid den modsatte Virkning af, hvad der tilsigtedes. Forfulgte allevegne trængte de paany ind i Staden. Der er en egen Bitterhed i det Kongebrev af 1587, hvori Frederik den Anden maa tilstaa dette; han klager over Modvilje og Foragt og skærper Straffen for at holde Svin til den betydelige Bøde af 40 $\%$. Vover Borgmestre og Raadmænd at se igennem Fingre med nogen, skal de selv betale denne Bøde og desforuden stande til Rette for Modvillighed imod Kongen².

Det er unægteligt et stærkt Stykke, at der ovenpaa sligt et Forbud endnu skulde være Mulighed for at holde Svin i København. Regeringens egne Ord tvinger os imidlertid til at antage det. Det sidste Kongebrev derom i det 16de Aarhundrede (1596) maler os Svinenes Sejr med tydelige Farver, naar det hedder: „Vi komme i Forfaring, at denne vor Forordning fast ringe agtes“³.

I Aalborg sluttedes der ved Aarhundredets Midte en Vaabenstilstand, der ubetinget var til Svinenes Fordel. Svin maatte ganske vist kun gaa paa Gaden, naar Hyrden drev dem frem eller tilbage. Men opsnappedes der noget vandrende til urette Tid, havde det ikke sit Liv forbrudt, men kunde indløses mod 1 β i Løsepenge. Forligets mest fordelagtige Punkt var dog sikkert det, der tillod nykøbte eller syge Svin samt en So med Grise, der var for spæde til at vinde med Hyrden, at gaa helt uforstyrrede paa Gaden. Det maa anses for utvivlsomt, at ethvert Svin, der fremtidigt antastedes, vilde blive paastaaet at være nykøbt, sygt eller endnu i den umyndige Alder⁴.

I Helsingør endelig havde man anlagt Svinestier paa selve Gaden eller rettere paa de private Fortove, hvor afdelte Rum under Vinduer og ved Døre paa engang tjente Svinene til Hjem og Husets Beboere som Skarnkiste⁵. Dette medførte egne Forhold. Da Husenes Beboere i Aaret 1571 under en Kvægpest greb til det naturlige Middel at „dænge de selvdøde Svin ud paa Gaden“, styrtede disses Kammerater sig over de døde, aad dem op og forplantede saaledes Stank og Smitte over hele Byen⁶.

I Helsingør gik Svinene angrebsvis til Værks. Da Frederik

den Anden engang kom ridende for at se til Bygningsarbejderne paa Kronborg, styrtede en Flok frem mellem Rytterne og gjorde Kongens og Hofsindernes Heste sky¹. Følgen blev, at Lensmanden efter kongelig Befaling lod forbyde alt Svinehold i Helsingør; de skulde fremtidigt holdes i Skovene, og denne Befaling forkyndes fire Gange til Tinge og fra Prædikestolen². Til Svar besatte Svinene Møddingen og enkelte andre Punkter paa Kronborg³. I sin Forbitrelse udstedte den nye Lensmand Befaling til, at hvert Svin, der grebes paa Kronborgs Grund, skulde være forbrudt, miste begge Ørene og drives til Esrom⁴. Samtidigt optoges Kampen med fornyet Kraft i Byen. Øvrigheden lod igen Forbud udgaa, og det befaledes Bytjenerne at drive alle løse Svin til Hospitalet, hvor de paa lignende Maade skulde mærkes og ikke tilbagegives deres Ejermænd⁵.

Men intet syntes at kunne bide paa denne Race. Svinene sluttede Forbund med Byens lavere Befolkning, der paa tusinde Maader hindrede Bytjenerne i Jagten og hujende hjalp de firbenede Flygtninge. Forgæves truede Øvrigheden disse Hjælpere med Natteophold i Byens Kælder, og, hvis det var Næringsdrivende, med Tab af Formue og Borgerskab⁶. Svinene holdt deres Stillinger i Skarnkisterne under Vinduerne. Aar 1581 hed det om dem, at de „løb i hver Mands Dør“; samme Aar gav Byens tidligere Borgmester og mest ansete Mand „klageligen tilkende, at baade paa Toldboden saa og i hans egen Gaard er sligt Overløb med fremmede Svin, at ikke Maade er“⁷. Aar 1585 gik deres Uvæsen saa vidt, at de gravede Lig op paa Kirkegaarden⁸.

I sin Nød overdrog da Regeringen Jagten til en ny Myndighed, Skarpretteren, med Løfte om, at han maatte beholde alt, hvad han kunde fange⁹. Hermed var Kampens Skæbne afgjort. Thi nu var der da ingen Tvivl om, hvilken Part enhver ærlig Mand skulde holde med, de uskyldige Svin eller den af Samfundet udstødte Bøddel. Fra nu af maatte Jagten mislykkes, den sank ned til et Led i den offentlige Moro. Ingen Tilskuer var saa adstadig, at han jo ikke hjerteligt lo, naar det lykkedes Vildtet i kort Galop gennem det sprøjtende Søle at undfly sin Efterstræber.

Det første, vi hører om i det følgende Aarhundrede, er derfor ogsaa, at Svinene fremdeles boede i Skarnkisterne¹.

Med Rette kunde man spørge, hvor slige Tilstande dog var mulige under iøvrigt nogenlunde civiliserede Forhold. Svaret ligger nær. I en Tid som hin, hvor Olden var en Hovedindtægt for Landet, kunde man længe nok forbyde Svinehold; for Alvor vilde dog ingen falde paa at afskaffe det. Det er derfor ogsaa ret betegnende, at samtidig med, at Frederik den Anden forbyder Folk i København at have Svin, overtræder han selv Forbudet ved at holde dem paa Slottet². I Skovene hørte Svinene nødvendigvis til. Men i saa Fald maatte de ogsaa opdrættes af Ejerne, indtil Olden kom; med andre Ord, kun det halve Aar kunde man med Rette forlange, at de ikke skulde træffes hos deres Ejermænd inde i Byen. For Helsingørs Vedkommende blev Vanskeligheden yderligere forøget derved, at den just paa denne Tid udvidede sig stærkt og derfor næppe har haft sine Stakitter i tilbørlig Orden. Skulde da Svinene — som foretrak det hyggelige Ophold i Staden for det uvante Liv i Skoven — virkelig holdes borte, kunde det kun ske ved at besætte alle Adgangene til Byen, en Forholdsregel, som en derom nedsat Kommission af Borgere ogsaa foreslog³, men som af mange Grunde ikke blev bragt i Anvendelse.

Foruden de Væsner, som vi hidtil har omtalt, Mennesker, Drifter af Kvæg og de løsgaaende Svin, færdedes endnu en Skare paa Gaderne, der først gav dem det rette Liv. Det var ikke Fjerkræet fra Gaardene, der uforvarende slap derud; disse som hine hørte andetsteds hjemme og havde, om de ønskede det, dog Tag over Hovedet. Men Gadens egentligste Beboere, hvis Hjem alene var Gaden, var alle de herreløse Hunde.

Disse maa have været en af Datidens største Plager. Opfødte i Skarn, levende af Affald og Aadsler strejfede de hjemløst om, tilstede overalt, hvor der var noget paa Færde. Uden Venner, i Kamp mod alle, udlærte fra Barnsben forenede de Rovdyrets Snildhed og Kraft med den tamme Hunds Dristighed.

Intet Under da, at man forfulgte dem efter Evne, og at Striden blev varm. Ogsaa her nødtes man til at overlade Mestermanden Anførslen. Hans Hverv blev imidlertid lettet ved, at den offentlige

Mening i dette Tilfælde delvis var paa hans Side. Enhver, hvis Kvæg var blevet skambidt, eller hvis Andagt forstyrredes under Gudstjenesten af Hundene, der sloges i Kirkens Baggrund¹, indsaa Nødvendigheden af, at der skredes ind.

Som sædvanligt kender vi bedst Forholdene i Helsingør². Her forbødes det under Mulkt af fire Kroner og to Nætters Ophold i Stadens Kælder at give Hundene Tilhold³. Mestermanden erholdt for hver Hund, han kunde fange, i Begyndelsen 50 Øre, senere kun 25 Øre, men tilsidst endog en Krone⁴. Vi kender Udbyttet af hans Jagt i enkelte Aaringer. Aar 1582 dræbte han i Tidsrummet fra den 1ste September til den 16de Oktober 175 Hunde, Aaret efter i samme Tid 185 og det følgende Aar 160⁵. Betegnende for Kampmaaden er, at han ikke maatte ihjelslaa nogen Hund inde i privat Mands Hus; men forsvarede Beboerne Døren og vilde ikke udjage det undslupne Dyr, havde han Ret til at kræve Byfogdens Hjælp⁶. Endnu i Midten af det 19de Aarhundrede vedligeholdtes Rakkerens Hundejagt i København.

Man søgte at udrydde Hundene, og dog dannede de et nødvendigt Led i Datidens Byforhold. De havde overtaget den Gerning, som Beboerne undslog sig for: at holde Gaderne rene. Ligesom Gribbene i Sydens Byer udgjorde de det egentlige Ordenspoliti og fjernede, flinkere end de sorgløse Borgerfolk, Aadsler og Affald. For at forstaa deres Nytte behøver man blot at mindes, hvorledes det dengang var Skik at have Slagterierne indenfor Byen⁷. Hvad der ved disse gik til Spilde, var nok til at mætte en hel Flok Hunde og endda farve Rendestenene i en vid Omkres.

Gadernes Belægning paavirkede flere Sanser end Følelsen og Synet. Medens den ganske vist befriede Øret for Lyden af Vogn-tummel; angreb den til Gengæld Lugtesansen des mere. Fra Tøbruddet om Vaaren indtil Hundedagene var Stanken i jævn og stadig Stigen og kunde tilsidst naa en faretruende Styrke. Hertil bidrog i ikke ringe Grad Datidens ejendommelige Renova-tionsforhold.

Fra den Tid, man flyttede sammen i Byer, havde Trangen til et særskilt Sted, hvor Mennesket kunde være i Enrum, gjort sig gældende. I det 16de Aarhundredes Byer var denne Trang i Almindelighed imødekommet. Kun de fattigst stillede levede endnu i Naturtilstand; hos alle velstaaende derimod vidnede Tilstedeværelsen af Smaahuse om en fremskreden Kultur. Benævnelserne paa disse — der i Tidernes Løb har vekslet og efter at have opbrugt Modersmaalets og fremmede Sprogs Betegnelser for det stedlige og tilbagetrukne i vore Dage er begyndt at forgrube sig paa Klædedragt og Talord („Toilette“, „X“, „00“) — var i det 16de Aarhundrede i frodig Vækst. De danske Navne synes allerede at have lydt simpelt: „Hemmeligt Hus“, „Hemmeligheden“, „Lillehuset“. Ikke bedre gik det det tyske „Hysken“. Finere lød de fremmede, enten det lærde „Locus privatus“ eller de svagt fordanskede „Privet“, „Secret“. Det bibelske „Pilatus“ synes i Firserne i det mindste at have haft god Klang i Danmark¹. Det kom fra Tyskland, hvor alt Luther i Enkelthederne havde udmalt, hvorledes han Blad for Blad ofrede sine Modstanderes Skrifter til Pilatus². Benævnelsen „Paven“ trængte senere op til Norden, hvor den særlig i Sverige fra Trediveaarskrigens Tid vandt sikkert og langvarigt Fodfæste. En gammel Fordring til slige Huse, at de skulde være anbragte over Vand, havde paa de fleste Steder forlængst maatte opgives. Et Minde om slig Plads bevares endnu i København i „Hyskenstræde“, oprindeligt Navnet paa en Gyde, der førte ned til saadanne Smaahuse ved Stranden. Da Gyden senere bebyggedes, beholdt den, trods Beboernes Modstand, sit uheldige Navn, og dette har holdt sig indtil vore Dage, medens den oprindelige Betydning efterhaanden er gaaet i Glemme³.

Den Omsorg, der viedes disse Huse, var meget forskellig i de nordiske Lande. Sverige synes afgjort at have staaet højest. I Stockholm var det saaledes Skik at have særskilte Bygninger for hvert Køn⁴, ligesom man i dette Land i det hele stillede store Fordringer til Stedets Anselighed, gaende ud fra den ejendommelige Forudsætning, at det burde paa samme Tid kunne huse flere i Selskab⁵. I Danmark og Norge synes man at være gaaet

til en modsat Yderlighed og, ledet af en vis blufærdig Magelighed, at have gjort det hele saa forsvindende som muligt. Da Spørgsmaalet imidlertid ikke ved et Magtsprog lod sig fjerne, fremkaldtes herved Følger af en meget betænkelig Natur.

Jo mere begrændset Pladsen var, og jo mindre der gjordes for Stedets Hygge, des ubehageligere maatte det blive for sine Omgivelser. Kom saa hertil Tidens Mangel paa Renlighed, paa dette Omraade endog godkendt og fredlyst af den gængse Fordom, at der hæftede Skam ved her at sørge for Renligholdelse, vil man forstaa de Ulemper, som maatte opstaa. Ikke engang de tarveligste Fordringer, som Loven opstillede, at slige Huse skulde være opførte en Alen fra Gaden og nærmeste Nabo samt forsynede med et Hul i Jorden, blev alle Steder opfyldte¹. Fredede som offentlige Onder, som det ansaas for usømmeligt at søge afhjulpne, laa da disse Smaahuse Staden over, hver især et Midtpunkt for Stank og Bidragyder til Gadesnavsets mest uhumske Bestanddele. Kun én var lovlig Tilsynsmand og Enehersker over dette Udskud blandt Bygningerne, det var Genstanden for den offentlige Foragt, Bøddelen. Datiden saa i hans Person kun det modbydelige Udtryk for al hans Gernings Urenhed; Historien skylder ham det Vidnesbyrd, at han paa disse sine egne Enemærker var en mild og lidet nøjeregnende Herre.

Der er noget fristende i det Tankeeksperiment, hvorledes vel et Menneske fra Nutiden vilde have baaret sig ad, hvis han var bleven stillet lige overfor slige Forhold. Vi kan delvis faa Spørgsmaalet besvaret ved at se, hvorledes det gik Udlændinge, der vante til andre Tilstande i Hjemmet omplantedes paa nordisk Grund. Intet er i saa Henseende saa oplysende som den Skæbne, der ramte en Hollænder ved Navn Bernt i Helsingør. Da han forgæves havde bestræbt sig for at holde sin Gaard saa ren, som Skik og Brug var i hans Fædreland, og han i saa Henseende helt svigtedes af Øvrigheden, skred han tilsidst til Selvtægt og lod paa egen Haand Grunden rense under det lille Hus. Hermed var hans Skæbne afgjort. Som en Løbeild gik det over Byen, og alle som én holdt man paa, at sligt burde ikke taales, men den paagældende udvises af Staden. Hollænderen var imidlertid ikke

til Sinds at vige blot for den offentlige Mening, og, selv da en af Borgmestrene tilkendegav ham, at han havde at fortrække, vægrede han sig, med mindre han fik klart og tydeligt beskrevet, af hvad Aarsag Byen blev ham forment.

En saa dyrisk Adfærd parret med slig skamløs Frækhed fortjente offentlig at stemples med sit rette Navn. Højtideligt sammenkaldtes derfor alle Borgerne til Tinge, og i Bernt Hollænders Nærværelse forelagde Borgmestre og Raad Forsamlingen det Spørgsmaal, om den, ovenpaa hvad der var sket, vilde tilstede ham fremdeles at være Borger i Staden. Da viste Forsamlingen, at den rette Aand endnu var raadende; med ædel Selvfølelse istemte alle, „at de for ingen Del vilde samtykke ham til Medborger efter saadan Handel, hvorved han var falden i Rakkerens Embede og havde gjort sig selv til Rakker“. Folkets Dom var afsagt, Borgmestre og Raad vendte sig mod Forbryderen, bød ham at pakke sig ud af Byen og tilføjede haanligt, „at dersom han vilde have Aarsagen beskrevet, skulde det ham gerne meddeles“¹.

Folk i Almindelighed var da stillet overfor tre Muligheder, der, hver paa sin Vis, var lige ubehagelige. Man kunde som hin Hollænder tage sig selv til Rette. At dette ikke har været ganske sjældent i København, og at man har været temmelig hensynsløs med, hvor man anbragte det bortskaffede, kan ses af følgende strænge Forordning af 1647: „Befindes nogen udi Bøtter, Ballier, Spande eller i anden Maade Menneskeskarn at udbære eller udbære lade og det i eller ved Stranden, paa Torvene, ved Volden eller paa andres Fortov at henkaste, bør saavel den, der lader det bestille, som den, der overtager sig det, første Gang paa det højeste straffes. Sker det oftere, skal de agtes for Folk, som Natmanden falder i Bestillingen og længer ej lides i Menigheden“².

Vilde man ikke paa Grund af saadan Selvtægt udstødes af Menigheden, havde man da kun Valget mellem et af to. Man kunde enten lade alt forblive i Gaarden. Dette lod sig udføre ved at lade det underjordiske være en dyb Brønd, kringset for oven, for at hindre Udskriden, med f. Eks. et stort Vinfad. Naar Gruben ikke kunde rumme mere, kastede man den saa en Nat til, thi

„sligt var groft Arbejde, der skete hemmeligt“. En ny underjordisk Hule gravedes tætved, et nyt Vinfad nedsattes, og hele det lille Hus flyttedes hen over sin nye Rede¹. Naar det store Hus' Beboere vaagnede næste Morgen, saa de med Undren, at det lille i Nattens Løb havde flyttet sig nogle Hanefjed. Paa denne Maade kunde en Gaard lidt efter lidt punkteres med gemte og glemte Hemmeligheder, der kun paatrængte sig Erindringen, naar Sommervarmen blev for stærk eller Brønden fik Nys om dem.

Eller ogsaa kunde man, naar Nøden krævede, paakalde Natmandens Hjælp til at faa Stedet behørigt rensed. En Regning for sligt Arbejde, udført i Studiegaarden i København 1621, giver et levende Billed af de dermed forbundne Ulemper. Historien varede fire Nætter og kunde sikkert sanses ogsaa om Dagen. Der bortkørtes nemlig ialt 131 Læs. „Natsvenden“ havde nedrevet „et Privet med Skillerum, Døre og Stole“, hvilket kostede 3 Daler og 16 β at faa istandgjort. Med Drikkepenge kostede det øvrige Arbejde ialt den ret betydelige Sum 34 Dalere og 11 β. De eneste, der synes at have befundet sig rigtig vel, var „Natmesteren“ og hans „Natsvende“. De spiste bravt alle Nætterne og drak i de første tre Nætter 76 Potter Øl, og „nok en Nat 92 Potter“².

Vi har betragtet Gadernes og Gaardenes Tilstand; kun et Punkt indenfor Byernes Omraade staar endnu tilbage at undersøge nærmere: de store Rum, som indtoges af Kirker og Kirkegaarde. Her, om ellers noget Sted, skulde man vente at træffe Spor af Orden og Fred, Udtryk for den Ærbødighed og gavmilde Forsorg, som Datiden viede sine Helligdomme.

Disse Følelser var umiskendeligt tilstede, men de gav sig blot andre Udtryk, end vi er vant til, ytrede sig i Bygningernes Udstyr, Gravmindernes Pragt, men lod haant om hvert Hensyn til Renlighed og Sundhedskrav. Forholdene var ikke heldigere i de dødes By end i de levendes.

Kirkegaardene gjorde derfor et højst uhyggeligt Indtryk.

Gravene frededes ikke; nedtrampede eller bevoksede med Ugræs tjente de til Legeplads for Byens Ungdom, Fristed for Svin og Hunde, Alfarvej for kørende og ridende. Om Nikolaj Kirkegaard i København hører vi saaledes, at Svin og Fæ fortrinsvis holdt til dér, enhver kørte og red uhindret derover, og lidt efter lidt var den bleven til et Midtpunkt for alskens Nødtørft, samtidigt med at den tjente til Tømmerlager og Tilhugningsplads for Byens Huse¹. Frue Kirkegaard i København maatte renses af Rakkeren et Par Gange om Aaret^{1a}. Om Helsingørs Kirkegaard berettes der, at Faar, Geder og Hunde tumlede sig der, og Svinene drev det endog til at oprode Lig². Og det er omtrent samme Indtryk, man faar, naar man gør Modprøve og hører, hvorledes Biskop Palladius beskriver en Kirkegaard, som den burde være: Ingen Gødningsplads for Byens Kvæg, Hyld og Nælder fjernede, Græs over alle Grave med Høslet en to, tre Gange om Sommeren³.

Langt uhyggeligere var dog det Indtryk, som man modtog ved at træde ind i Kirkerne selv. Det var ikke Pragten, det skortede paa. Rigt, næsten altfor overfyldt tog det hele sig ud med Gulvets Vrimmel af Ligstene, de høje, snirklede Stolestader, Væggens spraglede Dække af Mindetavler, Vaabenskjolde⁴ og Epitafier. Det laa heller ikke i den besynderlige, værdslige Brug, der stundom gjordes af Kirkerne, som naar man t. Eks. i Helsingør plejede at tilhugge Kanonlavetter i en af dem⁵, eller andre Steder ophængte Vinteren over Sejl og Skibsredskaber under Loftet, og kørte med Hest og Vogn ind i Kirken for at læsse dem af eller hente dem⁶. Men det uhyggeligt betagende laa i den Luft, der slog en i Møde, saa saare man aabnede Døren. Det var et Pust fra Graven, en Liglugt, der ikke lod sig fortrænge hverken af Træk eller af Slud. Strømmende ud fra Sideskibenes Kapeller, stigende fra Korets Omgang, piblende frem under Gulvets Ligsten, gennemtrængte den forpestende alt og lagde sig kvælende over alle dem, Gudstjenesten samlede herinde.

Paa intet andet Omraade har Slægt efter Slægt gjort saa dyrekøbte Erfaringer som paa dette. Skønt Kendsgerningerne raabte, er enhver Tid bestandig paany gaet ud fra det samme: Hvad Kirken erklærer for rigtigt, kan umuligt af Sundhedshensyn være

forkasteligt. Næppe er dog nogen Slægt bleven stillet paa saa tung en Prøve i saa Henseende som hin.

Thi hvad kunde vel være skønt og trøstende som den Tanke, at det, som Døden adskilte, samlede atter Kirken? Derude i Livet stod den hedengangnes Plads tom, men herinde i Guds Hus var man ham atter nær. Gudstjenesten fik under slige Forhold en ganske egen, dyb Betydning. Fredende og skærmende klang Orgeltonerne hen over de forudgangnes Hvilested, en usynlig Menighed, talrigere end den, der fyldte Stolestaderne, befolkede dette Sted, og — hvo kunde vide det? — lyttede maaske til Ordets Forkyndelse. Dødens Brodd var brudt, Graven var kun Kirkens rige Moderskød, der engang atter skulde oplades, Kirken selv var Værn og Borgen for, at det forkrænkelige skulde vorde iklædt Uforkrænkelighed.

Hvor fattigt, ja næsten forargeligt, var det saa ikke at tænke sig dem, der jordedes paa Kirkegaarden! At graves ned som et andet dødt Dyr, at ligge derude i Storm og Plaskregn fjernt fra Menighedens Sang og Kirkens Ly, at opløses og maaske engang kastes væk med et Par Spadestik! Hvor var det muligt, at Sjælen under slige Forhold kunde slumre i Fred, og hvor blev den hellige Spire af, af hvilken Legemet atter skulde opstaa?

Intet Under da, at alle kappedes om at faa Plads i Kirkerne eller i Mangel deraf dog saa tæt op ad dem som muligt. Egentlig tilkom slig Gunst kun adelige og Kirkens egne Embedsmænd, men for gode Ord og Betaling kunde ogsaa andre komme til at hvile derinde. I Odense kostede det saaledes otte Daler at begrave i en af Kirkerne, og fire Daler paa en Kirkegaard med Kirke. De, der derimod skulde have fri Jord, henvistes til en Begravelsesplads udenfor Byen eller til en, hvor ingen Kirke var i Nærheden¹. I Københavns Frue Kirke kostede en Plads i Kirkens Skib eller Omgange nogle Daler, i Koret tyve Daler og derover, paa Kirkegaarden kun et Par Mark². Om det Værd, der tillagdes de bedste Pladser, faar man et Begreb ved at høre, hvorledes Sognepræsten i Nyborg, der var bleven begravet i sin Kirkes Kor, af Lensmanden atter opgravedes for ikke at tage Pladsen op for Standspersoner, indtil han endelig ved en Herre-

dagsdom tilkendtes Ret til at hvile der, hvor han oprindeligt var nedlagt¹.

Saa fyldtes da lidt efter lidt Kirkerne med Grave. Trængselen og Ærgerrigheden efter første Plads var ligesaa stor under Gulvet som i Stolestaderne foroven. Det var ikke let at holde Rede paa hele denne de dødes Forsamling, thi kun de færreste Steder kunde en Ligsten anbringes som Mærke. En egen Kort-Kundskab til Kirken uddannede sig derfor med særegne Betegnelser for, hvorenhver hvilede. „Nedenfor Brikisdøren under en hvid Sten“², „ved Koret, hvor den nye Font nu staar“³, „hos den venstre Side ad Højaltret“⁴, „udenfor min Hustrus Stol“⁵, „i den brede Gang for ved Borgemester Jens under de lange Fruentimmerstole“⁶, „i Domkirken hart ved den store Lygte“⁷ er Udtryk hentede fra hin ejendommelige Stedkundskab om de dødes Boliger.

Det er fra disse Forhold, at den Overtro skriver sig, der befolkede Kirkerne med de dødes Aander. Al den Følelse af Uhygge, som en senere Tid har knyttet til Kirkegaarden, henførte man dengang med Føje til Kirken selv. Fra Mørket faldt paa, færdedes de døde derinde; ve den, der blev Vidne til deres natlige Færd.

Men disse Forhold paavirkede ikke blot Fromheden og Overtroen, de fik endnu mere indgribende Betydning. Enhver vil kunne forstaa, hvor fordærlige Følgerne maatte blive. Man tænke sig allerede Tilstanden til daglig, hvor Kirkens forpestede Luft jævnt hen holdtes vedlige ved det dertil fornødne Antal Begravelser Aaret rundt. Og saa forestille man sig Forholdene under en Pest, hvor Kirkegulvet knapt var lukket, før det brødes op igen for at give Plads for nye døde, hvor Dunstkresen derinde blev saa kvalm og smittebefængt, at den næsten blev synlig, og som et Taagesløv, der ikke vilde lette, rugede over Kirken og dens nærmeste Grund. For blot at nævne et Eksempel blev der i Københavns Frue Kirke og paa den omgivende Kirkegaard under almindelige Forhold jordet 60—70 om Aaret, men Aar 1564 begravedes der sammesteds imellem 700 og 800⁸.

Forgæves søgte Regeringen at raade Bod herpaa ved at anlægge Begravelsespladser udenfor Byen. Saaledes oprettedes der Aar 1546 en Kirkegaard udenfor Københavns Nørreport⁹ og et

Par Aar efter skænkedes til Ribe en Kirkegaard lidt fra Staden med Befaling til under Pest kun at jorde paa dette Sted¹. Fordommen lod sig ikke bryde ved saa lidt. Fattigfolk nødtes vel til at lade sig nøje med slige Steder, men enhver velstillet, enhver med aaben Sans for det religiøst sømmelige lod sig ikke vildlede. Offentlig Syndsbekendelse, almindelige Bods- og Bededage var værdelige Midler mod en Guds Straffedom som Pesten; men vantro, forargelige Forholdsregler som denne, der brød med Fædrenes Skik og Kirkens Forjættelser, kunde kun medføre endnu haardere Straffe.

Saa holdt da den gamle Skik sig. Vildledt Gudsfrygt og Pest sluttede Pagt og værnede enigt om Byernes Sundhedsforhold. Gaderne med al deres Urenhed var som Hverdagenses Slid for intet at regne mod Helligdommenes Fester. I Byens Midte paa indviet Grund tronedes det stadbeskærmende Pesthus. Pegende mod Himlen kaldte det med sine Klokker hver Søndag Menigheden sammen og ledte paa dobbelt Vis alle, fattig som rig, paa Vej til en anden Verden.

Under Byforhold som disse var det ingen let Sag at sørge for blot nogenlunde godt Drikkevand. Hvor man saa anbragte Brøndene, kom de altid i foruroligende Nærhed af andre Beholdere, og det beroede paa et Tilfælde, om den Bismag, som Vandet derved erholdt, blev til det bedre. En naturlig Følge heraf var, at man kun nødigt drak Vand. En Deltager i det franske Gesandtskab til Norden 1634 beretter saaledes, at det var stridende mod dansk Skik, at disse Udlændinge foruden Vin ogsaa drak Vand². Henrik Ranzau giver sine Børn det Raad aldrig at drikke Vand, det være sig godt eller slet. Nødsages de alligevel dertil, bør de anvende den Forsigtighedsregel først at koge det langsomt ved en sagte Ild, hvorved dets Ufuldkommenheder ophæves³. Et sligt Raad af en Mand med saa megen Erfaring som Henrik Ranzau turde indeholde den paalideligste Dom over Dattidens Drikkevand.

Selv om man imidlertid ikke brugte Vandet til Drikke, var det dog saa nødvendigt til Madlavning¹ og meget andet, at det maatte skaffes til Veje. Nemmest slap de Byer, der laa ved rindende Vand eller som Roskilde besad naturlige Kilder. Men hvor Naturen ikke saaledes selv rakte det, maatte man sørge for Brønde, og disse gav, som ovenfor berørt, Anledning til en Del Bekymringer.

De var nemlig som skabte til at paatale den herskende Urenlighed. Ubønhørligt lod de Beboerne smage Følgerne, og der var noget eget tirrende ved saaledes i længere Tid Dag ud og Dag ind at blive mindet, maaske faa en hel Brygning fordærvet, blot fordi Brønden en Dag havde staaet aaben eller Møddingepølen taget en fejl Retning.

Kuren hjalp imidlertid. Paa faa andre kommunale Omraader sporer man et saadant Liv, en saadan Redebonhed til Ofre for det fælles bedste som netop paa dette. Som sædvanligt gik Regeringen i Spidsen, og saavel Frederik den Anden som Christoffer Valkendorf udmærkede sig ved den Iver, hvormed de tog sig af Sagen. Et ikke ringe Held var det, at Indretning af Springvand, Vand i Køkkener, i Badeværelser og Sovekamre samtidigt var blevet en Modesag paa Slotte og Herregaarde, saa at Eksampler laa nær, og erfarne Folk med indøvet Mandskab var ved Haanden til at udføre Arbejdet².

Opgaven for Byerne bestod i at skaffe Beboerne brugeligt Vand til Trods for den overalt herskende Urenlighed. Dette lod sig lettest udføre ved at opgive Brøndsystemet og lægge en fælles Ledning fra en nærliggende Sø eller Kilde ind til Byen. Det synes, som om man paa enkelte Steder, f. Eks. i København, først har forsøgt at udføre dette paa den simple Vis ved at lede Vandet fra Stadsgraven i en aaben Rende ind gennem Byen³. Ved denne Fremgangsmaade blev Ulemperne dog kun for en meget ringe Del overvundne. Der var altfor stor Sandsynlighed for, at en saadan aaben Vandledning snart vilde blive til en offentlig Rendesten. Man gjorde da Skridtet fuldt ud og bestemte sig til lukkede, underjordiske Render.

Allerede Christian den Tredje havde udkastet en Plan i saa

Henseende. Det var hans Hensigt at lægge en underjordisk Ledning fra Fursøen ind til København, men Planen var for storartet, og Kongen døde desuden kort Tid efter¹. Aar 1561 traf Frederik den Anden Aftale med Københavns Borgere om at lægge Vand ind fra Søerne tæt ved Staden; han paatog sig at besørge det hele mod en Betaling af 12,000 Kroner². Heller ikke dette blev dog udført. Syvaarskrigen kom imellem, og Stadens Penge fik for lange Tider anden Vej. Det blev da ikke København, der kom til at gaa i Spidsen.

Aar 1570 foreslog Frederik den Anden Helsingørs Borgere at oprette et Vandværk og tilbød dem en betydelig Hjælp til Udførelsen³. At Sagen laa Kongen paa Hjerte, fremgik af de Overtalelser, som han anvendte. Han forestillede Borgemesteren, at det vilde blive til stor Ære for Byen; samtidigt betegnede han de helsingørske Brønde med et gammeldags, men ret malende Udtryk som „Sylte“.

Byens Kasse var tilfældigvis godt forsynet, Tilbudet var fristende, og Borgerne gik ind derpaa. Men kort Tid efter udstedtes kongelig Befaling til at udrede en overordenlig Skat i andet Øjemed, og Borgerne bestemte sig da til at opgive Vandværket og anvende Kassebeholdningen til Betaling af Skatten. Da Kongen ikke lod til at forstaa den herved givne, fine Antydning, faldt Sagen foreløbig bort.

Et Par Aar efter talte Frederik den Anden paany til Borgemesteren derom, men Borgerne lod svare, at Arbejdet vilde blive dem for dyrt. Endelig Aar 1576 synes Kongen fuldt at have forstaaet dem, thi da han igen i en Samtale med Henrik Mogensen (Helsingørs Borgemester) berørte Sagen, begyndte han med at tilbyde Byen Fritagelse for en just da udskreven overordentlig Skat. Samtidigt forestillede han Borgemesteren, hvor fordelagtigt det vilde være at benytte netop dette Øjeblik, da Kongen selv stod i Begreb med at lægge en Vandledning gennem Byen ud til Kronborg.

Fordelene var altfor indlysende til, at man denne Gang kunde svare Nej. To Dage efter at Forslaget var meddelt, underskrevs derfor Kontrakten, ifølge hvilken Borgerne skulde betale Kon-

gen 3600 Kroner, mod at han lod Arbejdet besørge. Det var „Vandkunstneren“ Mester Hans, der kom til at udføre det, og han lader til at have forrettet sit Hverv til almindelig Tilfredshed. Fra „Hestekilden“ ude i Skoven lagde han en Række Render ind til Byen, hvor en Post i en Kumme kom til at prange paa Torvet og desuden fem andre Poste, hver forsynet med en Kobberhane, anbragtes paa dertil bekvemme Steder. Otte af Byens bedste Borgere fik mod en lille, aarlig Afgift særskilte Ledninger fra Hovedrenden lagt ind i deres Gaarde. Alt var fortræffeligt, om det saa var de uundgaelige Møddinger, saa viste de sig hensigtsmæssige til at lune om Postenes Fod ved Vintertide.

Aaret efter kom da København ogsaa med, Aftalerne fra 1561 fornyedes. Mester Hans udførte ogsaa dette Arbejde og med stor Kunstfærdighed, idet han fra en af Søerne i Byens Nærhed ledede Vandet ind og trods Jordsmonnets Højning fik anbragt Tryk paa Vandaaren, saa at den kunde stige i tre stolte Vandspring, et paa Gammeltorv, et paa Amagertorv og et tredje paa Købmagergade¹. Ved Hjælp af en Nøgle kunde man skrue til for Ledningen, naar man ikke fandt det nødvendigt at lade Vandet springe². Ved dette Vandværk maatte Byens Behov anses for tilfredsstillet. Da Valkendorf desuagtet nogle Aar senere vilde gaa videre og efter kongelig Ordre opføre en Brønd af hugne Sten i den østre Vold, mødte han derfor Modstand, idet en af Raadmændene forbød Arbejdet, en Opsætsighed, der dog nok kom denne dyrt til at staa³. En Paaskønnelse af det alt opnaede viestes af flere Ejendomsbesiddere, der hemmeligt gravede sig ud til Hovedrenden og bragte den i Forbindelse med deres Gaarde. Da det blev opdaget, idømtes de en betydelig Afgift⁴.

Kort Tid efter oprettedes lignende Vandværker saavel i Malmø som i Odense⁵.

Ordningen af Vandvæsenet danner ubetinget Lyspunktet i Datidens kommunale Liv. Men hvor stort et Fremskridt det end betegnede, var det dog for enestaaende til at kunne give Tilstanden i det Hele et forandret Præg. Det Hovedindtryk, der med Nødvendighed paatrænger sig ved Betragtning af Datidens Byer, er Usikkerhed hos de Styrende, Ligealdighed hos Mængden og

som Resultat heraf en høj Grad af Urenlighed og Uhygge. Sambyggningsforholdene var, som vi ovenfor udtrykte det, endnu ikke fuldt komne til deres Ret, hver enkelt Beboer hævdede for sig den samme Frihed som i den enligt liggende Bolig.

Naturen spillede en langt større Rolle i Datidens Byer end i vore. De var i Virkeligheden et gunstigere Opholdssted for Dyr og Planter end for Mennesker. Deres Dyreliv har vi alt haft Lejlighed til at betragte i store Træk, og enhver vil kunne slutte, hvilken Vrimmel af Smaadyr der maatte kunne udklækkes under saa heldige Betingelser. Det samme gjaldt Plantelivet. Træer og Urter trivedes i Byhaverne i en sjælden Grad. Vel var Pladsen indskrænket, men Beboerne plejede og fredede om disse Naturpletter med udsøgt Omhu, og Urenligheden kom Planterne til Gode. Her var ingen Gasledning til at forgifte dem, Nedlægning af Kloakrør afskar ikke med ét Halvdelen af deres Rødder, Brolægningen nægte-

Fig. 100. Mellemdammen Mtr. Nr. 11 i Ribe.
(Efter Fotografi af Bodil Hauschildt.)

de dem ikke deres Væde. Byen var som en uhyre Drivkasse, opdelt i Rum af de skærmende Huse (Fig. 100), næret og varmet af Gadernes Gødning.

Denne Naturens Overvægt blev bestemmende ogsaa i en anden Retning, og først ved at fæste Opmærksomheden herpaa lærer vi fuldt at forstaa Datidens Byforhold. Renligheden ahang jo kun i ringe Grad af hine magtesløse Love, der nu og da kundgjordes af Borgemestre og Raad. Det var Naturen selv, der blev den egentlige Lovgiver og Tilsynsmand, det var de ydre Forhold

Fig. 101. Havnen opmudres.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

og Omgivelser, der bestemte Renlighedsgraden i hver enkelt By. Med dette for Øje er det ikke uden Interesse at sammenligne et Par af Nordens vigtigste Stæder.

Man tør vel gaa ud fra, at der fra Menneskers Side var gjort omtrent lige meget for Renlighedsforholdene i København, Bergen og Stockholm; under Christoffer Valkendorfs ivrige Styrelse stod i hvert Fald København næppe tilbage for de andre. Men spørger vi om den i disse Byer virkelig herskende Renlighed, kan Svaret ikke være tvivlsomt. København stod i saa Henseende afgjort lavest. Naturen hjalp nemlig her mindst. Byen laa for en Del paa sid Grund, der opsugede Urenligheden; i de fleste Gader savnedes Hæld mod Havet; den var omgivet af Volde,

der spærrede .or Afløbet og tvang det til at forsumpe eller lod det i bedste Fald Vej aaben ud til Stadsgraven, Byens endnu ikke helt opgivne Vandforsyner. Stadens Strandside endelig, der var den naturlige Losseplads for det Skarn, man virkelig forsøgte at fjerne, tillod ikke slig Benyttelse af Fare for Havnens Opfyldning. Naar man engang imellem nødtes til at mudre lidt op for at værne om Havnens Dybde, talte hvad der kom op kun altfor tydeligt baade for Øje og Næse om, hvad Landgrunden gemte paa (Fig. 101).

Saa var Forholdene i Bergen langt gunstigere. I mange af Gaderne var der Fald ned imod Fjorden; den hyppige Regn fortyndede i det mindste Gadesumpenes Indhold; og hvor en nydannet Strøm fra Fløjfjældet satte ned igennem Smugerne, var den vel i Stand til at bringe Skarnet i Drift. Hertil kom, at man paa Grund af Forholdene ikke nærrede saa megen Frygt for at kaste Gadesnavset i Havet; det skylledes enten bort i Flodtiden eller hjalp med til den Landdannelse, som gradvis foregik i Vaagens inderste Del (Fig. 102).

Stockholm var dog den fra Naturens Haand bedst udstyrede større By i Norden. Klippegrunden tillod ingen Urenlighed at gennemsive Underlaget, „Gränderne“ skraanede næsten alle ned imod Søen. Den snævre Plads paa Stadsholmen forbød af sig selv et større Kvæghold i Byen og henviste tillige Massen af Begravelser til Norrmalm og Södermalm¹. Men hvad der mest af alt udmærkede Stockholm og gav den sin enestaaende Plads blandt Nordens Byer, var dens fortrinlige Beliggenhed ved Vandet (Fig. 103): Paa Ridderholmssiden Mälarens friske Bølger, en udtømmelig Vandbeholder, med Indsøens Dybde og Elvens sprudlende Latter ad hvert Forsøg paa Besmittelse; mod Øst det salte Hav, og midt imellem Norrstrøms og Söderstrøms Skumhvirvler, der, forfriskende Luften, toende Staden, malede alt det Smuds bort, der truede med at bundfælde. En saadan Beliggenhed havde mere at sige end mange Magistratsanordninger.

Naturen maatte udføre Ordenspolitiets Forretninger; men hvor uundværlig den end kunde være, en fuldt paalidelig Hjælper var den ikke. Den forfølger nu engang andre Øjemed end blot at

- Fig. 102. Bergen set fra Fløjfjædet.
(Efter Akvarel af Gerhard Munthe.)

sørge for Menneskenes Velfærd. De samme Love, der fremkaldte Skyernes Regnbad, lod ved Sommertid Dunsterne stige fra de skarnbelagte Gader og spredte med ubønhørlig Nødvendighed Smittens Giftstof som en usynlig Regn over Byen. Hyp-pige og meget ondartede Landfarsoter blev Følgen.

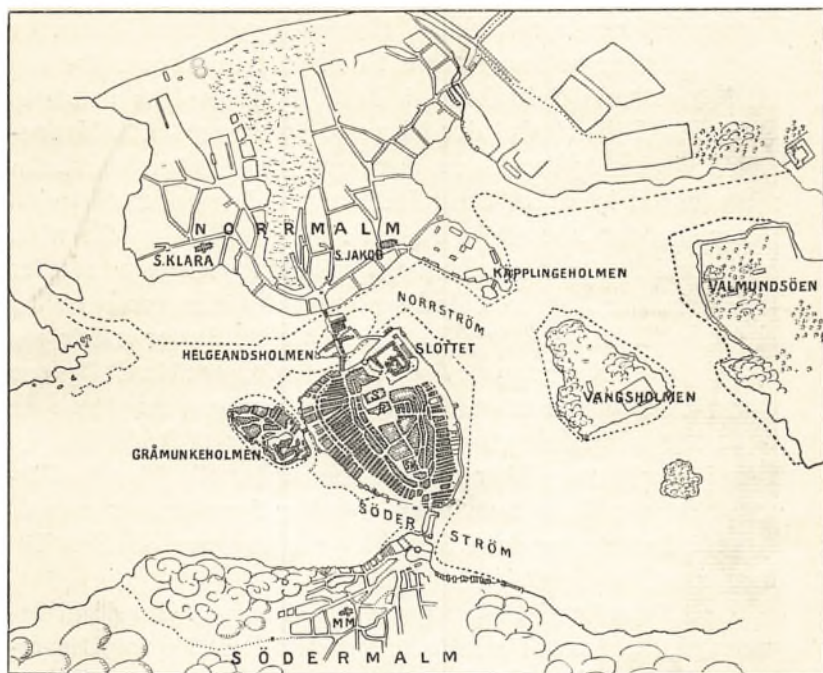

Fig. 103. Kort over Stockholm i første Halvdel af det 16de Aarhundrede. Vandet var bredere dengang end nu. De prikkede Linjer angiver den nuværende Strandkant.

Der er noget eget uhyggeligt ved at se den punktligt Nøjagtighed, hvormed disse Følger indtraf, disse evindelige Piskeslag, der maatte til for at drive Mennesket ud af Naturtilstanden. Talerne taler her kun altfor tydeligt. I Tidsrummet fra Aar 1550 til 1600 rasede der store Folkesygdomme i Norden i følgende Aaringer:

Fra 1550 til 1554 herskede en meget heftig Pest, der vel delvis optraadte i Norges og Sveriges¹ større Byer, men dog for-

trinsvis hærgede Danmark, hvor Universitetet og Skoler maatte lukkes. Hoffet flygtede fra Hovedstaden, og Sygen bortrev saa mange, at „man befrygtede, at Landet vilde blive øde paa Folk“¹. I Aarene 1563—66 optraadte den samme Sygdom paany, parret med tyføs Blodgang, og vandrede langsomt sydfra hele Norden over. Denne Gang krævede den endnu flere Ofre. Københavns Universitet kunde vel lukkes, Kongen flygte; men Hæren og Flaaden maatte holdes samlede. I én Nat døde ikke mindre end 60 Mennesker i København, i Daniel Ranzaus Hær endogsaa 300². Paa Lolland skal der ialt være bortrevet 13,000 Mennesker³. Bergen og Trondhjem medtoges stærkt, men Stockholm synes dog at have lidt mest. Her kaldtes denne Farsot endnu længe efter for „then stora Pesten“. Dagene forsløg ikke til at jorde de døde, Nætterne maatte tages til Hjælp. Ligene væltedes ned i store Fællesgrave eller begravedes slet ikke, saa at Luften end mere forpestedes, og Fuglene paa slige Steder kunde ses midt i deres Flugt at styrte døde til Jorden. Ogsaa blandt Dyrene synes der samtidigt at være opstaaet en Sygdom, stundom saas de at fare indbyrdes sammen og rive hinanden til Døde. Kun én Plet i Sverige var sikker i denne som under alle følgende Farsoter, det var Dylta Svovlbrug i Nerike; Svovldunsterne modvirkede Smitten, og dette Sted blev derfor senere Hoffets Tilflugt, naar Pest opstod⁴.

Aar 1568 udbrod Pesten paany i København. Det dertil berammede Fredsmøde maatte forlægges til Roskilde⁵ og Universitetet lukkes⁶. Men Sygdommen synes dog denne Gang ikke at have vist Tilbøjelighed til at brede sig. Saa vidt vi kan se, har den væsentlig holdt sig til Hovedstaden⁷. Det samme gjaldt om den Pest, der i Aaret 1572 rasede i Stockholm⁸.

Men i Aaret 1575 tog Sygdommen fat med fornyet Heflighed. Den begyndte i Danmark ovenpaa en flere Maaneders Søndenvind og bredte sig saa, stadigt tiltagende i Ondartethed, fra København til det øvrige Danmark og Aaret efter til Sverige, hvor den bortrev en Mængde. Sygdommen beskrives denne Gang som Pestbylder, ledsagede af Mathed, Ængstelighed, der grænsede til Afsindighed, Hovedpine og Smerter i Siden⁹. Ialt herskede denne

Farsot i fire Aar, fra 1575—78, i hvilken Tid Københavns Universitet gentagne Gange maatte lukkes. Tilsidst synes Sygdommen saavel i Danmark som især i Sverige at være gaaet over til en Slags Kopper. I Danmark fandt en samtidig Sygelighed Sted hos Dyrene, Fugle faldt livløse ned, Ræve fandtes døde paa Marken, Hunde og Katte styrtede om, Sild flød døde om paa Fjordene¹.

Næppe var denne Farsot vel til Ende, førend et Aars Tid efter en ny opstod af forskelligt Præg, men som det lader næsten ligesaa ondartet. I Sønderjylland kaldtes den for „den spanske Pip“, andet Steds betegnes den som „Katarrh, der faldt for Brystet med Feber“ eller „som Hovedsyge og Brystværk“². Den rasede i de to Aar 1580—81 over hele Norden. Paa Nordstrand døde en Tredjedel af Befolkningen³. Om Jylland hedder det, at „moxen saa godt som intet Menneske, ædel eller uædel, Mand eller Kvinde, fattig eller rig, blev sparet, men Sygen overfaldt alle Mennesker, og mange der af hen døde“⁴. I Sverige synes Sygdommen at have haft et pestagtigt Anstrøg; den hjemsøgte især Upland og splittede Upsala Universitet, men rasede dog ogsaa med Heftighed i Kalmar og Omegn⁵.

Efter at Norden havde haft Ro i to Aarstid, blussede „Pesten“ op med stor Voldsomhed Aar 1583 i København og hjemsøgte Danmark i tre tunge Aar, 1583—85. Smitsoten ytrede sig denne Gang som en tyføs Blodgang og angreb især Mennesker i deres kraftige Alder⁶. Allerede i Maj Maaned 1583 maatte der skrives til Kansler Niels Kaas, om han vilde bede Kongen at opløse Universitetet⁷. I August Maaned døde der daglig i København gennemsnitlig 46 Mennesker. Flaaden, der laa rustet mod Rostockerne, maatte aftakles af Frygt for, at den paa sit Togt skulde brede Sygdommen over Landet⁸. Det var dog umuligt at standse Farsoten, thi samtidigt trængte den fra Nordtyskland op mod Sønderjylland⁹, saa at Kongen maatte drage herfra til Koldinghus. Værst rasede den i dette Aar i København, Helsingør, hvor al Bygning paa Kronborg maatte opgives, og i Malmø¹⁰. Men i Aaret 1584 gik den over Storebælt, hjemsøgte Fyn¹¹ og Jylland, hvor der blandt andet i Vejle bortreves 500 Mennesker¹². En til Odense sammenkaldt Herredag maatte forlægges til Antvorskov¹³.

Sjælland blev nu det forholdsvis sikreste Sted, hvor Kongen og Hoffet tog Ophold. I Smitsotens sidste Aar 1585 blev imidlertid Faren ens allevegne, Sygdommen optraadte spredt¹, viste sig blandt andet ogsaa i Norge², men som det lader til overalt i en mildere Form. Saavel den lille Christian den Fjerde som hans Broder Ulrik, der bragtes syge fra Sorø til Frederiksborg³, kom sig begge.

Nu var Turen til Sverige. Aar 1588 udbrød ogsaa Pesten i Stockholm og bortrev en Mængde, blandt andre alle Johan den Tredjes flinke Haandværksfolk, saa at han maatte holde inde med Bygningen af Slottet⁴, ligesom Frederik den Anden i sin Tid med Kronborgs Opførelse. I to Aar hjemsøgte den saa Sverige, stadigt hærgende mest de Egne, der var blevne sparede 1580—81, saa at Upsala denne Gang blev det sikreste Sted, hvorhen Kongen og Hoffet tyede⁵.

Efter at Danmark og Norge havde haft Ro indtil 1591, var der i begge Lande opsamlet Smitstof nok, til at en Pest med Virkning kunde indtræde. Den indlededes i hvert af Landene paa sin Vis, i Norge med en Hungersnød og en deraf følgende meget stærk Dødelighed⁶, i Danmark med en ondartet Koppesygdom, som nær havde bortrevet saavel den umyndige Konge Christian den Fjerde som hans to Brødre⁷.

Efter dette Forspil indtraf den egentlige Pest, overført fra Lifland til København, hvor den begyndte ved Paaske 1592 og tog til med Sommervarmen, medens den samtidigt bredte sig til Sjællands Købstæder, tvingende den unge Konge til uafbrudt at skifte Opholdssted⁸. Universitetet maatte atter lukkes⁹; man traf nogle højst nødvendige Foranstaltninger ved at forbyde Ligfølget at betræde den afdødes Hus samt foreløbigt afskaffe al Handel med brugte Klæder¹⁰. Men Smitten lod sig ikke standse af saa lidet; den trængte over til Fyn og ligeledes til Norge, hvor den maa have krævet mange Ofre, efter Navnet den „store Pestilents“ at dømme¹¹.

Atter et Par Aar fik Norden Lov at nyde i Ro, saa indtraf der i Sverige i Aarene 1596—98 en heftig „Blodsot“, oprindeligt fremkaldt ved Misvækst og deraf følgende Mangel paa sund Føde¹².

Danmark gik denne Gang fri, men til Gengæld udbrød der Aar 1599 i København saa voldsom en Pest, at Tallet af de døde — rigtignok med Overdrivelse — angives til 8000¹. Saaledes endte det 16de Aarhundrede. Det følgende fortsatte omtrent paa samme Maade.

Samler vi alt dette, viser det sig, at Norden i Løbet af halvt Hundrede Aar har været hjemsøgt af ikke mindre end 13 betydelige Farsoter, af hvilke flere har raset to til tre Aar igennem. Lad være, at enkelte af disse Sygdomme er forplantede andet Steds fra eller maa tilskrives særlige Aarsager, alle kan de ikke bortforklares paa denne Maade, og tilbage staar i hvert Fald Befolkningens ganske overordentlige Modtagelighed. Datiden saa i disse Forhold Guds Straffedomme, der indvarsledes af Himmeltegn, Kometers Komme, Blodregn og Luftsyn eller Misfostre, Lammekød, der, skøndt kogt, vedblev at være blodigt, og deslige. En Nutidsbetragter søger den nærmeste Grund hos Befolkningen selv. En Renlighedstilstand som den ovenfor beskrevne i Forbindelse med en Levemaade, der i Udfordren af alle Sundhedsregler intet gav denne efter, var tilstrækkelig til baade at hidkalde Sygdomme og vedblivende yde dem Næring. Betegnende i saa Henseende er det, at de særligt hjemsøgte København og i Reglen tiltog i Styrke med Sommervarmen.

Det er disse Forhold, der danner den mørke Baggrund i Datidens Liv. Kun ved stadigt at fastholde dem i det følgende vil vi faa den rette Forstaaelse af Byernes Tilstand. Saaledes set viser alle disse Bygninger sig med deres kække Former, deres Fremskridt i Indretning, deres Venlighed og Hygge, plantede som de var i Skarn og Smitte, — i Samklang med hin Slægt, der beboede dem, livskraftig og fornøjet, skønt Døden uafbrudt holdt Høst — som glade Børn, der tumlede paa en Afgrund, legede med Gift. Med Urette vilde man dog dømme hin Slægt efter en senere Tids Maalestok, bebrejde den Manglen af det, som den endnu ikke kunde besidde. Den var kun et Barn, der stod i Begreb med at begynde paa Erfaringens haarde Skole. Idet den da af ganske Hjerter gav sig i Kast med Naturen og vekselvis var

Genstand for Kærtegn og Mishandling, oplærtes den uformærkt til at bruge sine Kræfter, Betingelsen for engang at kunne sejre.

Over alle disse Forhold med deres Lys- og Skyggesider brede Mørket sit Slør, naar Dagen gik til Ro og Naturen bød Godnat. Det halve Døgn igennem laa Byerne i Dvale, besejrede af Mørket.

Lad os tænke os en mørk Novemberaften paa Vandring i en af hine Gader, hvor offentlig Belysning var ukendt og Skodder omhyggeligt spærrede for Lyset fra Vinduerne. Der hørte en overordentlig Kendskab til for ikke at løbe paa Skure og Bislag, forville sig ind paa en ubebygget Grund eller havne i en Kælderhals. Hvert enkelt Trin maatte være præget af denne varsomme Prøven, der lige let satte Foden højt paa en Dynge, dybt i en Pøl eller trak den hurtigt tilbage for en opskræmt, snærende Hund. Gik man saa endda alene, fik det være, hvad det var; men uheldigvis skulde man stadigt krydse andre. Altid vanskeligt, blev dette paa sine Steder ligefrem livsfarligt, især i Egnen om Byens Vinkælder, hvor mangan Sejler med uklart Kompas drev om, svingende en dragen Kaarde eller prikkende sig frem med et fældet Spyd.

Her maatte gøres noget, men hvilket? Der var aabenbart to Veje at indslaa, man kunde enten forbyde Folk at færdes i Mørket eller søge at forvandle Mørket til Lys. Svage Spor af den første Tankegang kan paavises i den gamle Bestemmelse om, at ingen maatte træffes paa Gaden efter Klokken ni. Fandt Vægteren nogen „wawrende“ paa Gaden, efter at Ni var slagen, skulde han følge ham til hans Herberge, eller, hvis han intet saadant havde, sætte ham i Stadens Gemme, hvor han saa Dagen efter skulde give Forklaring paa, hvi han færdedes saa silde¹. Denne Tankegang var imidlertid saa stridende imod Byforholdenes Natur, at den umuligt lod sig fuldt gennemføre.

Saa stod der da kun tilbage at sørge for Gadernes Belysning. Men dette var en meget vanskelig Sag. At anbringe Lys i det fri maatte med Datidens Belysningsmidler anses for næsten en

Umulighed. Lamperne var endnu for ufuldkomne, Lysene skulde bestandig pudses. Saavidt vides, var det den eneste Gang, at man i København forsøgte sig i denne Retning, da i Aaret 1556 Christian den Tredjes Søster Elisabeth holdt Bryllup med Hertug Ulrik af Mecklenborg paa den urimelige Aarstid midt i Februar Maaned¹. Til Ære for det høje Brudepar illumineredes da Byen paa kongelig Regning, idet man over hver Gadedør ophængte en Lygte med Lys i², rimeligvis for at skabe et Lyshav i den korte Stund, Toget bevægede sig fra Kirken til Slottet. Men en saadan Kraftanstrængelse kunde selvfølgelig kun udfoldes ved en enkelt, festlig Lejlighed. Til daglig havde København blot et eneste fast Lys paa Gaden. Det var ud for Raadhuset paa Gammeltorv, hvor en lang Jærnstang over Døren bar paa Enden en Jærnkurv med brændende Ved³, et Varmested for Vagtens valne Hænder, et Sindbillede paa, at Øvrigheden vaagede.

Man opgav da at have faststaaende Fyr og overlod det til hver enkelt vandrende at føre Lanterne (Fig. 104). Noget egentligt Paabud om at gaa med Lygte paa Gaden synes ikke at være udstedt; det kunde heller ikke godt befales alle, men det var en Forsigtighedsregel, som Forholdenes Natur og gammel Vedtægt bød at iagttage. Enhver nogenlunde velstillet, der havde været i Besøg om Aftenen, afhentedes derfor af et Bud med en Horn-

Fig. 104. Hos Lygtemageren.
(Efter Jost Amman 1568.)

lygte¹, en Skik, der tillige medførte det Gode, at man gik hjem to i Følge². Hvor mange var samlede til Gæstebud, kunde Vrimlen af slige Lygtemænd blive ret anselig, og særskilte Regler gaves for, hvorledes de havde at opføre sig, naar de f. Eks. mødte paa Lavshuset for at afhente deres Husbond eller Madmoder³.

Men alle Farer ved Hjemturen var dog langt fra overvundne ved denne Ordning. Det er maaske kun et tilfældigt Sproglune, at Benævnelsen „Lygtemand“ er gaaet over til at betegne det vildledende i Stedet for det vejledende; men vist er det, at han kun afgav en ringe Borgen for, at man kom uskadt hjem. Rent fraset den Mulighed, at ogsaa han kunde have nippet for stærkt til Øllet, hvor let kunde saa ikke saadan en Lygte enten slaas ham ud af Haanden eller i bedste Fald kun tjene til, at der toges bedre Sigte paa den, som blev fulgt! Der maatte kraftigere Forholdsregler til for at værne om Gadefreden om Aftenen.

Hertil tjente Vægterne. Det var en Skik, saa gammel vel som Byerne selv, at have Folk, der vaagede og vogtede Liv og Ejendom ved Nattetide. Om Dagen kunde Vagtholdet for største Delen indskrænkes til Byens Porte; men om Natten maatte der passes paa alle Vegne. Saaledes som Forholdene havde udviklet sig i det 16de Aarhundrede, synes denne Nattetjeneste at være gaaet paa Tur mellem Borgerne indbyrdes, Nøden havde her paatvunget en almindelig Værnepligt⁴. Af danske Byer holdt, saa vidt vides, blot København, og endda maaske kun i Krigstider, en lønnet fast Styrke paa hundrede Mand til at besørge Vagtholdet⁵.

Naar da Vagtklokken ringede, lukkedes Byportene. Portvagten kunde forføje sig hjem, men de til Vægtere for den Nat udsete Borgere stillede ved Raadhuset⁶. Man kan egentlig ikke undre sig over, at hvo der kunde, unddrog sig for dette Hverv, og at det ansaas for en kongelig Benaadning af ikke ringe Værd helt at forskaanes derfor. I enkelte Byer betragtede Magistraten sig ifølge sin Stilling som fritagen, i andre, som f. Eks. Helsingør, maatte en Tid lang en Raadmand vaage hver Nat, saa denne Stillings øvrige Goder blev surt nok fortjente. Hvad man derimod synes at have set noget igennem Fingre med var, om de

tilsagte mødte personligt eller sendte en Stedfortræder. Ad denne Vej sneg sig da hyppigt Misbrug ind, og Byvagten fik en temmelig broget Sammensætning: dels brave Borgerfolk, der kun ønskede Fred og langt foretrak Sengen for Nattevandringen, dels tvivlsomme Fyre, som selv kunde trænge til at passes paa. I Helsingør maatte Magistraten forbyde at sende til Vagttjeneste „løse Kompaner, som Dynen ikke sidder fast i Døren efter“¹; og de endnu opbevarede Retssager vidner langtfra til Gunst for Vagtens Bestanddele. Saaledes oplyses blandt andet, at Søren Skipper, naar han tilsagdes til Nattevagt, enten begyndte med at være vittig og svarede, at det skulde være ham en Fornøjelse at komme selv fjerde, eller ogsaa straks blev grov, men i begge Tilfælde udeblev og sendte i Stedet „en Dreng fuld og gal, som gav onde Ord med anden Ulempe“².

Naar Skaren var samlet, rykkede den ud. Antallet var forskelligt alt efter Byens Størrelse og, om der var Ufred i Landet. I Helsingør var saaledes Vægternes Tal under almindelige Forhold seks, hvoraf de to skulde passe paa ved Strandsiden; men i Krigsaaret 1568 forøgedes de sidste til ikke mindre end 16³. En fælles Forsigtighedsregel synes det at have været ikke at gaa alene; i Helsingør havde de Befaling til at følges to og to, i Ribe lader det til, at de gerne gik i samlet Trop⁴.

Deres Virksomhed var naturligvis meget forskellig. Den ahang væsentlig af hver enkelt Naturligvis, og Vagten var jo aldrig ens to Nætter i Rad. Hovedopgaven var at passe paa Ildebrand og hindre Tyveri og Slagsmaal; men desforuden gaves der ikke faa Bibestillinger. Nemmest slap de fredsommelige, der satte sig til at sove under et Bislag. Det gjaldt da blot om at passe de to Tider Kl. 11 og 1, paa hvilke de skulde møde ved Raadhuset og melde, om de havde „fornummet“ noget. For at forstyrre denne Nattesøvn, indførte man i Helsingør 1582, at Vægterne herefter skulde „raabe om Natten, eftersom Klokkeren slaar og nævne Timen“. Hensigten var tydelig nok, den tilsløredes kun svagt i de Grunde, der angaves: „for at man kan høre dem, hvor de ere, saa og hvor Natten gaar“⁵. Som bekendt gennemførtes denne Skik siden i de fleste danske Byer. En Mand i Taarnet

raabte ned, „hvad Klokken var slaaet“. Det var jo nemlig langtfra alle Taarnure, der havde Slagværk; hyppigt maatte der en Mand til for at banke paa et Brædt eller en Gongong og raabe ud. Denne Mands Raab ned til Vægteren: „Hov, Vægter! Klokken er slagen osv.“, gentoges saa ordret af disse nede i de nærmeste Gader og bredte sig videre og videre, vækkende Vægtere og Borgere.

En mere livlig Syssel var det at gaa paa Jagt efter de omvankende Spillemænd¹, der lod deres Toner høre i Gaderne for om muligt at blive indkaldte til et lystigt Lag, hvor man ønskede Musik. Slige Fyre lod sig fange i Mørke alene efter Lyden og kunde næppe gøre stor Modstand. Det samme gjaldt rigtignok ogsaa Vægterne selv, naar Døren til Gildehuset aabnedes, og Musikant som Vægtere bødes ind paa en Kande Øl.

Ikke uden Fare, men ret spændende var det at foretage Arrestationer eller Husundersøgelser, hvad enten det nu gjaldt om at overrumple en Heks, der med nysafrevne Tyvefingre ude fra Galgen øvede Mørkets Idræt, eller det gjaldt om at undersøge Sædelighedstilstanden, overbevise sig om, at Husenes Beboere fandtes fordelte, som sømmeligt var².

Derimod var det yderst ubehageligt at skulle deltage i Slagsmaal, hvor det gik paa Livet løs, fange omdrivende Matroser uden Landlov³ — de var altid saa rede til at bruge Kniven — eller adskille større Selskaber, som holdt en blodig Kamp paa Gaden. Vægterne var fredelige Skatteborgere; der var ingen Grund for dem til at ofre Liv og Førlighed, fordi en anden maaske havde drukket for meget; og der skulde da ogsaa nogle til for at samle de saarede op og vidne Dagen efter. Derfor ses de ogsaa i Reglen at have forholdt sig neutrale og at have svaret som i Ribe, da de opfordredes til Hjælp under et saadant Slagsmaal, at „de vidste intet af deres Klammeri at sige“⁴. De synes kun at have deltaget i Kampen, naar de selv blev ligefrem angrebne⁵. En hel anden Sag var det, naar man kunde faa afskaaret en enkelt Urostifter og føre ham i Mag til „Finkeburet“ — som man i Ribe kaldte Raadstuefængslet — eller til Bøddelens Hus, om det var en simpel Forbryder⁶.

Men hvor megen Forsigtighed end Vægterne anvendte, var det ikke muligt helt at undgaa Saar og Drab. Med Rette maatte deres Familje svæve i Frygt for, om og hvorledes de kom hjem igen. Vel var ikke alle saa ustyrlige som den unge Mand, der en Vinter nat i Ribe, efter at Vagten havde fanget ham og frataget ham hans Spyd og Kaarde, hvormed han havde gjort Optøjer paa Gaden, kom for Skade at dræbe to af Vægterne med et Par Smaaknive, som man havde ladet ham beholde¹. Men uden blodige Skrammer gik det sjældent af, og det var kun en ringe Trøst, at Voldsmanden bag efter skulde bøde med Livet².

Det var halsløs Gerning at slaa en Vægter om Natten; men Vægteren skulde ligeledes miste sin Hals, om han uden Føje overfaldt andre³. Denne Bestemmelse var fuldt saa nødvendig som hin. Thi meget hyppigt var Lovens Haandhævere af den Slags, at man havde alt at vente af dem. Oplysende i saa Henseende er nogle Nattevagtsscener fra Helsingør, der efter den Maade, hvorpaa man fandt sig i dem, viser, at de langt fra var ualmindelige. Da en Borger ved Navn Anders Pedersen, der var tilsagt til at være Vægter, en Vinteraften 1584 mødte til Vagten, var han beruset og brugte Mund. Han talte med sig selv og sagde: „Hvo har tilsagt mig til Vagten? Det har Poul Bysvend gjort; havde jeg ham her, skulde han aldrig mere komme i Borgemesterens Gaard“. Vagtmesteren tog da til Orde og sagde, at Bysvenden kun havde gjort sin Pligt efter Magistratens Befaling. Men Anders Pedersen svarede, at han skulde anklage Borgmestre og Raad og det paa det Sted, hvor de skulde blive nødte til at tage Hatten af ligesaa vel som han. Ovenpaa dette blev han vist bort, men greben af en pludselig Nidkærhed forlangte han at forrette sin Vagt som de andre, og efter to Gange at være vist bort fik han endelig sin Post anvist.

Klokken 12 om Natten gik Vagtmesteren om for at se til Vægterne, men Anders Pedersens Post stod tom. Ledsaget af to Vægtere gik han da hen til hans Bolig, hvor Anders ganske rigtigt sad inde og drak med sine Gæster. Paa Vagtmesterens Spørgsmaal, om hans Post var dér, svarede han blot: „Hvad Tusind Djævlé vil Du have?“ og blev derinde.

Da alt var blevet roligt udenfor, gik Anders Pedersen atter paa sin Post, men indlod sig derpaa i Kamp med de andre Vægtere og stak til en af dem med sit Spyd, hvilket dog en anden fik slaaget til Side. Efter denne Bedrift gik han ikke mindre end tre Gange til Poul Bysvends Hus, dundrede paa Skodderne, huggede i Døren og æskede ham ud at slaas. Næste Dag blev han arresteret, stilledes for Retten, hvor han vedgik alt. Straffen blev — Frifindelse paa Grund af Godtfolks Forbøn, mod at han forpligtede sig til ikke oftere at forse sig¹.

Vil vi sluttelig samle alle vore Indtryk af hine Gader ved Natte-tide med deres Uføre forneden og rugende Mørke, deres vildsomme Snævringer, deres Gyder og Smøger, om Natten Tilflugt for alskens Pak; denne Støjen og Larmen af berusede, kæmpende i Blinde mod andre, mod Skodder eller i Luften; Lyden af Musik, snart venligt kaldende fra en enlig Spillemand, snart triumferende i Spidsen for et hujende Selskab²; denne uhyggelige Blanding af Sang, Dundren paa Døre og Raab, Vægtere paa Flugt, Vægtere i Kamp, uden Mulighed for at faa Klarhed i alt dette, med mindre det tilfældig skulde være Maaneskin — saa vil vi faa et Billede af det ejendommelige Liv, der svarede til og for en Del fremkaldtes af hin Tids mangelfulde Gadebelysning.

Købstadhusenes Ydre.

Hvad der straks vilde tildrage sig en Nutidsbetragters Opmærksomhed ved det 16de Aarhundredes Byer, var den underlige Mangel paa skarp Adskillelse mellem, hvor Gaden stoppede og Husene begyndte. Den fandt allerede sit Udtryk i, at Fortovene i Reglen tilhørte vedkommende Husejer, men den kom yderligere tilsyne i en Vrimmel af Udenværker, der jævnt dannede Overgangen mellem Gade og Beboelsesrum (Fig. 105). Til disse Overgangsformer maatte regnes ikke blot den mindre Opstilling af Bænke, Skarnkasser og meget andet foran Vinduerne, men først og fremmest en forvirret Mængde af Bislag, karnapliggende Udbygninger, Boder og Skure, der som Bygningsukrudt groede vildt op om Foden paa Husene og især ved Markedstider bredte sig dristigt langt ud paa Gaden.

Denne Uskik havde gammel Hjemmel. Snart var det Magistraten, snart den nærmeste Husejer, som drog Fordelen af disse Skure, der gerne udlejedes til Handlende¹. Som alle slige Overgreb gik dette imidlertid efterhaanden for vidt, og for Københavns Vedkommende maatte Frederik den Anden gentagne Gange udstede Forbud derimod². Selve disse Forbud indeholdt dog ikke faa Indrømmelser. Det tillodes fremdeles enhver at opføre, hvad han vilde, indenfor sit Hus' Tagdryp, og da andet Stokværk ofte ragede ud over Stuen, og Taget sprang endnu videre frem, var denne Indrømmelse ikke ringe. Men desuden gaves der ogsaa Tilladelse til at bibeholde de smaa Hytter og Skure overalt, hvor

de ikke var Færdselen til Hinder; Maalestokken herfor var, hvorvidt to Vogne kunde komme forbi hinanden i den tiloversblevne Rest af Gaden. Da nu tilmed Magistraten opfordredes til at opkræve Afgift af disse ulovlige Skure, har dens Iver

for at faa dem fjernede vel næppe været stor.

Selve Husene var naturligvis højst forskellige alt efter Ejernes Formue. Købstæderne kunde jo opvise blandt sine Beboere en Række lige fra Landets rigeste Adelsmænd ned til dem, der ikke engang havde fra Haanden og i Munden. Bygningerne omspændte lignende Yderligheder fra næsten hele Slotte med Spir og Taarne¹ ned til de usleste Boliger. Middelklassen var dog den talrigste saavel blandt Beboerne som Byg-

Fig. 105. Gammelt Hus i Sønderborg paa Als; brændt ved Bombardementet 1864.

ningerne, og det er derfor særlig denne, vi skal betragte.

Det var gammel Skik at lægge Husene med Gavlen mod Gaden. Grundenes Form opfordrede, som tidligere omtalt, stærkt hertil. Man tør vel næppe lægge for megen Vægt paa Billeder fra hin Tid som f. Eks. Fig. 106, der forestiller Husrækken paa Gammeltorv i København 1559 som lutter Gavlbygninger. Men de fleste grundmurede Huse, som endnu er tilbage fra dengang, følger denne Skik². Rundt om i Købstæderne laa der i det 16de Aar-

Fig. 106. Gammeltorv i København 1559.
(Efter Resens Frederik II.)

hundrede endnu flere Stenbygninger ofte oprindeligt bestemte til kirkeligt Brug, men ved Reformationen inddragne og anvendte som bedst, der saa godt som alle paa gammel Vis vendte Gavlen mod Gaden (Fig. 107, 108, 109 og 110). Selv hvor dette ikke fuldt var Tilfældet, men de, som f. Eks. det nu nedrevne „Kong Hans' Hus“ i Aalborg, vendte en Slags Sidevæg mod Gaden, var denne Væg dog i Virkeligheden en Gavl blot med en lille Tilbygning (Fig. 111 og 112). Saa dybt var den gamle Synsmaade begrundet, at den fremdeles vedblev at være toneangivende for Stenbygninger langt ind i det 17de Aarhundrede. Skønt i Danmark en ny Skik samtidigt sejrede iblandt Bindingsværksbygninger, vedblev man dog at opføre de fleste nye Stenbygninger enten helt med Gavlen mod Gaden (Fig. 113) eller dog med Gadesiden inddelt og udstyret som flere Gavle (Fig. 114). Hvis denne gammeldags Synsmaade havde faaet Lov at være eneraadende, vilde Gade-partierne i de danske Byer den Dag i Dag have gjort det samme Indtryk af lutter Gavlhuse, som man endnu modtager

Fig. 107. Et gammelt „Stenhus“ i Kallundborg.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

f. Eks. af Torvet i Flensborg (Fig. 115) eller af Hovedgaden i Tønder (Fig. 116).

Men omtrent ved Midten af det 16de Aarhundrede brød Forløberne for en ny Bygnings-skik ind i de danske Byer. Den bestod i at vende ikke Gavlen, men Langsiden mod Gaden, og det var ikke Stenhuse, men

Fig. 108. Helligaandshuset i Næstved.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

Bindingsværksbygninger, der her førte an. Den ydre Aarsag til det nyes Fremkomst var dobbelt. Dels begyndte den danske Adel nu at bygge Herregaarde paa den storladne Maade: fire Beboelselænger, der omsluttede en Borggaard. Dels var den danske Handelsstand bleven befriet fra Lybækkernes Aag, og driftige danske Købmænd havde nu Lejlighed til at se Østersøbyer, der ikke fulgte den lybske Skik med lutter Gavle mod Gaden. I Forening fremkaldte disse to ydre Forhold Ly-

sten til at forandre Købstadboligernes Form, forvandle dem fra Hus til Gaard.

Thi det var det fælles lokkende ved den nye Bygningsvis: ikke som fordem et Gavlhus med en Smøge paa begge Sider, hvorigennem Hvermand halvt uset kunde smutte ind til ens Stald, Bryggers, Gaard og Have. Nej, hele Gadesiden bebygget med en spærrende Længe, hvorigennem en stolt Port førte ind, der kunde holdes aaben eller lukket ganske efter Behag. Fordelene var indlysende, hvad enten det blot gjaldt om at kunne køre

standsmæssigt ind med en af de nye Vogne eller at have Opsyn med sit eget, det være sig nu Svende og Heste, Fæstald eller Varelager. Intet Under, at en „Port paa Huset“ blev det nye, der, først vel spottet som Vigtigmageri, endte med at friste alle, baade fordi den synede saa anseligt, og fordi det var saa afgørende et Fremskridt i hele Bostellet.

Men det var dyrt at følge denne nye Bygningsskik. Der krævedes enten en stor Grund eller Sammenlægning af to Nabogrunde. Og det var heller ikke gjort med at bygge blot Længen til Gaden. Alle Ud-huse ind efter burde samles til en firkantet Gaard, hvorfra

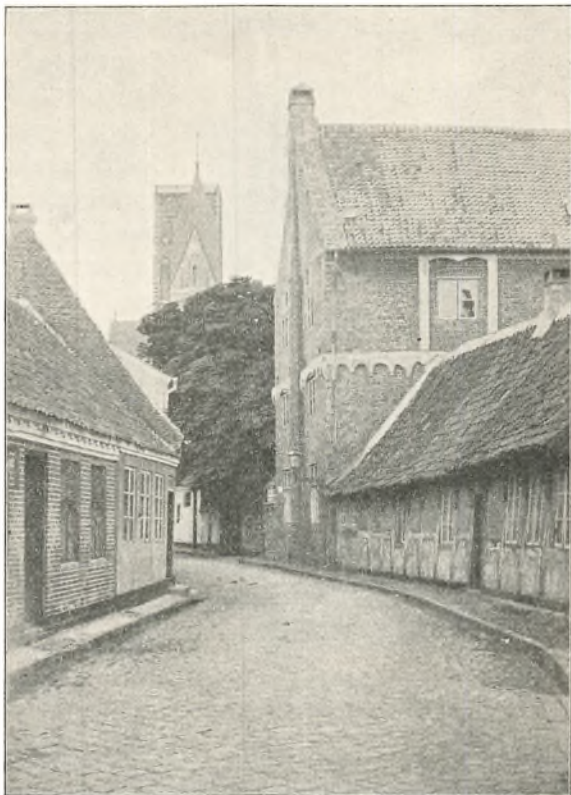

Fig. 109. Ribe, „Taarnborg“, før Restaureringen.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

saa en Dør førte ud til Haven, der atter maatte afgrænses med Gærdsel eller Lermur fra Slipper og Smuger. I Begyndelsen var det da kun Rigmænd, der gik i Spidsen. Blandt disse har ingen i det 16de Aarhundrede virket saa meget som Odenses bekendte Borger Ole Bager, der ivrigt optagen af Ejendomshandler og besjælet af en forbavsende Byggelyst blev en Banebryder af Betydning.

Vi er kun delvis i Stand til i det enkelte at følge hele denne Bevægelse, der skulde faa en saa afgørende Indflydelse paa de danske Byers Udseende. Den begyndte omkring Midten af det 16de Aarhundrede og havde vistnok henimod Aar 1700 sejret saa grundigt, at der da næppe var synderligt tilbage af de for-

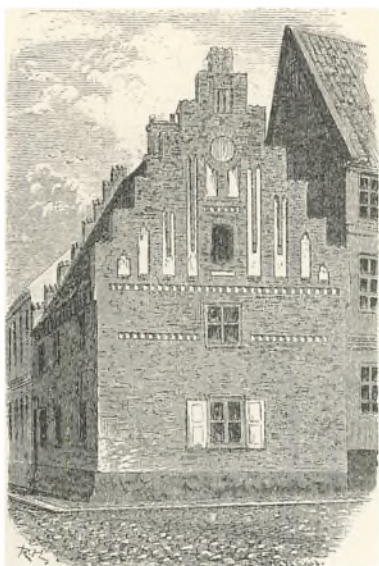

Fig. 110. Gammelt „Stenhus“ i Ystad, efter Fotografi af C. F. Lindberg. (H. Hildebrand.)

dums Gavlhuse mod Gaden, naturligvis paa Kærnetropperne, de fornemme Stenhuse nær. Men selv om vi ikke helt kan følge Udviklingen og især ikke med fuld Sikkerhed drage Grænsen mellem det 16de og 17de Aarhundrede, saa har det dog sin Interesse at fæste Blikket paa, hvad der endnu lader sig til Syne.

Den ældste bevarede Bindingsværks-Gaard med Langside mod Gaden er den, som Lensmanden paa Næsbyhoved Eiler Rønnov opførte i Odense¹ Aar 1547. Kongen havde skænket ham en Grund af det for-

dums Skt. Hans Klosters Jord, med en Gadebredde af 15 Alen men en Dybde ind efter af omtrent 120 Alen. Paa denne temmelig smalle Grund lod Eiler Rønnov opføre en Bindingsværksbygning med Port, over hvilken Tømmermesteren i sin Glæde kunde indhugge baade sit eget Navn og Bygherrens. Efter mange Omskiftelser i Tidernes Løb skulde denne Gaard nedrives 1899 og afløses af en ny firetages Bygning. Den gamle Gaard saa da ud, som Fig. 117 viser. Men Odense By ønskede at bevare dette historiske Minde. Den købte Gaarden, og for en omtrent tilsvarende Sum lod Staten derpaa Bygningen istandsætte i dens formentlig oprindelige Skikkelse. Aar 1903 afleveredes den fuldstændig til Byraadet og tager

sig nu ud som vist paa Fig. 118. Af Ole Bagers Bygninger i Odense er kun lidet tilbage i oprindelig Form. Han gennemførte den nye Bygningsvis: Langside mod Gaden, baade i sine Grundmurs- og Bindingsværks-Bygninger. Billederne af hans mødrene Gaard (Fig. 119 og 120), som han ombyggede 1586, viser Eksempler paa begge. Hovedbygningen mod Gaden (Fig. 119) er nu stærkt forandret, dog ser man tydeligt dengamle Gavl vendt mod Nabo-uset. Sidebygningen mod Gaarden er Rest af en af hans Bindingsværks-Bygninger (Fig. 120).

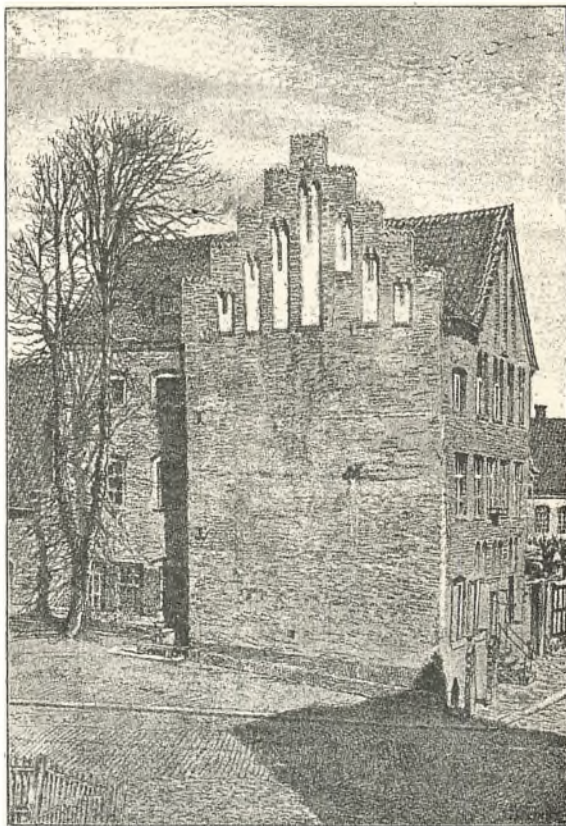

Fig. 111. Det nu nedrevne „Kong Hans' Hus“ i Aalborg.
(Efter Tegning af Niels Bredal.)

I Ribe synes Iveren for den nye Bygningsmaade at have været særlig stærk. Ikke faa Bindingsværksbygninger er her bevarede, som vistnok med Rette antages at stamme fra det 16de Aarhundrede. Alle er de kendelige paa en egen riflet, vinkelformet Indskæring i de „Knægte“, hvorpaa Bjælkehovederne hviler (Fig. 121). Et Bevis for særlig Iver i Ribe kunde ogsaa hentes fra, at

Fig. 112. Det gamle Raadhus i Næstved.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

man har indført den nye Bygningsvis, Langside mod Gaden, ogsaa i Tilfælde, hvor man af Hensyn til for ringe Grund eller af andre Aarsager maatte give Afkald paa at faa Port paa Stedet. Fig. 122 viser Eksempler paa saadanne Bygninger i Ribe.

En smuk Gaard i Kolding, den saakaldte „Borchs Gaard“, opført 1595, afgiver Eksempel paa de gamle Gavlbygningers vedblivende Magt over Sindet. Skønt moderne i Opførelsesmaade — Bindingsværk og med Port — er den dog endt ikke som Langvæg, men som blot Gavl med Portbygning ved Siden (Fig. 123).

Om en Hjørnebygning, som „Povl Pops Hus“ i Aalborg, op-

Fig. 113. („Lybækkegaarden“ og „Ellen Marsvins Hus“ (1616) i Aalborg. Østeraagade Nr. 13 og 17.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Fig. 114. Østeraagade i Aalborg 1870.
(Tegnet af Tom Petersen.)

Fig. 115. Søndertorv i Flensburg.
(Efter Tegning af Tom Petersen)

ført 1571, synes det klart, at den er tænkt som nymodens Bygning. Den ringe Grund har vel nægtet den Port, men den vender sin Langside med Indgangen mod Torvegade, medens Gavlen er vendt mod Brødregyde (Fig. 124).

Utvetydigt kommer derimod alle det nyes Tanker til deres Ret i en Bygning som den mægtige Gaard i Aarhus (Badstuegade Nr. 2), opført 1593 (Fig. 126).

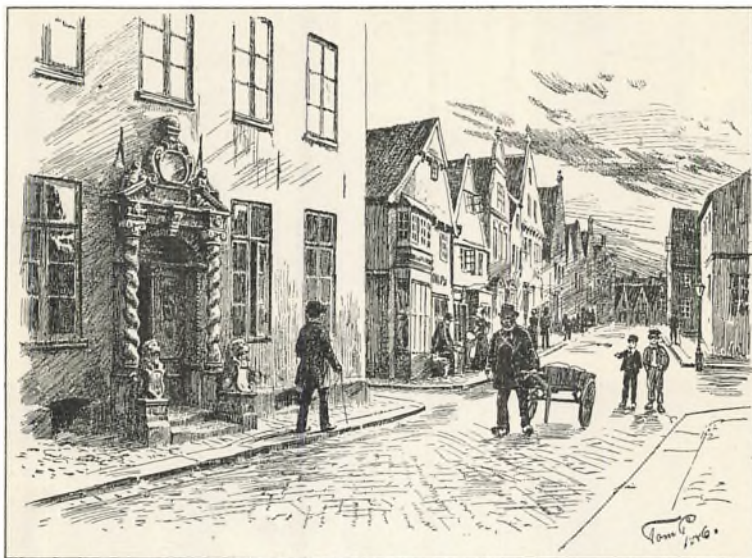

Fig. 116. Gade i Tønder.
(Efter Tegning af Tom Petersen 1886.)

Kaster man Blikket lidt ind i det 17de Aarhundrede, ser man Udviklingen skride frem med endnu stærkere Skridt. Fra denne Tid møder os saa smukke Udtryk for det nye som „Apostelgaarden“ og dens Nabo i Næstved (Fig. 127). Og en Gade som f. Eks. „Vestre Grave“ i Randers viser os ikke blot Stilen gennemført, men tillige paa engang dens naturlige og unaturlige Udtryk. Fra den ene Ende set (Fig. 128) ejer Gaden Bygninger, der hver med Rette har krævet en Port. Fra den anden Ende set (Fig. 129) viser den en Række Bygninger, hvor Porten næsten forgæves paastaar; dette Hus er en Gaard.

Ude af Stand til sikkert at kunne bedømme Tilstanden Aar 1600, maa vi da nøjes med et løst Skøn. Thi det er jo klart, at man ikke kan drage nogen paalidelig Slutning fra Tallet af de i vor Tid endnu tilfældigt bevarede Bindingsværks-Bygninger fra det 16de Aarhundrede. Skæbnen kan have været netop

disse gunstig eller ugunstig, uden at vi kan kontrollere det. Men alle Hensyn tagne, former vistnok det rimeligste Indtryk sig saaledes:

Den gamle Skik, at Husene i de danske Byer vendte Gavlen mod Gaden og derfor ikke havde Port i sig, men kun i bedste Fald en maaske overbygget Laage ved Siden af

Fig. 117. Eiler Rønnovs Gaard i Odense (1547) før Istandsættelsen.

sig, var i det 16de Aarhundrede ved at ændres. Overklassen og Underklassen — de solide Stenbygninger og de tarvelige, fattigere Huse — holdt endnu for Størstedelen Stand. Men i den driftige Mellemlasse, de yndede Bindingsværks-Bygninger, var den nye Skik i Opkomst: at opføre Længe med Port mod Gaden og lidt efter lidt, hvor Grundens Omfang tillod det, føje samtlige Udhuse i Firkant som Gaard bagved. Denne Skik var ved Aar 1600 allerede saa vidt fremskreden, at den delvis begyndte at give de

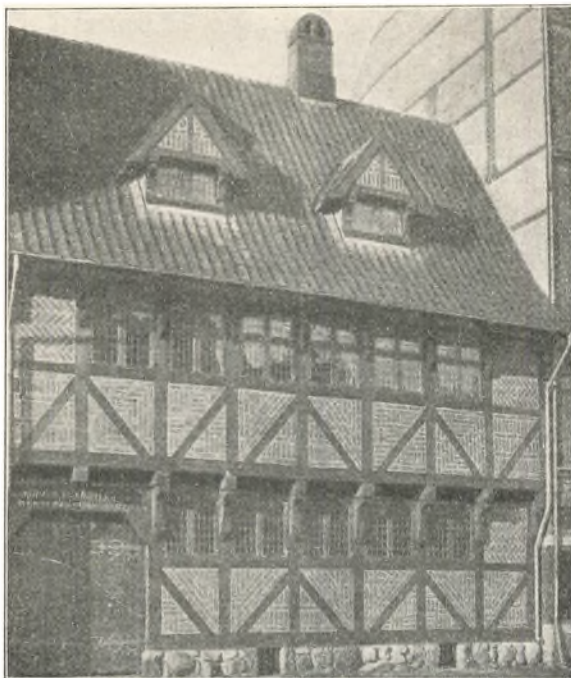

Fig. 118. Eiler Rønnøvs Gaard i Odense (1547)
efter Istandsættelsen 1903.

danske Byer sit Præg. I det følgende Aarhundredeskulde den helt sejre.

Et Blik paa Bygningsemnerne vil nærmere forstaaeliggøre disse Forhold.

Hvad Bygningsemnerne angaar, kan vi i al Almindelighed opstille den Regel, at Husene

i Danmark som oftest var af Bindingsværk med Ler eller Mursten som Fyldning, i Sverige og Norge derimod helt af Træ. Dog havde denne Regel ikke faa Undtagelser.

I de danske Købstæder havde allerede forlængst Træhusene begyndt at vige for Bindingsværks. Skønt de i det 16de Aarhundrede endnu ikke helt var fortrængte, var det dog vistnok kun den fattigste Befolkning, der nu tog til Takke med dem til Boliger. Smaa og faldefærdige ventede de kun paa en større Ildbrand for fuldstændigt at forsvinde, thi Tømmerets stigende Pris fristede ikke til at genopføre lignende. Derimod brugte man tit alene Træ til Baghuse, Gaardskure og slige Bygninger, der ikke skulde tjene til Bolig og derfor ikke krævede saa svært Tømmer. Ligeledes var de ovenomtalte, i Gaderne udbyggede Boder vistnok helt af Træ. Vi ser altsaa, at Træhusene, skønt de havde

tabt i Anseelse og var nær ved at fortrænges som Boliger, dog endnu i beskednere Stillinger udgjorde en talrig Klasse. Det fik man at mærke ved Ildebrande.

Den langt overvejende Del af Boligerne var bygget af Bindingsværk. Hvad der ved disse straks maatte falde i Øjnene, var det fortrinlige Tømmer, hvorefter de var sammensatte. Klagerne over Knaphed i saa Henseende viste, hvor forvænt Tiden havde været. Selv i de tarveligste Huse kunde man træffe Egeplanker, hvortil man nu næppe vilde kunne opdrive Magen, og anvendte med en Ødselhed, som vor Tid vel skulde vogte sig for.

Ved Siden af dette fælles Slægtmærke opdagede man imidlertid snart Kendetegn, der tydeligt nok adskilte Bindingsværksbygningerne i to meget forskellige Klasser. Den fattigere Udstyring viste sig i, at Rummet mellem Bjælkerne kun var udfyldt med Ler; de fornemmere Huse derimod havde Tavlene murede med Mursten. Denne Forskel betegnede selv to særskilte Trin i Bygningskunstens Udvikling. Skønt de endnu optraadte samtidigt, tilhørte de dog hver sit Tidsrum.

Overgangen fra Bjælkehusene var nemlig i sin Tid sket ved, at man lod Ler delvis afløse Træet, idet man ikke gjorde Væggen fuldt af

Fig. 119. Ole Bagers mødrene Gaard,
Nørregade Nr. 29 i Odense.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

Fig. 120. En Sidebygning i Ole Bagers mødrene Gaard i Odense.
(Efter Fotografi.)

Tømmer, men anbragte aabne Rum deri, som spækkedes med Ler. Istedetfor Væggenes gamle, simple Bygningsform, Træstammer lagt ovenpaa hinanden, anvendte man nu en modsat Fremgangsmaade, stillede de vigtigste Bjælker paa Højkant, opførte et Træstillads, hvis Mellemrum udfyldtes med Ler.

Sporene af Slægtskabet med Bjælkebygningerne lod sig endnu paavise i disse lerklinede Huse. De udmærkede sig ved en stærk Tilbøjelighed til fremdeles at anvende Træ overalt, hvor det lod sig gøre. Gavlene var endnu hyppigt helt af Træ, Afstanden mellem Stolperne i Væggen var kortere end nu til Dags, og mellem disse Stolper løb ikke blot en Løsholt, men en Vrimmel af Skraastivere, saa at det Rum, der skulde fyldes med Ler, overalt blev en Trekant, medens Væggenes Træværk paa Afstand set tog sig ud som en forvirret Blanding af Kryds og Kors¹.

Denne Bygningsvis med lerklinede Vægge synes at have været den herskende i de danske Købstæder indtil omkring Aar 1500. Ved denne Tid begyndte Brugen af Mursten at blive mere almindelig, for Kø-

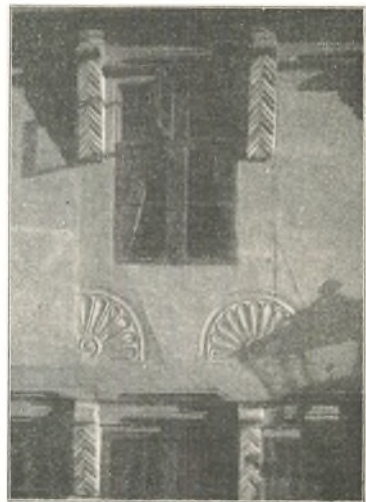

Fig. 121. Knægte med riflet, vinkelformet Indskæring. Sønderportsgade Mtr.-Nr. 212. Ribe. (1597).
(Efter Fotografi.)

benhavns Vedkommende særligt fremmet ved den der just da anlagte Teglgård¹. Københavns Eksempel fulgtes af de øvrige Byer, og inden det 16de Aarhundredes Slutning hører vi om saa mange Teglovne rundt omkring i Landet, at ingen By kan have haft vanskeligt ved at faa Mursten. Ganske vist synes man i København først at have lagt Vind paa at brænde Tagsten², men allerede Aar 1520 kunde Christian den Anden befale Byens Borgere, at inden et halvt Aar skulde alle lerklinede Vægge, der vendte ud mod Gaden, være afløste af Bindingsværk med Mursten i Tavlene³.

Denne Befaling betegner Overgangen til den nye Tid. Selv om vi her saa lidt som andet Steds tør gaa ud fra, at den fuldt er bleven efterkommet, kan der næppe være nogen Tvivl om, at den angiver Retningen, hvori Udviklingen fra nu af gik frem. Aar 1549 udstedtes der

Forbud mod Fjælegavle ogsaa i den fra Gaden vendte Husside, da de i Ildebrandstilfælde maatte anses for i høj Grad farlige⁴. Den gamle Skik forfulgtes saaledes Skridt for Skridt. Men heraf tør vi langt fra slutte, at Bindingsværkshuse med Mursten i alle Tavlene banede sig Vej i samme Forhold. Dertil var Mursten endnu altfor kostbare. Aarhundredet ud var vistnok den sædvanlige Bygningsvis for velstaaende Købstadhuse: Bindingsværk

Fig. 122. Fiskergade i Ribe.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

med i bedste Fald en pyntelig Side mod Gaden, hvor Tavlene var murede med Sten, medens de tre andre Vægge nøjedes paa gammel Maade med lerklinede Tavl. Selv Universitetet byggede sine Professorboliger paa denne Vis. Til Professor Peder Litles „Residens“, der opførtes i Aaret 1542, brugtes der saaledes nogle

Fig. 123. „Borchs Gaard“ (1595) i Kolding.
(Efter Fotografii af Kr. Hude.)

Mursten fra den nedbrudte Bagsværd Kirke, men for Resten 151 Læs Ler¹.

Det er i fuld Overensstemmelse med Loven for Bygningsforholdenes Udvikling, at samtidig med at de klinede

Bindingsværksvægge sank i det almindelige Omdømme og tabte Jordsmon paa Boligerne Omraade, vandt de Udbredelse paa Udhusenes. Just paa denne Tid hører vi Tale om, at de gamle Former for Lukke: Plankeværk, Stakit, Gærder og hvad man nu havde anvendt, afløses af en finere Form

— ikke fuld Mur, det vilde være blevet meget for kostbart — men netop af lerklinede Stolpevægge, „Lergaarde“, som Datiden kaldte dem. Af saadanne „Lergaarde“ fandtes der ikke faa i København, især i Strøget omkring Universitetet².

Idet man for en Del opgav de lerklinede Vægge og indførte Mursten i den ene Vægs Tavl, fjernede man sig betydeligt fra de gamle, simple Forhold. Tidligere havde Bygningen for en væsentlig Del været færdig, naar Tømmeret var tilhugget og opstillet, som det skulde. Naar Tømmerværket var oprejst, kunde „Rejsegildet“

holdes¹. Hvad der saa stod tilbage, var ikke mere end, hvad der kunde besørges enten af Kvinder alene eller af gode Venner og Naboer i Forening; nogle æltede Leret, andre klinede det i Tavlene mellem Stolperne. Et „Klinegilde“ bag efter kunde vel være nok til Tak for Hjælpen og Indvielse af det nye Hus². Men efter den nye Vis skulde man nu først have en Murmester til med hans Kalk og Mursten, det krævede baade Penge og Tid. Husets Opførelse var paa nok et Punkt bleven gjort afhængig af fremmed Arbejde (Fig. 132).

Det tør vistnok antages, at mange af disse

Bindingsværkshuse har været mindst to Stokværk høje. Frue Kapitel i København gjorde Opførelsen af Huse i denne Højde til udtrykkelig Betingelse for enhver, der vilde bygge paa Kapitlets Grunde³; og det var

næppe heller for intet, at Tømrernes Mesterstykke i København bestod i at hugge „et to Lofts Hus“⁴. I saa Fald var hyppigt det øvre Stokværk lavere end Stuen⁵, men ragede til Gengæld ud over denne, og Taget igen ud over dem begge (Fig. 133).

Det var en ægte Tømmerkonstruktion, saa vidt forskellig fra vore lige Vægge, der, selv om de ogsaa er af Bindingsværk, dog efterligner de Regler, der gælder for Stenmure. Hin Bygningsmaade — Konsolstilen, som man har kaldt den, og ikke ulig Sveitserstilen — var i inderlig Overensstemmelse med Emnets Krav og

Fig. 124. Povl Pops Hus (1571) i Aalborg.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Bekvemmelighedens Fordringer. Disse vidtudgaaende Tage og øvre Stokværk skærmede Bjælkehovederne og Fodstykket for Regn og Tagdryp; under dem kunde Boder rejses og Bænken til Gaden staa tør, og ind mod Gaarden kunde en Svalegang naturligt anbringes. Hvorvidt man imidlertid kunde gaa i Over-

Fig. 125. Korsgade Nr. 11. Assens.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

drivelse saa vel andet Steds som maaske ogsaa tildels hos os, giver en samtidig Rejseberetning fra England os Begreb om. I York fandtes et Hus, hvis øverste Stokværk ragede ikke mindre end 15 Fod ud over Fodstykket¹. Først ved en Forordning af Aaret 1683 forbødes denne Bygningsmaade i København² af Hensyn til Gadernes Indsnævring; men hvor hensigtsmæssig den i og for sig har været, kan ses af, at den samme ganske uvilkaarligt anvendes den Dag i Dag ved Brædestabler, hvor det gælder om

at skærme de nedre Lag mod Fugtighed.

Alle disse Boliger, som vi hidtil har omtalt, besad en Egenkab, som vor Tid ikke er vant til at tillægge Huse, den, at de uden stor Vanskelighed lod sig flytte. De var jo enten fuldt af Træ, eller Benbygningen i dem var Tømmerværk, og dette kunde med nogen Forsigtighed skilles, forsendes og atter føjes sammen. Man faar et levende Indtryk heraf, naar man ser Frederik den Anden efter sit Felttog mod Elfsborg i Aaret 1563 befale, at det bedste og nyeste Bjælkehus (Bulstue) i gamle Lødøse skulde

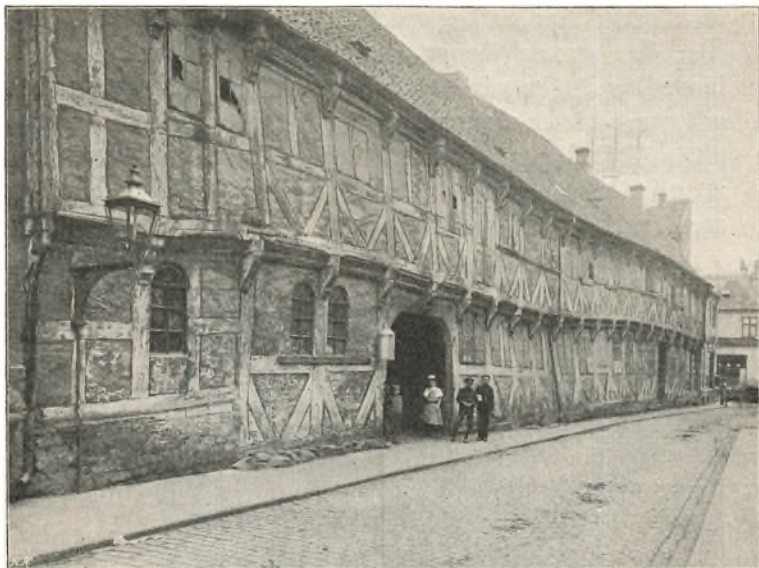

Fig. 126. Aarhus. Badstuegade Nr. 2, opført 1593.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

Fig. 127. „Apostelhuset“ i Næstved.
(Efter Tegning af Karl Jensen.)

føres ned til Sjælland og opsættes der til et Erindringstegn¹; eller naar den samme Konge Aar 1582, da der skulde opføres en Hovedbygning paa Bidstrupgaard ved Roskilde, gav Befaling til at købe et dertil passende Hus, to Lofter højt, som netop var tilfals i Helsingør². Tolv Aar efter blev denne Hovedbygning atter nedreven og tilbudt Universitetet til Kollegiehus, et Tilbud, som dog ikke blev modtaget³.

Hvor anseligt end de største Bindingsværksbygninger kunde

Fig. 128. „Vestre Grave“ i Randers.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

tage sig ud, og hvor velhavende et Præg de end kunde have med deres udskaarne Bjælkehoveder og Snitværk i Knægte, Skraastivere, Dørstolper og Overliggere⁴ (Fig. 134—36), saa dannede de dog endnu kun

Borgerklassen blandt Boligerne. Den fornemste Stand udgjordes ubetinget af de grundmurede Huse. Men disses Tal var grumme ringe. I mangen By udgjorde maaske det inddragne Kloster eller Helligaandshus Byens eneste. Datiden omtalte dem altid med særdeles Agtelse og hædrede dem med Benævnelsen „Stenhuse“. Man har i enkelte Tilfælde været i Tvivl om, hvorvidt Bygninger, der kaldtes saa, ogsaa virkelig har svaret til Navnet eller maaske blot været Bindingsværk med Sten i alle Tavlene til Gaard som til Gade⁵, en Overdaadighed, som provinsiel Begejstring kunde være falden paa at berømme med dette Hædersnavn. Men i Almindelighed tør man dog vist gaa ud fra, at „Stenus“ betegnede, hvad vi kalder grundmuret Hus.

Det laa i Sagens Natur, at Stenhuse maatte være sjældne. Trods de mange nyoprettede Teglværker var nemlig Mursten meget dyre. I Aaret 1575 betaltes Mursten i større Partier, der leveredes til Kronborgs Opførelse, med 21 Kroner (5 gamle Daler 1 Ort) for Tusinde¹, en Pris, der ikke er meget lavere end Nu-

Fig. 129. „Vestre Grave“ i Randers.
(Efter Tegning af R. Christiansen 1885.)

tidens, uagtet Pengenes Købeevne dengang vistnok var fem Gange saa stor som nu. Det var derfor heller ikke enhver Købstad, der kunde prange med sligen Mærkværdighed. Flest fandtes i København, Helsingør, Odense og Aalborg; men endnu i det 18de Aarhundrede var der kun et eneste grundmuret Hus i Middelfart² og ligeledes kun et i Skelskør, om hvilket sidste dog Byens Historieskriver med Selvfølelse kan melde, „at det har en grund-

muret Brandmur ved baade Ender“¹. Selv i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede var Apoteket den eneste grundmurede Bygning i Maribo².

Stenhusene maatte naturligvis rette sig efter Bygningsemnets Krav og have lodrette Mure. Det derved fremkaldte Indtryk af Fasthed og Styrke gav dem netop deres adelsbaarne

Fig. 130. Nørregade i Køge (nu Fattiggaard).
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Præg. Men fremspringende Trappe, Bislag og Karnapper lod sig anvende her saa vel som ved Bindingsværk og gav ogsaa disse Huse et fra vore vidt forskelligt Udseende.

Danmarks Købstæder i det 16de Aarhundrede viser os da alle de fire Trin, som Landets Bygninger har gennemgaaet i deres Ud-

vikling fra Oldtiden indtil vore Dage: Træhuse, Bindingsværk med Ler, Bindingsværk med Mursten, Grundmur. For sidste Gang optræder de her samlede, thi allerede i det 17de Aarhundrede var Træboligerne vistnok helt forsvundne fra Købstæderne. Idet de da saaledes mødes, giver de os et Billede af den Vej, som menneskeligt Snille har vidst at bane sig trods alle Hindringer.

Da det naturlige Bygningsemne, som Urskovene selv anviste, begyndte at slippe op, har de enkelte Folk prøvet sig frem, indtil de hver især fandt det Erstatningsmiddel, der tjente dem bedst. For

Danmarks Vedkommende har Svaret, som Udviklingen viser, været klart. Fortrængt fra Bjælkehusene har man i Murstenen fundet et

Bygningsemne, der, svarende til Landets Natur, let formeligt og haardført endog i mange Henseender overgaar det, der skulde erstattes.

De fire Bygningsmaader mødes i det 16de Aarhundredes Købstæder, men, som vi har set, en af dem er ved at oprinde, en ved at gaa ned. Skal vi da betegne Tidens Trin i Udviklingen,

Fig. 131. Maren Turisgade Nr. 7 i Aalborg.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Fig. 132. Bindingsværks-Bygninger i Ringsted 1749.
(Efter Grønvold: Frederik V's Rejse gennem Danmark.)

maa vi holde os til den, der var i Middagshøjden. Vi har ovenfor set, hvorledes de danske Bønderboliger befandt sig paa Overgangstrinet fra Træhuse til lerklinet Bindingsværk. Købstadboligerne var et Skridt videre fremme i Udviklingen, de befandt sig paa Overgangen fra lerklinet Bindingsværk til Bindingsværk med Mursten i Tavlene.

Fig. 133. Mellemdammen, Mtr.-Nr. 11 og 12 i Ribe.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Norges Købstæder frembød et fra de danskes vidt forskelligt Udseende, idetsaa godt som alle Boligerne dér var af Træ. Herom vidner ikke blot Samtidens Beretninger¹, men Syn for Sagn har man paany faaet i de mær-

kelige Levninger af det afbrændte, gamle Oslo, som Jernbanegravningerne ved Kristiania har bragt for Dagens Lys². Det kunde ved første Øjekast synes, som om denne Forskel betegnede Afstanden i Udvikling mellem Danmarks og Norges Byer, men dette vilde kun lidet stemme med f. Eks. Bergens høje Rang blandt Datidens Stæder.

Grunden laa ikke i Mangel paa Driftighed og Smag hos Bor-

gerne, men i selve Landets naturlige Beskaffenhed. Nødvendigheden for at opgive Træet som Bygningsemne var endnu ikke til Stede i Norge saaledes som i Danmark, Norges Skove kunde vel forsyne Landet med Bygningstømmer for lange Tider. Der var da altsaa ingen Grund til at opgive den gamle Vis, der var nem og tilvant.

Men selv under slige Forhold kunde der dog maaske være opstaaet en Lyst til Efterligning af den sydligere Udvikling, Modens

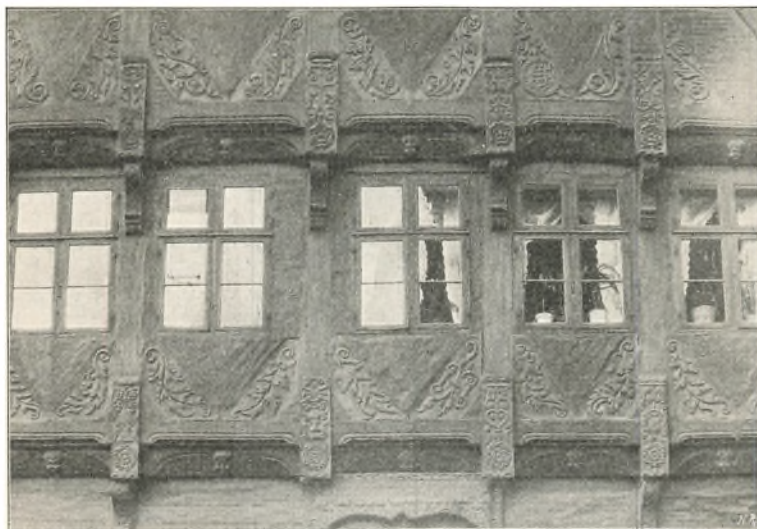

Fig. 134. Fra Borchs Gaard i Kolding, opført 1595.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

Magt kunde have revet Sindene med sig. Disse bare Trævægge, der ikke var malede og af Frygt for Brandfare enkelte Steder — saaledes f. Eks. paa Bryggen i Bergen — end ikke maatte tjæres¹, saa kedelige ud og kunde friste til Afveksling. Murstenenes høje Pris vilde næppe have været i Stand til at hæmme en slig Drift — i Aaret 1577 betaltes Mursten i Bergen med 32 Kroner, Aar 1566 endog med 40 Kroner for Tusinde² — de høje Priser vilde maaske blot yderligere have fristet Rigmænd til at vise, hvad de formaaede. Men det, der her lagde en Dæmper paa alle saadanne Forsøg, var selve Naturforholdene. Mursten kunde

være et hensigtsmæssigt Byggeemne i Lybæk og København, men i Bergen passede de ikke. I Vestnorges fugtige Vejrlig kunde der gaa Aaringer hen, før en grundmuret Bygning blev skikket

Fig. 135. Odense, Vestergade Nr. 76; opført 1631, nu nedreven.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

til Beboelse; og den opnaede aldrig Træhusenes Tørhed og Lunhed.

Endnuden Dag i Dag, hvor Tømmeret er steget saa betydeligt i Pris, og Brandfaren har fremkaldt den Lov, at Bygningerne i Bergen skal til Gaden være grundmurede, ser man derfor som for-dum Boligerne opføres helt af Træ og kun mod Gaden beklædes med en Skalf Mursten.

I Sverige gjorde tildels

lignende Forhold sig gældende. Overflødigheden af Tømmer, Klimaets Strængthed holdt Købstadboligerne i den gammeldags Skik. Trods enkelte Forsøg fra oven paa at hidføre en Forandring¹, vedblev derfor saa godt som alle Husene at være af Træ, den fattiges som den riges. Det var ikke blot de fjernere Byer,

som Viborg i Finland, hvor Stenhuse var ukendte¹, men selv i Aaret 1634, da et fransk Gesandtskab fik i Telge anvist Herberg i Dronning Christines egen Bolig, forefandt det kun et Træhus². Som ovenfor berørt besad denne Bygningsmaade den Fordel, at Husene med Lethed lod sig flytte. Et tydeligt Eksempel herpaa afgav den svenske Konges Besøg i Elfsborg i Vinteren 1572—73. Da Slottets Lejlighed paa Grund af den forudgaaende Krig kun var ringe, befalede han blot Lensmanden et Par Maaneder i Forvejen at købe tyve Huse i de omliggende Herreder og opsætte dem ved Slottet til Boliger for hans Hoffolk³.

En mærkelig Undtagelse, i Strid med alle Regler, dannede dog Stockholm. Beliggende højt mod Nord og med let Lejlighed til at skaffe sig Bygningstøm-

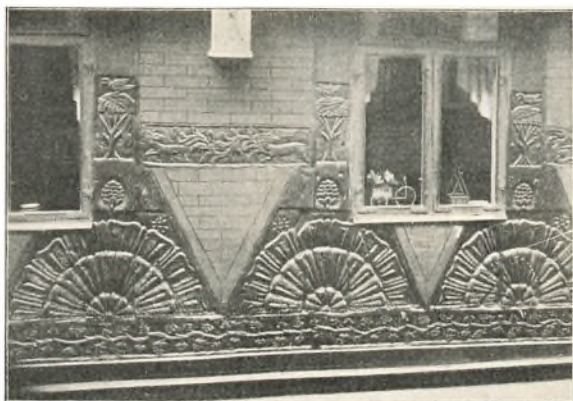

Fig. 136. Odense, Overgade Nr. 18. Gaardsiden.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

mer, overgik den alle nordiske Byer i Fremskridt mod det nye. De grundmurede Huse var ikke her som i København en lille udvalgt Flok, men udgjorde Flertallet af Boligerne.

Dette Særsyn kan ikke forklares ved indre Grunde, det maa forstaas som hvad det var, et Værk af et ydre Magtsprog, en kongelig Vilje, der her var bleven til Virkelighed. Allerede Gustav Vasa havde efter en Ildebrand i Stockholm befalet, at alle Træhuse skulde nedrives og Stenhuse opføres i Stedet⁴. Men der kan næppe være nogen Tvivl om, at den, der egentlig gennemførte denne Omdannelse, var hans Søn, Sveriges mest bygge-lystne Konge, Johan den Tredje⁵. Han har malet sig selv i et Svar til Toldskriveren i Stockholm, der, da Regningerne strømmede

ind, havde vovet at lade ogsaa dem for kongelige Bygningsforetagender være blandt de ubetalte. „Det skal ikke hjælpe dig,“ skrev Kongen, „at du modtager mange Befalinger om Udgifter; thi som du veed, hvad Lyst Vi have til Bygninger, saa maatte du og vel have forstaaet, at de Udgifter, som tjener til at øge vor Lyst og synderlige Begær, burde gaa for alle andre. Ret dig derfor endnu, eller der skal følge andet efter!“ (Fig. 137).

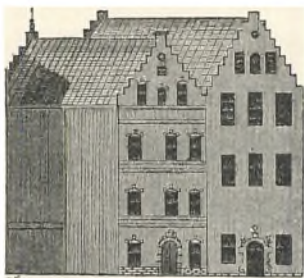

Fig. 137. To Stenhuse i Stockholm, efter et Kobberstik fra det 17de Aarhundrede.
(H. Hildebrand.)

Med samme Iver, hvormed Kongen gennemførte sine egne Byggeforetagender, drev han paa Borgemestre og Raad i Stockholm og tvang dem til at lade foretage den store Forandring. Aar 1572 udstedte han Befaling angaaende Hovedgaderne, 1576 og 1581 om de øvrige tillige. Kalkbrud og Teglværker stilledes til Borgernes Raadighed, og enhver, der vilde bygge, opmuntredes ved Toldfrihed for alt til Bygningen hørende. Aar 1587

gik Kongen et Skridt videre og rettede sit Angreb ogsaa mod de tiloversblevne Bindingsværkshuse, idet han befalede, at disse helt skulde beklædes med Sten, saa at alt Træværket blev skjult².

Vi besidder en Maalestok for, i hvilken Grad det lykkedes Johan den Tredje at fremme sin Vilje. I Aaret 1582 var det store Værk fulddrevet saa vidt, at af Byens 658 Boliger var ikke mindre end 429 Stenhuse, 83 Bindingsværk, Resten Træbygninger³. Opgørelsen skriver sig fra en Tid, da Foretagendet endnu langt fra var til Ende, men allerede dette Udbytte var saa storartet, at det anviste Stockholm en enestaende Plads blandt Nordevropas Byer. Selv ikke London kunde opvise et saadant Antal Stenhuse⁴.

Tagbeklædningen paa Købstadboligerne var, naar alt kommer til alt, vistnok det Punkt, hvor der var mindst Fremgang at spore i det 16de Aarhundredes Bygningsforhold. I alle tre Lande holdt man her haardnakket fast ved gammel Skik. I Norge og Sverige var da Tagene beklædte enten med Træspaan eller — hvad der var det hyppigste — med Birkebark og Græstørv¹. Et underligt Syn dette Naturtæppe, der var lagt hen over Husene. Ukendt med de røde Tegltages Liv og kække Rejsning, næsten fladtrykt for at Tørven ikke skulde glide ned, fulgte det som i en Døs Omgivelsernes Bud, sneskjult om Vinteren, graasort og trykkende i Vaar og Høst, blot i den korte Sommertid klædt med Grønsvær og Blomster. Paa Afstand set lod det Byen glide i Et med det omgivende Landskab, kun Kirken meldte, at der rørte sig Menneskeliv under Jorddækket.

Men Beboerne var tilfredse med denne Form for Tag. Det var holdbart og lunede ypperligt. Paalideligt som en Almanak forkyndte det Aarstidernes Vekslen, det øgede Beboernes Græsgang (Fig. 138—139), og man vidste at fortælle om, hvorledes slige Tage under en Belejring vilde kunne redde Byen ved at holde dens Kvæg i Live². Ogsaa mod Lynnedslag værgede disse Tage, hvad ikke kunde undre, thi Urterne deroppe var forlenede med lønlige Kræfter. Allerede Aar 1218, da Kong Hakon Hakonsöns Moder, Inga, skulde aflægge Jærnyrd som Bevis for sin Søns ægte Herkomst, havde man givet hende Anvisning paa det simple Husraad blot forud at gnide Hænderne med det Græs, der voksede paa næsten Hvermands Hustag i Bergen. Det kunde hindre det glødende Jærn i at brænde Hul. Konge-

Fig. 138. Huse i Bergen i det 16de Aarhundrede med græssende Faar paa Taget.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

moderen forsmåede imidlertid Raadet, og til Løn gjorde da Gud i sin Miskundhed et stort Jærtegn. Thi da hun i Kristkirken i Kongens, Ærkebispens, Jarlernes, Bispenses og mange andre Stormænds Nærværelse atter fik Bindet løst fra sin Haand, viste det sig, at den aldeles ingen Skade havde lidt. Ja alle, der saa

Fig. 139. Der skæres Hø paa Hustaget. Østerø (Færøerne) 1898.
(Efter Daniel Bruun.)

den, sagde, at den nu endog var meget fagrere, end da hun greb med den om det glødende Jærn¹.

For de aller ypperste Bygninger i Bergen faldt Valget dog svært i det 16. Aarhundrede. Modsatte Hensyn drog i modsatte Retninger. Malende er dette udtrykt i Slottets (Fig. 140) uafbrudte Ombytten af Hat. Lensmanden Jørgen Hanssøn opførte 1516—23 Hovedbygningerne paa Bergenhus og gav

dem Tegltag, medens Udhusene naturligvis tækkedes med Græstørv. Men i Aarene 1566—67 fik det store Taarn atter Tørvetag, der dog 1578 ombyttedes paany med Tegltag. Under Christian IV byttede Taarnet i Løbet af 14 Aar ikke mindre end tre Gange Hat. Aar 1622 skulde det dækkes „med et lavt Tag, med Næver og Jord belagt paa norsk Vis“. 1624 befalede Kongen at tække hele Slottet med Tegltag. Men 1636 befalede han atter at

tække det „saa vidt ske kan, uden Ildebrandsfare, med Jord paa norsk Vis“¹.

I Stockholm forfulgte Johan den Tredje mærkeligt nok ikke disse Tage med den Iver, som han havde udfoldet overfor deres nærbeslægtede, Træbygningerne². Endnu længe efter vedblev derfor Birkebarkstage med Græstørv at være i Brug i Hovedstaden³ (Fig. 141). Tagsten synes ikke at have fundet videre Udbredelse; Rigmænd, der havde Raad og Lyst til en kostbarere

Fig. 140. Bergenhus, henimod Aar 1600.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

Tagbeklædning, anvendte derimod i større Maalestok end i nogen anden nordisk By Kobbertage, Landets egen Frembringelse⁴.

Danmark besad i Straatagene en Tagbeklædning, der havde Aarhundreders Hævd og Befolkningens fulde Kærlighed for sig. De var kølige om Sommeren, lune om Vinteren, ikke vanskelige at opsætte, og Halm og Mønningstørv⁵ havde man altid ved Haanden. Men Ulykken var, at de paa Grund af deres Brandfarlighed ikke egnede sig til Anvendelse i Byer. Regeringen forbød dem derfor, men dermed var Sagen langtfra afgjort.

Et Punkt som dette viser os bedst, hvilken Fare Historikeren løber ved at slutte fra den lovbefalede til den virkelige Tilstand.

Efter Lovbudene at dømme skulde der ikke kunne findes et Straatag i nogen dansk Købstad efter Aarhundredets Midte; i Virkeligheden vrimlede der af dem allevegne.

Et Par enkelte Træk vil være nok til at oplyse os om Forholdene. Aar 1496 opfordrede Kong Hans Borgerne i Viborg til at ombytte Straatagene med Tegtag¹. Aar 1569 var man ikke kommen videre, end at der efter en voldsom Ildebrand, hvorved en stor Del af Byen var bleven lagt øde, atter blev tækket med Straa, uagtet Hvermand vidste, at det især var Straatagene, der havde bidraget til at forplante Ilden. Frederik den Anden kom

Fig. 141. Faar og Svin paa Græstørvtag.
(Efter Olaus Magnus.)

til og befalede, at alle Straatage straks skulde fjernes og ingen senere driste sig til at opføre saadanne². En halv Snes Aar efter indrømmes det i et Kongebrev³, at hvad Kongen har befalet, „ikke er sket og heller ikke at kunne ske saa snart“; der gaas derfor paa Akkord med Borgerne om, at de hvert Aar skal omlægge nogle Tage. Aaret efter maa denne kongelige Befaling forkyndes paany⁴; hundrede Aar efter, 1668, staar man ganske paa samme Punkt som forhen⁵.

Aar 1546 fik Aarhus Tilhold om at lade alle Byens Huse, af hvad Slags nævnes kunde, være tækkede med Tegtag; enhver, der overtraadte Befalingen, skulde bøde 40 Mark til Kongen og 40 til Byen⁶. Femten Aar efter fik Overtræderne Lov til „at

vente til Foraaret“, da Stenene saa ganske sikkert skulde komme fra Holland¹.

Efter gentagne Advarsler blev endelig Aar 1561 de sidste Straatage udryddede i Odense²; otte Aar efter var de der igen, og Kongen gør i sin Harmes Borgemestre og Raad ansvarlige for al den deraf muligt opstaaende Skade³.

I Helsingør brast endelig Kongens Taalmodighed, og han gav Befaling til, at hvis der endnu fandtes noget Straatag efter Pintsedag 1580, skulde der rives Hul deri og Ejeren straffes for

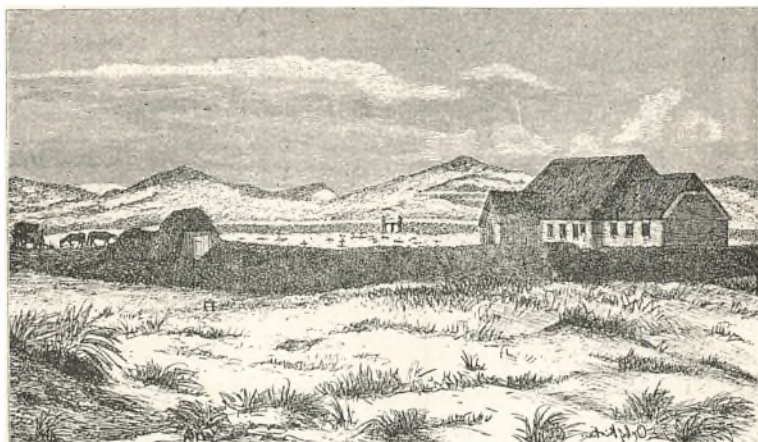

Fig. 142. Danmarks sidste Landsbykirke med Straatag. Oksby Kirke paa Nørrejylland's Sydvestspids.

(Efter Tegning af C. Peters.)

Ulydighed⁴. Aaret efter maatte der fremdeles indrømmes de sendrægtige „nogen Tid og Respit“⁵.

I København laa paa saa synligt et Sted som lige overfor Hovedindgangen til Frue Kirke og Genbo til Bispegaarden endnu 1597 et Hus med — Straatag⁶. Aar 1554 havde Kongen forbudt, at der maatte findes Skorsten eller Ildsted i straatagt Købstadhus. Omtrent 30 Aar efter var Tilstanden i Ribe den, at ikke blot saa godt som alle private, men ogsaa de offentlige Bygninger havde Straatag. Alle Embedsboliger i Byen havde det forbudne Tag, lige fra Bøddelhuset og det gamle Raadhus til Præsteresidenserne, ja Bispegaarden, som — Kongen selv vedligeholdte⁷.

Disse Eksempler kunde forøges i det uendelige. De her anførte er tilstrækkelige til at vise den haardnakkede, aldrig trættede Modstand. Under saadanne Omstændigheder kan det ikke undre at høre, at ikke blot enkelte Byporte, Landsbykirker, ja endog Købstadkirker i Danmark var straatakte¹, men at selv tre af Sveriges berømte Domkirker, Strengnäs, Vesterås og Linköping², i lange Tider maatte nøjes med saa tarveligt et Dække.

Maalestokken for, hvor besværlig Kampen mod Straatagene har været i Danmark, ligger i selve dens Varighed. Endnu i Aaret 1825 maatte Kancelliet indrømme en yderligere Frist til deres Fjernelse³. Aar 1817 var alle Huse i de mindre Gader i Ringkøbing straatakte, og det samme gjaldt om Side- og Baghusene i de større⁴; i Thisted holdt Straatagene sig langt op i det 19de Aarhundrede⁵; i Maribo forsvandt de først ved Branden i Aaret 1832⁶. Der har hørt halvfjerde hundrede Aar og tretten Kongers Vælde til for at fortrænge Straatagene fra de danske Købstæder.

Bjælkevægge og Birketag, Bindingsværk og Straatag, hvilke glimrende Betingelser for en Ildløs! Alt var som lagt til Rette for Ildebrande, og de udeblev ikke. Med punktlig Regelmæssighed hærgede de alle Nordens Byer, prædikende paa deres Vis imod den ubesindige Byggemaade, udrensende og befriende for al det Smuds og Smitstof, som Beboerne havde opsamlet til den næste Pest. Ildebrandene var strenge Læremestre, frygtede og forbandede som saadanne, men ikke desto mindre Tidens sande Velgørere.

Det maatte give et ganske eget Blik paa Livet, saaledes at vide sit Hjem efter al Sandsynlighed fordømt til at lægges i Aske mindst én Gang i Ens Levetid. Virkningen af disse og lignende Forhold lader sig ogsaa spore i Tidens Tankegang i det hele, ligesom deres Indflydelse er umiskendelig i Datidens Lyst til at anbringe Formuen i let reddelige Ting. Et Par Eksempler vil anskueliggøre Tilstanden.

I Tiaaret 1540—1550 afbrændte helt eller delvis følgende

Byer: Aarhus¹, Upsala², Varbjerg³, Vejle⁴, Aarhus (for anden Gang)⁵, Linkøping⁶, Aahus⁷ og Maribo⁸.

I det følgende Tiaar var der ikke mindre end tre store Ildebrande i Stockholm⁹, og desuden hjemsogetes Strengnäs¹⁰ samt Aarhus¹¹ for tredje Gang.

1560—1570 afbrændtes under Syvaarskrigen saa godt som alle de Byer, hvortil den naaede, men desforuden hærgede Vaadeild Nykøbing paa Mors¹², Bergen¹³, Viborg¹⁴, Arboga¹⁵, Ørebro¹⁶, Vesterås¹⁷ og Bogense¹⁸.

Fig. 143. Ildebrand.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

I de ti følgende Fredsaar brændte store Partier af: Vesterås¹⁹, Enkøbing²⁰, Upsala²¹, Bogense²² og Ribe²³.

Fra 1580 til 90 rasede omfattende Ildebrande i: Bergen²⁴, Skien²⁵, Mariager²⁶, Marstrand²⁷ og i Bergen²⁸ nok en Gang. I Aarhundredets sidste Tiaar endelig ødelagdes helt eller delvis Varde²⁹, Vejle³⁰, Maribo³¹, Trondhjem³² og Roskilde³³.

I Løbet af 60 Aar var altsaa 36 Købstæder for en stor Del nedbrændte og flere af disse ikke mindre end tre Gange.

Lige overfor denne truende Brandfare havde Datiden kun lidet eller intet at stille op. Sprøjter brugtes ikke³⁴. De eneste Slukningsmidler, man anvendte, var at øse Vand af Spande paa Ilden og i Nødsfald nedrive Nabohusene, for saaledes at hindre

Udbredelsen. Det var derfor i enkelte Byer befalet at have i den varme Aarstid fyldte Vandkar staaende paa Gaden¹, ligesom ogsaa at have Læderspande, Stiger og Brandhager i Orden. Uhensigtsmæssigt nok laa i Helsingør² og København³ Læderspandene under Laas og Lukke paa Raadstuen, i Aalborg derimod skulde Hvermand selv have dem i Beredskab⁴.

Et Betryggelsesmiddel mod Ildbrand og dens Følger, som hin Tid endnu ikke kendte, var Brandforsikring i moderne Forstand. De første famlende Forsøg paa at oprette en Slags Fælleshjælp lod sig vel hist og her spore, saasom i den Vedtægt, at Naboer skulde hjælpe den skadelidte med lidt Tømmer og Halm til Husets Genopførelse, eller at den, hvis Hus var blevet nedrevet for at standse Ilden, skulde have Godtgørelse af Byen⁵. Mere kraftigt og maalbevidst var der blevet taget fat paa Sagen indenfor enkelte „Gilder“ og Lav, der paabød at hjælpe den skadelidte Broder. Men Ulykken var, at naar det meste af en By brændte, hørte næsten enhver „Broder“ til de skadelidte. Hjælpen udeblev altsaa just i de Tilfælde, hvor man haardest trængte til den. Som Regel kunde man gaa ud fra, at hvad der ved større Ildbrand blev Luernes Roy, var erstatningsløst tabt. Til enhver Tid paa Døgnet stod saaledes hver enkelts hele Velværd paa Spil.

Intet Under derfor, at en Ildløs bragte hele Byen i Oprør. Paa Raabet „Brand“ klemtedes der med Kirkeklokkerne, alle opgav, hvad de havde for, og fik lutter nye Pligter. Ifølge de københavnske Bestemmelser⁶ skulde saaledes Tømmerne, Murerne og alle Søfolk øjeblikkeligt møde paa Brandstedet, sætte Stiger til og fra det brændende Hus eller Nabostedernes Tag med Brandhager søge at berøve Ilden Næring. Rodemesteren og Vagtskriveren skulde løbe efter Læderspandene paa Raadhuset; Beboerne i Gaden, hvor Ilden var, skulde skaffe Vand, de, der havde Brønde, blot vedblive at hisse op, Resten trille Ølkar ud til Fylding og hjælpe at lange Spande. Oldermændene for Vognmændene skulde løbe rundt og tilsige hele Lavet til at møde for at køre Vand; alle øvrige Borgere skulde samles bevæbnede, en Del stille paa Torvet, Resten ile til Portene og Vol-

den for at afværge alskens Fare, hvis Ilden muligvis skulde vise sig at være paasat, maaske af udlændiske Mordbrændere eller lignende, af hvem man kunde vente alt. Kun Kvinder og Børn var der ingen Brug for, de havde at holde sig fra Brandstedet eller tage Skade for Hjemgæld. I Aalborg var det dog kun forment Kvinder med Kaabe paa at møde ved Ildløs, rimeligvis fordi denne Dragt muliggjorde Bortbæren af Tyvekoster eller dog antydede, at de ikke vilde lange Vand. Indfandt nogen sig saaledes klædt, skulde Kaaben være forbrudt og bringes paa Raadstuen¹. Kvindernes naturlige Plads var ogsaa ved Hjemmet for at passe paa Børnene og i Tide udbære, hvad der kunde reddes, hvis Ilden nærmede sig.

Al den Uro, Forvirring og Nød, som en saadan Ildløs gav Anledning til, naar den fik Lov til at brede sig og endte med at lægge den halve eller hele By i Aske, blev naturligvis yderligere forøget, naar den opstod en Vinternat, medens alle sov, og Mørket paa Gaderne umuliggjorde hver Ordning og Ledelse, og maaske tilmed Fjorden eller de nærmeste Vandsteder laa tillagte med Is. Under saadanne Forhold udbrød Ildbranden i Bergen 1589²; og en paafaldende Mængde af de øvrige større Ildsvaader; alle de tre bergenske f. Eks., opstod i det mindste ved Vintertide. Udsigten til at redde Indboet blev under slige Omstændigheder meget forringet, medens Nøden blandt de husvilde maatte blive dobbelt følelig.

Tidens Hjælpeløshed og Rædsel overfor disse Farer maler sig blandt andet i den stadige Frygt, hvori ikke blot Befolkningen, men Regeringen tillige svævede for hemmelige Mordbrændere. Tre Gange udstedte den danske Regering Befaling til Byerne om at vogte sig for saadanne og holde Stadens Stakitter i Orden samt altid have Vand staaende til Rede³. Og et Skær af slige Øjeblikkes hele Uro og uhyggelige Betagethed trænger ind i selve Lovbestemmelserne og gør disse til et levende Billede af den Lovløshed, de skulde bekæmpe. Hvor heftig og uklar er ikke den Bestemmelse, at hvo der hjælper til med en Brandhage uden først at være „raadet dertil af dem, der har Forstand“, er dødsens. Og hvilken Vildskab flammer der ikke i det

Bud, at den eller de, ved hvis Uforsigtighed Branden er opstaaet, „straks uden al Naade skulle kastes ind i Ilden efter Privilegiernes Lydelse“¹. At det ikke har været Spøg med saadanne Bud, faar man et Indtryk af ved at høre, at den Mand, i hvis Hus Ildbranden i Aarhus 1541 begyndte, blev gjort æreløs, og først fik sin Ære igen, da den, der var Skyld i Ildens Opkomst, var bleven henrettet².

Saa vel i Danmark som i Sverige var i det mindste Regeringerne

Fig. 144. Passage i Engelsgaarden paa Tyskebryggen i Bergen.
(Efter Koren-Wiberg.)

fuldstændig klare over, hvad der bar Hovedskylden for de hyppige og ødelæggende Ildbrände. I Stockholm søgte man derfor at udrydde Træhuse, i Danmark Straatage. Men, som ovenfor set, stod Norge udenfor disse Bevægelser. Forholdene i Landet egnede sig ikke for Opførelsen af Stenhuse. Omvendt kunde dog hver forstaa, hvor brandfarlige tæt sammenbyggede Bydele, som f. Eks. Bergens Tyskebrygge, var (Fig. 144). Man anvendte da et Middel, der var lige saa virksomt som hine og,

gennemført som det blev med nogenlunde Kraft, har ladet Norges Byer være banebrydende i Norden for et yderst vigtigt Fremskridt.

Midlet bestod simpelthen i at gennemskære Byerne med aabne, ubebyggede Striber, „Almenninger“, som de kaldtes, for saaledes at sætte Grænser for Ildens Udbredelse og i værste Fald indskrænke den til et enkelt Kvarter. Det var Bergen, der gik i Spidsen. Her havde dette Middel allerede været anvendt i

Middelalderen; men gode Tider havde ladet dets Betydning delvis gaa i Glemme, da Ildebranden 1561 atter skræmmede Befolkningen op. Regeringen paabød straks Oprettelsen af nye, forsvarlige Almenninger og tilbød Kronens Grunde til Hjælp hertil eller som Vederlag for dem, der maatte miste deres egne¹. Men næppe var Faren omme, førend Ordningen mødte Modstand, og alt synes at være blevet ved det gamle².

Men saa kom Ildebranden 1582 og syv Aar efter en ny lige-saa voldsom. De førte et kun altfor tydeligt Bevis for Tilstandens Uholdbarhed, og denne Gang blev Regeringens Foranstaltninger ikke helt til tomme Ord. Selv om vi ikke tør forudsætte, at dens Plan med Almenninger indtil 38 Alen i Bredden blev fuldstændigt gennemført³, saa kunde dog Bergen efter den nye Ordning opvise aabne Pladser og brede Gader i et Antal, der langt overgik de øvrige Byer i Norden.

I Marstrand⁴ og Trondhjem⁵ anvendte Regeringen ganske den samme Fremgangsmaade og paabød efter de derværende store Ildebrande Anlæg af Almenninger og Udvidelse af Gaderne. I Trondhjem befaledes det saaledes at gennemskære Byen med to Hovedaarer, hvoraf den ene skulde være endog 42 Alen bred. Hvor meget af dette, der er blevet gennemført, er vanskeligt at afgøre; utvivlsomt er det, at der herved angaves den Retning, hvori den senere Udvikling er gaet. Trondhjem udmærker sig nu til Dags ved Hovedgader med en Bredde af 50—60 Alen⁶.

Vi har betragtet Købstadboligernes Vægge og Tage, vi skal endnu kun dvæle lidt ved et Par ejendommelige Enkeltheder i deres Ydre.

Hvad der ved disse Huse sikkert vilde have gjort et kun lidet tiltalende Indtryk paa et Nutidsmenneske, var deres Vinduer. Smaa, blyindfattede, halvt uigennemsigtige, stundom vistnok med en Bukkel i det grønne Glas som Bunden paa en Flaske, stirrede de en dorskt og fængselsagtigt i Møde (Fig. 145). Og dog udgjorde netop Vinduerne Tidens Stolthed. De udtrykte et af de

største Fremskridt, som hin Slægt havde gjort, angav Afstanden mellem Forfædrenes fattige Kaar og denne Tids næsten ængstelig vidt drevne Overdaad.

Thi man behøvede ikke at gaa langt tilbage for at træffe en Tid, da alt dette var ukendt. Dengang var Vinduesruderne i Købstadboliger af Skind, Papir eller Horn, eller manglede ganske, ider Vinduet kun bestod i en Trælem¹. Det var i hine Dage,

Fig. 145. Vinduesruder med Bukkel.
(Efter Jost Amman 1568.)

at man havde fremhævet det som et særligt Tab ved Roskilde Domkirkes Brand, at Kirkens Glarvinduer gik i Løbet². Det var Minder fra hin Tid, naar en Præst i København endnu i Aaret 1521 i sit Testamente bestemte, hvo der efter hans Død skulde være Ejer af hans Glarvindue³.

Siden da havde Forholdene forandret sig. Glasruder var nu blevne almindelige, det 16de Aarhundrede havde ogsaa paa det rent ydre Oplysningens Omraade set Folket tage Arv efter Kirken. Her som andet

Steds forholdt Skandinavien sig blot modtagende. Omvæltningen skyldtes ikke Folkets egen Opfindsomhed, det var de dalende Priser paa Glas i Udlandet, hvorfra det hentedes, der muliggjorde den storartede Forandring.

Men derfor var den lige velkommen. Og ingen, der mindedes hin Tid, da han som lille havde siddet om Vinterdagene i Mørke eller højst bag en blind Rude, kunde være saa sløv, at han jo ikke nu mangan Gang kvægedes, naar det gennemsigtige Glar

tillod at se, hvad der foregik derude, eller naar Solstraalerne ikke længere prellede af som fordem, men brydende sig og spillende i alle Farver forvandlede Ruden til Diamant og gød sig i en gylden Strøm ind over Gulvet.

Det var klart, at hvo der kunde, vilde gerne være med til denne Forbedring. I Begyndelsen var det naturligvis kun de færreste, der havde Raad til at anskaffe sig disse paa engang

kostbare og skøre Sager; men Udviklingen skred frem med rivende Hurtighed. Det er ikke uden Interesse at lægge Mærke til enkelte Trin i denne Fremgang. Aar 1510 hører vi om, hvorledes Dronning Kristine paa sin Gaard i Odense lod sætte en ny Papirsrude; et „loghvindu“ omtales samme Steds, dervistnok maa forstaas som en slet og ret Luge¹. Endnu i Aaret 1554 befalede Christian den Tredje, at der paa den nybygte Fløj af Københavns Slot kun skulde sættes Glasruder i „en Part“ af Vin-

Fig. 146. En Glarmester.
(Efter Jost Amman 1568.)

duerne, altsaa ikke i dem alle². I Slutningen af Aarhundredet endelig var det en yndet Aftenfornøjelse, saavel i København³ som i Viborg og Ribe⁴, at slaa Ruder ind hos Folk, og selv Bøddelens Hus i Helsingør var forsynet med Glasvinduer⁵. Aar 1549 fandtes der tre Glarmestre (Fig. 146) i Ribe, Aar 1591 det dobbelte Antal⁶. Et lille Træk fra England vil vise os, at den vesteuropæiske Udvikling ikke var stort fremmeligere end den nordiske. En fransk Rejsende, der besøgte Landet under Dron-

ning Elisabeths Regering, optegnede som værd at bemærke, at i engelske Byer var Købmandsboligerne forsynede med Glasruder ikke blot i Stuen, men ogsaa i de øvre Stokværk ¹.

Priserne paa Glas sank i lignende Forhold. Aar 1505—10 havde i Odense Prisen for en lille Glasrude været 3 Kroner i Nutids Penge ². Aar 1518 betaltes i Bergen 6 Glasruder med lidt over 3 Lispund Smør ³. Men allerede Aar 1577 kunde til Kronborg Slots Opførelse hver enkelt lille Rude leveres til 37 Øre (3 Skilling) ⁴, en Pris, der ganske vist kun tilsyneladende stemmer med Nutidens, idet Pengenes Købeevne dengang var langt større, men som dog ikke længer udelukkede Glasruders almindelige Brug. I England regnedes ved Aar 1580 Glasvinduer og Lukker af gammeldags Fletværk for omtrent lige dyre ⁵. Forhen var alt Vinduesglas til Norden blevet forskrevet fra Udlandet. Aar 1576 kunde Frederik den Anden købe et større Parti, der var tilvirket i Landet selv, hos Sten Bille i Skaane ⁶. Senest Aar 1591 begyndte indenlandsk Tilvirkning af Vinduesglas i Sverige ⁷. I Aarhundredets Begyndelse havde en Glasrude, selv om den var baade grøn og buklet, været en Prydelse; Aar 1576 kunde Johan den Tredje vrage et helt Parti Glas, der var bestilt til Stockholm Slot, men formentlig ikke vilde tage sig ud, og istedetfor forlange alene af det fine, klare, franske Glas ⁸.

En Virkning af Glasrudernes Indførelse, som dog i dette Aarhundrede næppe naaede synderligt ned til Købstadboligerne, men mest indskrænkede sig til Slotte og enkelte Herregaarde, var Vinduernes stærke Tiltagen saavel i Størrelse som i Antal. Denne Trang til mere Lys, som med stigende Kraft har gjort sig gældende lige siden hin Tid og indtil vore Dage, var simpelt hen betinget af Glassets nye Anvendelse. Den lader sig spore i alle Frederik den Andens og Johan den Tredjes Byggeforetagender, den fik et tydeligt Udtryk i Johan den Tredjes Befaling, da han agtede med sit Hof at tage Ophold i Enköping: Vinduerne i de dertil fornødne Borgerhuse skulde forinden Kongens Ankomst gøres større, saa at Stuerne kunde faa det tilstrækkelige Lys ⁹.

Det kunde ligge nær af de her meddelte Træk at slutte, at alle Købstadboliger inden det 16de Aarhundredes Udgang var forsynede med Glasruder. En saadan Antagelse vilde dog sikker

være forhastet. Mangel paa Raad og stædig Fastholden ved gammel, nedarvet Skik skabte vistnok en Del Efternølere. Faren for at faa de nymodens Ruder slaede ud ved Uforsigtighed eller ved Kaadhed kunde vel ogsaa gøre mangen betænkelig; og skulde man, som Forholdene bød, have Skodder for Glasvinduene ud imod Gaden, svarede det jo til, at man maatte anskaffe dobbelt Besætning, baade Træ- og Glaslukke, en ikke

ringe Forøgelse af Udgiften. Vi træffer da ogsaa lige til det sidste Vinduer af gammeldags Slags, blotte og bare Træluger. Saadanne maa der vel menes, naarder f. Eks. i et Hus i Ribe, der havde lidt Overlast, siges, at der var Skrammer i det ene Vindue¹, eller naar en Mand i Bergen klagede over, at en anden „havde hugget og stunget i hans Vinduer“². Og vi kan vistnok gaa ud fra, at de fleste Butiksvinduer bevarede den gamle, hensigtsmæssige Form: en Træluge, der, slaet ned, sædvanligvis tjente som

Fig. 147. En Glasmaler.
(Efter Jost Amman 1568.)

Disk — Køberen stod udenfor paa Gaden — og, naar den lodes til, tydeligt nok angav, at nu var Butikken lukket.

En Skik, som Glasruderne ved deres Fremkomst affødte, men som senere tabte sig, var den at indbrænde, male, eller ligefrem indsætte med forskelligtfarvet Glas Aarstal, Navne og Figurer i Ruderne (Fig. 147). Den brogede Blanding, hvorom Glarmesterens Skilte endnu bærer Vidne, var den Gang en Opgave, der hyppigt kunde falde for i det virkelige Liv, en Prøve, saavel paa

Fig. 148. Den af Skomagermester Jens Pedersen 1583 til Skomagernes Lavshus i Odense skænkede Glasrude med Billeder af ham og hans Hustru.
(Odense Museum.)

Mesterens Kunstfærdighed som paa Ejerens og hans Venners Rigdom og Smag¹. Det synes at have været Skik at anvende slige Ruder som Gaver ved Bryllupper eller ved Rejsegilder,

naar det nye Hus indviedes¹. Som en Slags Glasbuket mindede de efter Evne om Giveren, ja viste endog stundom hans Billed, Vaaben eller Navnetræk. Et af de ypperste Eksempler paa denne Skik afgiver den endnu i Odense Museum bevarede Rude (Fig. 148), som Skomagermester Jens Pedersen Aar 1583 skænkede til Skomagernes Lavshus i samme By. Foroven ses han og Hustru baade hver for sig og samdrægtigt siddende sammen. Midtvejs vises hans Værksted, hvor han arbejder tilligemed Svend og Dreng. Alle tre er iførte Pibekraver, han som Husherren har tillige Hat paa. Til højre og venstre endelig ses begge Ægtefæller i fuld Figur og Værdighed, hun højtidsklædt og med en Vinkande i Haanden, „gangende fra Borde“ ved Fest; han væbnet med Spyd som Medlem af Byens Borgervæbning. For

Fig. 149. Malet Rude fra en Stue i Haslöv i Skaane. (Nordiska Museet i Stockholm.)

Fig. 150. Glasmaleri i en Rude fra en Stue i Haslöv i Skaane. (Nordiska Museet, Stockholm.)

oven og nedan er Engle anbragte, underst Navn og Aarstal (Fig. 149). En righoldig Samling af malede Ruder, mest dog fra en noget senere Tid, findes baade i Bergens og i Stockholms Museer, indsamlet især fra Bøndergaarde, hvor Skikken er naaet hen, men atter gaaet af Brug i Løbet af de sidste trehundrede Aar (Fig. 149—151).

En Mangel havde dog Glasvinduerne i Sammenligning med de gammeltdags Træluger: delod sig kun vanskeligt lukke op. Ganske vist kunde man have Hængsler og Kroge paa dem ogsaa, men hvo vilde udsætte dem

Fig. 151. Glasmaleri i en Rude fra en Stuc i Haslöv i Skaane.

(Nordiska Museet, Stockholm.)

Lufts Bekostning. Men udadtil skabte de et Savn, der netop ved Siden af de mange, nys erhvervede Goder blev dobbelt føleligt.

for den forøgede Fare ved at lade dem hænge ud over Gaden med al dens Færdsel. Og lukkede en uøvet Haand dem i med det fra Trælugerne vante kraftige Tag, skulde nok alle Ruderne klirre ned med detsamme. Nej, simpel Forsigtighed bød at have dem spigrede forsvarligt til. Indadtil medførte disse nye Forhold en Ulempe, som vi senere nærmere skal gaa ind paa: Stuernes forøgede Lys købtes paa den friske

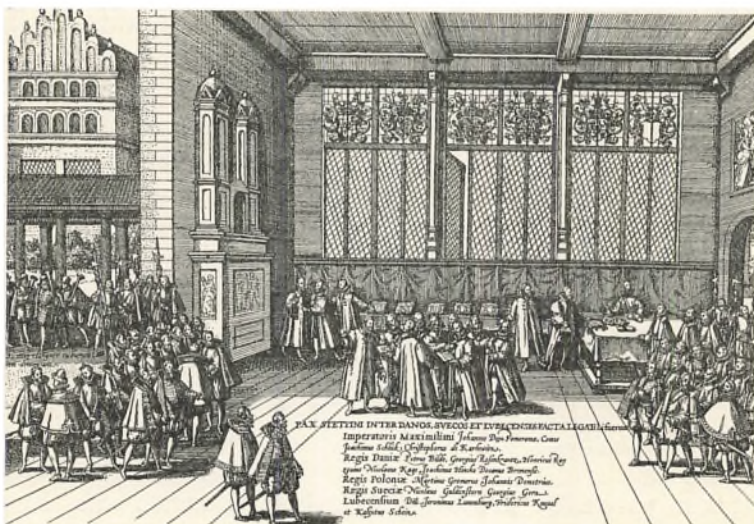

Fig. 152. Ruder med malede Vaaben for oven. Fredsmødet i Stettin 1570.

(Efter Stik af Kaspar Ens.)

Hvad hjalp det, at man nu med lukket Vindue kunde se alt, hvad der foregik lige udenfor? Maaske det mest seværdige netop foregik oppe i Gaden, og det var man helt afskaaren fra, thi Vinduet lod sig jo ikke som tidligere lukke op.

Dette Savn lod der sig imidlertid raade Bod paa, og den Udbredelse, som Hjælpemidlet fandt, viser bedst, hvor almenyndet det blev. Man kunde jo anbringe Glasvinduene ikke blot paa Vægfladen, men tillige paa Husenes taarnlignende Fremspring (Fig. 153). Og fandtes der ingen saadanne, kunde de efterlignes enten ved lige-frem fra Grunden af at opføre en Udbygning, eller lettere ved at gøre Vinduet selv til en Udbygning, anbringe det som en halvt fremstukket Kurv, et indeklemt Dueslag, et udhængt lille Hus med Ruder til alle tre Sider (Fig. 154 og 155). Fra disse fremskudte Stillinger kunde man iagttage alt; som fra en Bastion var man istand til, selv dækket, at bestryge hele Gaden til begge Sider.

Under det fælles Navn „Karnapper“ mylrede da disse Ud-

Fig. 153. Hus med Karnap i Horsens.
(Efter Tegning af G. Achen.)

bygninger frem. Ikke som om de tidligere havde været ganske ukendte; Retten til at udstyre Købstadhuse med Taarne var gammel¹. Men forhen havde de hørt til Undtagelserne og som oftest

Fig. 154. Stenbodgade i Ribe.
(Efter Fotografi af Bodil Hauschildt.)

tjent andre Øjemed, hyppigt maa ske kun indesluttet en Trappe eller deslige. Nu blev de almindelige og forekom i alle Størrelser lige fra store, grundfaste Hjørnestuer — „den 29. Juli 1564 var jeg Professor Hans Frandsens Gæst i hans høje Karnap“, skriver Absalon Pedersøn om sin Københavnstur² — og lige ned til de mindste Ud-hængsskabe, der kun kunde huse en fremrakt Overkrop med et Par spejdende Blikke. Navnet paa en enkelt Karnap, der fandtes paa Kalundborg Slot, blev betegnende for hele Slægten, den kaldtes for „Glarborg“³. Fælles for dem alle var, at de gav Husene et højst uregelmæssigt Ydre. For Københavns Vedkommende faldt deres Blomstringstid fra Midten af det 16de Aarhundrede til Aaret 1693, da det forbødes fremtidigt at bygge Karnapper og Udvinduer, efterdi „de vanhelde Husenes

tjent andre Øjemed, hyppigt maa ske kun indesluttet en Trappe eller deslige. Nu blev de almindelige og forekom i alle Størrelser lige fra store, grundfaste Hjørnestuer — „den 29. Juli 1564 var jeg Professor Hans Frandsens Gæst i hans høje Karnap“, skriver Absalon Pedersøn om sin Københavnstur² — og lige ned til de mindste Ud-hængsskabe, der kun kunde huse en fremrakt Overkrop med et Par spejdende Blikke. Navnet paa en enkelt Karnap, der

Zirlighed og ere Naboerne ofte til Præjudits¹. Nu er de fleste gammeldags „Udvinduer“ forsvundne fra de danske Byer. Kun i Tønder faar man endnu et nogenlunde levende Indtryk af, hvorledes Skikken har virket i sin Velmagt (Fig. 156).

Det er ikke usandsynligt, at den tiltagende Brug i 16de Aarhundrede af Karnapper og Udvinduer har for en Del indskrænket den tidligere Lyst til fremspringende Bislag over Indgangsdøren. Saadanne spærrede jo Udsigten til den ene Side fra de

Fig. 155. Hjørnet af Sønderportsgade og Puggaardsgade i Ribe.
(Efter Fotografi.)

nye Udkigsrum. Lysten til at nyde frisk Luft paa en Bænk i det Frie og faa sig en Passiar med Venner og Bekendte, dergik forbi, var dog den samme som forhen.

Man synes da at have styret midtstrøms

Fig. 156. Gade i Tønder.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

mellem de to Hensyn og paa moderne Bygninger indskrænket Bislagets Tag og Sidevægge til det mindst mulige, men sam-

tidigt ladet dets to hyggelige Bænke brede sig og syne des mere. Intet Bislag fra det 16de Aarhundrede har, saa vidt vides, holdt sig til vor Tid. De var jo alle af Træ og stærkt udsatte for Vejr og Vind. Derimod staar endnu baade i Danmark og Sverige enkelte af de solide Endestykker af Sten, hvormed man den-

Fig. 157. Det nu nedrevne „Kong Hans's Hus“ i Aalborg. Efter Akvarel af Nay i Nationalmuseet. Bænke-Endestykkerne, med Indskrift og Aarstal (1521) ses mellem Træet og Trappen.

gang og senere afsluttede Bænken udefter (Fig. 157 og 158). Gemytligt anbragte langt ud paa Fortovet og spærrende Færdselen, paastaar de som de gamle Træer ved deres Side, at her gaas der ikke. Fig. 159 og 160 viser saadan et Par Bænkeendestykker i deres Vinterhvile og deres Sommeranvendelse.

En egen Højhed fik baade Bislagets Tag og Sæde, naar Huset efter nyeste Mode var forsynet med rummelig Kælder, saa at en Stentrappe førte op til Husdøren. Heroppe sad man hævet

over Gadens Plø-
re, ikke allemands
og oversprøjtet af
hver Rytter, Ga-
dehund eller for-
bivraltende Ko-
flok. Herfra hilste
man kun nedad.
Men Højheden
var købt paa Be-
kvemmelig-
hedens Bekost-
ning. Thi Bænke-
pladsen heroppe
var ifølge Sagens
Natur og Trappe-
stenenes Bredde
temmelig snæver
(Fig. 161). Kunde
hænde, at man i
Mangel af bred
Fladsten foroven

Fig. 158. Morten Skinders Hus i Vadstena.

Fig. 159. Kirkestræde Nr. 112 i Køge.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden II

endog fik nøjes
med selv at
sidde blot paa
øverste Sten-
trin. Sligt pas-
sede egentlig
ikke. Kom saa
hertil, at maa-
ske Kælderne
paa hver Side
krævede over-
bygget Kælder-
hals med Luk-
ke, og at Sand-

Fig. 160. Bænke foran Døren i Kirkestræde
Nr. 112 i Køge.
(Efter Fotografi af Kr. Hude)

Billedet, følgende den gamle Drift til at se og ses, har taget Plads paa Taget af hver sin Kælderhals.

Ind mod Gaarden var de anseligere Boliger stundom udstyrede paa en Maade, der gjorde denne Side af Huset til den hyggeligste. Her var nemlig anbragt en

„Svale“ ud for andet Stokværk. I de firkantede

Gaarde kunde den senere løbe langs tre Længer; dette hørte dog i det 16de Aarhundrede vistnok til de sjældne Undertagelser. Svalen var ret en Afføding af Tømmer-

stens-Indfatning om Dør med Udskæringer vilde ses helt for fuldt at syne, saa blev man tilsidst selv tilovers og maatte trække sig ind, hvor man hørte hjemme. Opgangen til Ellen Marsvins Hus i Aalborg (Fig. 162) synes f. Eks. ikke nogensinde at have været beregnet paa Udsæde. Det er kun Nutids nyfigne Ungdom, der paa

Fig. 161. Fra Brogade i Middelfart.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

bygningerne. Den indtog Rummet mellem Stuens fremspringende Loftsbjælker og det udbygte Tag. Dækkende Bjælkehovederne og med sine fritstaaende Yderstolper støttende Taget, var den paa engang et aabent Rum og dog en Del af Bygningen, udgjorde ligesom Husets opslagne Visir, hvor Luft og Lukke mødtes.

Detsynes dog, som om „Svalen“ i Begyndelsen har haft visse Vanskeligheder ved at trænge igennem. I det mindste har enkelte af de ældste bevarede Bindingsværks-Bygningerbaade i Danmark og i Tyskland ind til Gaarden ikke foroven fremspringende, men lodrette Vægge¹. Denne uhenigtsmæssige Bygge- maade blot ind mod Gaarden — thi mod Gaden har de samme Bygninger fremspringende øverste Stokværk — kunde tyde paa, at de lange, lodrette Stolper i Gaardvæggen heller ikke har været bestemte til at staa blot-

tede for Regn og Slud, men oprindelig har været for en stor Del dækkede af en, maaske tagklædt, langs med Gaardvæggen opført Trappegang. Dette bekræftes ved, at i flere af samme Bygninger findes ikke nogen nu paaviselig Opgang til de øvre Stokværk.

Hvis denne Tydning er den rigtige, faar vi herved tillige et lille Indblik i Trappegangens Tilblivelses-Historie. I de ældste nordiske Huse, der kun var „Stue“, fandtes ingen saadan. I

Fig. 162. Døren paa Ellens Marsvins Hus, opført 1616, i Aalborg.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

„Loftshusene“ af Træ var oprindelig en løs Stige til at trække op med sig, den sikreste Opgang. Senere blev Stigen vel fast og overdækkedes med Tag, men var og blev en udvendig Opgang. Lignende ydre Opgangsmaade synes at have været anvendt i de ældste Stenhuse. Senere ombygtes den med et særskilt Taarn,

Fig. 163. Trappetaarnet i Gaarden i Porsborg i Ribe, opført 1580—90.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

hvori en Art Stenstige i Form af en Vindeltrappe snoede sig op-efter. Denne Form for Opgang var den almindelige i det 16de Aarhundredes Herregaarde og anvendtes ligeledes i Datidens Købstad-Stenhuse (Fig. 163).

Men i de nu stadig almindeligere Bindingsværks Loftshuse var et Taarn med Vindeltrappe baade uhensigtsmæssigt og for dyrt. Man synes da til en Begyndelse at have ladet Opgangen til de øvre Stokværk være en i Gaarden tilsat, lige Trinrække af Træ, rimelig-

vis overbygget med Tag og vel med Tremmevæg. Som en til Bygningen henkørt, dækket Stormstige kunde den vel skaffe den fornødne Opgang. Men den blev først til en Bestanddel af selve Huset, da man fandt paa at lade ogsaa ind mod Gaarden Tag og Loftsbjælker skyde ud, endnu længere end ud imod Gaarden, og danne en hel Gang, og saa under denne Husets udbredte Vinge anbringe en magelig, lige Trappe, lunt liggende, dækket mod Væde. Den lange Gang foroven blev „Svalen“. Som Fuglen

af samme Navn fik ogsaa den sit Bo under Tagskægget. Fig. 164 viser i en og samme Gaard et nogenlunde Billed af denne formentlige Udvikling. Midtvejs, lidt til venstre, ses en Bindingsværks Bygning med lodret Stolpevæg. Til højre i Billedet ses den nederste Del af den Slags blot udvortes Trappeopgange, der i Begyndelsen vistnok anvendtes langs med slige lodrette Vægge.

Fig. 164. Gaardparti fra Snaregade i Randers.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Men til venstre ser man et, vel senere tilbygget, Hus med Svalegang. Indføjet i det ældre med den lodrette Stolpevæg har det afløst dets tidligere ydre Opgang.

De Fremskridt, som Svalen medførte, var betydelige. Den dannede ikke blot, ligesom en Nutids-Korridor, Forbindelsen mellem adskilte Værelser, den var ikke blot en Slags Vægtergang med Indblik og Udkig til alle Sider; men lidt efter lidt blev den naturligt til Kvindernes sædvanlige Opholdssted, saa længe Aarstiden tillod det. Her kunde de langt mere uhindret end paa Bænken ude paa Gaden trække frisk Luft og dog vedblivende

syste med deres Arbejde, herfra kunde Husmoderen holde vaagent Øje med alt og alle lige fra Fjerkræet paa Møddingen til Pigerne i Bryggerset og Børnene, der legede i Gaarden.

Ogsaa Svalen synes at have modtaget en Forbedring ved Vinduesrudernes Indførelse. Allerede Indblikket til de mod den vendte Værelser lettedes betydeligt herved; men selve Svalen nød ogsaa godt af det nye, idet, som det lader, man nu indførte at dække i det mindste Dele af den med Vinduer¹. Træk havde sikkert tidligere hørt til dens Mangler; en gennemsigtig Skærm, maaske indfattet i en Bræddebeklædning til at aftage, maatte kunne betydeligt udvide Tidsgrænsen for dens Brug.

Svalen var de nye Bindingsværks - Bygningers Kælebarn. I det 17de Aarhundrede uddannedes den ofte til i anselige Gaarde at løbe langs med alle Længer. Den tabte først sit Værd og forsvandt, da Husene efterhaanden byggedes

Fig. 165. Slotsgade Nr. 11 i Nyborg.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

flere Stokværk høje og helst af Grundmur. Den afløstes da af en indvendig i Huset opført, firkantet Trappegang, hvori de flade Partier („Reposerne“) endnu svagt mindede om den.

Fig. 165 viser i Baggrunden en gammel Bindingsværks-Bygning, der efter Evne har søgt at holde Trit ogsaa med dette nye. Den har faaet sin tidligere Svalegang tilmuret og omdannet til smaa Værelser. En stejl, indvendig Trappe har afløst den gamle under Svalen.

Et lille Punkt, som vort Blik forgæves vilde have søgt paa Husene i det 16de Aarhundrede, var Husnummeret samt Angivelsen af Gadenavn paa Hjørnerne. Enhver maatte forudsættes at kende Gadens Navn, og Husene havde overhovedet intet Nummer. Den Fordring, at man selv skulde gætte sig til, i hvilken Gade man befandt sig, var, om end man var ganske

fremmed i Byen, dog mindre, end den ved første Øjekast skulde synes. Hovedgaden var jo let at kende, og den hed i næsten alle Tilfælde „Algaden“; „Torvet“ betegnede noksom sig selv. Hvilken der var „Østergade“, „Vestergade“, „Nørregade“ eller „Søndergade“, kunde man overbevise sig om ved at kaste et Blik op paa den nærmeste Vindfløj. „Ved Stranden“, „Aagade“, „Bag Slottet“, „Bag Graven“ o. s. v. gav sig ogsaa af sig selv. Og de fleste efter enkelte Haandteringer opkaldte Gader svarede til deres Navn. Saa var der kun saadanne Betegnelser som

„Bøddelstræde“, „Kattesund“, „Šviegade“, „Skidenstræde“¹ og andre, som man syntes kunde passe paa flere end én; men her maatte det være en Trøst, at selv Stedets

Fig. 166. Skomagerstræde Nr. 7 i Odense.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

Beboere meget hyppigt

benævnedes samme Gade med forskellige Navne. Eftertiden har fjernet denne sidste Vanskelighed ved at kræve et enkelt bestemt Navn for hver Gade. Men selve Navnenes vejledende Værd har tabt sig, fra den Stund man opgav at udlede dem af stedlige Ejendommeligheder. Siden da har Gadenavnene maattet laane sig frem, i det 17de Aarhundrede hos Dyr og Planter, i det 18de blandt Stænder, Rigsdele og Begreber, i vor Tid hos dem uvedkommende historiske Personer eller Byer.

Husenes Nummerering er en Opfindelse af sen Herkomst. Den indførtes ikke før end i det 18de Aarhundrede i Evropas Byer og mødte overalt stærk Modstand. I København gennemførtes den Aar 1771, i Odense 1789². Den var unød-

vendig i det 16de Aarhundrede, da Beboeren i Reglen var Ejer af eller dog beboede hele Huset og var vel kendt i hele Gaden. Beboerens Navn var Husets Nummer. Endnu i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede var der i Horsens' Hovedgade kun en

eneste Mand, som udlejede en Del af sit Hus¹.

Selvhvorsmaa Kaar og ringe Plads gjorde det nødvendigt for flere at bo i samme „Boder“, var Adskillelsen mellem de enkelte Familier dog udenfra vistnok temmelig let kendelig.

Husene betegnedes altsaa efter Ejeren eller Beboeren, som oftest den samme. Men det Billedsprog, derskulde give Huset som Hus et

Fig. 167. Døren paa Povl Pop's Hus i Aalborg 1571. Hjørnet af Torvegade og Brødregade.
(Efter Fotografii af Kr. Hude.)

Navn, uafhængigt af dets Ejer, og saaledes danne Overgangen til de regelbundne Husnumre, var allerede i stærk Opkomst. Efterhaanden som solidere Bindingsværks-Bygninger og Stenhuse opstod, der kunde overleve flere Ejere, maatte ogsaa Navnet naturligt glide fra disse over til Huset. Bjælkehovederne og

Dørkarmen fristede til Udskæringer. Tidens levende Indbildningskraft og vakte Sans for boglig Kundskab gjorde Billeder og Indskrifter til yndede Prydelser (Fig. 166 og 167).

Billederne begyndte som Vaabner og Bomærker eller sindbilledlige Angivelser af Ejerens Virksomhed; de flyttedes ikke som Nutidens Skilte, men, knyttede til Huset, gik de siden stundom over til at give dette Navn, naar deres Oprindelse forlængst var glemt (Fig. 168).

Indskrifterne bestod enten blot i Aars-tal og Forbogstaver, eller hyppigt i Bibelsprog og Vers af historisk eller opbyggeligt Indhold. Som Eksempel paa Vers af historisk Indhold kan nævnes Indskriften over Ejler Rønnovs Gaard i Odense (Fig. 169). Efter at først Husets Bygmester, Mads Rab, havde anført sit Navn, følger et Vers af Bygherren, Ejler Rønnov, paa Husets Vegne:

Fig. 168. Et Vindue med Apostelfigurer paa „Apostelgaarden“ i Næstved.
(Efter Fotografi af Kr. Hude)

1547 Sankte Georgii Dag i Odense By
Var jeg oprejst af ny.

Ejler Rønnov.

Til de historiske Vers hørte især Opgivelser om Ildsvaade, som Huset eller Byen havde været udsat for. Som Eksempel paa denne Art kan anføres en Indskrift paa en Gaard i Bogense:

Der man skrev 1500 og halvfjerdsindstyve
Den 1ste Oktober, jeg vil det ikke lyve,

Da brændte Bogense af i en Glød;
Saa hjælp os Gud i al vor Sorrig, Modgang og store Nød!¹

Fig. 169. Porten paa Ejler Rønnovs Gaard i Odense.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Blandt de opbygge-
lige Indskrifter var
der enkelte, der sær-
ligt synes at have til-
talt Datiden og der-
for hyppigt anvend-
tes. Hertil hører
fremfor alle de to
Linjer:

Gud unde os saa at bygge
og boe,
At vi maatte fange den
evige Ro.

De kom igen under
forskellige Former,
ikke altid med til-
børligt Hensyn til
Versemaalets Krav.
Som en af de rene-
ste Gengivelser kan
nævnes Indskriften
paa Ole Bagers
Gaard paa Torvet i
Odense (Fig. 170):

Gud Fader, Søn og Helligaand
Bevar disse Huse fra Vaade og Brand!
Og unde os her saa at bygge og boe,
At vi maatte faae den evige Ro!
Hannem til Ære og os alle til Gavn
I samme hellig Trefoldigheds Navn.
1581².

Lidt mere tung i Versefødderne er Indskriften over Døren paa
Povl Pop's Hus i Aalborg (Fig. 171):

Den hellige Trefoldighed til Ære
Dette Hus bygget monne være,

Gud unde os her udi Verden at bygge saa,
At vi efter denne Død kunde Himmeriges Glæde faa.

Fig. 170. Ole Bagers Indskrift paa hans Gaard paa Torvet i Odense.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Kun sjældent forlodes denne Indskrifternes Grundtanke: at indvie Huset til Guds Varetægt. Af og til traf man dog ogsaa Vers af mere almindeligt moralsk Indhold, saasom:

Lønlig Sorrig er jo stor Plage,
En ærlig Rolighed er Guds Gave.

Eller:

Hvad Gud og Lykken vil Dig tilføje,
Tak derfor Gud og lad Dig nøje¹.

Fig. 171. Indskriften over Døren paa Povl Pops' Hus i Aalborg 1571. Hjørnet af Torvegade og Brødregade.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Almindeligst var vistnok Anbringelsen af Bibelsprog². Paa Tidens troskyldige Vis anvendtes de, hvor ske kunde, stundom i Forbindelser, der maatte synes mindre passende. Over Odense

Vinkælder paa det af Ole Bager opførte Hus „Jordan“, saa kaldet med Hentydning til de kananitiske Vindruer, og Samlingssted for et yderst broget Selskab, havde saaledes Bygherren ladet anbringe de gammeltestamentlige Ord: „O Gud, mig længes efter Dig; min Herre og min Gud! jeg haaber paa Dig“ o. s. v. Indskriften i det Indre: „Der Wein ist Gottes Gabe“ angav vistnok bedre Høiden af den religiøse Stemning, der turde ventes hos Stedets Gæster¹.

Købstadboligernes Indre.

Vilde man træde ind i et af disse Huse, maatte man, hos høj som hos lav, ind ad en Gadedør. Selv om der fandtes Port paa Stedet, mundede ingen Forstuedør eller Trappegang ud i den, den førte kun ind i Gaarden. Hos de mere velstaaende førte en Trappe op til Gadedøren, hos de fattigere traadte man lige ind. Men fælles for de fleste var endnu — som ovenfor omtalt — et Skærmtag eller Bislag over Gadedøren og et Par Siddepladser under Bislaget. Det var hyggelige Minder fra den Tid, da Glasruder var ukendte og man kun paa disse Steder kunde nyde Udsigten til Gaden eller, naar Dagens Færd var omme, her faa sig en Passiar med Nabo og Genbo. Bislaget bares stundom af Stolper prydede med Billedskærerarbejde, et Slags Højsæde i det frie. Træffende sammenlignede en Udlænding disse skærm-takte Udbygninger, der alt var gaaet af Brug i hans Hjemstavn, med smaa Korthuse foran den egentlige Bolig¹.

Gadedøren ligesom undertiden Porten var hos enkelte udstyret med en Hammer², der som en Klokke i Nutiden kunde forkynde, om nogen vilde ind. En nymodens, men overflødig Pynt; thi om Dagen stod Døren gerne uafloaset, og om Natten lukkede man ikke op, om der saa ti Gange blev dundret med Dørhammer og paa Skodder. Gadedøren var i de allerfleste Tilfælde enkelt og af forsvarligt Egetræ; Fløjdøre anvendtes sjældent eller aldrig. Derimod var det en meget almindelig Skik at have denne enkelte Dør delt paa tværs i to Halvdøre, saa at man

kunde lukke den øverste op uden at aabne den nederste tillige. Herved opnaaedes den Fordel, at man i Tilfælde af Angreb kunde staa i aaben Dør og dog dækket for neden; og sad man paa Bænken udenfor, kunde man gennem den aabne Overdør høre, hvad der foregik derinde i Huset, uden at derfor Høns og Rollinger kunde bryde ud, eller løsgaaende Svin og Hunde smutte ind. Døren aabnedes gerne indefter, og indvendig sad paa Overdøren Klinke-

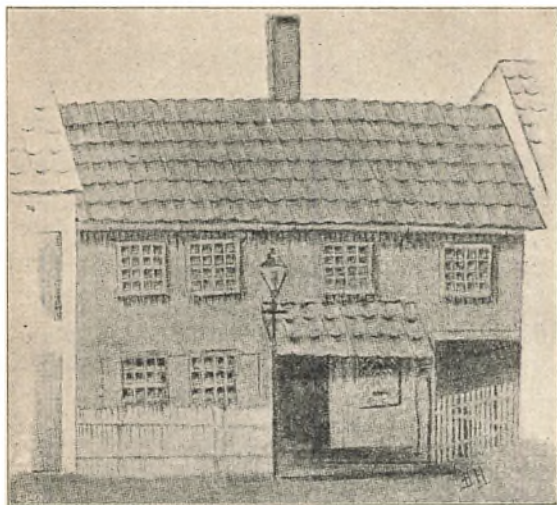

Fig. 172. Gammel Krambod i Olaf Trygvessøns-gade i Trondhjem. Kunderne betjentes gennem Gluggen til højre for Indgangsdøren.

(Efter Harry Fett: Gl. norske Hjem.)

Dags, men dannede iøvrigt dengang som nu en sidste Forgaard til Boligens Helligdom. Stod, som Skik var, Yderdøren uafslukket, kunde man gennem Kighullet i Dagligstuedøren² faa Tid til at se, hvem den indtraadte Gæst var, førend han kom ind i selve Stuen. Derude var det nemlig almindeligt at tage Kappen af og, hvis man var ædru og ikke frygtede nogen Fare, at stille Spydet fra sig³. Sværdet og i hvert Fald da Kniven havde man jo fremdeles ved Haanden.

I borgerlige Huse førte der gerne fra Forstuen to Døre videre, en til hver Side. Gennem den ene kom man ind paa Mandens

fald, paa Nederdøren Krog. Dog omtales ogsaa Laase. Vildeman aflaase Døren til Natten, tog man blot Klinken eller Nøglen af og skød Døren i, den kunde da kun aabnes indvendig fra¹.

Det første Rum man traadte ind i, var Forstuen. Den var i Reglen vistnok noget omfangsrigere end nu til

særlige Enemærker, Boden¹ (Fig. 172). En saadan Stue tog sig efter vore Begreber højst besynderlig ud. Den manglede alt, hvad vi er vant til at træffe i et Udsalg: Disk, udstillede Varer o. s. v. Handelen foregik jo gennem Vinduet ud til Gaden, hvor et særskilt Bislag skærmede Køberen, der maatte staa ude (Fig. 173 og 174), medens højt regnet et Par Genstande i Vinduet beskedent tilkendegav, hvad hver var

at faa til Købs. Videre Udstilling ansaa Datiden for uværdigt Markskrigeri. Enhver vidste jo godt, hvor Hvermand boede og hvad dér var tilfals. En hel anden Sag var det, om en gammel Ven og Kunde vilde se indenfor og maaske havde Lyst til at tage Krammet nærmere i Øjesyn (Fig. 175). Forhans Skyld kunde man saa gerne aabne en Kiste eller to, eller Haandværkeren vise, hvad Arbejde han just havde for. Men videre drev man det ikke; Varerne og Arbejdet fik for

Fig. 173. En Plattenslager i det 16de Aarhundrede.
(Efter Jost Amman 1568.)

Resten tale for sig selv. Udsalgsstedet blev under saadanne Forhold til et blot Varelager og Værksted. I disse Omgivelser var den rigeste Købmand kun den første Krambodsvend, Mesteren blot kendelig paa den bedste Plads for Lyset. Arbejdet gik sin Gang; den eneste, der syntes overflødig eller dog bragte Forstyrrelse ved sit Komme, var Køberen (Fig. 176).

Bag ved Boden kunde der stundom være endnu et Rum, der anvendtes paa lignende Maade. Hvor Bedriften var stor, kunde det jo knibe med at faa Plads i samme Værelse; Varekister saa

vel som Læredreng kunde kun til en vis Grænse stuves sammen. Men udover to Rum strakte vistnok meget sjældent Bodens Omraade sig. Varelagrenes Størrelse var forholdsvis ringe, og Lavsvedtægter hindrede, at en flink Mester fik for mange Svende i sit Brød.

Fra Forstuen førte en anden Dør ind til Dagligstuen, der i

Fig. 174. Handel hos en Sporemager.

(Efter Jost Amman 1568.)

Reglen ligesom Boden vendte mod Gaden. Bag Dagligstuen laa atter Køkkenet og de andre Rum, flere eller færre, som Huset omfattede. Det var en Selvfølge, at disse Rums Størrelse, Antal og hele Udstyr maatte væsentlig afhænge af Ejerens Formuesvilkaar. Forsaavidt kunde det synes umuligt at give en fælles Beskrivelse af dem, paa en Gang sand og tydelig og samtidig saa almindelig, at den kunde passe saavel paa den fattigste Haandværkers som paa den rigeste Købmands Bolig. Fuldt

lader dette sig naturligvis heller ikke gøre. Men dog var Forholdene dengang i saa Henseende anderledes end i Nutiden. Prægede af Simpelhed og Fortidens Enfold, fremviste de alle en umiskendelig Familielighed. Selv de vildeste Skud bar Spor af Oprindelsen; selv i det, der af Samtiden stempledtes som nymodens Overdaad og uhørte Paafund, vilde Nutiden smilende kunne genkende de fælles Træk. Naar vi da i det følgende søger at danne os et Billede af disse Forhold, ikke i deres yppigste Forvildelser, heller ikke hvor trange Kaar havde hæmmet dem i

Væksten, men i de Grundformer, hvor Arts-Præget var renest udtrykt, saa faar vi derigennem et Indtryk paa engang af en jævn Borgermands Hjem og af det Maal, som de laveststillede stræbte efter og de mest begunstigede kun svagt formaaede at fjerne sig fra.

Alle disse Rum havde det tilfælles nærmest at henhøre under Husmoderens Omraade. Lad os da først betragte det af dem, hvor hendes Magtfuldkommenhed var uomtvisteligst, **Køkkene** eller, som Datiden gerne kaldte det: „Steger-set“.

Et særskilt Køkken, der ikke var noget andet tillige, hverken Stue eller Forstue (Frammers), men alene Køkken, det var det store Fremskridt, der udmærkede i det mindste de velstillede blandt Købstadboligerne. Forudsætningen var, som vi veed, Skorstenen.

Det var denne, der gjorde Købstadhusene til, hvad de var. Det var

den, der betingede, at de mange Rum for oven og for neden kunde beboes baade Vinter og Sommer. Det var denne ene, eller helst disse to firkantede, hvidtede og dog røgsorte Opstandere i Taget, der gav Huset Adelsrang, stemplede det som varmblodigt og levedygtigt i Modsætning til hine ovenomtalte, golde Toloftshuse, der, om end de var smukke som Huset paa Ornäs og tilsyneladende Købstadboligerne lig, dog ved Vinterens Komme forraadte deres lavere Natur, bukkede under og sank i Dvale af Mangel paa indre Varme.

Fig. 175. Ind hos en Bøssemager.
(Efter Jost Amman 1568.)

Man vilde dog meget fejle, hvis man tænkte sig de fleste Købstadhuse prangende med én, ja maaske to, stolte Skorstenspiber op igennem Taget. Selv om Skorstenen var ført op baade gennem første og andet Stokværk, kneb det ogsaa her, ligesom paa Landet, med det sidste Skridt, det ud gennem Taget. Endnu var mangan Skorsten selv i de rigeste Huse „blind“ og udlod Røgen

Fig. 176. En Bæltemagers Bod set indenfra.
(Efter Jost Amman 1568.)

paa Loftet indenfor Taget. Den Skorsten, som Kong Hans' Dronning Kirstine Aar 1509 lod sætte paa sit Stegers i Odense, synes endog at have været af denne Art. Den opførtes ikke af en Murmester, men af en — Tømmermand¹. Fra et Husmoder-Synspunkt var denne Ordning maaske at foretrække. Thi ogsaa Røgen havde jo Værdi, og heroppe under Taget var et ypperligt Sted til at røge baade Skinker og Oksekød. Skindvarer kunde gemmes her Sommeren over sikrede mod Møl. Og

paa den Skorsten, der førte fra Køkkenet herop, især naar dens øverste „Esse“ bukkede Ryg for at række sig henimod Taghullet, kunde man Sommer og Vinter faa vaade Klæder, Vasketøj og alt, hvad der truede med at mugne, tørret ved jævn Varme.

Fra Køkken til Loft fulgte saaledes Husmoderen Skorstenens Virksomhed med Interesse. En anden Part nærede lignende Interesse, det var Stadens Øvrighed. Men deres Interesser faldt ikke ganske sammen. Øvrigheden saa efter, gerne en Gang om Aaret², om alt var i lovlig Orden. Disse Eftersyn var lige saa

nødvendige som ilde sete. Det gjaldt nemlig om at sikre sig, at alle Stadens Beboere dels overhovedet holdt Skorstene og ikke lod sig nøje med de gammeldags Røghuller, hvis Brandfarlighed var altfor indlysende, dels holdt Skorstenene ved lige og ikke atter lod dem forfalde. Skorstenen

var i mange Huse den eneste ordentlige Stensætning i hele Bygningen¹, men Mursten var dyre. Selv om en af de anseeligste Gaarde i København hører man, at der her endnu 1565 fandtes en blind Skorsten lavet alene af Træk, skøndt flere Kakkellovne mundede ud i den. Beboeren tilstod selv, at „den ikke var uden stor Fare“, og lod

den derfor — nødtvungent eller frivilligt — opføre af Mursten². Et Tilfælde som dette viser bedst, hvor nødvendigt det var at holde Eftersyn baade hos høje og lave. Smaafolk hjalp sig som de kunde. Men et lappet og hullet Ildsted, maaske stoppet med halvt smuldret Ler eller vel endog med en Klud eller en Halmvisk, hvor det nogenlunde gik an for Ilden, var et yderst farligt Naboskab for let fængelige Stolper. Synsmændene havde derfor Befaling til straks at nedrive alle „onde“ Ildsteder, som de maatte

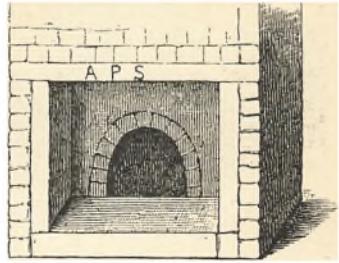

Fig. 177. Gammeldags Ildsted med Ovn i Bagvæggen. Malt Herred, Nørrejylland.

Fig. 178. „Skorstenshammer“: Bjælke med Indskrift over Ildstedet:

„I Jesu Navn vi vor Ild optænde.
Gud hende til det bedste vende.“

Kjeld Christensen. Anno 1639 K.

træffe, en vidtstrakt Myndighed, der stundom kunde medføre temmelig bratte Overgange for dem, der just ventede paa Midt-dagsmæden.

Hvor livligt Kampen førtes mellem Husmødre og Øvrighed faar man Indtryk af fra Ribe. Det maa have været en underlig

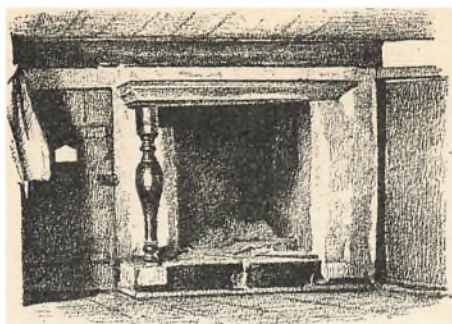

Fig. 179. Ildsted fra Skanderborg-Egnen. Mejborg.

Gudstjeneste i Juli 1570. da Præsten fra Prædikestolen med ét forkyndte, at Borgemestre, Raad og 24 Mænd nu havde bestemt, at den Sag skulde have en Ende. Inden 14 Dage skulde der være bygget Skorstenspipe op gennem Taget paa alle Byens blinde Skorstene. Vovede nogen at unnlade

dette og endda tænde Ild i sit Køkken, skulde Ilden straks slukkes og vedkommende bøde første Gang ti Mark danske, næste Gang tyve og saa fremdeles dobbelt hver Gang. Det synes at have været en Overrumpling fra Øvrighedens Side saaledes gennem Præstens Mund i selve Kirken at forkynde Husmødrene de vise Fædres Vilje. Sikkert kogte det alt i mangen Husmoders Sind ved at høre sligt. Men i Kirken var jo hver Kvinde selv en blind Skorsten og maatte tie. Anderledes da de kom hjem. Man skulde blot vove at slukke Ilden i deres Køkken og endda forlange ti Mark i Bøde! Hvorledes det denne Gang gik med Skorstenspiberne, vides ikke. Meget taler for, at det var de vise Fædre, der kom til at stikke Piben ind, saa at det fremdeles fik Lov til at ryge ud af Røghuller i den straatakte By. Den afbrændte ogsaa ganske rigtigt for en stor Del i September 1580. Hverken Øvrighed eller Husmødre var ved denne Lejlighed i Stand til at slukke Ilden, og hver enkelt

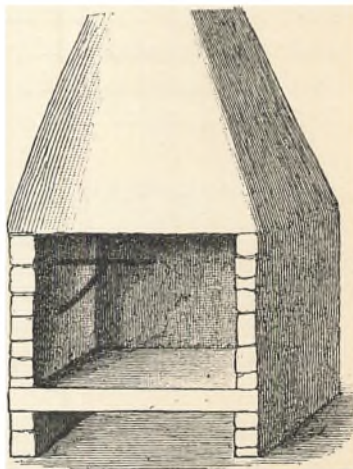

Fig. 180. Gammeldags Ildsted fra en fordums Stue i Lindknud Sogn. Nørrejylland.

brandlidt maatte bøde langt ud over ti Mark danske. Da Byen genopførtes, kom — i det mindste enkelte — af de blinde Skorstene ufortrødent igen¹.

Køkken-Ildstedets Indretning var i høj Grad simpel, men krævede netop derfor særlig Dygtighed hos den, der skulde virke

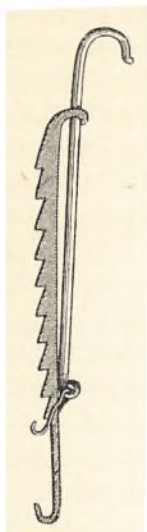

Fig. 181. Grydekrog af Jærn, til at forlænge og forkorte.

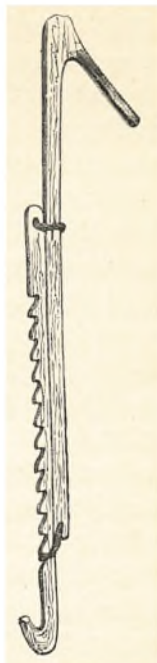

Fig. 182. Grydekrog af Træ, Finland.

(Nordiska museet i Stockholm.)

derved. Der fandtes ingen af Nutidens Bekvemmeligheder, Komfur med Træk, Kogehuller og Stegeovn. Alt foregik foroven, hvor Ilden brændte paa det blotte Stenalter, og hvor en Vrimmel af tavse Tjenere laa, stod og hang rede til i rette Øjeblik at føres i Ilden. Der var den vældige Kedel paa sin Svingkrog (Fig. 181 og 182), svævende som en Klode, boblende og knaldende under Kobberlaaget, men aldrig forraadende sit Indhold selv for den mest langhalsede. Der var alle de mange Gryder, store og smaa,

af Metal eller af Ler, lavbenede eller benløse skabte til at anbringes paa løs Trefod. Der var de mindre Kedler, Kasseroller og Pander, og endelig Datidens ejendommeligste Vaaben: Stegespiddene, som altid lod ane noget overordentligt, naar de toges i Brug, men ogsaa var i Stand til at gøre de længselsfulde utaalmodige, Husmoderens Armtræt og hendes Kinder glødende, førend Stegen var helt brunet¹.

Krævede alle disse Slags Værktøj en kyndig Haand for at føres, og hørte der lang Erfaring, Aandsnærværelse og stærke Nerver til for at ordne Tillavningens Rækkefølge, passe det rette Øjeblik trods Røg og Em og Straalevarme, og alt imens dreje Spiddet, holde det tæt ved og dog ikke for nær, selv om Gaarddøren gik og Ilden rakte Tunge — saa udgjorde alt dette dog kun den halve Sum af de Vanskeligheder, som Ildstedet medførte. Lykkelig den, der var kommet saa vidt, at Ilden brændte, Gryderne kogte og Stegen brasede. Forud var der gaet et langvarigt og højst trættende Forpil, som Nutiden lever i lykkelig Uvidenhed om.

Det var nemlig selve Antændingen, der voldte mest Besvær. Tændstikker kendtes ikke. Vel var i Tyskland og rimeligvis ogsaa i Norden Svovlstikker (Schwefel-Höltzlein) en yndet Vare hos Smaahandlende, der solgte Æbler og Pebernødder². Men disse Svovlstikker var blot en Efterligning af Almuens Belysningsmiddel, de harpiksholdige Fyrrepinde, og lod sig altsaa kun tænde ved anden Ild. Tændstikker, der fængede ved Afstrygning, opfandt først et Par Aarhundreder efter. Man var da henvist til den langsomme Fremgangsmaade at slaa Ild med Flintesten og Staal og opfange Gnisten i Trøske eller Fyrsvamp. Hertil anvendtes i Norge hyppigt et Par Svampearter, der vokser paa Birketræer³. Som yderligere Tændemiddel brugtes gerne Trækul, der følgelig var en Nødvendighed i enhver Husholdning, ligesom Kulsvidning og Handel med Trækul til Købstæderne i mange Skovegne udgjorde Bøndernes Hovederhverv. Alene til Københavns Slot medgik der Aar 1536 lidt over 500 Læster Trækul⁴, Aar 1563 mindst 350 Læster⁵, Aar 1566 befaledes det hver Bonde i Nordsjælland at skaffe en Læst Trækul dertil⁶, og ved Christian den Fjerdes Kroning brugtes der ikke mindre end

200 Læster¹. Aar 1545 bestemtes det, at enhver Klosterjomfru i Danmark skulde aarlig have 10 Læs Brænde og en halv Læst Trækul². Lignende stærkt Forbrug af Trækul lader sig paavise i England³ og vel hele Evropa over.

Fik man saa endelig Ild i Trækullet, var Sagen dermed dog langt fra omme. Ildstedet manglede Trækhuller, man maatte da enten ved Hjælp af Puster⁴ eller med Munden alene blæse paa Gløden, indtil det endelig lykkedes at lokke Flammer frem af det egentlige Brændsel.

Det var en sen Syssel, aldrig behagelig, værst dog en Vintermorgen i Kulde, Mulm og Mørke. Det kunde synes, som om den hermed forbundne Ulempe maatte være ens for alle, rige som fattige. Dette var dog langt fra Tilfældet. Vi har allerede set, hvorledes Bønderne vistnok i Reglen undgik den ved at lade Baalet paa Arnen brænde Natten over, saa at der ved Morgentide endnu var et Par Gløder at hente Ild af. Men denne Skik, der faldt naturligt, hvor det ikke skortede paa Brændsel, og hvor Ildstedet var anbragt i Familjens fælles Soverum, maatte tabe sig, hvor Brændselet skulde betales og Køkkenet udgjorde et Rum for sig. Vi træffer først den samme Skik igen hos de særligt velstillede, hvor man trods Baalets Unytte Natten over dog lod Ilden brænde i Køkkenet fra Aften til Morgen for at undgaa Ulejligheden ved at gøre Ild paa fra ny af. I Christian den Andens Hofordning befales det saaledes Køgemesteren at passe paa, at der imellem Middag og Aften og fra Aften til Morgen ikke brændes større Baal i Stegerset end nødvendigt til at holde Ilden vedlige⁵.

Det var altsaa egentlig kun Købstadbeboerne, der ret fik Antændingens Besværligheder at føle. Her maatte der nemlig spares, det kunde ofte falde vanskeligt nok overhovedet at faa Brænde udvist fra Skovene i Nærheden⁶, og Brændselet var dyrt, naar det saaledes skulde købes hver en Smule, 50 Øre for Læsset var ingen Spøg i Længden⁷. Istedetfor de uhyre Masser af Brænde, der kunde gaa med paa Herregaarde og Slotte, Læs i hundredeja tusindvis⁸, hører vi derfor for Købstadfolks og ligestilledes Vedkommende kun Tale om langt beskednere Summer. 25 indtil 50 Læs om Aaret synes her at have været det almindelige i en

Husholdning¹. Det var rene Undtagelser, naar Enkedronning Sophia f. Eks. bevilgede en gammel Kvinde i Nykøbing paa Falster to til tre Læs Brænde om Ugen¹ og en Borger samme Steds en lignende rigelig Forsyning³. Hvor Brænde af en eller anden Grund blev vanskeligt at skaffe, maatte Tørv træde i Stedet⁴, og disse havde den overordentlige Fordel nogenlunde let at kunne — med et behørigt Lag Aske over — holdes i svag Glød fra Aften til Morgen. Stenkul anvendtes derimod aldrig i Husholdninger⁵; selv i England, Stenkullenes Hjem, begyndte man først omkring Aar 1560 at anvende dem til Husholdningsbrug⁶.

Det var godt nok med disse to Udveje, enten at holde Ilden Natten over eller møjsommeligt at tænde den fra ny om Morgen. Men den menneskelige Natur maatte kun lidet ligne sig selv, hvis ikke deres Tal var størst, der hverken havde Raad til det første eller Lyst til det sidste. Hvorledes hjalp dette Flertal sig da? De foretrak den nemmere Fremgangsmaade at løbe rundt hos Naboer og Genboer og „laane Ild“. Denne Uskik var overordentlig udbredt⁷ og tilsvarende farlig. Vel var det forbudt at bære Ild i andet end i lukkede Beholdere med Laag over⁸; men i en snæver Vending, naar ingen saa det, kunde man godt bære et Par Gløder paa et Stykke Brænde, og det var da heller ikke hver Dag, det blæste, eller hver Gnist, der fløj i Straataget. Erfaring viste derhos, at det, hvorpaa det kom an, slet ikke var, om man bar Ilden i lukket Beholder, men om man havde faaet „rene Gløder“, strøet Salt paa dem og husket at slaa Kors over dem. Var dette ikke Tilfældet, kom der let „Vaades-Ild“ eller som det senere udlagdes „Vaaningsild“. Man kunde se den svæve som en Flamme eller et Ildlagen i Luften. „Vaadesild“ gjorde ikke med Nødvendighed Skade. Den var ofte blot en Slags Varsel om, hvad der kunde ske, og fængede vel kun, hvor der ikke var Husløg i Taget, Hestesko over Døren, eller fandtes Storke- og Svalereeder paa Huset. Men „Vaadesild“ var ligesuldt uhyggelig at se paa, et synligt Bevis for, hvor farligt det var, man her havde at gøre med. Derfor maatte man huske paa, baade den, der gav, og den, der modtog Ild, ikke at kalde det saa. Man „gav“ ikke Ild eller fik den „givet“; thi „man kan altid faa Ild nok“

(Ildebrand). Nej, det ene rette, varsomme Udtryk var at „laane Ild“¹.

Kun faa Scener maler os saa tydeligt Forskellen mellem dengang og nu, som disse stadig gentagne Optrin Vintermorgener: forfrosne Stakler, uforsigtige og dog opskræmte, famlende sig frem paa bælgmørke Gader for at tigge lidt Ild hos Nabo eller Genbo, der maaske just var ude efter det samme.

En særskilt Vask med Afløbsrende ud gennem Muren hørte vistnok til de sjældnere forekommende Forfinelser; det var ogsaa ligesaa nemt at slaa Spildevand ud ad Køkkendøren. Derimod prydedes Væggen dengang som nu med Tallerkenrækker, hvor opstillede Brikker og Fade som Vaabenskjolde skuede ned fra oven. Overalt, hvor Vilkaarene tillod det, var denne Afdeling endvidere uddannet til et selvstændigt, særskilt Rum, Fadeburet. Vi skal ved Undersøgelsen af Datidens Madlavning nærmere betragte alle disse Fade, Tallerkener, Kander og Skaale; her maa vi nøjes med det almindelige Indtryk, at de bestod af to skarpt adskilte Klasser: de fattigere Træsager og det velhavende, nymodens Tintøj. Dette sidste var Maalestokken for Husets Velstand og Orden.

Fadeburet var imidlertid mere end et blot Gemmested for Anretnings-Redskaber, det indeholdt solidere Sager end som saa. Dengang indrettede man sig ikke paa Maaned- end sige paa Uge- eller Dagforsyning. Halvaaret var den mindste Maalestok, og et vel forsynet Hus lod sig ikke helt udspise fra Oktober til Oktober. Fadeburets Vægge formaede derfor ikke at omslutte det samlede Forraad; dets Mel- og Gryntønder, dets Krydderposer, Smørfjerdinger, Sulefade, ophængte Pølser, Bimpler med gammelt Øl, Mjød og Frugtvin udgjorde kun Officerskorpset og det til enhver Tid indkaldte Mandskab. En talrigere Forstærkning og Reserve laa urørt i den kølige Forraadskælder eller blundede paa Loftet under det altid lune Straatag. Om det saa var den borgerlige Tidsregning, saa brødes dens Magt indenfor Fadeburets Enemærker. Aaret her regnedes paa kirkelig Vis fra Efterhøst til Efterhøst. Slagtetiden var Forberedelsens Stund, Julen den første afgørende Prøve. Sligt maa erindres for t. Eks. at for-

staa, hvorledes under Københavns Belejring 1658 Faren for Hungersnød saa hurtigt kunde indtræde. Sagen var simpelthen den, at Belejringen begyndte i Avgust Maaned, da Fadeburenes Aarsforsyninger overalt var paa Hædingen.

En Underafdeling af Køkkenet, der i alle større Huse var udskilt for sig og ofte fandtes i en anden Bygning end det egentlige Stuehus, var Bryggeret (Fig. 183 og 184). Naar man husker, at Datiden regnede til hver voksen Person mindst tolv Tønder Øl om Aaret, saa vil det let forstaaes, at selv den store Kedel over Køkkenets Ildsted kunde blive for ringe til en Brygning.

Fig. 183. Et Bryggers.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Hvo der kunde, holdt derfor gerne et særskilt Bryggers med den behørig Forsyning af Bryggerkedler, Svalekar, Tappekar, Støvekar, Urtekedler¹, og hvad alle disse Sager hed, som i Nutiden kun enkelte indviede kender, men dengang hver halv voksen Dreng vidste Besked om.

De egentlige Værelses Antal ahang naturligvis af Beboernes Vilkaar, Husets Størrelse og deslige. Men trods Forskellen i saa Henseende var der dog en langt overvejende Lighed tilstede, der kun lader sig forstaa ud fra den fælles Udvikling. Tilbøjelig-

heden til at dele Huset i mange Rum var løbet forud for den tilsvarende Trang til virkelig at tage disse i Brug. Værelsernes Benyttelse bundede endnu i den gammeldags Forestillings-Kres.

Det oprindelige havde jo været den fælles Stue, hvor alt var forenet: Køkken, Spisestue, Sovekammer, Opholdssted Dag og Nat. Trangen til Leddeling af dette Rum havde allerede gjort sig gældende, forinden Mid-

lerne dertil ret var givne. Vi har jo set, hvorledes „Stuen“ i Danmark og Norge var bleven delt i tre: Forstue, Kleve og den egentlige Stue. En anden Tredeling var stundom forsøgt i svenske Bønderstuer: Køkken i den ene Ende, Dagligrum i Midten, Højtidsrum i den anden Ende¹. Først Skorstenens Gennemførelse og Ildstedets Mangfoldiggørelse gav imidlertid den fulde Betingelse for ret at kunne inndele Huset. Købstad-Boligerne nød i

Fig. 184. Et Bryggers.
(Efter Jost Amman 1568.)

høj Grad godt af den givne Frihed, og mange Huse vrimgledede af Rum foroven og forneden. Men Trangen til virkelig Benyttelse af disse strakte sig endnu ikke videre end til de tre: Køkken, Dagligværelse og Højtidsrum.

Dette Misforhold mellem Evne og Tilbøjelighed er et af de mærkeligste Træk i den nordiske Husbyggnings-Udvikling. Trofasthed mod det gamle i Forening med Folkenes to Natur-Svagheder: Frygt for Spot og en vis selvtilfreds Magelighed, har her ikke udestængt, men midtvejs hæmmet Udviklingen af det nye, saa at de samme, der evnede at bygge Husene, ikke vovede

gennem Beboelsen at vedkende sig den i Anlægget udtalte Plan. Det har krævet Aarhundreder, før Folkeskik tillod Beboerne at tage Huset fuldt i Brug. Medens Rummene alt var tilstede i det 16de Aarhundrede, dristede man sig først i det 17de og 18de til at tage nok et i Brug ved at udskille Spisestue fra Sovekammer, og først i det 19de Aarhundrede har man turdet inddrage „Salen“ til daglig Benyttelse. Det, der lammede Bevægelsen, var ikke en ydre, men en indre Grund. Vi skal derfor netop ved Herregaardene og Slottene faa denne hæmmede Udvikling at se i dens yderligste Former, det stærkeste Misforhold mellem det Antal Værelser, som hin Tid krævede, og den begrænsede Maade, hvorpaa de toges i Brug.

De to vigtigste — man kunde fristes til at sige eneste — Værelser i Købstad-Boligerne var altsaa Dagligstuen, der tillige var Spisestue og Sovekammer, og Stadsestuen eller Storstuen, der kun benyttedes ved festlige Lejligheder. Om disse to samler da al Interessen sig.

Det første almindelige Indtryk, man vilde have modtaget ved at kigge ind i en af hin Tids Dagligstuer, var et vist broget, opfyldt, trykket. Hvis ikke Forholdene var for store, og Gulvet, der hyppigt var af Ler, havde talt derimod, skulde man troet sig hensat i en Kahyt, hvor de smaa Ruder var tilspigrede af Frygt for Skvalpet fra Søen, medens hver Tomme Væg var anvendt til Gemmesteder, Bænke og faste Køjer. Det er samme Indtryk, som man den Dag i Dag modtager overalt i Norden ved at træde ind i en velhavende, gammeldags Bondestue.

Værelsets egen Udstyring var i høj Grad tarvelig. Skønt Højden efter Datidens Begreber kunde være anelig nok, og man næppe som i hin Tids Bønderstuer løb Fare for at støde Panden mod Bjælkerne, saa vilde dog vistnok i de fleste Tilfælde Stuen have forekommet os lav. Loftet var sjældent eller aldrig gibset, men Bjælkerne laa synlige. Gulvet var vistnok i de fleste Tilfælde af Ler, Datiden saa med en vis Uvilje paa Trægulve paa Grund af deres Brandfarlighed. Det var derfor i København lovbefalet at have ogsaa Gulvene i de øvre Stokværk lerslagne, for at de ikke under en Brand skulde yde Ilden Næ-

ring¹. Væggene var kun forneden, saa højt som en siddendes Hoved rakte, beklædte med Panel, Resten var raa Væg, lerklinet Bindingsværk. Naar nu hertil kom de smaa, blyndfattede, tarvelige Ruder uden Gardiner, saa vil det forstaaes, at Hovedindtrykket af Stuen selv var trist og fattigt. Det livlige og brogede fremkaldtes af Møblerne.

Disse var ikke længere som i Oldtidens Hal og dens lidt fattige Efterligning, Datidens Bønderstuer, blot faste Dele af Væg og Gulv. De var heller ikke alle flyttelige som i vore Dage. De befandt sig paa et Overgangstrin.

Den samme Trang til Frihed og Mangfoldiggørelse, der havde grebet Boligerne og delt dem i de mange Rum og flere Stokværk, havde nemlig ogsaa forplantet sig til Bohavet. Hermed var den Bevægelse opstaaet, den store Omvæltning, hvorved det tidligere faste Bohave løsnedes og forvandlede til „Møbler“.

Denne Udvikling foregik lidt efter lidt en 3—4 Aarhundreder igennem. Men set under ét tager Bevægelsen sig pudsig nok ud.

Den lukkede Alkove skilte sig ud som en Himmelseng paa fire Ben. Bænken langs Væggen med dens laagdækte Gemmesteder og Siddepladser frigjordes Stykke for Stykke, først som Kister, senere som Stole. Det sidste Stykke Bænk omskabtes til det 18de Aarhundredes Sofa. Alt forinden havde Bevægelsen grebet det faste Bord. Tidligst var Pladen bleven løsnet, Benene fulgte efter. Det var, som var der gaaet Liv og Røre i alt, hvad der var af Træ. Medens Bænkens Dele blev til stedse flere Kister, syntes nogle af disse atter at rejse sig paa Bagbenene som Skabe. Arterne krydsedes, Skabe med Bordskuffer opstod, snart større som Dragkister, snart mindre som Kommoder. Og alt imens krympede Væggenes Panel sig sammen eller skallede af i løse Skærmbredter. Havde ikke alle disse Trætingester til daglig i hvert enkelt Hjem staaet og set saa solide og adstadige ud, og havde ikke Udviklingen strakt sig over Aarhundreder, kunde de menneskelige Beboere formelig være blevne angst og bange for, hvad der foregik. Det var jo intet mindre end Hjemmets — alle dets Sidde-, Ligge- og Gemmesteder — „Mobilisering“.

Det 16de Aarhundrede befandt sig i Begyndelsen af denne Ud-

vikling. Vigtige Dele af det faste Bohave havde alt løsnet sig, var svingede ud og stod rede til Opbrud. Men endnu ventedes der paa Signalet til Afmarsch og paa den ledende Haand, der skulde anvise hver sin fremtidige Plads i de ubesatte Stillinger. Herfra det besynderlige Udseende, som Dagligstuen frembød. Trods al dens værdige Ro lignede den, overfyldt og bepakket som den var, en blot foreløbig Ordning hos en talrig Familie; vidste man ikke bedre, skulde man tro, at der stadig var Haandværksfolk eller Hovedrengøring i de øvrige Værelser.

Hvor langsomt Udviklingen er naaet til Bondebefolkningen, kan ses af en lille, tilfældig Ytring som denne: „Ved 1800 var der ikke en Dragkiste i Møborg (Jylland). Min Moder fik den første“¹.

Idet vi nu skal søge at finde Rede i alt dette Dagligstuens Tilbehør, vil vi først vende os til dens solideste Bestanddel, Kakkellovnen. Skorstenen var jo alt en gammel Husbeboer i Købstederne. Nærede nogen Tvivl i saa Henseende, kunde han lægge Mærke til, hvorledes f. Eks. Bestemmelserne om dens Renlighed forlængst var bragt i Orden. Det var Rakkeren, der var Skorstensfejer; enhver kunde se, at slig Syssel kun passede for en uærlig Mand. Det var en Nødvendighed, men ikke nogen Behagelighed saaledes at skulle have Bøddelens Næstkommanderende, Rakkeren, ved bestemte Lejligheder snagende i sit Hus og regerende i sit Køkken. At et og andet forsvandt ved saadan Lejlighed fulgte næsten af sig selv. Rakkeren i Ribe fik Januar 1584 i Nytaarsgave Tilgivelse for sidste Tyveri, men sikker Udsigt til Galgen, hvis han begik et nyt eller blot undveg Byen. I denne sidste Tilføjelse viser sig, hvor nødvendigt et Onde Rakker-Skorstensfejeren var. Man foragtede og afskyede ham, men kunde dog ikke undvære ham. At han under disse Forhold søgte ogsaa i sin nye Stilling at anvende sin gamle Færdighed, at „flaa“, kan man egentlig ikke fortænke ham i. Uafbrudt maatte — i Ribe i det mindste — Taksterne fastsættes paany. Ganske Uret kan man ikke give Rakkeren i, at der var Forskel paa at rense en

almindelig lille Skorsten og saa en, der var „to eller tre Lofters høj“. Magistraten vilde have Taksterne sat efter de første, Rakkeren naturligvis efter de sidste¹. Men én Ting undrer uvilkaarligt Nutiden, det er Styrken af den Modstand, det medfødte, ubevidste Had mod al offentlig Renlighed og Fællesvel, som her havde givet sig et nyt Udslag. Endnu engang havde man overdraget Omsorgen for et kommunalt Anliggende til Samfundets forbandede: Rakkeren. Han herskede nu over Gadernes, Gaardenes og Bygningernes Renligholdelse og delvis over Fængsels- og Veterinærvæsenet. Nutiden vilde kalde ham Direktør for de og de . . . væsener, med Titel eller Rang som Etatsraad. Datiden taalte ham ikke i samme Stue som andre. Man foragtede den Bænk, hvorpaa han havde siddet, kasserede det Bæger, hvoraf han havde drukket. Og undte man ham en Drik Øl, skænkede man i hans Bæger med venstre og med bagvendt Haand. Han var Samfundets Udskud, men vedhængende som dets Skygge. En „uærlig“ Mand.

Skorstenen selv derimod var Samfundets Kælebarn. Gammel i Gaarde, som den alt var, havde den dog endnu ikke tilegnet sig Alderens Adstadighed. Hele det 16de Aarhundrede igennem vedblev den med ungdommelig Livlighed at skifte Ham, saa at man næsten har ondt ved at kende den igen under de mange Forklædninger. Den begyndte som Skorsten, endte som Kakkelovn.

For at forstaa hele denne Bevægelse, hvor der tilsyneladende blot ganske vilkaarligt legedes med Navne og Former, behøver vi kun at mindes den Udvikling af Ildstedet, som vi alt har set. Hvad her nu foregik i Købstadboliger, Herregaarde og Slotte var blot en Gentagelse af den ældgamle Strid mellem Arne og Ovn. Som Goderne ved hver af disse i sin Tid havde søgt at vinde Tilhængere for sin bestemte Ordning, saaledes ogsaa nu. Blot var Midlerne nu rigere og mangfoldigere. Opvarmningen i Norden har fra tidligste Dage indtil det 19de Aarhundrede svinget imellem: hvorvidt aabent Ildsted eller Ilden anbragt i dækket Beholder var at foretrække. Da Skorstenen helt op gennem Taget

blæste Liv i det gamle Spørgsmaal, rejste dette sig naturligvis med fornyet Fyrighed.

Som sædvanligt var selve Navnene med paa Spil og viste Vej eller vildledte i, hvad Spørgsmaalet egentlig drejede sig om. Navnet „Skorsten“ var, som vi tidligere har set, kravlet til Vejrs med den lange nye Røgleder og havde tilsidst stukket Hovedet ud af Taget som Benævnelse for den synlige Skorstenspipe oppe i det fri. Nu morede det sig med at lade sig dumpe ned igen og

Fig. 185. Kamin med „Brandbukke“. Christian IV's Audienssal paa Rosenborg.

indtage en Hædersplads ved Røglederens Bund. I det 16de Aarhundrede blev Navnet „Skorsten“ ikke blot i Danmark og Norge, men selv i Sverige¹ den fine Benævnelse for den aabne Varmegiver i Stuen. Navnet delte i saa Henseende ganske Skæbne med den franske Benævnelse. Ogsaa denne, *Cheminée*, havde først betegnet Røgens Vej i den lange, murede Leder op gennem Taget. Nu faldt det ned og tog som „Kamin“ Hæderspladsen i Stuen. „Skorsten“ og „Kamin“ betød i det 16de Aarhundredes mere forfinede Omgangssprog et og det samme.

Ser vi bort fra Navnet til selve det Ildsted, som det betegnede,

saa var unægtelig en „Skorsten“ eller en „Kamin“ en ren Velsignelse i Sammenligning med de gamle „Røgovne“, der havde ladet Røgen blive staaende i Værelset. Pyntelig tog den sig dernæst ud med sin stensatte Portaabning og alt sit hyggelige Tilbehør af Brandbukke, Brandjærn, Brandtyv, Ildskovl og Puster¹. De to Brandbukke stod gerne som en Slags Rækværk foran Kaminen og til dem laa støttet, naar de ikke brugtes: Brandtyv

Fig. 186. „Brandbuk“ med „Brandtyv“ og Ildskovl. Rosenborg.

(Ildtang), Ildskovl (Skuffe) og Puster (Fig. 186). Derimod maatte Brandjærnene til Stadighed i Ilden, idet de stillede under Favnestykkerne for at skaffe Luft til Baalet. Hos mindre velstaaende var dog vistnok ofte Brandbuk og Brandjærn ét og samme. Man faar ogsaa Indtrykket af, at de to Brandbukke, der stod foran som Rækværk, i deres Oprindelse egentlig ikke var andet end Brandjærn, der var blevet altfor fine til at bruges efter gammel Bestemmelse. Men pyntelige tog de sig alle ud, selv om de kun var af poleret Messing; endsige da naar Brandjærn som et Par,

Kristian den Fjerde anskaffede sig, var af purt Sølv¹, eller Pusteren, som hos Peder Oxe, var med forgyldt Arbejde². Endelig havde Skorstenen eller Kaminen den Fordel, at den oplyste Stuen, samtidig med at den afgav Varme. Om Kaminen samledes derfor hele Familjen, naar Mørket faldt paa; løse Bænke eller Stole, hvis saadanne fandtes, flyttedes herhen; hver havde sin bestemte Siddeplads om dette Husets Midtpunkt³. Det var i denne hyggelige Kres, at Henrik Ranzau anbefalede sine Børn at tage Hoserne af og strække de blottede Fødder frem til Varme⁴. Almindelige Godtfolk nøjedes dog med at støtte deres vaade Støvler paa en af de to Brandbukkes hede Tværstænger.

En Overdaadighed, som det ikke faldt i Hvermands Lod at kunne anvende ved disse Kaminer, var at fyre i dem med velugtende Brændsel. Det ansaas baade for et passende Udtryk for Velstand og for i høj Grad sundt at opvarme Stuen paa denne Maade. Som særligt vellugtende Brændsel omtaltes Enebær, Myrte, Terebinte og Lavrbærtræ, ligesom det ogsaa anbefalede at strø tørret Salvie, Rosmarin eller Lavendler ind paa de brændende Ege- og Bøgestykker. Derimod var det aldeles forkasteligt at brænde osende Ved som Poppel, Ahorn, Tjørn⁵. Der er da saaledes intet utroligt i det gamle Sagn, at Ole Bager i Odense, da Frederik den Anden Aar 1580 var hans Gæst, skal — ligesom 40 Aar forud Anton Fugger i Augsburg for Kejser Karl den Femte — have ladet gøre Ild paa Kaminen med Kanelbark⁶.

Et ret mærkeligt Bevis for, i hvilken Grad man har anvendt duftende Brændsel, er i vor Tid kommet for Dagen, idet Arbejderne under en Reparation af en Kamin paa Rosenborg Slot af sig selv blev opmærksomme paa den gamle Sods ejendommelige Vellugt⁷.

Ved Siden af denne fornemmere Maade at rense Luften paa virkede imidlertid Kaminen ogsaa paa en anden Vis, der kom alle ligeligt til gode. Den var ifølge Sagens Natur Stuens ypperste Luft-Fornyer. Hvad skadede det, at Vinduerne var tilspigrede, naar Kaminens aabne Gab stadig slugte den fordærvede Luft og som en uhyre Ventil gav Revner og Sprækker nok at bestille! Denne dens Virksomhed blev dog kun lidet paaskønnet. Datiden

var tilbøjelig til heri blot at se en Mangel, et Bevis for, at Kaminen var en ufuldkommen Varmeindretning, der trængte til Afløsning.

Og det lod sig jo heller ikke nægte, at den kun i ringe Grad opfyldte sin egentlige Hovedbestemmelse. Man kunde fodre dette forslugne Uhyre med Favnestykke paa Favnestykke, uden at man dog paa en streng Vinterdag var i Stand til at faa Stuen opvarmet. Varmen fo'r op igennem Skorstenen; selv beholdt man kun Flammernes Lys og Knitren. Sligt var harmeligt nok, især

Fig. 187. En gammeldags Ovn.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

naar Brændslet samtidig steg i Pris. Der maatte findes en bedre Maade at bygge et Ildsted paa.

Den Vej, som man da indslog, var ganske den samme som den, man i sin Tid havde fulgt i Oldtidens Haller. Ligesom man dér havde overbygget Arnens aabne Ildsted med en Lergrotte for at fastholde Varmen og derved frembragt den saakaldte „Røg-ovn“, saaledes føjede man nu en ovnlignende Udbygning til Kaminen for i denne ophedede Hvælving at gemme paa Varmen.

Den ældste Anvendelse af disse Udbygninger har maaske ikke været til Værelsens Opvarmning. Tidligt har man i hvert Fald benyttet dem til „Køller“ for derpaa at tørre Korn. Som en uhyre Kamel stod da denne Murbygning inde i Huset. Sin Skorstens-

Hals rakte den op imod eller gennem Taget; Ryggen kunde gaa til andet Stokværk, og paa dens hede Pukkel var man i Stand til at tørre Korn og berede Malt, alt imens man nede i Stuen nød godt af Ildstedets Varme.

Men der var jo intet til Hinder for at lade Kamelen knæle og svinge Bagkroppen ind i Stuen. Først saaledes fik man derinde ret Nytte af den opsparede Varme, der straaledede ud fra Siderne. Denne nye Form for Ovn maatte altsaa blive en Slags Bilægger-

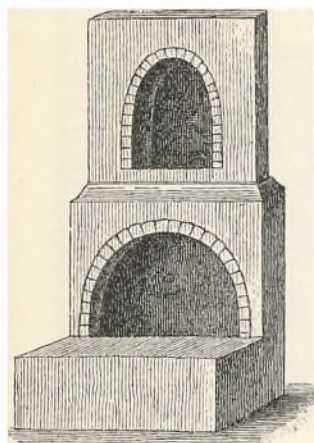

Fig. 188. Murstensovn med bred, muret Fod til at rage Gløderne ud paa. Lindknud Sogn. Nørrejylland.

Ovn, hvori der lagdes Ild fra Stuen bagved, der vel i Reglen var Køkkenet. Ovnen selv inde i Stuen maa have taget sig ud som en plump Lervhvelving eller firkantet Murstenkasse, hvilende paa en muret Forhøjning for at bringe den i Højde med Skorstens-Ildstedet i Køkkenet. Ærkebisp Olaus Magnus har gengivet et nogenlunde tydeligt Billed af en saadan Ovn i mere forfinet Skikkelse. Den vises anvendt ude i Køkkenet som Bagerovn, medens den inde i Stuen tjener til Opvarmning for to, der bader sig (Fig. 187). Det synes at være et Afkom af denne Slags Ovn, der endnu i Mands Minde, opmuret af brændte Sten, anvendtes enkelte

Steder i Nørrejylland (Fig. 188).

Vi kender kun lidet til disse ældste Ovne. De slog vistnok ogsaa først ret an, da de beklædtes med „Kakler“ og altsaa forvandlede til „Kakkelovne“. Ved „Kachel“ forstod man blot et lille Dækstykke af brændt Ler. Navnet tyder paa, at Skikken er kommen fra Tyskland. Ved det 16de Aarhundredes Begyndelse synes den at være naaet til Norden. De to første „Kakkelovne“, om hvilke vi her hører tale, forekom hos Folk med tyske Forbindelser. Den ældste tilhørte Kong Hans' Dronning, Kirstine af Sachsen, og fandtes paa hendes Gaard i Odense, i hendes egen

Stue. I sine Hofdamers Værelse, „Jomfruherberget“, som det hed, og i „Ingers Kammer“ lod hun indrette fornem Kamin eller „Skorsten“, som den jo kaldtes. Til Skorstenen i Jomfruherberget medgik 100 Mursten. Men sig selv forbeholdt hun det endnu fiksere, en „Kakkelovn“. Vi veed egentlig intet videre om denne, end at to Mand 1507 maatte „igen opsætte den“, hvad enten den nu har staaet andetsteds tidligere, eller den dette Aar maatte underkastes en Hovedreparation. Den var indvendig opført af Ler, men hvorledes dens „Kakler“ saa' ud, der jo udgjorde dens Pragt, veed vi ikke¹.

Dette kan vi derimod afgøre for den anden Kakkellovns Vedkommende, der forekom i Norden. Den fandtes, betegnende nok, i Bergen. Da den driftige Lensmand her, Jørgen Hanssøn, 1518 opførte Bergenhus, anvendte han de nyeste Fremskridt og Forbedringer paa Opvarmningens Omraade. I den store Borgestue lod han opføre ikke blot en „Skorsten“, hvis Strube man, naar man vilde holde paa Resten af Varmen, kunde lukke „med et Spjeld af Kobber“, men tillige anbragte han i samme Stue en „Kakkellovn“. Det vilde være interessant at vide, om denne havde Røgfang sammen med „Skorstenen“ og vel altsaa var en Slags Bilægger til denne, eller om den maaske stod i et helt modsat Hjørne af Stuen. Dette kan vi imidlertid ikke afgøre. Derimod kender vi dens Kakler. Disse bestod af 80 Tagsten. Tækket med disse, og selv malet med rød Mønje, synede den da vistnok som et lille Hus i Stuen, en forsoren, gotisk Kvist, en Ildmand med rød, skarpkammert Stormhue ligesom selve Bergenhus blandt Byens flade, fredelige Tørvehoveder. Hvorfra Jørgen Hanssøn har faaet Ideen, enten gennem Tyskerne paa Bryggen eller direkte syd fra, saa at han her har kunnet være deres Læremester, kan ikke nu afgøres. Vi veed kun, at han var om sig og lod hente brændte Sten helt nede fra Flensborg. Da Tyskerne 1523 gjorde Oprør, var det ikke længer blot paa Slottet, at der fandtes „Skorsten og Kakkellovn“, de forekom nu ogsaa i norske Borgeres Huse².

Brugen af Kakkellovne bredte sig altsaa i Norge som i Danmark med rivende Fart. Men som saa ofte ved slige Lejligheder

knøb det netop derfor at kunne holde Trit med de stadige Forbedringer. Den ældste Art „Kakler“, de blotte Tagsten, blev snart for simple og gik af Brug. De anvendtes vel længe efter, men altid kun under meget tarvelige Forhold, saaledes f. Eks.

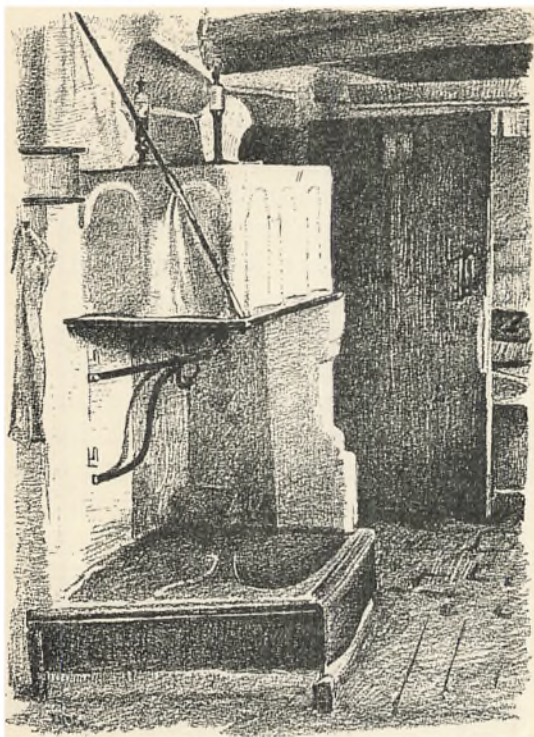

Fig. 189. Gammelt Ildsted fra Skanderborg-Egnen. Røgfangets Vægge hviler paa en Træramme og bestaar af Tagsten, der vender det hule udad. Mejborg.

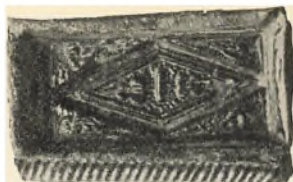
1645 i Ribe i en Vagtstue¹. Tagsten til Kakkellovne omtales endnu af og til i Nørrejylland omkring Aar 1800².

En af de sidste Tagstens-Ovne i Brug er vistnok den, som Fig. 189 viser. Den fandtes 1888 i Skanderborgegnen. Over selve Ildstedet var anbragt en Pindeværks-Plade baa- ren af en Jærnstang og overmuret med en firkan- tet Hætte af Tag- sten. „Ejeren var misfornøjet over, at Brandsynet har forbudt ham at gøre Ild i den“.

Den næste Art af „Kakler“ synes at have været flade og glaserede; de kunde brændes i allehaande Mønstre og Figurer, og maatte kunne tage sig ypperligt ud. Et Pragtstykke af denne Art var vistnok den Kakkellovn, som den første lutherske Biskop i Bergen, Geble Pederssøn, omtrent Aar 1550 forskrev til sin Bispegaard. Den betegnedes som en „statelig Kakkellovn med

Topprydelse paa en Kakkellovn, funden 13 Steder i København.

Inddybet Kakkellovn, funden baade i København og i Næstved.

Gesimsbrudstykke af en Kakkellovn fra 1586.

Brudstykke af en inddybet Kakkellovn med Kvindefigur.

Topprydelse paa en Kakkellovn 1574.

Kakkeplade med Kvindefiguren: „Maadehold“.

Fig. 190. Kakler fra det 16de Aarhundrede, fundne ved Udgravninger i København. Nationalmuseet.

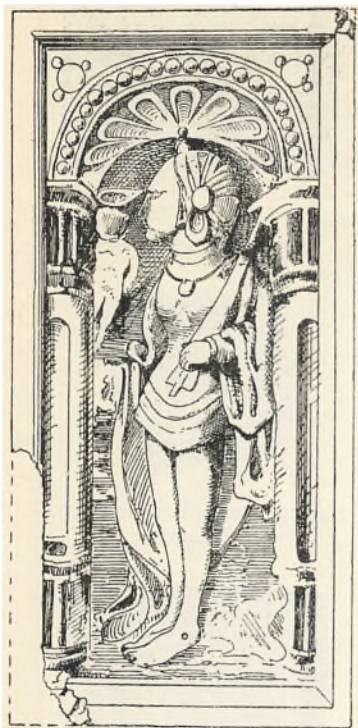

Fig. 191. En „Kakkel“ funden ved Udgravning i det 1624 nedbrændte Oslo. (Kristiania Universitets Oldsagsamling.)

herlige Billeder af Passionen og mange Fyrsters Vaaben“¹. Sin ypperste og mest hensigtsmæssige Form fik endelig Kaklerne, da man fandt paa at bule dem indefter. Som „Kakkelpotter“ vandt de deres egentlige og afgørende Sejr (Fig. 192—195).

Samtidigt med disse „Kakkelpotter“ synes ogsaa Ovnens selv at have skiftet Form. I Tagstens-Kaklernes Tid havde Ovnens Hvælving vistnok været overbygget med et stejlt Tag. Nu faldt det naturligt at bygge den som en stor, firkantet Klods, fladloftet og uden Tag. Dens Sider og Overdel opmuredes af lutter Kakkelpotter, hver især som en lille Urtepotte, men gerne firkantet og uden Hul i Bunden. Hjørnerne og Ovnens nederste Stykke derimod maatte være af Mursten eller under fattigere Forhold af

Ler; thi de skøre Kakler var ikke i Stand til at modstaa hverken de Puf, hvorfor Hjørnerne var udsatte, eller den stærke Hede lige ved Ilden. Kakkellovnen lignede da nu en firkantet Stabel af lidt

Fig. 192. Tre Kakkelpotter, formentlig fra det 16de Aarhundrede. (Efter Fotograf af Dr. M. Mackeprang. Museet i Lybæk.)

fladtrykte Urtepotter, alle med Bunden indad, hvilende forneden paa en solid Murstens- eller Ler-Underbygning (Fig. 193).

Fordelene ved denne Konstruktion var tydelige nok. Saadanne Kakkelovne var mere brændselsbesparende end alle de gamle Ovne, idet de tynde Kakler lod sig let gennemvarme. Men hertil kom det vigtigste Fortrin, deres mangehaande Bekvemmeligheder. I de øverste Potter kunde man i en snæver Vending varme sit Øl eller ligefrem koge Mad; og i alle Sidepotterne kunde selv den talrigste Aftenkreds faa Plads baade til forfrosne Hænder og Fødder¹. Det er uden Tvivl fra disse hyggelige Stenmuffer, at Almuens endnu brugelige Betegnelse for den højeste Grad af behagelig Varme: „pottevarm“ skriver sig.

Og der var Plads til alle Størrelser af Hænder og Fødder. Til en større Kakkelovn anvendtes nemlig en 70—100 Kakkelpotter², hvoraf nogle gerne var dobbelt saa store som de andre. Prisen paa Kakler vekslede fra 8 til 37 Øre Stykket³. Da en fuldstændig Kakkelovn saaledes var temmelig dyr, maa man vistnok antage, at mindre bemidlede stundom har sparet ved at gøre Hjørnerne brede og altsaa indskrænke Kaklernes Antal. Herved er der rimeligvis opstaaet en Mængde Overgangs-Former, om hvilke det kunde være vanskeligt nok at afgøre, hvorvidt de burde kaldes for Ovne eller Kakkelovne (Fig. 195). Hos Landalmuen i Nørrejylland kunde man endnu i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede hos de allerfattigste træffe Ovne med en eneste Kakkelpotte for oven til at varme Mad i og en tilsvarende i Forsiden til at varme Hænder og Fødder i⁴.

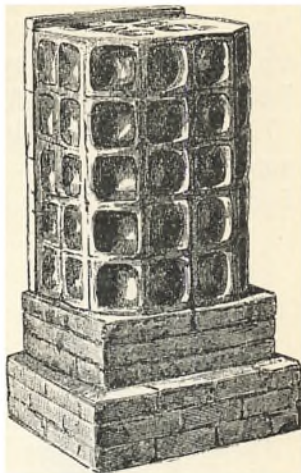

Fig. 193. Pottekakkelovn.
(Dansk Folkemuseum.)

Fig. 194. Kakkelpotte, funden i Ulfborg, Ringkøbing Amt, Nørrejylland.

Det 16de Aarhundrede var Pottemagernes gyldne Tid. Et helt nyt Opland var indvundet for deres Tilvirkning, og vi hører da ogsaa om Pottemagere allevegne: Jørgen og Hans Pottemager i Malmø, Daniel Pottemager i Helsingør¹, Hans Krukkemager paa Norrmalm² o. s. v., o. s. v. Ret pudsig tager en Regning sig ud fra hin Tid for en Kakkelovn fuldt færdig og opsat: „For en Tønde Fæhaar, som Pottemageren slog i Leret til den nye Kakkelovn: 10 β. — 19 store Kakkelpotter: 25 β 1 Hvid. — 50 mindre Kakkelpotter: 2 ½ 1 β 1 Hvid. — For Kakkelovnen at opsætte: 1½ ½ ½. For samme Kakkelovn at anstryge med egen Farve: 8 β³.“ Det

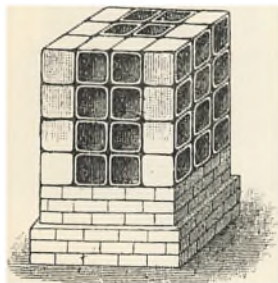

Fig. 195. Potteskakkelovn, saaledes som den menes at være set i Brug for en Menneskealder tilbage.

sés altsaa at have været Skik at male Kakkelovnene. Den Farve, der anvendtes, kaldtes gerne for „Isenfarve“, hvad enten dette har angivet dens jernlignende Udseende eller vel snarere, at det var Mønje, der bedre end Vand- og Oliefarve kunde taale Hede⁴.

Kakkelovnene betegnede i visse Maader et betydeligt Fremskridt. For første Gang var det lykkedes at finde et Middel, hvorved man billigt og uden stor Møje kunde faa Stuen fuldstændigt opvarmet og holde den jævnt hen i samme Tilstand i længere Tid. Men dette Gode var købt med ikke ubetydelige Ofre.

En højst ubehagelig Følge var allerede det standsede Luftskifte. Kaminen havde i sin Tid bevaret den livlige Forbindelse mellem Stuen og Omverdenen; nu ophørte brat Ventilens Virkninger. Saavel Murstens- som Kakkelovne var jo nemlig Bilæggerovne, der udelukkede alt Forhold mellem Stuens Luft og Ilden inde i den lukkede Ovnkiste. At gøre dem til „Vindovne“ ved at anbringe en Dør paa dem ind fra Stuen og lægge i herfra, synes man endnu ikke at have fundet paa. Da nu Vinduerne, som ovenfor meldt, var tilspigrede, antog Luften i Dagligstuen efterhaanden en ganske egen Tæthed. Mættet med Madlugt, Sovekammerluft, Lyseos og Damp af vaade Klæder fyldte den

Rummet og vekslede kun mellem at indaandes af de fuldtallige Beboere eller skoldes paa Ovnens hede Sider. Der er hengaaet et Par Aarhundreder, førend Nordens Befolkning har begyndt at indse, at Kaminernes Afskaffelse med Nødvendighed krævede ikke blot Vinduernes Forsyning med Hængsler og Kroge, men deres virkelige Oplukning, for at Luften ad denne Vej kunde fornyes.

En anden Ulempe ved disse Ovne, der ganske anderledes stødte Datiden, var deres Mangel paa Lys. Istedetfor Kaminens muntre Luer havde man nu kun Ovnens overalt lukte Sider; i Mørke kunde man brænde sig paa dem uden endda at se dem. Det var et ikke ringe Savn for en Tid, hvis øvrige Belysningsmidler var saa ufuldkomne.

Værst af alt, og det, der gav Kakkellovnene Naadestødet, var dog deres Skrøbelighed. Man havde ikke været vant til at omgaas varligt med deres Forgængere, Tiden var overhovedet ikke let paa Haanden, og saa krævedes der nu med ét en dobbelt Art af Forsigtighed ligeoverfor disse Ovne. Dels skulde man haandtere den lange Ildrager meget behændigt, for ikke indvendig fra at slaa Bunden ud paa en Kakkelpotte eller to. Dels gjaldt det om at holde Varmegraden indenfor visse Grænser, for at ikke Potterne skulde blive skøre og springe ved at udsættes for altfor voldsom Hede. Det var umuligt at passe sligt saa nøje. En talrig Afgang blandt Potterne blev Følgen.

Her viste nu Manglerne sig fra en ny og ubehagelig Side. De enkelte Kakkelpotters Pris var vel ikke saa høj, at man jo nok kunde erstatte de itubrudne, om end selv dette kunde blive dyrt nok i Længden. Men Ulykken var, at det langtfra var dermed gjort, at man anskaffede sig Stedfortrædere. Ikke enhver kunde tage de gamle Skaar ud og indføje den nye; man maatte have Pottemageren til, maaske den halve Kakkellovn ned for at faa bødet et Par Huller. Og undlod man dette, fik man til Straf Stuen daglig fyldt med Os og Røg og endda ingen Varme; thi Ovnens iforvejen svage Træk ophørte, og Røgen trak naturligtvis ikke ud gennem Røghullet i Skorstenen, naar den kunde slippe med at pible frem mellem de søndrede Potter. En farlig Fjende synes Kakkelpotterne at have haft i Drengene, der i Leg

pirrede ved den skøre Bund. Endnu i en Beretning fra 1889 hedder det herom: „Her paa Egnen (lidt nord for Ribe) har jeg ingen truffet, der kunde mindes „Pottekakkelovne“; længere nord paa veed de gamle endnu at fortælle, hvorledes de som Børn i Skolen morede sig med at stikke Hul i Bunden af Potterne med en Pigkæp for at se Ilden gløde derigennem. Ovnens var opsat af sorte Potter, der vendte Aabningen udad¹.“

Hyppe Reparationer med Udgift og Ulejlighed eller ogsaa Os og Røg var altsaa de slette Egenskaber, som dagligt Samliv lærte En at kende hos Kakkelovnene. Klagerne herover genlyder lige fra hin Tid, da de var en Pryd paa Borge og Slotte, og til Midten af det 19de Aarhundrede, da de døde en ubemærket Død hos Fattigfolk i Jyllands Hedeegne². Man behøver blot at lægge Mærke til den Hyppehed, hvormed Kakkelovnene f. Eks. paa Malmøhus³ i Løbet af faa Aar delvis eller helt maatte fornyes, for at forstaa, hvor gyldig Grund der var til Klage.

Nøden lærte da at finde paa en ny Forbedring. Man pansrede Kakkelovnens Indre med Jærnplader, saa at Ildrageren ikke kunde komme til at berøre Kaklernes skøre Bund. Hvis disse skulde blive sønderbrudte udvendigt fra, hindrede Jærnpansret dog Røgen fra at trænge ud gennem Hullet. Denne nye Form tillod tremdeles flere Forandringer. Ovnens Hulhed var jo nu en Jærnkasse, den kunde altsaa anbringes paa fire Ben istedetfor den ene, plumpe Murstens-Platfod, hvorpaa den tidligere havde hvilet. Og da Jærnet lod sig bearbejde, kunde man nu sætte en lille Dør paa Ovnens ud til Stuen, lukke Fyrhullet bag ude og istedetfor Røghullet lede et Rør fra Ovnens ind i Skorstenen, med andre Ord forbedre Trækken og forvandle Bilæggerovnen til en Kakkelovn med Ilægning fra selve Stuen.

Det ligger i Sagens Natur, at alle disse Forbedringer og Fremskridt ikke skete paa engang. Meget hurtigt synes de dog at være foregaaede⁴. Vist er det, at omkring Aar 1550 dukkede en ny Slags Ovne op under Navn af „Jærnkakkelovne“ og gjorde straks stor Lykke⁵. Og allerede kort efter 1580 kendte man i Danmark til „Jærn-Vindovne“ med baade Jærndør ud til Stuen og med „Pibe“ (Kakkelovnsrør) ud til Skorstenen. Som sædvan-

Fig. 196. Den ældste Plade af en jærnovn i Danmark. 1543.
(Nationalmuseet.)

ligt var man i Bergen lige saa hurtigt med paa det nye som i Danmark. I Januar 1561 skrev Enkedronning Dorothea til sin Svoger Hertug Hans, om han ikke vilde overlade hende til Brug paa Koldinghus den allermindste Jærnkakkelovn, som han havde ladet hente fra København; hun vilde gerne levere ham en større i Erstatning til hans nyopførte Hansborg i Haderslev¹. Men allerede 1554 havde Bispen i Bergen kunnet forsyne den nybygte Skole med en nys anskaffet „vældig Kakkelovn“ af Jærn². Til den nederste Stue i det nye Taarn paa Bergenshus anskaffedes 1566 en Jærnkakkelovn. Denne leveredes af en hollandsk Smed³; de ovennævnte til Koldinghus og Hansborg hentedes fra København; en til Frederiksborg 1562 forskreves fra Lybæk⁴. Det er da ikke let at afgøre, hvorfra Opfindelsen egentlig stammede.

I Begyndelsen var Jærnkakkelovnene meget kostbare. Selv om maaske Lybækkerne tog Munden vel fuld, da de i Erstatning for en Jærnkakkelovn, som de havde ladet opsætte paa Hammershus, forlangte 400 Kroner⁵, saa véd vi dog, at f. Eks. paa den Jærnkakkelovn, der Aar 1582 opstilledes i Fruerstuen paa Malmøhus, kostede Jærnpladerne alene henved 100 Kroner, medens de øvrige Udgifter til Kakler, „Isenfarve“, Opsætning o. s. v. ikke afveg meget fra, hvad man tidligere havde betalt for den hele Kakkelovn⁶.

Trods deres høje Pris trængte de nye Ovne dog igennem, især i Danmark. Paa Kronborg fandtes der saaledes ved Aarhundredets Slutning ikke mindre end 11 Jærnkakkelovne. Kong Jacob af Skotlands Værelse hædredes endogsaa med to⁷. Mindre Lykke synes de at have gjort i Sverige, i det mindste lod saavel Erik den Fjortende som Johan den Tredje gammeldags Kakkelovne opsætte paa Stockholm Slot, længe efter at den nye Form havde vundet Udbredelse i Danmark⁸.

Det Ydre, som de første Jærnkakkelovne frembød, var i flere Henseender ikke lidet afvigende fra de gammeldags og meget forskelligt fra den Form, hvorunder vor Tid tænker sig en Kakkelovn. Som hine gamle Ovne skød de sig langstrakt ind i Stuen, kakkelklædte paa Kroppen; men hvilende paa deres fire nye Ben, med det oprejste Jærnrør til Hale og den uvante, aabne Jærn-

mund, hvorfra Ilden glødede, kunde de nok minde om et levende Uhyre og skræmme den, der første Gang saa dem.

Trods deres frygtindjagende Udseende var de imidlertid dog, naar man tænkte nøjere derover, kun en Uting, hvis Liv i det mindste under denne Form maatte blive kortvarigt. Thi enhver kunde sige sig selv, at det var unaturligt saaledes at anbringe det kostbareste inderst, skjult for alles Blikke. Havde man bekostet de dyre Jærnplader, skulde man ogsaa nok ønske at faa dem

Fig. 197. Bilæggerovn i Dansk Folkemuseum.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

sete. Dækket med Kakler tog Jærnkakkelovnen sig lige saa latterlig ud som en Ridder i fuld Rustning med en Uldrøje trukken over Brynjen. Den Tid maatte hurtigt komme, da Jærnovnen rystede Kaklerne af sig og viste sig fri og uskæmmet i sin fulde Pragt, medens det Murværk, der var nødvendigt til at holde paa Varmen, indskrænkedes til en indre Beklædning.

Dette Tidspunkt indtraf allerede i det 16de Aarhundrede. Den ældste Plade af en ren Jærnovn, der nu findes i Danmark (Fig. 196), bærer Aarstallet 1543. Selv om denne har været en enlig Svale, saa forekom der 40 Aar efter Jærnovne med Frederik II's

og Dronning Sophias Billeder paa Siden, altsaa støbte til dansk Brug. Hermed var Jærnovnenes Tid begyndt og de egentlige „Jærnkakkelovnes“ Historie omme. Siden da har Udviklingen delt sig i to Retninger. I Danmark og Norge har man uddannet Jærnovnen videre og fundet dens heldigste Form snart i den oprindelige firkantede Kasse (Fig. 197), snart i flere saadanne mindre og mindre satte ovenpaa hinanden (Fig. 198), i det 19de Aarhundrede endelig i den runde Søjle. I Sverige derimod, hvor Jærnkakkelovnen aldrig ret slog an, har man fortsat det ældste Spor og videre uddannet de gamle Lerovne. Mærkeligt nok har Navnet „Kakkelovn“ holdt sig haardnakket baade i Danmark og Norge, skønt denne Benævnelse her kun er vildledende. Det rette Navn „Jærnovn“, der i det 17de Aarhundrede var ved at sejre¹, er atter blevet fortrængt, og de gamle egentlige Kakkelovne er for at undgaa Misforstaaelse blevne omdøbte til „Potteovne“².

Fig. 198. Jærn-Vindovn, omtrent Aar 1700.

Først efter Midten af det 18de Aarhundrede naaede Jærnkakkelovne (o: Jærnovne) ud blandt Bønderne i Nørrejylland. Med Stolthed mindes endnu i de forskellige Egne og Familjer Navnet paa den første lykkelige Besidder. „I Bakgaarden ved Tæbring havde de ved 1750 én Jærnkakkelovn, og det var den eneste, der dengang var i Sognet.“ „Min Bedstefaders

Fader i Roum havde den eneste Jærnkakkelovn, der var der i Sognet“. „Det første Klokkeværk [Uhr], der kom her til Byen, det var i vor Gaard. Vi havde ogsaa den første Jærnkakkelovn“ o. s. v.³

Det 16de Aarhundredes Dagligstuer fremviste da ikke mindre end fem Hovedformer for Ildsted: Kaminer, Murstensovne, Kakkelovne, Jærnkakkelovne og Jærnovne. Naar nu hertil kom de smaa flyttelige Afarter: Ildgryder og Varmepotter⁴, der endnu paa en streng Vinterdag hos mangan gammeldags Familie kunde tages frem for at understøtte Kaminen i dens mislykkede Bestræbel-

ser, saa maa det indrømmes, at den hele Slægt af Opvarmningsmidler var talrigt repræsenteret.

Vi har set disse Formers historiske Udvikling og Rækkefølge; men vi vilde fejle, hvis vi heraf sluttede til en tilsvarende Række af Overgange indenfor hver enkelt Dagligstue. Her gjorde nemlig en Mængde krydsende Hensyn sig gældende. Foruden Sagens Udgiftsside, der nok kunde hemme Lysten til at holde

Trit med Tiden, traadte her desuden den forskellige Smag til. Kaminer f. Eks., der alt ved Aarhundredets Begyndelse var blevne overfløjede af Ovnene, vedblev desuagtet mangensteds at holde sig, ja opførtes fra ny af lige til Aarhundredets Slutning, netop fordi de var gammel-dags og af mange an-saas for det smukkeste. Det var jo just i de Tider, at Kaminen i sydligere Lande vandt sit Ry som Stuens prydeligste Bestanddel, det Sted, hvorpaa der ødsledes mest. Henrik d. Fjerdes storartede Kamin i Fontaine-bleau, 20 Fod bred, 23 Fod høj, overalt prydet med Billedhuggerarbejde¹, viser os Tidens Smag i saa Henseende. Disse Forhold maatte nødvendigvis faa Indflydelse paa de nordiske. Vi ser da ogsaa, at f. Eks. Ole Bager havde Kamin i sin Stue endnu i Aaret

Fig. 199. (Tilmuret) Kamin med Aarstal 1590 paa Nør-lund i Jylland.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

1580; paa Nørlund i Jylland opførtes Aar 1590 to meget smukke (Fig. 199); Frederik den Anden, der udstyrede Kronborg med Jærnkakkelovne, lod dog sætte to Alabast-Kaminer i den store

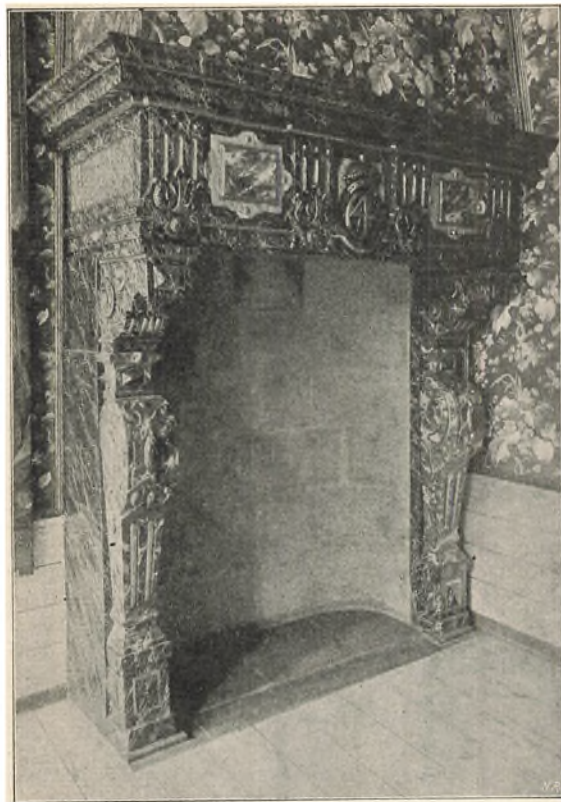

Fig. 200. Kamin paa Kronborg.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

Sal¹; Christian den Fjerde anbragte flere paa Kronborg (Fig. 200) og ikke mindre end fire i det nybyggede Lysthus ved København². Johan d. Tredje forsynede Stockholms Slot vistnok fortrinsvis med Kaminer³. Omvendt nødte Kulden ham rigtignok til at lade en opsat Kamin atter nedtage og erstatte med en Kakkelovn⁴. Paa mangan Herregaard saas i samme

Stue Kamin og hosbygt Kakkelovn i broderlig Forening⁵.

Lader saaledes de forskellige Formers indbyrdes Forholdstal sig ikke beregne, fremgaar derimod et andet Tal med fuldkommen Sikkerhed. Summen af Varmeindretningerne var tiltagen i en forbavsende Grad. Kakkelovnens Indførelse havde gjort Slægten saa kuldskær, at man ved Aarhundredets Slutning krævede Kakkelovne anbragte ikke blot i Familjens Dagligværelse,

men i Rum, som man aldrig tidligere havde drømt om at opvarme. Paa Christian den Fjerdes Frederiksborg opstilledes der saaledes Kakkellovne foruden i alle Betjentenes Værelser tillige i Mælkestuen, Køkkenskriverens Kælder, Hestestalden, ja i Svinehuset¹. For Klædedragtens Vedkommende medførte disse nye Forhold en Forandring af blivende Følger. Den fra Oldtiden nedarvede Skik, at bære skindforede Klæder — en Skik, som endnu havde svaret til Kaminernes svage Varme — tabte sin ydre Foranledning og aftog hurtigt efter Aar 1600.

Et sidste Punkt af Interesse, som vi endnu blot kortelig skal berøre, er den Plads i Stuen, som Kaminen eller Ovnens indtog. I denne Henseende lader sig paavise tre tydeligt adskilte Trin i Udviklingen.

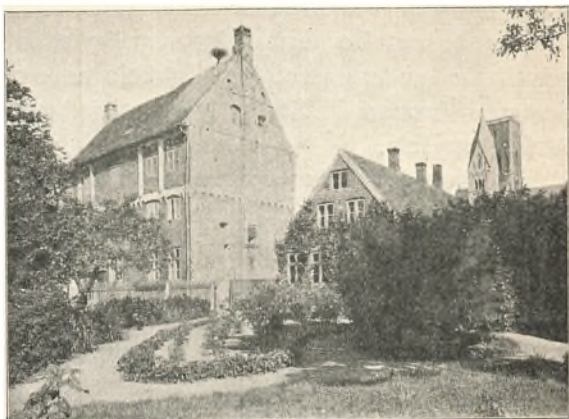

Fig. 201. „Taarnborg“, nuværende Bispegaard i Ribe.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Kaminens ældste Plads var ved en Ydervæg, altsaa enten imellem Vinduerne eller i Gavlmuren. Se f. Eks. Taarnborg i Ribe, opført omkring Aar 1500 (Fig. 201). Her behøvede man ikke at bygge en særlig Skorsten, men kunde, om man vilde, blot lade Muren selv være hul, saa at den dannede en lang Røgkanal fra Kamin til Tag. Saaledes finder vi endnu Spor af, at Kaminerne har været anbragte i flere gamle Bygninger, f. Eks. paa Herregaarden Skarholt i Skaane², Gripsholm Slot³ o. fl. St. Fra Stuen set frembød denne Plads den Fordel, at Varmen straks brød Kulden fra Ydermur og Vinduer, og Siddepladserne omkring Arnen kom til at ligge ret gunstigt for Dagslyset.

Men fra Dronning Elisabeths Tid i England⁴ og lidt senere i

Skandinavien opgav man af Skønhedshensyn at anbringe Kaminerne saaledes. Skorstenspiberne langs Tagskægget skæmmede Bygningen, kun i Tagrygningen var deres rette Plads. I Samklang hermed anbragtes da Ildstedet ved Indervæggen ligeoverfor Vinduerne.

Den sidste Plads endelig, der anvistes Ildstedet, var i Stuens Hjørne. Den var særdeles hensigtsmæssig for Kakkelovne, hvoraf saaledes fire, hver i sin Stue, kunde støde op til samme Skorsten. Skikken paastaas at være opstaaet først i Sverige og var almindelig her ved Midten af det 17de Aarhundrede¹. Det er i god Overensstemmelse hermed, at man ligeledes først i dette Land skal have fundet paa at gøre Kakkelovnene runde², den Form, hvorved Varmen fra Stuens Hjørne ligeligst kunde udstraale til Værelsets Dele.

Ildstedets Udvikling indtager en mærkelig Plads i Nordens Kulturhistorie og giver den en særegen Betydning. Dels lader nemlig Udviklingens forskellige Trin i Skandinavien sig tydeligere forfølge end i de fleste andre Lande, dels har Nordens Folk paa dette Omraade, tvungne af Naturforholdene, anspændt alle deres Kræfter for at gaa i Spidsen. Medens saaledes saavel Evropas sydlige Lande som Frankrig, ja endog England, er blevne staaende ved Kaminen, og Tyskland kun er fulgt ret med til den egentlige Kakkelovn³, har de skandinaviske Folk fortsat Forsøgene og med Hensyn baade til Ovnens Stof, Form og Plads i Stuen tilkæmpet sig væsentlige Resultater.

Dagligstuens øvrige Bohave bar tydelige Spor af Værelsets forskelligartede Anvendelse. Vi vilde maaske endogsaa have ment os i Stand til at udskille tre særlige Omraader, der, afmærkede ved en usynlig Grænse, angav de tre forskellige Værelser, der engang skulde fremgaa af dette ene. Saa ganske let var det dog imidlertid ikke overalt at paapege denne Grænse, thi paa gammeldags Vis maatte de allerfleste Møbler forrette flere Hverv, saa at man let kunde blive skuffet ved ensidigt at tage Hensyn til enten deres Dag- eller Nattetjeneste.

Ikke til at tage fejl af var dog Stuens største Møbel, den vældige Himmelseng. Den tiltrak sig straks den Indtrædendes Opmærksomhed og fortjente den, thi som en Stue i selve Stuen beherskede den alt, et Vidne om Beboernes Velstand og Smag, det Forbillede, der lønligt foresvævede dem, naar det gjaldt om at smykke det hele Værelse til Fest.

Ikke uden Grund gjorde den Indtryk af at være noget mere end et Møbel, et Husrum for sig; thi den Tid var ikke saa fjern, da den virkelig havde udgjort et særskilt lille Værelse, en Alkove med faste Vægge, Loft og Dør.

I Overensstemmelse med denne dens Oprindelse anbragtes den endnu gerne med Siden mod Væggen, ikke som i sydligere Lande blot

med Hovedgærdet mod denne¹. Og var

den, hvad ofte kunde hænde, udstyret med Egetræs Panel og Dør samt Himmel med fuldt Loft, kunde der, om end den stod frit i Stuen og muligt lod sig flytte ved Hjælp af behørigt Mandskab, dog endnu med Rette tvistes om, hvorvidt den burde kaldes Møbel eller Værelse (Fig. 202). Om saadanne lukkede Senge hører vi Tale ikke blot i hele det 16de Aarhundrede — „han lukte sin Sengedør til og slog en lang Jærnkrog derudi“, hedder det Aar 1593 om en Mand i Bergen, der ønskede at være uforstyrret² — men endnu i Aaret 1653 blev der i Danmark „til hans Printzl. Naades Fornødenhed“ gjort en Himmelseng med ikke mindre end fem Døre omkring; for Hyggeligheds

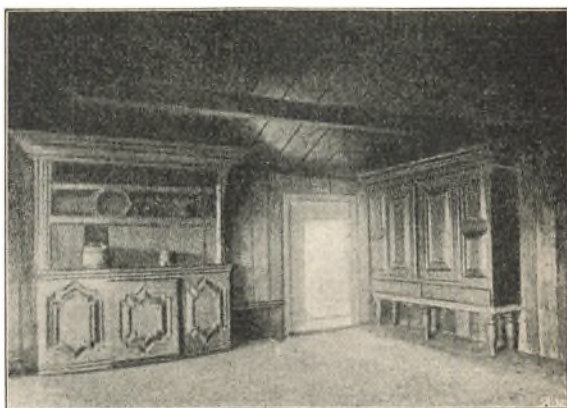

Fig. 202. Stue med lukket Seng fra Aamot i Østerdalen, nu i Norsk Folkemuseum i Kristiania.

Skyld var disse forsynede med Gitterværk, saa at man kunde kigge ud ad dem¹ (Fig. 203).

I Reglen var dog foruden den lavere Seng kun Stolperne og Rammen foroven af Træ; Loft og Vægge dannedes af Omhænget. Dette udgjorde da udadtil Sengens vigtigste Bestanddel og var ogsaa det, hvorpaa der anvendtes mest. Naar det var, som det burde, bestod det af mindst tre Stykker: Himlen foroven, en Kappe deromkring med nedhængende Frynser og Kva-

ster og endelig det egentlige

Omhæng,

„Spærlage-

net“, som det

ret betegnende

kaldtes. Dette

sidste var en-

ten delt i to

Gardiner, mel-

lemhvilkeman

kunde komme

ind, eller be-

stod af ét Styk-

ke, som da var

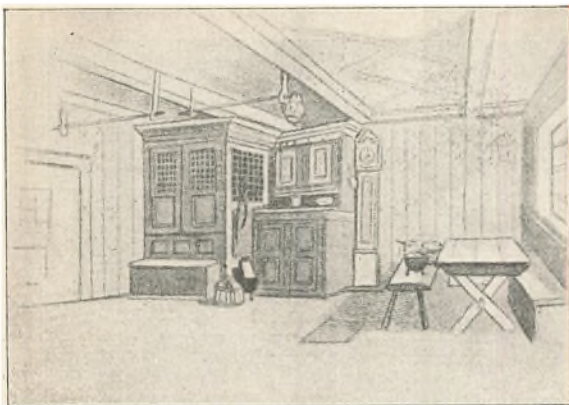

Fig. 203. Sengeskab med Gitter i en Stue i Telemarken.
(Efter Tegning af A. Tidemand i Kobberstiksamlingen i Kristiania.)

til at trække til Side paa Ringe. „Han begærede, at man skulde drage Spærlagenet for Sengen og unde ham Ro“, siges der om Hak Ulfstand² under hans sidste Sygdom. Egentlig var Himlen kun synlig for den, der befandt sig i Sengen; for at raade Bod paa denne Mangel synes man hyppigt at have, om ikke gjort den ligefrem hvælvet, saa dog højnet den saa meget, at den ogsaa kunde sés fra Stuen (Fig. 205).

Der er svage Spor af, at man ved Aarhundredets Begyndelse, den Gang, da Lærred endnu var en Kostbarhed, har ansét hvidt Omhæng for det smukkeste. Denne Smag kunde imidlertid ikke holde sig i Længden og fortrængtes hurtigt af Tidens overvejende Lyst til det brogede. Brandgule, grønne, højrøde Omhæng kom nu i Mode, og hyppigt blev man end ikke staaende herved, men

blandede Farverne paa den mest afstikkende Maade: brandgult og blaat med isprængt Guld- og Sølvtraad; violbrunt Spærlagen med blaa Kappe; hvidt, brunt og rødt bræmmet med Bliant; sort og gult; grønt, rødt og violbrunt o. s. v.¹. Tøjet selv var i Reglen mønstret enten i Ruder eller i Løvværk eller i „Ansigter“, som Datiden kaldte det. Kom nu hertil hyppigt indsyede Vaabner, Navnetræk og deslige, vil man forstaa, at det hele maa have gjort et yderst broget Indtryk.

Stoffet havde i Aarhundredets Begyndelse været tarveligt, hos Borgerfolk vistnok aldrig andet end Uld eller Bomuld, og selv sligt var blevet ansét for en stor Overdaadighed. Men Tiden gik frem med rivende Fart. Allerede Aar 1524 hører vi om Silkespærlagen hos en Familje af Middelstanden². Og ved Aarhundredets Midte krævede god Skik, at Sengen i et velstaaende Borgerhus skulde være omhængt med Silkedamask eller med Tøj fra en af de berømte Fabriker i Arras eller dog i det ringeste fra Nürnberg. Ved Frederik den Andens Kroning 1559 kunde der saaledes gaas ud fra som en Selvfølge, at Kongen hos Borgerne i Malmø og Landskrona kunde faa flamske Sengeklæder og Omhæng tillaaens, der var passende for Kongens Gæster³.

Under slige Omstændigheder kunde det være vanskeligt nok

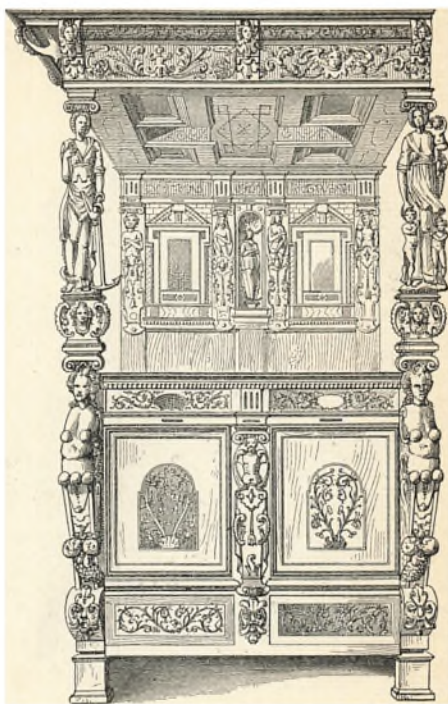

Fig. 204. Himmelseng fra det 16de Aarh.
(Tegnet af Erik Schødtte efter Orig. i Nationalmuseet.)

for mindre bemidlede at holde Trit med Tiden. Til Held for saadanne begyndte der da en livlig Forfalskning af de flamske Varer. De eftergjordes til ringere Pris ikke blot i England og Tyskland, men endog i Danmark. For en billig Penge kunde man nu

faa „danske flamske“ Tøjer, og det hvad enten man saa ønskede dem vævede i Ruder, Løvværk eller i Ansigter¹.

Besparelser kunde nok være fornødne, thi det var utroligt, hvad der gik med til et Omhæng. En Seng, som Dronning Katharina af Sverig lod udstyre Aar 1559, krævede saaledes alene til Spærlagen 87 Alen Silketøj og til Himmel 93 Alen². Den samtidige danske Dronning Dorothea efterlod et Sengeomhæng, til hvis Spærlagen der ligeledes var medgaaet over 80 Alen Silkedamask. Ganske vist fandtes blandt hendes Efterladenskaber ogsaa Sengetilbehør af ringere Alenmaal, men den

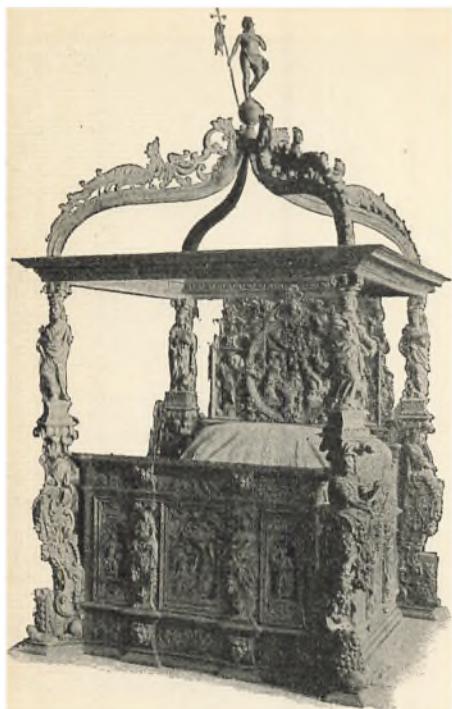

Fig. 205. Seng i Nationalmuseet i København.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

høje Pris paa de dertil anvendte Stoffer, 20 Kroner, ja 32 Kroner for hver Alen, gør det sandsynligt, enten at de har haft dobbelt Bredde, eller ogsaa at selve deres Kostbarhed har nødsaget til Begrænsning. Et af hendes Sengeomhæng vurderedes efter hendes Død til henved 1700 Kroner, svarende i Nutiden til en Sum af 8—10,000 Kroner³. Og dog var Dronning Dorotheas Sengeomhæng fattige imod andres. Saavel den svenske Prinsesse Anna, der havde Bryllup 1562, som

Dorotheas egne Børnebørn, hvis Bryllup stod tredive Aar efter, fik Gyldenstykkets-Sengeomhæng til en Pris af over 60 Kroner Alen¹.

Hvad der endmere fordyrede Sengetilbehøret ved Aarhundredets Slutning, var de nye Fordringer, som Moden stillede. Himmel, Kappe med Frynser og Spærlagen var nu ikke længer tilstrækkelige. Det nedre af Sengen skulde desuden skjules med et Skørt, saa at intet Træværk var til at se; og samtidig synes man at have indført dobbelte Gardiner, idet der foran Spærlagene anbragtes „Forlader“, der halvt til Side trukne lod

Beskueren beundre baade dem og det kun til dels skjulte Spærlagen².

Under saadanne Omstændigheder var det næsten ikke muligt til Stædighed at holde sig paa Højden af, hvad Moden krævede. Det maa derfor anses for sandsynligt, at de fleste Husmødre til daglig slappede Fordringerne og kun ved enkelte, festlige Lejligheder lod Sengen vise sig i sin fulde Pragt. Men ved slige Højtider synede den ogsaa som noget stort, rigt og ærefrygtindgydende, Husets Trone, selv et Hus, et Møbel, hvortil Nutiden ikke kan opvise Magen.

Fig. 206. Seng fra det 16de Aarhundrede.
(Tildels efter H. Weiss og Viollet-le-Duc.)

Havde Himmelsengens Ydre undergaaet Forandringer og udviklet sig i Løbet af Aarhundredet, saa var dette i endnu langt højere Grad Tilfældet med dens Indre. To Forbedringer ved

Lejet gennemførtes og almindeliggjordes i dette Aarhundrede. Anvendelsen af Lærredslagener og af „Dyner“.

Selvfølgelig havde begge disse Goder været kendte i Norden ogsaa før Aar 1500; men indtil den Tid var de med Rette bleven betragtet som noget saa kostbart og overdaadigt, at kun de allerfærreste havde Raad til at anskaffe sig dem. Det 16de Aarhundredes Fremskridt bestod i at gøre dem almindelige, tilkæmpe dem for Borgerstanden; der skulde endnu gaa lange Tider hen, førend de begyndte at trænge igennem ogsaa hos Bønderne.

Ved Aar 1500 var da en Seng i et jævnt borgerligt Hus, hvad enten man saa befandt sig i Skandinavien eller i England, hvor Forholdene i saa Henseende var de samme¹, udstyret paa den gamle Vis med blot løst Straa i Bunden. Efter Plantenavnet: „Vor Frues Sengehalm“² at dømme skulde man tro, at Almuen end ikke tænkte sig Himmeldronningen hvilende bedre. Oven over Halmen var hos velstillede stundom bredt et hjemmelavet, uldent Tæppe. Dette var imidlertid en Overdaadighed, ligesaa vel som en særskilt Hovedpude: en Pose med Hø, Hakkelse, Lyng eller lignende. Nødvendigt hørte til en Seng foruden Halmen kun et Overdække, der om Sommeren helst maatte være uldent, om Vinteren bestaa af sammensyede lodne Skind. Halmen stak paa Kroppen, og Ansigtet var ikke let at skærme i Søvn. Mest udsat for slige Smaastik var man naturligvis, naar Halmen var frisk, men dette gik heldigvis kun sjældent paa. En bekendt norsk Rejsende, der ofte har haft Lejlighed til at hvile paa sligt et Leje, udtaler sig saaledes derom: „Er disse Skindfelder ganske nye og Sengen ej i dagligt Brug, saa hviler man saare behageligt deri; i modsat Fald har den Ubekvemmeligheder“³.

Disse Ubekvemmeligheder var af en dobbelt Art. Angrebet kunde ske fra to Kanter. Fra neden af maatte man vogte sig for Sengehalm, der, selv om den ved Aaringers Brug havde mistet sin Stridhed, til Gengæld kunde have modtaget altfor blivende Indtryk af de mange, med hvem den var kommen i Berøring, saa at den tilsidst, nedtrykt og muggen, saa ud til og muligvis ogsaa indeholdt allehaande.

Herimod kendte man et Middel, der var kostbart, men paa-lideligt. Over hele Sengehalmens Underverden bredte man et Lagen, ikke af Silke eller Lærred, det var for tyndt, men af Læder. Skærmet af Lædervamsen sov man da trygt; for en Stund bedrog man alt, hvad der rørte sig i Dybet, ved ligesom at slaa et Kuffertlaag til derover og lægge sig selv som Tryk paa Laaget. Især paa Rejser var sligt et Lagen ubetaleligt, det var derfor en uafviselig Fornødenhed for Kongen og hans fornemste Hofmænd, der færdedes snart hist, snart her. Men kostbart var det, thi skulde det forslaa, maatte det være en seks Alen bredt og fire Alen langt, saa at det kunde dække en dobbelt Seng, maaske endogsaa knappes under Sengen for ikke ved en Vending at rives op paa Siden¹; men saa stort et Stykke Læder løb op til Værdien af mange Par Støvler. Til et Læderlagen af simpleste Slags gik ikke mindre end 33 garvede Faareskind². Hvo, der da ikke havde Raad, maatte tie og lide, trøstende sig med, at Sagen dog ikke helt var gjort med at afbryde Forbindelsen ned-efter.

Thi en anden Fare truede fra oven. Disse sammensyede Skind, man dækkede over sig, kunde være gode nok, men mistænkelige var de. Vendte man det laadne ud, varmede de ikke; og vendte man det indefter, saa var man aldrig sikker paa, om der ikke ved den frembragte dyriske Varme kunde vækkes nyt Liv i Pelsen og en hel Landstorm styrte sig over den sovende.

Og Ulykken var, at de Midler, som man kendte mod Utøj, alle kun var Sommermidler. Kunde man, som endnu Skik og Brug er i Norge, lægge Skindfelden i en Myretue, saa skulde alle Nykkerne nok blive pillede ud. Eller kunde man lægge den i Solen, saa at alt levende, lokket af Varmen, krøb op paa Haar-spidserne, saa kunde man piske den ren³. Men ved Vintertide, naar Skindfelden skulde bruges, og man netop mest trængte til Hjælp, var man ganske prisgiven.

Enhver vil fatte, hvilken Velsignelse det maatte være, da det 16de Aarhundrede bragte Raad imod disse Onder. Som ofte ved slige Lejligheder er det vanskeligt at forstaa, at det nye, der fremstod, virkelig kunde kaldes nyt; thi strengt taget var det

baade gammelt og velbekendt, og vistnok længe forinden har det jævnt, om end langsomt, søgt at bane sig videre Vej. Det nye bestod egentlig ogsaa blot i, at Hindringerne med ét fjærnedes, saa at Farten fra langsom blev ilfærdig; Priserne paa Lærred og alle Slags vævede Tøjer sank, saa at Hvermand kunde anskaffe sig, hvad forðum kun Rigmænd havde ejet.

Haand i Haand med de dalende Priser trængte da sydfra op til Norden den paa en Gang nye og dog vel bekendte Skik, at udstyre Sengen med Bolstre, Lærreds-Lagener og Dynner. Det gik med denne Skik som med Brugen af Vindues-Glas; den havde været kendt i Aarhundreder og maa dog henføres til det 16de, fordi den først i dette ret trængte igennem. Fælles for begge Skikke var, at de indførtes fra Syd og havde Prisernes Dalen til Forudsætning. Men medens Vindues-Glas ligeligt kom i Brug hele Norden over, lader der sig i Sengenes Udstyr paavise en stedse stigende Modstand, jo højre man gaar Nord paa. Skikken trængte i det 16de Aarhundrede kun helt igennem i Danmark.

Det er interessant at følge den i dens Kamp Aarhundreder igennem. Den modtog allerede ved sin Ankomst over Grænsen en højst betegnende Ændring. I Syden brugtes til Underlag Madrasser, stoppede med Bomuld eller Krølhaar¹. I Danmark opgav man straks dette og indrettede sig paa Bolstre, fyldte med Fjer, Underdynner, der gav ganske anderledes hyggelig Varme. Allerede omkring Aar 1535 var Underdynner saa almindelige i Danmark, at der f. Eks. paa Herregaarden Lindholm havdes ikke mindre end 44², og Knud Rud kunde under Grevefejden miste alene 40 „Herredynner“³, en Benævnelser, der synes at antyde, hvad vi sikkert véd blev almindelig Skik en 20 til 30 Aar senere, at ogsaa Svendesenge, ja Senge til Arbejdsfolk udstyres med Underdynner⁴.

Til hver Underdyne hørte en Hoveddyne. Begge var i Reglen af grovt Stof, hyppigst blaat eller dog blaarandet Bolster og Vaar til Herresenge; Vadmæl eller Sejldug til simple Brug⁵. Da Dronningen Aar 1541 opholdt sig paa Malmøhus, og der i den Anledning skulde skaffes Dynevaar til hendes Piger, lavede man dette af Humlesække⁶.

Trangen til Dyne-Underlag havde i Begyndelsen følt sig tilfredsstillet ved disse to Stykker: en Underdyne og en Hoveddyne; men allerede ved Aarhundredets Midte gik man videre. Der krævedes nu en Dunpude til, som kunde anbringes efter Behag, i Reglen vel som Lændepude. Da Frederik den Anden Aar 1559 til Kronings-Højtidelighederne laante Senge af Borgerne i Malmø og Landskrona, forlangte han udtrykkeligt, at der skulde følge en saadan Dunpude med til hver Seng. Abbedissen i Maribo Kloster, der skulde underhandle med Borgerne i Maribo om Laan af ti Senge i samme Anledning, stillede en lignende Fordring¹.

Hermed var dog langt fra den vakte Bevægelse standset. I Aarhundredets Slutning krævedes der allerede til en Seng mindst to Underdyner,

en Dunpude og en eller to Hoveddyner², og tilsidst forvandlede Sengen til et helt Dunbjærg. I Christian den Fjerdes Feltseng paa Frederiksborg, der vel som Feltseng næppe har indeholdt mere end det højst nødvendige, fandtes ikke mindre end fire Underdyner — tre grønne og en blaa — to grønne Hoveddyner, en blaa Dunpude og en brandgul Overdyne³. Dette var dog intet at regne imod den Overflod, hvormed Gæstesenge udstyredes; her skulde jo føres et dobbelt Bevis, dels for Husets Velstand, dels for hvor kærkommen Gæsten var. En fransk Gesandt, der i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede kom til Danmark, mat af den

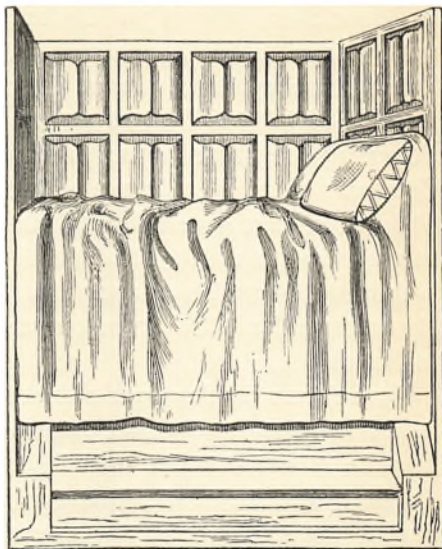

Fig. 207. Seng i det 16de Aarhundrede. Efter en udskaaen Altertavle fra Lofta Kirke i Sverige. (H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

lange Sørejse, glædende sig til Nattehvide i Helsingør, skildrer med Rædsel det Øjeblik, da han sank ned i Dynehavet, der blødt undvigende bestandigt kun gav efter, medens en forsvarlig Overdyne, skønt det var ved Sommertid, kvælende trykkede ham dybere. Efter at have holdt ud i nogen Tid i denne Hede, martret af Brænden og Prikken i Huden, maatte han tilsidst halvskoldet opgive Søvn¹.

Denne Skik, at ligge paa Underdyne istedetfor paa Straa, synes at have vundet ligesaa megen Udbredelse i Sverige som i Danmark. For blot at nævne ét, paa Gripsholm fandtes der i Aaret 1548 ialt 106 Underdyner og 216 Hoveddyner², en solid Forsyning, der tilmed synes at antyde, at man her allerede den Gang var naaet til at kræve to Hoveddyner til hver Seng, en Skik, som først senere blev almindelig i Danmark³. Derimod var man meget uvillig i Sverige til at indføre de to andre Forbedringer: Lærredslagener og Overdyner. Paa dette Punkt viser sig en paafaldende Uoverensstemmelse mellem Udviklingen i de to Nabolande.

Forholdene havde været omtrent ens hele Norden over ved Aarhundredets Begyndelse. Som ovenfor omtalt laa den Gang kun de aller fornemste med Silke- eller hollandske Lærredslagener; hvo der havde Raad dertil laa paa et Læderlagen; men det langt overvejende Flertal laa ganske uden Lagen. Skønt Forholdene saaledes var de gammeldags, viste der sig dog i Danmark allerede tydelige Tegn paa, at noget nyt var i Gære. Betragter vi f. Eks. et af de kostbareste Udstyr i Datiden, det, som Jomfru Magdalene Krognos i Skaane fik til sit Bryllup Aar 1500, saa fandtes deri ganske rigtigt kun et eneste Par Silkelagen, rimeligvis til Brudesengen; til de tre Herresenge med deres øvrige kostelige Udstyr var der ialt kun tre Par Lagener af hollandsk Lærred og Læderlagener for Resten. Men ved Siden heraf møder vi her for første Gang en ikke uanselig Forsyning af grove Lærredslagener⁴. Denne nye Fremtoning var Varslet om en kommende Tid. I Løbet af Aarhundredet skulde disse Lærredslagener tage til, ganske fortrænge Læderlagenerne og tilsidst næsten naa de hollandske i Finhed.

Endnu til henad Aarhundredets Midte synes Læderlagener at have været i Brug hos velstaaende i Danmark. Paa Svanholm fandtes saaledes Aar 1534 fem Læderlagener, paa Lindholm tre, paa Helsingborg ligesaa mange, i Ømkloster en Snes Aar efter et, Knud Rud mistede i Grevefejden ikke mindre end 40 Stykker¹. Men naar de efter denne Tid fremdeles hist og her var at træffe², saa maa dette vistnok forklares som et Bevis mere paa deres egen Holdbarhed end paa Skikkens Vedvaren. Der lavedes ikke flere nye, de gamle gemtes kun som en Kuriositet eller maatte tjene til sidste Trævl i Fattigfolks Stuer.

Der var heller ingen Grund til at holde paa dem. Lærreds-Lagener kunde nu faas billigere og var langt mere passende til Brug end hine. De dækkede baade foroven og forneden og kunde vaskes, to ikke ringe Fortrin. Med hvilken Kraft de trængte igennem, kan sluttes af den Iver, hvormed de overalt tilvirkedes i Hjemmet: finere af Hørgarn, grovere af Blaagarn. Man vilde ved Aarhundredets Begyndelse ikke have troet sine egne Øren, om man havde kunnet høre, at der Aar 1563 skulde blive krævet af hver adelig Jomfru, der gik i Maribo Kloster, at hun skulde medbringe ti Par Lagener til sin Seng³; eller at der Aar 1586 kunde befales, at Skolebørnene i Sorø en Gang ugentlig skulde have rene Lagener paa deres Senge⁴.

I Sverige tog Udviklingen en anden Retning. Ganske vist blev ogsaa her baade indført og hjemmelavet Lærreder af alle Slags til Lagener⁵; men disse formaaede ikke at fortrænge Læderlagenerne fra deres gamle Anseelse. Endnu i Aaret 1548 laa de kongelige Børn paa Læderlagener⁶; paa Nykøbing Slot voksede Beholdningen i Aarene 1556—66 fra fire til tolv⁷. Og da Erik den Fjortende Aar 1561 sejlede ud fra Elfsborg i Haab om at bringe Dronning Elisabeth af England hjem med som sin Brud, og i den Anledning forinden havde givet Ordre til, at alt ved hans Hjemkomst skulde være i fuldeste Puds, saa lød Befalingen angaaende Lagener saaledes: „Hs. Majestæts Slotte og Gaarde skal vel udstyres med smukke Skindfelder og Læderlagener⁸.“ Selv Hr. Pontus de la Gardie, der var saa vidt forud for sin Tid,

at han endog besad en brasiliansk Hængekøje, efterlod sig dog ved sin Død foruden Lagener af hollandsk Lærred tillige Læderlagener¹.

En ligesaa forskellig Modtagelse i de nordiske Lande blev endelig Tidens sidste Fremskridt til Del: Overdynamoerne. Den gamle Skik var jo at tildække sig om Vinteren med Skindfelter og om Sommeren, naar saadanne blev for varme, med Tæpper. Disse sidste tog imidlertid et mægtigt Opsving i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. De frit staaende Senge gjorde dem mere synlige, og Himmelsengenes Omhæng fristede til at lade dem kappes med disse i Pragt. Simplere Former var de hjemmelavede uldne „Sengeklæder“ og „Ryer“; men nürnbergske, engelske og flamske Tæpper trængte stærkt ind. Vævede i de bekendte Mønstre: Ruder, Løvværk eller Ansigter, eller, naar det kom højt, fremstillende hele Scener baldyrede i Guld og Silke overgik de næsten i straalende Ydre de Fløjls og Gyldenstykkets². Naar en Seng da var udstyret, som den burde, udgjorde Sengetæppet dens sidste og bedste Trumf. Svarende til Spærlagenet, eller rettere overskrigende dette, lyste det som det kosteligste Stykke, en indfattet Perle, ud mellem Spærlagenets og „Forladens“ halvt til Side trukne Gardiner. Vil man have et slaaende Indtryk af, hvor vidt denne Overdaad med udenlandske Sengetæpper bredte sig, behøver man blot at lægge Mærke til et lille Træk som dette: Aar 1586 afsatte den kongelige Købmand ikke mindre end 21 Stykker Nürnberger-Sengeklæder paa den fjærne Ø Vespene under Island³. Saa det saaledes ud her, er det fuldt forstaaeligt, at Bønderne i England ved Aar 1600 saa godt som alle havde kostbare Sengetæpper paa deres Senge⁴.

Men under hele dette Kapløb for at overstraale Omhænget tabte Sengetæpperne lidt efter lidt deres oprindelige Betydning. Oprindeligt bestemt til Dække for den sovende gik de over til at være pragtfulde Sengeoverkast, der Sommer som Vinter kunde hænge ned paa begge Sider. Et af Gustav Vasas flamske Sengetæpper med indvævede Dyrefigurer var saaledes over fem

Alen paa den ene Led og over 10 Alen paa den anden¹. Men haarde og stive af den megen Guld- og Sølvtraad egnede de sig kun lidet til at hylle sig ind i. Under dem maatte derfor anbringes de beskednere Former, der var bestemte til virkeligt Brug: Uldtæppe om Sommeren, Skindfeld om Vinteren.

Hermed var Døren aabnet for den nye Skik: at bruge Dyne om Vinteren. Thi naar det Ydre var ligegyldigt, idet det skjultes af Overtæppet, hvor langt at foretrække var saa ikke den lune, bløde Dyne for den stive Skindfeld. „Dundyner“, som Datiden kaldte dem, sejrede derfor snart i Danmark. Ved Aarhundredets Midte kunde man endnu hos gammeldags Folk træffe et Ulveskinds-Dække eller anden Skindfeld²; men Dynen blev mere og mere almindelige. Christian den Tredje laa med Dyne, Frederik den Anden ligesaa³, Peder Oxe synes end ikke at have ejet noget Skinddække⁴. Selv i Felten brugtes nu Dyne. Da Christoffer Gjøe saaledes under Syvaarskrigen skrev hjem til sin Hustru om at sende ham en Feltseng op til Hæren, henstillede han til hende, om det dog ikke var bedst at sende ham en Overdyne og lade det Ulveskinds-Dække blive hjemme⁵. I Slutningen af Aarhundredet endelig overdreves Skikken til, at man laa med Overdyne baade Sommer og Vinter. Ved Christian den Fjerdes Kroning 1596 undgik ingen af de ulykkelige, udenlandske Gæster sin Overdyne, skønt man endnu befandt sig i August Maaned⁶.

I Sverige og Norge fulgte man ikke med paa dette Omraade. Skindfelderne var nu en Gang et hjemligt Tilbehør med nationalt Præg; de lod sig ikke saaledes fortrænge fra Lande, hvis Rigdom var Pelsvildt. Overdyner slog derfor slet ikke an her. Blandt Gustav Vasas Ejendele paa Gripsholms Slot 1548, hvor det vrimlede af Underdyner og Hoveddyner, fandtes ikke en eneste Overdyne, derimod en rig Forsyning af Skindfelder, kostbare og simple⁷. Aar 1581 fik den svenske Prinsesse Elisabeth til sit Udstyr Sengedækker baade af Bjørne-, Maar-, Jærv-, Los-, Bæver- og Sobel-Skind, beregnet paa enhver Slags Kuldegrad og overtrukne med Silke, Fløjl og Atlask, men ikke en eneste Overdyne⁸. Brugen af Overdyne er endnu kun for en ringe Grad trængt igennem hos Bønderne i Norge og synes overhovedet kun

ret at have fæstet Rod i Tyskland og Danmark. Til England er, saavidt det lader, Skikken aldrig naaet. I Nordamerika er den Dag i Dag Brugen af Overdyne et sikkert Kendetegn paa, at vedkommende er af tysk eller skandinavisk Herkomst¹.

Sengens indre Tilbehør havde undergaaet store Forandringer i det 16de Aarhundrede, men endnu holdt sig en Skik fra hin gamle Tid, en lille overset Rest, der ligesom var bleven hængende fast, medens Taagen ellers var dreven bort. Det var den Sædvane, at fornemme Rejsende, især Kvinder, selv medbragte deres Seng eller i det mindste hvad der hørte til for at rede den. Denne Skik, der havde været ligesaa nem som nødvendig, dengang da Sengens hele Tilbehør bestod i et Læderlagen og en Skindfeld, som man af mange Grunde ønskede at have for sig selv, blev nu yderst besværlig, efter at Sengens Indhold var vokset til en Mængde Dyner og Puder. Samtidigt tabte Skikken sin egentlige Forudsætning, nu da man kunde gøre Regning paa rene Lærredslagener. Ikke desto mindre holdt den sig dog Aarhundredet ud. Første Gang, vi hører den i Færd med at overtrædes, var ved Christian den Fjerdes Kroning 1596. Efterretningen om, at de fremmede fyrstelige Gæster ved denne Lejlighed maaske ikke vilde medbringe Sengklæder hverken til sig selv eller til deres kvindelige Hoffølge, bragte uventet Forstyrrelse og stillede Adelens Villighed til at laane Kongen sine bedste Senge paa en haard Prøve². Enkedronning Sophie synes lige til sin Død 1631 at være vedbleven med den gamle Skik selv at medføre Senge til sig og sine Folk³.

Vi har betragtet Sengene udvendigt og indvendigt, lad os til Slutning endnu blot undersøge, hvorledes de var at ligge i. Hvad først Pladsen angik, saa synes Norden ikke ret at have fulgt med den Bevægelse, som forlængst var indtraadt saavel i de sydligere Lande som i England: Lysten til at gøre Sengene stedse rummeligere. Man havde heroppe intet imod at lade selve Sengen være saa høj, at den overfyldt med Dyner kun lod sig bestige ved Hjælp af en lille Trappe eller dog en Trin-Fordybning i Sengekanten⁴ — sligt mindede jo endnu om Sengens Slægtskab med Alkoven i Væggen (Fig. 208). Man var ogsaa gerne med til at gøre den

saa bred, at den kunde optage flere. Men at man desforuden skulde forlænge den ud over Mands Længde forekom vore Forfædre som en uhørt Urimelighed. Senge som Henrik den Syvendes, Henrik den Ottendes, Edvard den Sjettes i England, der hver især holdt elleve Fod saavel i Længden som i Bredden¹ og ligesom spottende udviste Dybder, hvori ingen Moderssjæl kunde bunde, syntes dem at fornægte de Krav, der maatte stilles til en god Seng. I en saadan burde man netop kunne naa Fodenden, bundvarmeden. Og

afto Onder var det langt at foretrække at ligge krum fremfor at

have en kold Kælder

nedenunder Fødderne. Alle de nordiske Senge, som endnu er bevarede

fra hin Tid, udmærker sig derfor ogsaa

ved deres forholdsvise Korthed², der, naar de var udstyrede med svære Hoveddyner, maa have gjort det umuligt for en velvoksen Person at ligge udstrakt i dem. Blandt de mange Klager over de danske Senge, som den ovenomtalte, franske Gesandt fremfører, er det ikke den ringeste, at deres Korthed nødte ham til enten blot at sidde oprejst eller liggende danne en Vinkel³.

Sengen benyttedes kun sjældent af en enkelt alene, men i Reglen af flere paa samme Tid. Foruden Forældrene sov gerne en Del af Børnene i den store Seng, vel om Aftenen i det mindste ordnede i en bestemt Sværdside og Spindeside med Faderen og Moderen som Grænseskel i Midten⁴. Om der desforuden i en snæver Vending skulde optages en kær Ven eller Slægtning, be-

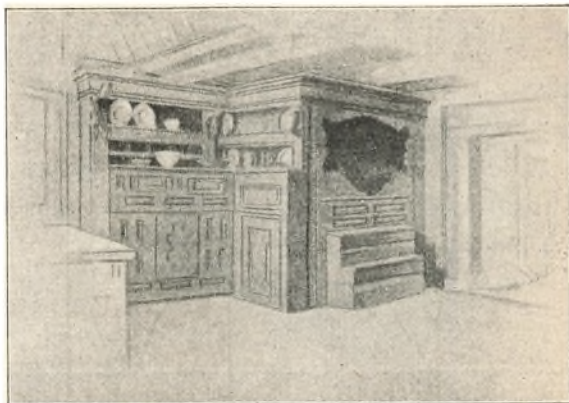

Fig. 208. Alkove-Seng med Trappetrin, fra en Stue i Boen, Tuddal, Telemarken.

(Efter Tegning af A. Tidemand i Kobberstiksamlingen i Kristiania.)

roede paa Tilfældet; hvor der var Hjerterum, var der jo altid Husrum.

Helt farefri var denne Ordning dog ikke. Her, hvor det vilkaarlige spillede saa stor en Rolle, var der ingen Sikkerhed for, at just de tungeste Legemer kom til at ligge underst; men fordeltes de urigtigt, kunde det blive Livet om at gøre. At ligge Børn ihjel var en meget almindelig Brøde, for hvilken der ganske vist krævedes kirkelig Tilgivelse, men som i Virkeligheden kunde hænde den bedste. En Forordning af 1606, der søgte at bekæmpe dette Onde ved at sætte Livsstraf for anden Gang at have begaaet

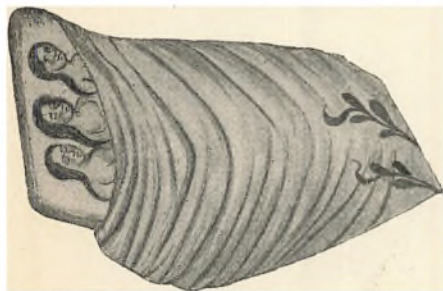

Fig. 209. Tre Kvinder i en Seng. Kalkmaleri i Vigersted Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

slig Forseelse, udrettede derfor næppe meget. Det var Skikken at ligge mange i samme Seng, der bar Skylden. I Midten af det 17de Aarhundrede blev der alene i Aarhus Stift gennemsnitligt ligget 38 Børn ihjel om Aaret¹.

Under saadanne Omstændigheder maatte i mange Henseender ejendommelige Forhold opstaa. Omgangstonen mellem de tvende Køn antog et friere Præg, end en senere Tid vilde finde heldig². Men samtidigt indskrænkedes især Børnenes Rettigheder til det mindst mulige. Man faar et Begreb om de mangehaande nye Pligter, som slige Forhold maatte skabe, ved at læse nogle Leveregler nedskrevne af Latin-skolens Rektor i København. Det paalægges heri Skolebørnene at opføre sig passende i Hjemmet saavel som i Skolen og f. Eks. om Natten ikke egenmægtigt vende sig i Sengen, hvorved der kun opnaas et af to, enten selv at gaa Glip af Dynen eller at berøve andre den³. Turde man tillægge Henrik Ranzaus Raad til sine Sønner om at ligge første Halvdel af Natten paa højre Side, anden Halvdel paa venste⁴, Betydning som Udtryk for en mere almindelig Vedtægt, kunde heraf maaske sluttes, at der i vel ord-

nede Samfund midt om Natten paa givet Tegn fandt Vending Sted over hele Linjen.

Til Bestemmelse af Varme-graden i disse Fællessenge er det ikke uvigtigt at undersøge de vedkommendes Natdragt. Denne bestod af det mindst mulige, idet man ifølge ældgammel Skik afførte sig alt, naar man gik til Sengs. Som saa meget andet var dette egentlig blot en gammel Sædvane (Fig. 209 og 210), der med Urette havde holdt sig. En nødvendig Følge i hin Tid, hvor Linned havde været uoverkommeligt paa Grund al dets Kostbarhed, var den nu langt fra at være paabudt af Forholdene. De samme, der af Sparsommelighed laa nøgne om Natten, havde Raad til om Dagen at gaa med Skjorte og om Natten at ligge mellem Lagener. Men indgroet fra Oldtiden af holdt Skikken sig med mærkværdig Sejghed. Det er disse Forhold, vi sættes levende

ind i ved Udtryk som saadanne: „Hvilken en Djævels Mand var han ikke i sit Hus! Hvor tidt maatte ikke hans Hustru nøgen op af sin Seng og ud til Naboer, naar han kom drukken og fuld hjem om Natten“¹. Eller: „Da Rugaard for 16—17 Aar siden brændte ved Nattetide, kunde Fru Anna og hendes Søster, som var hos hende, næppe faa en Særk paa og komme derfra med

Fig. 210. Den hellige Maria Magdalenas Forældre faar en natlig Aabenbaring. Begge ligger de nøgne i Sengen, men med Nat-huer paa; hver har sin Hovedpude. Paa Sengens Trinbrædt et Par Sko samt en osende Lampeskaal.

(Efter Maleri fra omtrent Aar 1500 paa et Alter-skab i Härads Kirke i Södermanland.)

Livet¹. Endnu efter Midten af det 17de Aarhundrede var Skikken almindelig i Danmark. En polsk Officer, der i Aaret 1658 fulgte med sine Landsmænds Hjelpekorps herop, fortæller, hvorledes alle i dette Land brugte at sove nøgne. Paa hans Spørgsmaal, om de dog ikke undsaa sig ved saaledes uden Hensyn til Køn at afklæde sig i hans Nærværelse, svarede de, at hvad Gud havde skabt, behøvede man ikke at skamme sig ved, desuden kunde nok det Linned, der troligt havde tjent Legemet hele Dagen, trænge til at skaanes i det mindste om Natten². Skikken var almindelig hos Nørrejyllands Bønder endnu omkring Aar 1800³ og har holdt sig indtil vore Dage paa mange Steder i Norge⁴.

Fig. 211. Engelsk Fremstilling af Konge og Dronning til Sengs.
(Efter Thomas Wright: The homes of other days.)

Medens man i Tillid til Sengevarmen trøstigt blottede hele det øvrige Legeme, var der en Legemsdel, der, hvis alt gik efter Reglerne, maatte antages at komme til at ligge over Dynen og derfor trænge til særlig Varme, det var Hovedet. Vant til Dække om Dagen burde det ikke fryse om Natten (Fig. 210 og 212). Alle iførte sig da en Nathue, og først naar man paa denne Vis havde løst den gamle Opgave: at være hverken paaklædt eller nøgen, sænkede man sig i Dynehavet. Nathuerne, Nathattene⁵ eller Nathøllerne, som de i Danmark vekselvis kaldtes, var vistnok hos mindre velstaaende af Uld, hos mere bemidlede af Linned. Pontus de la Gardie efterlod sig saaledes mindst tre „granne natmyssår⁶“, Peder Oxen fire eller maaske otte hvide „nathøller“, men desuden en af Damask, fodret med Skind, rimeligvis til Rejsebrug om Vinteren⁷. Henrik Ranzau, der i dette som i mange andre Forhold udmærkede sig ved sin Betænksomhed, anbefalede sine Sønner at bruge fine Linneds-Nathuer, men tillige at forsyne dem med en lille Aabning i Toppen, ud ad hvilken Dampen som gennem en Skorsten kunde stige op⁸.

Denne Skik at sove med Hovedet bedækket, der endnu var naturlig, saalænge Kaminerne var i Brug og Stuen altsaa gennem Kaminaabningen stod i livlig Forbindelse med Yderluften, tabte sig lidt efter lidt i Norden, saa snart Kakkelovne var blevne almindelige. Endnu den Dag i Dag har Brugen af Nathuer holdt sig i Mellem- og Syd- evropa, hvor Kakkelovnen ikke har fortrængt Kaminen.

At vadske sig om Morgenen blev som saa meget andet en Følge af det 16de Aarhundredes forandrede Forhold. Tidligere havde man af mange Grunde vistnok indskrænket To-

ningen til de enkelte Gange, naar man besøgte Badstuen. Meget fornemme Folk holdt Haandtvæt før og undertiden ogsaa efter Maaltidet. Men Folk i Almindelighed nøjedes sikkert med blot engang imellem, naar det blev for galt, at skrubbe Hænderne lidt af ved Brønden ude i Gaarden. Et Par Strøg paa Hosernes Agterdel

Fig. 212. En sengeliggende i Frankrig i det 15de Aarhundrede.
(Efter et samtidigt Maleri. Haward.)

kunde vel være nok til at tørre dem til Husbehov. Ved første Øjekast studser Nutiden over en saadan Tilstand. Og dog var den fuldt ud naturlig. I en Tid, hvor man det halve Aar igennem stod op i Mørke og dertil spiste med Fingrene, maatte det ene rette Øjeblik til at vadske sig — for de faa, der havde Raad og Lyst til overhovedet at dyrke denne forfinede Art af Renlighed — have været før Middagsmaaltidet, og, hvis man var meget sippet, tillige derefter. Saa vidt vides er den eneste bekendte Beretning om en, der i Middelalderen i Norden har vadsket sig om

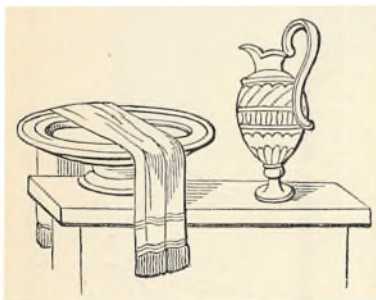

Fig. 213. Tilbehør til Fyrstehaandtvæt.
(Efter Thomas Wright: The homes of other days.)

Morgenen, den om Svend Estrid-
sen, der Morgenen efter Slaget
ved Nisaa (August 1062) vad-
skede sig, da han forklædt var
sluppen i Land og bleven vel
modtagen af Hakon Jarls Ven,
Karl Bonde i Halland. Naar
Hensyn tages til, at han var
Konge, rimeligvis stærkt tilsølet
af Smuds og Blod efter at have
kæmpet tappert Aftenen tilforn
og hele Natten igennem ombord paa sin Flaade mod Kong Ha-
rald, endelig at det som Flygtning maatte være ham magtpaalig-
gende at udviske Sporene af, at han havde deltaget i Slaget, saa
kunde det i og for sig ikke forundre, at han ved denne Lejlighed
vadskede sig paa en usædvanlig Tid. Men selv dette ene Eks-
empel svækkes ved, hvad der tilføjes: at Karl Bonde først bød
ham Tvætning og derefter — Maaltid. Karl Bonde, der i sin Gæst
havde genkendt Kongen, behandlede ham med andre Ord kun
paa sædvanlig høflig Vis ved, førend han skulde begynde sit lange
Dagsridt paa Karls Hest, først at byde ham et solidt Maaltid med
forudgaaende Haandtvæt¹.

Omkring Aar 1500 var da Forholdet fremdeles det gamle.
Konger og de fornemste Folk -- de hvis fine Vaner man med
Stolthed beskrev i Ridderviserne — brugte Haandtvæt før Mid-
dagsmaaltidet (Fig. 213). Folkets Flertal gjorde det ikke, men lod

de fem være lige rene før som efter. Højt regnet viskede man dem lidt under Bordpladen, strøg dem paa Bagsmækken, idet man stak sin Kniv i Bæltet, eller man klappede dem rene paa Hunden. Og hvorledes skulde man kunne bære sig anderledes ad? Vandkande, Vandfad, Haandklæde, alt var jo Kostbarheder, som kun meget faa havde Raad til at anskaffe sig.

Det 16de Aarhundrede bragte Forandring heri ved betydeligt at lette Adgangen til disse Goder. Ved Aarhundredets Slutning hørte ikke blot et anseligt Haandklæde, men ogsaa et pynteligt „Haandfad“ af Tin eller helst af Messing, stundom ogsaa en dertil svarende „Gydekande“, med til Stadsestykkerne i et velforsynet Hus.

Selv Haandklædet har dog sikkert i de fleste Familjer været mere til Pynt end til Brug. Det var ikke tilfældigt, at Karl Bondes Hustru havde kaldt Svend Estridsen for en Grobian, fordi han for Alvor benyttede det. Mangen Husmoder i det 16de Aarhundrede mente vistnok det samme. Haandklædet udgjorde dengang samme hvide Usandhed som en Serviet endnu ofte i Begyndelsen af det 19de. Ved Fest viste man sin gode Tone ved deri at tørre Haand og Mund. Til daglig var det Tegn paa Uopdragenhed blot at krølle den. Haandklædet ophængtes i Reglen paa en Vinde og Enderne føjedes sammen, saa at det kunde rulles rundt og, strømmende ned i sin fulde Bredde, vise sig i al sin Pragt. Som en Følge heraf var Haandklæderne meget lange. Af „Tørrehaandklæderne“ paa Nykøbing Slot i Sverige Aar 1556 var saaledes de fleste henved fem Alen lange¹, Frederik den Anden bestilte Aar 1586 hos Tolderen i Helsingør 672 Alen Drejl, der alle skulde medgaa til 100 Haandklæder², og Enkedronning Sophia efterlod sig 282 Damaskes- og Drejls-Haandklæder, der for en stor Del havde den anselige Længde af ti til tolv Alen Stykket³. Man yndede ikke at have dem ganske hvide, de skulde helst være med spraglede Syninger; Navnetræk og Vaaben dannede her det hyppigste Mønster⁴.

Hvor sent virkelig Brug af Haandklæde er trængt igennem hos Nordens Bondebefolkning, kan ses af et Par Smaatræk som

følgende. Om Vestjylland hedder det 1889: „Uden paa Panelet, der indeslutter Sengene, findes af og til ophængt et pynteligt Haandklæde med Frynser fornedet, og over det et Par brogede Fjer, hvilket dog altsammen kun er til Stads“¹. „Her i *Kjærsgaard* havde en Nat efter et Bryllup nogle fremmede ligget i en af de største Gaardes Storstue. Om Morgenen satte de deres Kalvespand op til dem at vaske sig i, og saa kunde de tørre dem paa Bagdelen af deres Vest“. „Manden i *Strandbygaard*, der var med i Krigen 1848, sagde til sin Moder, da han kom hjem, om hun ikke kunde lave ham et Par Tørreklæder, han kunde bruge; han kunde ikke godt nu undvære et saadant. Før havde de aldrig haft sligt i Gaarden“².

At Vandfad og Kande i det 16de Aarhundrede langt mere var til Stads end til daglig Morgenvadsk, kan ses af deres sjældne Forekomst. Saavidt man kan skimte, synes der at være opstaaet omtrent ved Aarhundredets Midte en ny Form for Vadskefade, der i Stedet for det gamle Navn „Mullu“, „Mollug“ eller „Molling“³ (af det oldnordiske mund = Haand og laug = Vadsk) fik det nymodens og forstaaeligere Navn: „Haandfad“. Paa Grips-holm f. Eks. fandtes der i Aaret 1548 saavel „Molliger“ som Haandfade⁴. Disse „Haandfade“ og „Haandbækkener“ synes mod Aarhundredets Slutning at have fortrængt de gammeldags „Molluger“ fra de fornemmes Huse; de havdes saavel af simple Metal som af Sølv og Guld⁵. Men nogen Tilvækst i deres Antal, der kunde tyde paa, at de er gaaet over fra at være et Pragtstykke, der bares frem før Middagsbordet, til at blive et nødvendigt Sovekammer-Tilbehør, lader sig ikke spore. At vadske sig i Fad ansaas endnu for en Tilkendegivelse af Fornemhed, der krævede Tilskuere og fuld Belysning. Først i det 17de Aarhundrede træffer vi, og endda kun hos de aller rigeste, sikre Tegn paa, at Husets Gæster, saafremt de maatte ønske det, kunde komme til at vadske sig om Morgenen. Aar 1628 anskaffedes der saaledes til Frederiksborg Slot en ret rigelig Forsyning af Vandfade, Kander og Sengepotter, alt af Tin med Krone og Kongens Navnetræk i Bunden⁶.

Disse sidste Nødvendighedsgenstande havde ogsaa været kendte

og brugte i det 16de Aarhundrede, men kun af de mest forfinede. Folkets Flertal betragtede dem med samme skadefro Foragt som den nye Mode at bruge Lommetørklæde. Begge Opfindelser tvang jo til af idel Finhed at gemme, hvad enhver dog kunde forstaa var renligst at fjerne. At Forholdene i Udlandet ikke var stort anderledes, kan ses af følgende Ord, som Shakespeare lader Fragtmændene i Værtshuset i Rochester veksle med hinanden: „Jeg tror, dette er det nederdrægtigste Hus paa hele Londoner-Vejen med Lopper, de har bidt mig saa prikket som en Rødspætte.“ — Anden Fragtmand: „Som en Rødspætte! ja ingen Konge i hele Kristenheden kan være bedre bidt, end jeg er bleven siden sidste Hanegal.“ — Første Fragtmand: „Ja, de vil jo ikke lade os faa en Potte; saa maa vi lade det gaa i Kaminen. Og saadan en Kammerlud klækker Lopper ud som Rogn i en Sild¹.“ — Selv Henrik IV af Frankrig benyttede Kaminen i en snæver Vending under et Besøg hos sin elskede. Den var dog ved denne Lejlighed efter Tidens Skik fyldt med grønne Grene. Hendes anden Elsker, der ikke var sluppen bort i Tide, laa skjult derunder². Man var da i Danmark paa Højde med Forholdene. Fremskredne Folk her kendte ikke blot disse moderne Væsner og skattede deres Natteværd, thi om Dagen klarede man sig selvfølgelig paa anden Vis. Benævnelserne: „Sengepotte“ (16de til 17de Aarhundrede), „Natpotte“ (18de Aarhundrede) og „Kammerpotte“ (19de Aarhundrede) betegner et Friluftsfolks gradvise Omdannelse. Men de mest fremskredne i det 16de Aarhundrede var endogsaa naaede til at være sig enkelte af deres Mangler bevidst. At de var af Tin medførte visse Ulemper. Henrik Ranzau anbefalede derfor sine Børn at forsyne dem med Laag³. Det var ikke enhver, der som Christian den Fjerde havde Raad til at anskaffe sig en af purt Sølv⁴.

Betegnende saavel for deres Anseelse som deres Mangler er et Billede i Niels Hemmingsens Huspostil, forestillende Englens Aabenbarelse for Josef og Maria (Fig. 214). Josef ligger her blot paa en opredt Bænk, dog med en Kande Øl og en fin Lystestage paa en Kiste foran sig. Maria derimod ses hvilende i en kosteligt

udstyret Seng, hvorunder er anbragt et lille Møbel med Hank, men vendt om, saa at det staar med Bunden i Vejret¹.

Først sent — ikke førend i det 19de Aarhundrede i Danmark — trængte Kendskaben til denne Slags Bohave ud blandt Nordens Bønder. I en Stue med Lergulv maatte jo ogsaa en Luksus-

Fig. 214. Englen aabenbarer sig for Josef i Ægypten og byder ham vende tilbage med Maria og Jesusbarnet til Israels Land, da Kong Herodes nu er død.
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

genstand som denne tage sig altfor meningsløs ud. Hvorfor pludselig anvende glaseret Bund og opbevare, hvad netop Hjemmets egen Grund var som skabt til at optage og lade forsvinde med det samme! Nej, nej! Vorherres Væde, Regn, kunde blive for meget for et Lergulv. Mennesker var for ringe. „Det var i *Mose-lundgaard*, dér havde de i deres „Fredestue“ to Senge, hvoraf den ene, en Himmelseng, var Konens Medgiftsseng. Det blev en plaskende Regn, saa baade jeg, der gik som Omgangslærer, og

en gammel Mand, der var lidt af Familjen, maatte blive der om Natten. Han laa i den ene Seng og jeg i Himmelsengen, der var bedre. Jeg faldt snart i Søvn, men vaagnede kort efter ved at høre en Plasken paa Gulvet og en Jamren: „Aa Gud naade mig! Gud naade mig!“ Da var det den gamle, som havde været oppe for at lade sit Vand, men ikke kunde finde tilbage til Sengen, fordi det var bælgmørkt. Det havde regnet saadan ned, at det stod blankt derinde, og saa gik han der med de bare Fødder og plaskede i Leret. Jeg maatte da op og hjælpe ham i Seng igen“. Med Forhold som disse for Øje vil man forstaa og skatte den Opfindsomhed, der vidste at overvinde dem. „En yngre Mand her i et Nabosogn har et Hul i Muren ud fra hans Seng, hvor ad han . . . . . ud om Natten“. „Under Bordene i *Gullestrup* var Bordtremmer til at sætte Fødderne paa, da Lergulvet tit var baade vaadt og koldt“ osv.¹.

Først da Trægulve var blevne almindelige, begyndte ogsaa Kammerpotter at vise sig hos danske Bønder. De anvendtes ikke paa ensidig Vis, men modtoges som fornemme Luksusgenstande med den Ærefrygt, som tilkom dem. Ifølge en uskreven Rangforordning nød de Gang og Sæde lige efter de ligeledes nys ankomne „Suppeterriner“, hvem de lignede i Finhed, Form og Skørhed. Som disse angav de, at man befandt sig i et rigt Hus. Intet Under at de, naar de en sjælden Gang virkelig toges i Brug, ogsaa efter Evne hjalp og erstattede hinanden. „En Kunstner lejede sig ind et Sted i Vendsyssel nær ved Havet. Han fik en Potte, hvorpaa Napoleon var aftegnet i Bunden . . . . . Da han Dagen efter skulde have sin Middagsmad, der bestod af Suppe, fik han den i en Potte af samme Slags, som Napoleon laa og svømmede i. Han tænkte jo, at de havde flere, da han nok kunde forstaa, det var Strandingsgods. Men for en Sikkerheds Skyld spurgte han saa Konen om, hvor mange saadanne Potter, de havde. „Vi har misæl ikke andre end den samme“. — „Her i *Horne* havde de en Natpotte til at bære for Borde med ved Bryllupper. Pastor Daugaard sagde: „Den skulde jo op for min Næse, hver Gang der skulde fyldes i Fadet, for det var jo den kønneste af dem alle, den var kønt hvid“².

Bænkene langs Væggen var trods deres uanselige Ydre maa-ske Stuens ejendommeligste Bohave. Paa intet andet Omraade mærkedes Udviklingens sikre Fremadskriden saa tydeligt og taktfast som her. Paa dette Sted, i Knæhøjde fra Gulvet, havde for Aarhundreder siden den første Rand dannet sig, det første simple Bohave, Vidnesbyrdet om, at en Bolig var mere end Vægge og Ildsted. Og hvilken Udvikling havde saa ikke Bænkene gennem løbet fra de første raa Fladhug i en Tømmerstok til disse det 16de Aarhundredes sindrigt udtænkte Sæder, der, skønt Dele af Væggen, med deres Panelryg, Laag og Skuffer gjorde Tjeneste som alt lige fra Seng til Kommode!

Tiden var kommen, da Udviklingen skulde slaa ind i et nyt Spor, da Væggranden udformet gennem Aarhundreder skulde briste fra Fladen, skilles ud og omdannes til særskilte Møbler, hver med sit Øjemed. Det 16de Aarhundredes Dagligstuer viser os dette Gennembrud ligesom fasttryllet et Øjeblik. Langs Væggen endnu de faste Bænke med deres saa højest forskellige Anvendelse, ved Siden af dem hist og her de første Forløbere for de uligeartede Møbler, der skulde fremgaa af dem. Vi skal søge, saavidt det lader sig gøre, at stille dem sammen, paavise Familjeligheden mellem Bænken og dens Afkom.

Om Natten tjente Bænkene til Leje for Tyendet og enhver, der trods Himmelsengens Gæstfrihed dog ikke fandt Rum i denne. Dette Hverv udførte de paa en meget fuldkommen Maade. I Stedet for som tidligere blot at overstrøs med Halm og dermed være Senge, var de nu, hvor ske kunde, forvandlede enten til „Slagbænke“ eller til „Foldbænke“.

Slagbænkens Ejendommelighed bestod i, at dens Sæde som et Laag kunde lukkes op, medens Siden lod sig trække ud som en Skuffe, saa at en benløs Seng dannedes (Fig. 215). Udtrukken og dynefyldt afgav den et bekvemt Leje. Naar disse Slagbænke er opfundne, vides ikke; i det 16de Aarhundrede var de meget udbredte. Betegnende nok fordrejedes hyppigt deres Navn, der jo skrev sig fra, at Bænken lod sig slaa op, til „Schlafbänk“ eller „Slopbänk“. Hvor yndede de var, kan bedst ses af, paa hvilke Steder de forekom. Det var ikke blot den gamle, afskedigede

Prior i Odense, der havde en Slagbænk i Dagligstuen, hvori hans to Karle sov om Natten¹; slige fandtes hos Folk af alle Stænder. Selv i det tyske Kancellis Stue paa Kronborg fandtes foruden tre Himmelsenge tillige tre Slagbænke, et Bohave, der, hvis man ikke vidste bedre, maatte give forvirrede Begreber om, hvad man dengang foretog sig i et Ministerium. Ja, om det saa var i Frederik den Andens og Dronning Sophias egne to Sovekamre paa samme Slot, saa var der i hvert af dem saavel en Slagbænk som en Himmelseng².

Denne Tidens Sans for Slagbænke naaede en egen Yderlighed,

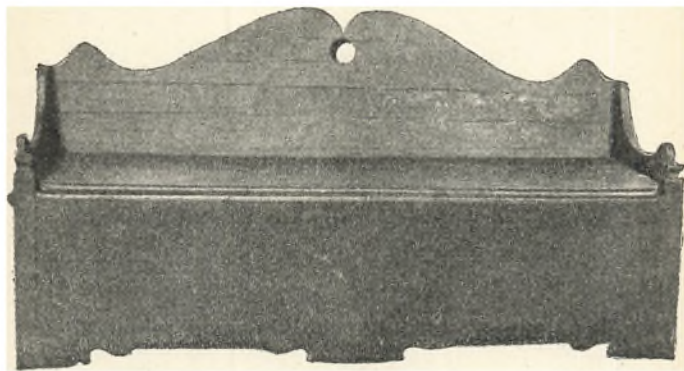

Fig. 215. En Slagbænk fra Aas, Bærum ved Kristiania.
(Norsk Folkemuseum.)

i en Slags Dobbeltmøbler, der, saavidt det lader, blandt andet fandtes paa Kronborg. Udtræksskuffen, hvorved Slagbænkens Leje dannedes, behøvede jo ikke nødvendigvis at være i en Bænk, den kunde ogsaa anbringes i Siden af en Himmelseng. Hvilket Billed paa Fylde og Kraft maatte det ikke give, naar Himmelsengen saaledes ligesom gav det glatte Lag, idet der ud fra dens Sider skød sig lavere Senge fyldte med nye Rækker af Personer (Fig. 216). Om Apotekerens Kammer paa Kronborg, i hvilket der fandtes to Slagbænke og en Himmelseng, anføres det udtrykkeligt og ligesom undskyldende, at Sengen var uden Slagbænk³.

Norden var ikke ene om disse Udtrækssenge. De forekom ogsaa baade i Frankrig og England. Men medens man i Norden

yndede at lade dem udgaa fra Hovedsengens Bredside, udskødes de dér fra dens Fodende. Særlig i England var de meget almindelige i det 16de og 17de Aarhundrede. De var anbragte paa Ruller og brugtes af velstaaende gerne til Leje for paalidelige Tjenere eller Tjenerinder. Shakespeare beskriver i „de muntre

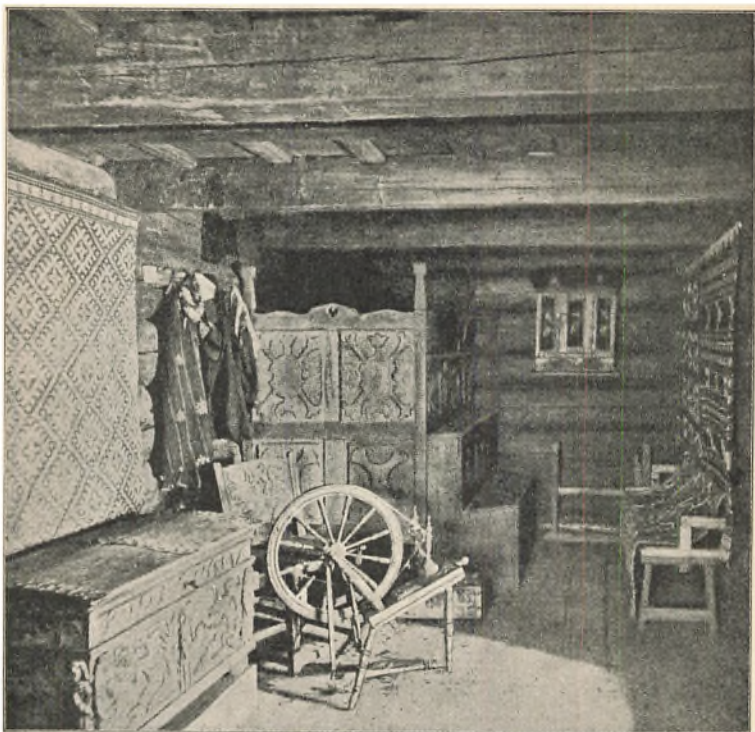

Fig. 216. En Seng, hvis Trin er til at slaa ned og bruge som Slagbænk. Fra „Kleven“ paa Gaarden Løkre i Gudbrandsdalen. Nu i de Sandvigske Samlinger i Lillehammer.

Koner i Windsor“ (IV 5) Falstaffs Værelse saaledes: „Dér er hans Kammer, Hus og Borg, hans Sengestade og hans Rulle-seng.“ Omstaaende Billede (Fig. 217) af franske Forhold viser en saadan Hovedseng med udtrukken Rulleseng. I den store Seng fremstilles Greven af Artois liggende, i Rullesengen hans forstødt Hustru, der ukendt følger ham, forklædt som hans Tjener. Da begge imidlertid er i Datidens Natdragt, o: nøgne, virker Hu-

struens Forklædning som Tjener ikke umiddelbart overbevisende paa en mere kritisk Betragter.

Ved Slagbænken dannede Sengen en Skuffe; men skulde man ikke ligge paa det bare Gulv, maatte Bunden i denne være dobbelt, en for Bænkebredden og en for det udtrukne Stykke. Nemmere var det dog, hvis man kunde benytte selve Bænkens Sæde til Leje. Dette var Tilfældet ved de saakaldte „Foldebænke“, i Norge „Klapbænke“. Den paa Fig. 216 staaende Bænk til højre er en „Foldebænk“ eller „Klapbænk“. Fiffet ved dem bestod deri, at Bænkens Rygstød ikke sad fast i Væggen, men paa to

bevægelige Arme, anbragte paa to Tapper paa Midten af hver Bænkeende. Om Dagen sad Rygstødet paa sin naturlige Plads op mod Væggen. Om Aftenen svingedes det ud paa sine to bevægelige

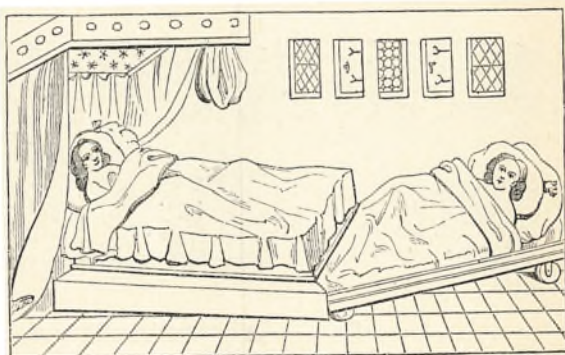

Fig. 217. En fast Seng med Udtræks seng paa Ruller.
(Efter et Haandskrift i British Museum.)

Arme og dannede saa en fortrinlig Sengehest, der hindrede, at saavel de paa Bænkesædet anbragte Sengklæder som den sovende selv kunde glide ned paa Gulvet. Saavidt det lader, stod Foldebænkene dog ikke i saa høj en Anseelse som Slagbænkene; maaske yndede man ikke, at deres Smalhed kun tillod en enkelt at ligge i dem. De synes mest at have været brugte blot i en snæver Vending. Hos Hans Herold i København 1524 stod der saaledes i et lille Bagkammer til Gaarden en Foldebænk med de tilhørende Dyner¹. Hos den ovennævnte gamle Prior i Odense fandtes en lignende tilligemed en rigtig Seng i det Kammer, hvori hans Piger „sov, kogte og havde sine Værelser“².

Det er indlysende, at der fra disse to Former for Sovebænk

kun var et lille Skridt til de lave, fritstaaende Senge. Disse fremgik af Bænken, ligesom Himmelsengen var opstaaet af Alkoven. Højest betegnende er det, at en af de første Arter af lave Senge, der fremkom, var den, der ved sin Lavhed mest mindede om den udtrukne Slagbænk: Kurvesengen. Ogsaa dens dobbelte Anvendelse til Gemmested og Hvileplads mindede om dens Afstamning fra Bænkeskuffen. I det 16de Aarhundrede hører vi kun enkeltvis Tale om Kurvesenge, en stod f. Eks. i Pige-kamret paa Kronborg, en fandtes paa Gisselfeld¹. I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede derimod synes der i nogen Tid at have hersket et sandt Raseri for Kurvesenge. Til Frederiksborg

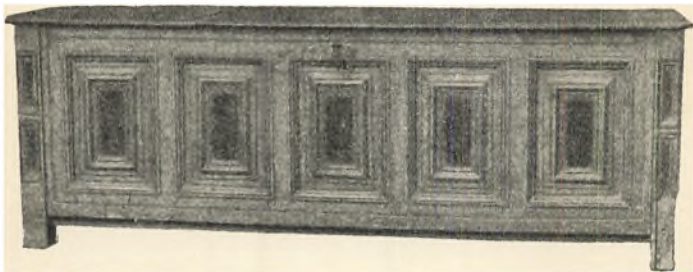

Fig. 218. En Kistebænk fra Romsdal.
(Norsk Folkemuseum.)

Slot anskaffedes der saaledes paa engang 19 Kurvesenge², og paa Københavns Slot fandtes der saadanne i ikke mindre end syv forskellige Gemakker, hvoriblandt i den engelske og spanske Gesandts Værelser, ja i Christian den Fjerdes eget Sovekammer³.

Bænkenes Dagtjeneste var en dobbelt, dels at afgive Gemmesteder, dels at tjene som Siddeplads.

Den Skik at anbringe lukkede Rum under Sædet paa de faste Bænke var sikkert af gammel Oprindelse. Alt tyder paa, at man i det 16de Aarhundrede her kun fortsatte lange Tidens Brug. Selve det, at omdanne dette Gemme til en Udtræksseng, synes at forudsætte hin simplere Skik som en mangeaarig Bekendt. Men betvivles kan det ikke, at det 16de Aarhundrede mangfoldiggjorde Anvendelsen og bragte den til en høj Grad af Fuldkomnethed.

Den simpleste Form for saadanne Bænke-gemmer var at anbringe Hængsler paa Bænkens Sæde, saa at dette kunde aabnes som et Laag. Mere sammensat blev straks det hele, naar man lod Sædet være fast, men omdannede Siden til en eller flere udtrækkelige Skuffer. At Datiden har kendt denne Fremgangsmaade, kan blandt andet ses af Slagbænkene, der jo beroede paa samme Tanke; og det er vistnok saadanne Skuffer, der sigtes til, naar der tales om Bænke med dobbelte Rum¹. Men Datiden gjorde i Benævnelsen ingen Forskel mellem dem

Fig. 219. En Snedker („Schreiner“).
(Efter Jost Amman 1568.)

Fig. 220. En Kiste, der har tilhørt Rigsraad Klavs Podebusk til Kørup, † 1540, og Hustru Anna Krognos, † 1571, hvis Vaabner og Billeder er udskåret i den.
(Efter Fotografi af Kr. Hude. Nationalmuseet i København.)

Fig. 221. En Kiste lavet til Hans Johansen Lindenov's andet Bryllup 2. Juni 160. med Lisbeth Sophie Ranzau. De fire Vaabner er hans Bedsteforældres, hvis For bogstaver staar under: R(igborg) T(inhus), H(ans) J(ohansen) L(indenov), O(tto) R(osenkrans) og I(de) G(øye).

(Efter Fotografi af Kr. Hude. Frederiksborg-Museet.)

og hine med Laag, begge Slags kaldtes med det fælles Navn „Kistebænke“ (Fig. 218).

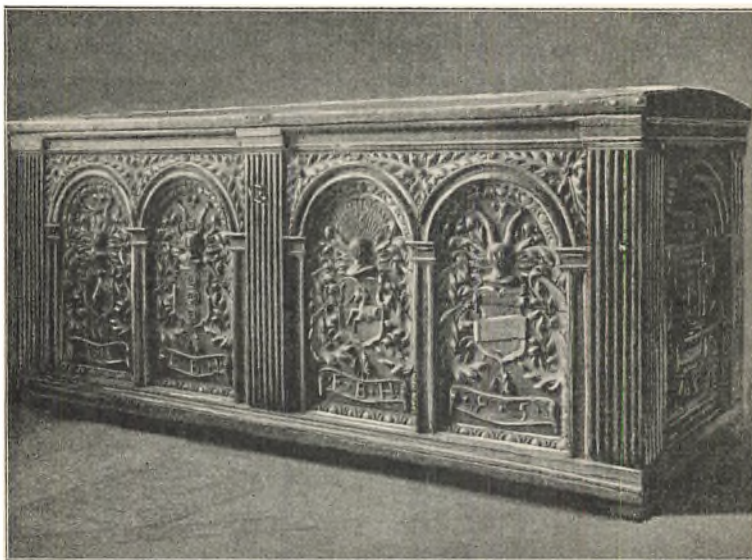

Fig. 222. Laurits Brokkenhus's og Karen Skrams Kiste 1595.
(Nationalmuseet.)

Kistebænke var i høj Grad brugbare og savnedes ikke i noget veludstyret Hus. Forsynede med en eller flere Laase afgav de et fortrinligt Gemme og var næsten ligesaa hensigtsmæssige som vor Tids Kommoder. Paa Kronborg fandtes de i de fleste Værelser, i Dronning Sophias Kammer var der ikke mindre end ti¹.

Ved disse var det imidlertid aldeles indlysende, at deres

Brugbarhed vilde forøges, naar de løsnedes fra Væggen og gjordes flyttelige. Hvor

langt bekvemmere var det ikke, om man paa Rejser i Stedet for at pakke ud og ind i mange slige, faste Kistebænke kunde tage en og samme hel og holden med sig! Og selvi Hjemmet,

hvor mange Gemmesteder vilde der ikke kunne indvindes, om man opstillede Kister i Gange og paa tomme Kamre, hvor ellers ikke var tænkt paa Bænke! Flyttelige Kister blev derfor det første Møbel, der fremgik af Bænken.

Vil man have et Bevis for, hvor vidt fremskredet i saa Henseende det 16de Aarhundrede var, kan man lægge Mærke til de mange Navne paa Kister af forskellig Slags og Størrelse, der alt var i Brug. De største synes at have været de egentlige „Kister“,

Fig. 223. Et Relikvieskrin i Statens historiska Museum. Stockholm.
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

hvoraf nogle endnu bar Bænkens Mærke paa sig, idet de var forsynede med Rygstød, „Rygkister“; andre mindede om den ved at have bevaret Benene, „Fodkister“. Navnet „Dragkiste“ brugtes derimod næppe endnu, det blev senere Benævnelser for Kister ikke med Laag, men med Skuffer paa Siden til at „drage“ ud.

Fig. 224. Kirkeskab fra Örberga Kirke i Östergötland.

Fig. 225. Kirkeskab fra Borgunda Kirke i Vestergötland.

(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Efter Kisterne i Størrelse kom vistnok „Skrinene“, „Færdeskrin“ hed Rejsekufferterne. Hvor almindelige Skrinene har været, kan ses af, at i Tyskland benævnedes i det 16de Aarhundrede en Snedker en „Schreiner“, hvilket Navn senere, da flyttelige Borde blev almindelige, ombyttedes med en „Tischler“ (Fig. 219). Efter „Skrinene“ i Størrelse fulgte vistnok „Arkene“. I Danmark kaldtes de ofte „Noahs Ark“ eller „Ørke“. Et Spørgsmaal om dog ikke snarere Navnet kom af *arcus* = Bue, og sigtede

til deres gerne buede Laag. De var overordentlig almindelige hele Evropa over. Efter at de selv senere er gaaede i Glemme, har Navnet holdt sig som fælles evropæisk Benævnelse for det Rum, hvor mange Arke fandtes, gerne fyldte med vigtige Papirer: et „Arkiv“. Ringest i Størrelse var endelig „Æskerne“ og „Laderne“. Disse sidste synes at have været de mindste; dog var de ikke, som Navnet kunde antyde („Skuffe“, „Skuffelade“), kun en Del af et andet, men udgjorde virkelig et selvstændigt Møbel¹.

At disse Kister i alle mulige Udgaver ikke stod tilsidesatte, som en Kuffert eller Kasse i vore Dage, men i Stuen selv førte Kampen med de Bænke, som de engang helt skulde fortrænge, fulgte af Sagens Natur. I Reglen brød de Bænkerækken og viste saaledes ved deres Plads, hvorfra de stammede og hvad de tilsigtede. Deres hele Udstyr gjorde dem ogsaa særligt skikkede til at tjene som Pragtstykker; malede i straalende Farver, med smukke Metalbeslag og Besæt-

ninger, stundom endog overtrukne med Fløjil og andet kosteligt Stof eller af udskaaret Arbejde og med Indskrifter, maatte de i høj Grad egne sig til at pryde Stuen² (Fig. 220—22). Med ganske særlig Agtelse omtales de kostbare „Cypreskister“ og „Cypres-skrin“, hvis Navn røber deres fremmede Herkomst. Peder Oxe ejede mindst ti saadanne, Albert Oxe fire, Enkedronning Sophia og Pontus de la Gardie efterlod sig lignende. Aar 1564 reddedes fra et strandet Skib to saadanne Skrin, det ene overdraget med

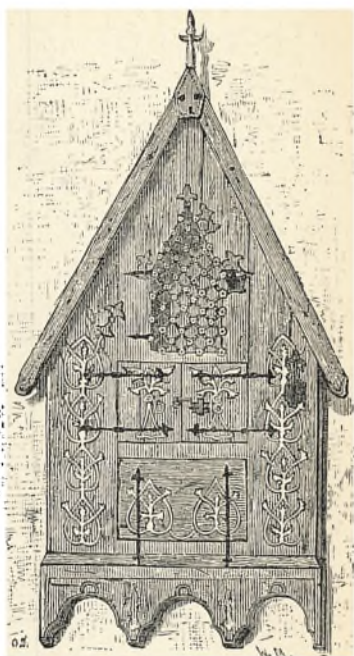

Fig. 226. Vægskab fra Halla Kirke paa Gotland.

(Efter H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Fløjl, hvilke Frederik den Anden straks lod hente til sig. Paa Kongens Sommerstue paa Frederiksborg stod endnu henvend Midten af det følgende Aarhundrede en stor Cypreskiste, „som skal være kommen af Candia“¹.

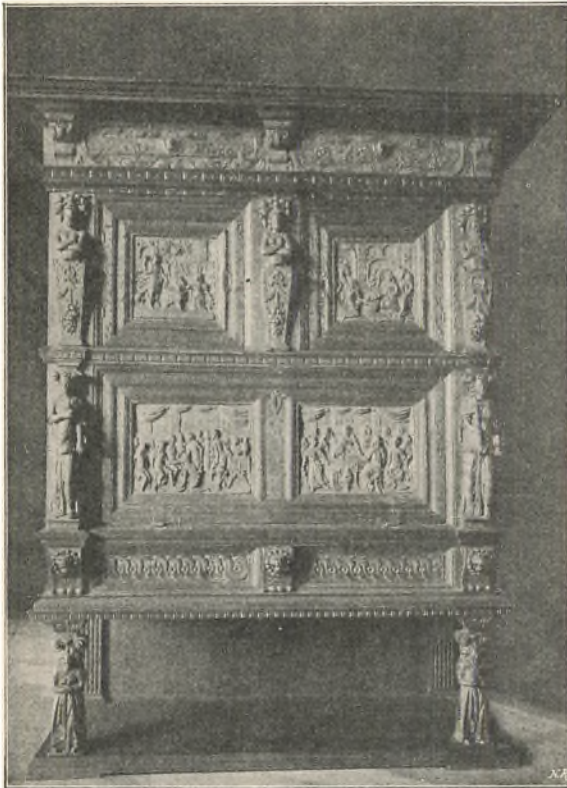

Fig. 227. Et Skab i Frederiksborg Museet.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Endnu et Møbel fremgik af Bænken med dens Gemmer, det var Skabet. Vel havde man selvfølgelig kendt Skabe før Aar 1500; i umindelige Tider havde de f. Eks. været anvendte til kirkeligt Brug. Men de kirkelige Skrin og Skabe synes i Reglen at have haft „Huset“ til Forbillede. (Fig. 223–226). Den Flok af Skabe, der i det

16de Aarhundrede opstod til Brug i Hjemmet lader sig derimod næsten alle udlede af Bænken. Man kunde jo blot højne en Del af den med dens Skuffer og Gemmer. Saa indvandt man ikke blot nemmere Adgang til disse, men ogsaa en hel ny Plads foroven til at stille Drikkekar eller lignende paa. Anbragt i et Hjørne som „Vraaskab“ stod det ingen i Vejen. Men ogsaa som fritstaaende, løsnet som Kisten fra Bænken, kunde det gøre ypperlig Fyldest

og brede sig, hvor Pladsen tillod. Ja, i en snæver Vending kunde det endog krybe op paa Væggen og blive til et Gemmested med Hylder, enten aabent eller med Dør for. Hvor man kunde, gav man gerne disse nye Møbler et halvt kirkeligt Tilsnit, et Genskin af hvorfra man havde hentet sit Skønhedsbegreb. Mange af Datedens udskaarne Skabe minder f. Eks.

om Altertavler (Fig. 227), ganske naturligt, naar Kunstneren nys havde udført en saadan. De saakaldte „Vraaskabe“ efterlignede tydeligt nok i lange Tider Prædikestolens Form (Fig. 228). Og de endnu saa yndede trekantede Hylderækker (Tabletter) (Fig. 229) minder den Dag i Dag om middelalderlige Hængeskabe i Kirker (Fig. 226). Men alle voksede de alligevel frem af Bænken, baade hvad Trang, Plads og Ind-

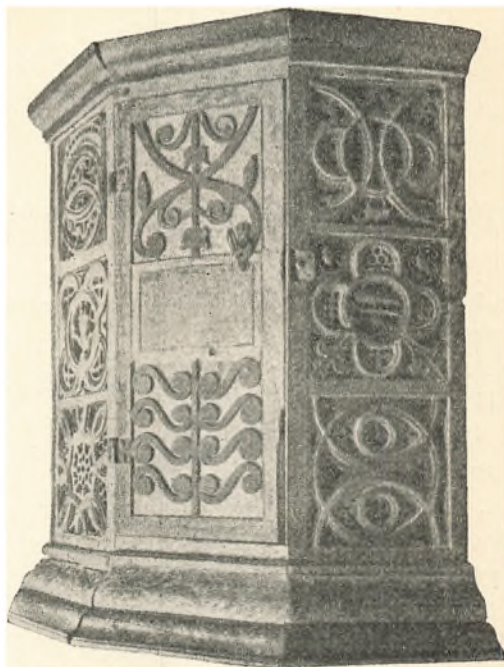

Fig. 228. Hjørneskab fra Alstadhaug i Nordland.
(Nordiska museet. Stockholm.)

hold angik. Denne Skabets Herkomst er ganske malende gengivet i et Billed som (Fig. 230), hvor det endnu synes uafgjort, om det nye Væsen skal blive til en Stol, et Bord eller et Skab. Dattiden ændside ikke ret Forskellen, men kaldte alle de af Bænken fremgaaede Møbler, der stræbte til Vejrs, for Skabe, hvad enten de saa stod plat paa Jorden eller havde Fødder, ja maaske høje Ben, eller endog ikke længer berørte Jorden, men hang paa Væggen.

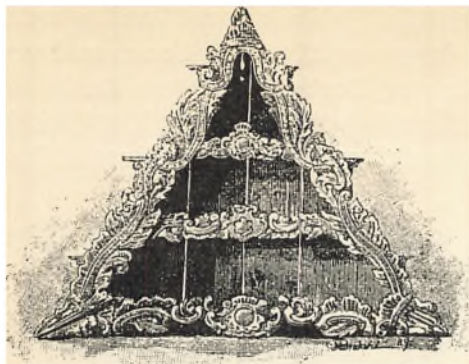

Fig. 229. „Pirremi“, Hængeskab i Pyramide-Form fra en jydsk Bondestue.

„sorte beslagne Skabe med Vaaben“, „hvide Egeskabe“, „Fyrreskabe“, Skabe med indtil seks Døre og med Hylder, store og smaa Skabe o. s. v.¹, men det, hvorpaa det egentlig kommer an for at bestemme deres Form, lades vi alligevel i Uvidenhed om.

Vier end ikke i Stand til med fuld Sikkerhed at afgøre, hvorledes det mest ansete Skab saa ud, det, som Tidendselvudmærkede ved at give

Dette vanskeliggør imidlertid i høj Grad Opgaven for den, der vil søge nærmere at bestemme Tidsfølgen for de enkelte Formers Opstaaen' eller det indbyrdes Forholdstal for deres Forekomst. Datiden giver paa sin Vis Oplysninger nok, den melder om „Bogskabe“, „Kandeskabe“,

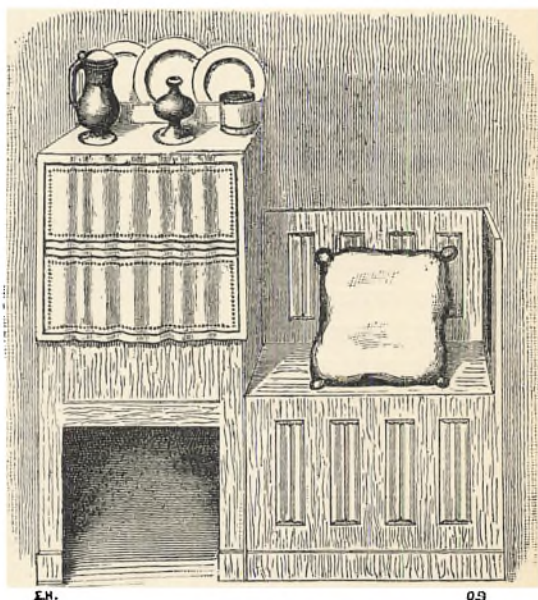

Fig. 230. Bænk og „Kandestol“. Efter en udskaaen Altertavle fra Fröstuna Kirke i Södermannland.

(H. Hildebrand: Sveriges Møbeltid.)

det et særskilt Navn, det saakaldte „Trésor“. Selve Benævnelser, der paa Dansk vel maatte gengives ved „Skatkiste“, lader os uden synderlig Vejledning¹. Paa Kronborg fandtes et „Trésor“ med Glasvinduer for; den gamle Prior Christen Poulsen i Odense ejede et af Egetræ med Dør for og Skuffe under; paa Herregaarden Nielstrup fandtes efter Albert Oxes Død to „Trésors“ af Egetræ, det ene med et lille Omhæng om². Disse Beskrivelser kan alle passe paa et Skab med Ben (Fig. 232 til venstre); men med fuld Sikkerhed tør vi ikke betegne det som saadant³. Kun saa meget véd vi vist, at det forekom ikke sjældent; det omtales oftere ved Arveskifter⁴, og Forfærdigelsen af et „Trésor“ var en Del af Mesterstykket for Snedkerne i København⁵.

Skønt saaledes Skabe under forskellige Former var begyndt at trænge igennem, kunde

der dog ingen Tvivl være om, at de hørte til de yngste Møbler og var af langt nyere Oprindelse end Kisterne. Det er i saa Henseende oplysende at sammenligne Hyppigheden af disse to Møblers Forekomst. Her viser det sig, at Kisterne hele Aarhundredet igennem havde en ganske overvældende Overvægt, me-

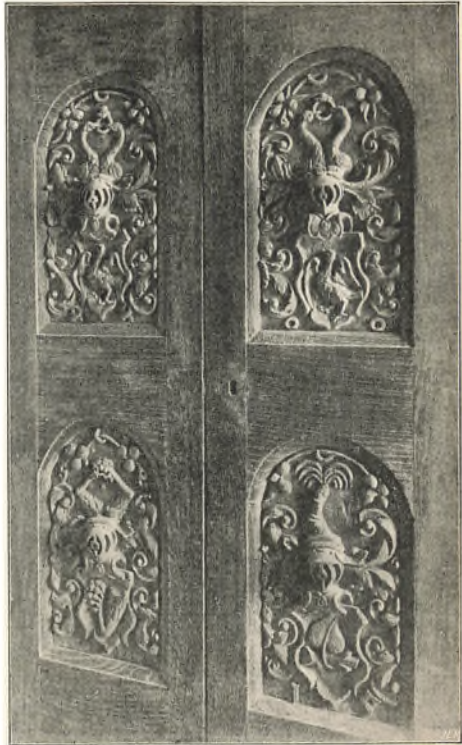

Fig. 231. Dør i et Skab paa Torbenfeld (Frydendal), lavet 1588 til Jfr. Anna Brok af Barløsegaard, der 10de Aug. 1589 ægtede Erik Mogensen Mormand. Fyldingerne sidder nu i urigtig Orden.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

dens der dog samtidigt lader sig spore en stadigt fremadskridende, om end svag Stigen i Skabenes Antal. Peder Oxe, der døde 1575, efterlod sig saaledes mindst 42 Kister og Skrin (maaske det dobbelte Antal), men dertil kun to Skabe (i sidste Tilfælde fire)¹. Albert Oxe, der døde et Par Aar efter, ejede ved sin Død 37 Kister og Skrin og kun to „Trésors“². Enkedron-

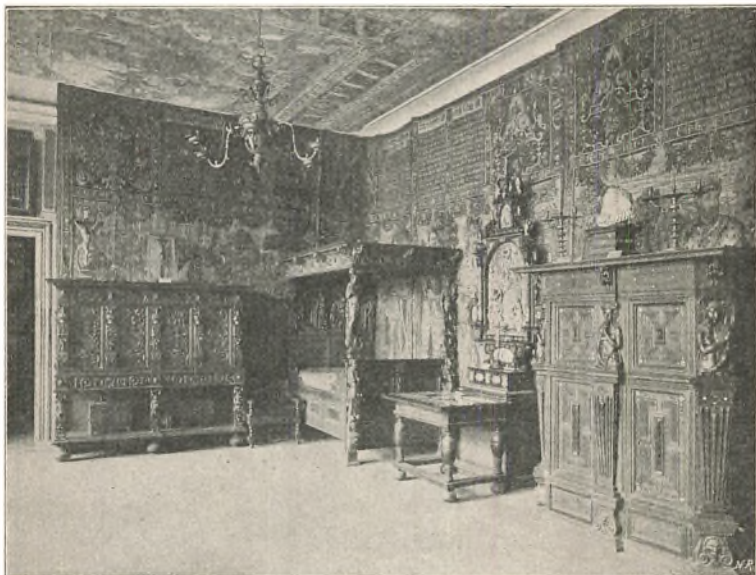

Fig. 232. Sal med Møbler og Tapeter fra det 16de Aarhundrede i Nationalmuseet i København.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

ning Sophia endelig, der oplevede et godt Stykke af det følgende Aarhundrede, efterlod sig vel endnu 35 Kister og Skrin, men desforuden et ikke ubetydeligt Antal Skabe³.

Bænkenes egentligste og oprindeligste Opgave var dog naturligvis den at afgive Siddepladser. En Stue med Bænke langs alle Vægge kunde yde en betydelig Mængde af saadanne og passende vel til Datidens Sans for fuldtallige Sammenkomster med

Lystighed og Dans. Som naturligt var, havde disse Siddepladser modtaget ikke faa Forbedringer i Tidernes Løb. Af en god Bænk krævede man nu overalt, at den skulde være forsynet med Rygstød og blødt Sæde.

Rygstødet gik gerne til lidt over Nakken af den siddende og dannedes af en fast Træbeklædning paa Væggen, Panelet (Fig. 233). Hertil anvendtes i Reglen udsøgt, knastfrit Træ, som gik under det egne Navn „Vognskud“, paa Svensk: „Wågenskott“, et Ord, der tydeligt nok er i Slægt med den endnu brugelige, engelske Benævnelse for Panel: „wainscott“¹. Det var uden Tvivl disse Paneler, der havde afgivet Stammen for de løse Skærmbretter, som blev temmelig almindelige i Slutningen af det 16de Aarhundrede. Benævnelsen „panelet Skærmbret“ synes at betegne en Form, hvor Slægtmærket endnu kun var lidet udvisket². Slige

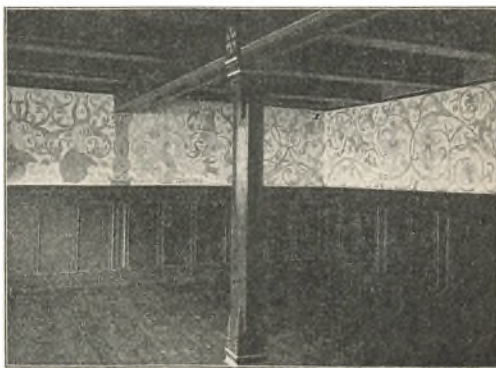

Fig. 233. Panel og Væg i Ejler Rønnovs Gaard i Odense, efter Istandsættelsen 1903.

Skærmbretter maatte være meget nyttige i Stuer, der som hine anvendtes til alt muligt. Sandsynligt er det imidlertid, at de i det mindste i Begyndelsen har slægtet deres Forbillede paa og kun haft Højde nok til at dække en siddende. Denne Mangel omtales endnu ikke og har vel heller ikke voldt Anstød i Norden. Men Klager herover lyder til os fra England paa Dronning Elisabeths Tid, idet hendes Hofdamer androg om at maatte faa særskilt Værelse i Windsor og ikke som hidtil nøjes med Rum bag Skærmbretter, hvis Lavhed frit tillod Pagerne at se derover³. — I Danmark som i England tiltog i den følgende Tid baade Paneler og Skærmbretter i Højde. Den saakaldte „Aalborg-Stue“, hvoraf Fig. 234 giver et Billed, viser det høje Panel,

som Raadmand Niels Christensen i Aalborg anbragte i sin ved Aar 1600 opførte Bindingsværksgaard paa Hjørnet af Østeraagade og Stranden.

Det Rygstød, som Panelet dannede, synes ikke at have rettet sig efter den siddendes, men efter Væggens Fordringer og hævet sig lodret til Vejrs som Ryggen paa et Stolestade. Det egentlig bekvemme kom først til Syne i Sædets Udstyr. Her var man

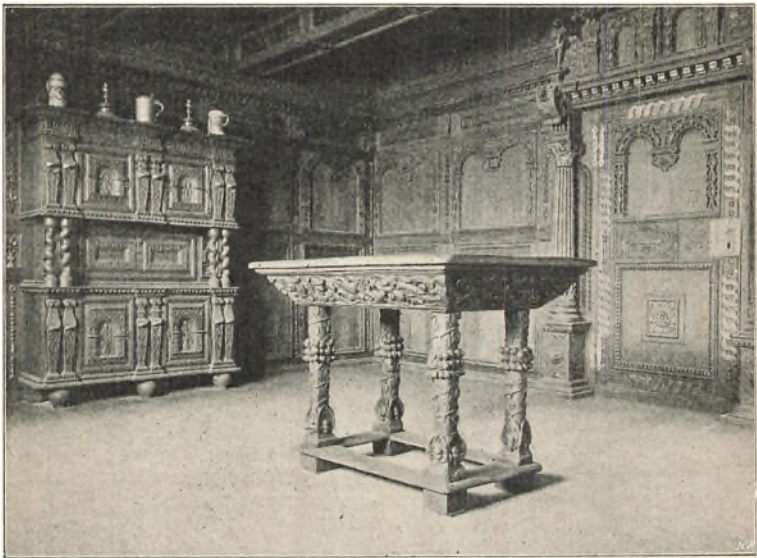

Fig. 234. Aalborgstuen i Aalborg Museum.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

nemlig forlængst kommen til den Erkendelse, at det blotte Sæde var for haardt at sidde paa. Allerede fra Oldtiden af havde man overalt, hvor Evnen var til det, søgt at bøde paa Bænkens Haardhed ved enten at brede et Skind eller endnu hellere at lægge et Hynde derover. Slige Hynder, „Bænkedyner“, som de gerne kaldtes, var altsaa gamle Bekendte. Men indtil henimod det 16de Aarhundrede synes man at have holdt til Raade med dem og kun anvendt dem ved festlige Lejligheder, medens man hos Folk i Almindelighed til daglig vel nøjedes med Halm. I det 16de Aar-

hundrede derimod var i det mindste i Danmark denne Forskel mellem Fest- og Hverdag brudt; selv hos jævne Borgerfolk betragtedes Bænkedyneren nu som et nødvendigt, dagligt Tilbehør. Brugte man Dyner i Sengene om Natten, maatte man ogsaa have dem paa Bænkene om Dagen. I saa Henseende var Danmark endog videre fremskreden end England. Her brugtes nemlig

Hynderne endnu kun til Stads, saa at det spørgende kunde paastaas, at da de vide Pludderhoser ved Aarhundredets Midte kom i Møde, benyttede mangen dette folderige Skjul til at bære en indsyet Sædepude derunder¹. I Danmark behøvedes ikke slige Forsigtighedsregler; her kunde man roligt gaa ud fra, at selv til daglig laa Puden paa sin Plads, et Tilbehør til Bænken og ikke til Manden (Fig. 235). Noget anderledes har vistnok Forholdet stillet sig i Sverige og Norge, hvor hyppigt Skind og ikke Puder udgjorde Bænkens Dække.

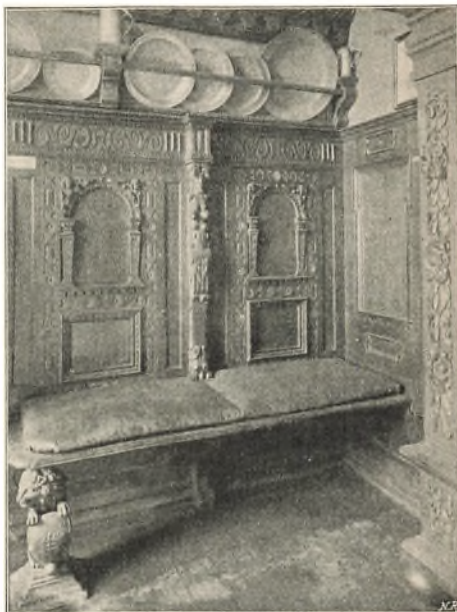

Fig. 235. Bænk med „Bænkedyne“ i Randers Museum.

(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

I Reglen bestod Bænkedynerne af to Sæt, et indre til Nytte, et ydre til Stads. Det indre dannedes gerne af en aflang Læderpose fyldt med Fjer; gamle Læderlagener egnede sig fortræffeligt til dette Brug². Overtrækket bestod af to sammensyede Stykker, et af kostbart Stof beregnet til at vende opad, et andet ringere, der nedadvendt skulde tage mod Bænkens Slid. Hvor Rigdommen tillod det, kunde Bænkedynerens Opside være yderst

pragtfuld, Gyldenstykke, vævet Silke, flamske Tøjer, Atlask og Fløjl, ofte med Ejerens Vaaben indsyet med Guld- og Sølvtraad. Et ganske eget Stof til Overtræk, som især Gustav Vasa synes at have yndet, var katolske Messehagler¹; kostelige Skrud, der tilforn havde skjolddækt Kirkens myndige Prælater, maatte nu næsegrus udstrakte tjene til Sæde for den kongelige Herre. Et Par Eksempler vil vise os, hvor almindeligt det var at have kostbare Bænkedyner: Paa Kronborg fandtes røde Bænkedyner til flere af Værelserne, for en Del af rødblommet Fløjl med Guld-Atlask²; Peder Oxe ejede ikke faa flamske Bænkedyner vævede af Silke med Fløjl under³; paa Nykøbing Slot i Sverige var saavel „Kongemakket“ som Fruerstuen fuldstændigt udstyrede med Fløjls-Bænkedyner⁴, og paa Gripsholm fandtes der den anselige Forsyning af 25 Fløjls, 9 flamske og 7 Gyldenlæders Bænkedyner⁵. Betydningen af disse Tal vokser i en ikke ringe Grad, naar man hører om disse Dyners Størrelse. Bredden var naturligvis den samme, imellem tre Kvarter og en Alen, men Længden var, alt efter Bænkens Størrelse, sjældent under tre Alen, oftest fem, seks, ja indtil ni og en halv Alen⁶.

Som det var gaaet med Sengene, saaledes gik det ogsaa med Bænkene. Vi har ovenfor sét, at næppe fik man Underdyner i Sengene, førend Begærligheden voksede, og man indsaa Nødvendigheden af at have en Ekstrapude under Lænderne. En ganske lignende Vej, men med langt større indre Nødvendighed var Udviklingen gaaet med Hensyn til Bænkenes Dække. Hvad hjalp det bløde Sæde, naar man dog ikke kunde læne Ryggen tilbage uden at støde imod det haarde Panel? Saa opstod da en ny Forbedring af Sædet: Rygpuden. Datidens Sprogbrug paa dette Omraade var forskellig fra vor: det bløde Sæde kaldtes som ovenfor meldt altid „Bænkedyne“, Rygpuden derimod „Hynde“⁷. Sproget har siden da foretaget Forandringer med disse to Benævnelser, idet det har udskudt Ordet „Bænkedyne“ og ladet Ordet „Hynde“ rykke ned til at betegne det udstoppede, løse Sæde.

Naar „Hynderne“ er opstaaede, er vanskeligt at sige. I det 16de Aarhundrede blev de almindelige og udkrævedes snart

overalt, hvor Bænkedyner fandtes. Kun i Kirken synes man ikke at have anset dem for passende¹. I Modsætning til Bænkedynerne lader de til at have været korte, vel kun en Alen i Firkant, saa at enhver siddende kunde underbygge sin Ryg, som han selv lystede. Til 9 flamske Bænkedyner paa Gripsholm svarede 33 flamske Hynder². At Brugen af Hynder trængte stærkt igennem, kan ses af, at der Aar 1577 paa Aalholm Slot kunde være Tale om „15 gamle Hynder til Svende og Arbejdsfolk“³.

De faste Bænkes Værd som Siddepladser var indlysende nok; de ydede alt, hvad man med Billighed kunde kræve baade i Retning af det bekvemme og det pragtfulde. Og den Plads i Stuen, som de indtog, var saa naturlig, paa engang let tilgængelig og dog saa af Vejen, at her ikke skulde synes at være nogen Udsigt til, at løse Møbler vilde opstaa. Omkring Bordet til Maaltiderne, saaledes som i Nutiden, behøvedes de ikke. Bordet stod jo langs Bænken, og gammel Skik krævede, at den mod Stuen vendte Side enten var helt ubesat og tilgængelig for de opvartende, eller, naar de spisendes Tal var for stort hertil, saa kun dækket med en lille løs Bænk, maaske lavet i Hast af et Bræt paa et Par Fjerdinger, i hvert Fald en lille gesvindt Tingest, der, naar Maaltidet var omme, kunde stilles af Vejen.

I Virkeligheden blev ogsaa dette det Omraade, hvor den i Tiden liggende Trang til Dannelsen af Møbler senest kom til Udbrud. Stole ne blev da det sidst skabte Møbel, det eneste, hvis Oprindelse selv hos de fornemste ikke lader sig forfølge tilbage før Aar 1500⁴, det eneste, hvis Mangfoldiggørelse det 16de Aarhundrede ikke oplevede ret at gennemføre.

Her som saa ofte gælder det dog naturligvis om ikke ved ensidig Misforstaaelse at overdrive en Sandhed til en latterlig Usandhed. Stole havde naturligvis været kendte og anvendte Aartusinder tilbage. Fig. 236 og 237 viser f. Eks. fint udviklede Stole — baade Lænestole og Feltstole — der skriver sig fra det ældgamle Ægypten. Trangen til en magelig Stol synes ligesaa

oprindelig og naturgiven som Tilbøjeligheden til træet at hvile sig paa en flad Sten eller fæddet Træstamme.

Og dog, naar man ser nøjere til, viser Udviklingen sig langt mere buftet og uregelret, end den ved første Blik skulde antages. Det giver allerede en Nutids-Europæer Stof til Eftertanke, naar han lægger Mærke til, at Trangen til Hvile egentlig blot i det lille Evropa, og her endda kun hos de „dannede“, tilfredsstilles om Dagen ved at støtte Bagen paa et Sæde, anbragt saa højt fra

Fig. 236. Gammelægyptisk Lænestol.
(Wilkinson: *Manners and Customs.*)

Fig. 237. Gammelægyptisk Feltstol.
(British Museum.)

Jorden, at Foden kan berøre denne. Intet Folk i hele Asien bruger eller kender til Stol. I Amerika sidder Indianerne paa Hug, og selv Nordamerikaneren befrier sig delvis fra sin evropæiske Fordom ved siddende at lægge Fødderne op paa nærmeste Bord eller Stol. At sidde paa Stol synes da efter alt dette ikke at være en fælles naturlig, men en ad kunstig Vej opdrættet Form for hvilende Stilling.

Dette bekræftes yderligere ved, hvad vi kan se og slutte af Udviklingens Historie. Stol synes lige fra første Færd at have

været Udtryk ikke for Træthedens Afhjælp, men for Herskerhøjhed, den fornemstes enlige Sæde. Ad denne Vej synes Stole at have fundet Indpas hos de højere Klasser i Ægypten, en oprindelig Forfængeligheds-Sag, hvor den mødige i Erstatning for Hvile fik tronsat Ære.

I hvert Fald var det dette, der gentog sig, da Stole fra Ægypten førtes til Grækenland og til Rom. Stole holdtes her i Ære baade som Konge- og Dommersæde. I Hjemmet angav de Husfaderens eller Husfruens Æresplads. Men til Hvile brugtes de ikke, hertil krævedes Løjbænk. End ikke ved Maaltider opgav man denne, men laa til Bords, støttet paa venstre Albu, en Stilling, mod hvilken enhver, der er barnevant til Stol, straks vilde indvende, at den tvang til at „synke skævt“.

Det forandrede ikke Stolenes Vilkaar, at den romerske Republik gik under og Kejserdømmet blev indført; eller at Kristendommen blev Statskirke og afløste Hedenskabet; eller at nye Folkestammer nord fra trængte ind og tilsidst opløste hele Romerriget. Stol var og blev ikke Hvileplads, men Betegnelse for Stilling, Rang og Æresæde. Hvad enten den stod paa Formandspladsen i Senatet eller som Trone i Kejserpaladset, som Bispestol i Kirkekor eller som Kongesæde foran brynjeklædte Hirdmænd, saa var og blev dens Væsen og Styrke, at den stod ene. Stole til hver især var lige saa selvmodsigende som Krone, Scepter og Bispestav til Hvermand.

Saaledes holdt Forholdene sig temmelig uforandrede Middelalderen igennem ned til det 16de Aarhundrede. Bænken var Sidde- og Hvilepladsen. Og den var som skabt dertil. Man kunde sidde mange sammen derpaa, naar det kneb med Plads om Bordet ved Maaltid, hvor jo enhver skulde kunne lange til Fadet. Og man kunde strække sig paa den, naar Maaltid var endt, og det galdt om at indtage den sande hvilende Stilling, den liggende. Bænken var i Hjemmet paa en Maade „Stol“ tillige, idet Hæderspladsen paa den, „Højsædet“, var afgrænset fra Resten som Æresæde for Hjemmets øverste.

Netop fordi „Stol“ for den almindelige Bevidsthed saaledes angav noget enestaaende og fornemt, anvendtes Navnet, med en

lidt højtidelig Biklang, paa mangt og meget uden at vildlede. Man talte om „Korstole“ og „Stolestader“, skønt man godt vidste, at begge stod fast og egentlig blot var afdelte Bænke. Ligesaa hædrede man i „Gilder“ Medlemmerne med Navnet „Stolbrødre“, skønt de kun sad paa Bænk sammen. Lidt efter lidt gled Navnet „Stol“ over til at betegne det sikre, det faststaaende. Man kaldte i Regnskaber Grundkapitalen for „Hovedstol“. Man talte om „Prædikestol“, „Væverstol“, „Bogstol“ (fast Pult eller Reol) og „Kandestol“ (vistnok Bænkens skabslignende Afkom, paa hvis øverste Del man stillede Drikkekar, Fig. 230).

Saaledes var Forholdene, da i det 16de Aarhundrede Trangen til nye og flere Siddepladser som Erstatning for Bænkens frigjorte Kister og Skabe gjorde sig gældende. Trangen ytrede sig naturligvis først hos Samfundets øverste, Konger og Adel. Her var den skete Indskrækning føleligst og lod sig ikke afhjælpe som hos Menigmand til Fest blot ved i Hast, naar det kneb, at lave nye Siddepladser af et løst Brædt over et Par Bukke eller Fjerdinger. Spørgsmaalet var nu: under hvilken Form vilde det nye Krav til Bohavets „Mobilisering“ trænge sig frem? Hvad vilde det nye Møbel komme til at hedde? Og hvem vilde det slægte paa?

Der kunde næppe være nogen Tvivl om, at man vilde forgrube sig paa Navnet „Stol“. At en saadan betegnede noget, der kun tilkom den enkelte ypperste, gjorde Navnet kun dobbelt attraaværdigt. Og at Sprogbrug senere havde omgærdet det ved at lade det betegne det faststaaende, var heller ikke nok til at hindre dets kække Anvendelse nu til netop at betegne et flytteligt Møbel. Begge Dele var kun Hindringer i Navneløbet, der ikke formaaede at standse, men blot at gøre Strømmen strid.

Vanskeligere var det at afgøre: hvem vilde det nye Møbel komme til at slægte paa? Skulde de ældgamle Former for Tronstol sejre? Eller var Sindene bundne af det Skønhedsindtryk, som man endnu, trods Kirkeforandringen, hver Søndag modtog fra Korstolene oppe ved Alteret? Eller kunde maaske ny Tid og Trang være i Stand til at skabe nye, selvstændige Former? Eller endelig — skulde virkelig den gamle Lurendrej i Krogen,

Bænken, der tavst saa til, ogsaa denne Gang ligesom med Kisten og med Skabet være i Stand til at trække alle efter sig?

Udfaldet blev kort og godt dette: Alle de anførte kappedes. Bænken sejrede.

Lige siden den ægyptiske Oldtid havde Stolen med de krydslagte Ben været kendt (Fig. 238). Hos Grækerne og Romerne synes den at have gjort særlig Lykke. Stolen med de krydslagte Ben blev Kejserstol og senere Kongestol hos de indvandrede Folk. Middelalderen igennem bevarede den sin Værdighed. At den mødte ved Stævnet, da det i Norden gjaldt om Formen for det nye Møbel, kan ses af, at den siden da endnu spredt har holdt sig hos Nordens Landbefolkning. Fig. 238 viser en saadan Udløber af det gamle Begreb om fornem Stol.

Men den sejrede ikke. Skønt man længe efter vedblev at anvende krydsstillede Ben til Borde, maa denne Form vist have forekommet Datiden upassende løs og usikker for et saa ædelt Møbel som en Stol. De to danske Benævnelser for slige Stole, den gamle en „Foldestol“ og den nyere en „Feltstol“, har heller ikke for Nutids-Øren nogen rigtig solid Klang. En ret høj militær Grad i Norden naaede dog de krydsbenede Stole ved at antages som Stel for de runde Trommer, der afløste „Kedeltrommerne“ og udmærkede sig fremfor disse ved at have Trommehinder for begge Ender. I Frankrig derimod gjorde „Foldestolen“ en Slags Lykke og opnaede, om end ad tvivlsom Vej, høj Rang. Navnet „Foldestol“ var her vistnok kendt siden Normannernes Dage. Da den oprindelige Betydning af det gamle Ord *faudestuel* helt var gaaet i Glemme, sneg det sig til i det 18de Aarhundrede at blive Navn paa den polstrede Lænestol *fauteuil*. Men hermed forsvor det hele sin Fortid. Det vilde nu være nedrigt mere at klappe sammen.

Fig. 238. Stol fra Samsø i Dansk Folkemuseum.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Den anden Deltager i Kapløbet om at afgive Form for de nye Stole var de kirkelige Korstole. De havde et fast Tag i Folks Begreber om skønt og højtideligt. I mangt et Hjem havde de halvt ubevidst afgivet Forbilledet for, hvorledes et ret anseligt Højsæde burde se ud (Fig. 239).

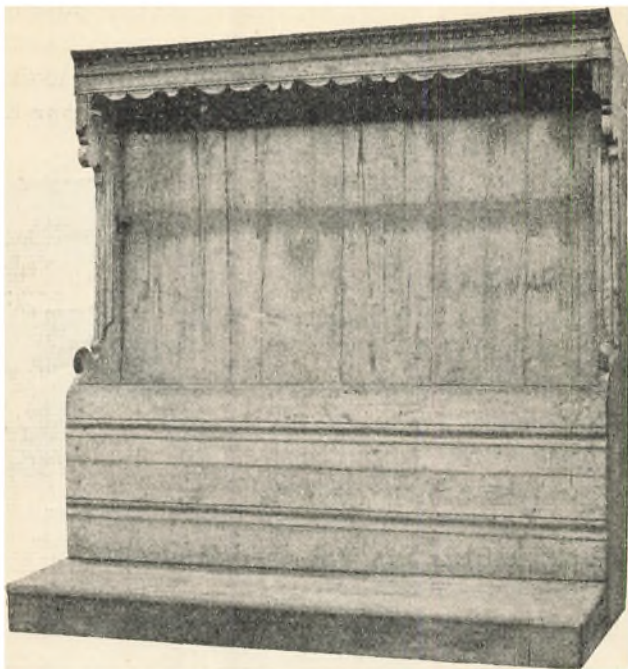

Fig. 239. Højsædebænk i Stuen paa Løkre i Gudbrandsdalen.
(Nu i de Sandvigske Samlinger i Lillehammer.)

De holdt sig endnu i mangen Kirke, selv efter at Lutherdommen var bleven indført. Og som de stod dør, et Udtryk for gammel dags Pragt, viste de tillige, hvor ypperligt de havde vidst at følge med Tiderne og hvor hensigtsmæssigt de egentlig var indrettede. I Herlufsholms Kirke f. Eks. kunde man se, hvorledes Klerkene snildt havde ladet Sæderne indrette som Klapsæder, saa at man uden Spild af Plads skiftevis kunde staa oprejst og atter sætte sig ned (Fig. 240). Løsnet fra sin Bænkerække maatte

hver enkelt saadan Korstol kunne afgive en ypperlig Stol af den nye verdslige Slags, som Tiden nu ønskede.

Men Manglen ved dem var, at de dog var altfor højtidelige. Egentlig krævede disse Korstole ikke blot saa højt et Rygstykke, at det dækkede en staaende, men tillige en Himmel eller dog en Hue foroven, der værnede om Værdigheden. Det kunde maaske gaa at fjerne Huetøjet. Men skulde ogsaa hele Bagstykket falde, saa var dette saa ryggesløs en Behandling, at man uvilkaarligt vægrede sig derved. Af lutter Agtelse antog man da ikke Korstolene til det nye

Embede. Derimod gav man dem Afslaget i den mest hensynfulde og hædrende

Form. De blev med alt Tilbehørafhøjt Rygstykke, Himmel, Skammel o. s. v. Forbilledet for den rette Tronstol.

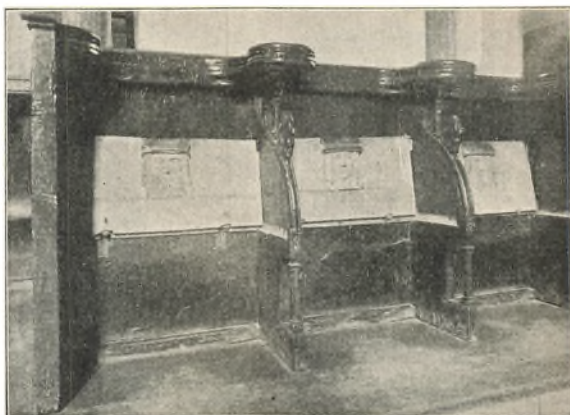

Fig. 240. Korstole i Herlufsholms Kirke.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Fast og sikker, nu, da alt andet slog sig løs, opgav denne den for-dægtige „Kryds“- eller „Foldestol“ og vendte tilbage til den solide Grundtanke: en Stol er et Hus med Tag, Vægge og Gulv. Foruden Æren fik dog ogsaa de ærværdige Korstole en lille Fornøjelse: de blev Forbilledet for de nymodens Bærestole og opnaaede herved for første Gang Ferie, Lov til løsnede fra Væggen frit at færdes paa Gaderne og se paa Livet.

Forbillederne, baade de fyrstelige og de kirkelige, for det nye Møbel „en Stol“ var kasserede. Der syntes da ikke andet for end at begynde forfra paa bar Bund. Hvad var det, man ønskede? En flyttelig Siddeplads. Men en saadan kunde det da ikke være saa svært at finde paa. Den havde man jo i umindelige Tider lavet

sig saa let som noget. Naar ved Højtid det kneb med Plads om Bordet, og Husrum ikke fuldt kunde spænde med Hjerterum, hvordan havde man saa ikke saa mangel Gang baaret sig ad! Under Latter havde de unge slæbt et Favnestykke ind og en af dem sat sig derpaa. Selv om man lønligt i Spøg sparkede dertil, sad han maaske fuldt saa fast paa sin Fodstol („Piedestal“) som en hel Række paa en Løsbænk, hvis blot en af dem vrikkede

Fig. 241. En Kubestol. Fra Skjærland i Kodal, Jarlsberg, Norge. (Norsk Folkemuseum.)

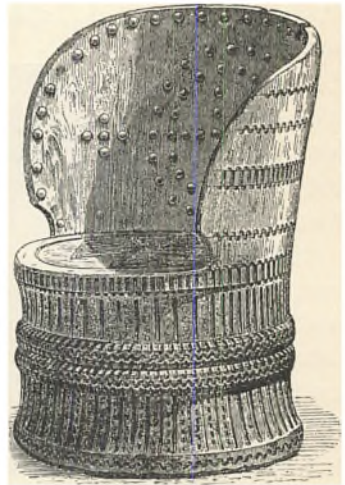

Fig. 242. „Tyge Brahes Stol“ i Nationalmuseet i København. (Efter Tegning af Magnus Petersen.)

eller man bagfra puffede til. Eller ogsaa havde man ikke saa meget som gaaet ud i Gaard eller Vedskjul efter et Favnestykke. Man havde simpelthen taget den trebenede Skammel, den oversete Tingest, som til daglig mest var Børnenes Legetøj og kun i Ny og Næ blev tagen til Naade af en voksen, naar det gjaldt om en Lysplads ved Praasen. Den havde man saa sat i et Hul mellem Forbænkene for en af de sidst ankomne. Derfor behøvede denne ikke at føle sig tilovers ved Bordet. Havde han unge Øjne og var let paa Haanden, kunde han ogsaa herfra spidde det bedste Stykke i hele Sulefadet, mens gamle Gubben lige

overfor maaske kun fangede en Gaasegump eller en Skind-Kraas.

Hvad var der i Vejen for nu, da der trængtes, at ty til Favnestykket og til den trebenede Skammel og byde dem blivende Plads ved Bordet! Naturligvis maatte de nu som indbudne møde i Festdragt, fikses op til sømmeligt Møbel. Forsøget gjordes. Saa vidt man kan se, var det Norge, der gik i Spidsen. Her var jo ogsaa nok af nemt Træ, Snittekunsten Hvermands, og netop disse Former for Selvhjælp i en snæver Vending maaske bedst kendte. Heraf fremgik de to nye Møbler: „Kubestolen“ og den trebenede Stol.

Kubestolen var en klodset, men gemytlig, tykmavet Tingest. Den lignede en Munk i sin Kutte. Det var maaske herfor, at den i Egnen omkring Kristianssand endnu den Dag i Dag bærer Navnet „Munkestol“. Som de ovenfor afbildede (Fig. 241—42) viser, lod den sig dog ogsaa pynte med Snitværk. Den ældste Kubestol, der kendes, er vistnok den, som findes i Nationalmuseet i København og som skal have tilhørt Tyge Brahe (Fig. 242). Dette kunde godt stemme med dens norske Oprindelse, da Tyge Brahe 1578—86 var forlenet med Nordfjord Len i Norge. Denne Stol er lavet af Løntræ. Anbragt i en af Stuerne paa Uranienborg, hvor den blev set af mange Godtfolk som Gæster, maatte den være vel stillet i Kampen om Forrang som den nye Slags Stol.

Mindre gunstigt stillet var den trebenede Stol (Fig. 243 og 244). Den blev kun set og paaagtet af dem, der færdedes paa Landbygderne i Norge, og det var næppe dem, der vilde komme til at give Tønen an.

Hvad var det ogsaa for Stole, Kubestolen og den trebenede! Nutiden vilde med et mildt Navn maaske have kaldt dem „Naturstole“. Datiden var vistnok haardere i sine Udtryk. I hvert Fald kunde det forudses, at sli­g en Klumpfod og Springgaas muligt egnede sig til Løjer i en Borgestue, men ikke til for Alvor at faa Foretræde i en Riddersal. Den utvetydige Dom kom til at lyde: gement Pak.

Under alt dette stod den gamle Bænk langs Væggen og lo saa

lunt. Nu da alt andet var prøvet, endte man atter ved den, hvorfra man var gaaet ud. Det var den, der skulde erstattes, fordi dens Børn — Kister og Skabe — begyndte at tage Pladsen op. Men hvorfor kunde man ikke bære sig ad ganske som ved disse, lade ogsaa Stolen være et frigjort Stykke Bænk. Den Tanke var simpel, klar og følgerigtig. Den blev den sejrende.

Fig. 243. Trebenet Stol fra Gudbrandsdalen.
(De Sandvigske Samlinger i Lillehammer.)

Fig. 244. Trebenet Stol fra Gaarden Svene, Flesberg i Numedal.
(Nu i Norsk Folkemuseum.)

Den første „Bænkestol“ bar endnu Spor af sin Herkomst. Det gav den noget tungt og uhaandterligt, at den, skønt flyttelig, dog slæbte hele sit nedre Gemmested samt Sædelaag med sig (Fig. 245). I denne Form egnede den sig ikke fuldt til Dagtjeneste. Anvendelig var den dog naturligvis. I Udviklingens Løb sank den hos Godtfolk ned til „Natstol“. Som Dagstol naaede Bænkens Afkom først sin rette Udvikling, da man gjorde Sædet fast og afskaffede Gemmet forned, saa at der blev fri Plads

til ogsaa at trække sine Fødder ind under sig. I denne Form har Stolen holdt sig indtil vore Dage.

Datiden havde som Regel kun et ufuldkomment Overblik over den Udvikling, som foregik med Siddepladserne. Man befandt sig jo selv midt i den. Først Eftertiden kan klart udtrykke det simple Faktum: Bænk afløstes efterhaanden af Stol. Men dog var der ogsaa den Gang enkelte, der med aabent Øje og skarp Iagttagelsesevne fulgte med. Det er saaledes interessant at lægge Mærke til, hvorledes Datidens Billedskærere paa deres Altertavler gengav de Sæder, hvorpaa de — som sædvanligt ud fra egne Forhold — tænkte sig Kristus og Apostlenes siddende ved Skærtorsdags-Maaltidet.

Paa en Altertavle fra det 16de Aarhundrede, der findes i Horsens Kirke, fremstiller Kunstne-

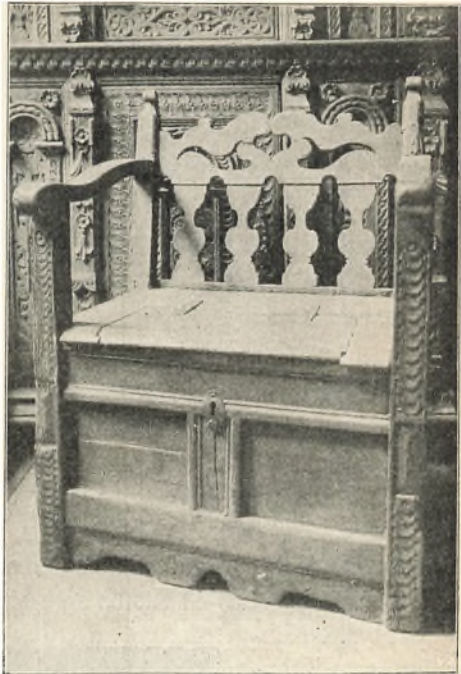

Fig. 245. En „Bænkestol“ fra Island i Dansk Folkemuseum.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

ren alle de forsamlede siddende paa Bænke, saaledes som paa hans Tid jo endnu var Skik (Fig. 246). Men paa en senere Altertavle, der nu gemmes paa Berritsgaard paa Lolland, viser det sig, at Billedskæreren, paavirket af den begyndte Udvikling, som han meget rigtigt har lagt Mærke til, befandt sig i Vaande. At lade de forreste Apostle sidde paa Bænke, gaar ikke længer an. Han anbringer dem derfor paa en Slags Stole, der nu er ukendte. Maaske har der været saadanne Overgangsformer mellem Bænk

Fig. 246. Parti af Altertavlen i Vor Frelsers Kirke i Hørsens.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

havde Øjnene med sig. Kunstneren har her anbragt alle Deltagerne paa Stole med Tremmerygge, ikke meget forskellige fra Nutids (Fig. 248).

Stole fandt i det 16de Aarhundrede kun Indpas hos de allerfornemste. Paa Erik den Fjortendes Tid fandtes paa Stockholm Slot kun ti Stole¹. Blandt Peder Oxes Efterladenskaber, mellem hvilke der opregnes 44 Kister og Skrin, omtales kun fire Stole².

I „det tyske Kancelli“ paa Kronborg havdes tre Himmelsenge og tre Slagbænke, men kun én Stol.

I Kongens og Dronningens Værelser sammesteds var der slet ingen, og paa Dronningen af Skotlands Kammer, der besad

Fig. 247. Parti af en Altertavle, der gemmes paa Berritsgaard paa Lolland.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

og Stol. Maaske er de blot fri Fantasi, Udtryk for det fine Møbel, som han saa vel som hans Samtid famlende søgte at fremstille (Fig. 247).

Endelig viser en Altertavle, fra lidt efter 1650, i Nakskov Kirke, Udviklingen som da fuldbyrdet og synlig for enhver, der

ikke mindre end syv Bænke, fandtes kun en eneste Stol¹. At ikke desto mindre Stolenes Tid var nær, gav dog det samme Kronborg Vidnesbyrd om. Oppe paa „Dronningens Gang“, hvor Kister, fyldte med alskens Herligheder, stod opstillede, og kostelige Skabe, Lysekroner samt to opsatte Jærnkakkelovne gav til Kende, at Gæster, hvem den store Sal blev for trang, ogsaa her var velkomne — herude, hvor gammel Skik forbød at have Bænke langs Væggen som inde i Salen, stod til Gengæld Fremtidens Fortrav opmarcheret: 55 smaa „Wandstole“ (uden Ryg) og 50 med Klæde paa Ryg og Sæde, vistnok det største Antal Stole, som noget Slot i Norden den Gang kunde opvise. En lurende Flok, der, først enkeltvis indladte til et Tavlebord og en Kande Vin, tilsidst brød ind i sluttet Trop og fortrængte Bænkene fra deres gamle Plads². Kampens Udfald lader sig aflæse i et lille

Fig. 248. Parti af Altertavlen i Nakskov Kirke.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Træk som dette: Allerede Aar 1634 bestiltes der paa engang ikke mindre end 300 nye Stole til Københavns Slot³. Tydeligt for alle er det udtrykt i et Billede som omstaaende af Carl v. Mandern, der viser os baade Christian IV og alle Raadherrerne siddende paa Stole (Fig. 249).

Stolene var kun beregnede til Sæde for en enkelt. Men Bænken lod sig jo ogsaa frigøre i større Stykker med Plads til flere. Dette var vel for saa vidt sket i de ovenomtalte løse Smaabænke eller Skamler, der havde været brugte i umindelige Tider; men disse kunde dog knap siges at have Rang med Møbler. Sin egentlige Løsning fandt Sagen først, da man frigjorde ikke tre Bræt-

ter, men et Stykke Bænk med alle dens Gemmer og Bekvemmeligheder. Saaledes opstod de „ryggede Kister“ og Bænkekisterne, de første kluntede Forløbere for en senere Tids Sofaer. Datidens Sprogbrug paa dette Omraade er ikke altid klar; medens „Kistebænken“ betegner den faste Bænk med Gemme, skulde jo „Bænkekisten“ betegne den løse Kiste med Sæde foroven. Men man synes undertiden, som let forklarligt er, at være

Fig. 249. Christian den Fjerde sidder i Retten.

(Carl v. Mandern's Tielblad til Jydske Lovbog.)

løben lidt sur i Betegnelserne. Om „Ridderstuen“ paa Kronborg hedder det saaledes, at der var Bænke omkring hele Stuen, men desuagtet fandtes der en Kistebænk¹, der altsaa maa have staaet frit.

Vi har betragtet Bænkenes Tjeneste ved Nat og ved Dag. Før end vi gaar over til at se dem i Festdragt, skal vi blot kaste et flygtigt Blik paa deres tro Ledsager, det lange Bord. Vi kender dets Plads langs Bænken op mod et af Stuens Hjørner.

Skønt altid indtagende samme Stilling, var dog ogsaa dette blevet løsnet fra sin gamle Forbindelse med Gulvet og udgjorde i det 16de Aarhundrede vistnok i de allerfleste Dagligstuer et frit Møbel. Et Bord som Fig. 250 viser en Overgangsform, løst, men dog med fuld Gulvplade. Synderligt bevægeligt var det frie Bord dog ikke blevet, thi endnu som tilforn udmærkede det sig ofte ved sin ualmindelige Sværhed og Størrelse. Til Bordet i Borgestuen paa Malmøhus i Aaret 1579 medgik der saaledes to Egestammer paa tolv Alen hver og desuden til Benene en seks Alens Egestolpe¹. Fra Norge hører vi endnu i en senere Tid Tale om et

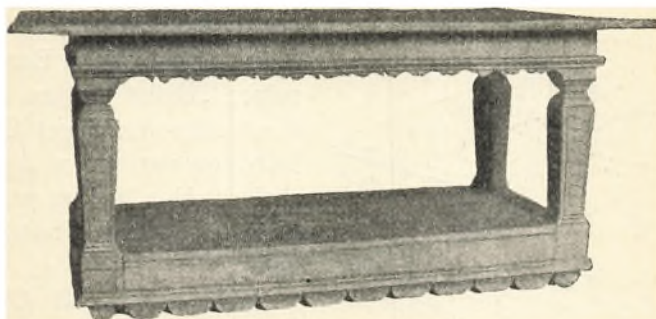

Fig. 250. Et Bord med fuld Gulvflade, fra Gaarden Tree, Froiland ved Arendal, Norge. (Norsk Folkemuseum.)

paa ti Alens Længde og halvanden Alens Brede, gjort af en eneste Planke². Det er saadanne Borde, der havdes for Øje, naar Sagnene beretter om, hvorledes en haandfast Karl ved at lette Pladen kunde klemme en ti tolv Røvere fast mod Væggen³.

For at raade Bod paa denne Størrelse, der i mindre Forhold kunde være ubekvem nok, var det, at man anvendte de saakaldte „Foldeborde“ og „Slagborde“⁴, hvis Plade lod sig slaa sammen hvorved til dagligt Hold kunde spares den halve Plads. Sjældnere brugte man vistnok, hvad dog vides at have fundet Sted, at have Lænker i Bordpladen, saa at den efter Maaltidet kunde forløjes op paa Væggen⁵.

Men selv det største Bord var ved Gæstebud dog ikke stort nok. Det maatte forlænges, og sligt lod sig lettest gøre ved Hjælp

af mindre Borde, der ogsaa ellers kunde være ret bekvemme til mangehaande Sysler. Mindre Borde opstod derfor tidligt. I Modsætning til det store kaldtes disse gerne for „Skiver“. For os er der ikke længer nogen Størrelsesangivelse i disse Benævnelser; anderledes vistnok for Datiden. „Bord“ betød jo oprindeligt: Planke, saaledes som det endnu bruges paa Norsk, og hvorom Mindet bevares i de gamle Udtryk fælles for Spisebord og Skibsside: „om Bord“, „over Bord“ og „fra Borde“. Betegnelsen „Bord“ for Spisestedet har da vistnok for hin Tids Øren indeholdt en Angivelse af, at her var Planken benyttet paa langs, medens Navnet „Skive“ maaske udtrykte de mindre runde Brik-

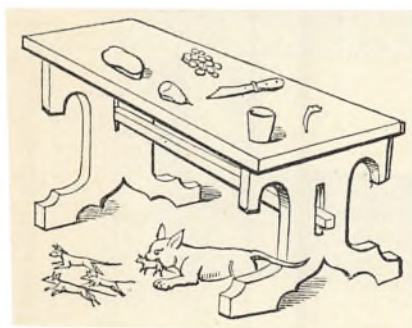

Fig. 251. Et Bord i det 16de Aarhundrede.
(Efter Sebastian Brandt.)

ker, der fremkom ved at skære Stammen paa tværs. Benævnelserne „Disk“ brugtes derimod ikke om noget Slags Bord; det var, som vi senere skal se, blot Navnet paa de første, raa, aflange Trætallerkener.

Men hvad end Ordet „Skive“ oprindeligt maa have indeholdt for Oplysninger, vist er det, at i det 16de Aarhundrede var de virkelige „Skiver“ naede til en høj Grad af Udvikling. Man havde dem ikke længere blot runde — „trinde“, som Datiden kaldte det — men firkantede, med Skuffer under, ja „Udtrækskiver“ (Fig. 252), paa et eller flere Ben, stundom med kosteligt indlagt Arbejde paa Pladen. Ved en Skive paa Kronborg var Fuldkommenheden dreven saa vidt, at Bordet ved Hjælp af et indre Urværk selv kunde bevæge sig og saaledes skiftevis byde Gæsterne sine Gaver. Med Rette indtog dette Kunstværk en Hædersplads i den store Sal¹.

Hvis man kan gaa ud fra, at enhver Forbedring indenfor det daglige Livs Omraade gennemløber de fire Trin: Opfindelsen — Mangfoldiggørelsen — Overdrivelsen — og den naturlige Brug, saa befandt „Skiverne“ sig ved det 16de Aarhundredes Slutning

sikkert paa det tredje Udviklingstrin. Den overdrevne Anvendelse af Smaaborde falder dobbelt i Øjnene ved Siden af den paafaldende Mangel paa Stole. Paa Kronborg fandtes saaledes i „Kong Jacob af Skotlands Kammer“ fire Skiver, de to endda „Udtræksskiver“, i Dronning Sophias tre, i Frederik den Andens fem (hvoriblandt en „Udtræksskive“ og en lang „Skænkeskive“), men i intet af disse Værelser en eneste Stol¹. Ganske det samme var Tilfældet i Sverige. Paa Nyköping Slot f. Eks. fandtes Aar 1556 i Kongens Værelse ialt seks „Skiver“, men ingen Stol².

Den Gang som nu var det ingen let Sag at bevare Bordpladen. Til Skærm saavel som til Smykke trængte den i de fleste Tilfælde til Bordtæppe. Selv uden Datidens talrige Vidnesbyrd kunde vi, efter hvad vi alt har set, slutte os til, at Bordet ret maatte være en Tumleplads for Tidens Lyst til at ødsle med Tæpper. Man gik her til en ejendommelig Yderlighed. Naar et Bord var dækket, som det burde, skulde der findes ikke mindre end tre Lag derover³. Underst et mørkere Tæppe, der naede til Gulvet, ovenover et kosteligt Bordtæppe med iøjnefaldende Farver, og øverst endelig, men ikke fuldt skjulende det mellemste, Dugen, der, da den ikke godt kunde være andet end hvid, dog i det mindste maatte have spraglede Silkesyninger paa Rand og Hjørner. Fra Stuens Indre set, mod hvilken Side der jo efter

Fig. 252. En Stue med Bænkedyner og en Udtræksskive, ved hvilken en Perlestikker arbejder.
(Efter Jost Amman 1568.)

Datidens Skik ikke burde findes Siddepladser ved Bordet, fik man det fulde Syn af denne rige Pragt, der i mangefarvet Fald gød sig ned mod Gulvet.

Kunde her muligvis det spraglede virke altfor uroligt, saa var det en ligesaa smagfuld som kostbar Fordring, at Bænken skulde være smykket med Rygstykke af samme Stof som Bordtæppet. Det var selvfølgelig kun faa, der havde Raad til her at følge Moden; det lange Bord kunde allerede være svært nok at dække med Tæpper, end sige da Bænken. Og dog vil man forbaves over, hvad Tiden i saa Henseende var i Stand til. Vi kender tilfældigvis den danske Enkedronning Dorotheas Efterladenskab af Bordtæpper. Skønt hun ikke kunde beskyldes for særlig Pragtlyst og i hvert Fald vistnok før sin Død havde bortgivet mangt et godt Stykke til sin Søn Hans, der havde opfyldt hendes kæreste Ønske og giftet sig, saa efterlod hun sig dog følgende Bordtæpper: to af Guldmor (gyldent „Bliant“), det ene 45 Alen langt, det andet 35; et af Sølvmor (Sølv-„Bliant“), der med Rygstykke ialt var 24 Alen langt, hertil et Under-Bordtæppe af rødt Fløjl paa 34 Alen; et spraglet Fløjls paa 32 Alen, Rygstykket hertil 30 Alen; et rødt, stjerneblomstret Fløjls-Bordtæppe, 39 Alen langt; to grønne Fløjls, et paa 34 og et paa 17 Alen; to sorte Fløjls, hvert paa 35 Alen; et brunt Fløjls paa 20 Alen; et rødt Fløjls paa 15 Alen; et rødt Silke-Atlaskes med tilsvarende Rygstykke, ialt 54 Alen; to grønne Damaskes paa 26 og 20 Alen, og endelig en Del mindre Skivetæpper. Af disse vurderedes de to Guld- og Sølv mors hvert til 32 Kroner Alen, og alle Bordtæpperne tilsammen til 6400 Kroner, i Nutiden svarende til en Værdi af omkring 30,000 Kroner¹. Et saadant Eksempel fra oven viser os bedst, hvorledes Tiden opfattede et Mønster-Udstyr.

Paa Væggen dannede Panelranden den skarpe Grænse mellem oven og neden. Til daglig stod Modsætningen altfor stærkt fremtrædende, idet den nøgne Væg stak af mod Panelets mørkladne Linje. Men ved festlige Lejligheder mildnedes det skarpe;

Grænsen var der, men kun som Mødested for det, der skød op fra Gulvet, og det, der hang ned fra Loftet, betegnende Stuens Midderrand, hvor Æskens Sider og Laag sluttede sammen.

Det var nemlig en Skik fra Oldtiden ved Fester at behænge Hallens nøgne Vægge med Tæpper, „tjælde“ den, som det kaldtes. Denne Skik, der endnu har holdt sig i sin oprindelige Form hos Bønderne saavel i Sverige som i Norge¹, modtog i det 16de Aarhundrede en betydelig Udvidelse i Norden. Tidligere havde man i Reglen nøjedes med Tæpper med brogede Syninger i Rand og Hjørner eller højt regnet af fuldt broderet Arbejde. Det var de adelige Kvinders Syssele at tilvirke saadanne; aarevis Flid og høj Grad af Kunstfærdighed krævede disse Tæpper, til Gengæld kunde de Slægter igennem indenfor Hjemmets Vægge bevare Mindet om den, der havde virket dem. Men nu brød med ét fem nye Moder frem og bragte forøget Liv i den gamle Skik.

Der var først den nye Opfindelse, som var gjort i Nederlandene i Midten af det 15de Aarhundrede: ikke længere at udføre Broderierne med Naalen, men at væve dem². Paa denne Vis blev Tapeterne til noget ganske anderledes holdbart og prægtigt end tilforn. De mest storartede og fint udførte Figurstykker, straalende Mønstre i rigere og ædlere Stil, end nogen Adelskvinde i Norden havde drømt om, førtes nu hertil med Skipperne fra Holländ og kunde faas af enhver, naar han blot kunde betale. Dyre var de, men det fik ikke at hjælpe. Vi har set, hvorledes Lysten til disse „flamske“ vævede Tøjer til Senge-Omhæng, Senge- og Bordtæpper som en Rus rev alle med sig i England og Skandinavien. Det samme gjaldt om dem til Vægprydelse. Datiden gjorde nemlig ingen Forskel i saa Henseende, et og samme Stykke brugtes snart paa den ene, snart paa den anden Maade; man henregnede hyppigt Tapeter og Bordtæpper til Sengeklæderne eller talte om Bordtapeter og Sengetapeter³.

Omtrent samtidig med de vævede flamske naaede en anden Slags Tapeter hertil, der ligeledes var, om ikke opfundne, saa dog vakte til nyt Liv i det 15de Aarhundrede, det var de forgyldte Lædertapeter. De forfærdigedes i Spanien, hvor Maurerne jo havde drevet det vidt i Tilvirkning af Læder. Med store

Blomster paa Guldgrund eller gyldne Mønstre paa rød Grund tog disse Tapeter sig fortrinligt ud. I England trængte de stærkt igennem i Henrik den Ottendes Tid¹. Det samme skulde man vente vilde være blevet Tilfældet i Skandinavien, men underligt nok blev deres Modtagelse her højst forskellig i de forskellige Lande. Medens man i Sverige særlig tiltaltes af dem² og de snart blev udbredte her — paa Gripsholm fandtes de allerede Aar 1529 og anvendtes baade til Sengetæpper og Bænkedyner³, Pontus de la Gardie efterlod sig mindst 21 Stykker Læder-tapeter⁴, og endnu kan de træffes i svenske Bønderstuer⁵ — gik der et helt Aarhundrede hen, førend man i Danmark lærte at sætte Pris paa dem. Det var først Aar 1600, at Christian den Fjerde lod forskrive et større Parti forgyldt Læder „med Historier og Trykværk paa⁶; i Norge hører vi ikke om dem førend langt ind i det følgende Aarhundrede⁷.

Men det var jo ulige nemmere at frembringe Mønstrene og Billederne ikke ved Vævning eller Trykning paa Læder, men simpelthen ved Maling paa Lærred. Hine var kun Efterligning af Kunstværker, dette var Kunstværket selv. Da nu tilmed saadanne malede Tapeter vistnok kunde faas billigere end hine, var det intet Under, at de blev almindelige. Allerede Aar 1528 hører vi en katolsk Gejstlig forekaste Lutheranerne i Norden, at deres Huse vrimlede af saadanne malede Stykker, ofte forestillende letfærdige og ugudelige Optrin⁸. Aarhundredet igennem tales der om saadanne Tapeter, malede Drætter, som de kaldtes, og endnu Aar 1634 betegnede en Rejsende slige Malerier, der gik op til Loftet, som en almindelig Vægprydelse i Danmark⁹ (Fig. 253). Ganske paa samme Vis lyder Beretningerne fra England i det 16de Aarhundrede, hvor især Blomster- og Dyrestykker synes at have været yndede¹⁰.

Tre nye Moder paa sligt et Omraade skulde synes tilstrækkeligt, især naar hertil kom, at de flamske Tapeter snart trak Tapeter af Silke, Fløjls og Gyldenstykke efter sig. Paa Nykøping Slot fandtes saaledes Aar 1556 i „Kongemakket“ Silkedrætter fra Panel til Loft¹¹, paa Frederiksborg og Københavns Slot fandtes Aar 1564 Fløjls og Gyldenstykkes¹², og til Koldinghus anskaffe-

des der i Aaret 1593 Silke- og Fløjls-Tapeter fra ny af¹. Men ved Siden heraf brød der to nye Moder frem, der ikke som disse sidste holdt sig til Slottene, men trængte ind i Borgerfolks Stuer og kappedes med de flamske og maledede „Drætter“ om at drage Sindene til sig. Hvad laa nærmere end nu, da hvert Hus var forsynet med Duge og Lagner, at bruge ogsaa dem ved festlige Lejligheder og „drage“ hele Stuen dermed? Det var et ganske eget, højtideligt Indtryk, som man modtog af en Stue, smykket paa denne Vis, især naar det hvide Dække droges ikke

Fig. 253. Vævede og maledede Drætter.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

blot om Væggene, men over hele Loftet tillige. Hvor gjorde det ikke Stuen høj og dagklar, naar Lysene tændtes og Trommen kaldte til Dans, og hvor kunde det ikke hæve sig vemodsfuld og hvidligt-stille som Dødsenglens Hal, naar Munterheden var forstummet, og en enlig Kiste stod midt paa Gulvet. Endnu i Aaret 1588 smykkedes Salen i Roskilde Bispegaard saaledes for at modtage Frederik den Andens Lig, før Begravelsen fandt Sted².

Men var først Dragning med hvidt bleven almindelig kunde enhver sige sig selv, at de andre Farver maatte følge efter. Hvidt var nu engang saa ensformigt, og der var heller ingen Hæder ved at drage med sligt, som man i Forvejen havde i Huset. Saa var Klæde ganske anderledes kostbart. Hvor kunde ikke en rød-

klædt Stue tage sig glødende ud ved Fest, hvor tungt betagende kunde ikke en sortklædt syne ved Ligfærd! Trods de uhyre Udgifter veg man da ikke tilbage for at overtrække hele Stuen, Loft som Vægge, med engelsk Klæde. Allerede Aar 1528 maatte der i Danmark udstedes Forbud mod denne Overdaad¹,

Fig. 254. Tapet, forestillende Kristus, der efter Opstandelsen viser sig for sin Moder. Det bærer Aarstallet 1554 og har tilhørt Gustav Vasas tredje Dronnings, Katharina Stenbocks Forældre. Foroven i Hjørnerne: Stenbocks og Leijonhufvuds Vaabner.

men som sædvanligt i slige Tilfælde vakte Forbudet først Lysten ret til Live.

Saavidt vi kan skønne, har disse fem Moder ikke hersket hver til sin Tid, men Aarhundredet igennem kæmpet indbyrdes om Overmagten. Følgen blev en ganske overordentlig Anspændelse af alle Kræfter paa dette Omraade. Først og fremmest ytrede denne sig ved en Bortødslen af Summer, som Nutiden vilde finde utrolig. Allerede det at udstyre en Datter sømmeligt

med Tapeter kunde være en hel Kapital. Den svenske Prinsesse Anna fik Aar 1563 til sit Udstyr vævede Tapeter til fire Sale; det ene, der forestillede en Dyrejagt, var alene 103 Alen langt¹. Men ogsaa ædlere Følger viste sig af denne Kappelstrid. Det er højst betegnende, at det først er paa Tapeternes Omraade, at Datiden tilkæmper sig en renere, mere udviklet Smag; og det er ligesaa betydningsfuldt, at det just er her, at Kunsten første Gang tør give sig i Lag med store Fremstillinger af den nationale Historie.

Hvad Smagen angaar, saa gør det et tiltalende Indtryk midt under Tidens Lyst til at stille skrigende og afstikkende Farver sammen, her at møde vaagnende Sans for ensartet Farvetone. Da Erik den Fjortende Aar 1561 drog afsted paa sit uheldige engelske Frier-
togt, befalede han,

at Slotsværelserne ved hans Hjemkomst skulde være dragne ikke paa den

gamle Vis med spraglede Tapeter, men hvert Rum med sin Farve². Aar 1574 lod Frederik den Anden Riddersalen paa Skanderborg betrække ikke som ellers almindeligt med rødt, men med grønt Klæde, og befalede derhos, at Tæpperne til de to store Borde og Rygstykkerne til Bænkene skulde forfærdiges af grønt Fløjl samt alle Frynser af grøn Silke³, en ligesaa uvant som smagfuld Ordning.

Tapeternes største folkevækkende Betydning blev dog den, at de brød Vej for Behandlingen af nationale Emner. Tidligere

Fig. 255. En Væver i det 16de Aarhundrede.
(Efter Jost Amman 1568.)

havde de flamske Tapeter, naar de ikke var vævede i Mønstre eller forestillede Jagtscener, gengivet Oprtrin fra det gamle Testamente eller af den romerske Historie og Gudelære. Paa Stockholm Slot fandtes saaledes endnu i Aaret 1584: Absalons Historie, der fyldte otte Tapeter; Susannas Historie, et Tapet; Venus og Vulkan, fem Tapeter; Julius Cæsars Historie, otte Ta-

Fig. 256. En Væverske i Nutiden.
(Efter Maleri af Gustav Wentzel.)

peter af tilsammen 461 Alens Længde; Augustus' Historie, elleve Tapeter; Trajans Historie, otte Tapeter, og den Trojanske Krig, tretten Tapeter¹. Frederik den Anden lod ogsaa den fra Antwerpen indkaldte Tapetvæver Hans Knieper udføre et storartet Tapet i tyve Stykker, forestillende Daniels Historie, paa tilsammen 550 Kvadrat-Alen. En kort Beskrivelse af hvert enkelt af disse Tapetstykker er endnu bevaret: Nr. 1 fremstillede Nebudkadnezars Drøm. Nr. 2: „Han blev et Bæst og gik i Vildnis.“ Nr. 3: de tre Personer i den glødende Ovn o. s. v.².

Men ved Siden heraf fremstod omtrent ved Aarhundredets Midte Krav paa at se den hjemlige Historie fremstillet paa lignende Maade. Vi veed ikke med Sikkerhed, om det store, vævede

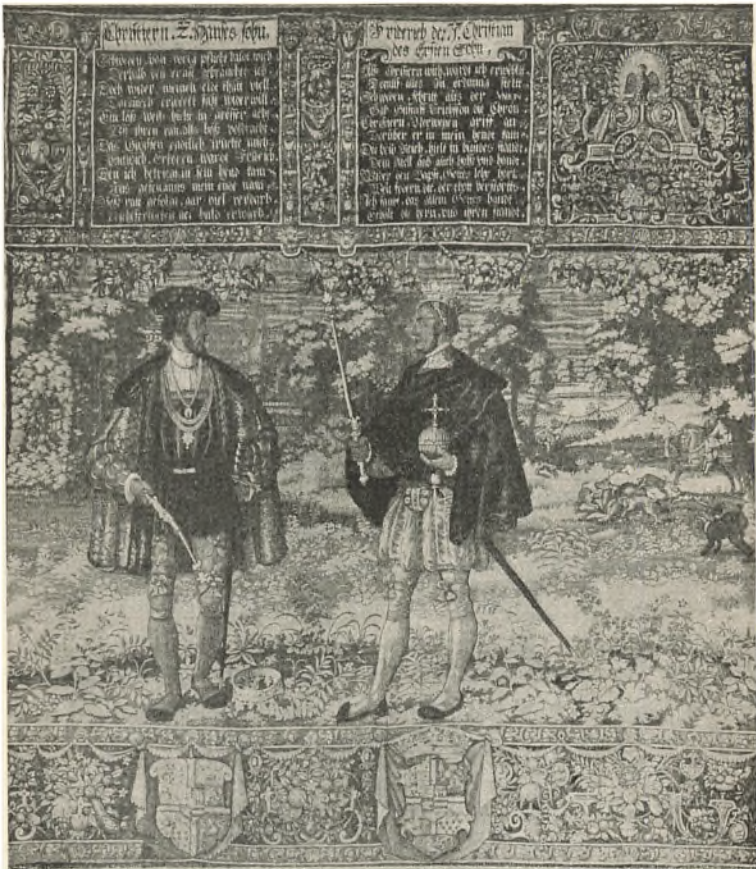

Fig. 257. Christian II og Frederik I. Hans Kniepers Tapet.
(Nationalmuseet i København.)

Tapet, der forestillede Dronning Margrethe til Hest og i lange Tider har hængt paa Koldinghus i det Værelse, hvor Christian den Tredje døde Aar 1559, virkelig tør føres helt op til denne Tid eller maaske er en Snes Aar yngre¹. Men vist er det, at Erik

den Fjortende alt inden Aar 1567 havde ladet udføre „den første Kong Eriks Historie“¹, der Aar 1584 blev forøget til „Gøthe-Kongernes Historie“². Og i Aaret 1581 lod endelig Frederik den Anden foretage det største Arbejde i saa Henseende, idet han hos den ovenomtalte Hans Knieper bestilte Tapeter til Salen paa Kronborg, forestillende Kongen selv og alle hans hundrede og elleve Forgængere paa Danmarks Trone (Fig. 257 og 258). Denne Bestilling var ikke blot den største, der hidtil var gjort i Norden — Tapeterne skulde dække Væggene i en Sal paa omtrent 100 Alens Længde og 25 Alens Bredde, og Hans Knieper for sit Arbejde have 36,000 Kroner — men Udførelsen blev foretaget med saa megen Kunstfærdighed, Omhu og Smag, Kunstneren levede sig i den Grad ind i sin Opgave, at de endnu bevarede Rester hører til det ypperste i deres Art og afgiver den Dag i Dag en fortrinlig Kilde til Kundskab om Frederik den Anden og hans Tid. Det er et ubetydeligt, men meget talende Bevis for Kunstnerens Omhyggelighed i Behandlingen, at endogsaa Grønsværet taaler en Botanikers Prøve: alle de fremstillede Blomster og Urter hører til den danske Planteverden³.

Som naturligt var, vakte dette Hans Kniepers Arbejde, som det lykkedes ham helt at tilendebringe før sin Død, stor Opsigt i Danmark. Man kappedes om at faa malede Genparter deraf, og Digtekunsten søgte paa sin Vis at forherlige det store Værk⁴. De følgende Konger, især Christian den Fjerde og Christian den Femte, fulgte det givne Eksempel og lod de vigtigste Begivenheder under deres Regering afbilde paa lignende Vis⁵.

Af det her meddelte vil det noksom fremgaa, at Tapeterne var en af de væsentligste Prydelser i Datidens Stuer. Saa længe de bevarede denne deres Rang, holdtes Udviklingen med Nødvendighed indenfor det gamle Spor. Selv om Møblerne til dagligt Hold kunde godtgøre deres Hensigtsmæssighed fremfor de faste Bænke, saa maatte al Lyst til Forandring forstumme, naar Stuen smykkedes til Fest, og Væg som Bænke hylledes i Højtidskrud. Foran dette stod hvert blottet Møbel som i Gabestokken, overvældet og prisgivet, en latterlig lille Indsigelse mod Aarhundreders Hævd og Hallens rige Skønhedsfylde; bagved taaltes

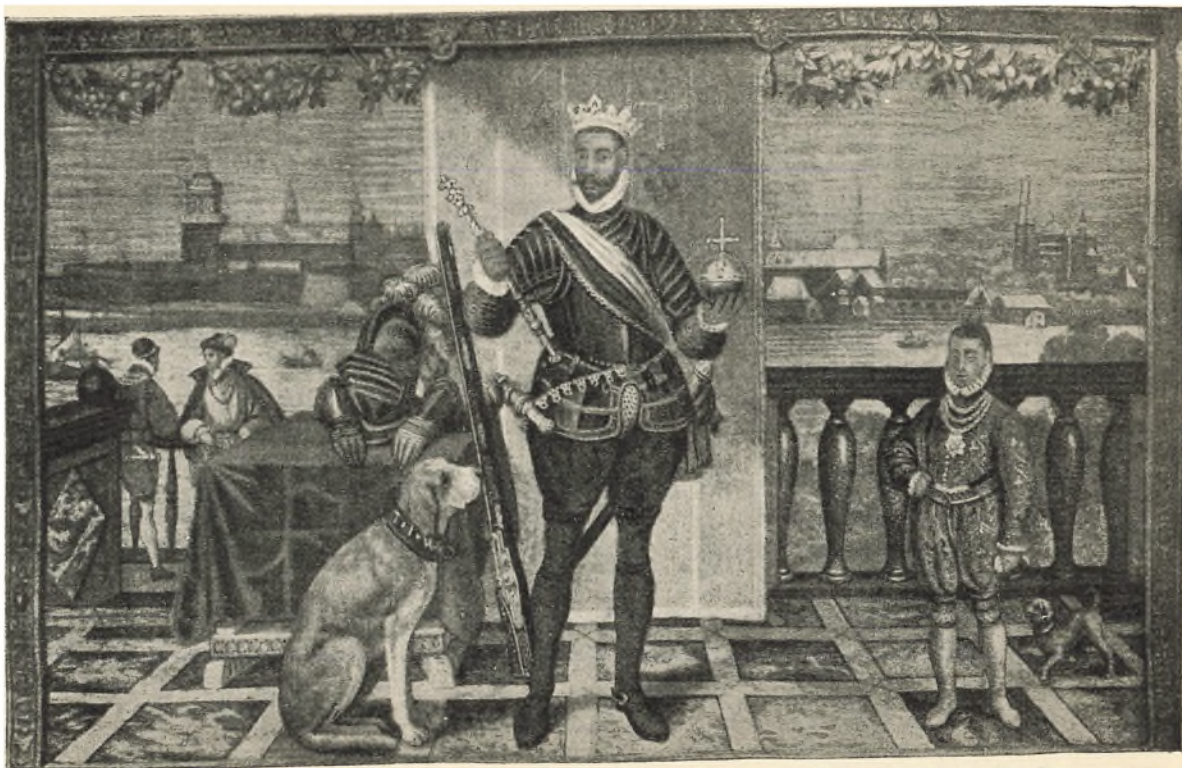

Fig. 258. Hans Kniepers vævede Tapet, fremstillende Frederik II, Prins Christian og Slottene Kronborg og (det ældre) Frederiksborg.
(Nationalmuseet i København.)

det kun, for saa vidt det i et og alt rettede sig efter Bænkens Former.

Det var dette nedarvede Skønhedsbegreb, der bandt Udviklingen. Derfor vedblev Aarhundredet ud selv de rigeste at udstyre Stuen paa gammeldags Vis med faste Bænke langs Væggen. Saaledes indrettede Frederik den Anden Kronborg¹, saaledes istandsatte han Kalundborg Slot² til sin Søn Ulrik, og saaledes udstyrede ogsaa Christian den Fjerde Aar 1606 sit lille Lystslot udenfor København, Forløberen for Rosenborg³. Endnu Aar 1634 bemærker en Rejsende, efter at have beskrevet sit Logi i Helsingør med dets faste Bænke: Jeg beskriver dette saa nøjagtigt, fordi alle Husene er saaledes udstyrede⁴.

Et Skønhedsbegreb er kun sejrrigt, saa længe det veed at skælne mellem Hverdag og Fest. Først naar det sprænger ogsaa denne Skranke og vil paatrykke hele Livet sit Præg, er det sin Opløsning nær. Den tæppesmykte Hal var i det 16de Aarhundrede netop lige ved denne skæbnesvangre Overgang. Endnu droges Stuen paa gammeldags Vis ikkun til Fest. Derfor fandt man sig i at betale Tapeterne saa dyrt, og derfor kunde man ved Laan for en kort Stund opnaa saa meget. Selv Kongerne undsaa sig ikke herved: saavel til Frederik den Andens som til Christian den Fjerdes Kroning indbødes der en Snes „Dragefruer“, Kvinder af Landets mægtigste Ætter, der selv maatte medbringe alt, hvad der hørte til Stuernes Dragning⁵.

Men den hele Skik, at nedtage Tæpperne efter hver Fest, var egentlig forældet. Den skrev sig fra Arneildens og Røgovnens Tid, da det ophængte ufejlbarligt maatte blive ødelagt ved længe at udsættes for Røgen. Nu var disse Forhold forandrede, Skikken passede ikke længere. Af gammel Vane nedtog man dog fremdeles de med Stropper forsynede Tapeter og „Drætter“ samt Duge og Lagener; men det fastslaaede Klæde begyndte man allerede at lade blive siddende. Det sad til Stadighed oppe i mange Værelser paa Kronborg⁶; nedtoges det, var det blot, fordi det skulde bruges andetsteds⁷. I det følgende Aarhundrede

gjorde man endelig Skridtet fuldt ud og lod ogsaa Tapeterne og Drætterne vedblivende sidde oppe.

Men hermed vendte Bladet sig, Fortryllelsen hævedes. Et nyt Skønhedsbegreb brød frem, der længe havde dæmret. Den tæppesmykte Hal havde begejstret Sindene fra Oldtiden indtil det 16de Aarhundrede. I det 17de Aarhundrede begyndte dette Ideal at blegne og at fortrænges af Nutidens, det, hvoraf vi alle beherskes, men som vi kun dunkelt og ufuldkomment endnu kan udtrykke ved Betegnelser som: det mangfoldigt sammensatte, levende Væsens, Organismens Begreb eller lignende. For Væggenes Vedkommende ytrede de nye Tider sig i, at de vævede Tapeter fastgjordes og indrammedes som Dele af Væggen, de mønstrede Stoffe forvandlede til trykt Tapetpapir, det ensfarvede Klæde til oliemalede Vægge, og de malede „Drætter“ til paahængte Malerier. Medens tidligere Væggen havde røvet alt til sig, kom nu Vinduer, Loft og Gulv til deres Ret. Men Hovedforandringen bestod i, at Trykket hævedes, saa at de faste Bænke fuldstændigt afløstes af Møbler og den ene Stue gav Plads for forskellige Værelser, hvert med sit Øjemed.

Vil vi overbevise os om Sandheden af vort Resultat, at det gamle Skønhedsbegreb i det 16de Aarhundrede paa engang stod i sin fuldeste Kraft og dog nærmede sig sit Fald, kan vi ligesom gøre Prøve derpaa ved at se, hvorledes det dels tillod sig selv uhørte Overgreb, dels kun med Møje var i Stand til at dæmpe flere farlige Opstande.

Det mærkeligste Overgreb var Forsøget paa at omdanne alt Bohavet i Lighed med den tæppesmykte Hal. Det var jo lykkedes med Himmelsengen, man prøvede nu at gennemføre det ogsaa for alt det øvrige Vedkommende.

Det store Bord laa her nærmest. Man anbragte en Himmel derover og lod et folderigt Gevandt hænge ned fra dette fremspringende Tag. Spurgte nogen om Hensigten med denne Udstyrelse, svarede der, at det var for at hindre Edderkopper fra at falde i Maden¹. Saadanne Bordhimle var i det mindste hos fornemme Folk almindelige hen ad Aar 1600. Frederik den Anden lod Aar 1570 forskrive tyve Alen grønt Fløjl „til et Om-

hæng og en Himmel over et Bord“ paa Frederiksborg¹, Pontus de la Gardie ejede blandt andet en rød med gule Kvaster², Enkedronning Sophia efterlod sig mindst tre³, under Christian den Fjerde fandtes de i Mængde paa Frederiksborg⁴, og da en fransk Gesandt Aar 1635 besøgte to Rigsraader i Sverig, følte han sig stødt over, at de vel havde en blaa Himmel over Bordet, men ikke tillige Tapet paa Væggene, en Tarvelighed, som man formentlig maatte gaa tilbage til Romernes Dage for at finde Magen til⁵.

Men en Stol kunde ogsaa tage sig godt ud med Himmel over. Den fik derved en egen kongelig Værdighed, og, hvad mere var, den nødtes ind mod Væggen paa sin rette Plads. Den største Stol-Himmel, som vi kender, var den, der anbragtes paa Kronborg over Frederik den Andens Sæde. Himlen var ikke mindre end halvsvvende Alen lang og halvfemte Alen bred. Himlen, Omhænget og Rygstykket udførtes af Hans Knieper, som derfor fik 8000 Kroner foruden det Guld, der medgik til Frynserne⁶.

Hele denne Skik, at udstyre Møblerne som Smaastuer med Himmel over, naaede endelig sin latterligste Yderlighed, da man udvidede den endogsaa til Natstolene. Paa Christian den Fjerdes Frederiksborg fandtes ikke faa saadanne, fløjlsklædte, foroven prydede med en „firkantet Tophimmel“, der hang ned fra Loftet, og med Rygstykke af kosteligt Silketapet, der i rige Folder dannede Baggrund⁷.

Men ved Siden af disse Overgreb fra det bestaaendes Side viste sig andre Tidernes Tegn, der pegede i modsat Retning. Tre Opstande, der kun med Nød dæmpedes, godtgjorde, at Grunden alt var undermineret. Det var Stuens undertrykte Dele, Vinduer, Loft og Gulv, der søgte at tilkæmpe sig Frihed og Selvstændighed. De sene, men utvivlsomme Sejre, som det gamle Skønhedsbegreb ogsaa paa disse Felter vandt, giver dog maaske det tydeligste Begreb om dets sejge Livskraft og Styrke.

Swagest viste dets Modstand sig i Begyndelsen paa Vinduerne Omraade. Glasruderne stod endnu for Bevidstheden som et saa stort og nyserhvervet Gode, at man ikke blev det nøgne

ved Vindues-Indfatningen vár og bestemt vægrede sig ved at give Afkald paa den mindste Del af Lyset. Man kunde til Nød gaa ind paa at anbringe en lille Kappe oven over Vinduet — hvis saa skulde være, ogsaa derunder — men at dække Vinduet selv med noget, vilde jo være ligesaa urimeligt som at skjule et Smykke med Klædebon. Ikke destomindre viste sig dog alt i denne Periode de første Spor af den senere Skik, at udstyre Vinduerne med Gardiner.

Man tør knapt engang henregne hertil, hvad der fandtes i et Par Værelser paa Gripsholm Aar 1548: to fordums gejstlige Kirkeskrud, der nu anvendtes til „Fensterstykker“¹. Det samme gælder om, hvad en Privatmand i Sverige fyrretyve Aar senere efterlod sig: en halv Alen blaat Taft, „som er brugt ovenfor Vinduet“, hvortil svarede et andet Stykke, der var brugt nedenfor². Første Gang, vi med Sikkerhed hører Gardiner omtalte, er — som det naturligt maatte være — ikke til Pryd, men til Dække: Aar 1591 anskaffedes der til Københavns Slot „18 Blaargarns Duge, som skulle bruges [til at hænge] for Køkkenvinduerne“³. Men hvor ringe Stemning der endnu var for den hele Skik, kan bedst ses af, at Enkedronning Sophia ved sin Død 1631 kun efterlod sig ialt fire Gardiner til Vinduer⁴, og at der Aar 1638 paa Københavns Slot ikke fandtes mere end i det hele ni Gardiner, heri endda indbefattet Kirkegardinerne⁵. Gardinernes senere Overhaandtagen er Udtrykket for, at Vinduernes Opstand mod Skønhedsbegrebet, den tæppebehængte Hal, lykkeligt blev dæmpet. Trods Glasrudernes Værdi og fristende Gennemsigthed blev de dog tilsidst tvungne under Aaget. Selv efter at det gamle Skønhedsbegreb i det 18de og 19de Aarhundrede i den egentlige Stue havde følt Grunden vakle under sig, kæmpede det med ungdommelig Kraft langs Vinduessiden. Dets mest afgørende Sejr blev, da i sidste Halvdel af det 19de Aarhundrede det i Danmark lykkedes at skjule Vindueslyset paa Aarets mørkeste Tid med et dobbelt Lag Gardiner, inderst hvide, yderst tykke, mørke, sammenhæftede foroven, saa at Dagslyset kun faldt ind ad en smal Vinkel, der endda kunde spærres ved Rullegardinets Falddør.

Der kunde i det 16de Aarhundrede ikke være nogen Tvivl

om, at Loftet med dets nøgne Bjælker til daglig tog sig fattigt ud. Men ligesaa sikkert var det, at man ved at raade Bod her-paa og gøre det til Genstand for særlig Udsmykning kom i Strid med den Grundregel, der krævede Vægge og Loft prydede alene med Tæpper. Ikke destomindre gik Naturen ogsaa her over Optugtelsen, og man indlod sig paa en yderst farlig Indrømmelse.

Man begyndte nemlig at smykke det paa egen Haand. Her var en dobbelt Vej at indslaa. Man kunde enten skjule Bjælke-

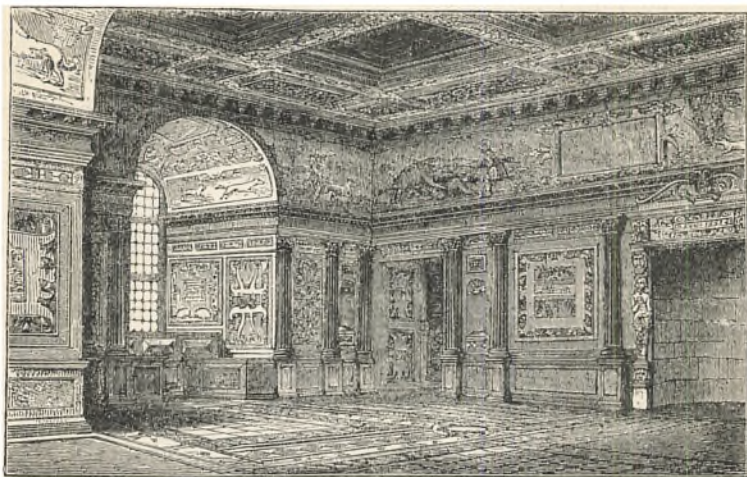

Fig. 259. Kong Eriks Gemak i det nordre Taarn paa Kalmar Slot.

laget ved Hjælp af Gibs — „dønnike“ det, som det kaldtes — og derpaa ved Stukkatur-Arbejde søge at bringe Liv i denne store, hvide Flade. Saaledes var f. Eks. flere Værelser paa Kronborg udstyrede. Eller ogsaa kunde man netop beholde Bjælkelaget, men videre uddanne det ved Tværbaand, tavle Loftet, og ved Lister, udskaarne Blomster, Maling og Forgyldning frembringe et virkningsfuldt Hele, hvor alt var forenet: Tapetets rige Mønstre, Træværkets Fasthed og Fremspring og Gitterets gennemsigtige Dybde. Første Gang, vi hører Tale om sligt, er under Erik den Fjortende, der 1562 lod sit Gemak i det nordre Taarn paa Kalmar Slot udstyre saaledes (Fig. 259) og kort efter lod Loftet

i Lysthuset paa Stockholm Slot pryde med forgyldte Roser¹. Men allerede en halv Snes Aar efter ser vi en Mand af Borgerstanden følge med, idet Ole Bager i sin smukkeste Gaard i Odense lod Loftet i den syv Alen høje Sal tavle med Snitværk, i hvis Fordybninger nedhængende, forgyldte Granatæbler blev anbragt². Videst gik dog Johan den Tredje og Frederik den Anden, der lod „Kongemakket“, „Dronningemakket“ og den daglige Sal paa Stockholm Slot samt den store og lille Sal paa Kron-

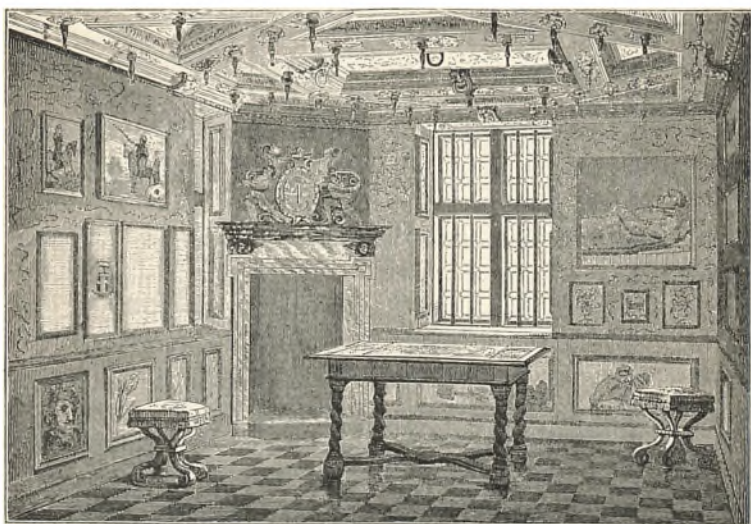

Fig. 260. Christian den Fjerdes Sovekammer paa Rosenborg.

borg udstyre paa denne kostbare Vis³. Især det mægtige, henvend hundred Alen lange Loft paa Kronborg, baaret af Løvehovederne langs Væggen, tavlet, rigt forgyldt og overstrøet med nihundrede Roser, maa kunne have taget sig prægtigt ud paa en Sommerdag, naar det — sydvendt som Salen laa — smilede Blink paa Blink til Bølgeskæret fra Sundet.

I denne Sal mødtes fredeligt det gamle og det nye, Tapeterne og det frigjorte Loft. Men de samme Tapeter, der her hang fredsommeligt paa Væggen, skulde i det følgende Aarhundrede, mangen Gang udspændte under et Loft⁴ og kvælende dette,

hjælpe med til at knuse hvert Forsøg paa Frihed og Selvstændighed.

Gulvet i Købstadboligerne var ved det 16de Aarhundredes Begyndelse ubetinget den stedmoderligst behandlede Del af Stuen. I Reglen kun lerstampet og ikke videre, havde det saa godt som intet Fremskridt gjort i al den forløbne Tid, og man kunde med Rette være i Tvivl om, hvorvidt det udgjorde en Del af Huset eller blot det Jordsmon, hvorpaa Huset hvilede. Det er et malende Udtryk for disse Forhold, naar det endnu 1595 fra Ribe hedder om en „klog Kone“, at hun søgte at helbrede en syg Kvinde ved at „grave noget ned i Jorden ved hendes Sengehoved“¹.

Paa Slotte og i meget rige Boliger havde man Gulvene stenbelagte². Men i almindelige Købstadhuse indskrænkede de „stenpikkede“ Rum sig sikkert til de to: Stegers og Badstue.

Disse fattige Forhold havde været en Nødvendighed, saalænge Stuens Ildsted — Arne eller Ovn — havde været saa brandfarligt, som det var. Men efterat ved Aarhundredets Begyndelse „Kakkelovne“ var blevne bekendt, og især efter at ved dets Midte „Jærnkakkelovne“ var kommet i Brug, bortfaldt den strenge Nødvendighed for at have Gulvet blot af Ler. Der var nu intet til Hinder for at lægge „Deler“ eller Planker derpaa, altsaa forvandle det til „Tilje“ eller Trægulv. Hos mange velstaaende skete dette ogsaa, og det baade i Stuen og i de øvre Stokværk ovenpaa de lerslagne Lofter³.

Hvad her foregik, var for Værelsernes Vedkommende det samme, som i sin Tid var foregaaet med Gaden, den Gang, da der var blevet lagt Træbro paa den. Nu havde hver enkelt Stue ogsaa faaet sine Brofjæle. Men ude paa Gaden havde man jo netop i det 16de Aarhundredes Begyndelse forladt Brofjælene og ladet dem afløse af Stenbro. Ganske naturligt maatte man føle sig fristet til noget lignende inde i Huset. Fristelsen vilde maaske endda ikke have været saa stor, hvis her blot havde været Tale om „Stenbro“ i gammeldags Forstand, stenpikkede Gulve, som man kendte dem saa godt fra Stegers og Badstue. Imod slige Gulve var „Tilje“ et Fremskridt. Men just nu, hvor Lerbrænding

tog saa stærkt et Opsving og man fandt paa de smukke, glaserede Kakler til Ovne, lykkedes det ogsaa at fremstille noget tilsvarende nyt og prægtigt for Gulvflisers vedkommende. Stenbelagte Gulve fik Forspringet. Senest fra Midten af det 16de Aarhundrede blev de i Norden Særkendet for Pragstuer.

Stenene, der anvendtes, var forskellige. I Sverige brugte man vistnok mest Fliser fra Landets, enten det egentlige Sveriges eller Finlands, egne Stenbrud. At polere dem var en særlig Kunst, som under Johan den Tredje ingen bedre forstod end Antonius Stenhugger i Finland¹. I Danmark derimod anvendte man næsten altid de saakaldte „Astrak“ (af det græske Ord ὄστρακον = lille Potte eller blot Skaar af brændt Ler), smaa, glaserede Tærninger, enten hvide, naar de, hvad oftest var Tilfældet, var af Gibs, eller mørkere, naar de var af brændt Ler. De brændtes oprindeligt ikke her, men forskreves, saa vidt vides fra England og Holland. Ønskede man sig dem, gjorde man derfor bedst i at henvende sig til Tolderen i Helsingør. Dog varede det naturligvis ikke længe, førend driftige danske lagde sig efter dem. Allerede 1551 kunde man faa „Astrak“ tilkøbs hos Johan Pottemager i København. Og 1586 leveredes Astrak, brændte paa Københavns Teglgård². Til et enkelt Gulv kunde der medgaa mange, end sige da, naar en hel Bygning skulde forsynes. Til Halsted Kloster (nu Juellinge) paa Lolland maatte der saaledes Aar 1591, da Gaarden skulde gøres i Stand til Enkedronning Sophia, forskrives ikke mindre end 25,000 Astrak³; i samme Anledning forskreves der til Nykøbing Slot et Par Aar efter endogsaa 60,000⁴. At de har været temmelig almindelig anvendt i Danmark og i Norge, synes at fremgaa af Beretningerne. De fandtes f. Eks. ikke blot paa Bidstrup og paa Roskildgaard⁵, men ogsaa i københavnske Professorgaarde og i Bergens Skole. Selv i Sverige brugte man stundom Navnet „Astrak“, som Fælles-Benævnelse for Gulvsten⁶, endogsaa dem af virkelig Sten. Men næppe har man dog i Norden drevet det saa vidt som i England og Frankrig. I Følge Datidens Beretninger var Gulve, indlagte med glaseret Gibs og Alabaster, overordentlig hyppige her⁷, en Hyppighed, der synes at have afsat Mærke i selve Sprogene, idet det samme Ord, som

paa tysk betegner „Brolægning“ (Pflaster), paa Fransk er Navnet paa „Gibs“ (*plâtre*), ligesom den franske Benævnelse paa „Gulv“ (*parquet*) paa Engelsk betyder „Gibs“ (*parquet*).

Det var en Selvfølge, at disse Smaafilser var lagt i Figurer. Men saaledes var man, om end ad en hel anden Vej, naaet til samme Resultat for Gulvenes som for Lofternes Vedkommende: at have dem indlagte, tavlede. Herved synes man at være bleven staaende, og ikke som ved Lofterne at have indladt sig paa at anvende Forgyldning. Kun ét saadant Tilfælde omtales, idet der fortællles om Jørgen Lykke, at han paa sin Gaard, Overgaard i Jylland, lod lægge forgyldt Gulv og i den Anledning stillede den Fordring til sine Gæster, at de enten skulde viske Skoene af paa en „Krattebørste“ eller drage dem helt af, forinden de betraadte det. Efter Sagnet skal Frederik den Anden have vægret sig ved begge Slags Forberedelser og svaret: „Har du Lyst til at lade gøre saadant Gulv, saa har jeg ogsaa Lyst til at gaa paa det“¹. Fortællingen være nu sand eller ikke, saa viser den i hvert Fald, at forgyldt Gulv i Norden ansaas for noget saa enestaaende mærkværdigt, at det ikke engang fandtes hos Kongen.

Men selv om nu Gulvene ikke forgyldtes, men nøjedes med den Skønhed, som de tavlede Mønstre kunde skænke dem, saa var de alt herved langt ude over den beskedne Plads, som Stuens Helhed efter gammel Stil anviste dem. Gulvet havde ligesom Loftet gjort Opstand imod det gamle Skønhedsbegreb. Det havde frigjort sig og dannede nu et selvstændigt Led i det samlede Hele.

Hvor ringe dog, naar det virkelig kom til Stykket, denne Selvstændighed var, og hvor stærk en Magt de Aartusinder gamle Indtryk endnu fremdeles øvede over Sindene, gav sig paa en mærkelig Maade tilkende. Ved visse Lejligheder slog man en Streg over hele Udviklingen lige fra Ierstampet, stenpikket Gulv til Tilje og Astrak i Mønstre. Man glemte det alt og tænkte og handlede som Urbeboerne.

Hvad var Gulvet andet end Jorden, hvorpaa man traadte? Til daglig gik det vel an at lade det være i sin simpleste Form som Jord, men ved Fest maatte det iføres sin fejreste Dragt, det blomsterklædte Grønsvær. Om Vinteren lod dette sig ganske vist

kun ufuldkomment gøre, og man maatte da nøjes med et Lag Hø over Gulvet. Men om Sommeren var der nok af Græs og Løv og Blomster, og intet Hjem var saa fattigt eller saa rigt, at man jo strøede dets Gulv, hver Gang der var Højtid.

Denne Oldtids-Skik holdt sig med utrolig Sejhed og det ikke blot i Skandinavien, men hos alle de gotogermaniske Nationer. Intet Sted gik man dog saa vidt hermed som i England. En hollandsk Rejsende, der i det 16de Aarhundrede besøgte London, er henrykt over den Iver, hvormed man her passede at strø Gulvene med friskt Græs-, Bøge- og Vinløv; ganske vist brugte man det samme i hans Hjemstavn, men aldrig havde han set det gennemført som her. En Franskmand fremhæver ligeledes som noget mærkeligt ved England, at Gulvene stedse er strøede med Græs og Hø¹. Man kan derfor ikke tvivle om Sandheden, naar Paul Hentzner, der i de første Dage af September 1598 besaa Slottet i Greenwich paa en Søndag, da Dronning Elisabeth gav Avdiens, beretter, at ogsaa Gulvet i Avdiens-Salen var paa engelsk Vis dækket med Hø². Og det er let forstaaeligt, at Shakespeare, vant til disse Forhold i sit Hjemland, uden videre overfører dem ogsaa paa andre Lande. Han lader f. Eks. Romeo beskrive et Bal i Verona saaledes: „De muntre Svende med rappe Fødder tumle Gulvets Halm“³.

I Skandinavien synes man at have indskrænket Anvendelsen til festlige Lejligheder. Dog anbefaledes det under Pest ogsaa at bestrø Gulvet til daglig og endog fylde Barnets Vugge med Blomster⁴. Henrik Ranzau, der her som oftere viser os den mest forfinede Opfattelse, tilraader sine Børn at lægge Mærke til, hvilken Slags Duft der bekommer dem bedst, og saa strø Gulvet med de tilsvarende Planter. Han henstiller til deres Valg: Pileblade, Roser, Violer, Vindrueblade, Merian, Timian, Lavendler samt Pæreblade og gør dem opmærksom paa, at naar Urterne er ved at visne, er det heldigt at stænke dem over med Rosenvand, Citronvand eller Eddike⁵.

Som bekendt har Skikken næsten helt tabt sig i Nordens Byer, men i Norge og Sverige følger Bønderne den endnu. „I Stuerne var alting skuret og blankt, Gulvene granbarstrøede; der skulde

være Fæsterøl“, hedder det fra Midten af det 19de Aarhundrede ¹. En lille Rest af Skikken turde muligt ogsaa have holdt sig i den til vor Tid bevarede gamle Sædvane, ved Begravelser at strø Gulvet om Kisten med Grønt.

Den Uafhængighed, som Gulvet i det 16de Aarhundrede havde tilkæmpet sig, var da af en egen, svag Art. Ved festlige Lejligheder glemte man alle Fremskridtene og behandlede Tiljer og de fineste Astrakgulve paa Oldtids Vis, ganske som om de endnu var den bare Jord: man skjulte dem med Hø og Grønt.

Lige saa ringe Modstandsevne viste de nye Gulve sig i Besiddelse af, da Skønhedsbegrebet: den tæppesmykte Hal, ligesom steg ned og optog Kampen. Det gik her ikke Gulv bedre end Vinduer og Loft. Selv efter at Skønhedsbegrebet var begyndt at blive aflægs og Tæpperne havde sat sig til Ro paa Væggene som faste Tapeter, ja var sunkne ned til blot Tapetpapir, viste det gamle Skønhedsbegreb sig endnu ungdommelig flinkt til at kue Opstandsforsøg. Det tilhyllede, som vi har set, de tavlede Lofter paany med Tapeter. Det løb i det 19de Aarhundrede langs Vinduessiden og skjulte Vinduesruderne med to tætte Lag Gardiner, der som en snæver Teltaabning kneb sammen foroven. Samtidigt stillede det tykke Portiører paa Vagt ved Dørene, og tilhyllede for Gulvets Vedkommende hvert dets Træk. Hvad enten saa Gulvet var blot blankt skuret eller malet eller endog indlagt Parquetgulv, lige meget hjalp det, hele Gulvet blev tilsidst beslaet med et tykt Gulvtæppe. Ja, nedad Trapperne løb Tæppet som lange Løbere lige ned til Porten. Saa overmodigt var det gamle Skønhedsbegreb, den tæppesmykte Hal, endnu ved det 19de Aarhundredes Slutning, at det i Kaadhed strøede en Bunke Klude ud over alt, hvad der fandtes i Stuen, og tvang Beboerne til at betegne dette som smukt.

Vi har betragtet Dagligstuens Udstyr i store Træk, set den stille Kamp, der her førtes mellem det gamle og det nye, Renæssancens Gennembrud i Hjemmet. Lad os, inden vi forlader denne

Stue, endnu blot kaste et flygtigt Blik paa den lille, fredede Plet, der var helliget til Opstilling af Nips-sager. Man vilde have ondt ved at betegne dette Sted og dets Indhold under ét, thi ikke to Hjem udtrykte sig ens. Hvad man i et Hus affandt sig med ved en Sankt Hansurt under Bjælken, en Haandfuld Timian stukket ind et Sted, krævede i et andet en hel Tallerkenhylde langs Loftet eller en Kisteryg fyldt med allehaande Sager for helt at komme til sin Ret. Blandt herhen hørende Genstande spillede Festkruse, Sparebøsser¹, Balsambøser, Lugtedaaser, „Pommandre“ (Fig. 261), „Kridthuse“ vistnok en Hovedrolle. De fleste af disse indførtes uden Tvivl fra Nürnberg. Kridthuse synes især at have været yndede og kunde leveres ret billigt. En Handlende i Varbjerg Aar 1621 modtog saaledes et Parti „Kridthuse“, der kostede ham 1½ R Dusinet for dem af Blik, 1 Daler Dusinet for dem af Messing². De brugtes vistnok mest til Gemmested for Erindringstegn; herfra Talemaaden: „At være i Kridthuset hos én.“

Mærkeligt af alle disse Prydelser og mere end blot til Lyst var dog Timeglassene og Sejrværkerne. Tidligere havde

Fig. 261. Lugtedaase, „Pommandre“ (3: pomme d'ambre) 1570 (Efter Fairholt.)

Mærkeligt af alle disse Prydelser og mere end blot til Lyst var dog Timeglassene og Sejrværkerne. Tidligere havde

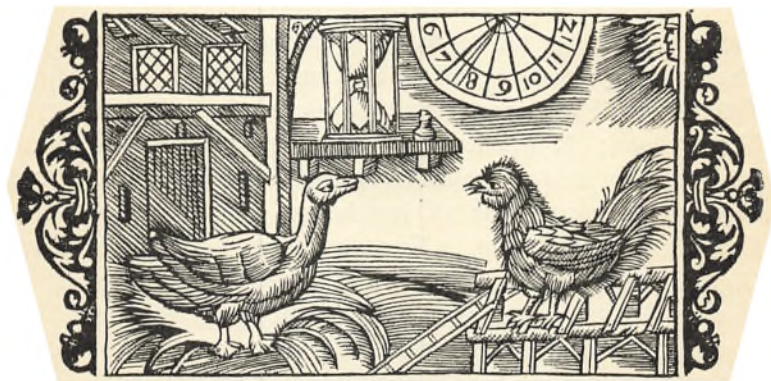

Fig. 262. De forskellige Tidsangivere. Hane, Gaas (i Gaasebænken), Timeglas og Solskive.

(Efter Olaus Magnus 1555.)

disse kun været lidet kendte. Folk i Almindelighed havde rettet sig efter Hanegal, Kirkeklokkerne, Skyggernes Fald og andre ufejlbarlige Kendetegn (Fig. 262). Men det 16de Aarhundrede bragte en betydelig Forandring heri. Nu, da Klosterklokkerne var forstummede, maatte Hvermand se at hjælpe sig selv ved Afgørelsen af, hvad „Klokken“ var. Saavel Folk som Regering søgte at afhjælpe Mangelen.

I Hjemmet blev Trangen til Tidsmaal som oftest afhjulpet ved et Timeglas. Det ansaas for et kosteligt Stykke og anvistes ogsaa paa Grund af sin Skrøbelighed en dækket Hædersplads. Det

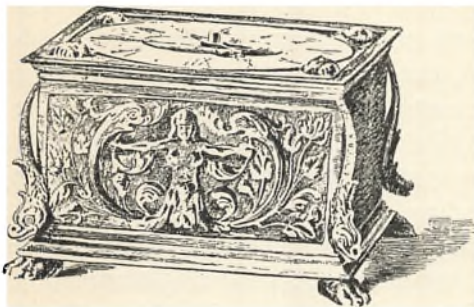

Fig. 263. Sejrværk med Paaskrift: „Anno 1584 gav Konning Frederik den Anden til Danmark og Norge etc. sin Søn Kristian dette Segerværk.“

(Rosenborg.)

var dog langt fra alle, der havde Raad til at anskaffe sig et saadant. Skønt de indførtes fra Tyskland, hvor de vistnok lavedes saa billigt, som man kunde, var de dog temmelig kostbare. I Stockholm Aar 1546 kostede de saaledes over 2 Kroner Stykket¹. Til Gen-

gæld skænkede de da ogsaa den ejendommelige Nydelse, lige tiltalende for gamle og unge, at kunne tydeligt se, hvorledes Tiden randt. Endnu ned i det 19de Aarhundrede hedder det fra Nørrejylland: „Min Oldemoder i *Torstrup* havde et Timeglas, og det skulde a altid op at laane, hver Gang min Moder skulde bage, for at hun kunde se, hvorlænge Brødet skulde være i Ovn²“. „Vi havde kun et Timeglas at rette os efter hjemme i *Ølgod*. Man havde en Skure i Vinduet for at se, naar det var Middag. Hos os var Stregen ikke helt nøjagtig, Skyggen af Vinduessprossen skulde være over Stregen, naar Klokken var tolv“².

Langt kostbarere end Timeglassene var Sejrværkerne eller „Saijerne“, som de kaldtes i Sverige³. Benævnelsen skrev sig enten fra det tyske „Zeiger“, en Viser, eller fra et Udsagnsord

„saje“, der betød at „synke langsomt“, hvilket jo passede baade paa Sandet i Glasset og paa Lodderne under Urværkerne. Benævnelsen Sejrværk fortrængtes senere baade i Tyskland og i Norden af Navnet „Ur“, en fordrejet Udtalelse af det latinske „hora“, en Time. De fineste Sejrværker var i det ydre temmelig forskellige fra en senere Tids Stue-Ure. I Reglen laa de ned, saa at de ligesom et Kompas maatte ses fra oven. Skønt Lommeure alt var opfundne, forekom saadanne dog næppe hyppigt i Norden; de almindeligste Sejrværker var sikkert store, firkantede Kasser, der kun lidet egnede sig til at bæres. Frederik den Anden bestilte saaledes Aar 1583 i Tyskland tre „Rejse-Ure“, der skulde være firkantede og have den antagelige Størrelse af halvanden Kvarter eller til Nød en halv Alen i Højden¹. (Fig. 263).

I Begyndelsen synes man ikke at have sondret klart mellem Ure og astronomisk-mekaniske Kunstværker i det hele. Det var saaledes en yndet Opgave at fremstille ikke blot Tidens Gang, men Planeternes, Solens og Maanens skiftende Stillinger; naturligvis maatte Solen her gaa rundt omkring Jorden. De to mest bekendte af saadanne Arbejder i Norden var det berømte Sejrværk, som en Munk i Vadstena Kloster Aar 1406 havde lavet til Byens Domkirke², og det mærkelige Ur, som Christian den Tredje lod forfærdige og Frederik den Anden siden brugte som Gave til Kejseren af Rusland. Denne var imidlertid endnu ikke naaet til at forstaa sig paa sligt. Gesandtskabet vendte derfor tilbage med den Besked: „At Kongens Venskab var ham kært, men som kristelig Kejser, der troede paa Gud og intet havde med Planeter og Tegn at skaffe, var Gaven ham unyttig, hvorfor han sendte den tilbage“³. Uret overlodes nogen Tid efter til Københavns Universitet, der paa en finere Maade syntes at udtrykke det samme, idet man her lod det forfalde, saa at det var i en ubrugelig Tilstand, da det endelig ødelagdes ved Københavns Brand Aar 1728⁴.

Ganske anderledes almenfattelige end disse lærde Kunststykker var dog en Forbedring ved Sejrværkerne, der, saa vidt vides, først blev bekendt i Norden i det 16de Aarhundrede. Den bestod i at anbringe en Vækkerindretning paa dem, saa at de til bestemt

Tid om Morgenen, endog før Hanegal, kunde kalde paa Husets Beboere. Det er meget betegnende for den virksomme Enkedronning Sophia, at hun besad ikke mindre end tre saadanne¹.

Vigtigst af alt var det dog, at Urene kunde slaa. Det var ikke Hvermand givet at kunne se paa Viserne, hvad Klokken var. Man satte nemlig dengang Timetallene paa Skiven anderledes end nu til Dags og lod dem ofte være 24 (Fig. 264). Men tælle Slagene kunde alle. Man satte derfor særlig Pris paa, at Urene slog saa tidt og saa højt som muligt. Da Frederik den Anden Aar 1562

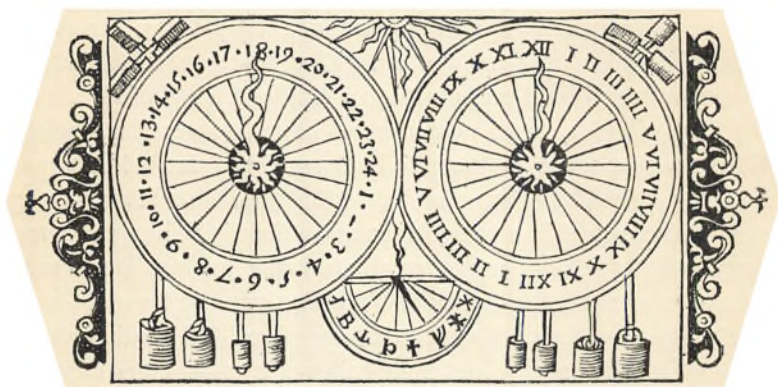

Fig. 264. Urskiver.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

bestilte sig et Ur hos en Sejrmager i Odense, sikrede han sig Slagets Klang ved selv at levere Klokkespillet². De fleste Ure, vi hører Tale om, slog ikke blot hele og halve Timer, men Kvarter tillige; derimod var det en Sjældenhed, at de, som et Enkedronning Sophia ejede, kunde hvert Kvarter give et Skrig fra sig som et Raadyr³.

Hvad hjalp imidlertid alt dette, naar Sejrværkerne var saa dyre, at man maatte have særligt godt Raad for at kunne anskaffe dem? En 30 til 80 Kroner for et Ur⁴ var en betydelig Udskrivning, som mangen med Rette krympede sig ved. For at hjælpe alle saadanne lagde da i det mindste den danske Regering ivrigt Vind paa at anbringe Sejrværker, saa vidt muligt med Slagværk,

paa Kirke- og Slotstaarne til Hvermands Gavn. Et af de sidste Slotte, der udstyredes paa denne Maade, var Varbjerg, der først fik sit Sejrværk Aar 1595¹.

Det mest bekendte af alle danske Slagværker i det 16de Aarhundrede var det, der fandtes i Roskilde Domkirke: „Per Døver og Kirsten Kimer“ (Fig. 265). Her slog Kirsten troligt hvert Kvarter paa sin lille Klokke; men naar Timen var gaaet, hamrede Per løs paa sin store, dog ikke førend Kirsten havde været ham ad ved at slaa sine fire Kvarterslag. Det var et Kunstværk, der Dag ud og Dag ind samlede Beundrere og endnu et Aarhundrede efter begejstrede Digtere til Sang. Kun Rejsende, der havde været i Nederlandene og set det berømte Klokkespil i Liège (Fig. 266), kunde tale med om noget endnu mærkeligere. Her var der nemlig en ny Mand og en ny Klokke til hvert Kvarterslag, og saa saa' man tydeligt hvert af de Hjul, der drev dem.

Det var ikke ringe Udgifter, Regeringen paatog sig ved Anskaffelsen af saadanne Slagværker. Dels var Uret i og for sig dyrt; men hvad værre var, det kostede langt mere at holde vedlige. Der krævedes kyndige Folk² for at holde Slaget i Orden og faae de store Visere til hver eneste Dag at gaa rundt, maaske tidt i

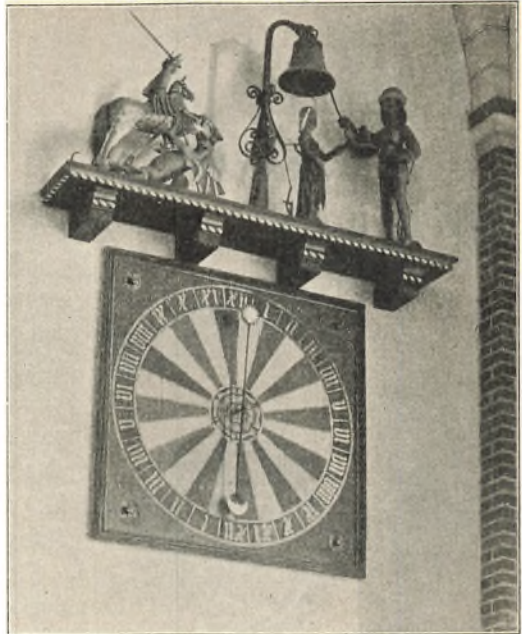

Fig. 265. Per Døver og Kirsten Kimer i Roskilde Domkirke.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

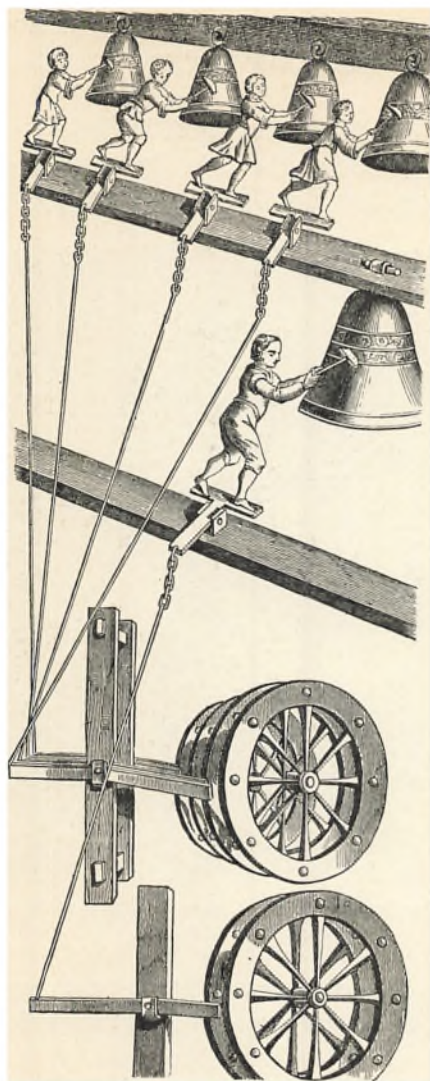

Fig. 266. Klokkespillet i Kirken Skt. Lambert i Liège.
(Paul Lacroix.)

Regn og Slud imod Vinden. Og disse Folk lod sig ogsaa betale. Jørgen Brenner fik saaledes for at passe de smaa Sejrværker, der stod paa Kronborg, og daglig stille det store paa Taarnet aarlig 315 Kroner og en Hofklædning¹. Lauritz Rørsack fra Göttingen fik i en lang Aarrække 235 Kroner om Aaret, fri Bolig i Kongens-Gade samt en Hofklædning hvert andet Aar for at holde et Sejrværk paa Københavns Slot vedlige. Da han seksten Aar efter sin Ansættelse tillige fik det Hverv at passe det store Sejrværk paa Slottets Blaataarn, „der slaar Kvarter og Stunder“, fik han herfor ekstra 32 Kroner til om Aaret².

Dette kunde synes besynderligt; nærmere set var det dog fuldstændig i sin Orden. En Mangel besad nemlig disse Sejrværker, den værste af alle, de gik yderst slet. Man kendte endnu ikke til ved Hjælp af Pendulet at gøre Gangen jævn. Snart foer de paa, snart slentrede de langsomt; og selv om Sejrmageren nok saa ivrigt passede sin Dont, var det dog ligesaa umuligt for ham at faa flere Ure til at gaa

ens, som dette ved Aarhundredets Midte havde været for den kejserlige Aftægtsmand, Karl V i Klosteret Sct. Yuste.

Vil man have et ydre Bevis for denne Urenes Ufuldkommenhed, behøver man blot at lægge Mærke til, hvorledes hin Tid trods alle Solskivens Mangler, dog ofte endnu tyede til denne gammeldags Tidsmaaler.

Solskiver benyttedes fremdeles saavel af høje som af lave. I Dronningens Kammer paa Lundehave (nu Marienlyst) anbragtes der en ved Aarhundredets Slutning¹. I Grevinge Sogn paa Sjælland gik man endnu videre. Efter at Kirken nemlig Aar 1577 var bleven forsynet med Taarnur, anskaffede man sig Aar 1581 desuden en Solskive „til at stille Klokken efter“².

Først i det 19de Aarhundrede blev Stueure almindelige hos Bønderne i Nørrejylland. Med Stolthed mindedes de første lykkelige Besiddere. „Ingen i Ølgod havde Stueklokker“. „En Mand i Ovnbøl havde faaet en, og den var stor“. „Det første Klokkeværk, der kom her til Byen, det var i vor Gaard“³ o. s. v.

Bagved Urenes langsomme Fremtrængen siden det 16de Aarhundrede er der blevet fuldbyrdet en Forandring, afgørende og dog halvt umærkelig. Det var ikke tilfældigt, at Urene tilsidst fik Navn efter „hora“, en Time. Og det var heller ikke tilfældigt, at de første af dem havde 24 Timetal paa Skiven. Thi gennem Urene kom den virkelige Time og Døgnet som Tidsmaal først til sin

Fig. 267. En Urmager i det 16de Aarhundrede.
(Efter Jost Amman 1568.)

Ret. Tidligere havde man delt Tiden i Dag og Nat og hver af disse igen i Vagter. Men selv om man aldrig saa nøje havde bestemt Vagternes Afstand til og fra Middag, da Solen stod højst, saa havde Tidsinddelingen dengang slingret saa vildt og forkert som ingensinde senere. Solen, det store Ur, hvorefter man rettede sig, viste nemlig kun en eneste Stund ganske korrekt, det var Middagsstunden, naar den stod højst paa Himlen. Dag og Nat, endsige Vagter, var aldrig lige lange. Om Sommeren blev Dagen meget for lang og Natten meget for kort; omvendt om Vinteren. Vagterne ligesaa. Morgenvagten f. Eks. fra Solopgang til halvgaaen Middag var af højst forskellig Længde en Sommer- og en Vinterdag. Forgæves havde Timeglas, som en Røst i Ørkenen, prædiket herimod. I al denne vekslende, forvirrede Tidsinddeling kom der først Klarhed, da man ved Hjælp af det kunstige Ur lærte at maale Døgnet ærligt i 24 lige lange Timer. Skridt for Skridt ændredes nu Folks Tidsbegreber. Klokkerne om Morgenen blev Klokkerne 5, hvad enten det saa havde været lyst siden 3, eller der endnu var lange Tider til, at det skulde dages. Dronning Sophias Piger maatte nu op, naar Raadyret i hendes Ur skreg, at det var paa Tide. Og som det gik dem, gik det efterhaanden Skolebørn, Forældre, alle. De kunstige Ure har gjort Døgnet til fælles Tidsmaaler og Timerne lige lange.

Storstuen indtog en ganske egen Stilling. Den var paa engang Dagligstuens Tvillingbroder, idet den var udstyret som denne; men paa samme Tid var den ligesom dens bedre Jeg, der, upaaagtet og halvvejs glemt til daglig, ved højtidelige Lejligheder traadte frem og selvskreven førte an. Den afspejlede i saa Henseende ganske Beboernes Tankegang. Til daglig fandt man sig i alt det nyes Indtrængen, man fulgte med Tiden, og Livet rørte sig i Dagligstuen, medens Himmelsengen inde i Storstuen stod afklædt, en væltet Kæmpeflue, der sov Vintersøvn, og de nøgne Vægge som kolde Skyer lejrede sig over Bænkene. Kun sjældent

drejedes Nøglen om til denne stille Verden; det var kun, naar Husmoderen saa til de henlagte Stadsestykker, Minderne fra for-dum, eller gemte nyt Spind, nok et Sæt Lagener til Døtrenes vordende Udstyr. Men næppe brød der en Familiebegivenhed frem, et Bryllup, et Barsel eller blot en fornem Gæst, der blev Huset paalignet, førend alt med ét fik anden Lyd. Saa var det, som om der aldrig havde været andet Rum end Storstuen, alt ofredes paa først og fremmest at smykke den, Dagligstuen blev næsten til en blot Forstue, for hvis nymodens Forvildelser der ligesom gjordes en Undskyldning. Storstuens Tilværelse bevægede sig altsaa mellem to Yderligheder, snart var den under, snart over den givne Virkelighed. Men Hjemmets Solsystem var lige saa skuffende som det store. Skønt Storstuen tilsyneladende gik ned og stod op, var den i Virkeligheden det faste Punkt, hvormom hele Hjemmet uformærkt drejede sig.

Til Storstuens tilbagetrukne Stilling til daglig bidrog i høj Grad den Plads i Huset, som det nu blev mere og mere almindeligt at anvise den. Tidligere havde den i Reglen ligget i Flugt med de øvrige Rum og af den Grund hyppigt været mindre, end man kunde ønske. Hvor der nu byggedes fra nyt og Evnen tillod det, anbragte man gerne Storstuen i det øvre Stokværk, hvor Mangel af Skillerum ikke kunde svække Bygningens Styrke. Det er denne nye Bygningsskik i Købstadhuse, laant fra Herregaarde og Slotte, som Sprogbrugen endnu minder om ved at betegne de øvre Stokværk som „Sal“ i Modsætning til det nederste som „Stue“.

Husets øvrige Værelser havde, hvor mange de saa end kunde være, kun liden Interesse, idet de ikke var inddragne til fuldstændigt Brug. De ventede endnu paa at rykke op og tilbragte Tiden med at tjene som Gemmesteder, Gæsteværelser i en snæver Vending eller Soverum til Stadighed for Husets Bestand af Krambodsbetjente eller Haandværkerens Svende og Lærlinge. Derimod var der et eget Rum, med ganske ejendommelig Anvendelse, som det 16de Aarhundrede endnu kunde opvise, og som vi sluttelig skal betragte.

Det var Badstuen. Man vilde meget fejle, hvis man af Da-

tidens Mangel paa Morgenvadsk sluttede til manglende Sans for Renlighed i det hele. Sansen herfor var i fuldt Maal til Stede, men ytrede sig blot i Former, afvigende fra en senere Tids. Legemet, der ifølge gammel Sædvane skiftevis kom i Berøring med Uldtøj, Skindfelder og Sengehalm, kunde haardt have Tvætning nødvendig. Det var derfor en Oldtidsskik ikke blot i Norden, men hos alle de indvandrede, gotiske og germanske Stammer hyppigt at tage varme Bade. Middelalderen igennem ansaas det for en

Fig. 268. Bad i Badekar.

(Efter Dr. Kungsbergers Kalender. Zürich 1508.)

udsøgt Høflighed saavel i Frankrig som i Tyskland at byde den ankomne Gæst senest Dagen efter hans Komme et varmt Bad¹.

I Skandinavien havde denne Skik i Tidernes Løb udformet sig saaledes, at ved det 16de Aarhundredes Begyndelse regnedes Bade for næsten ligesaa væsentlig en Livsfornødenhed som Mad og Drikke. Man brugte i sit Testamente at bortskænke saa og saa meget til fattiges Bispising, saa og saa meget til deres Badning². Det ansaas for en naturlig Kærlighedsgerning i egen Sorg at sørge for andres Badning: Da f. Eks. Kong Hans og Dronning Kristine havde mistet deres Søn Frants, lod de i den Anledning fattige i Odense faa gratis Bad, „Sjælebad“, som det kaldtes³.

Selv det, vi nu forstaar ved „Drikkepenge“, kaldtes dengang hyppigt for „Badstuepenge“¹. Som en Følge heraf var Badstuer, saavel offentlige som private, meget almindelige². Om de offentlige minder endnu de hist og her forekommende Gadenavne: Badstuegade, Badstustræde. Badstue i Hjemmet fandtes hos enhver nogenlunde velstillet. Det regnedes derfor som en Selv-

Fig. 269. Badstuen ved Frederiksborg Slot.
(Efter Tegning af Alfred Larsen.)

følge, at der f. Eks. i den paatænkte Præstebolig til Københavns Frue Kirke indrettedes en saadan³. Og det er højst sandsynligt, at den saa ofte forekommende Betegnelse, „Stenstuen“, netop har været Navnet paa Badstuen⁴.

Til en Badstues Tilbehør hørte først og fremmest en Ovn og en Vandkedel. Vandet kogtes enten simpelthen i denne, eller man lagde glødende Stene deri og kastede Vand paa, indtil Stuen stod i én Damp. Et særskilt Badekar synes ikke at have været aldeles

nødvendigt, men fandtes dog vistnok ofte (Fig. 268). Det fornødne Antal Ris turde derimod ikke mangle¹. Gulvet kunde ikke være af Ler eller Jord, da det i saa Fald hurtigt vilde blive til et blot Ælte; det maatte brotlægges². Herfra skrev vistnok Navnet „Stenstue“ sig; maaske det dog ogsaa sigtede til, at man tidlig af Frygt for Brandfaren ved den stærke Ophedning havde anvendt Sten

Fig. 270. Familien kopsættes.
(Efter Jost Amman 1568.)

og ikke Træi Badstuens Vægge. I Slutningen af det 16de Aarhundrede blev det Skik paa Slotte at undgaa Ulemperne af Varmen og Fugtigheden ved at gøre Gulv, Vægge og Loft, alt af Tin. Saaledes udstyrede vistnok Johan den Tredje Badstuen paa Stockholms Slot; i hvert Fald lod Frederik den Anden det gøre i de to prægtige Badstuebygninger paa Kronborg og Frederiksborg — med Rette har den sidste tjent til Model for Slotte og Herregaarde (Fig. 269) — ligesom ogsaa Christian den Fjerde udstyrede Badstuen paa Rosenborg paa samme Vis³. Vandet indlededes i alle disse Badstuer fra Vandkunsten i Slotsgaarden; fra Badekarret førte atter et Afløb videre. Men det var sikkert en Sjældenhed, naar Johan den Tredje paa Stockholm og Ulvsund Slot ikke nøjedes hermed, men lod sig indrette et helt Svømmebassin under Tag⁴.

Den almindelige Maade at tage Bad paa var blot at fylde Stuen med hede Vanddampe og derved fremkalde en heftig Sved. Badekar benyttedes langfra altid, men desmere anvendtes Piskning

med Ris og Gnidning for ret at faa Varmen frem. Om Stockholm beretter en Rejsende i det 17de Aarhundrede, at man dér brugte foruden den stærke Piskning og Gnidning tillige at lade sig kopsætte med det samme for at fjerne det overflødige Blod, som den altfor megen Drik havde frembragt. De badende saa derfor forfærdelige ud, idet Blodet løb ned ad dem allevegne¹. Havde samme Rejsende levet i det 16de Aarhundrede, vilde han ikke have berettet dette om Stockholmalene.

Thi det var dengang Skik baade i Svejts, Tyskland og Danmark, at man af og til benyttede Badningen til at lade sig og Familje kopsætte med det samme (Fig. 270). Badskæreren (Fig. 271) maatte forstaa denne Kunst og var derfor lidt af en Læge tillige.

Til at suge Blodet frem, naar Saaret var tilføjet, brugte man mod Syd gerne runde, flade Kopper. Meget betegnende kaldtes disse senere i Danmark ikke Blodkopper, men „Badekopper“ (Fig. 272). I Norden derimod anvendtes paa gammeldags Vis mest Kohorn, hvilket gav de saaledes kopsatte et højst besynderligt Ydre (Fig. 273).

Efter Badets varme Afdeling fulgte dets kolde. I Byer nøjedes man vistnok i Reglen med af og til at faa slaet en Spand koldt Vand over sig. Paa Landet, hvor Forholdene var friere, afsluttedes gerne Badet med, at man løb ud og dukkede sig i rindende Vand eller trillede sig i Sneen. Hovedbunden var

Fig. 271. Et Badskær.
(Efter Hortus sanitatis. Straszburg 1498.)

Fig. 272. En fuldt udstyret Gæst i Badstuen med Badehue, Badekost og behørigt kopsat.
(Efter Pictorius: Laszbüchlein. Basel 1555.)

med Rette Genstand for samme Omhu som det øvrige Legeme; dog hørte det sikkert til Undtagelserne, at man som Johan den Tredje under Badet lod Hovedet tvætte i Rhinskvin¹. Derimod var det mere almindeligt efter endt Rensning at indgnide Legemet med Pudder eller destillerede Vande for at hvidne Huden og tage Smerten af Strimerne.

Skulde et Bad være, hvad det burde, kunde man ikke godt være alene om det, men maatte have tjenende Aander til Hjælp. I private Badstuer indrettede man sig, som man kunde bedst — „ifjör Palmeaften var min Hustru gangen paa Slottet og var i

Fig. 273. En badende Nordbo, kopsat med Horn og drikkende af Horn.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Bad med Fru Helvig, Erik Rosenkrands' Frue“, skriver Absalon Pedersøn i sin Dagbog i Bergen²; — i de offentlige Badstuer anvendtes altid kvindelig Betjening (Fig. 274). Denne besynderlige Skik³ stilles blot i Skygge, men forklares egentlig ikke af den endnu mærkeligere: at Mænd og Kvinder brugte at bade sammen.

Allerede tidligt havde man i Norden haft Øje for det stødende heri. Aar 1295 var der saaledes blevet paabudt i Flensborg, at Byens Badstue skulde Mandag og Torsdag være aaben alene for Kvinder, og de øvrige Dage alene for Mænd; overtraadte nogen denne Befaling, skulde han eller hun miste sine Klæder⁴. Ikke desto mindre var det i det 16de Aarhundrede almindeligt, at begge Køn badede i Fællesskab eller saa godt som i Fællesskab

(Fig. 275). Den landflygtige, svenske Ærkebisp Olaus Magnus, der ved Aarhundredets Midte udgav i Rom en Nordens Beskrivelse, søgte vel at benægte dette, der stred altfor meget mod italiensk Skik. Han paastod, at man nok benyttede samme Badstue, men ikke samme Værelse, da Badstuen var delt i to Rum, et for hvert Køn¹. Men om dette end enkeltvis kan have fundet Sted, saa var det ikke det almindelige. Saavel fra Tyskland² som fra Skandinavien hører vi uomstødelige Vidnesbyrd

Fig. 274. Kong Wenzel af Böhmen, tugtigt udstyret med Badekost, faar Massage af Badekvinder.

(Miniatur i den tyske Wenzelbibel fra Begyndelsen af det 15de Aarh. Efter A. Martin: Deutsches Badewesen in vergangenen Zeiten.)

om, at man endnu i det 16de Aarhundrede plejede at bade i Fællesskab³ (Fig. 276). Oplysende i saa Henseende er en københavnsk Retssag fra Aarhundredets Slutning. En af Latinskolens Lærere anklagedes for at have indgaaet en ulovlig Forbindelse med sin Værts Pige. Omstændighederne omtales som ganske dagligdags. Læreren var beruset, og Pigen var i Karbad med Værtens Karl, men kunde

ikke forliges med denne om Badet, hvorfor hun kom løbende „stenstok nøgen“ op paa Lærerens Kammer, rimeligvis for at hente ham som Voldgiftsmand i deres Trætte⁴. For Sveriges Vedkommende har vi et endnu senere Vidnesbyrd fra en fransk Rejsende, der besøgte Stockholm Aar 1635 og med nogle Kammerater gæstede Byens Badstue for med egne Øjne at overbevise sig om Sandheden. Han fortæller, hvorledes Kvinder og Mænd færdedes sammen herinde i den ulidelige Hede, Kvinderne blot iførte Særk, Mændenes hele Beklædning bestaaende i en lille Riskost⁵. Ingen syntes at finde noget anstødeligt heri, Familjer

som enkelte havde nok at gøre med at rise Sveden ud eller gni-
des og overøses af de flinke Badepiger¹. Gik det saaledes til i
Stockholm endnu i det 17de Aarhundrede, er det sandsynligt, at
det er samme Skik, der antydes i Bergen, naar det Aar 1563
hedder: „Dette Luftsyn blev set af Christen Ulf, Provst, og en

Fig. 275. Badstue.

(Efter Træsnit af Hans Sebald Beham. 1500—1550.)

Guldsmed og begge deres Kvinder og Tjenestefolk, da de ginge
af Bybadstuen“².

I og for sig var det jo egentlig ogsaa ganske naturligt, at de
samme, der ikke undsaa sig ved at klæde sig helt af og paa Aften
og Morgen i hverandres Paasyn og om Natten nøgne at dele
Leje sammen, heller ikke fandt noget anstødeligt i at mødes dog
delvis paaklædte i en taaget Badstue. I Svejts, der i det 16de
Aarhundrede dog vistnok var videre fremskreden i Kultur end

Norden, brugte man dengang Fællesbad for begge Køn i det frie ved Landets berømte Badesteder (Fig. 278). Den fælles Badning vilde for saa vidt kunne have holdt sig længe, førend nogen for Alvor havde taget Forargelse. Men det, der gjorde, at man netop paa dette Punkt tidligt vaagnede til Klarhed, var en uundgaaelig, men højst uheldig Udvikling, som Forholdene tog. Enhver, der kunde, holdt vel Badstue i Hjemmet, men i Længden blev det kedeligt at bade sig kun med sin Familie. Paa den offentlige Badstue kunde man træffe Venner og Bekendte, høre nyt og dertil faa sig en Kande Øl og et Slag Tærninger. Det var jo nemlig ikke saa, at de offentlige Badstuer blot søgtes af Fatigfolk og Hospitalslemmer. Blandt andet var de fleste Rejsende henviste til dem, og kom der fine Besøgende, skulde Badstueværten nok sørge for

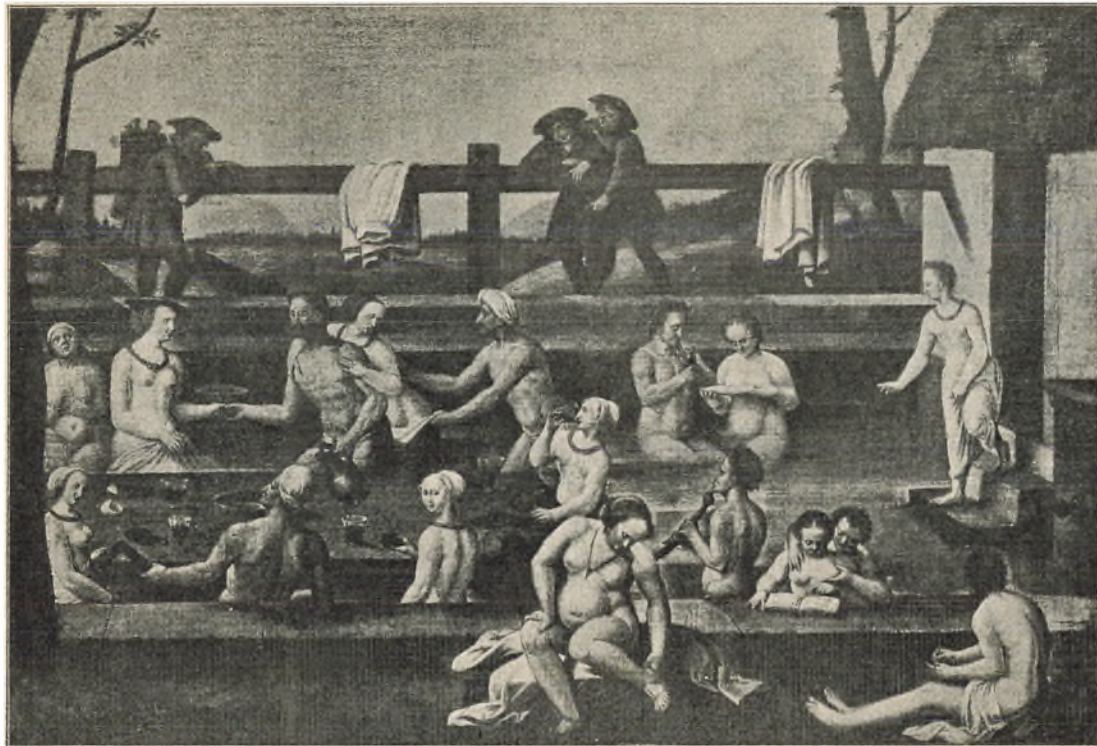
Fig. 276. Familie-Bad og -Kopsætning.
(Træsnit af Jost Amman i Paracelsus: Wund- und Artzney-Buch. Frankfurt a. M. 1565.)

Fig. 277. Mand og Kvinde i Karbad nyder en Hjertestyrkning sammen.
(Efter en Kalender udgivet i Augsburg 1491.)

Enhver, der kunde, holdt vel Badstue i Hjemmet, men i Længden blev det kedeligt at bade sig kun med sin Familie. Paa den offentlige Badstue kunde man træffe Venner og Bekendte, høre nyt og dertil faa sig en Kande Øl og et Slag Tærninger. Det var jo nemlig ikke saa, at de offentlige Badstuer blot søgtes af Fatigfolk og Hospitalslemmer. Blandt andet var de fleste Rejsende henviste til dem, og kom der fine Besøgende, skulde Badstueværten nok sørge for

**Fig. 278. Badeliv under aaben Himmel ved en svejtsisk Sundhedsbrønd.
(Maleri af Hans Bock d. æ. 1597. Malerisamlingen i Basel.)**

Fig 279. En Badstue.

(Træsni i Michael Hero: Schachtafeln der Gesuntheyt. Straszburg 1533.)

at faa „Sjælebad“-Gæsterne til Side. Saaledes blev da de offentlige Badstuer lidt efter lidt til fælles Samlingssteder, en Slags Klubber, de første Forløbere for en senere Tids offentlige Forlystelsesanstalter. Men dette drog vide Følger efter sig.

Vil vi have en Maalestok for, hvor vidt man var kommen i det 16de Aarhundrede, behøver vi ikke at holde os til Vidnesbyrd paa anden Haand som det gamle Mundheld: „Der kommer altid nyt fra Badskærhus og Badstue“, eller et fromt Ønske som dette: „Gud give Menneskene vilde til alle Tider, baade i Gæstebud og i Badstue, tale om Helvede“¹! Vi kan faa ganske anderledes nøje Oplysninger. I Aarhundredets Begyndelse søgtes de offentlige Badstuer af høje og lave. Om det saa var Kong Hans, saa synes han paa Rejser ikke at have kunnet modstaa Fristelsen. Skønt

Fig. 280. Underholdning i et engelsk offentlig Svedebad („Hothouse“) omkring Aar 1600.
(Efter et Træsni i British Museum.)

der selvfølgelig maa have været en privat Badstue i den Borgers Hus, hvor han overnattede, vides han at have besøgt den offentlige baade i Nyborg og i Aarhus. Og mærkeligt er det, at der ved slige Lejligheder altid vaagnede Trang til Øl (Fig. 279). I Badstuen i Aarhus blev der endog af Kongen og hans Følge drukket en hel Tønde¹. Om Christian den Fjerde hedder det ved Aarhundredets Slutning under hans Ophold i Bergen: „Den 8. Juli gik Kongen med sine Adelsmænd til Badstuen og skød til Skive. Derpaa gik han ind i Badstuen, hvor han spillede Skak, og derefter hjem igen til Slottet“². Her synes Badstuen at betragtes som et blot Forlystelsessted, hvor Badningen var en Biting. Det samme gælder om en Angivelse som denne: „Da Borgerne var færdige med Nedrivningsarbejdet, fik de for deres Umage et Fad Øl, som de drak op i Badstuerne“³.

Drik og Lystighed hørte da med til Badstuens Glæder, i saa Henseende gav den ikke Vinkældereren noget efter. Men Lystigheden antog et eget Sving, naar Legemet fornyet af Badet ligesom trængte til Idræt. Det er næppe tilfældigt, at vi forholdsvis ofte hører om Ulykkestilfælde i Badstuer hidførte ved kaade og ubændige Legemsøvelser: „Den 3. Juli var Niels Skriver, som tjener paa Bergenhus, i Badstuen med nogle af Slotssvendene, legede og var lystige, og ved at springe ned af Bordet brak han Benene“⁴. „Den 3. Februar var Hans Skræder, en dansk, gift Karl, i Badstuen og drak sig drukken i Hamborger-Øl, faldt og brød Benet“⁵. Om det saa var de ovenomtalte Franskmænd, der undersøgte Badstuen i Stockholm, saa udøvede Badet sine Virkninger paa dem. I Kaadhed slog de koldt Vand paa hinanden, hvorved den ene snublede og slog Hovedet alvorligt⁶.

Dette fik nu alt være, hvad det var. Langt større var den Fare, der laa i, at her Mænd ikke som i Vinkældereren, var alene, men at begge Køn færdedes sammen under yderst ubundne Former. Med Rette hævede der sig derfor advarende Røster mod Badstuerne og deres i sædelig Henseende fordærlige Indflydelse. En tysk Andagtsbog fra denne Tid anfører betegnende nok som Grund til Dinas Fald, at hun imod Forældrenes Vidende var gaet paa offentlig Badstue⁷. I lige Grad modbydeligt og sam-

fundsfarligt blev det hele Uvæsen, naar en vindesyg Vært var i Ledtog med utugtigt Tyende. Denne Udartning blev Grunden til, at de offentlige Badstuer for en stor Del maatte ophæves saavel i Frankrig som i Tyskland¹. Ondet forplantede sig ligeledes til Danmark.

Da den uhyggelige Sygdom, som siden har faaet andet Navn, men ved sin Ankomst til Norden kaldtes for „Pokker“, begyndte at gribe om sig og viste sig i høj Grad smitsom², maatte ifølge Biskop Peder Palladius' Beretning de offentlige Badstuer i Danmark lukkes. Mange af dem aabnedes ikke senere³. I Sverige og Norge derimod synes man ikke at have grebet til saa kraftige Forholdsregler; som ovenfor set blomstrede i det mindste længe efter offentlige Badstuer saavel i Stockholm som i Bergen.

Det er højst sandsynligt, at disse Ulemper ved de offentlige Badstuer for en Del har tvunget Befolkningen tilbage til den foruds Brug af Badstuen i Hjemmet. Badningen i og for sig aftog derfor næppe synderligt, om end mangan offentlig Badstue i Danmark blev lukket. I England, hvor, forunderligt nok, den gamle nordiske Tradition om Dampbades Værd næsten havde tabt sig, tog Brugen af Bade endog et stærkt Opsving i det 16de Aarhundrede, og en Mængde private Badstuer byggedes, som den samtidige Beretter udtrykker sig: „Ikke for at spise i som hos Tyskerne, men for at svede i“⁴ (Fig. 280). Men det, der skulde give Badstuerne i Norden deres egentlige Knæk, var alt oppe og gjorde sig fra Slutningen af det 16de Aarhundrede gældende med stedse stigende Styrke. Det var en tilsyneladende fjernliggende Aarsag, men mangfoldigt indgribende paa alle Omraader ligefra Klædedragten til Moralen: den stærkt tiltagende Brug af Linned. Da Vilkaarene var forandrede, saa at Legemet, der tidligere var kommet i Berøring med alt muligt, nu bestandigt omgaves af Linned, om Dagen i Form af Skjorte, om Natten i Form af Lagener, der alt kunde skiftes og saaledes holdes rent, slog man om og foretrak at vadske Legemets Omgivelser i Stedet for dette selv. Ansigt og Hænder blev nu de eneste, der trængte til Tvætning, Resten forudsattes at være ren.

Saa forsvandt da lidt efter lidt og halvt umærkeligt Badstuerne og den gammeldags Badning. Vi kan svagt forfølge de flygtende Spor. Først ophørte Badningen i Danmark; her er nu til Dags alle Minder om den forsvundne hos Almuen. I Sverige og Norge holdt den længere ud, i Samfund med Læderlagenerne ydede den haardnakket Modstand. Endnu i Aaret 1635 var det, som ovenfor set, Skik i Stockholm at bade i offentlig Badstue paa gammel Vis, Familjer tilsammen. Lidt efter lidt veg dog ogsaa her Skikken fra Byerne, men holdt sig hos Bønderne saavel i Sverige som i Norge. Endnu i Slutningen af det 18de Aarhundrede beredte man sig i Småland til Julefesten ved, at samtlige Gaardens Beboere tog et Dampbad i Badstuen¹. Kun ét Sted i Skandinavien har Skikken holdt sig til vore Dage i hele sin gammeldags Troskyldighed, det er hos de i det 16de Aarhundrede indvandrede Finlændere i de sydlige Grænseegne mellem Norge og Sverige. Paa Oldtids Vis iler her endnu om Lørdagen hvert Køn og Alder ind i den ophedede Badstue og styrter sig atter i broget Blanding i den forbiløbende Elv².

Afskaffelsen af Bade var et overdrevent Udslag af en i andre Maader heldbringende Forbedring. Da i det 19de Aarhundrede Dampbadet genoptoges i Norden, var Forbindelsen med Fortiden i den Grad afbrudt, at det indførtes under det fremmede Navn „russisk Dampbad“, en Betegnelse, der kun uklart udtrykte, at man i Finland bestandig var bleven Skikken tro.

II Bog

Henvisninger og Anmærkninger

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 10. ¹ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 9. — ² H. Hoff: Om Oldtidens Bygningsformer. (Herlufsholms Skoleprogram.) Nestved 1869. S. 29—30.

S. 11. ¹ Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun. Kbhvn. 1870. V, 376. — Samlinger til jysk Hist. og Topog. VII 85. — ² Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun III 291. ³ Sjöborg: Skånes Historia och Beskrifning. III. Lund 1812. S. 24. — (Carl Linné: Skånska Resa. Stockholm 1751. S. 59). — ⁴ Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 132—33. — Saml. til jysk Hist. og Topogr. VI 301.

S. 12. ¹ Samlinger til jysk Historie og Topografi VI S. 3. 4. 7. 9. 10. — R. A. Cancelliets Aflevering, Besigtelser no. 189. B. 18, 24 og 38.

S. 13. ¹ Holinshed: Description of Britaine (edit. 1587) p. 187. — Paul Hentzner: Itinerarium (Norbergæ 1612) p. 156. — ² N. Nicolaysen i Norsk Historisk Tidsskrift I, 168—174. — Eilert Sundt i Folkevennen 10de Aarg. 1861. S. 302—7. 335. — Hyllén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. Stockholm 1868. II. 178. — Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. S. 81. — Det i Aaret 1454 omtalte Vindue i en Bondegaard i Thune Herred maa forstaas som en saadan lille Glug. Nye Danske Magazin VI 42. — ³ Historisk Tidsskrift 5te Række I, 435—48.

S. 14. ¹ Hyllén Cavallius: Wärend och Wirdarne. II S. 172—73. — ² H. Hoff: Om Oldtidens Bygningsformer. Nestved 1869. S. 20. — Eilert Sundt i Folkevennen 10de Aarg. Kristiania 1861. S. 449. — „Udskud“ omtales i Beskrivelsen af Udhusene til Gaardene Hundsbæk (Saml. til jysk Hist. og Topogr. VI. 10), og Vreilev Kloster (R. A. Cancelliets Aflevering no. 189. Besigtelser. A. 42); under den sjællandske Benævnelse „Lude“ omtales det ved Rygaard (smstds. no. 6). I Norge kaldes det „Skut“, i Nord-England: Out-shot (Molbech: Dialekt Lexikon: „Udskud“).

S. 16. ¹ Norsk Tidsskrift for Videnskab og Literatur. 3dje Aarg. Christiania 1849. S. 304—5. — Hyllén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. II, 174. — Hoff: Om Oldtidens Bygningsformer. S. 20—22. — I det østlige Norge anvendes Aastag endnu (Nicolaysen i Norsk Tidsskrift ovenanførte Sted). — Anders Sandvig: De Sandvigske Samlinger. Kristiania 1907. S. 36. — ² Et af de bedst bevarede Aastage i Danmark findes i Trandum i Sevel Sogn ved Holstebro. Her hviler Mønsaasen ikke paa Gavlene,

men paa tre svære Stolper, en for hver Ende og en i Midten af Bygningen. (Efter en mig af Herredsfoged O. Lund velvilligst meddelt Tegning.) — Samlinger til jysk Hist. o. Topografi IX 340.

S. 18. ¹ Evald Tang Kristensen: Del jyske Almueliv III 19—25. — ² Græstørv til Tagbeklædning endog i Købstad omtales i Saml. til jysk Hist. og Topogr. II 132. — I Blekinge brugtes Græstørv: Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 81. — Lyng, og Lyng med Langhalm: Suhms nye Samlinger III 186. — ³ „Tag“: Sml. til jysk Hist. og Top. VI 4.

S. 19. ¹ Mønningstørv omtales i Sml. til jysk Hist. og Topog. II 138. — ² Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 81. — Olaus Magnus: de gentium septentrionalium conditionibus lib. XII cap. II—III. — P. D. Huetius: commentarius de rebus ad eum pertinentibus. Amstelodami 1718 p. 100. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 174. — ³ Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter. Christiania 1881. S. 136—37. — ⁴ O. Lund: Forsøg paa en Beskrivelse af Bygningsmaaden m. m. af de vestjyske Bøndergaarde. 1878. S. 32. Haandskrift. (Som Svar paa adskillige Forespørgsler har Hr. Herredsfoged O. Lund vist mig den Velvilje at tilstille mig denne omfangsrige Fremstilling, ledsaget af Tegninger. Da den indeholder mange Oplysninger, som vanskeligt ad anden Vej kan samles, men Forfatteren ikke agter at offentliggøre den, er den med hans Samtykke efter Benyttelsen bleven indlemmet i det store kgl. Biblioteks Haandskrift-Samling.) — ⁵ Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 81. — P. D. Huetius: commentarius de rebus ad eum pertinentibus, p. 100. — ⁶ Huetius: ovenn. Sted. — Olaus Magnus ovenn. Sted.

S. 20. ¹ Hyltén Cavallius: Wärend och Wirdarne. II 172. — Norsk Hist. Tidsskrift I, 163. — Samme Skik er endnu fremherskende i Vest-Jylland. O. Lund: De vestjyske Bøndergaarde. S. 47—49. Hdskt.

S. 26. ¹ Norsk Hist. Tidsskrift I, 163.

S. 27. ¹ Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 81.

S. 28. ¹ Hoff: Om Oldtidens Bygningsformer. S. 18—19. — Norsk Hist. Tidsskr. I, 160. — ² Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. II 173.

S. 29. ¹ Eilert Sundt i Folkevennen 10de Aarg. 1861. S. 303—4. — ² Molbech: Dansk Dialect Lexicon: „Lyre“. — H. F. Feilberg: Ordbog over jyske Almuesmål: „Lyre“. — Ivar Aasen: Ordbog over det norske Folkesprog: „Ljør“. — ³ Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. II 177. — ⁴ Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 81. — Pontoppidan (Norges Naturlige Historie 1752—53. II 442) siger: saa stor som et maadeligt Vindue. — ⁵ Om Lyrens Indretning se: R. Keyser: Efterladte Skrifter. II. Christiania 1867. S. 42. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. II 177. — ⁶ N. Horrebaw: Efterretninger om Island. København 1752. S. 311 og 314. — E. Olafsen: Rejse gennem Island. Kbhvn. 1752. S. 53 og 966.

S. 30. ¹ Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II (Kbhvn. 1753) S. 442—443. — Hertzberg i Budstikken. 2den Aarg. 1820—1821. S. 748—49. — ² Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 305—6.

S. 31. ¹ Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 301.

S. 32. ¹ Scriptores rerum Svecicarum I (Upsala 1818) I, 201. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 177 og 205. — Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 171. — L. Daae: Norske Bygdesagn. Christiania 1870. S. 68.

S. 33. ¹ Nyt historisk Tidsskr. III 295—96.

S. 34. ¹ Hr. Professor Dr. Vilhelm Thomsen har velvilligt gjort mig opmærksom paa, at det nordiske Ord „Arne“, „Are“ og det latinske „ara“ ikke kan antages at komme af samme Rod. I saa Fald bortfalder den verbale Overensstemmelse, men det vil ses, at den reale alligevel bliver tilbage: Ildstedets Form og dets Plads midt i Huset. — ² Om Brugen i det 16de Aarh. se Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 421 fg.

S. 35. ¹ Gjellebøl i Topografisk Journal. 26de Hæfte. Christiania 1800. S. 47. — ² Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 421 fg.

S. 36. ¹ Samuel Kiechel (Reisen. S. 82) siger til disse Ildsteder, naar han siger:

- an statt des ofens brauchen sie denn bachofenn. — ² Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 301. — (H. Arntz:) Beskrivelse over Stavanger Amt. Kbhvn. 1779. S. 19—20.
- S. 38. ¹ Linné: Skånska Resa. S. 114. — ² Blicher: Topographie over Vium Præstekald. S. 134. — ³ Linné: Skånska Resa. S. 113.
- S. 39. ¹ Tranlamper med Plantevæge omtales endnu af Linné og Blicher som brugelige i Bohuslehn og Jylland. Wästgöta Resa. S. 184. Vium Præstekald. S. 47 og 61. — Fyrrepinde omtales meget hyppigt som Belysningsmiddel i det 16de Aarh. Selv i Jylland har Brugen af dem endnu ikke tabt sig. (Sml. til jysk Hist. og Top. IV 14.)
- S. 40. ¹ Tiden for Skorstenens Opfindelse lader sig næppe med Nøjagtighed bestemme. Overgangen er vistnok sket gradvis fra Romernes bikubeformede Køkken tage med Hul i Midten til den rørformede Forlængelse af dette. Først i Middelalderen synes man at have anvendt Kaminer. (Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture. „cuisine“. „cheminée“. — Hudson Turner: Some account of domestic architecture in England. Oxford 1851. passim. Se dog om Kaminers tidligere Brug: Zeitschrift d. Berliner Ges. für Antropol. Ethnologie u. Urgeschichte, elfter Jahrgang. 1879. S. 262.) — Hvad Skorstenens Indførelse i Norden angaar, slutter jeg mig ganske til Eilert Sundt og N. Nicolaysen, der i Modsætning til den tidligere Opfattelse hævder, at Olaf Kyrrs Forbedring af Ildstedet bestod i Indførelsen af Ovnen, men ikke af Skorstenen. Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 435 fg. — Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet. — Tredje Skoletrin. 2det Oplag. Kristiania 1865. S. 296—97. — ² Diplomatarium Flensborgense II 574. — ³ Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 29—37.
- S. 42. ¹ Mejborg: Borgerlige Huse. S. 32.
- S. 43. ¹ E. Tang Kristensen: Det jyske Almue liv III 1—47.
- S. 44. ¹ E. Tang Kristensen: Det jyske Almue liv III 10.
- S. 45. ¹ Mejborg: Borgerlige Huse. S. 33.
- S. 46. ¹ Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 177.
- S. 47. ¹ Paludan: Beskrivelse over Møen II (Kbhvn. 1824) 342. — ² Suhms nye Samlinger III 186. — ³ Brasch: Vemmetoftes Historie II (Kbhvn. 1860) 76. — ⁴ Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 443. — ⁵ Videnskabernes Selskabs Ordbog: „Lyre“. — ⁶ Blicher: Vium Præstekald. S. 133—34.
- S. 48. ¹ E. Tang Kristensen: Det jyske Almue liv III 10 og 12. — ² Linné: Westgöta Resa. S. 18. — ³ Linné: Skånska Resa. S. 113—14. — ⁴ Hofberg: Genom Sveriges Bygder. Ørebro 1872. S. 205. — ⁵ Samme Skrift S. 182—83. 210 og 342. — ⁶ Norsk Historisk Tidsskrift. 2den Række II 295. — ⁷ Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 327.
- S. 49. ¹ Det kgl. Norske Videnskabs selskabs Skrifter i det 19de Aarh. I, 464. — ² De la Martinière: voyage des pays septentrionaux. Paris 1672, p. 7. — ³ Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 293—328, 331. — ⁴ Norsk Hist. Tidsskrift I, 168.
- S. 53. ¹ E. Tang Kristensen: Det jyske Almue liv III 1—47.
- S. 54. ¹ R. Mejborg: Gamle Danske Hjem. S. 81. — ² E. Tang Kristensen: Det jyske Almue liv III 1—17.
- S. 56. ¹ E. Tang Kristensen: Det jyske Almue liv III 29—45. — H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 37.
- S. 57. ¹ Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 81. — ² E. Tang Kristensen: Det jyske Almue liv III 1—48.
- S. 58. ¹ Se f. Eks. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 180. — ² R. Mejborg: Gamle Danske Hjem. S. 85.
- S. 59. ¹ Dette og det foregaaende om Lergulve er hentet fra E. Tang Kristensen: Det jyske Almue liv III 17—30.
- S. 61. ¹ Norsk Hist. Tidsskrift I 150 fg. — Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1872. S. 275 fg. — ² Norsk Hist. Tidsskrift I 167. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 182. — O. Lund: De vestjyske Bøndergaardene. S. 89. Haandskrift. — ³ Hyltén-Cavallius ovenanf. Sted. — Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 82.
- S. 62. ¹ Smstds.

S. 64. ¹ E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 39—41.

S. 65. ¹ H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 59. — ² E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv III 28. — ³ Paa Rejsen fra Helsingborg til Stockholm og tilbage kørte den tyske Rejsende Samuel Kiechel i Vinteren 1586 omtrent daglig fejl af Vejen. Rejsen o. s. v. p. 58—84. — ⁴ Hyllén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 181. — Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 58 og 82.

S. 66. ¹ Lignell: Beskrifning öfver Grefskabet Dal. I. Stockholm 1851, p. 93. — ² Die Reisen des Sam. Kiechel. S. 82. — Linné: Skånska resa. S. 18.

S. 67. ¹ Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 58 og 82. — ² Smstds. — ³ Linné: Skånska resa. S. 38.

S. 68. ¹ Budstikken. 2den Aarg. 1820—21. S. 732—33.

S. 71. ¹ Norsk Historisk Tidsskrift I, 174 fg. — Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 224.

S. 72. ¹ Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 6 fg. — Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet. 2det Oplag. Tredie Skoletrin. Kristiania 1865. S. 297. — Mandelgren: Atlas til Sveriges Oldings Historia Pl. VII. Fig. 58.

S. 73. ¹ Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 218—20. — Rietz: Svenskt Dial. Lex. 1867 afleder Barfred af „bæria“ = slaa og fred, altsaa = Værn mod Slag eller Kast.

S. 74. ¹ Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun I, 58. — ² Kjøbenhavns Diplomatarium I, 334, 335 og 337. — ³ Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun. I, 55—59. — ⁴ Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 217—22, 602. — Ihre: Swenskt Dialect-Lexicon. Upsala 1766. Barfrid.

S. 75. ¹ L. Dietrichson: Vore Fædres Værk (Kristiania og København 1906) S. 122

S. 77. ¹ Peder Claussön Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1881.

S. 80. ¹ Folkevennen. 10de Aarg. 1861. S. 169 fg.

S. 84. ¹ N. Nicolaysen: Norske Fornlevninger. Kristiania 1862—66. Side 388—89. — Aarsberetning for 1854 fra Foreningen til norske Fortidsm. Bev. Plan VIII. — Folkevennen. 10de Aarg. 1861. Side 181.

S. 85. ¹ Beskrivelsen af Ornæs grunder sig paa Forfatterens egne lagttagelser paa en Rejse i Dalarne i Sommeren 1879. — C. G. Brunius: Kunstanteckningar under en resa år 1849. S. 361—64. — Stockholms Magazin I (Stockholm 1780). S. 10—13, 51—53. — Fr. Barfod: Reise i Dalarne, Kbhvn. 1863. S. 57—69.

S. 88. ¹ Nye Danske Magazin II 177—79. — Danske Magazin 4de Række IV 148—49. — ² Tegnelser over alle Lande 13de April 1563. R. A. — ³ Tegnelser over alle Lande 1ste Januar 1560, 18de Oktober 1563 og 1ste April 1564. R. A. — ⁴ Tegnelser over alle Lande. (39 læs:) 29de September 1559 og 18de Marts 1566. R. A. — ⁵ Malmø s. bl. a. Braun: theatrum urbium IV. — Malmøhus Lehnsgenskaber. R. A.

S. 89. ¹ Danske Magazin 3die Række VI 303.

S. 92. ¹ Holberg: Jacob von Thybo II Akt, 2. Scene. — ² O. Nielsen: Kjøbenhavn paa Holbergs Tid. S. 21—26.

S. 93. ¹ W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings. I (London 1845) 139.

S. 97. ¹ Gehejmearchivets Aarsberetninger V 33. — Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love 303. — Danske Samlinger IV 343.

S. 98. ¹ Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 123—25.

S. 99. ¹ O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen. Kbhvn. 1877. 310—11. — ² O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen. S. 302. — Hvor fremmelig København var, kan ses af, at man først Aar 1533 begyndte at stenbrolægge London. Pictor. hist. of England. Lib. VI cap. 4. — ³ Norske Magazin I, 120. — Hvor sent dog Arbejdet gik selv i Bergen, fremgaar af, at: „1558 lod Valkendorf det sumpige Strøg fra Domkirken til Raadstuen brolægge ved Hjælp af Sten fra den nedbrudte Allehelgens Kirke; 1570 blev Øvregaden brolagt af de Tyske fra Mariakirken og rundt til Stranden“. N. Nicolaysen. Norsk hist. Tidsskr. III 1, 355. — ⁴ Danske Magazin 4de Række I, 345.

S. 100. ¹ Nationaltidende 1879 Mandagen d. 8. September: „Fortaa, Fortaa eller

Fortov? Artiklens Forfatter hidleder Navnet af „For-toft“. — O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen. S. 303, holder paa „For-taa“. — Skrivemaaden „Fortaa“ eller „Forthaa“ er efter min Erfaring den hyppigste i det 16de Aarh. — ² Danske Magazin 3die Række II 221—53.

S. 101. ¹ Schou: Register over de Kongelige Forordninger I 106—7. — Allerede Aar 1651 blev det paabudt Oluf Stenvinkel som Stadskonduktør i København at passe paa, at Fortovene ikke belejredes med Udbygninger, og at Tagrenderne var i Orden. Kbhvns. Diplomat. III 370—71. — ² Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. Bergen 1824. S. 347. — ³ Saavidt vides, var Christenbernikov-Stræde den sidste.

S. 102. ¹ Skrivelse fra Københavns Magistrat til Overbygnings-Direktionen i Anledning af Højbrostrædes Omlægning: . . . . „samt at der indrettes Trottoirs, som allerede er sket paa Østergade“ . . . . „de dertil behøvende hugne Sten, Afvisere“ . . . . N. K. S. folio no. 370 f. — ² Tegnelser over alle Lande 22 Februar 1566. R. A. — ³ Nye Danske Magazin I, 285.

S. 103. ¹ Danske Magazin 3die Række II 221—23. — ² Helsingørs Tingbog 5 November 1577. R. A.: „Og maa den ene Nabo strax begynde at brolægge, naar hans Nabo er færdig, at Gaden overalt vorder jævn“. — Sjællandske Registre 13 Mai 1589. R. A. Først i Aaret 1764 befaledes det for Københavns Vedkommende, at Gaderne skulde brolægges under ét og Udgifterne fordeles paa Husejerne. L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for omtrent hundrede Aar siden. S. 17.

S. 104. ¹ Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Bys Historie II 2, 166. — Kbhvns. Diplom. I 436—37. — ² Sjællandske Tegnelser 16 Mai 1589 og 27 Mai 1596. R. A. — ³ Sjællandske Registre 13 Mai 1589. R. A. — ⁴ Danske Magazin 3die Række II 221.

S. 105. ¹ Københavns Diplomatarium I 174. — ² Københavns Diplomatarium II 215—16. — ³ Allen: De tre nordiske Rigers Historie III 2, 27. — Kbhvns. Diplomatarium II 215—16. — ⁴ Danske Magazin 4de Række I 345. — Kbhvns. Diplom. II 410. III 29. — Tegnelser over alle Lande 28 April 1562. R. A. — Saml. til jydsk Hist. og Topogr. II 131. — ⁵ Historisk Tidsskrift 4de Række VI 290.

S. 106. ¹ Helsingørs Thingbog 11 Oktober 1574. R. A. — ² Samme Bog 12 Marts 1576. — 18 Mai 1579. — 22 Februar 1582. — 11 Januar 1591. R. A. — ³ Danske Magazin 4de Række I, 307. — ⁴ P. Edvardsen Friis: Skjelskjør. S. 122. — ⁵ Kbhvns. Diplom. I 542. — ⁶ N. Jacobsens Optegnelser paa det kgl. Bibl. efter en Tilskrift i: Nicol. Helvaderi Tract. physico theol. Havniæ 1632. fol. B 3. — ⁷ O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen. S. 318. — ⁸ Borgervennen 1819. S. 222. — Et ganske eget Barrikade-System anvendte Jomfru Magdalene Povisk, der i det 16de Aarhundrede bosatte sig i Vejle. For at Folk ikke skulde se ind ad Vinduerne til hende „eller og føre anden Urenlighed saa nær til hendes Hus“, inddrog hun uden videre et Stykke af Torvet udenfor og omsatte det med Plankeværk. Regeringsraaderne gav hende Lov til dette Selvforsvar mod en skriftlig Tilstaaelse om, at Grunden ikke tilhørte hende. Jydsk Tegnelser 6 Juni 1594. R. A. — ⁹ Danske Magazin 3die Række VI 248. Bortkørslen kostede 24 β. Prisen for at køre et Læs Mursten, en af de dyreste Byrder, var 1 β Læset. Kbhvns. Diplom. II 216.

S. 107. ¹ Fyenske Tegnelser 6 Januar 1591. R. A. — ² Nye Danske Magazin I, 178. — Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Bys Historie II 2, 166. — Saml. til jydsk Hist. og Topogr. II 161. — ³ De Reisen des Samuel Kiechel. S. 66. — ⁴ Kbhvns. Diplom. I 434—35. — ⁵ Kbhvns. Diplom. I 462—63.

S. 108. ¹ Kbhvns. Diplom. I 548—49. — ² Kbhvns. Diplom. I 549—50 og II 429—30. — ³ Nye Danske Magazin I 178. — ⁴ Saml. til jydsk Hist. og Topogr. II 161. — ⁵ Helsingørs Thingbog 30 Oktober 1581 og 29 November 1585. R. A. — Lignende Skarnkister omtales i København, men synes dog ikke her at have tjent til Svinestier tillige. Kbhvns. Diplom. IV 760. — ⁶ Helsingørs Thingbog 5 Februar 1571. R. A.

S. 109. ¹ Denne Scene omtales i Helsingørs Thingbøger i Begyndelsen af Kron-

borgs Opførelse; jeg har ikke noteret mig Aar og Datum. — ² Helsingørs Thingbog den 4 Juni 1576. — R. A. — ³ Helsingørs Thingbog 4 Februar 1577. R. A. — ⁴ Smstds. — ⁵ Helsingørs Thingbog 1 Juni 1579 og 18 April 1580. R. A. — ⁶ Smstds. ⁷ Helsingørs Thingbog 30 Oktober 1581. R. A. — ⁸ Danske Samlinger 2den Række VI 345. — ⁹ Helsingørs Thingbog 29 November 1585. R. A.

S. 110. ¹ Helsingørs Thingbog 19 Marts 1604. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 28 December 1580. R. A. — ³ Helsingørs Thingbog 19 Juni 1581. R. A.

S. 111. ¹ Helsingørs Thingbog 8 Februar 1580. R. A. — ² Om løse Hunde i København se f. Eks. Kbhvns. Diplomat. IV 606. — ³ Helsingørs Thingbog 8 Februar 1580. R. A. — ⁴ Helsingørs Thingbog 17 Februar 1578. R. A. — Danske Magazin 3die Række II 202. — Helsingørs Thingbog 10 Februar 1584. R. A. — ⁵ Danske Magazin 3die Række II 202. — ⁶ Helsingørs Thingbog 10 Februar 1584. R. A. — ⁷ Først i Aaret 1583 blev de for Københavns Vedkommende lagte udenfor Voldene. Kbhvns. Diplomat. I 542. Befaling herom udstedtes allerede 1577. S. 467.

S. 112. ¹ Mejborg: Borgerlige Huse S. 45. — ² Luthers Werke (J. K. Irmischer) 60, 314, 61, 113. — ³ O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen. S. 211—12. — ⁴ Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 66—67. — ⁵ Se f. Eks. dette Rum paa Ornæs, ligesom ogsaa den endnu bevarede Bygningsskik.

S. 113. ¹ Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love V 558. — Meddelelser fra det norske Rigsarkiv I 300—301.

S. 114. ¹ Helsingørs Thingbog 14 Juni 1583. R. A. — ² Københavns Diplomatarium III 280—81.

S. 115. ¹ Mejborg: Borgerlige Huse. S. 47. — ² Smstds.

S. 116. ¹ Københavns Diplomatarium I, 434—35. — ^{1a} Rørdam: Kbhvns. Universitets Hist. IV 120—21. — ² Danske Samlinger 2den Række VI 345—46. — ³ Peder Plades Visitatsbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 7—8. — ⁴ En Samtidig paastaar, at ingen anden Kirke var saa overmalet med gamle Vaabenskjolde som Helsingborgs, særlig dens nordre Væg. Braun: theatrum urbium IV. Helsingborg. — ⁵ „Den tyske Kirke (i Helsingør), der hvor Kongens Skytslader forarbejdes“. Helsingørs Thingbog 19 Juni 1581. R. A. — ⁶ Danske Magazin VI 247. — Tegnelser over alle Lande 3 December 1560. R. A.

S. 117. ¹ Nyt Historisk Tidsskrift VI 61. — ² H. Rørdam: Kbhvns. Universitets Hist. I, 682.

S. 118. ¹ Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af gamle danske Domme II 178—79. — ² Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. I 58. — ³ Nyt Hist. Tidsskrift V 157. — ⁴ Absalon Pedersøn: Dagbog over Begivenheder i Bergen. S. 24. (Norske Mag. 1, 208.) — ⁵ Samme Skrift. S. 125. (Norke Mag. 1, 309.) — ⁶ Vedel Simonsen: Odense Byes Historie II 2, 117. — ⁷ Absalon Pedersøn: Dagbog over Begivenheder i Bergen. S. 93. (Norske Mag. 1, 277.) — ⁸ H. Rørdam: Københavns Universitets Historie IV 152. — Varwich anbefaler under Pest paa katolsk Vis at bruge Røgelse i Kirkerne. Von der Pestilenz. Kopenhagen 1577. p. J. — ⁹ Kbhvns. Diplomat. I 347. — Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 2, 174.

S. 119. ¹ Danske Magazin 4de Række II 81. — ² Schlegel: Samlung zur Dänischen Gesch. II 1, 109. — ³ Henr. Ranzau: de conservanda valetudine. Lipsiæ 1573. p. 24. — I Aaret 1621 forbyder Christian den Fjerde strengelig at lade Børnene i Tugthuset i København drikke Vand. Brøndene skulle øjeblikkelig lukkes i Laas, straks efterat de ere brugte, paa det Børnene „ikke skal faae tilfæld deraf at drikke“. Kbhvns. Diplom. II 658—59. — Denne Forsigtighedsregel var højst fornøden, thi Vandet til Børnehuset indlededes fra Stadsgraven. Kbhvns. Diplom. IV 773.

S. 120. ¹ Varwich finder det nødvendigt i sin Bog om Midlerne mod Pest at minde om, at Maden bør koges i rent Vand og ikke i faulen, unreinen Wasser. Joh. Varwich: Von der Pestilenz. Kopenhagen 1577. p. Dij. — ² Som „Vandkunstnere“ optræder allerede 1554 i Sverige Jacob Essell med tvende Ledsagere. (Handl. rörande Skandiaviens Hist. XXVI, 2—3) og 1558 i Danmark Ingenieuren Hans von Diskov (Mansa:

Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedsplejens Hist. i Danmark. S. 187. — ³ Pontoppidan: Origines Hafnienses. p. 345.

S. 121. ¹ Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedsplejens Historie i Danmark. Kbhvn. 1873. S. 186—87. — ² Samme Skrift. S. 240. — ³ Om Helsingørs Vandlednings Historie se: Helsingørs Thingbog 1 Oktober 1576. R. A. — Danske Magazin 3die Række II 197 og 217. — Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 324—25. — Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearkiv IV, Tillæg S. 21—23.

S. 122. ¹ Sjællandske Tegnelser 4 Juni 1578 og 1 April 1580. R. A. — Københavns Diplomatarium I 478. — 1 Juli 1579 „en stor Nøgle, hvormed man omskruer Kobberhanen paa Compten, naar Vandet ikke skal løbe“. Anton Petersens Saml. N. K. S. 4to. no. 868 kb. — ² Sjæll. Tegnelser 14 Juli 1585. R. A. — ³ Københavns Diplomatarium II 475. — ⁴ Braun: theatrum urbium. IV. Malmogia. — Samlinger til Fyens Historie og Topographie II 144. — Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Hist. III 15, 29 og 32. — Skaanske Tegnelser 11 April 1594. R. A.

S. 125. ¹ Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms Historia. II. Helsingfors 1849. S. 85. — I. Mankell: Stockholm i fornda dagar. S. 21—22.

S. 127. ¹ Norske Magazin II 645. — Rudbeck: Sveriges Städer. Stockholm 1855. I, 16.

S. 128. ¹ Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. i Danmark. S. 153—61. — Stephanus: Christian den Tredies Historie. S. 362. — Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. I 165—66; III 69—71. — P. Tidemands Fortale til Overs. af Luthers Postille 1564. — Danske Magazin V 346. — ² Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. S. 190—204. — Absalon Pedersøns Dagbog udg. af Nicolaysen. S. 88. (Norske Saml. I 272.) — Resen: Frederick den Andens Krønike. S. 156. — ³ E. Pontoppidan. Den danske Atlas III 271. — ⁴ Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 85--86, 112. — ⁵ Resen: Frederick den Andens Krønike. S. 212. — ⁶ Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 3, 3. Jeg anser det som en Uagtsomhedsfejl af Forf., naar det samme gentages paa næste Side om Aaret 1569. — ⁷ Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. i Danmark. S. 205—6. — ⁸ Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 95. — ⁹ Mansa: Bidr. til Folkesygds. Hist. i Danmark. S. 210—14. — Om Varwichs Bestemmelse af Sygdommens Kendetegn se dog Mansas Bemærkninger. S. 212. — Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 98—100.

S. 129. ¹ Nye Kirkehistoriske Samlinger V 370. — ² Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. S. 217. — ³ Heimreich: Nord-Fresische Chronik. Schleszwich 1666. S. 423—24. ⁴ Nye Kirkehistoriske Samlinger V 374. — ⁵ Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 111—12. — Silfverstolpe: Historisk Bibliothek II 128 Anm. 2. — ⁶ Mansa: Bidrag til Folkesygds. Hist. S. 220—225. — ⁷ H. Rørdam: Københavns Universitets Historie II 226, IV 318. — ⁸ Sjællandske Tegnelser 31 August 1583. R. A. (Mansa: Folkesygds. Hist. i Danmark. S. 221.) — ⁹ Westphalen: Monumenta inedita III col. 1672 og 1673. — Pontoppidan: Den danske Atlas VII 380. — ¹⁰ Joh. Svaningii chronologia Danica. p. 102. — ¹¹ Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 2, 16. — ¹² Pontoppidan: Marmora Danica II 78. — Sjællandske Tegnelser 14 November 1584. R. A. — ¹³ Sjællandske Tegnelser 27 Juni 1584. R. A.

S. 130. ¹ Mansa: Folkesygds. Hist. i Danmark. S. 225. — ² Norske Rigsregistranter II 661. Først efter Tekstens Trykning er jeg bleven opmærksom paa, at Pesten allerede i Aarene 1583 og 1584 var optraadt med Heflighed i Norge. Norsk historisk Tidsskrift IV 497—98. — ³ Sjællandske Tegnelser 9 April 1585. R. A. — ⁴ Silfverstolpe: Historisk Bibliothek I 224. — ⁵ Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukdoms-Historia II 118—19. — ⁶ Daae: Norske Bygdesagn. Første Samling. S. 60. — ⁷ Slange: Christian den Fjerdes Historie I, 62. — ⁸ Mansa: Folkesygds. Hist. i Danmark. S. 246—48. — ⁹ Sjællandske Tegnelser 2 September 1592. R. A. (Mansa: Folkesygds. Hist. S. 248.) — ¹⁰ Sjællandske Tegnelser 11 August 1592. R. A. (Mansa S. 247.) — ¹¹ Norske Rigs-

registrarer III 398—99. — ¹² Ilmoni: Bidrag til Nordens Sjukds.-Historia II 123—26.
— ¹³ Slinge: Christian den Fjerdes Historie I, 155.

S. 132. ¹ Kjøbenhavns Diplomatarium I, 178.

S. 133. ¹ Christian den Tredies Historie ved Stephanius. S. 385. — ² „Den 8 Marts 1556 betalt Hans Thuesen Borger udi Kjøbenhavn for 155 R Lys, som han havde købt udi Byen og bleve opbrændte udi de Lygter, som vare udhængte for Dørene, da Hertugindens Bryllup stod i Kjøbenhavn = $32\frac{1}{2}$ R “. G. F. Lassens Samlinger. „Adskilligt“. N. K. S. 4to. no. 868 k. — ³ O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. I, 86—97.

S. 134. ¹ At Hornlygter har været det almindelige den Gang. er udenfor al Tvivl. De omtales atter og atter i Datidens Inventarier (Historisk Tidsskrift 5 Række I, 447. — H. Forsell: Sveriges inre Historia II 24. — Iblandt Varer, indførte til en Købmand i Varbjerg 1621 fra Tyskland, omtales: I Dusin Hornlygter. Svenske Handlinger. Varbjerg 1621. R. A.), medens Glaslygter kun meget sjældent forekommer. Den første af disse, jeg mindes at have set omtalt, er en, der fandtes paa Lindholm Aar 1534. (Danske Magazin 4de Række II 12.) Endnu i Aaret 1567 brugte den svenske Kongefamilie Hornlygter: „Den 27 November 1562 til at købe Horn for til at lade bøde Kgl. Majs. Lygte med = 3 R “. (Räntekamrar böcker 1562. Joenn Personns Utgift 1562. S. K. A.) — „Den 8 November 1567 er givet Matthias Overskjærer paa Norrmalm for en Hornlygte til Hs. fyrstl. Naades (∴ Hertug Carl, senere Carl den 9des) Behov = 10 R “. (Hertug Carls Räntekamrar Räkningar 1562—81. S. K. A.) — Først Aar 1591 blev i den store Messinglygte paa Christian den Fjerdes Livskib Gideon Hornet ombyttet med Glasruder. Rentemester Regnskab 1591. R. A. — ² Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 257. — ³ Danske Magazin 3die Række I 115. — ⁴ Om Vagtvæsenet se Nyt historisk Tidsskrift I 227—36. — I Bergen holdtes i det 16de Aarhundrede en lønnet Vagtstyrke paa 24 Mand. I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede overtoges Vagtholdet af selve Borgerskabet. Yngvar Nielsen: Bergen. S. 308—9. — ⁵ Kjøbenhavns Diplomatarium II 331—32. — ⁶ Kjøbenhavns Diplomatarium I 178. — Nyt historisk Tidsskrift I 231—32.

S. 135. ¹ Nyt historisk Tidsskrift I 230. — ² Helsingørs Thingbog 15 Juni 1579. R. A. — ³ Nyt historisk Tidsskrift I 232. — ⁴ Saml. til jydsk Historie og Topografi. I 280. — ⁵ Helsingørs Thingbog 5 November 1582. R. A. (Nyt historisk Tidsskrift I 230.)

S. 136. ¹ Nyt historisk Tidsskrift I 229. — ² Danske Samlinger 2den Række VI 327 og 339. — Absalon Pedersøns Dagbog udg. af Nicolaysen. S. 203. (Norske Mag. I 387). — ³ Nyt historisk Tidsskrift I 230. — ⁴ Saml. til jydsk Historie og Topografi I 280. — ⁵ Danske Samlinger 2den Række VI 341. — ⁶ Saml. til jydsk Historie og Topografi I 281.

S. 137. ¹ Jydske Tegnelser 7 Februar 1593. R. A. — Saml. til jydsk Historie og Topografi I 252. — ² Kjøbenhavns Diplomatarium I 178. — Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 335. — ³ Kjøbenhavns Diplomatarium I 178.

S. 138. ¹ Helsingørs Thingbog 27 Januar 1584. R. A. — Nyt historisk Tidsskrift I 232—34. — ² Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 284—85.

S. 139. ¹ Ar. Huitfeldt: Danmarckis Rigis Krønike 4to. P. VI. pag. 106. (Aar 1492.) — Danske Magazin 3die Række II 191. — ² Kjøbenhavns Diplomatarium I 459 og II 410.

S. 140. ¹ Se f. Eks. Henrik Ranzaus Hus i Kiel. Braun: theatrum urbium IV.

S. 144. ¹ Architekten, Meddelelser fra Akademisk Arkitektforening. 8de Aargang 1906 no. 26. Chr. Ax. Jensen: Ejler Rønnovs Gaard i Odense.

S. 152. ¹ Spor af denne Slags Bindingsværk forekommer endnu i ældre Bøndergaarde i Danmark, og Bygningsmaaden, der særligt passer for Ler i Tavlene, kaldes „den gamle“. — L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for omtr. hundrede Aar siden. S. 23.

S. 153. ¹ O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I 98. — Om andre

Teglværker se Hist. Tidsskrift 5te Række I 471. — ² Kjøbenhavns Diplomatarium I 257. — ³ Kjøbenhavns Diplomatarium I 304. — ⁴ Kjøbenhavns Diplomatarium II 282.

S. 154. ¹ Danske Magazin 3die Række VI 7. — ² Danske Magazin 3die Række VI 5—18.

S. 155. ¹ I Tønde dobbelt Øl, Tømmerfolkene „Rejsetønde“: Danske Magazin 3die Række VI 12. — „Rejsetønde, som Tømmermænd pleje at faae, naar de faae sammenhugget noget Hus og rejst det“: Samme Bog S. 252. — ² S. Grundtvig: Gamle danske Minder II 106. — Carl Linnæus: Skånska Resa. S. 300—302. — ³ O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I 305. — ⁴ Kjøbenhavns Diplomatarium II 352. — ⁵ Saml. til jydsk Hist. og Topogr. VI 200.

S. 156. ¹ W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating I, 139. — ² Schou: Register over de Kongl. Forordninger I 106—7.

S. 158. ¹ Tegnelser over alle Lande 23 Septbr. 1563. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 7 September og 24 November 1582. R. A. — ³ Sjællandske Tegnelser I August og 31 Oktober 1595. R. A. — ⁴ Tegninger af ældre nordisk Architectur 3die Række. — ⁵ Se f. Eks. de forskellige Udtalelser om Anders Sørensen Vedels Gaard „Liliebjerget“ i Ribe. C. F. Wegener: Hist. Efterretn. om A. S. Vedel. fol. S. 124. Anm. 21, S. 266—67 og 270. Anm. 24. — Saml. til Fyens Hist. og Topogr. II 149. Anm. 2.

S. 159. ¹ Øresunds Toldregnskaber for Aaret 1575. R. A. — ² L. Holst: Kjøbenhavn og Kongeriget Kjøbstæder for omtrent 100 Aar siden. S. 23.

S. 160. ¹ Edwardsen Friis: Skjelskjør. S. 357. — ² Kall-Rasmussen: Hist. topogr. Efterretn. om Musse Herred. S. 17.

S. 162. ¹ Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1881. S. 132. -- Norske Magazin II 47 (Suhm: Saml. til den Danske Historie II 1, 30). — Norske Samlinger 116—17 og 19—20. — Braun: theatrum urbium IV. Bergen. Se ogsaa L. Daæ: Det gl. Christiania (Christiania 1871). S. 16. — De faa Undtagelser, der bekræfter Reglen, findes anførte af: N. Nicolaysen i Norsk hist. Tidsskr. III 1, 386—89. ² Jeg skylder Hr. Dr. phil. Ingvald Undset Tak for Vejvisning i Sommeren 1879 blandt disse Fortidslevninger.

S. 163. ¹ N. Nicolaysen i Norsk historisk Tidsskrift III 1, 392. — ² Norske Magazin II 72 og 85.

S. 164. ¹ Silfverstolpe: Hist. Bibliothek II 48 Anm. 1 og S. 107 og 152.

S. 165. ¹ Samme Skrift II 182. — ² Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 13. — ³ Silfverstolpe: Historisk Bibliothek II 150. — ⁴ Rudbeck: Sveriges Städer I (Stockholm 1855). S. 16. — I. Mankell: Stockholm i fornda dagar (Stockholm 1874). S. 21. — ⁵ I Slutningen af Gustav I.s og Erik XIV.s Tid omtales Stenhuse i Stockholm endnu som noget usædvanligt: Handlingar ur v. Brinkmanska Archivet på Trolle-Ljungby, utg. af Gust. Andersson. I (Ørebro 1859). S. 4—5.

S. 166. ¹ Historiskt Bibliothek, utg. af C. Silfverstolpe I 236. — ² I. Mankell: Stockholm i fornda dagar. S. 26. — Historiskt Bibliothek utg. af C. Silfverstolpe I 228, II 214, 216 Anm. — ³ Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 81. — ⁴ W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings I (London 1845) 138. — Holinshed: Description of Britaine (edit. 1587) p. 187. — Paul-Hentzner: Itinerarium (Noribergæ 1612) p. 156.

S. 167. ¹ Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter (Kristiania 1881). S. 136. — Braun: theatrum urbium IV. Bergen. — Norske Magazin II 47. (Suhm: Saml. til den Danske Historie II 1, 26 og 30.) — Olaus Magnus: De gentium septentrionalium variis conditionibus lib. XII. cap. II. — Pet. Dan. Huetius: Commentarius de rebus ad eum pertinentibus. Amstelodami 1718. p. 99—101. — ² Smstds.

S. 168. ¹ P. A. Munch: Det norske Folks Historie III 606—9.

S. 169. ¹ N. Nicolaysen i Norsk hist. Tidsskr. III 1, 401—2. — Efter Norske Magazin I 226—27 og II 70—71 er det maaske ikke ganske klart, hvorledes der 1566—67 blev lagt Tørv. Der er ogsaa Tale om, at Jørgen lægger Tagsten paa. Jeg følger her

N. Nicolaysen, der antager, at „det gamle Taarn“ blev tækket med Tørv, „det nye“ med Tagsten. — Ogsaa andetsteds er Johan d. III.s Opfordringer til at indføre Tegltage meget spagfærdige. Se f. Eks. Silfverstolpe: Historisk Bibliothek II 132—33. — ³ I. Mankell: Stockholm i forndne dagar. S. 26. — ⁴ Huetius' ovenn. Skrift p. 101: Potentiorum ædes, inprimis regium palatium, æreis laminis sunt contacta. — Olaus Magnus: De gent. septentrion. lib. XII cap. II. — ⁵ Saml. til jydsk Historie og Topografi II 132 og 138.

S. 170. ¹ Topografisk Saml. Viborg no. 4. R. A. — ² Topografisk Saml. Viborg. no. 29. Brev af 19 Mai 1569. R. A. — ³ Den 25 August 1579. Topografisk Samling Viborg no. 39. R. A. — ⁴ Den 4 Mai 1579. Topografisk Saml. Viborg. R. A. — ⁵ T. A. Beckers Saml. (Byer.) N. K. S. 4to. no. 868. I. — ⁶ Hüberts: Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus. I 139.

S. 171. ¹ Tegnelser over alle Lande 21 Novbr. 1561. R. A. — ² Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Bys Historie II 2, 126. — ³ Topogr. Saml. Odense. no. 12. R. A. ⁴ Helsingørs Thingbog 21 Marts 1580. R. A. — ⁵ Helsingørs Thingbog 19 Juni 1581. R. A. — ⁶ P. Resens Efterretninger om Kjøbenhavns Raadhuse. Meddelt af O. Nielsen. S. 9. — ⁷ J. Kinch: Ribe Bys Historie II 175 og 597.

S. 172. ¹ Vene: Danske Samlinger 2den Række IV 18. — Resen: Topografisk Saml. Resen no. 2. R. A. — J. Kinch: Ribe Bys Historie II 175. — ² Strengnäs: Brunius: Kunstanteckningar under en resa år 1849. S. 334. — Westerås: Rudbeck: Sveriges Städer I 168. — Linköping: Samme Skrift II 10. — ³ A. Kall-Rasmussen: Hist. top. Efterr. om Musse Herred (Kjøbenhavn 1866). S. 18. — ⁴ P. N. Frost: Beskrivelse over Købstaden Ringkjøbing (Borris ved Ringkjøbing 1817). S. 48. — ⁵ L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for omtr. 100 Aar siden. S. 22. — ⁶ Kall-Rasmussen: Musse Herred. S. 18.

S. 173. ¹ Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus I 133—34. — ² Rudbeck: Sveriges Städer I 120. — ³ Danske Magazin 4de Række I 137. — ⁴ Samme Bog S. 192. — ⁵ Samme Bog S. 249. — ⁶ Rudbeck: Sveriges Städer II 6. — ⁷ Danske Magazin 4de Række IV 166. — ⁸ Kall-Rasmussen: Musse Herred. S. 355. — ⁹ I Mankell: Stockholm i forndne dagar. S. 21 og 23. — ¹⁰ Rudbeck: Sveriges Städer I 148. — ¹¹ Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus I 159. — ¹² Nye kirkehistoriske Samlinger V 351. — ¹³ Norske Rigsregistrarer I 335—41. — ¹⁴ Suhm: Saml. til Dansk Hist. II 3, 3. — Topogr. Saml. Viborg. no. 28a, 103, 172 og 173. R. A. — ¹⁵ Rudbeck: Sveriges Städer I 187. — ¹⁶ Samme Skrift S. 199. — ¹⁷ Samme Skrift S. 166. — ¹⁸ Vedel Simonsen: Bidrag til Rugaards Historie II 8. — ¹⁹ Rudbeck: Sveriges Städer I 166. — ²⁰ Samme Skrift S. 136. — ²¹ Samme Bog S. 120. — Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 253. — ²² Vedel Simonsen: Bidrag til Rugaards Historie II 30—33. Jeg antager, at Byen har haft to store Ildebrande: 1570 og 1575. For den første taler den af V. S. Side 8 anførte Indskrift, for den sidste de S. 31 og 33 anførte Vidnesbyrd. — ²³ Terpager: Ripæ Cimbricæ descriptio p. 736—33. — ²⁴ Norske Rigsregistrarer II 460. — Norske Magazin II 47. — ²⁵ Norske Rigsregistrarer II 523. — Norske Magazin II 47. — ²⁶ Danske Magazin VI 279. — ²⁷ Norske Rigsregistrarer III 111—12. — ²⁸ Jydske Registre 28 Februar 1591. R. A. — ²⁹ Jydske Registre 11 Juli 1595. R. A. — ³⁰ Smaalandske Tegnelser 2 Juni 1596. R. A. — Kall-Rasmussen: Musse Herred. S. 355. — ³¹ Norske Rigsregistrarer III 557. — Norske Samlinger II 495. — ³² Trap: Kongeriget Danmark 2den Udg. III 127. — ³³ Nyt historisk Tidsskrift I 229. — Det eneste Sted, hvor jeg har set Sprøjter omtalte i det 16de Aarh., er i Friis: Saml. t. dansk Bygningshist. S. 323—24, hvor det meddeles, at Frederik den Anden Aar 1584 har bestilt i Tyskland 100 Messing-Brandsprøjter til Brug paa de kongelige Slotte. Dette har næppe været andet end Haandsprøjter.

S. 174. ¹ Nyt historisk Tidsskrift I 229. — ² Smstds. — ³ Kjøbenhavns Diplomatarium II 281. — ⁴ Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. II 130. — ⁵ Smstds. — ⁶ Kjøbenhavns Diplomatarium II 281.

S. 175. ¹ Saml. til jydsk Hist. og Topogr. II 130. — ² Norske Magazin I 564. —

³ Danske Magazin 3die Række VI 302—3. — Tegnelser over alle Lande 9 August 1563. R. A. — Sjællandske Tegnelser 15 Juli 1584. R. A. — Helsingørs Thingbog 4 August 1584. R. A. — Smlgn. Johan d. III.s Udtryk: Upsala Slott årh igenom en hoop Dieffuuls ledemot och mordbränneres tilschynden wordet afbränt. Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 255.

S. 176. ¹ Kjøbenhavns Diplomatarium II 281—82. — ² Danske Magazin 3. Række VI 314.

S. 177. ¹ Norske Rigsregistranter I 336—41. — ³ Yngvar Nielsen: Bergen S. 316.

³ Samme Skrift S. 317—18. — Norske Magazin II 48. — ⁴ Norske Rigsregistr. II 693.

⁵ Norske Rigsregistr. III. 557. — ⁶ Kraft: Top.-statist. Beskr. over Kgr. Norge V 323.

S. 178. ¹ C. Nyrop i Hist. Tidsskr. 5 Række. I 445—48. — ² Scriptorum rerum Danicarum I 195. — ³ Kjøbenhavns Diplomatarium IV 389.

S. 179. ¹ Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Hist. II 1, 108 og 119. — I Helsingborgs Kärna findes intet Spor af Vindueskarne, derimod gemmes en gammel Luge, der synes at skrive sig fra Bygningens ældste Tid. Brunius: Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna. S. 37. — ² Friis: Saml. t. dansk Bygningshistorie. S. 191. — ³ Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. IV 335. — ⁴ Kolderup Rosenvinge: Udv. af Gl. Danske Domme IV 294 og 296. — Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. I 278. — Carl Bryske, der om Aftenen den 6te April 1589 befandt sig i en særlig glad Stemning, rimeligvis ovenpaa en Bryllupsfest, slog med sine Ledsagere ikke mindre end 54 Ruder ind hos Hans Mule i Odense, huggede derhos i Vindueskarmene med Spyd og Sværd og slog tilsidst Sten ind i Huset, hvorved Hans Mule, der laa i Sengen, blev saaret. Fynske Tegnelser 21 April 1589. R. A. — ⁵ Danske Samlinger 2den Række VI 360. — I Aaret 1582 blev der ialt ituslaget 400 Ruder paa Malmøhus. Malmøhus Lensregnskab. R. A. — ⁶ Historisk Tidsskrift 5te Række I 448.

S. 180. ¹ W. Bernan: the history and art of warming and ventilating I 141. — ² Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Hist. II 1, 89, 102, 144. Hver Rude betales med 1 $\frac{1}{2}$ Regnes Skillingen = 18—19 Øre, bliver dette = 3 Kroner i Nutids Penge. — ³ Norsk hist. Tidsskr. II 2, 119—20. — ⁴ Øresunds Toldregnsk. f. 1577. R. A. — ⁵ Holinshed: Description of Britaine (1587). p. 187. (Bernan ovenn. Skrift I 143.) — ⁶ Hist. Tidsskr. 5te Række I 490. — Glasset til Ruderne paa Nykøbing Slot lavedes i Danmark. Fynske Tegnelser 24 Oktober 1589. R. A. — ⁷ Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 277—78. — De af Erik d. XIV indkaldte to venetianske Glasmagere Andreas og Rochus synes kuu at have tilvirket Drikkeglas. Se Råntekammar Böckerne for 1561, 1562, 1563 og 1564. S. K. A. — ⁸ Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 217. — „Fransk Glas“ omtales stadigt i Øresundstold-Regnskaberne som det fineste Glas. Det beregnedes i „Kurve“. Af 4 Kurve skulde Aar 1571 betales en halv gammel Daler i Lastpenge. Vinduesglas i Stockholm beregnedes i Toldregnskaberne smstds. 1556—60 i „Kister“ (Forssell: Sveriges inre historia II 21), maaske et Udtryk for, at man dér den Gang endnu kun fik sit Glas fra Tyskland. — ⁹ Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 234.

S. 181. ¹ Saml. til jydsk Hist. og Topogr. I 227. — ² Bergens Raadhus' Protokol d. 15. Juli 1592. N. R. A.

S. 182. ¹ En hel Del Eksempler paa Omtale af slige Ruder findes samlede af C. Nyrop: Hist. Tidsskr. 5te Række I 442 Anm. 7. Her skal endnu tilføjes: Danske Magazin 3die Række VI 249. — Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Domme III 220—22. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 747. — „For en ny Glstavle med Maling i Lysthuset = 12 $\frac{1}{2}$ “. Råntekammar böcker 1565. Hans Joenszons Utgift. S. K. A.

S. 183. ¹ Vedel Simonsen: Bidrag til Rugaards Historie II 88. — Det første Sted, hvor jeg har set den Skik at bruge Glasrunder som Gave omtalt, er i en Luksusforordning af 1478 for Lübeck. Zeitschr. d. Vereins für Lüb. Gesch. II 527—28.

S. 186. ¹ Valdemar Atterdags Haandfæstning 1326. Aarsberetn. f. d. Kongl. Ge-

heimearchiv II 13. — ² Norske Magazin I 272. — ³ Sjællandske Tegnelser 28 Februar 1594. R. A.

S. 187. ¹ Schou: Register over de Kongl. Forordn. I 107.

S. 191. ¹ Chr. Ax. Jensen i „Arkiv og Museum“ I (1899—1902) om Bindingsværk.

S. 194. ¹ Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 112.

S. 195. ¹ Om Gadenavne se f. Eks. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse. S. 506—87. — Fyhn: Efterretn. om Kolding. S. 8—12. — Kbhvns. Diplom. o. fl. — ² L. Holst: Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for omtrent hundrede Aar siden. S. 27—28.

S. 196. ¹ Samme Skrift S. 25.

S. 198. ¹ Vedel Simonsen: Bidr. til Rugaards Hist. II 8. — ² Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Historie III 106.

S. 199. ¹ Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. I 184. — ² Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. I 182—86. — Fyhn: Efterr. om Kolding. S. 8. — Tegninger af ældre nordisk Architectur. 3die Række — o. fl.

S. 200. ¹ V. Simonsen: Bidrag til Odensø Historie III 110.

S. 201. ¹ Schlegel: Sammlung zur Dänischen Geschichte II 1, 92. — ² Ifølge Hübertz' Aktstykker til Aarhus' Historie I 125 synes Dørhamre i det mindste endnu i Aaret 1533 at have været en Sjøldenhed.

S. 202. ¹ Halvdøre m. m.: Terpæger: Ripæ Cimbricæ descriptio. p. 550. — Helsingørs Thingbog 22 Juli 1577, 14 April 1589, o. fl. St. R. A. — Rørdam: Københavns Universitets Historie IV 414. Fra Gaden raabes: „Dorthe! laaner mig Nøglen til eders Gadedør!“ — ² Terpæger: Ripæ Cimbricæ descriptio. p. 550. — ³ Se f. Eks. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. I 259.

S. 203. ¹ Terpæger: Ripæ Cimbricæ descriptio. p. 550.

S. 206. ¹ Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie II 1, 116, smlg. f. S. 106. — ² Kbhvns. Diplom. II 495—96. — Diplom. Flensborg. II 845—46. — Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. II 131. — Befaling om Eftersyn forekommer meget hyppigt i Helsingørs Thingbøger. R. A. — Historisk Tidsskrift I 454. — Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Hårad i Skåne. S. 54—58.

S. 207. ¹ Som Eksempel blandt mange kan anføres: Joh. Taube fik Aar 1577 Tilladelse til paa Søborg eller Gurre at bryde saa mange Sten, som han til Skorstene i sit Hus (i Helsingør) maatte behøve. Sjællandske Tegnelser I November 1577. R. A. — ² Mejborg: Borgerlige Huse. S. 33.

S. 209. ¹ J. Kinch: Ribe Bys Historie II 597.

S. 210. ¹ Fortegnelser over Køkkentøj forekommer i en Mængde af Datidens Inventarier. Sjøldnest har jeg truffet „Trefødder“ omtalte. Dog laante f. Eks. Frederik den Anden Aar 1560 tolv saadanne af Borgerne i Svendborg, Kerteminde og Assens. (Tegnelser over alle Lande d. 3 Juli 1560. R. A.) — ² Joh. Mathesii Erklæring und Auslegung Syrach's. Leipzig 1586. P. II fol. 4: Mange oprette en lille Handel med Æbler, Pærer, Pebernødder og „Schwefel-Höltzlein“. — ³ Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1881. S. 137—38. — ⁴ Danske Magazin 3die Række VI 51. — ⁵ Tegnelser over alle Lande 18 Januar og 18 Oktober 1563. R. A. — ⁶ Tegnelser over alle Lande I Februar 1566. R. A. — Om Kulsvidning i Jylland se f. Eks.: Tegnelser over alle Lande 28 Marts 1560. R. A.

S. 211. ¹ Sjællandske Tegnelser den I Juli 1596. R. A. — ² Danske Magazin 4de Række I 134. — ³ W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings. I (London 1845) 137. — ⁴ Pustere omtales stundom. Se f. Eks. Danske Samlinger 2den Række VI 183. — Danske Magazin II 81. De findes oftere afmalede i kirkelige Kalkmalerier. — ⁵ Nye danske Magazin I 308. — ⁶ Se f. Eks.: (Helsingør) Sjæll. Tegnelser 29 Juni 1594. — (Vordingborg) Sjæll. Tegnelser 9 November 1594. R. A. — ⁷ I Helsingborgs Lensregnskab 1574—75. R. A. angives Prisen for Egetræ til Indholt i Lensmandens Skib til I ¼ (hvoraf 3 paa Daleren) Læset; Priserne paa Brændsel er lidt billigere. — ⁸ Dette Skrift I 40—50.

- S. 212. ¹ Rørdam: Kbhvns. Universit. Hist. II 660—61. — Danske Magazin 4de Række I 31—32. — Jydske Registre, to Breve af 13 Januar 1591. R. A. — ² Danske Kongers Historie 73 ddd. 8 September 1588. R. A. — ³ Danske Kongers Historie 73 dddd. 4 Juni 1590. R. A. — ⁴ Om Brug af Tørv til Brændsel se f. Eks.: Historisk Tidsskrift I 307. — Tegnelser over alle Lande 2 Marts 1560. R. A. — Registre over alle Lande 6 August 1561. R. A. — Lensmanden skal sælge Tørv til Helsingørs Borgere. Sjæll. Tegnelser 29 Juni 1594. R. A. — Ingen god Tørv eller Lyng til Lydumgaard. Cancelliets Aflevering. Besigtelser. no. 189. A. 44. R. A. — N. K. S. 4to. no. 649. p. 92. — ⁵ Det eneste Sted, hvor jeg har truffet Stenkul omtalt paa en saadan Maade, at der muligt kunde være sigtet til Husholdningsbrug, er Sjæll. Tegnelser 27 Marts 1595. R. A., hvor det befales Lensmanden paa Frederiksborg fremtidigt at bruge Trækul fra Skovene istedetfor Stenkul, der kun med Møje lod sig bringe fra Helsingør. — ⁶ W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings. I (London 1845) 137. — ⁷ At „laane Ild“ omtales oftere i de helsingørske Thingbøger. R. A. Ellers se f. Eks.: Danske Magazin II 3die Række I 63. — ⁸ Nye danske Magazin II 270.
- S. 213. ¹ E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 32—33.
- S. 214. ¹ Se f. Eks. Danske Magazin II 50 og 4de Række II 10.
- S. 215. ¹ Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 179—84.
- S. 217. ¹ „Grave noget ned i Jorden ved Sengehovedet“. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. III 198. — Danske Magazin 3die Række VI 7. — Københavns Diplomatarium II 282. — Lignende Forholdsregler i England af lignende Grunde. Holinshed: Description of Britaine (edit. 1587) p. 187.
- S. 218. ¹ E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 37.
- S. 219. ¹ J. Kinch: Ribe Bys Historie II 647—49.
- S. 220. ¹ At Navnet „Skorsten“ som Benævnelse for „Spisel“ eller det senere „Kamin“ var trængt ind i Sverige kan ses af Steder som: Silfverstolpe: Historisk Bibliothek I 190—91, 202—3, 205—6. II 212 Anm. 1 Slutn., 216 Anm. og 227. — (Navnet Pesel i Sønderjylland om Stadsestuen er med Flid vildledende; denne er jo netop ikke forsynet med Ildsted.)
- S. 221. ¹ Danske Samlinger II 141, 144, 149 og 2den Række VI 183. — Danske Magazin II 81 og 4de Række II 9. — Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Mus) 7 August 1560. R. A. — F. R. Friis: Saml. til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 351—57.
- S. 222. ¹ Schlegel: Sammlung z. Dänischen Geschichte II 3, 82. — ² Danske Samlinger 2den Række VI 183. — ³ Historisk Tidsskrift III 309. — ⁴ H. Ranzau: de conservanda valetudine. Lipsiæ 1573. p. 93—94. — ⁵ Samme Skrift S. 23—24. — Varwich: Von der Pestilenz. Kopenhagen 1577. p. Hiiij. — ⁶ Almennyttige Samlinger XV 405. — Hanck: Kong Frederik den Anden og Oluf Bagger. Odense 1837. S. 5. — V. Simonsen: Bidrag til Odense Hist. III 104. — ⁷ Ifølge velvillig Meddelelse af Hr. Kammerherre Worsaae.
- S. 225. ¹ Vedel Simonsen: Bidrag t. Odense Hist. II I, 108. „I ƒ gaff ieg two Karlle. fore thee upsatte myn Frues Kakkelloven igen; 11 β fore Ler, (som) kom till Kakkellovnen“. Smlgn. samme Skrift S. 104 og 106. — ² Huitfeld-Kaas: Norske Regnsk. og Jordebøger I 142, 146—47, 291—94. — N. Nicolaysen i Norsk historisk Tidsskrift II 3, 119. III I, 388 og 397.
- S. 226. ¹ J. Kinch: Ribe Bys Historie II 598. — ² E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 36.
- S. 228. ¹ Norske Samlinger I 20.
- S. 229. ¹ Paa begge disse Maader brugtes „Pottekakkellovnen“ endnu i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede i Jylland. Efter Hr. C. A. Thyregods Beskrivelse og Tegning velvilligt meddelt mig af Hr. Cand. C. Nyrop. Smlgn. Hist. Tidsskr. 5te Række I 475. — ² Til en Kakkellovn paa Malmøhus 1579 gik 69 Kakkelpotter (50 smaa, 19 store) Malmøhus Lensregnskab. R. A. — Til en anden samme Steds 1582: 74 Kak-

kelpotter. Malmøhus Lensregnskab. R. A. — Til en Kakkellovn i Roskilde 1567: 91 Kakkelpotter. Hist. Tidsskr. 5te Række I 474. — Til en dito paa Helsingborg 1574: 93 Kakkelpotter. Helsingb. Lensregnskab. R. A. — Til en dito paa Københavns Slot 1600: 73 Kakler. Anton Petersens Collectanea. N. K. S. — ³ I Datidens Penge, efter 1572: 2 Alb. — 1 β , — 4 Alb. — 2 β , — 3 β for Stykket — ⁴ Ifølge Hr. C. A. Thyregods ovenomtalte Meddelelser.

S. 230. ¹ Forskellige Lensregnskaber. R. A. — ² Råntekammar böcker 1562. Joen Personns Utgift 1562. S. K. A. — ³ Malmøhus Lensregnskab 1579. R. A. — ⁴ Malmøhus Lensregnskab 1582: $\frac{1}{2}$ R Isenfarve til at stryge paa Kakkellovnen = $1\frac{1}{2}$ K . R. A. — Friis: Saml. t. Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 35.

S. 232. ¹ H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 50—51. — ² E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 33 fg. — H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 50. — Om Manglerne ved Kakkellovne se Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 135—36, og C. A. Thyregods ovenomtalte Meddelelser. Som Bevis for, i hvilken Grad „Kakkel“ovnene er forsvundne, kan tjene, at det først i Foraaret 1880 lykkedes at finde i Jylland endnu et Eksemplar i Behold. Nu (1903) haves bl. a. en i „Dansk Folkemuseum“. — ³ Malmøhus Lensregnskaber 1541—1582. R. A. — ⁴ Jeg gaar ud fra som noget i Sagens Natur givet, at man først fandt paa Pansringen (Jærnkakkelovne) — om denne i sin Oprindelse se E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III. S. 36 no. 97 — og bagefter paa at anbringe Dør til Stuen og Rør til Skorstenen („Vindjærnovne“). Sjællandske Tegnelser 15 Februar og 2 April 1586. R. A. — „For en Røgpibe til Jærnkakkelovnen: $\frac{1}{2}$ K “. Malmøhus Lensregnskab 1582. R. A. — Ved Aarhundredets Slutning var de oprindeligt forskellige Arter vistnok smeltede sammen i én: „Jærnkakkelovnene“ paa Kronborg havde baade Dør og Spjeld. Friis: Saml. til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 339—40. S. 357 gøres her udtrykkeligt opmærksom paa, at en enkelt Jærnkakkelovn mangler Dør, hvad enten dette nu skal betegne en gammeldags Konstruktion eller en blot tilfældig Mangel. — ⁵ Tegnelser over alle Lande 16 Februar 1559. R. A. — Aarsberetn. fra Geheimearch. I 93—94. — Friis: Saml. t. Dansk Bygnings- og Kunsthist. S. 210.

S. 234. ¹ Aarsberetn. f. d. kgl. Geheimearch. I 93—94. — ² Norske Samlinger I 17. — ³ Norske Magasin I 226 Anm. II 70. — ⁴ Friis: Saml. til Dansk Bygnings- og Kunsthist. S. 210. — ⁵ 100 Daler. Aktstykker til Bornholms Hist. S. 466. — ⁶ Malmøhus Lensregnskab 1582. R. A. — ⁷ Friis: Saml. t. Dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 351—57. — Øresunds Toldregnskab 1588. R. A. — ⁸ „Den 14 December 1562 betalt Hans Krukkemager paa Norrmalm for en Kakkellovn, han havde gjort udi Kgl. Majs. Badstue 35 K “. Råntekammar böcker 1562. Joenn Personns Vtgift. S. K. A. — Silfverstolpe: Historisk Bibliothek I 218. II 216 Anm.

S. 236. ¹ Moth: Kakkellovn kaldes og i gemen Tale en Jærnovn. G. K. S. — Grunden, hvorfor Navnet „Jærnovn“ ikke trængte igennem, var maaske den, at man oprindelig dermed havde forbundet Begrebet om noget simpelt og uprydet, den blotte Jærnkasse indeni Jærnkakkelovnen. I en lang Tid var det ogsaa Brug at forene begge Arter ved at opsætte en Kakkellovn paa en Jærnovn. Om en saadan Aar 1603 se Repholtz: Beskrivelse over Baroniet Stampenborg. Kbhvn. 1820. S. 163. — ² „Potovne“ 1679 i Universitets-Professorernes Residenser. Engelstoft: Universitets- og Skole-Annaler 1811. II 38. — „Grydekakkelovne“ C. A. Thyregods ovenn. Medd. — ³ E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 36—39. — ⁴ Henrik Ranzau fraaader sine Børn Brugen af slige Fodvarmere (hypocaustæ). Henrik Ranzau: de conservanda valetudine. Lipsiæ 1573. S. 25. — Paa Salsta i Upland fandtes Aar 1563 ikke mindre end syv Kobber-Kulgryder. Kling-spor och Schlegel: Uplands Herregårdar. Häftet 5. Salsta. Bilag.

S. 237. ¹ W. Bernan: the history and art of warming and ventilating I 135. — Om kostbare franske Slotskaminer se: Paul Hentzner: Itinerarium. (Norinbergæ 1612.) p. 104.

S. 238. ¹ Øresunds Toldregnskab 1585. R. A. — Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthist. S. 358. — Ogsaa i den lille Sal paa Kronborg var en Alabast-Kamin,

hvorpaa var anbragt forgyldte Billeder. Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Litteratur und Geschichte. (Frkft. 1812) II 178. — ² Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthist. S. 9. — ³ Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 190—91, 202—3, 205—6. — ⁴ Samme Skrift II 216 Anm. — ⁵ Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. (Viborg 1787.) S. 118.

S. 239. ¹ Uddrag af Bilag no. 62—87 til Amtsregnskaberne (Frederiksborg) i A. Petersens Collectanea. no. 868 kb. N. K. S. — ² C. G. Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. (Lund 1851.) S. 741—42). — ³ Forfatterens egne lagttagelser. — Efter Tegningerne i Dahlbergs: Svecia antiqua et hodierna at dømme har Kaminerne været anbragte i Ydervæg paa Ørbyhus, Mørby og Svartsjø Slot i Upland, paa Bråborg og Kungs-Norrby i Östergötland o. fl. St. — Endnu i Aar 1644 byggedes Marsvinsholm i Skaane saaledes. (Linnæus: Skånske resa S. 253.) I Danmark synes man mest at have anbragt dem blot i Gavlvæg. — ⁴ W. Bernan: the history and art of warming and ventilating I 132—34.

S. 240. ¹ Pet. Dan. Huetii commentarius de rebus ad eum pertinentibus. (Amstelodami 1718.) pag. 101—3. — ² Samme Sted. — ³ Jacob Falke: Die Kunst im Hause. Wien 1871. S. 124—27.

S. 241. ¹ Weiss: Kostümkunde II (Stuttgart 1872) 895. — ² Bergens Raadhus-protokol 16 Mai 1593. N. R. A. — Panelede Senge: Friis: Saml. t. Dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 351—57. — Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 112. — Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler. Axel Rosenkrands's Efterladenskaber 7 Februar 1564. R. A. — Danske Samlinger VI 371 og 2den Række VI 186. — Danske Magazin 3die Række II 219—20.

S. 242. ¹ C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling. Kbhvn. 1879. S. 62. — ² P. Winstrup: Ligprædiken over H. Ulfstand. Kbhvn. 1595. Blad Cij.

S. 243. ¹ Da Fremstillingen her og oftere maa støtte sig til en Mængde forskellige Inventarer, som Pladsen ikke tillader enkeltvis at opregne, skal jeg kun anføre nogle af de vigtigste: Peder Oxes (Danske Samlinger 2den Række VI 168). Albrit Oxes (Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. Oxe. 6 Marts 1577. R. A.). Axel Rosenkrands's (Sammesteds. Rosenkrands 7 Februar 1564). — Enkedronning Dorotheas (Glücksborgske Arkiv Pakke I. b. R. A.) — Knud Ruds (V. Simonsen: De danske Ruder I 100—102). — Pontus de la Gardies af 1586. S. R. A. — Ture Bjelkes paa Salsta 1563. — Inventarium paa Ekholm 1585 — et dito paa Sjø. (Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar II. V og IX) o. s. v. — ² Hans Herold i København. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 397. — ³ Tegnelser over alle Lande 14 August 1559. R. A.

S. 244. ¹ Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Rosenkrands) Inventarium af Mandag næst efter Kyndelmisse 1564. R. A. — ² Vgift på Konung Mattz Sidentyg 1559. Blandt: Räkenskaper rörande Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A. — ³ Glücksborgske Arkiv Pakke I b. R. A.

S. 245. ¹ Partzeler, som Phalzgreffuinen haffuer bekommit til sitt Bröllup 62 S. R. A. — Regnskab over Frøknernes Udstyr 1590. R. A. — ² Efter at Spærlagener er omtalte, anføres iblandt Pontus de la Gardies Efterladenskaber bl. a.: „Eett öfrilåth till een Seng, af Gult Attlask besatt medh Fiolbrunt Sammeth och huitt Attlask, så och een himmell där till af samme slag. Ock neden om kring Sengen af samme slag wäll een alen bredt“. Acta historica. S. R. A.

S. 246. ¹ Holinshed: Description of England. (edit. 1587.) p. 188. col. 2. — ² (Vild Timian) omtales i Henrik Smiths Urtegaard blandt de ypperste lægende Planter. — ³ C. Hansteen: Reise-Erindringer. Christiania 1859. S. 21.

S. 247. ¹ Om Læderlagernes Størrelse se f. Eks. Beholdningen paa Nykøping Slot i Sverige Aar 1556: I nyt Læderlagen 6 Alen langt, 4 Alen bredt. — I nyt Læderlagen 5 Alen langt, 3³/₄ Alen bredt. Räkningar för Nyköpings Slott 1556—77. S. K. A. — Læderlagerner til at knappe: Nye Læderlaakan forbrede medt wtskorit Röllesk och medt 4 gulskindz-knappar huart ther. Handlingar rörande Skandinaviens Historia

XXXVII, 14. — ² Samme Skrift XXXVII, 53—54. — ³ Eilert Sundt: Bygdeskikke. Folkevennen 1858. S. 209.

S. 248. ¹ Viollet lé Duc: Diction. raison. d. mobil. „lit.“ — Weiss: Kostümkunde II (Stuttg. 1872) 895—98. — ² Danske Magazin 4de Række II 12. — ³ Vedel Simonsen: Familie-Efterretn. om de danske Ruders Adelslæggt I 101. — ⁴ V. Simonsen: Saml. t. Hagenskov Slots Hist. S. 46. — Danske Samlinger 2den Række VI 180. — „Svendedyner“ omtales vel allerede Aar 1500 (Danske Mag. IV 320), men har dengang næppe været almindelige. — Underdyner til „Arbejdsfolk“: Suhm: Nye Saml. t. Dansk Historie III 308. — Inventarium over Albrigt Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oxe.) R. A. — ⁵ Vadmels- og „Boldavits“ Dyner se de ovenanførte Steder. — ⁶ Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A.

S. 249. ¹ Tegnelser over alle Lande 14 August 1559. R. A. — Danske Samlinger. Klædedragt no. 377. R. A. — ² Sengene, der laantes til Christian den Fjerdes Krøning. Sjællandske Tegnelser den 10 Juli 1596. R. A. — ³ Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun II 144.

S. 250. ¹ Schlegel: Sammlung zur Dänischen Geschichte II 1, 94. — Til Kronborg bestiltes Aar 1556 ikke mindre end 1820 Alen Dynevaar og 38 Skippund Fjer. Sjællandske Tegnelser 15 Februar 1586. — ² Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXXVII, 5—7. — ³ Det første Eksempel, jeg har truffet, paa denne Skik i Danmark, er fra 1524 (Kjøbenhavns Diplomatarium IV 397), men Tegnelser over alle Lande 14 Aug. 1559 og Danske Samlinger Klædedragt no. 377 R. A. viser noksom, at Skikken Aar 1559 endnu ikke var almindelig. — ⁴ Danske Magazin IV 319—20 (urigtigt gengivet for Lagenernes Vedkommende i Ljunggreen: Skånska Herregårdar VI Bollerup).

S. 251. ¹ Danske Magazin II 51 og 4de Række II 11—12. — Suhm: Nye Samlinger til Dansk Historie III 397. — V. Simonsen: Familie-Efterr. om de danske Ruder I 101. — ² F. Eks. hos Peder Oxe. Danske Samlinger 2den Række VI 179. — ³ Om hjemmевævede Lærreder se f. Eks. følgende: Fru Anne Tinhus, Frants Brokkenhuses Hustru, fik den 27de Marts 1564 Kvittering for at have leveret paa Københavns Slot 680 Alen Hørgarns Lærred og 320 Alen Blaagarns Lærred, tilsammen 1000 Alen, som hun til Kongens Behov har ladet spinde og væve. (Dokum. til Klevenfelds Stamtavler. Brokkenhus). — Om Jomfruerne i Maribo Kloster se: A. Kall Rasmussen: Hist. top. Efterretn. om Musseherred. Kbhvn. 1866. S. 165. — ⁴ Hofmann: Foundationer VII 579. — ⁵ Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 16. — Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXXVII, 15—18. — Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar. II Sjö og V Salsta. Bilagene. — ⁶ Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXXVII, 14. 52—56. — ⁷ Räkningar för Nyköpings Slott 1556—77. S. K. A. Af de fire i Aaret 1556 betegnes de to som nye; af de tolv 1566 betegnes de tre som gode, de fire som halvslide. — ⁸ Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXVII, 2.

S. 252. ¹ „Item een Brisiliansk Säng af Bomullgarn“ .... „Lederlakan Tw.“ Inventarium af 13 Januar 1586 öfver Hr. Ponti de la Gardie ägedeler på Räfte Slot. Acta historica. S. R. A. — ² Om Sengetæpper se alle de ovenanførte Inventarier. De nøjagtigst beskrevne er uden Tvivl de flamske, der opregnes i Handlingar rörande Skandinaviens Historia XXXVII, 9—11. — ³ Vespensø Regnskab Juni 1586—Mai 1587. R. A. — ⁴ 1598. England: Tegumenta lectorum sunt tapetia etiam apud rusticos. Paul Hentzner: Itinerarium (Norinbergæ 1612) p. 156.

S. 253. ¹ Handl. rör. Skandin. Hist. XXXVII, 10. — ² Suhm: Nye Saml. til Dansk Historie III 311. — Danske Magazin II 81. — ³ Tegnelser over alle Lande 16 Februar 1559. R. A. — ⁴ Danske Samlinger 2den Række VI 179—80. — ⁵ Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler. (Gøye) d. 2 August 1566. R. A. — ⁶ Alle Skrivelserne til Købstæderne om at laane Senge findes Sjællandske Tegnelser 10 Juli 1596. R. A. Om Tæpperne siges udtrykkeligt, at de er til at brede over Sengene o: over Dynen, som Skik var. — Om Skikken at ligge med Dyne se: Schlegel: Saml. z. Dänisch. Gesch. II 1. 94. — ⁷ Handl. rör. Skandin. Historia XXXVII, 5—13. — ⁸ Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr af 6 Juni 1581. Kongl. Hofvet. S. R. A. — Tæpper og Skindfelder i

Mængde, men ingen Overdyner, se Inventarielisterne i Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar II Sjö, V Salsta og IX Ekholmen. Bilagene.

S. 254. E. Eggleston: Verdens Ende. Aalborg 1879. S. 25. — ² Sjællandske Tegnelser 8 Juli 1596. R. A. — ³ Schlegel: Samlung z. Dän. Gesch. II 4, 168—69. — ⁴ Weiss: Kostümkunde II 895—98. — Seng med Skammel paa hver Side: Friis: Saml. t. dansk Bygn. og Kunsthist. S. 354. — Senge med Trappetrin benyttes endnu af Bønderne i Norge. I Telemarken har jeg i Sommeren 1879 truffet dem saavel paa Haugen i Morgedal som i Mogene og Nylænd.

S. 255. ¹ Paulus Hentzner: Itinerarium (Norinbergæ 1612) p. 150. Beskrivelsen af Slottet Windsor. — ² Se. f. Eks. Sengene fra det 16de og Begyndelsen af det 17de Aarhundrede i Nationalmusæerne i København og Stockholm, Hr. Købmand Simonssens Samling i Kristiania, de paa den kunstindustrielle Udstilling i København i 1879 samlede o. fl. — ³ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 94. — ⁴ Eksempler paa hele Familjer i samme Seng findes oftere i de helsingørske Thingbøger. — I „Børnehuset“ laa i det følgende Aarhundrede fem i samme Seng. Suhm: Nye Samlinger III 214.

S. 256. ¹ Kinchs Meddelelser i Saml. t. jysk Hist. og Topogr. I 130—31. — Hübertz: Aktstykker vedkommende Aarhus. II 194. Antallet af Kvinder i Aarhus Stift, der straffedes for at have ligget Børn ihjel, haves opgivet for de tre Aar 1648, 1649 og 1651 og var 27, 51 og 37. Efter Bødernes samlede Sum at dømme synes Antallet i de følgende Aar at have været omtrent lignende. — ² Danske Samlinger 2den Række VI 339. — I Aaret 1594 forekom en vanskelig Sag i Bohuslehn, idet en Mand havde trolovet sig med en Pige, til hvem hans Broder paastodes tidligere at have staaet i Forhold. Denne kunde imidlertid ikke give videre Forklaring, end at det maaske var den samme, „thi der havde ligget to eller tre Søstre i samme Seng som han om Natten, og han havde haft sin Handel men en af dem, men han vidste ikke hvilken“. Liber visitationis Joh. Nicolai. Thott. Saml. no. 1583. 4to. Store kgl. Biblioth. København. — Mand og to Kvinder i samme Seng: Strängnäs Stads Tjänkebog 1590, utg. af Isak Fehr. Strängnäs 1903. S. 17. — Mænd og Kvinder i samme Soveværelse. Rørdam: Anders Arrebos Levnet og Skrifter I 98. — ³ Olaus Theophilus: paræneses de vitæ ac studiorum honesta formatione. Hafniæ 1573. fol. o. — ⁴ „Først skal man begynde med at ligge paa den højre Side, have Lægerne sagt; den anden Søvn skal være paa den venstre Side, og i denne skal Sønnen til Ende bringes“. Henrik Ranzau: de conservanda valetudine. p. 52.

S. 257. ¹ Peder Palladius: Visitatsbog udg. af Grundtvig. S. 89.

S. 258. ¹ Nørager Sognevidne af 28 Maj 1579 indoptaget i Dom af 10 Novbr. 1586. R. A. — Et Udtryk som: „da opstod hendes Madmoder i Særken og lukkede Hans Bartskeer ind“, maa vistnok forstaas saaledes, at hun først iførte sig dette Klædningsstykke. Norske Magazin I 236. — Bevissteder for, at det i Middelalderen var almindelig Skik i Evropa at sove nøgen, findes samlede i Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) 168 Anm. 4. — Som Bevis for, at der i det 16de Aarhundrede begyndte hos Adelen i Norden at vaagne en svag Tilbøjelighed til Natdragt, kan anføres, at der mellem Ture Bjelkes Klæder paa Salsta 1563 foruden sytten mere eller mindre kosteligt udstyrede Skjorter dog fandtes én „Natskjorte“. Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar. V Salsta. Bilag. — ² Historisk Tidsskrift III 308. — ³ E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 43 fgg. — ⁴ Se f. Eks. Christoffer Hansteen: Reise-Erindringer. Christiania 1859. S. 36. — ⁵ Danske Magazin II 81. — ⁶ Her Ponti de la Gardie ägedeler på Räfte Slott. Januar 1586. Acta historica. S. R. A. — ⁷ Danske Samlinger 2den Række VI 177 og 182. — Ture Bjelke paa Salsta havde seks Natmössar. (Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar V Salsta. Bilag). — ⁸ H. Ranzau: de conservanda valetudine. p. 52—63.

S. 260. ¹ Harald Haarderaades Saga 654. 57.

S. 261. ¹ Räkningar för Nyköpings Slott 1556—77. S. K. A. — ² Sjæll. Tegnelser

15 Februar 1586. — ³ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 4, 167. — ⁴ Hyppige Eksempler i de ovenanførte Inventarielister.

S. 262. ¹ H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 59. — ² E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 38. — ³ Se f. Eks. Norsk hist. Tidsskr. II 2, 299. „1 Molling af Messing vog 12 Mark“. — ⁴ Handlingar rör. Sveriges Historia XXXVII 49—51. — Paa Herregaarden Sjø i Upland fandtes noget senere: 2 „Muløger“ af Messing, 1 af Kobber og 4 Haandfæde af Kobber. Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar. II Sjö. Bilag. — ⁵ Danske Samlinger 2den Række VI 173 og 184. — Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 4, 167 og 171. — Pontus de la Gardies Efterladenskaber. Inventarium af Januar 1586. Acta historica. S. R. A. — Albrit Oxen efterlod sig en Sølv-Vandkande paa 235 Lod og et Haandfad paa 167 Lod. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler. R. A. — Enkedronning Dorothea efterlod sig to Sølvgydekander, 3 Sølvbækkener og 1 Sølvhaandfad, hvert vejende 70—95 Lod. Glücksburgske Arkiv. Pakke 1. b. R. A. — ⁶ 20 Februar 1628. G. F. Lassens Samlinger no. 868 k. 4to. N. K. S. — Kun et eneste Eksempel paa hyppig Brug af „Haandfæde“ i det 16de Aarhundrede er kommet mig for Øje, det er den komisk overdrevne Bestemmelse, at hver Jomfru, der optoges i Maribo Kloster, skulde møde med 4, siger og skriver fire, „Mulluwer“. Den er imidlertid saa enestaaende, at den kun kan betegne en stedlig Besynderlighed. A. Kall-Rasmussen: Hist. topogr. Efterr. om Musse Herred. S. 165.

S. 263. ¹ Shakespeare: Henrik IV 2. Akt 1. Scene. Lembckes Oversættelse. — ² Meddelt i Brantômes, „Recueil des Dames“. — At velstillede Børn i Frankrig 1563 ikke benyttede Sengepotte, kan ses af den ideale Skoledrengs Morgenvirksomhed . . . j'ai descendu en bas et j'ai pissé contre la muraille. A. Franklin: Les soins de toilette. Paris 1887. p. 4. — ³ H. Ranzau: de conservanda valetudine. p. 53. — ⁴ Nyt historisk Tidsskrift IV 254.

S. 264. ¹ Niels Hemmingsens Postille overs. af R. H. Reravius. København 1576. p. 42.

S. 265. ¹ E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 28, 41 og 45. — ² E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 46.

S. 267. ¹ Dansk Magasin II 81. — ² Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsth. S. 355—56. — ³ Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 356.

S. 269. ¹ Kjøbenhavns Diplomatarium IV 397. — ² Danske Magasin II 82.

S. 270. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsth. S. 354. — Danske Saml. 2den Række VI 186. — ² 28 Marts 1615. Anton Petersens Samlinger. no. 968 kb. 4to. N. K. S. — ³ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsth. S. 60—79. — Paa Skanderborg Slot fandtes 1645 i Kongens Gemak en Kurveseng. Orion, Kvartalskrift red. af T. A. Becker II 212.

S. 271. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsth. S. 61, 65 og 68.

S. 273. ¹ Samme Skrift S. 355.

S. 275. ¹ Kister med Ryg eller med Fødder: Danske Samlinger 2den Række VI 185. — Kjøbenhavns Diplomatarium II 362. — Skrin: Smstds. — Saml. t. jysk Hist. og Topogr. VI 161. Se ogsaa senere under „Cypresskrin“. — Arke: Kjøbenhavns Diplomatarium IV 397—98. — Danske Magasin 4de Række II 12. — Noahs Ark: Inventarium over Mogens Bildes Gods af 1538. Danske Adelsbreve Fasc. 6. Kongl. Bibl. — Æsker og Lader: Danske Saml. 2den Række VI 185. — Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4. 164—72. — ² Danske Samlinger 2den Række VI 185. — Danske Adelsbreve Fasc. 6. Inventarium over Mogens Bildes Gods 1538. Kongl. Bibl. — Inventarium efter Albrit Oxen. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler 6 Marts 1577. R. A. — Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsth. S. 60—79. — Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4, 164—72. — V. Simonsen: Bidr. t. Rugaards Hist. II 61. — C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling S. 61. o. s. v.

S. 276. ¹ Foruden ovenn. Steder: Tegnelser over alle Lande 30 April 1564. R. A. — Inventarium öfver Pontus de la Gardies ägedeler 1586. Acta historica. S. R. A. — Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. II 141.

S. 278. ¹ Danske Magazin II 81—82. — Danske Adelsbreve Fasc. 6. Mogens Bildes Gods 1538. Store kgl. Bibl.

S. 279. ¹ Jeg har ændret min Opfattelse af dette Møbels Navn, idet jeg antager det for en ligefrem Gengivelse af trésoir og ikke, som tidligere udtalt, af dressoir. Danske Saml. 2den Række VI 186. — C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling S. 58. —

² Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 352. — Danske Magazin II 81. — Dokum. til Klevenfelds Stamtavler. Inventarium over Albrit Oxes efterladte Gods. R. A. — ³ Efter fornyede Undersøgelser tiltræder jeg C. Nyrops Mening (ovenanf. Skrift), at min i Danske Saml. 2den Række VI 186 udtalte Opfattelse af Trésorets Ydre ikke lader sig bevise, men kun er en, maaske ret sandsynlig, Gising. — ⁴ Foruden de ovenn. Steder Kbhvns. Diplom. IV 397. — ⁶ Kbhvns. Diplom. II 362.

S. 280. ¹ Danske Samlinger 2den Række VI 185. — ² Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. Inventarium over Albrit Oxes efterl. Gods. R. A. — ³ Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4. 164—72.

S. 281. ¹ Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22. — C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling. S. 60. — ² Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 353. — ³ W. Bernan: History and art of warming and ventilating rooms and buildings. I 145.

S. 283. ¹ Samme Skrift I 144. — ² Handl. rör. Skandinaviens Historia XXXVII, 31, 29 o: s. v.

S. 284. ¹ Handl. rör. Skandinaviens Historia XXXVII, 29, 31, 33. — ² Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 351 fg. — ³ Danske Saml. 2den Række VI 179. — ⁴ Räkningar för Nyköping Slot 1556—77. — Inventarium af 1556. S. K. A. — ⁶ Handl. rör. Skandinaviens Hist. XXXVII, 30—32. — ⁶ De to sidstanførte Steder. — ⁷ At „Hynderne“ har tjent som Rygpuder kan ses af, at de oftere betegnes som „oprette“, saaledes f. Eks. i det ovennævnte Nyköping Slots Inventarium. At de har været brugte i Forening med Bænkedynerne kan ses af, at de meget hyppigt svarer til hinanden i Stof og Farve.

S. 285. ¹ Se f. Eks. Kongens og Dronningens Stol i Kirken paa Kronborg. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 356. — ² Handl. rör. Skandinav. Hist. XXXVII, 29 og 32. — ³ Dokumenter t. Klevenfelds Stamtavler. Inventarium efter Alb. Oxe. R. A. — ⁴ C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling. S. 59—60.

S. 296. ¹ Ahlqvist: Karin Månsdotter. Stockholm 1874. S. 6 — ² Danske Samlinger 2den Række VI 185—86.

S. 297. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 354—55. — ² Samme Skrift S. 352. — ³ C. Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling. S. 59.

S. 298. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 357.

S. 299. ¹ Malmøhus Lehnregnskab 1579. R. A. — ² L. Daae: Norske Bygdesagn. 2den Saml. S. 30. — ³ Røverne i Vissenberg o. fl. — ⁴ Kbhvns. Diplom. IV 397. — O. Nielsen: Kbhvns. Hist. og Beskrivelse. I, 300. — Danske Saml. 2den Række VI 186. — ⁶ N. Nicolaysen: Norske Fornlevninger. Kristiania 1862—66. Side 103, 151, 580, 667, 780.

S. 300. ¹ Skive indlagt med allehaande Løvværk „og Instrumenter“ omtales i Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 353. Eksempler paa de øvrige Arter af Skiver i samme Fortegnelse. Bordet med Urværk til at bevæge sig selv omtales ogsaa af den tyske Rejsende Dav. Wunderer 1589. (Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Litteratur und Gesch. Frankf. 1812 II 178).

S. 301. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 353—55. — ² Nemlig: to malede Skiver, to Skænkeskiver og to hvide Skiver. Räkningar för Nyköpings Slott 1556—77. S. K. A. — ³ Dette Punkt vil nærmere blive behandlet i et følgende Bind under „Anretning“, hvor ogsaa Kilderne vil blive anførte.

S. 302. ¹ Skiftet efter Enkedronning Dorothea af 10 Marts 1572. Glücksburgske Arkiv Pakke I. b. R. A. Bordæppernes samlede Værdi = 1595 Daler.

S. 303. ¹ Skandinavisk-Etnografiska Samlingen, Stockholm. — Folkevennen. Kristiania 1861. S. 17. 44—45. — ² I. G. Burman Becker: Forsøg til en Beskrivelse af og

Efterretninger om vævede Tapeter i Danmark. 2den Udg. Kbhvn. 1878. S. 3—4. —
⁵ Benævnelsen „Sengeklæder“ for Bordtæpper se f. Eks.: Danske Samlinger 2den Række VI 178. — „Tapet over et Bord“, „Tapet til en Seng“. Glücksburgske Arkiv. Pakke I. b. R. A.

S. 304. ¹ Bernan: The history and art of warming and ventilating I 146. — ² Jacob Falke: Die Kunst im Hause. Wien 1871. S. 110—11. — ³ Handl. rör. Skandin. Historie XXXVII, 1. 12. 32. — Lidt senere omtales de i Mængde paa flere Uplandske Herregaarde, se Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar II Sjö; V Salsta. Bilagene. — ⁴ Pontus de la Gardies ägedeler. Acta historica. S. R. A. — ⁵ I. Falke: Die Kunst im Hause. S. 111. — ⁶ Sjællandske Tegnelser. 10. Februar 1600. R. A. — ⁷ Norske Samlinger I 646. — ⁸ Poul Eliesens danske Skrifter I 281—82. — ⁹ Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 1, 91. — ¹⁰ Holinshed: The description of England (London 1587) p. 187. — Bernan: Thi history and art of warming and ventilating I 141. — Om Tapeters og Dræters Brug i England giver Shakespeares Stykker gode Oplysninger. De toges ned efter endt Fest:

Ak gode gamle York, hvad venter dig
 Vel der? kun tomme Haller, nøgne Vægge.

Richard den 2den 1ste Akt 2den Scene.

Der var Plads nok til, at et Menneske kunde skjule sig mellem dem og Væggen. Hamlet dræber Polonius, der bag Tapetet belurer hans og Dronningens Samtale. 3dje Akt 4de Scene. De gik rimeligvis ofte ned ikke blot til Panelranden, men til Gulvet. Da Falstaff (Henrik den Fjerde, I, 2den Akt 4de Scene) har gemt sig bag Tapetet, ligger han og falder i Søvn derinde o. s. v. — ¹¹ Räkningar för Nyköpings Slott 155—77. S. K. A. — ¹² Tegnelser over alle Lande 28 November 1564. R. A.

S. 305. ¹ Sjællandske Tegnelser 24 August 1593. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 4 April 1588. R. A.

S. 306. ¹ Danske Magazin V 76. — I Anledning af Frederik den Andens Begravelse blev endog i Gæstekamrene paa Slottene, hvor de fremmede kom, Væggene overdragne med sort Klæde. Sjællandske Tegnelser 9 April 1588. R. A.

S. 307. ¹ Loenbom: Uplysninger i Svenska Historien II. Stockholm 1769. S. 23. — ² Handl. rörande Skandinav. Hist. XXVII, 2—3. — ³ Topogr. Saml. Skanderborg no. 14. R. A.

S. 308. ¹ Inventarium Register opå konungl. majts. husradz partzeler anno 1584. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. De fleste af disse Tapeter nævnes allerede under Erik den 14de (Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 5.). — ² Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 307—8.

S. 309. ¹ Burman-Becker: Forsøg til en Beskrivelse af og Efterretn. om vævede Tapeter i Danmark. 2den Udg. 1878. S. 18.

S. 310. ¹ Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 5. — ² Inventarium Register opå konungl. majts. husradz partzeler anno 1584. Kgl. Hofvet no. 2. S. R. A. — ³ Om Hans Kniepers Tapeter se Øresunds Toldregnskaber 1578—88. R. A. — Burman-Beckers ovenførte Skrift. — Nye danske Magazin II 98—103. — Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 307 fg. og 343 fg. — De bevarede Tapeter findes nu i Nationalmuseet i København. To Stykker vistnok af Hans Kniepers Arbejde og udførte for Frederik den Anden, men ikke af denne Række haves i Nationalmuseet i Stockholm. Oplysningen om den botaniske Paalidelighed støtter sig paa velvillig, mundtlig Meddelelse. — For Datidens Natur-Troskab taler ogsaa et lille Træk som dette: Da Fred. II.s Maler (maaske Hans Knieper) Aar 1585 skulde male Slaget paa Falkenberg Hede, sendtes han til Stedet selv omtrent paa samme Aarstid, som Slaget havde staaet, for at han kunde studere Naturforholdene. Skaanske Tegnelser 9 December 1585. R. A. — ⁴ Af malede Genparter, der var i Omløb, haves endnu følgende fire paa det store kgl. Bibl. i Kjøbenhavn: Thottske Saml. no 795 fol. Ny kgl. Saml. no. 586 fol. Gl. kgl. Saml. no. 812 fol. og no. 2427 i 4to. Rimene alene N. K. S. no. 930 b. 4to. og G. K. S. no. 2431. 4to

I Stockholm haves Karen Skrams Eksemplar. Hist. Tidsskr. IV 135. — Tyge Brahe fik 1585 Løfte om Kopier til et paatænkt Skrift. Danske Saml. V 172. — Trykt Fremstilling udkom i Magedeburg 1597. — Om de Original-Billeder, hvor efter Hans Knieper har udført sit Arbejde, haves følgende Oplysninger, der viser baade hvor tidligt Fr. II har fattet Planen, og hvor han har henvendt sig for at faae Portræter af sine Forgængere. „Den 7 September 1574 givet Antonius Samflet Contrafejer 40 gl. Daler og 50 Ɔ paa Regnskab af, hvad han har tjent paa 117 Kongers Contrafejer af Danmark, han med Farve havde afsat paa godt Lærred.“ Rentemester-Regnskab. R. A. — Den 12 Decbr. 1584 skrev Henrik Ranzov til Fr. II og bad om efter Afbenyttelsen at faae sin Bog tilbage, hvori alle die Konnigh vonn Dennemarckenn abgemallett sein. H. R. havde vorschienner Zeitt tilstillet Kongens Kansler den, og Kongen havde ladet darnach Tapetzerreyenn machen vnd wirckenn. R. A. — ⁵ Burman-Becker: Vævede Tapeter i Danmark. 2den Udg. 1878. S. 25—26 og 36.

S. 312. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsth. S. 351—57. — ² Nye Danske Magazin IV 163. — ³ Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsth. S. 11. — ⁴ Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 1, 91. — ⁵ Tegnelser over alle Lande 2 April 1559. R. A. og Sjællandske Tegnelser 7 Mai 1596. R. A. — ⁶ Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsth. S. 353—57. — ⁷ F. Eks. Tegnelser over alle Lande 13 Februar 1565. R. A.

S. 313. ¹ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 25.

S. 314. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsth. S. 210. — ² Framlidne Hr. Pontus de la Gardies ägedeler 1586. Acta historica. S. R. A. — ³ Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4, 168 fg. — ⁴ Danske Saml. udg. af Chr. Bruun. II 118—235. — ⁵ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige. S. 25. — ⁶ Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsth. S. 344—45. — Findes nu i Nationalmuseet i Stockholm. — ⁷ Danske Samlinger udg. af C. Bruun. II 165, 189 og 196.

S. 315. ¹ Handl. rör. Skandinav. Hist. XXXVII, 40. — ² Framlidne Hr. Pontus de la Gardies ägedeler 1586. Acta historica. S. R. A. Lignende omtales 1563 paa Salsta i Upland. (Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar. V Salsta. Bilag.) — ³ Rentemester-Regnskab 1591. R. A. — ⁴ Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II 4, 168. — ⁵ Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsth. S. 75.

S. 317. ¹ August Hahr: Studier i Johan III.s Renässans. Uppsala 1907. S. 97—113. — „For 7 runde Roser forgyldte til Lysthuset 84 Ɔ“. „For . . . svarfvede Roser 19 Ɔ“. Råntekammar böcker 1565. Hans Joensons Utgift. S. K. A. — ² Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. II 149. — ³ Silfverstolpe: Historisk Bibliothek I 190 fg. 217—18. — Øresunds Toldregnskaber 1578—88. R. A. — Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsth. S. 304—5. — Danske Samlinger V 146. — ⁴ Burman-Becker: Forsøg til Beskr. af og Efterretn. om vævede Tapeter i Danmark. 2den Udg. S. 29—30.

S. 318. ¹ Saml. t. jysk Hist. og Top. III 198. — ² Om Bræddegulv ovenpaa Flisegulv paa Linköping Slot se Silfverstolpe: Historisk Bibliothek II 52. — Trægulv i Konungsmaket paa Stockholm Slot. Samme Skrift II 215 Anm. — ³ Mejborg: Borgerlige Huse S. 35.

S. 319. ¹ Silfverstolpe: „Historisk Bibliothek I 190—91. 193. — ² „Mejborg: Borgerlige Huse. S. 20. — ³ Sjællandske Tegnelser 7 December 1591. R. A. — ⁴ Sjællandske Tegnelser 30 Januar 1593. R. A. — ⁵ Sjællandske Tegnelser 6 Februar 1596. R. A. — Kgl. Befaling til at belægge alle Gulvene paa Svenstrup (paa Sjælland) med Astrak. Sjællandske Tegnelser 27 Januar 1585. R. A. — Et Gulv af denne Slags blev „for nogle Aar siden“ (skrevet 1840) fundet paa Herregaarden Egeskov i Fyn, da man opgravede Grunden, hvor Hollænderbygningen skulde opføres. Orion, Maanedsskrift udg. af T. Becker III 336. — Et lignende paa Hjortholm. Orion, Kvartalskrift II 120. — Om Astraks hyppige Anvendelse paa Kronborg: Danske Samlinger V 168—69. 176. Paa jyske Slotte 1645: Orion, Kvartalskrift II 189, 191, 196, 198, 211, 232, 241, 555. — Om Astrak tilhugget i Danmark se Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsth.

S. 339. — Mejborg: Borgerlige Huse S. 35. — Norske Samlinger I 17. — ⁶ Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 193. Muligt var det samme Tilfældet i Norge. Norske Samlinger I 17. — ⁷ Holinshed: Description of England. (London 1587.) p. 187.

S. 320. ¹ Suhm: Saml. t. d. danske Hist. I 2, 110.

S. 321. ¹ Bernan: History and art of warming and ventilating. London 1845. I 140 — 41. — ² Paul Hentzner: Itinerarium (Norinbergæ 1612) p. 135. — ³ Skikken forekommer hyppigt hos Shakespeare. F. Eks.: Henrik den Fjerde 2den Del 5te Akt 5te Scene: Første Tjener: „Flere Siv! Flere Siv!“ (o: til at bestrø med). — Richard den Anden 1ste Akt 3dje Scene: „Betragt Sangfuglene som Spillemænd, det Græs, du gaar paa, som et sivstrøet Salsgulv!“ — I Romeo og Julie overfører Shakespeare Skikken uden videre ogsaa paa Italien: (1ste Akt 4de Scene). — Om Skikken i Tyskland og Frankrig i Middelalderen se: A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. (Leipzig 1879.) I 64—65. — ⁴ Varwich: Von der Pestilentz. Kopenh. 1577. Gijj. — ⁵ H. Ranzau: De conservanda valetudine. S. 14—22.

S. 322. ¹ Østergaard: En Fjeldbygd. Billeder fra Østerdalen. 4de Oplag. Christiania 1873. S. 239. — I Småland brugte man endnu i det 18de Aarhundrede ved Julefesten at strø Gulvet med Halm. C. Linnæi Skånska Resa (1751) p. 38.

S. 323. ¹ En ret ejendommelig Sparebøsse af Messing fra Begyndelsen af det 17de Aarh. findes i Nationalmuseet i Kjøbenhavn. — ² Svenske Handlinger. Varbjerg 1621. R. A.

S. 324. ¹ Hans Forssell: Sveriges inre historia II 21. — ² E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 38—39. — ³ H. Forssell: Sveriges inre hist. II 21.

S. 325. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 321. — ² C. G. Brunius: Kunstanteckningar under en Resa År 1849. S. 111—12, hvor Kilderne findes samlede. — Om lignende andet Steds se Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture. VI. horloge. — ³ Gesandtskabs-Beretningen findes i Pergamentsbreve. Rusland no. 3. a. R. A. — Hvad der vides om Uret selv findes samlet hos Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 194—99. — ⁴ Friis: ovenn. Skr. S. 199.

S. 326. ¹ Schlegel: Saml. zu dänisch. Gesch. II 4, 167—68. — ² Tegnelser over alle Lande 6 Januar 1562. R. A. — ³ Schlegel: Saml. z. dänisch. Gesch. II, 4 167—68. — Et Ur paa Uranienborg kunde af sig selv spille Salmer. Frankfurtsches Archiv f. ältere deutsche Lit. u. Gesch. II 175. — ⁴ Priser paa Ure: Stockholm 1558: 46 $\frac{1}{2}$; 1561: 36 $\frac{1}{2}$ og 30 $\frac{1}{2}$. København 1590: 8 Daler; 1591: 20 Daler. Forssell: Sveriges inre Hist. II 21. — Rentemester-Regnskaber 1590 og 91. R. A.

S. 327. ¹ Skaanske Tegnelser 25 April 1595. R. A. — ² Norske Samlinger I 18.

S. 328. ¹ Danske Samlinger V 171. — Som betegnende Udgifter til det store Sejrværk paa Kronborg kan anføres: $1\frac{1}{2}$ Sk ℓ Bly til Lod og 140 Favne grove Tove. Samme Skrift. S. 154. — ² Sjællandske Registre 2 August 1578, 30 Juli 1591 og 7 Marts 1595. R. A.

S. 329. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 347. — ² N. Jacobsens haandskrevne Samlinger. Kgl. Bibl. i Kbhvn. (efter Grevinge Kirkes Regnskabs Bog, Consistoriums Archiv no. 121. fol. 1581.) — ³ E. Tang Kristensen: Det jyske almueliv III 38—39.

S. 332. ¹ Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. Leipzig 1879. I 169. — ² Danske Magazin VI 126. 187. — ³ V. Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 123. — „Sjælebad“: Molbeck: Nordisk Tidsskrift I 450. — O. Nielsen: Kbhvns. Hist. og Beskr. I 292—95.

S. 333. ¹ Danske Magazin 3dje Række VI 7. 13. 14. — ² Olaus Magnus: Historia de gentibus septentrionalibus. Liber XV cap. 35. — ³ Rørdam: Kbhvn. Univ. Hist. I 681. — ⁴ Kinch i Saml. t. jydsk Hist. og Top. VI 201 fg.

S. 334. ¹ Billedet i Olaus Magnus: Historia de gentibus septentrionalibus. Lib. XV. cap. 35. (Romæ 1555.) — Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 119. — Danske Magazin 3dje Række I 83. — ² Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Hist. II 1, 119. — ³ Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 215 Anm. — Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og

Kunsthist. S. 215, 340 og 135. — Tagebuch Christ. d. Jüngern. Herausg. v. G. Krause. Lpz. 1858. p. 95. — I Beskrivelsen af Kronborg i Brauns theatrum urbium IV berettes der, at alt i Badstuen var af Sølv. — Den tyske Rejsende Wunderer, der besøgte Kronborg 1589, paastaar endog, at Redskaberne dér var af Sølv og Guld (Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Litteratur und Geschichte II 178). — ⁴ Silfverstolpe: Hist. Bibliothek I 187.

S. 335. ¹ Caroli Ogerii Ephemerides sive iter Danicum, Suecicum, Polonicum. Lutetiae Parisiorum 1656. p. 236—37. Om Kopsætningen hedder det: Plerique ibidem se cucurbitulis fere totos contegi jubent, ut sanguinem, quem ex nimio potu contrahunt, exsudent, totique cruenti sunt, spectacula visu horrenda. Hele dette Stykke om Badning er oversprunget i den senere svenske Oversættelse.

S. 336. ¹ 20 Aug. 1573: I Badstuen til at tvætte kongl. Majs. Hoved med: Rhinskvin I Kande 2 Quarter. Suen Staffannsonns Rekennskap på vinn 1573 i Saml. Räkenskaper rör. Guld, Silfver o. s. v. 1553—73. S. R. A. — ² Norske Magazin I 255. — ³ I Middelalderen var det almindeligt i Evropa, at Kvinderne betjente Ridderne i Badet, vadskede dem, rakte dem Haandklædet o. s. v. Eksempler findes samlede hos Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. I (Lpzg. 1879) 170. — ⁴ Corp. Statut. Slesvic. Tom. II. (Schleswig 1795.) p. 225. — Diplomat. Flensburg II 887.

S. 337. ¹ Olaus Magnus: Hist. de gentib. septentr. Lib. XV. cap. 35. — ² Es ist billich zu verwunden . . . dasz die Teutschen sich also können im Zaum halten, ob wol Mann und Weib in einer Badstuben, darzu neben ein ander auf der Bank sitzen, bey nahe gar nackt und blosz, dasz doch kein Leichtfertigkeit vermercket wird (hvilket ingen Sydbo vil kunne forstaa.) Hans Wilden: Reysbuch. (Nürnberg 1613) II 115. — ³ For Frankrigs Vedkommende kan Skikken forfølges til Slutningen af det 15de Aarh. I en Codex af Valerius Maximus skrevet omkring Aar 1470 for Anton af Burgund (findes nu i Breslau-Stadsbibl.) ses et Miniaturbillede af en fransk Badescene. I en stor Sal er to Rækker Badekar opstillede. Mænd og Kvinder sidder hver i sit Kar ligeoverfor hinanden. Mellem hvert Par er anbragt et Brædt med Forfriskninger. Mændene er iførte Svømmebenklæder, Kvindernes Dragt indskrænker sig til Hovedpynt og Halskæder. Alwin Schultz: Das höfische Leben z. Zeit der Minnesinger. I. (Lpz. 1879) 171. — ⁴ Nye kirkehistoriske Samlinger V 73. — ⁵ Ogier betegner disse som virgularum fasciuli. I Tyskland kaldtes de: Badeqweste (Alwin Schultz: Das höfische Leben z. Zeit der Minnesinger I 170). Mon ikke Haansnavnet for Lybækkerne „Badeqwast“ skulde staa i Forbindelse hermed og ikke blot betegne Badekost? (Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536. I, 683 Anm. 73).

S. 338. ¹ Carolus Ogerius: Ephemerides sive iter Dan. Svecic. Polon. Paris 1656. p. 236—37. — ² Norske Magazin I 256.

S. 341. ¹ Peder Syvs Ordsprog. Kbhvn. 1688. II 242. — Alb. Raffn: Den Himmelske Herredag. Kbhvn. 1633. Bl. Nn. iiii.

S. 342. ¹ Danske Magazin 4de Række I 66. 78. 86. 89. — ² Norske Magazin II 176. — ³ Norske Magazin II 179. — ⁴ Norske Magazin I 285. — ⁵ Norske Magazin I 354. — ⁶ Carol. Ogerius: Ephemerides sive iter Dan. Svecic. Polon. Paris 1656. p. 237. — ⁷ Joh. Mathesii Erklerung vnd Auslegung Syrach. Leipzig 1586. P. I. Bl. 14 b.

S. 343. ¹ Heffner: Über die Baderzunft im Mittelalter. (Archiv d. hist. Vereins v. Unterfranken und Aschaffenburg XVII (1865) p. 155 fg.). — ² Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536. IV I, 265—68. — ³ En Formaning oc Atuarsel om den lappede oc forkludede Hosediæffuel. Kbhvn. 1556. Bl. E. — ⁴ Holinshed: Description of England (London 1587) p. 187.

S. 344. ¹ Samuel L. Ödmann: Hågkomster från Hembygden och Skolan. 4 Uppl. Örebro 1861. S. 19. — ² Nærværende Skrift (2 Udg.) I, 72.

De fleste af de i dette og det følgende Bind meddelte lagttagelser fra Stedet selv, Opmaalingen og deslige er samlede paa en Rejse, som Forfatteren med Understøttelse af den Letterstedtske Forening foretog i dette Øjemed i Sommeren 1879.

RETTELSER

S. 277 Fig. 228 er stillet omvendt.

S. 286 Linje 9 fra neden læs: „Intet Folk i Asien, med Undtagelse af Kineserne“,

INDHOLD AF II BOG

	Side
BOLIGER	7
<i>Bønderboliger:</i>	
Deres Ydre	8
Deres Indre	20
Lysforhold	28
Ildsted. Arne. Ovn. Skorsten	33
Fremskridt. Særskilt Køkken. Renlighed	50
Gulv	56
Bænke. Senge. Vugge	61
Nydannelser. „Barfred“. Bur. Loftshus. Højenloft	68
<i>Købstadboliger, Fællesforhold:</i>	
Forsvarsanstalter	87
Sambygnings-Forhold. Brolægning	95
Gadernes Urenlighed	104
Svin i Gaderne. Herreløse Hunde	107
„Hemmelige Huse“	111
Tilstanden i Kirker og paa Kirkegaarde	115
Vandvæsen	119
Sundhedstilstand. Folkesygdomme	123
Gadebelysning. Vægtere	132
<i>Købstadboligernes Ydre:</i>	
Gavl mod Gade	139
Bygningsemner i Danmark	150
Bygningsemner i Norge og Sverige	162
Tagbeklædning	167
Ildebrande	172

	Side
Vinduer. Karnap. Svale	177
Gadenavne. Husnumre. Indskrifter	194
<i>Købstadboligernes Indre:</i>	
Husets Inndeling. Køkken	201
Dagligstue	214
Kakkelovn. Kamin. Kuldskærhed	218
Himmelseng	240
Lagener og Underdyner	245
Overdyner. Ligge nøgen	252
Morgenvadsk. Haandklæde. Sengepotte	259
Bænke. Slagbænke. Kister. Skabe	266
Siddeplads. Hynder	280
Stole	285
Borde	298
Væggenes Beklædning. Tapeter	302
Det gamle Skønhedsbegreb: den tæppesmykte Hal	312
Nips. Timeglas. Ure	322
Storstuen. Badstuen	330
<i>Henvisninger og Anmærkninger</i>	345

TROELS-LUND
DAGLIGT LIV
I NORDEN
I DET
SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

BIND III

GYLDENDALSKE BOGHANDEL NORDISK FORLAG
KØBENHAVN   KRISTIANIA

**III BOG:
BOLIGER: HERREGAARDE
OG SLOTTE**

HERREGAARDE OG SLOTTE

I vor Tid er der en jævn og næsten umærkelig Overgang fra den velstaaende Bybolig til Villaen og fra denne atter til Herregaards-Hovedbygningen og Slottet. Forskellen betinges af det ulige fordelte Rum og Raad til at efterkomme Bekvemmelighedens og Skønhedens Krav. Helt anderledes stillede Forholdet sig i det 16de Aarhundrede. Den i Købstadboligerne paaviste Udvikling fik ikke Lov til jævnt at fortsættes. Fremspirede i Byluft egnede de sig ikke til uden videre at omplantes i Friland. Selv Ole Bagers prægtigste Købstadhus maatte næsten helt være ombygget, hvis det skulde have afgivet en brugelig Hovedbygning paa Landet.

Det Nye, der kom til i Herregaardene og Slottene, var, nærmere set, egentlig ikke noget nyt, men kun et gammelt og medfødt. Det var nemlig blot Hensynet til Selvforsvar, der paa ny med Kraft gjorde sig gældende og stillede hvert andet Krav i Skygge. Bøndergaardene laa ganske eller dog forholdsvis enligt. De trængte til Værn, men ydede kun lidet. Kødstadhusene laa i Fold sammen. I Stand til at holde en fælles Vold til Vogter, var hvert enkelt af dem efterhaanden kommet ud af Vane med at værge sig selv. Herregaardene og Slottene forbandt Bønderhusenes enlige Beliggenhed med Købstædernes Evne til at sørge for Dækning; og disse to Betingelser, Trang og Evne, frembragte da i Forening en ejendommelig Bygningsvis.

Den alt gennemtrængende Grundtanke i de adelige og konge-

lige Gaarde: Hensynet til Forsvar, var selvfølgelig af gammel Oprindelse. Nedarvet gennem Aarhundreder omspændte den mange Slægtleds Synsmaade; bestandig videre udviklet omsluttede den Erfaringer lige fra Normannernes Dage ned til Datiden. Men det, der giver det 16de Aarhundrede særlig Interesse, er, at vi her træffe denne Tanke endnu fuldt og rent gennemført, præget i Sten paa en Maade, hvor intet vidner hverken om skortende Evne eller om Tvivl og indtraadt Forfald. Mange gunstige Omstændigheder maatte træffe sammen for at frembringe denne Blomstring. I Forening skabte de et Glanspunkt i den nordiske Bygningshistorie. Ingensinde hverken før eller efter har Bygningskunsten hos os i den Grad været ypperste Tolk for, hvad der laa paa Sinde, saa fyldigt som da formaaet at udtrykke paa engang Virkelighedens Krav og den Enkeltes Attraa og Længsler.

Vil vi søge at forstaa Grunden til denne mærkelige Fremtoning, saa laa Hovedforudsætningen først og fremmest i Samfundsforholdene, der gjorde sligt et stensat Forsvar nødigt. Men denne Nødvendighed, der i umindelige Tider havde været tilstede, var yderligere bleven ægget paa forskellig Vis. Retten til at befæste Gaarde havde lidt et betydeligt Skaar under Dronning Margrethe; i Nørrejylland havde hun end ogsaa ligefrem forbudt det¹. Forbudet stod ved Magt i omtrent 100 Aar, indtil Kong Hans' Tronbestigelse². Saa kom Reformationstiden og Unionens Opløsning med dens Kampe, fremfor alle Grevens Fejde i Danmark. Her førtes det blodige Bevis for, hvad det betød ikke at have Gaarden i fuldstændig Forsvarsstand paa Farens Dag. En almindelig og dybt følt Trang til Befæstning blev Følgen. Længe opstemmet, nu pisket frem, rev den som en ustandselig Strøm alle med sig.

Enhver vilde sikre sig, hvad det saa end skulde koste. Og det lod sig virkelig udføre. Kapløbet mellem Artilleri og Panser, som vor Tid har set foregaa for Skibes Vedkommende, fandt dengang Sted paa et andet Omraade. Den enkelte Ridderrustning havde vist sig for svag, en Brynje kunde gennembøres af Pistol som af Bøsse. Men Vædekampen overførtes da paa et nyt Felt, mellem Kanoner og Brystværn. Foreløbig tegnede det til, at Murene skulde sejre. Dækket bag favnetyk Stensætning kunde man le

ad de smaa Bagladnings-Kanoner. Vel forandrede snart Forholdet, da man opfandt Forladnings-Skytset; men Følgerne af denne Opfindelse tøvede for Nordens Vedkommende en god Stund med at indtræde. Endnu langt ind i det 17de Aarhundrede var der Tale om for Herregaarde at forsvare sig. Aar 1627 udholdt Ranzauernes gamle Herresæde Breitenburg i Holsten en Belejring af Wallensteins samlede Hær og blev først taget ved Storm, da svært Skyts og hened 10,000 Mand var bragt til Stede. Endnu i Aaret 1644 maatte baade Breitenburg og Vorgaard i Vendsyssel erobres som andre Fæstninger ved Belejring¹. Under saadanne Forhold var der godt Haab for de befæstede Gaarde. Hvad skadede det dem, at de kunde skydes sønder og sammen med det nye Skyts, naar dette laa mange Mile derfra gemt i et Tøjhus og kun med allerstørste Vanskelighed lod sig bringe til Stedet! Nu som før kunde de tage Kampen op saavel mod en sammenløben Bondeflok som mod en Afdeling Landskniægte.

Der var Trang til at befæste; der var Mulighed for at gøre det med Held; Evne og Vilje svigtede ikke heller. En opadgaende Bølge fra Aarhundredets Midte bragte voksende Velstand; det inddragne Kirkegods berigede Kongerne, de stigende Kornpriser Adelen. Hertil kom det ubestemmelige, men maaske virksomste Led i Bevægelsen, den stærke Drift, som Renaissancens Aand vakte i Sindene. Forhen havde Bygningskunsten været Kirkens Sag, nu tog Folket Arv efter Kirken. Opsat paa at udføre noget Stort, sprudlende af Livslyst og Trang til Idræt tog man fat paa Opgaven, den eneste, der ret laa for og gav alle Sjælens Evner Næring. Thi hvor skulde denne Slægt ellers vende sig hen? Følende paa nordisk, talende Latin, var den afskaaren fra Digtekunsten. Videnskab var kun Hovedbrud; selv dens bedste Form, Historien, meldte blot om Bedrift, udførte den ikke. Religionsstridigheder? Herhjemme troede jo alle ens. End ikke i Sverige drev man det til et ærligt Blodbad for Religionens Skyld. Krig og Rejser blev man ked af i Længden. Saa var der kun Bygningskunsten tilbage. Stigende mod Sky, redeligt meldende om hver Skilling, der var medgaaet, undfangne paa lange Rejser fjernt fra Hjemmet, møjsommeligt opførte paa fædrene Jordbund

forenede disse Borge alt i sig, en virkeliggjort Drøm, et Værn mod Vold, et Minde for Eftertiden. Hvad Under da, at denne Tidsalder frembragte Bygherrer som Gustav Vasa og Johan den Tredje, Frederik den Anden og Christian den Fjerde, med samt den hele Stab af Adelsmænd, der kun veg dem i Evne, men ikke i Lyst, i Trang til at bygge.

Saa rejste sig da som ved et Trylleslag hele Landet over fra Elben til Mälarens Bredder en Hær af stolte Bygninger. Udsaaede over Bjerg og Dal, ved Sø og ved Elve gav de Landskabet sit Præg. Fremgaaede af Virkelighedens Krav og dog en stensat Digtning bar de som Tiden selv, der skabte dem, Vidne om en ejendommelig Kraft, et af disse faa lykkelige Øjeblikke i et Folks som den Enkeltes Liv, hvor der er fuld Harmoni mellem Tanke og Udtryk.

Vil vi søge at forstaa disse Boliger, er der ingen Tvivl om, fra hvilken Side vi skal betragte dem. Forsvaret er den Grundtanke, der gaar gennem Alt. Vi maa da nærme os ikke som Gæst og Ven, men som Fjende, selv ligesom Skridt for Skridt overvinde Modstanden, tilkæmpe os Forstaelsen af det Meget, som Nutiden har bevaret eller genoptaget som blot Prydelse, medens det dengang var ment for ramme Alvor. Først naar vi saaledes har tilegnet os det væsentligste, vil der blive Lejlighed til flygtigt at dvæle ved den Form for Hygge, som ogsaa her til Trods for alle Hindringer lod sig opdrive.

Allerede Valget af Beliggenhed var betinget af Forsvars-Hensyn. Der var aabenbart to mulige Maader, hvorpaa Jordsmonnet kunde yde virksom Hjælp. Et Sted kunde være utilgængeligt enten paa Grund af dets stejle Højde, eller fordi det var omsluttet af Vand. Den første Art af Borgplads, der var saa almindelig i Tyskland, forekom kun sjældent i Norden. I Norges vildeste Klippeegne fandt ingen paa at anlægge Borge; hvor disse derimod havde hjemme, savnedes gerne det bratte Fjeld. Det var da kun faa Slotte, der som Bahu, Elfsborg, Varberg (Fig. 1)

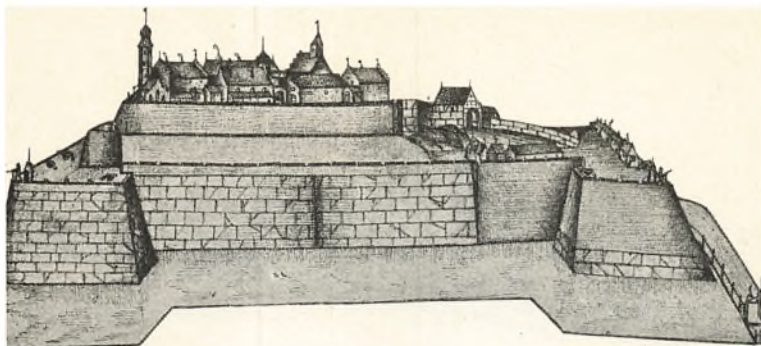

Fig. 1. Varberg i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Tegning i det danske Rigsarkiv.)

og tildels Akershus (Fig. 2) havde deres væsentlige Styrke i at ligge paa stejl Klippe. I Reglen maatte man være glad endda, om man som ved Upsala, Helsingborg eller Tranekær (Fig. 3) paa Langeland havde blot en anselig Banke at anbringe Slottet paa.

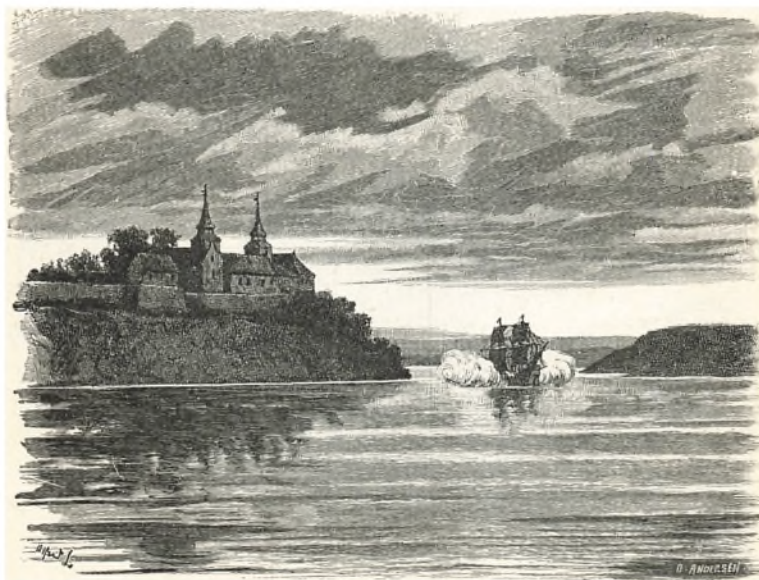

Fig. 2. Akershus i Midten af det 17de Aarhundrede.

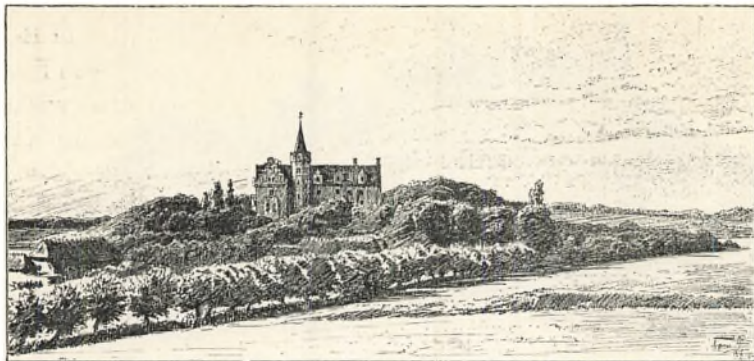

Fig. 3. Tranekær paa Langeland.
(Tegning af Tom. Petersen.)

Fig. 4. Skanderborg Slot i Nørrejylland i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Resen.)

Ganske anderledes hyppigt anvendtes Vand i Norden til Befæstningsmiddel. Paa utallige Maader søgte man at komme i Forhold dertil, og faa var de Gaarde, hvor saadant Værn ganske savnedes. Den simpleste Maade at opnaa Betyggelse paa var ved at opføre Bygningen paa en Holm i en Sø. Saaledes var f. Eks. Skanderborg (Fig. 4) og Kalø i Jylland, Sandholt paa Fyn, Frederiksborg, Birkholm (Løvenborg) og Torbenfeld (Fig. 5) paa Sjælland, Gyllebo, Tunbyholm, Ørup¹ i Skaane og mange andre

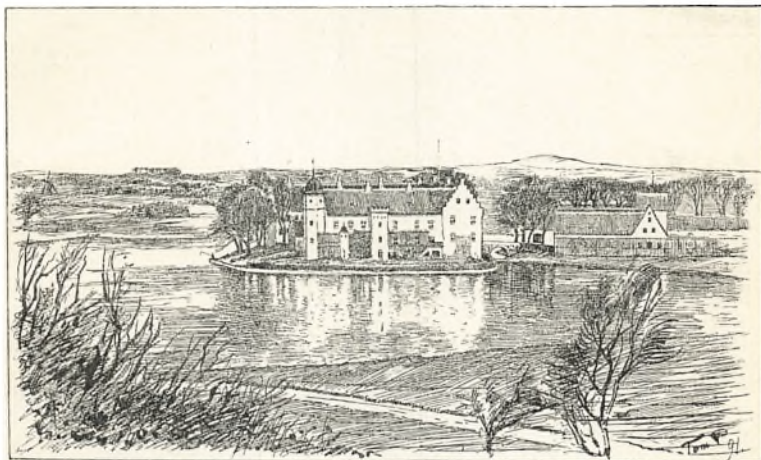

Fig. 5. Torbenfeld.
(Efter Tegning af Tom Petersen.)

anlagte. Havde Naturen ikke besørget alt, kunde man komme den til Hjælp ved at bygge Gaarden paa et Næs ud i Søen og saa bagefter gennemskære Næsset med en Grav. Paa denne Vis har man baaret sig ad ved Hald (Fig. 6) i Jylland², Lækø og Aranæs ved Venern³ o. fl. Delvis kunde samme Goder opnaas, naar man byggede enten ved rindende Vand eller ved Havets Kyst og bødede den landfaste Side ved at gennemgrave denne. Som Eksempel paa en Borg, hvor man havde vidst at benytte rindende Vand, kan nævnes Vegholm i Skaane. Aabredden var her bleven gennemgravet, saa at Gaarden kom til at ligge paa en Holm med Strøm paa alle Sider⁴. Beliggenheden ved Havet var

naturligvis særlig yndet, da den ydede andre, betydelige Fordele. Mange af Borgpladserne her havde derfor ogsaa været i Brug i umindelige Tider og skiftevis baaret højst forskellige Befæstninger lige fra Vikingernes ned til Kanonernes Dage. Som Mærkepunkter afprykkede de Kysterne og betegnede ved deres Talrig-

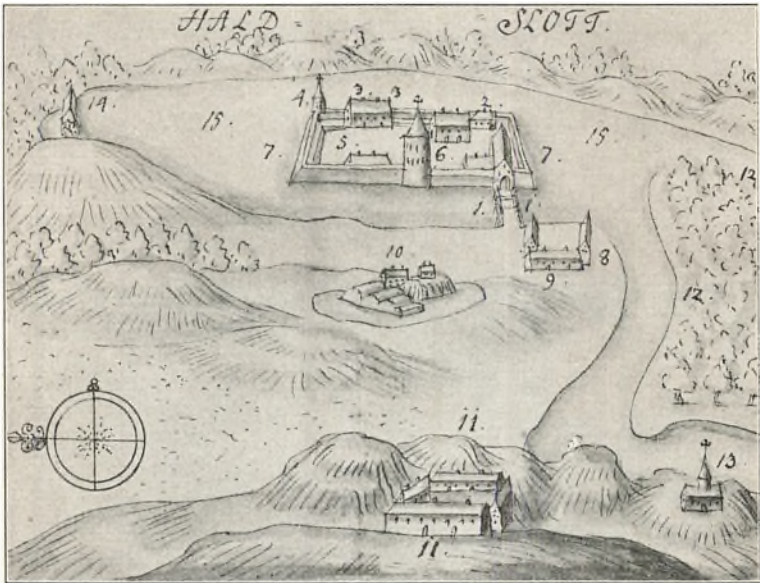

Fig. 6. Gaarden Hald i Nørrejylland. Efter Resen. 1. Vindebro og Porthus. — 2. Bryggers. — 3. Den gamle Fruerstue. — 4. Lysthuset. — 5. Den nye Fruerstue. — 6. Fange-tårnet, bygget 1528 af Bisp Jørgen Friis. — 7. Voldene. — 8. Smedien. — 9. Stalden. — 10. Brattingsborg. — 11. Ladegaarden. — 12. Hald Skov. — 13. Gamle Hald. — 14. Vandmøllen. — 15. Søen.

hed, hvilke Farvande der var Hovedveje. Ved Øresund laa saaledes paa Sjællands Kyst Kronborg og Københavns Slot, i Skaane Helsingborg, Landskrona Slot og Malmøhus. Ved Mälaren, der skønt Indsø frembød omtrent de samme Fordele som Havet, laa et lignende Antal af Slotte (Fig. 7).

Hav og stor Indsø kunde dog ogsaa frembyde Ulemper som Nabo for befæstet Borg. Jo mere dyb og alfar Vej for store Skibe Vandet var tæt ind forbi Muren, des større blev Faren for, at netop Vandet kunde yde Angriberen Hjælp. Selv den højeste

og sværeste Ringmur tabte sit Værd som Værn, hvis man med store Skibe kunde i Mørke lægge sig klods op deraf og fra Mers, Bugspryd og Vanter entre over i Tusindvis. Herimod var intet andet at stille op end paa Forhaand at bidsle Havet ved at lægge en ydre kunstig Kyst. I dyre Domme maatte man i passende Afstand fra Land ramme en dobbelt Række Bukke ned og forbinde dem med svære Bjælker, saa at de tilsammen dannede en Ringvold, et Fletværk om Kysten. Til daglig og under Fredsforhold

Fig. 7. Gripsholm ved Mälarens Sydkyst.

afgav de et Utal af ypperlige Fortøjningspæle for Handelsfartøjer, et Smutsted for Joller ud og ind mellem de vide Masker. Men under Krigsforhold blev det hele et lukket Visir paa Borgens Hjelm, en Slagbom mellem Hav og Land. Intet andet Sted i Norden var dette Kystværn saa nødvendigt og tillige saa højt udviklet som ved Stockholm, hvor Saltsø og Mälarn dybt gik ind mellem Holmene. (Fig. 8.)

Men stundom, og det netop hvor man mest trængte dertil, kunde Vand være vanskeligt at opdrive. Dette gjaldt ikke saa meget om de elvfylde Lande Sverige og Norge som om Danmark. Just her i Skaanes, Øernes og Jyllands frugtbareste og tættest befolkede Strøg, hvor man havde mest Grund til at be-

fæste, savnede man ofte den dertil fornødne Aa eller Sø. Her var da intet andet for end ved Kunst at skabe dem. Den sædvanlige Maade at udføre dette paa var ved at anbringe Gaarden i Mose, paa sumpig, morad sig Grund, og omgive den med brede Grave, der da af sig selv fyldtes med Vand. At en saadan Beliggenhed maatte være usund, fulgte af sig selv. Endnu tydeligere var det, at Anlægget maatte i høj Grad fordyres. Men det fik ikke

Fig. 8. Graamunkeholmen med Ridderholms Kirken i Stockholm i det 16de Aarhundrede.

at hjælpe. Forsvaret gik for alt. Kun sjælden tilbød nemlig slig Sump en ophøjet Tue i Midten med fast Grund, saaledes som vistnok har været Tilfældet ved Hesselager paa Fyn¹. I Reglen maatte fast Bund først dannes, enten ved Paafyldning af Kampesten (Nørlund i Jylland)² eller — hvad der hyppigst fandt Sted — ved Nedramning af Pæle. Paa en saadan underjordisk Pælebygning hviler flere af de største Herregaarde i Danmark: Spøtrup i Jylland, Egeskov, Rygaard paa Fyn, Borreby paa Sjælland³ o. fl. Endnu i Aaret 1644 opførtes Marsvinsholm (Fig. 9) i Skaane paa denne Vis, idet man dog her valgte at ramme Grunden fast med Bøge- i Stedet for med de ellers almindelige Ege-Stammer.⁴

Om Egeskov berettes, at der ovenpaa de nedrammede Pæle blev desuden krydsvis lagt et dobbelt Lag af svære Egebjælker. Omkring Aar 1830 mente man, naar Vandet i Graven stod lavt, at kunne skimte disse Bjælker, hvis Tykkelse man beundrede¹. Hvorledes det end hermed monne forholde sig, er selve Navnet „Egeskov“ fortjent med Rette. Thi ikke blot er de nedrammede Pæle Egetømmer; men i hele Bygningen findes der ikke en Bjælke eller et Spær, uden at det jo er Egetræ², saa at en hel Egeskov, som Sagnet melder, vel kan tænkes at være gaaet med til Opførelsen (Fig. 10).

Det er sandsynligt, at saadan Pælebygning er bleven anvendt paa mangt et Sted, hvor Nutiden ikke aner det, da Sporene ligger skjulte dybt i Grunden. Rent tilfældigt hører vi saaledes Tale om, at man „bukkede“ Pæle ned i Grunden ved Malmøhus, da Porthuset skulde ombygges³. Vist er det, at den

Fig. 9. Marsvinsholm i Skaane.

hele Bygningsvis var ligesaa kostbar som møjsommelig. Efter Sagnet skal der være blevet arbejdet i samfulde syv Aar paa den Grundvold, hvorpaa den anselige Timgaard i Jylland blev rejst⁴. Skyede man imidlertid intet Offer, kunde ogsaa ad denne Vej opnaas en fortrinlig Sikkerhed. Jo mindre man anvendte Jordopfyldning, men lod Bygningen hvile blot paa Pæle, des lettere blev det at lade denne hæve sig lige op af Vandet som en stejl Klippevæg, hvor Angriberne, selv om de kom over Graven, ikke kunde finde noget Fodfæste.

Hele denne Bygningsvis paa opfyldt Grund i Sump vakte,

som naturligt var, allerede Samtidens Beundring. Kun forstaaelig under den ene Forudsætning: som Dæknings-Middel, gav den snart Anledning til eventyrlig Udsmykning og Forklaring. Det er saaledes et oftere forekommende Sagn i Danmark, at Gaarde

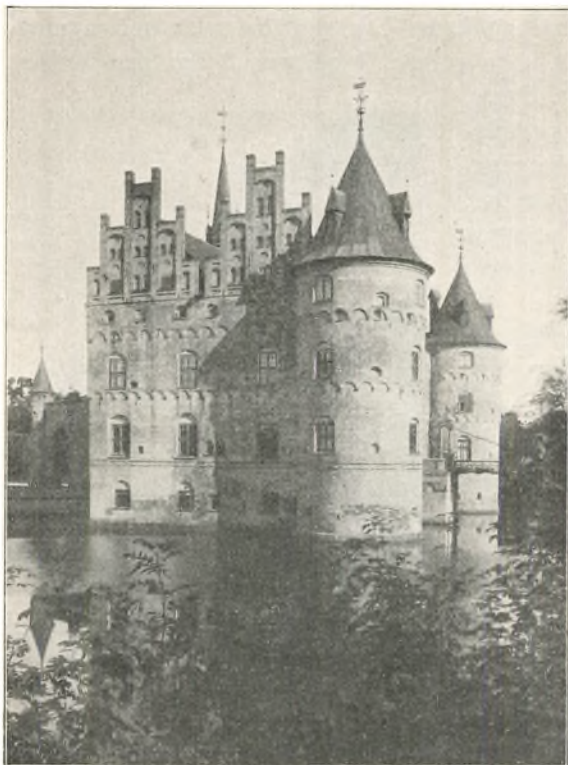

Fig. 10. Egeskov paa Fyn. Opført af Frants Brockenhus 1554
i en Sø paa nedrammede Egepæle.
(Efter Fotografi.)

anlagdes i Mor-
rads paa lune-
fuldt Bud af en

Kvinde, der
mente ved slig
Betingelse for
sin Haand at
have krævet
en Umulighed.

(Spøttrup,
Nørlund o. fl.)

Maatte man
tage et saa
overvejende
Hensyn til,
hvad Jords-
monnet bød af
gunstige Vil-
kaar, gik det
naturligvis
ikke an at for-
spilde noget af
det Vundne
ved at anbringe
Bygningerne
uhensigts-

mæssigt. Saa nødigt man vilde, maatte man da i mange Tilfælde fravige den ældgamle Regel, nedarvet fra den hedenske Tid, gaaet i Arv endog til de kristne Kirker, at Bygninger skulde ligge solret. Ved en Mængde af Datidens Slotte og Herregaade blev denne Grundregel overtraadt. Det er imidlertid betegnende for, hvor indgroet Befolkningens Hang var til den gammeldags Ord-

ning, at Sagnet lader Peder Gyldenstjerne myrde sin Bygmester, fordi denne ved Opførelsen af Timgaard havde fraveget Reglen ¹.

Forsvarets yderste Ring dannedes stundom af en Række Palissader, et Bulværk, der løb uden om Gravene. Dækket bag Stolperne kunde Skytter herfra endnu til det sidste gøre lyst blandt Angriberne, førend den egentlige Belejring begyndte. Et

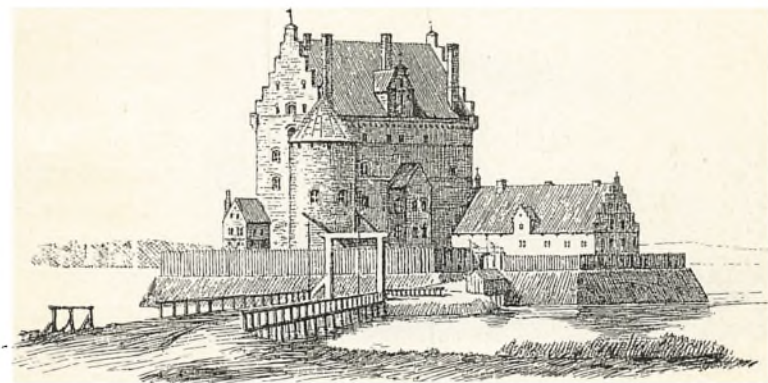

Fig. 11. Lillø Slot i Skaane, paa en Holm i Helgeaa.

sligt Forsvar forudsatte imidlertid en talrig Besætning; og Ulempen var, at Skytterne, naar Angrebet blev til Alvor, ofte kunde have ondt ved at slippe tilbage over Graven, ligesom Palissaderne bag efter ydede Fjenden et kærkomment Læ mod Ilden fra Gaarden. Det er derfor et Spørgsmaal, om dette Træværn dog ikke var et misligt Forsvarsmiddel, naar Gaarden ikke havde Kanoner nok til bagefter at skyde det ned. Dobbelt farligt for de Belejrede selv kunde dette Udenværk blive, naar det bestod ikke blot af Palissader, men tillige af en fortløbende Jordvold i Mands Højde. I saa Fald maatte der sættes al Kraft ind paa at forsvare det, thi var det først i Fjendens Magt, lod det sig ikke tilintetgøre. Saa-dant Udenværk af blotte Palissader fandtes endnu langt ned i Tiden ved Gaarden Raabeløv i Skaane ². Paa Lillø (Fig. 11)

sammesteds samt Nørre Vosborg i Jylland vides den fastere Form, Jordvold med Palissader dækket af Grav, at have været anvendt. Spor deraf synes ogsaa at forekomme ved Tranekær paa Langeland, Hjortholm ved Fursøen paa Sjælland og flere Steder¹.

Det første ret paalidelige Værn begyndte med Graven. Her var nu det store Spørgsmaal, hvad og hvormeget der skulde omgives af denne. Det var jo ønskeligt at inddrage saa meget som muligt bag Forsvarslinjen. Men paa den anden Side, hvis man gjorde denne for udstrakt, svækkedes hele Forsvaret. At have

Ladegaarden indenfor Graven, saa at man ikke straks fra første Færd afskares fra hele Kvægbesætningen, kunde være yderst fristende; men man maatte saa blot være klar

Fig. 12. Ellinge i Skaane.

over, at dette krævede en betydelig Forøgelse af Gaardens Mandskab.

I Virkeligheden træffer vi Spørgsmaalet besvaret paa de mest forskellige Maader, alt efter Plads, Vilkaar og Ejerens Tykke. Nogen bestemt Regel lader sig ikke paavise; de rigest udstyrede Borge havde stundom det knappest Rum indenfor Graven, og omvendt. Paa Ranzausholm (Brahetrolleborg) i Fyn ligesom paa flere af Henrik Ranzaus Gaarde i Holsten², paa Spøttrup i Jylland³, paa Lyngbygaard, Vanaas og Ellinge⁴ og vistnok ogsaa paa Tunbyholm og Ørup⁵ i Skaane veed vi, at Ladegaarden laa uden mindste Dækning udenfor Graven, prisgiven til den første den bedste Angriber. Andre Steder havde man trukket Ladegaarden over med paa Borggaards-Øen, saaledes paa Raabeløv og Tommerup i Skaane⁶. Eller man havde dækket Ladegaarden med en forsvarlig Mur med Taarne og Skydeskaar, der fra Borg-

graven som en frelsende Arm rakte sig ud og omslutede den, saaledes paa Skarholt¹ i Skaane, Gisselfeld² paa Sjælland. Paa Ellinge i Skaane³ (Fig. 12) og maaske paa Tirsbæk i Jylland⁴ synes man at have foretrukket at sikre Haven og givet den Plads sammen med Hovedbygningen paa Borggaards-Øen. Mest betryggende, men ganske vist ogsaa meget kostbar var dog den Ordning, som oftere anvendtes ved de stærkest befæstede Gaarde:

at dele Forsvaret ligesom i to Hold ved at anbringe Ladegaarden som et Udenværk med selvstændige Grave, udenfor den egentlige Borggaard. Saaledes var Forholdet f. Eks. paa Vegholm, Løberød, Vidskøfle, Torup, Kragholm og Billesholm i Skaane⁵, paa Broholm⁶ og Hesselageri Fyn, Faarevejle⁷ paa Langeland, Hevringholm⁸ og Endrupholm⁹ i Jylland, Nüschau i Holsten¹⁰. Paa Faarevejle havde man

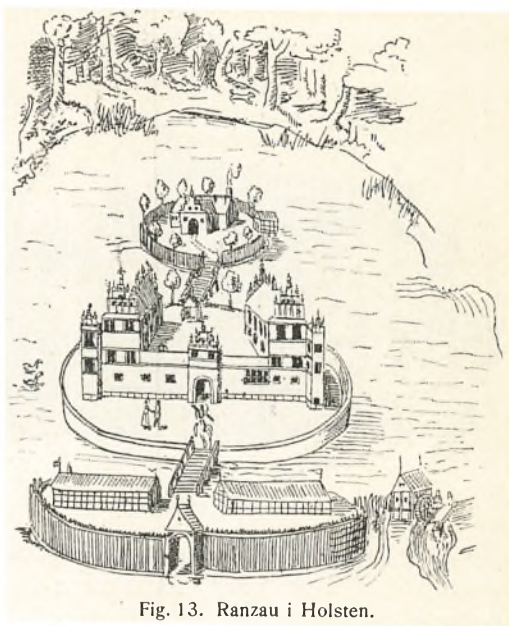

Fig. 13. Ranzau i Holsten.

ruttet i den Grad med Plads i dette Udenværk, at der endog var Rum til en anselig Have; paa Barsebæk i Skaane havde man end ikke skyet det Offer at anlægge en særskilt tredje Grav om Haven¹¹. Paa Ranzau i Holsten udgjorde Haven en med Palissader befæstet særlig Ø (Fig. 13). Omvendt træffer vi Gaarde med to, ja med tredobbelte Grave omkring, uden at dog Byggherren har fundet det tilraadeligt at medoptage Ladegaarden i Befæstningen, end sige da Haven. Spøttrup og Timgaard¹² synes at have været holdte i denne alvorlige Stil.

Fandt der saa store Afgivelser Sted i Besvarelsen af Hoved-

spørgsmaalet, vil det være indlysende, at der hvad Enkelthederne angik næppe har været to Gaarde, der var ganske ens udstyrede. Om Hestestald, Bryggers, Baggers, Smedje, Kornloft, Folkekamre o. s. v. rettelig hørte hjemme i Borggaard eller i Ladegaard, det var alt sammen Spørgsmaal, der til dagligt Hold kunde besvares forskelligt¹. Var Fredstankerne oppe, søgte man at feje saa meget som muligt ud af Borggaarden; tænkte man paa en Belejring, syntes hver Del uundværlig. Og Ulykken var, at en hvilken som helst Løsning kunde i det afgørende Øjeblik blive skæbnesvanger.

Fig. 14. Rosenholm i Nørrejylland. Opført 1559—67
af Jørgen Rosenkrands.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Kun én Ting stod fast, det var, at Ordningen maatte være truffen i Fredens Dage. Thi var først Fjenden der, saa borgede intet for, at der vilde blive Tid til andet end at slippe over Vindebroen og

faa Alting gjort klart til varm Modtagelse. Graven dannede da, maaske for lange Tider, den skarpe Grænse mellem Gaarden og hele den øvrige Verden.

For tilfulde at kunne tjene til Adskillelse maatte Graven være baade dyb og bred. Hvor Gaarden ikke laa i en Sø, men alt maatte skabes fra ny, kunde denne Del af Befæstningen være møjsommelig nok, synende af mindre, men dog maaske ligesaa kostbar som Murene, der rejste sig bagved. Det er i al sin Ubedydelighed et malende Udtryk, naar Jørgen Rosenkrands betegner sin paabegyndte Opførelse af Rosenholm (Fig. 14) med de Ord: „I dette Aar begyndte jeg at bygge og grave der“². Og det var meget naturligt, at man ved den Tids Taksationer brugte at vurdere ikke blot Bygningerne, men Gravene tillige³.

Den ringeste Fordring, der kunde stilles til en Grav, var, at den skulde være saa bred, at ingen kunde springe, saa dyb, at ingen kunde vade derover. Men dette Lavmaal af Fordringer blev naturligvis i de fleste Tilfælde langt overtruffet. Rent fraset de Tilfælde, hvor Graven gik over i en ligefrem Sø, saa træffer vi meget anselige Anlæg. Ved Tirsbæk i Jylland er den sydlige og den vestlige Grav omtrent 70 Fod brede¹; ved Faarevejle paa Langeland er den nordostlige Grav 80 Fod bred²; om Breitenburg i Holsten var alle fire Grave hver 85 Fod brede³, og omkring Kindholm paa Sjælland endog 90 Fod brede⁴. Man faar imidlertid først det rette

Begreb om
slige Anlægs
Størrelse, naar
man samtidig
erindrer, at f.
Eks. Gravenes
samlede

Længde om
Tirsbæk var
over 700 Fod,
om Kindholm

Fig. 15. Lækø Slot i Vestgötland.

ligesaa og om Faarevejle endog 2400 Fod, hvortil endnu kom en indre, smallere Grav omkring selve Hovedbygningen. Og dog kunde disse Arbejder maaske ikke maale sig med, hvad der var udført enkelte Steder i Sverige, tilsyneladende af langt mindre Betydning. Lækø Slot (Fig. 15) i Vestgötland f. Eks. laa paa en Odde ud i Venern og havde saaledes de tre Sider fri, kun Landsiden skulde dækkes. Men her var Grunden det haarde Fjæld, og man havde da maattet sprænge Graven ud i selve Fjældet⁵.

Gravenes Dybde var vel sjælden stort mere end fire Alen, hvorved jo al Vadning derover var udelukket⁶. Men hvad man maatte passe paa, var, at de ikke lidt efter lidt tabte denne deres oprindelige Dybde. Tilgroning med Siv, det aarlige Løvfald, det meget, der Tid efter anden kastedes, blæste eller flød ud i dem og uformærket højnede Bunden, alle disse Fjender kunde og

burde bekæmpes ved hyppige Opmudringer. Kun en Daare sørgede ikke for paa denne Vis at holde alt i Orden. Man forstaar derfor det nedsættende i en Erklæring som denne, afgiven af adelige Besigtelsesmænd om Vorgaard i Vendsyssel, da Kongen i Aaret 1578 ønskede at mageskifte den bort: „Gaarden ligger i en gammel, forgroet Sø, som der løber to Bække til; Broerne er ikke at regne for nogen Bygning, thi der er grundet Vand under dem“ o. s. v.¹

Fig. 16. Kalmar Slot.
(Efter Fotografi.)

En langt værre Ulempe var det, at Gravenes Sider nødvendigvis efterhaanden skred ud og saaledes forringede Gravenes Dybde og Bredde. Herimod hjalp det kun at grave dem op paany; men saa maatte Vandet helst ledes bort saalænge, hvad der let kunde blive farligt. For at sikre sig én Gang for alle veg man da ikke tilbage for at stensætte eller ligefrem opmure Gravenes Sider og Bund, en Anlægsmaade, der i høj Grad forøgede Omkostning og Arbejde. Erik den Fjortende lod Graven om Kalmar belægge med Fliser² (Fig. 16). Paa Tirsbæk er endnu alle fire Grave opsatte med Kampesten paa Siderne³. Paa Vid-

skøfle i Skaane var Gravene ligefrem murede¹. I Ruinerne af Skovgaard i Jylland ses tydelige Spor af, at Borgvoldens Sider har været satte med hugne Sten af betydelig Størrelse; alt det øvrige er nu blot en kratbevokset Grushob, kun disse forsvarlige Stenvægge har holdt ud, hæver sig endnu næsten fire Alen over Vandet i Graven².

Behørigt udstyrede afgav Gravene et fortrinligt Værn. Det var

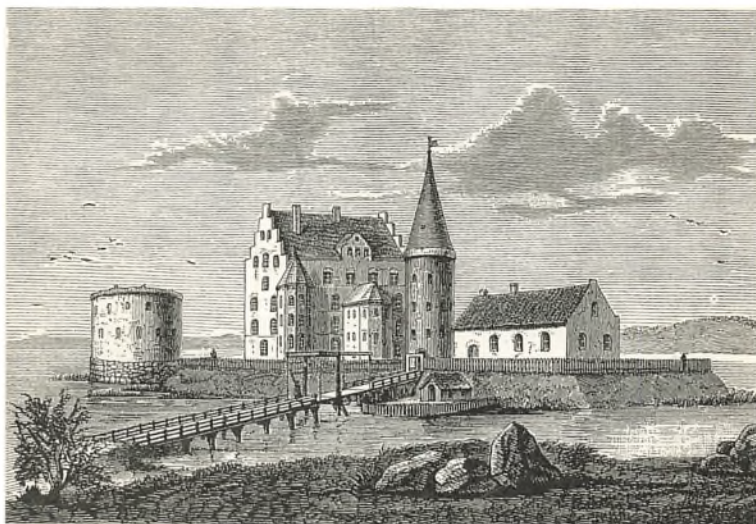

Fig. 17. Vindebro ved Sølvitsborg i Blekinge, opført og nedrevet i det 16de Aarhundrede.

en alt andet end hyggelig Stilling, selv om man var nok saa mandstærke, at færdes derudenfor uden Læ og Dækning, medens Kugler og Pile peb og suste fra Voldens Besætning. At tage Tyren ved Hornene og storme Broen var sjældent tilraadeligt, med mindre man havde nok af Mandskab at ofre, thi denne Adgang var i Reglen den bedst beskærmede. Saa var det snarere et Forsøg værd, om man ikke ved Nattetide kunde faa lavet et Vadested, opkastet en Dæmning eller slæbt Flydebroer til, saa at man kunde komme over paa et svagt Punkt. Aller bedst var det, naar om Vinteren Kulden blev Forbundsfælle og slog Isbro

over. Gjorde saa Angriberne deres Pligt, skulde det ikke lykkes Besætningen ret længe at holde en Rende aaben i Isen. En i Danmark oftere anvendt Fremgangsmaade var den: at lede Vandet bort af Graven. Sligt lod sig gøre overalt, hvor Vandstanden med Kunst var gjort høj ved Opstemning, eller hvor der blot fandtes et lavere Punkt i Nærheden, hvorhen Vandet ved Graving kunde ledes. Da Christian den Andens Tilhængere under Grevens Fejde belejrede Nyborg Slot, tvang de det til Overgivelse ved at bortlede Vandet, saa at Graven tørlagdes og Be-

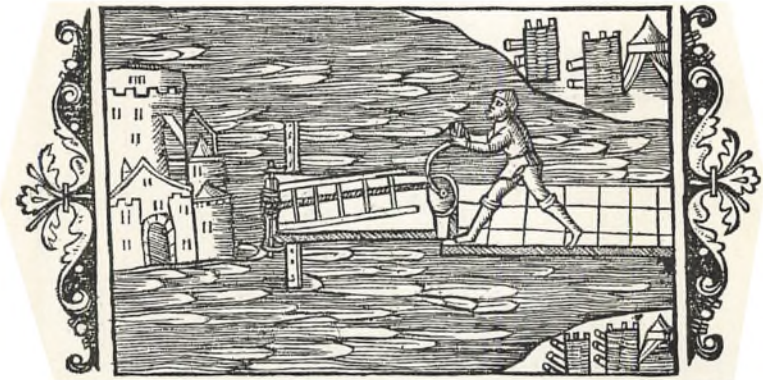

Fig. 18. En Vindebro.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

boerne kom til at mangle Drikkevand¹. Nogle Aartier tilforn sagdes Lybækkerne i Krigen mod Kong Hans at have anvendt samme Fif under en Belejring af Tranekær paa Langeland, dog uden at Slottet derfor blev taget².

Den Adgang over Graven, der i Fredstid benyttedes, var V i n d e b r o e n (Fig. 17). Som Navnet selv angiver, var et Stykke af den til at vinde eller hejse op, en Art Lem, der nedladt knap bemærkedes, men opslaaet spærrede som en lukket Port bag det manglende Broled. Det hørte uden Tvivl til Sjældenhederne, at Vindebro selv forekom to Gange over en og samme Borggrav. Denne Forsigtighed var anvendt ved det stærkt befæstede Riberhus. Den eneste Adgang til Slottet var en Bro over

Graven, midtvejs forsynet med Hejseværk til at vinde den op. Men til yderligere Sikring var Brohovedet mod Land omdannet til et helt Porttaarn, og over Porten var der anbragt en Vinde, saa at man kunde hisse det nærmeste Broled op og hermed afbryde al Forbindelse med Land. Denne bevægelige Broklap svarede tillige i Form og Størrelse til Porten, saa at, naar Klappen gik til Vejrs, spærrede den for og lukkede Porten med det samme

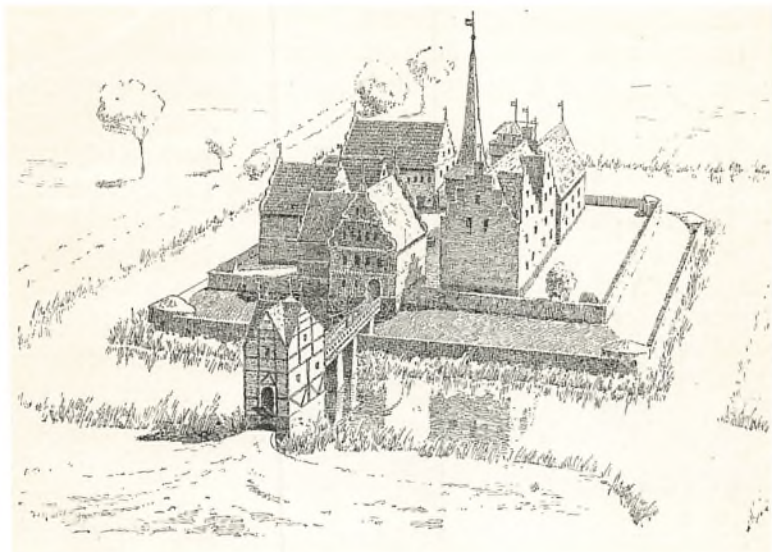

Fig. 19. Riberhus i Slutningen af det 16de Aarhundrede.

(Tegning af J. Th. Hansen efter en Model i Ribe Stiftsmuseum, udført af Sektionschef Mathiasen i Kristiania.)

(Fig. 19). Længe efter at de øvrige Former for Befæstning havde tabt al Betydning, vedblev man i Norden at bevare Vindebroer som særlig hensigtsmæssige; endnu i det 18de Aarhundrede fandtes de ved de fleste Herregaarde og Slotte.

Bag Graven laa der gerne et Fæstningsværk, der alt efter Omstændighederne dannedes af en Jordvold eller en Mur. Selv hvor kun Hovedbygningen var omgivet med Grave, laa Huset

som oftest nogle Alen inde paa Øen, saa at dets Fod kunde skærmes af Volde. Det fælles Navn for Øen: „Voldstedet“ tyder ogsaa paa denne Skiks Almindelighed. Det var forholdsvis kun faa Gaarde, der som f. Eks. Marsvinsholm og Torup¹ i Skaane, Egeskov paa Fyn, Rosenholm og Rosenvold i Jylland og de af Henrik Ranzau opførte holstenske Gaarde Wandsburg, Melbeck, Redingstorp og Nüschau² søgte deres Styrke i, at Bygningens Mure hævede sig lige op af Graven.

Datiden synes ikke at have været ret klar over, hvilket der var at foretrække til denne Fæstningsring, Mur eller Jordvold.

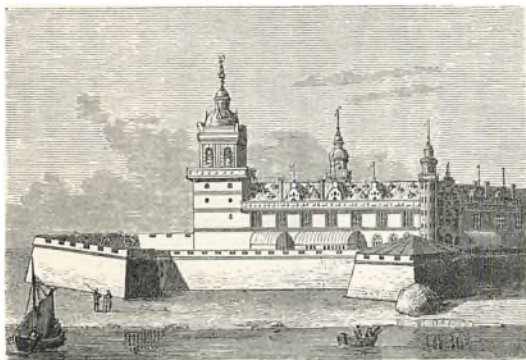

Fig. 20. Kronborg i Fr. II.s Tid efter Kniepers Tapet.

Mur var aabenbart det dyreste, men frembød den Fordel, at de stejle Vægge ved en Storm ydede væsentlig Hindring og kun lod sig bestige ved Hjælp af Stiger. Skydeskaar kunde ogsaa anbringes

overalt paa en Mur, i en Vold

derimod kun foroven. Men førte Fjenden Kanoner med sig, havde Muren den Ulempe, at den langt hurtigere skødes ned end den bløde Vold, der roligt opfangede Kuglerne i sig.

Som en Følge af disse forskellige Hensyn vaklede man i sin Dom. Det var ikke blot ved gammeldags Anlæg, at man kunde træffe Ringmure — Helsingborg Slot var omgivet af en saadan³, det ældre Vorgaard i Vendsyssel havde en Ringmur langs Graven, fire Alen høj paa Portsiden, syv Alen høj paa alle de andre og fem til syv Fod bred⁴ — men selv paa nylig opførte Gaarde traf man dem. Sten Rosensparre anvendte saaledes Murbefæstning paa Skarholt⁵, Peder Oxe paa Gisselfeld⁶, og endnu i det 18de Aarhundrede var der en Ringmur om Tranekjær Slot, saa

bred, at en Vogn heroppe kunde køre omkring Slottet¹. Men ved Siden heraf kunde man ogsaa møde blotte Jordvolde. Erik den Fjortende lod anlægge høje Volde om Kalmar; for at faa Jorden til at fæstne sig, anvendte han det Middel at besaa dem med Sennep². Volde, ofte med Stakit foroven, fandtes ogsaa om Malmøhus³, Bahus⁴, Akershus⁵ o. fl. Endelig slog Frederik den Anden ind paa en Mellemvej, iøvrigt kendt tilforn, da han ved Opførelsen af Kronborg lod Murene udadtil være beklædte med svære, hugne Sten, indadtil forede med Jordvolde⁶ (Fig. 20).

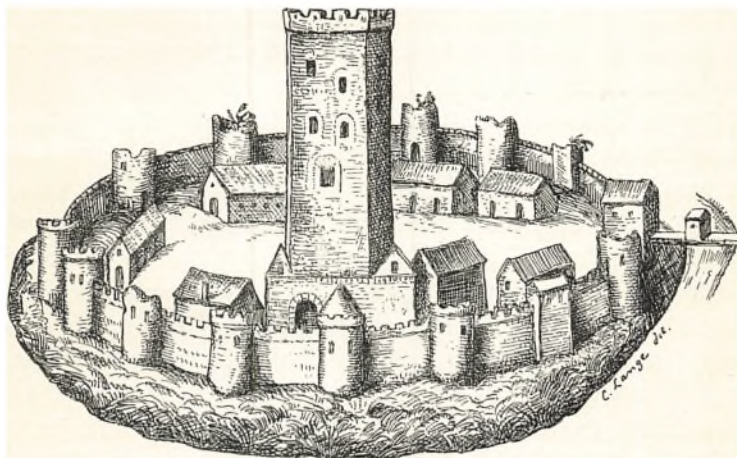

Fig. 21. Helsingborg Slot i det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Var man usikker med Hensyn til Bygningsemnet, saa nærede man derimod ingen Tvivl om Formen. Det var en Regel, kendt fra Oldtiden af, at Fæstningsværker burde anlægges saaledes, at der fremkom indadgaende Vinkler, i hvilke Fjenden under Angrebet kunde beskydes fra flere Sider⁷. Da imidlertid denne Form betydeligt fordyrede Anlægget, krympede man sig ofte ved at efterkomme Reglen og overlod det til Hovedbygningens Hjørnetaarne at afgive den fornødne Krydsild. Lige Mur eller Vold uden Afbrydelser var da vistnok det almindelige ved Herre-

gaarde som de var flest; kun Slotte og meget rige Herresæder søgte yderligere Betyggelse.

Den fælles Maade at skaffe sig denne paa var ved at lade Muren eller Volden være buklet; men indenfor dette fælles lader tre forskellige Udviklingstrin sig tydeligt paavise.

Ved Synet af Slotte som Helsingborg (Fig. 21) og Kalundborg¹ kunde ingen være i Tvivl om, at Befæstningsmaaden her var gammeldags. Udenværket dannedes af en høj Ringmur, der ovenfra set tog sig ud som et Knudetov, idet der med visse Mellemrum var anbragt Murtaarne, paa Helsingborg ikke mindre end tolv runde og to firkantede. Ejendommeligt for Anlægget var, at Muren saa vidt muligt undgik bratte Drejninger og kendeligt tilstræbte at danne en Kreds. Taarnene var i Følge gammel Regel anbragte i Pileskuds Afstand fra hinanden, saa at de to og to kunde række hinanden en hjælpsom Haand og beskyde en fremstormende Fjende i begge Flanker. Men hermed nøjedes de ogsaa og sprang ikke mere frem end højst nødvendigt, stillede sig aldrig dristigt foran Geledet, beredte til Enekamp. Naar de brød Linjen, var det egentlig kun for som Albuepladerne paa en Rustning at skjule et svagt Punkt og yde Dækning. De skrev sig øjensynligt fra en Tid, da Buer og ikke Kanoner bestemte Fæstningsværkernes Form. Selv en saa vældig Fløjmand som Taarnet „Fars Hat“ paa Kalundborg Slot, der havde dobbelt Højde og Hjelm paa Hovedet, var i Følge sin Bygning meget mindre beregnet paa at føre langtrækkende Skyts end paa at forsvare sig med Pile og i værste Fald, hvis Fjenden fik Fodfæste paa Ringmuren, da ved Hjælp af sin Højde ovenfra at stryge denne ren igen.

Saa tog de nymodens Taarne sig ganske anderledes ud end disse indeklemte Sparebøsser. De holdt sig ikke længere tilbage som en blot buklet Del af Muren. Frit og truende med deres Kanongab til alle Sider laa de som en vældig, undersætsig Masse paa hvert af de fire Hjørner. Muren sank næsten ned til en blot Spærrings-Lænke, der kædede dem sammen. Det var denne nye Art af Taarne, der under Navnet *rondelles* var trængt op til Nor-

den og her under den mere hjemlige Gengivelse af Navnet: „Runddele“ fandt livlig Udbredelse saa vel i Danmark som i Sverige. Det var saadanne Taarne, som Christian den Tredje f. Eks. opførte ved Malmøhus (Fig. 22) og Landskrona, Frederik den Anden ved Indgangen af Frederiksborg, Gustav Vasa og Erik den Fjortende ved Vadstena (Fig. 23) og Kalmar. Ilde med-

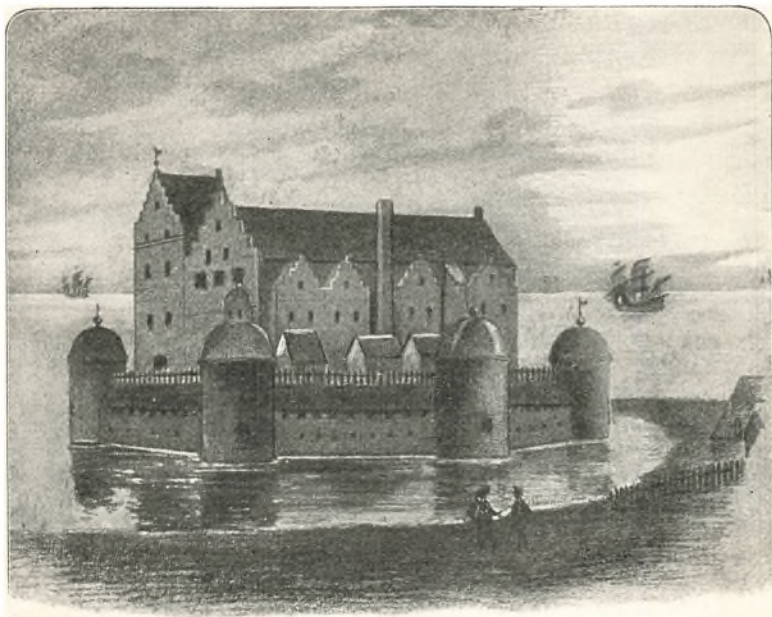

Fig. 22. Malmøhus.

(Tegning af Alfr. Larsen efter Braunius: Theatrum urbium.)

tagne af Fjendehaand og Aarhundreders Vanrøgt har disse smaa støtte Runddele holdt ud trods de stolteste Bygninger og med Stormhuen trykt i Panden, strittende imod med de stærke Sider, ladet Tiden gaa over sig. Endnu staar de troligt paa Vagt ved Malmøhus og ved Vadstena, endnu titter en enkelt fra Landskrona Slotsvold ud over Sundet, endnu, efter at det gamle Frederiksborg forlængst er forsvundet, staar de to Runddele ved Ind-

kørselen, trængte ud mod Graven, men trodsigt paa tværs af det vældige Porttaarn.

Hvor stærke end disse Runddele kunde være — i Syvaarskrigen skræmte fire saadanne kraftige Vogtere Daniel Ranzau fra Angreb paa Vadstena Slot¹ (Fig. 23) — saa opfyldte de dog ikke alle de Krav, man med Grund kunde stille til dem. Skulde de være forsvarligt bygte, blev Pladsen indvendig grumme ubekvem. I Runddelene paa Vadstena er Muren ti Fod tyk², paa Stenvigholm skal den have været 16—17³, paa Vaxholm 20⁴, og paa

Fig. 23. Vadstena Slot. Opført af Gustav Vasa.
(Efter Fotograf.)

Malmøhus er i det mindste i den vestre Runddel Murene den Dag i Dag over 25 Fod tykke⁵. Den indre Stue ligner her en mørk, rund Brønd med en lang Gang hen til hvert af de fire Vinduer. Selve Fordelene affødte da betydelige Mangler; thi vel lod Taarnet sig ikke let skyde ned, men hvorledes skulde man kunne bakse med en Kanon i disse smalle Gange? Ganske vist bredte de sig tragtformigt henimod Vinduet, men Pladsen tillod dog kun i ringe Grad at dreje Kanonen, saa at Angriberne snart maatte kunne komme udenfor Skudlinjen. Nej, saa var det langt mere hensigtsmæssigt at anbringe Kanonerne i det fri, alene bag Brystværn, hvor man kunde rette dem som man vilde, hvor ingen

var for stor eller manglede Plads til Tilbageløb, og hvor Mandskabet kunde komme til fra alle Sider.

Saaledes naaede man da til Bastionerne, i Følge deres Oprindelse jordbygte Hjørnetaarne uden Tag, fuld Jord eller med Kassematter for neden og Skytset kun anbragt for oven. De var en simpel Følge af de forbedrede Kanoner; thi her som tidligere havde Skytset været det fremad drivende i Udviklingen. Medens Murtaarnene havde svaret til den Tid, da man brugte Pile, og en Kanon kun var en Bøsse, „Runddelene“ til Forskellen mellem Kanon og Gevær, saa fremkaldtes Bastionerne af de stedse voksende Kanoner, hvem Pladsen i Runddelens Gange blev for trang, og mod hvis Skud ingen Mur kunde staa sig.

Saavidt man veed, anvendtes Bastioner først i Frankrig i Slutningen af det 15de Aarhundrede. I deres ældste Form var de ikke Led af Muren eller Volden, men selvstændige Værker foran denne, især brugelige hvor det galdt at dække en Port mod fjendtlig Ild. I deres ældste Form vides de dog ikke at være naaede op til Norden. Men snart efter begyndte man at anbringe dem som Knudepunkter i selve Volden, og under denne nye Skikkelse vandrede de Evropa rundt som en yderst vigtig Forbedring i Befæstningsvæsenet¹.

Det er af Interesse at lægge Mærke til deres Navn i Daidens Sprog. Der er ikke det aller mindste, der kunde tyde paa, at Opfindelsen skulde være sket i Norden. Ikke desto mindre blev de bekendte overalt under et nordisk Navn, som de tiltvang Borgerret i alle de evropæiske Sprog. Hvor de kom frem, kaldtes de nemlig for „Bulværk“, hvad der sikkert nok er et Ord af nordisk Rod og betyder Plankeværk, Palissadeværk. Maaske har man alt fra Normannernes Tid brugt at anbringe stærke Palissadeværker foran Portene, og Bastionerne har da arvet baade disse Værkers Plads og Navn. Maaske har man beklædt de ældste Bastioner med Planker og derved givet Anledning til Navnets Overførelse. Men hvilken end Grunden monne være, vist er det, at det nordiske Ord brød ind i alle de evropæiske Sprog. I det 15de Aarhundrede kom det frem i Tysk som „Bollwerk“², paa Engelsk kaldtes Bastion for „bulwark“, paa

Russisk: „*bolverk*“, Polsk: „*bolwark*“. Paa Fransk omdannedes Ordet til „*boulevard*“, paa Italiensk blev det til „*baluardo*“, Spansk: „*baluarte*“, Latin: „*bolevardus*“ (forekommer først Aar 1483). Kun et eneste Sprog ydede nogen Modstand, det var det franske. Ved Siden af Benævnelsen „*boulevard*“, som ganske vist var den hyppigste, opstod der ogsaa det hjemlige Navn „*bastion*“ eller rettere „*bastillon*“, et lille Hus (af *bastille*)¹. I det 17de Aarhundrede, da Ludvig den Fjortendes Krigskunst blev den toneangivende, og franske Benævnelser for Krigsvæsenets Enkeltheder fortrængte alle andre, trængte ogsaa Ordet *bastion* igennem og fordrev sin Medbejler fra de evropæiske Sprog. I moderne Fransk minder endnu Navnet *boulevard* — en beplantet Gade, hvor før har været Vold — om Ordets tidligere Forekomst og Betydning.

Til Norden naaede Sagen selv, under begge Benævnelser, vistnok først i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. Da imidlertid Ordet „Bulværk“ kun lidet var skikket til hos Nordboere at vække Begrebet om en jordfast Skanse, foretrak man her ubetinget den franske Benævnelse „Bastion“. Udtalt som „Postej“ vakte dette Ord just Erindringen om noget rundt, fast og mørkladent, og denne Benævnelse holdt sig derfor haardnakket i det 16de Aarhundrede, om end de indforskrevne Bygmestre nok saa meget kaldte Bastioner for „Bollwerk“².

De første „Postejer“, der omtales i Norden, var vistnok de to, der fandtes paa Krogen Aar 1559³. Da dette Slot senere afløstes af Kronborg, og Fæstningsværkerne skulde udvides til en regelmæssig Firkant, synes dog Frederik den Anden ikke at have været klar over Bastionernes Fortrin. I hvert Fald gav han Befaling til at bygge „Runddele“ i de to andre Hjørner. Især ud mod Søsiden krævede Værket meget Arbejde. Et Skib maatte sænkes, og „Stenkister“ opføres til Værn om Grunden som Forposter mod Bølgeslag og Isgang. Midt under Arbejdet fik imidlertid Bygmesteren Afsked, og Kongen synes med det samme at have skiftet Sind. „Runddelene“ kappedes af foroven, tildækkedes med Jord og Brystværn, saa at de omdannedes til blotte Kassematter i to nye „Postejer“⁴. I Strid maaske med Skytsets

Fordringer, men i fuld Overensstemmelse med den henrivende Udsigt lod saa Frederik den Anden saavel paa „Ridderpostejen“ som paa „Strandpostejen“ opføre to nydelige Sandstens-Pavilloner, bestemte til Lysthuse for Kongen og hans Gæster (Fig. 24).

Kronborg synes at have været den eneste større Fæstning i Danmark, der i det 16de Aarhundrede udstyredes med Bastioner; end ikke Københavns Volde blev forsynede hermed¹. I Sverige derimod fulgte Johan den Tredje fuldt saa godt med Tiden som

Fig. 24. Kronborg under Opførelse. Tilhøjre: Lysthuset paa „Strandpostejen“.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

hans Nabo mod Syd, og allerede Aar 1572 var han ivrig for at befæste Kalmar By med „Postejer“, medens Slottet selv maatte nøjes med at faa sine „Runddele“ forbedrede². Hvad der har særlig Interesse, er, at Johan den Tredje, rimeligvis vejledt af sine italienske Bygmestre, her anvendte den for nylig i Italien opfundne Anlægsmaade. Medens de franske Bastioner var buttede Udvækster paa Volden, enten ligefrem runde eller lidt spidst udløbende — den sidste Form havde endnu de paa Kronborg³ — saa lignede Kalmars „Postejer“ Hellebardblade (Fig. 25), med to lange, smalle Flige til hver Side og kun ved en tynd Hals landfaste med Volden⁴, en italiensk Forbedring, hvorved man for

det Tilfælde, at Fjenden erobrede Bastionen, søgte at sikre sig mod, at Volden skulde blive taget med det samme¹. Ogsaa Slotet Wittensten i Estland lod Johan den Tredje befæste med Bastioner². Men til disse tre kongelige Anlæg: Kronborg, Kalmar og Wittensten og saa nogle ganske faa Herregaarde³ indskrænkede vistnok ogsaa Anvendelsen af Bastioner sig i det 16de Aarhundrede. Først i det følgende Aarhundrede blev de almindelige.

Vi har betragtet Ringmurens og Voldens Form, tilbage staar endnu blot deres Højde. Denne overgik betydeligt, hvad man efter Nutids Begreber skulde vente, idet den var bestemt til Brystværn ikke blot for Mandskabet, men for selve Hovedbygningen.

Fig. 25. Kalmar Bys Befæstning 1585.

Det var da ikke alene paa gamle Slotte, som Kalundborg og Helsingborg, at man saae høje Mure; mange nymodens Anlæg gav dem intet efter. Ved Malmøhus⁴ og Spøttrup⁵ (Fig. 26) i Jylland er der tydelige Spor af, at Volden har naaet op omtrent til Bygningens Tag-skæg, et fortrinligt Værn i en Tid, hvor man kun brugte at skyde lige-ud med Kanonerne og aldrig Bueskud, en trist og trang Udsigt fra Vinduerne i den indespærrede Hovedbygning.

Det var klart, at hele Udenværket udgjorde en overordentlig vigtig Del af Befæstningen, paa hvis Forsvar de belejrede sikkert vilde ofre, hvad der stod i deres Magt. Men det var dog kun ved de tarveligst befæstede Gaarde, at man ved at trænge over Graven og erobre Volden eller Muren, straks kunde komme Hovedbygningen selv til Livs.

Som ovenfor omtalt, var mange Gaarde omgivne af flere Grave — om Timgaard i Jylland⁶ og paa Landsiden af Aranäs ved Venern⁷ var der endogsaa tredobbelt Grav — og i Reglen var det netop de anseligste Borge, om hvilke det gjaldt, at man ved at komme over Graven og op paa Muren kun

havde opnaaet lidet. Det, man nemlig her i saa Fald havde erobret, var kun, hvad der ved mange Gaarde forud laa ganske blottet: Ladegaarden. Hvor denne var indoptagen med i Befæstningen, udgjorde den gerne et selvstændigt Udenværk, der maatte tages, førend man kunde komme til at angribe den egentlige Borg. Den bar derfor det betegnende Navn: Forborgen (Fransk: *faubourg*).

De Fordele, der opnaaedes ved Erobringen af Forborgen, var højst forskellige. Det kan ikke nægtes, at enkelte Gaarde var anlagte uforsigtigt, saa at Forborgens Fald rimeligvis vilde blive skæbnesvangert for selve Hovedbygningen. Mangel paa Evne til

Fig. 26. Rester af Volden om Spøttrup i Nørrejylland.
(Tegning af Milton Jensen.)

at bestride de store Omkostninger, maaske ogsaa Hensynet til det dagligdags bekvemme, havde stundom tilbagetrængt Forsvarets strængere Krav. Selv ved en saa stærkt befæstet Gaard som Faarevejle paa Langeland, hvor disse Hensyn ikke havde faaet Lov til at gøre sig gældende, ser det, i det mindste for en Nutids Betragter, ud, som om Borggaarden maatte være alvorlig truet, naar den omgivende Ø var i Fjendernes Hænder. I Læ af Ladegaards-Bygningerne kunde de her komme Hovedbygningen tæt paa Livet; den indre Grav var kun smal, og hvis der gjordes Udfald, dannede nu Porttaarnet et fast Værn og Støttepunkt for selve Fjenden¹.

Anderledes stillede Sagen sig andet Steds. Ved Hesselager (Fig. 27) paa Fyn var saaledes det Syn, der aabnede sig for An-

Fig. 27. Hesselager paa Fyn Aar 1800. (Opført af Kansler Johan Friis 1538.)
(Efter Akvarel i Nationalmuseet.)

griberne, naar de sejrrikt besteg Forborgens Vold, kun lidet opmuntrende. Vejen fra den yderste Vindebro — længst til venstre paa hosstaaende Billede — til den indre ved Borggaards-Graven var en eneste Fæstningsrække: først to jævnsides liggende Bygninger, hver paa tvende Stokværk, saa et svært, ottekantet Taarn, alle bemandede og i Stand til kraftigt Forsvar, hver især at tage, førend der kunde være Tale om at komme over til Borggaarden¹. Paa Bahus Slot havde man drevet det saa vidt med adskilte Indelukker, at man skulde gennem syv Porte eller over syv Volde og Mure, førend man endelig naaede op til „Fars Hat“ og „Mors Hue“, Slottets to Hovedtaarne².

Fig. 28. Helsingborg Slots Hovedtaarn, Kärnan.
(Før sidste Istandsættelse.)

Borgen selv, Hovedbygningen, dannede naturligvis Forsvarets egentlige Kærne. Dens Form havde i Tidernes Løb gennemgaaet en mærkelig Udvikling, hvis enkelte Trin ikke blot den Gang stod tydelige, men endnu den Dag i Dag med Sikkerhed lader sig bestemme. Vil vi have et klart Indtryk af Udviklingens Yderpunkter, behøver vi blot at betragte de to levende

Talsmænd, som en gunstig Skæbne har bevaret os Side om Side: Helsingborgs „Kärna“ og Kronborg. Nu er de begge gamle, i det 16de Aarhundrede hilste Sundet her paa den ældste og yngste i hele Flokken.

Den Bygningsmaade, som Helsingborg Slot repræsenterede, var kun lidet sammensat. Naar man nu ser det svære Taarn

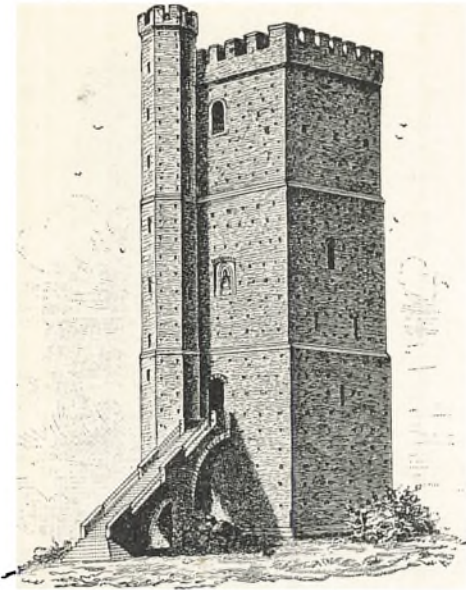

Fig. 29. Helsingborgs „Kärna“, efter Tegning af Arkitekt A. Hellerström. Antiquarisk-topografiska arkivet i Stockholm.

(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

(Fig. 28 og 29), der fra Bakken syner vidt ud over Søen, tænker man sig det uvilkaarligt som Resten af et Hele, slutter fra, hvad der staar, til Storheden af det, der her er sunket i Grus. Med Urette. Selv i sin Velmagt har Kärnan staaet enlig, kun omgiven af Ringmure og mindre Bygninger, der ved Siden af den tog sig ubetydelige ud¹ (Fig. 30). Det er denne Bygningsvis, som kendes saa godt fra Frankrigs og Tysklands ældste Borge: I Midten et mægtigt Taarn, Borg-

herrens Bolig. Men kun et Par Rum heri til Beboelse. Resten: Vagtstue, Forraadskamre, Fængsel. Alt var fra øverst til nederst indrettet paa Forsvar, beregnet paa, naar Stigen var trukken op og Døren stænget, at kunne udholde en langvarig Belejring bag disse favnetykke Mure. Udenom og ofte i god Afstand fra dette Taarn løb saa Ringmuren. I Borggaarden derimellem eller langs Ringmurens Inderside, kun med Halvtag over sig, laa spredt en Mængde Smaabygninger, Bryggers, Baggers, Kornhus, Rum til

Besætningen o. s. v., alle som paa Springet til at forsvare Muren, men i ærbødig Afstand fra det mægtige Hovedtaarn¹. I sin simple, naturlige Ordning lignede det hele en forstenet Lejr, Høvdingestadet i Midten, derom Hæren i Ring, paa Vagt og i Hvile, hver Mand selv i Søvn støttende sig til Skjoldet.

I Frankrig kaldtes sligt et Taarn for „donjon“, i Tyskland med det gamle Navn „Bergfried“. I Norden synes man at have haft Tilbøjelighed til at benævne det „Kærne“, hvad enten nu

Fig. 30. Helsingborg i Slutningen af det 16de Aarhundrede.

(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

herved sigtedes til, at det udgjorde Befæstningens inderste og vigtigste Del, eller til dets Lighed med en Smørkærne. I sidste Tilfælde maa Navnet have passet bedre til et Taarn, der som Stockholms „Kærne“ var rundt², end til Helsingborgs, der er firkantet. Benævnelsen „Faders Hat“ derimod, der oftere kommer igen, var vistnok blot en spøgefuldt Hentydning til Taarnes Tagform og anvendtes i hvert Fald ikke alene om Hovedtaarnet, men ogsaa om Taarne i Ringmuren³. I denne Stil: en Kærne bag Ringmur, vides foruden Helsingborg og Stockholm tillige

Gurre, Laholm, Skanør og Aarhus Slotte¹ at have været opførte. Maaske var ogsaa „Gaasetaarnet“ (Fig. 31) paa Vordingborg og Taarnet „Folen“ paa Kallundborg Slot² oprindeligt „Kærner“,

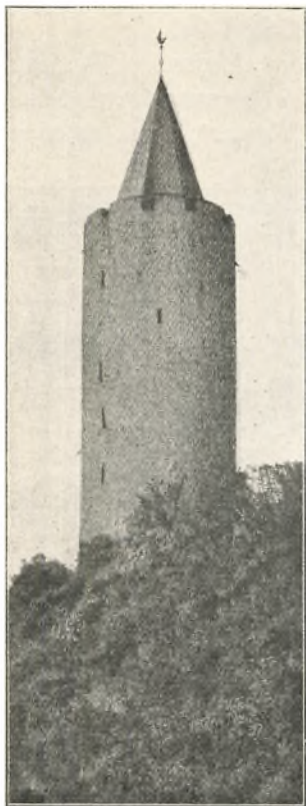

Fig. 31. Gaasetaarnet ved Vordingborg Slot paa Sjælland. Opført af Valdemar Atterdag. Syv Stokværk højt.

der dog, ved senere Opførelse af andre Bygninger foruden, havde tabt deres alt beherskende Præg. I det 16de Aarhundrede tilfredsstillede imidlertid disse Taarn-Borge ikke længere. Flere af dem forfaldt eller nedbrødes, saaledes Gurre (Fig. 32), hvis Sten blandt andet endte i Helsingør, hvor de anvendtes til Skorstene³. Andre ombyggedes, som Stockholm Slot. Kun ganske undtagelsesvis opførtes der endnu Bygninger af denne gamle Art. De mærkeligste var Viborg Fæste i Finland, Vaxholm ved Indløbet til Stockholm og det saakaldte Valkendorfs Taarn i Bergen. Ved dem alle tre var der dog særlige Omstændigheder, der paa en Maade atter ophævede deres Betydning som „Kærner“. Viborgs faste Taarn var omgivet af en Ringmur, der i den Grad var belemret med Husrum, at den snarere maatte kaldes en Husrække end en Mur⁴. Vaxholm lignede mest en „Runddel“ og skulde vistnok kun i yderste Nød gøre Tjeneste som Bolig⁵. Valkendorfs-Taarnet endelig (Fig.

33) var ganske vist bygget som Afløser for et ældre og indrettet helt som Hovedbygning: Fængsel for neden, Beboelse for oven, Vagtstue og Plads til Kanoner⁶. Men til dagligt Hold behøvede det ikke at anvendes saaledes, thi lige over for i Borggaarden laa den gamle, rummelige Hakons-Hal med dens Sal og Karnapper,

Fruerstuer og flere andre Bygninger¹. Det var lutter Vidnesbyrd om, at Taarnet, som det hævede sig dér, beherskende Bryggen og Vaagen, ikke var bestemt til at være hele Slottet, men kun dets ypperste Værn, bygget med nymodens Kunst og gammel-dags Omsigt.

Hovedmanglen ved „Kærnerne“ var deres grumme begrænsede Plads. Man kunde stille nok saa ringe Krav til Bekvæmmelighed og Hygge, i sligt et Cellefængsel lod de sig ikke tilfredsstillende, mindst naar Besætningen, hvad Forsigtighed krævede, altid skulde være tilstede i behørigt Antal. Rummet maatte udvides, men

Fig. 32. Gurre Slotsruin.
(Efter Tegning af C. Lange.)

hvorledes? Man kunde enten gøre den egentlige Kærne højere og større — Helsingborgs Kærna, der er yderst anselig og tidligere vistnok har været mindst tyve Fod højere², er uden Tvivl en af de mægtigste Bygninger i sin Art i Norden — eller ogsaa kunde man opgive den gammel-dags, runde eller firkantede Form og udvide Bygningen ved at brede den til Siden, med andre Ord forandre Taarnet til et Hus.

Denne Fremgangsmaade var aabenbart den mest hensigtsmæssige. Det var ogsaa den, der blev den sejrrige. „Valkendorfs-Taarnet“ viser os ligesom en Overgangsform mellem Kærnen og Huset. Paa rent udvortes Vis har her en Udvidelse fundet Sted, idet Bygningen bestaar af to i hinanden indbyggede Taarne, efter

hvad der siges, opførte af Valkendorf og hans Efterfølger, Erik Rosenkrands, i hvert Fald vistnok byggede med kortvarigt Mellemrum. Følgen er bleven, at Dobbeltaarnet allevegne fra set syner som Hus. Men den Forvandling, som her fremtræder paa blot udvortes Maade og med Tilfældighedens Præg, var langt tidligere alt blevet gennemført andetsteds med fuld Bevidsthed.

Fig. 33. Bergenhus: Valkendorfs Taarn (til højre), Hakons Hal (til venstre).
(Efter *Theatrum urbium* af Alfred Larsen.)

Det ypperste Minde, som endnu staar tilbage om det til aflangt Hus udvidede Taarn, er sikkert Glimminge i

Skaane (Fig. 34). Dette faste Hus er opført 1499 af Jens Holgersøn Ulfs-tand, bygget af svære Sandsten, hele Huset 100 Fod langt, 40 Fod bredt og 87 Fod op til Gavlspidserne¹. Et Par Mils Vej derfra ligger Ørup, lidt mindre end Glimminge, men lignende dette, opført af Kampesten saa vidt vides af samme Bygherre². Forskellem mellem de gamle firkantede Taarne og disse Huse

laa alene i Størrelses-Forholdene. Naar Længden blev større end Højden, blev Taarnet til Hus. I ydre Udstyr derimod var de vistnok temmelig ens. I Reglen lignede de deres kirkelige Forbilleder, de almindelige Landsby-Kirketaarne (Fig. 35) i Danmark. Det er sikkert saadanne „Huse“ vi maa tænke os opkaldte i alle de mange Slotsnavne, der endte paa Hus (Riberhus, Aalborghus osv.).

Fordelelene ved disse Huse var betydelige. Man behøvede nu ikke længere at nøjes med et enkelt Rum i hvert Stokværk. Der

kunde indrettes flere, alt efter Bekvemmelighedens Krav. Og desuden indvandt man i øverste Stokværk Plads til en stor Sal, der, hvad enten det saa gjaldt Fest eller Forsvar, ypperligt lod sig anvende. Men en Mangel heftede der ved den nye Bygningsform: Overblikket tabtes. Tidligere havde man fra hver enkelt Stue kunnet holde Øje til alle Kanter. Nu indskrænkedes dette alene til det øverste Rum. Stod man i en af de nedre Stuer, kunde Fjenden være i Lag med den modsatte Gavl, uden at man anede det. Ven-

de tilbage til det gammeldags af denne Grundgik ikke an; men afhjælpes maatte Manglen. Den lod sig bøde, saafremt man paa én Gang kunde forbedre Udkigget og samtidig skærpe Forsvaret, saa at, selv om et Angreb først sent blev opdaget, det hurtigt kunde mødes med for-

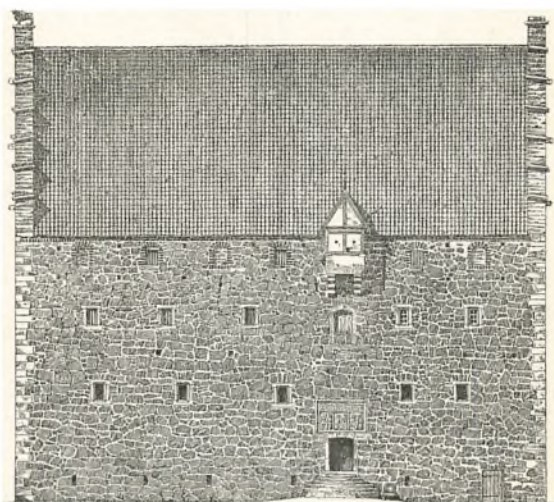

Fig. 34. Glimminge i Skaane, opført af Jens Holgersøn Ulfstand 1499.

doblet Kraft. Begge disse Goder var opnaelige, saafremt man anbragte et lille Ud hængstaa rn i hvert af Bygningens fire Hjørner (Fig. 36). Højt nok oppe til at være dækket nedadtil, kunde man fra disse murede Karnapper have Udsigt til i det mindste to Sider ad Gangen, og hvis Fjenden stormede, modtage ham med dobbelt Krydsild. Turde man tillige anbringe et Skydehul ned efter, kunde man herfra forstyrre hvert Forsøg paa at benytte Bygningens Hjørner — dens mindst beskyttede Parti — til Læ eller Angrebspunkt.

Saadanne firkantede Huse med et Horn i Panden mod hvert Hjørne blev da naturligt det næste Led i Rækken. I Frankrig havde Huse med slige Smaataarne (*tourelles*) længe været i Brug og var vel kendte under Navnet *manoirs*¹. Til Norden synes de først sent være naaede. De ypperste Eksempler paa denne Bygningsart her er Ørbyhus (Fig. 37) og Vik (Fig. 38) i Upland og Bergqvara i

Fig. 35. Dalum Kirke paa Fyn.
(Efter Braunius: *Theatrum urbium*.)

Småland² (Fig. 36). De to sidste er begge opførte i Slutningen af det 15de Aarhundrede og altsaa ældre i Aar, om end yngre i Art end de ovenomtalte Repræsentanter for de slette og rette Stenhuse. Alle udmærkede de sig ved deres kække, trodsige Ydre, der ikke lidet forøgedes ved deres uforholdsmæssige Højde. Paa Vik (Fig. 38) skal der i sin Tid have været ikke mindre end elleve Stokværk, Bergqvara var 80 Fod højt og kun 68 Fod langt. Ejendommeligt for disse to var ogsaa den gamle, om „Kærnerne“ mindende Maade at dække Indgangen paa. Døren sad

højt oppe paa Huset, øjensynligt beregnet paa, at man efter at være stegen op ad den løse Trappe skulde kunne trække denne op til sig og dermed afspærre al Adgang. Denne sidste Bygningsskik fulgtes endnu i det 18de Aarhundrede i det sydlige Gotland³.

Husets Udvikling var begyndt, men langt fra til Ende. Trangen til Udvikling gjorde sig bestandigt indenfra gældende og drev ustandseligt paa. De fire vordende Lemmer, som her var antydede i Husets Hjørner, skulde vokse fuldt ud og tilsidst ende som vældige, jordfaste Hjørnetaarne. Huset selv skulde uddybes og

spaltes i Midten, indtil det endelig stod der som fire tydeligt adskilte Længer. Udviklingen skulde ikke standse, førend Huset var blevet til Gaard.

Det var hele denne Udvikling fra Hus til Gaard, som i Norden med stigende Fart gik for sig i det 16de Aarhundrede. Paa Afstand set lader Udviklingens Trin og deres Rækkefølge sig nogenlunde sondre; vanskeligere faldt dette vistnok i Tiden selv. Thi det var netop det ejendommelige og tiltrækkende ved denne

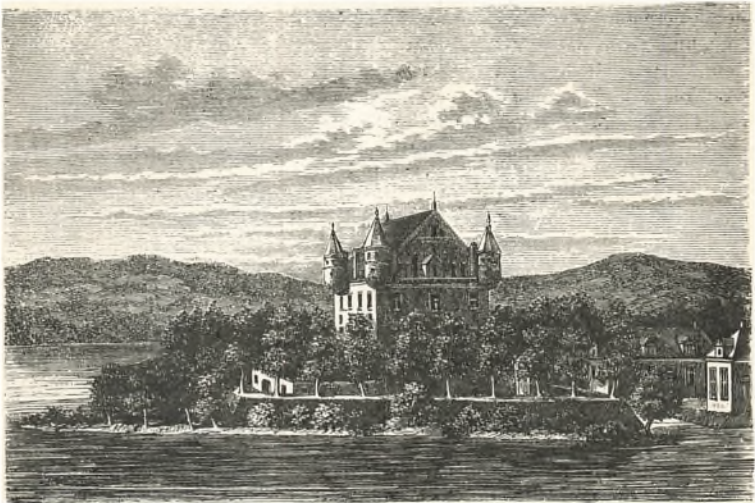

Fig. 36. Bergqvara i Småland.

Bygningernes Vækst, at den foregik uophørligt. Intet Parti fik Lov til helt at afblomstre og visne, medens Kræfterne gik andetsteds hen. Der var samtidigt Liv overalt. Langt ned i det 16de Aarhundrede vedblev man prøvende at genoptage de opgivne Former for om muligt at vinde frem til en bedre. Dette lyslevende giver sig særlig tilkende i Overgangen fra Huset til Gaarden. Hvilken Form der sejrede, er der ingen Tvivl om. Men ved Siden af Sejrherreren fremtræder der andre, højst mærkelige Former, Forsøgs-Arter, Sideskud, Medbejlere, som ikke vandt Prisen. Vi faar gennem disse et Indblik baade i Artens Tilbliven og det

Fig. 37. Ørbyhus i Upland.

var Trang til mere Plads, end det ene Hus afgav, kunde man jo bygge to Huse Side om Side, hvert selvstændigt med eget Tag, men med Langsiderne sammenvoksede, saa at disse dannede en fælles Brandmur mellem begge. Herved maatte vel hvert Hus give Afkald paa en Side Vinduer, men des færre Ydermure blev der ogsaa at forsvare. Og hvilken Fordel, naar Fjenden beskød Huset fra den ene Side, blot at behøve at bringe Kvinder, Børn og Forraad over til den anden! Kuglerne skulde vel give tabt mod den vældige Brandmur i Midten.

Denne Bygningsmaade ligger Nutiden noget fjærn. Enhver vil nutildags ogsaa straks blive opmærksom paa dens Mangel: Vanskeligheden ved at skaffe Afløb og holde Fugtigheden borte i den dybe Tagsænkning mellem de to Huse. Men for Datiden laa netop denne Husform nær; man havde den daglig for Øje.

Væld af Kræfter, der her var oppe, hvor meget der maatte gaa til Spilde, for at ét kunde blive til.

Thi det var klart, at et Hus kunde leddes paa mange Maader. Der var først den simple Maade: at flække det paa langs. Med andre Ord, naar der

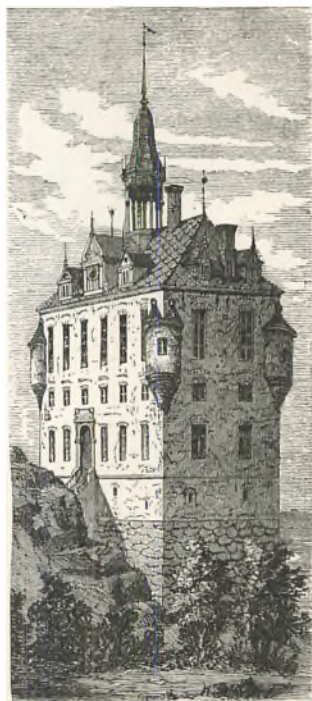

Fig. 38. Vik i Upland.

Hvad var den nemlig andet end to Købstadhuse med Gavl mod Gaden, der var rykkede hinanden saa tæt paa Livet, at Gyden mellem dem var forsvunden og de selv satte Side mod Side. Sligt saa man jo saa tidt i større Byer. Et enkelt Eksempel, endog i Bindingsværksbygning, har holdt sig smukt ned til vore Dage i „Provstegaarden“ i Haderslev, opført 1591 (Fig. 39). I de danske Købstæder nord efter var man vel begyndt at fra-vige hele denne Bygningssskik og nu at lægge Husene med Langsiden mod Gaden. Men i Sønderjylland holdt den gamle Bygningsvis sig. Og i Holsten og Tyskland var den eneraadende.

Det var da intet Under, at Datiden forsøgte denne Form for Slots- og Herregaardsbygning.

I Danmark blev Opførelsen af Tvillinghuse meget yndet. I denne Stil byggede Frederik II sit Frederiksborg¹ (Fig. 40), Peder Ox Tølløse paa Sjælland og Frants Brokkenhus det stærke Egeskov (se Fig. 10) paa Fyn. Penningby i Upland² og Svanholm i Skaane³ synes ogsaa at være byggede paa samme Vis.

Og ligesaa naturligt faldt det, at man sydefter, hvor man f. Eks.

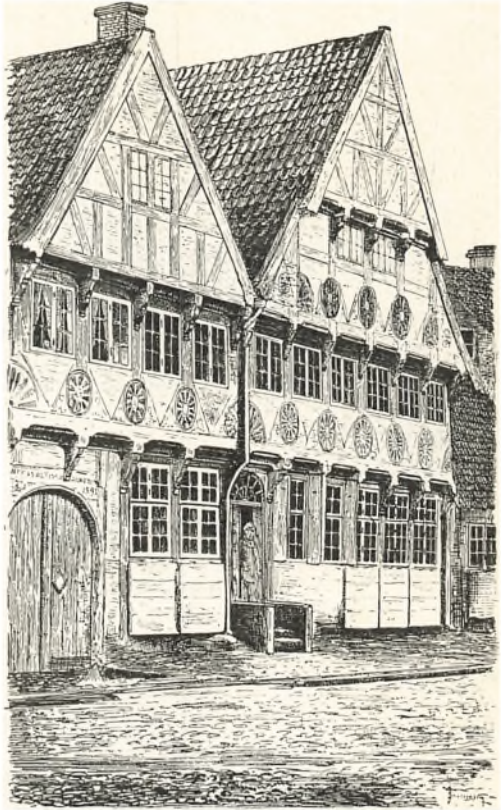
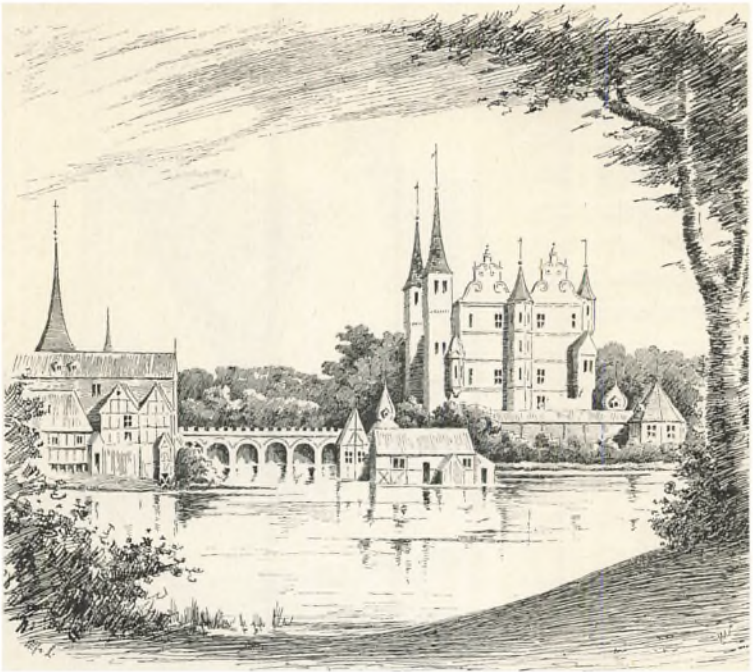
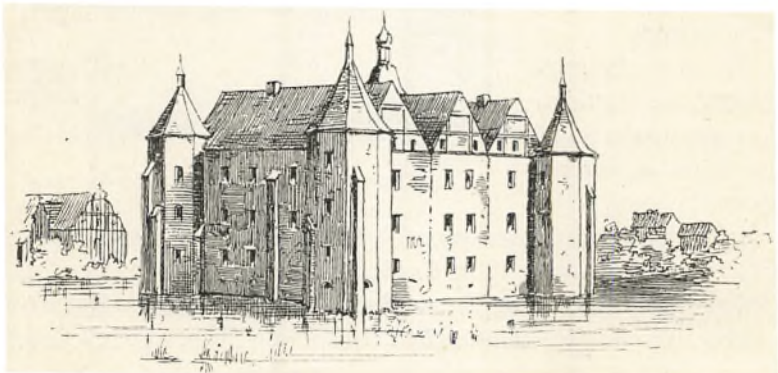

Fig. 39. Provstegaarden i Haderslev i Sønderjylland.

Fig. 40. Frederiksborg paa Sjælland.
(Efter Hans Kniepers Tapet paa Nationalmuseet i København.)

Fig. 41. Glücksborg nærvæd Flensborg Fjord i Sønderjylland. Opført af Hertug Hans den yngre (Frederik II's Broder) 1583—87.

i Flensborg havde hele Gader af sammenbyggede Gavlhuse forØje, gik videre og drev det til Trillinghuse. Da Frederik II's Broder Hertug Hans den yngre Aar 1582 efter deres fælles Farbroder, Hans den ældres, Død var kommen i Besiddelse af det gamle Rydekloster syd for Flensborg Fjord, indrettede han sig ret

efter Hjertens Lyst. Han rev den gamle Klosterbygning ned, dæmmede op for en Bæk, saa at den kom til at danne en Indsø over den fordums Klostergrund, og paa en Holm i denne Sø opførte han saa Glücksborg i Form af et Trillinghus (Fig. 41). Huset

blev bygget saa fast og stærkt som muligt, med et Taarn i hvert Hjørne og lutter hvælvede Rum i de tre nedre Stokværk.

Henrik Ranzau, dergærne overgik ikke blot andre men, om muligt, sig selv, opførte i Holsten to Bygninger af samme Art: Nüschau som Trillinghus¹ (Fig.

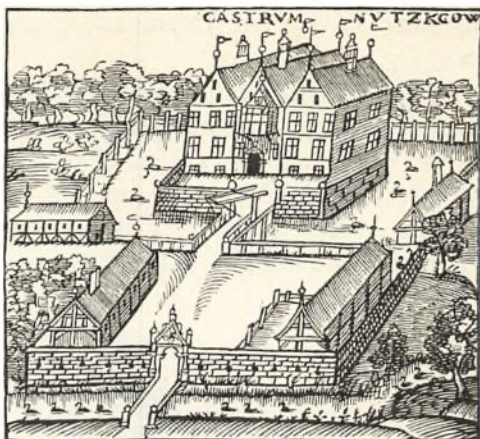

Fig. 42. Nüschau i Holsten.
(Efter Lindeberg: Hypotyposis arcium 1592.)

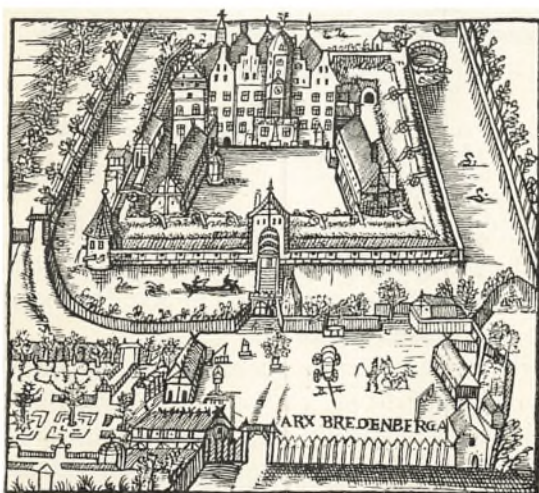

Fig. 43. Breitenburg i Holsten, opført af Henrik Ranzau.
(Efter Lindeberg: Hypotyposis arcium 1592.)

42), men sit ypperste Herresæde Breitenburg som — Femlinghus (Fig. 43).

Men et Hus kunde jo ogsaa udvides paa tværs. Her var i saa Fald ingen Form saa naturlig og nærliggende som den fra Kirkerne vel bekendte Korsform. Paa denne Maade fremkom der ganske vist en Mængde Ydervægge, men til Gengæld lod Krydsild sig næsten overalt anvende. I denne Stil byggedes meget tidligt Gjorslev paa Sjælland (Fig. 44). Den valgte Form stod her uden

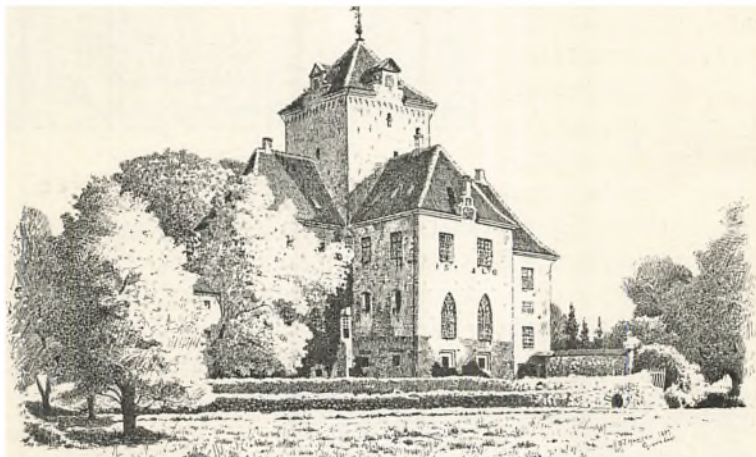

Fig. 44. Gjorslev paa Sjælland. For en Del opført i det 15de Aarhundrede af Bisp Peder Jensen Lodehat.

(Efter Tegning af J. T. Hansen 1889.)

Tvivl i Forbindelse med, at den Bygherre, der alt i det 15de Aarhundrede havde grundlagt Bygningen, var en Bisp; Peder Jensen Lodehat. Korsformen gennemførtes ligeledes, om ikke fuldt saa udpræget, i Tynnelsø Slot i Sødermanland¹.

En langt mere uregelmæssig Figur fremkom, naar man lod de nye Fløje skyde ud som Tænderne paa en Kam fra den ene Side af Moderhuset. Hensynet til Forsvaret alene har næppe fremkaldt denne Bygningsmaade, snarere stedlige Forhold, Grundens Form maaske, eller simpelthen et Lune. Om Ejler Grubbe fortæller Sagnet, at han gav Hovedbygningen paa Lystrup (Fig. 45)

denne Form, for at den skulde ligne et E, medens Ladegaarden opførtes som et G. I samme Kamform byggede Johan Friis Borreby, Frederik den Anden Badstuen ved Frederiksborg og Christian den Fjerde Ibstrup (Jægersborg), alle paa Sjælland. Kamformen blev paa en Maade stærkest gennemført paa Borreby (Fig. 46), der delvis var anlagt som en Dobbeltkam.

Foruden de tre Tænder til den ene Side skød der nemlig her ogsaa paa den modsatte Side en enkelt, endda lidt større Tand frem.

Indlysende var det imidlertid, at jo uregelmæssigere man gjorde Gaardens Form, des flere Kræfter stod

man Fare for at spille, des mere fjernede man sig fra det, der dog var Maalet: et samlet, sluttet Forsvar. Ved Bygninger derfor som Uranienborg (Fig. 47) paa Hveen eller Svartsjø Slot (Fig. 48) i Upland med deres mægtige Midterklokke over en Vrimmel af vildt udvoksede Fangearme — Fostre af ubændig Indbildningskraft parret med hensigtsklart, men fredsølt Snille — maatte man

Fig. 45. Lystrup paa Sjælland. Opført af Ejler Grubbe (i Form af et E) 1579.

(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

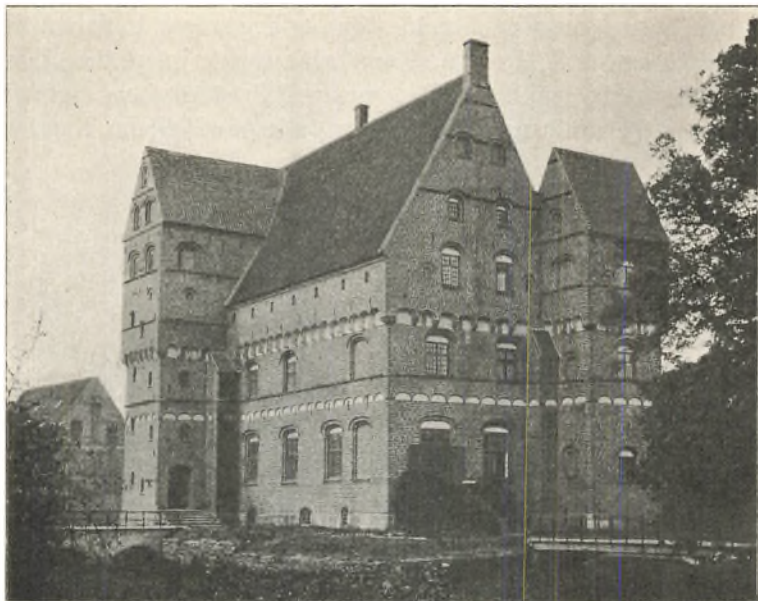

Fig. 46. Borreby ved Skelskør-Nor paa Sjælland. Opført af Kansler Johan Friis 1556.
(Efter Fotografi.)

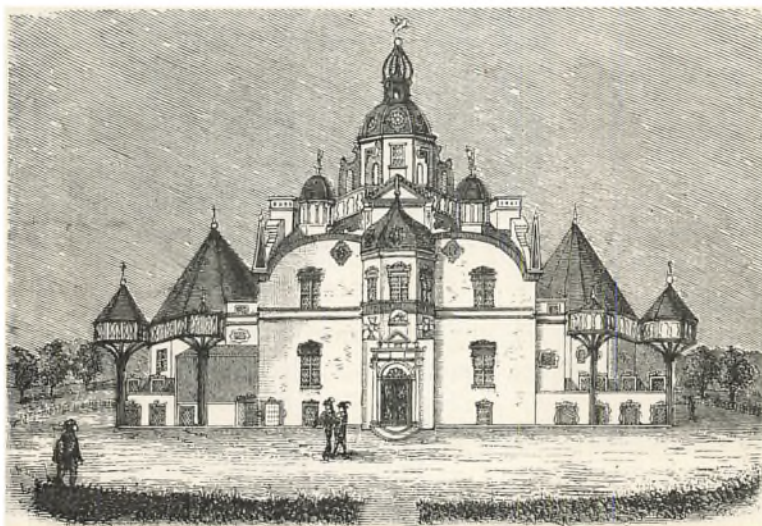

Fig. 47. Uranienborg paa Hveen. Opført af Tyge Brahe 1576—80.

næsten helt opgive Forsøget paa at støbe alt dette i Fæstningsform og derfor henlægge Forsvaret alene til Udenværkerne.

Ganske anderledes stemmende med Forsvarets Krav var det derimod, da man faldt paa at lægge alle disse fremvoksende Fløje i Kres, saa at der bag Volden kom til at ligge et Værk af egen Art, paa én Gang Ringmur, Hus og vældigt Taarn-Fodstykke. Betydelige Fordele opnaedes ad denne Vej. Her kunde spares

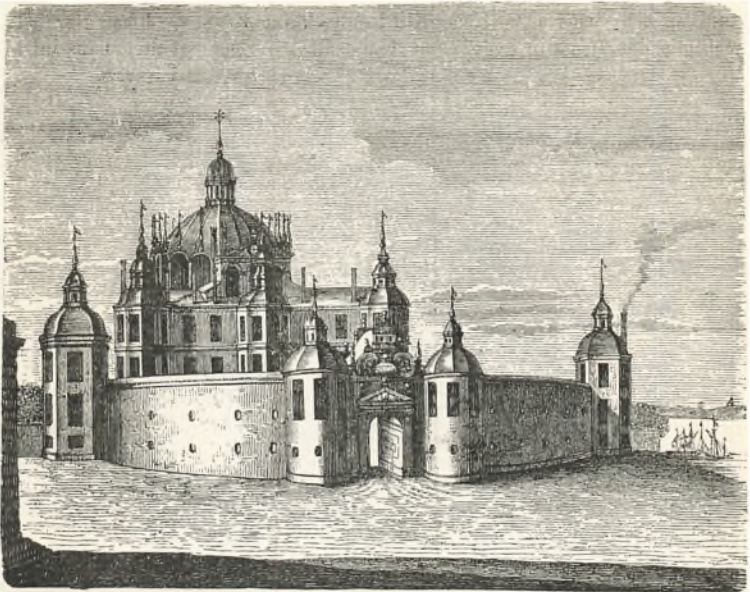

Fig. 48. Svartsjö Slot i Upland, bygget af Erik XIV og Johan III.

ikke lidet i Sten, thi kun Bygningkresens Ydermure behøvede nu den gamle Tykkelse. Fra en dækket Gang under Tagskægget Huset rundt kunde man tilstrækkeligt holde Udkig med Fjenden, og uset af denne bringe alt i Sikkerhed til den Fløj, hvor Angrebet ikke stod paa. I Gaards-Rummet vandt man en sikker og rummelig Plads af overordentlig Betydning. Og Husdøren, Bygningens svageste Punkt, kunde nu lægges ind mod Gaardsrummet, medens Udgangen til Udenværkerne omdannedes til en svær, velbefæstet Port.

Helt rund opførtes vel næppe nogen Gaard, dertil stred denne Figur for meget mod saavel Stenenes som Tømmerets Form. Men i Mangekant opførtes flere. Kalundborg Slot, Københavns Slot (Fig. 49), Gripsholm (Fig. 7) var alle byggede i uligesidet Mangekant. Erfaringen maatte imidlertid snart godtgøre, at jo flere Kanter,

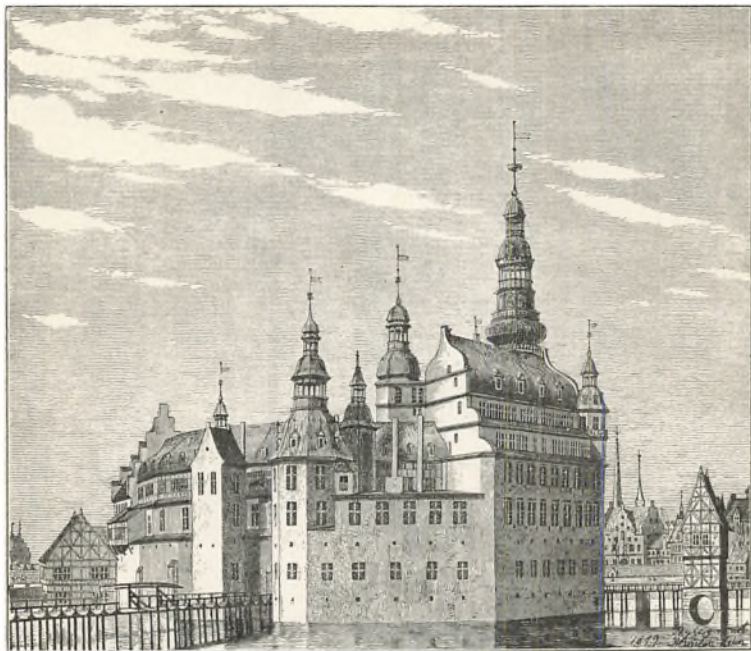

Fig. 49. Københavns Slot c. 1600 set fra nuværende Slotsholmgade.
(Efter Mejborg.)

des flere Mangler. At anbringe et Ydertaarn overalt, hvor Muren drejede, kunde let blive for kostbart. Og undlod man dette, henstod det blottede Hjørne som et svagt Punkt. Det gjaldt aabenbart om at indskrænke Mangekantens Sider til det mindst mulige Antal. At bygge Gaarden i Trekant lod sig dog ikke godt gøre, da Fordelene ved det indvundne Gaardsrum herved igen forspildtes. Saa vidt vides er heller ingen Gaard i Norden opført i denne Figur. Derimod frembød Firkanten ubetinget de fleste

Fordele. Skænkende en fortræffelig Gaardsplads krævede den kun fire Hjørnetaarne; her var dog nogen Mulighed for at faa Bygningerne solrette; og Mur- som Tømmer-Forbindelserne i Hjørnerne frembød ingen Vanskeligheder, Gaarden kunde bygges ligefrem som fire, regelrette Huse.

Med fuld Føje sejrede da denne Form over alle andre. Efter at Udviklingens Strøm med ustandselig Fart havde bevæget sig

Fig. 50. Spøttrup i Nørrejylland ved Limfjordens sydlige Bred, vistnok for en Del opført før 1534, omgivet af dobbelte Volde og Grave.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

fremad fra Taarn til Hus, fra Hus til Gaard, fandt den endelig i den firlængede Gaard den gunstigste Form af alle og faldt derfor her i Leje.

Som Eksempel paa en af de ældste, firlængede Herregaarde i Danmark kan anføres Spøttrup ved Limfjorden, vistnok for en Del opført før Grevefejden 1534—36 (Fig. 50).

Den samme faste Beslutning om at foretrække en snæver, firlænget Gaard fremfor et fritliggende større Enkelthus lader sig til Syne i Rygaard paa Fyn (Fig. 51). Hvis man har Ret i, at

denne ikke er opført paa engang, men en af de lavere Længer er den ældste Hovedbygning (Fig. 52), saa afgiver Rygaard et Eksempel paa den Bevægelse, der snart efter ret tog Fart. Foruden de nye, store, firlængede Gaarde der nu voksede frem, hvor man havde Raad til at bygge sligt, kom nemlig hertil et rigeligt Tilskud af ældre Hovedbygninger der omdannedes hertil. Det blev Skik, at næste Slægtled fortsatte. Hvor forrige Ejer kun havde mægtet at bygge et enkelt eller to Huse, fuldendte den nye Ejer dem til firlænget

Fig. 51. Rygaard paa Fyn. Opført i det 16de Aarhundrede i en Sump paa nedrammede Pæle.
(Efter Tegning af Tom Petersen 1887.)

til firlænget Gaard. Holckenhavn paa Fyn er et godt Eksempel paa en Gaard, hvor denne Overgang tydelig lader sig følge. Da Jakob Ulfeld i det 16de Aarhundrede havde opført Hovedbygningen og kaldt den Ulfelds-

holm, bestod den af kun to Huse med et Porttaarn. En Tegning i hans Jordebog af 1588 (Fig. 53) giver et nogenlunde forstaaeligt Billede deraf. Men da Ellen Marsvin 1616 havde erhvervet Gaarden, ikke blot omdøbte hun den til Marsvinsholm, men opførte tillige to nye Fløje, saa at Gaarden blev firelænget og smykkede den derhos med Taarne og vidt synlige Spir. Paa Gavlen tilvenstre i omstaaende Billed (Fig. 54) kan endnu ses hendes Navnetræk: Eline Marsvin 1631. Vort sidste Billede af den (Fig. 55) endelig viser, at Gaarden efter paany at have skiftet Navn og være bleven kaldet „Holckenhavn“ dog saa nogenlunde har bevaret ned til vore Dage det den engang af Ellen Marsvin givne Præg.

Hvor afgørende den Sejr var, som den firlængede Gaard vandt, kan sees af, at denne Bygningsmaade trængte videre og brede sig baade blandt Købstads- og blandt Bønderboliger. For Køb-

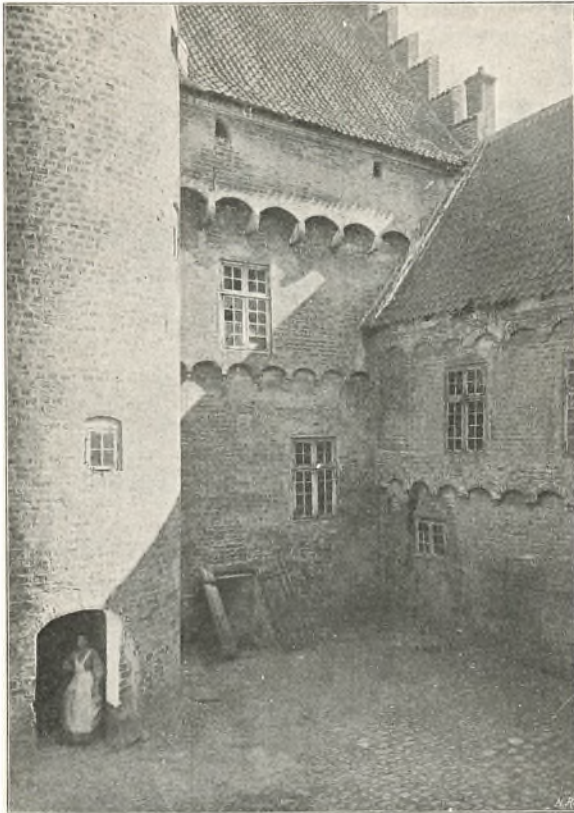

Fig. 52. Rygaard paa Fyn. Den lavere Fløj til højre antages for at være ældst.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

stædernes Vedkommende blev Omslaget ikke saa tydeligt, da Grundenes Form her ofte traadte hindrende imellem. Paa Bøndergaarde derimod blev Paavirkningen ligesaa afgørende som let at paavise. Endnu den Dag i Dag lader Adelen's forskellige Indflydelse i det 16de Aarhundrede sig aflæse i Bøndergaardenes Form. Medens i Danmark Eksemplet fra oven har tvunget alle

Bøndergaarde i Firkant, har det i Norge ikke mægtet at paa-
tvinge Husklyngen forandret Skik. I Sverige udstraaler den fir-
længede Form fra de to Brændpunkter for Adelens Magt: Skaane
og Mälarens Bredder. Helt op i Dalarne lader den nye Skik sig
forfølge, her dog ubevidst modvirket af den gammeldags Byg-

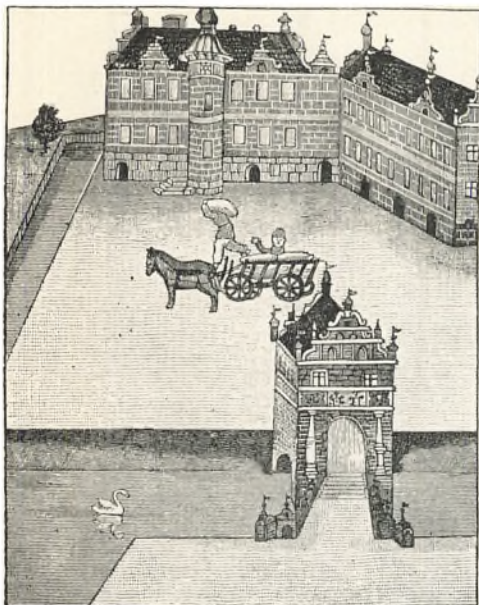

Fig. 53. Ulfeldsholm (Holckenhavn) paa Fyn.
(Efter Jakob Ulfelds Jordebog 1588 i Holckenhavns Arkiv.)

ningsvis. Medens nem-
lig Længerne slutter
sig firkantet sammen
og kun tilsteder Ind-
gang gennem den en-
lige Port, staar Adgang
til Gaarden fremdeles
aaen for hver, der
lyster at krybe under
den Længe, der ud-
gøres af Stolpeboden.
Som naturligt er,
krævede Firkantens
Sejr Tid til at gennem-
føres. Et af de ældste,
firlængede Slotte var
uden Tvivl Krogen,
bygget af Erik af Pom-
mern i Begyndelsen af
det 15de Aarhundrede.
Efter Midten af
det 16de Aarhundrede
var Sejren sikret for
Herregaardenes Ved-
kommende, og den nye
Form begyndte sit Ind-
tog i Købstæderne.
Tæmmelig hurtigt synes
Bøndergaardene at være
fulgt efter¹.

Et Spørgsmaal af afgørende Betydning var Taa-
rnenes Antal og Anbringelse. Hvis de ikke fandtes,
kunde de væsentlig svække Forsvaret selv af en
lukket, firlænget Gaard. Omvendt kunde de,
retteligt anbragte, forvandle et Enkelthus til
en stærk Fæstning.

Datidens Svar
 paa dette
 Spørgsmaal
 var imidlertid
 ikke saa en-
 kelt, som man
 kunde fristes
 til at tro. Mange
 Hensyn kryd-
 sede her hin-
 anden. Først
 naturligvis
 Byggherrens
 Evnetil at skaf-
 fe de fornødne

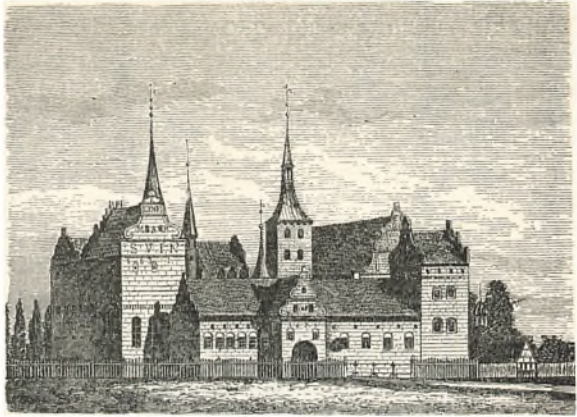

Fig. 54. Ellensborg eller Marsvinsholm, fuldendt af Ellen Marsvin. Nu Holckenhavn paa Fyn ved Store Bælt.
 (Efter et Maleri fra det 17de Aarhundrede.)

Midler. Et Taarn var kostbart. Men desforuden var det i mange Henseender ubekvemt og kom let i Strid med dagligdags Behov og Velvære. Fredens Dage kunde lokke til at glemme dets Værd. Endelig afgang dets snilde Anbringelse i hvert enkelt

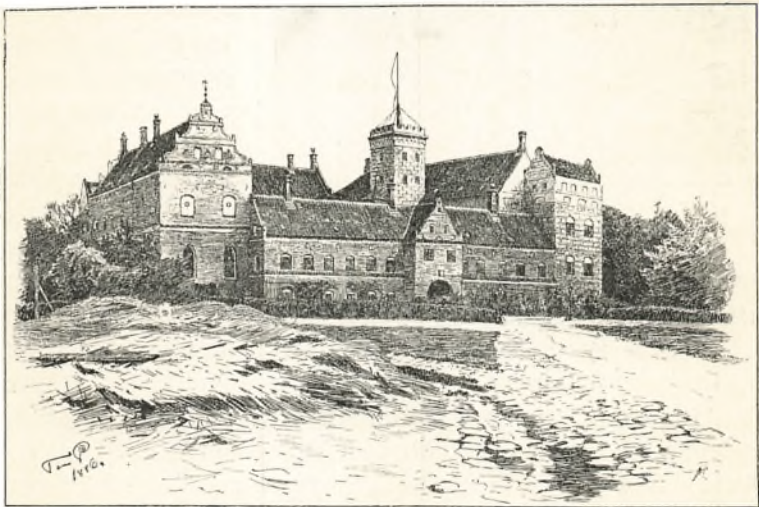

Fig. 55. Holckenhavn (Ulfeldsholm, Marsvinsholm).
 (Tegning af Tom Petersen 1886.)

Tilfælde — hvoraf jo aldrig to var ganske ens — først og fremmest af, hvor erfaren og fremsynet Bygmesteren var. Det gik da med Taarnes Anbringelse i Datiden som nutildags med en Boligs „Hyggelighed“. Ved hurtig Tanke herom skulde man tro, at dette Hovedhensyn maatte gøre alle Hjem ganske ensartede. Men Erfaring viser, at dette saa langt fra er Tilfældet, at der netop

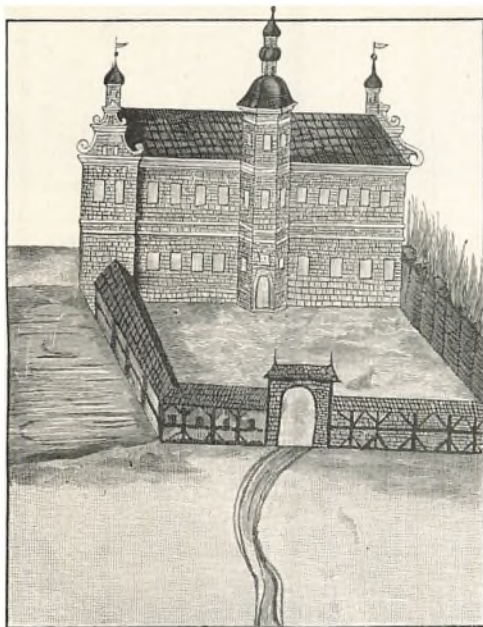

Fig. 56. Bavelse paa Sjælland.

(Efter Jakob Ulfelds Jordebog af 1588 i Holckenhavns Arkiv.)

forekommer et Utal af forskellige Løsninger. Og dog opdager man lidt efter lidt i al denne Forskel en fælles ledende Stræben, der bekræfter sig selv, endog hvor den glipper eller fornægtes. Som alt virkeligt Liv lader denne Stræben sig imidlertid ikke spænde i Formel eller fast Regel, men nyder sin Frihed i talrige Afgivelser.

Vor Tids Syn paa Datidens Anvendelse af Taarne er da en søgende Forstaa-

else, paa engang mere knap og klar end hin Tids egen, og samtidigt bekræftet og modsagt af en myldrende Virkelighed.

Et Taarn var Indgangens Dækning. Derfor krævedes der til Enkelthus et Trappetaarn, der dels ligesom udskilte Indgangen fra Huset selv, dels tillod et Forsvar fra oven. Denne simple Regel findes bekræftet ved en Mængde Eksempler. Saaledes opførte Jakob Ulfeld f. Eks. Bavelse paa Sjælland, som den ufuldkomne Gengivelse i hans Jordebog endnu viser (Fig. 56). Har man vanskeligt ved at forstaa hans Billede, behøver man blot at se

paa Ørbæklunde paa Fyn, der opførtes 1593 af Niels Friis og Vibeke Gyldenstjerne og tydeligt den Dag i Dag gengiver, hvad han har ment (Fig. 57). Ganske samme Tanke, om end i ændret Form, er udtrykt i Høgholt i Vendsyssel, hvor et Taarn udgør Indgangen til Huset (Fig. 58).

Men et Taarn var mer end blot Hjelm paa en Indgang. Det var en hel Bastion, hvorfra man kunde ikke blot skyde frem efter og ned efter, men først og fremmest til begge Sider, bestryge en hel Murside. Men i saa Fald behøvede man jo egentlig ikke Taarnet lige over Indgangen, til mangefold

Ulempe dagligdags for denne. Indgangen

kunde jo gøres fri og Taarnet bygges ved Siden af, saa at det dog beherskede den. — Fuldt saa sikkert forvaret som med Taarnet over sig blev den dog ikke. Passedes der ikke nøje paa, kunde ved Natterid maaske Husdøren være sprængt og Fjenden inde, forinden Vagten i Taarnet mærkede Uraad. Nej, slikt Taarn blev nok kun til Pryd. — Men saa to Taarne da, et paa

Fig. 57. Ørbæklunde paa Fyn. Opført 1593 af Niels Friis og Vibeke Gyldenstjerne.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

hver Side Indgangen, saa at denne kunde skærmes ved Krydsild. Bedre Værn kunde ikke let tænkes, forudsat da, at enhver gjorde sin Pligt. Og uden dette var jo alt Forsvar omme. Et af de ypperste Eksempler paa en fri Portindgang uden Taarn, men dog dækket af et kraftigt Taarn paa hver sin Side, er Vallø paa Sjælland (Fig. 59). Indgangen er her ikke som ellers en Enhjørning; som en Tyr med to kraftige Horn ser Bygningen her

Fig. 58. Høgholt i Vendsyssel. Nørrejylland, vistnok opført i det 16de Aarhundrede.

(Efter Tegning af C. Rosenstand.)

glubsk den kommende i Møde. Vallø var dog ikke et Enkelthus, men bygget til at blive en Gaard. Og et Spørgsmaal, om der ikke her, forsvarsmæssigt set, maaske var ødslet for meget paa Dækning mod den ene Side. Den øvrige Del af Gaarden var i hvert Fald ikke sikret i samme Grad. Men for jævnt stillede Godtfolk galdt det om at faa det mest mulige ud af hvert Taarns Ydeevne. Og denne kunde kortelig udtrykkes saa: Dæk din Fod og bestryg Flankerne. Til et velordnet Forsvar af et Enkelthus hørte da tre Taarne. Et midtvejs paa Huset til at dække dets Indgang. Og et Taarn ved hvert af Baghjørnerne til at bestryge hver af Husets tre øvrige Vægge. Gavlene fik vel saaledes kun Skud fra enkelt Side, men de var ogsaa de sværest murede. Den lange Bagvæg derimod, som trængte mest, kunde forsvares med Krydsild fra begge Bagtaarne. Dette var en snildt udregnet og i høj Grad hensigtsmæssig Taarnanbringelse, der ofte anvendtes. Et Par tydelige

Eksempler herpaa er Hesselager og Nakkebølle, begge paa Fyn (Fig. 60 og 61). Billedet af Hesselager forklarer sig selv. Paa Nakkebølle, hvis Sydside med de to Hjørnetaarne her ses, er der paa Nordsiden et tilsvarende firkantet Taarn over Indgangen.

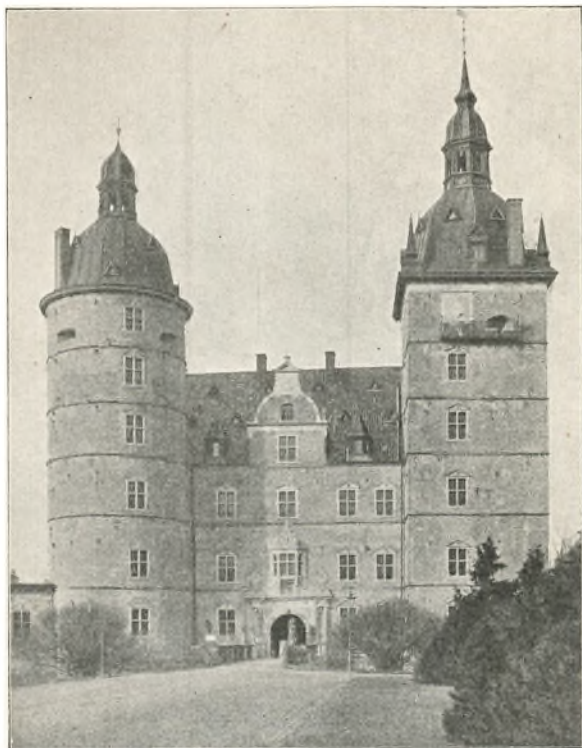

Fig. 59. Vallø paa Sjælland. For en stor Del opført af Peder Oxes Enke Fru Mette Rosenkrans 1581—85.

(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

Men denne, matematisk korrekte Løsning, fulgtes dog ikke altid; den blev baade undertruffen og overgaaet. Paa Helvitgaard eller Østerholm paa Als f. Eks., som Thomas Sture byggede ved Midten af det 16de Aarhundrede, er der allerede en Afvigelse, om end Bekostningen maa have været den samme. Som det af omstaaende Tegning (Fig. 62) vil ses, opgav Thomas Sture Kryds-

ilden langs Bagvæggen fra begge Hjørnetaarne. Og i Stedet for flyttede han det ene af disse Taarne fra Baghjørnet hen til Forhjørnet. Herved opnaede han at kunne fordoble Ilden mod dem, der forsøgte at trænge over Broen mod Porttaarnet.

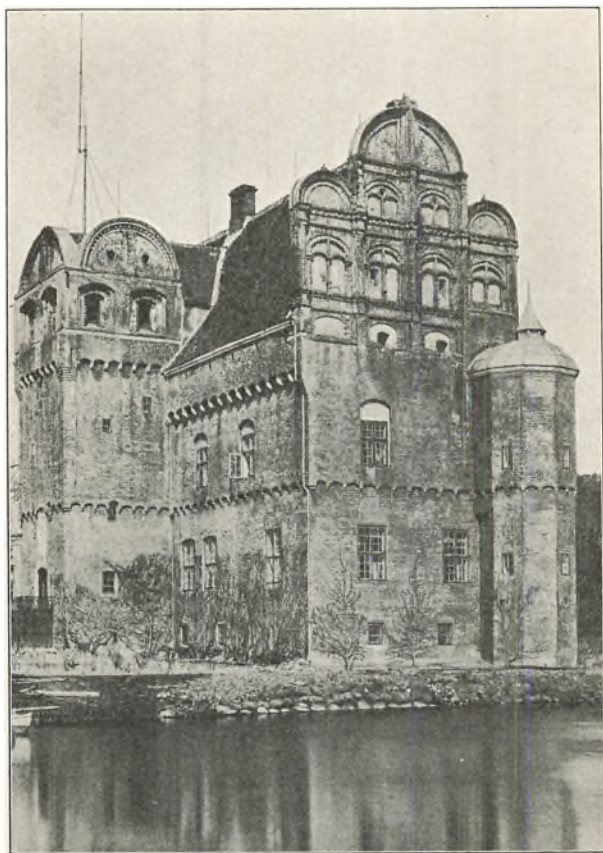

Fig. 60. Hesselager paa Fyn. Opført af Kansler Johan Friis 1538.
(Efter Fotograf.)

Dette var maaske en meget praktisk Ordning, der netop svarede godt til de stedlige Forhold. Men der er andre Gaarde, hvor Forsvaret synes at have tabt ved den trufne Fordeling af Taarne. Paa Rosenvold f. Eks. i det sydøstlige Nørrejylland ved Vejle-

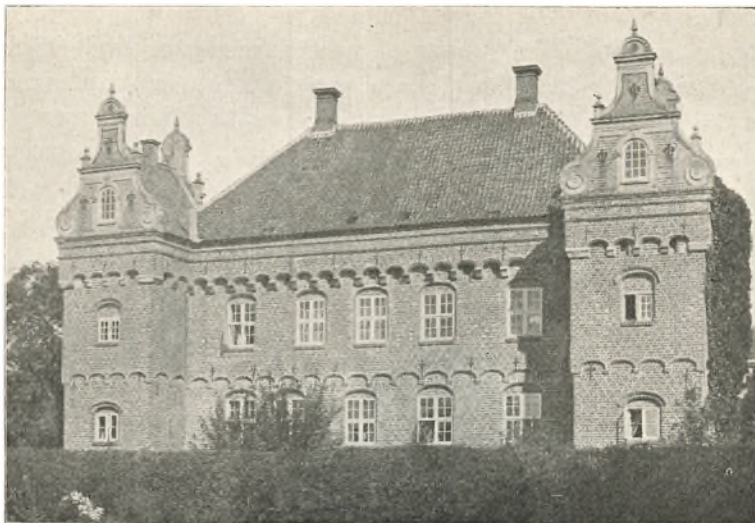

Fig. 61. Nakkebølle paa Fyn, opført af Jakob Brockenhus og Susanne Bølle 1559--63.
(Efter Fotografi af Kr. Hude)

fjord (Fig. 63) var saaledes Adgangen over Graven dækket ved to høje, runde Hjørnetaarne. Men Husets Bagside var blottet. Forstaaeligst var den Fremgangsmaade, som Marsk Tyge Krabbe havde valgt ved Opførelsen af Vegholm i Skaane (Fig. 64). Naar han kun vilde forsyne Bygningen med to Taarne, var det ubetinget hensigtsmæssigt at anbringe et ved hvert af de modsatte Hjørner, saa at hvert Taarn kunde bestryge en Gavlvæg og en Langside.

Paa Ravnstrup (Fig. 65) paa Sjælland endelig findes kun ét Taarn, der er anbragt ved Husets ene Hjørne. Maaske har Oluf Daa og Dorothea Friis ikke formaaet at bekoste mere. Eller maaske har en Eftertid nedbrudt og omformet deres Værk. Denne sidste Mulighed turde overhovedet i mangt et Tilfælde nutildags vildlede og umuliggøre Forstaaelsen af, hvad Fortiden har tilsigtet.

Omvendt er vi i ganske faa Tilfælde

Fig. 62. Helvitgaard (Østerholm) paa Als, opført af Thomas Sture, † 1563, nedbrudt 1735.

endnu i Stand til at paavise, at man har søgt at gøre Forsvaret bedre end godt. Tre Taarne, et over Indgangen og et ved hvert af Husets Baghjørner var jo, som vi ovenfor saa, den matematisk rette Ordning af Husets Forsvar. Men enkelte Bygherrer gik

Fig. 63. Rosenvold i det sydøstlige Nørrejylland. Opført 1585 af Fru Karen Gyldenstjerne, Enke efter Marsk Holger Rosenkrands.
(Efter Tegning af Alfred Larsen.)

over Stregen og sørgede for yderligere Sikring. Den der, saa vidt vi nu veed, er gaaet videst i saa Henseende var Rigsraad Jørgen Marsvin, Ellen Marsvins Fader, der 1577 opførte Holulfgaard paa Fyn (Fig. 66). Paa Husets Bagside anbragte han i det ene Hjørne et rundt Taarn, i det andet et Hængetaarn med Huli Bunden til Skydning og Nedhældning af kogende Vand eller andre brændende Sager. Og midtvejs mellem begge disse Taarne satte han desuden to Fladtaarne, kun halvt fremspringende, men med Skydeskaar baade fremefter og til begge Sider. Paa Gaardsiden af Huset (Fig. 67), hvor Indgangen var, overbyggede han denne med et stærkt sekskantet Taarn. Men desforuden anbragte han to svære firkantede

over Stregen og sørgede for yderligere Sikring. Den der, saa vidt vi nu veed, er gaaet videst i saa Henseende var Rigsraad Jørgen Marsvin, Ellen Marsvins Fader, der 1577 opførte Holulfgaard paa Fyn (Fig. 66). Paa Husets Bagside anbragte han i det ene Hjørne et rundt Taarn, i det andet et Hængetaarn med Huli Bunden til Skydning og Nedhældning af kogende Vand eller andre brændende Sager. Og midtvejs mellem begge disse Taarne satte han desuden to Fladtaarne, kun halvt fremspringende, men med Skydeskaar baade fremefter og til begge Sider. Paa Gaardsiden af Huset (Fig. 67), hvor Indgangen var, overbyggede han denne med et stærkt sekskantet Taarn. Men desforuden anbragte han to svære firkantede

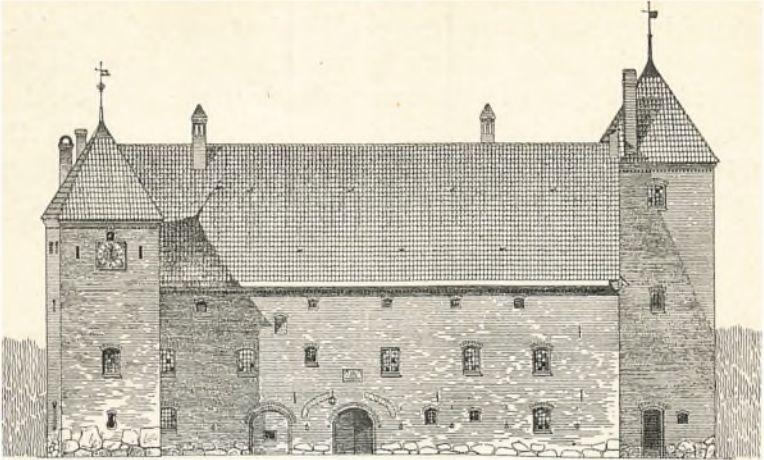

Fig. 64. Vegholm i Skaane, opført af Marsk Tyge Krabbe 1530.
(Tegning af Th. Wählin.)

Taarne, et ved hvert Hjørne. Værd at lægge Mærke til er endnu den Maade, hvorpaa Døren i Indgangstaarnet er lagt. Ikke som man nutildags vilde anbringe den: ud efter, nemt for Tilkørsel. Men med Vilje, skævt, paa Siden, saa at mulige Angribere kunde beskydes ikke blot i Siden fra Husets Væg, men i Ryggen fra Taarnet bag ved dem. Til Forsvar af dette ene Hus blev altsaa anbragt ialt syv Taarne.

Fig. 65. Ravnstrup paa Sjælland, opført af Oluf Daa og Dorothea Friis 1593—95.
(Tegning af Viggo Petersen.)

Udvidedes Huset til to Længer, kunde ogsaa saadan Vinkelbygning endnu nøjes med tre Taarne til Dækning, naar de anbragtes rettelig. Et godt Eksempel paa hensigtsmæssig Anbringelse afgiver Katholm i Nørrejylland ved Grenaa (Fig. 68). Et ottekantet Taarn er bygget ved hvert af de to yderste Hjørner, saaledes at hvert Taarn kan bestryge sin Langvæg og Gavlvæg.

Fig. 66. Hollufgaard paa Fyn, opført af Rigsraad Jørgen Marsvin 1577.
(Efter Tegning af Alfred Larsen.)

Og i Borggaardens Inderhjørne (Fig. 69), hvor Indgangen er, er der over denne bygget et svært firkantet Taarn, der samtidigt behersker Gaardspladsen og dens to Sidevægge.

Blev Hovedbygningen paa tre sammenbyggede Huse eller maaske endnu mere uregelret i Form, saa forsløg ikke længer tre Taarne til fuldt at dække dem. Hvis Hardenberg paa Lolland (dengang „Krenkerup“) (Fig. 70) eller Torbenfeld paa Sjælland (Fig. 71), havde hvad Taarnforsyning angaar, set ud i det 16de

Aarhundrede som nu, vilde de ikke have bestaaet Forsvarsprøven.

Netop derfor blev den fir-længede Gaardsaa yndet, fordi den forsvarsmæssigt set frembød saa mange Fordele. Den lukkede jo selv

og dannede et afsluttet Hele, var selv et Slags Taarn, der dækkede den ene Port og de fire Indervægge. Hvor Taarne iøvrigt skulde anbringes paa en fir-længet Gaard, hvis man havde Raad ogsaa hertil, var der ingen Tvivl om. Strængt taget hørte der

Fig. 67. Hollufgaard paa Fyn, opført af Rigsraad Jørgen Marsvin 1577.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Fig. 68. Katholm i Nørrejylland, nær Grenaa, tæt ved Kysten af Kattegat. Opført af Thomas Fasti 1588—91, med to Længer og tre Taarne.

(Efter Tegning af R. Christiansen.)

Fig. 69. Katholm i Nørrejylland, opført af Thomas Fasti 1588—91. To Længer. I Borggaardens Inderhjørne et firkantet Taarn, paa Yderhjørnet af hver af de to Længer et ottekantet Taarn, saa at alle Gaardens Sider kan bestryges.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

fristende de var, ses bedst af Mængden af dem, der efterkom dem.

Naturligvis gik Slottene i Spidsen. Nykøbing paa Falster (Fig. 72), Kronborg, Nyköping i Södermanland (Fig. 73), Eskilstuna og hele denne støtte Flok med Runddele paa Hjørnerne: Malmøhus, Landskrona, Vadstena, Ørebro, Borgholm og først og fremmest Kalmar (Fig. 74) maatte alle siges at være vel udstyrede med Taarne.

Herregaardene fulgte efter. Paa Visborggaard i Nørrejylland (Fig. 75) nord for Mariagerfjord rejste Jakob Seefeld syv Taarne. Nu staar kun to af dem tilbage. Aar 1750 nedbrødes de fem tillige med tre af Gaardens

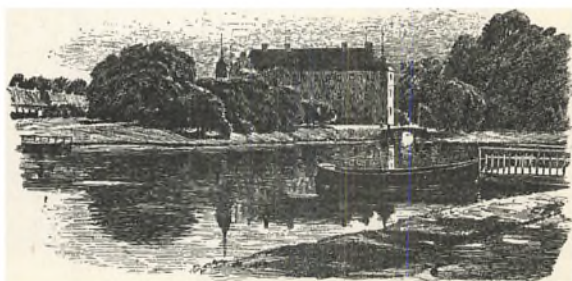

Fig. 70. Hardenberg. Opført af Righshovmester Mogens Gøye, † 1544, men senere meget omdannet.

(Tegning af N. F. Schjöttz-Jensen.)

seks Taarne til: et i hvert Yderhjørne, et over Porten og derhøset Trappetaarn inde i Gaarden. Disse Krav til en fuldendt fir-længet Gaard var ganske vist store. Men hvad man opnaede var ogsaa noget enestaaende. Hvor

Længer. Tidens Tand har ogsaa holdt ilde Hus med de mange Herregaarde, der dengang prangede med fire til fem Taarne. Der er dog endnu nok tilbage til at give et klart Begreb om, hvorledes de har taget sig ud. Vidt forskellige, lige fra det barske Rosenholt (se Fig. 14 S. 22) til det næsten venlige Engelsholt (i det sydøstlige Nørrejylland) (Fig. 76), hvortil Tyge Brahe siges at have givet sin Broder Knud Tegningen.

Men naturligvis var det ikke muligt for alle at vinde med. Der

Fig. 71. Torbenfeld paa Sjælland. Opført til forskellige Tider, tildels i det 16de Aarhundrede.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

gaves Efternølere, og det ikke af de daarligste, baade blandt Slotte og Herregaarde. Disse hjalp sig næsten alle paa én og samme Maade. Der opførtes kun to, men særligt kraftige Taarne i de to modsatte Hjørner af Firkanten, saa at hvert Taarn fik sine to Længer at bestryge. Saaledes udstyrede Hertug Hans den ældre sit prægtige Hansborg (Fig. 77), hvorpaa han ellers ikke sparede. Saaledes byggedes det stærke Slot Stenviksholt paa en Ø i Trondhjemsfjord. Paa samme Vis blev Kungs-Norby i Østergotland opført. Blandt Herregaarde kan nævnes som Eksempel paa denne Byggemaade det solide Torup i Skaane (Fig. 78).

Taarne udgjorde da, hvad enten saa den Hovedbygning, der skulde forsvares var ét Hus, to Huse, tre Længer eller en fir-kantet lukket Gaard, Datidens af alle anerkendte Befæstnings-middel. Ikke desto mindre fandtes der stærkt befæstede Gaarde, tydeligt nok beregnede paa Forsvar til det yderste, der dog sav-

Fig. 72. Nykøbing Slot paa Falster.
(Efter Resen og Thurah: Den danske Vitruvius.)

nede, enten helt eller næsten, dette Forsvarsmiddel. Denne tilsyneladende Modsigelse afgav, hvor forunderligt det end straks lyder, netop en Bekræftelse paa den Betydning, som Datiden tillagde Taarnenes Krydsild. Man søgte blot i slige Tilfælde at opnaa det samme ved at lade hver Gavl danne en Slags Taarn, hvor Angriberne ikke lukkedes ude af Taarnets Bastion, men

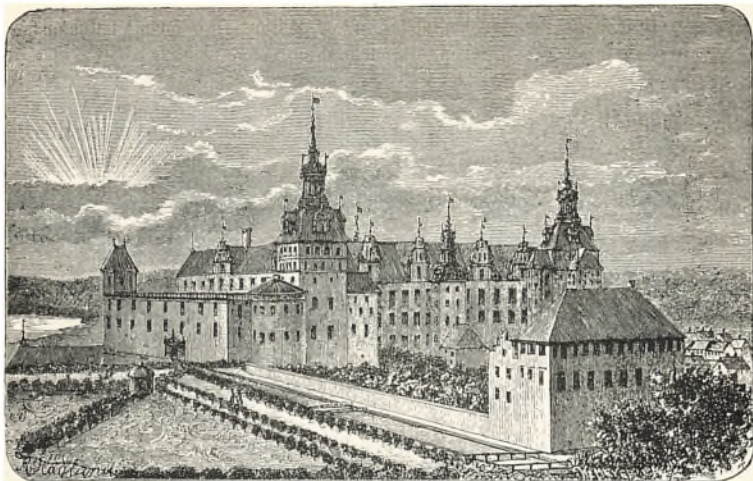

Fig. 73. Nyköping Slot i Södermanland.

netop lokkedes ind i den aabne, trekantede Fælde mellem begge Gavle.

Et Eksempel vil tydeliggøre dette. Der kan ikke være Tvivl om, at Peder Oxen byggede Gisselsfeld (Fig. 79 og 84) saa vel befæstet, som han formaaede. Han arbejdede herpaa lige fra 1547 til sin Død

Fig. 74. Kalmar Slot.

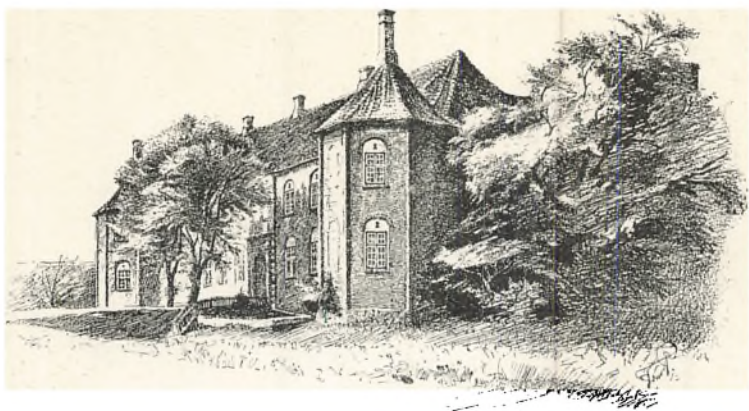

Fig. 75. Visborggaard i Nørrejylland, nord for Mariagerfjord. Opført af Jakob Seefeld 1575 med 4 Længer og 7 Taarne. Omkring 1750 nedbrødes de 3 Længer og 5 Taarne.
(Tegning af Tom Petersen.)

1575, kun afbrudt i den Tid, han var i Landflygtighed. Gaarden, der bestaar af tre Længer, byggedes Hus for Hus. En ganske

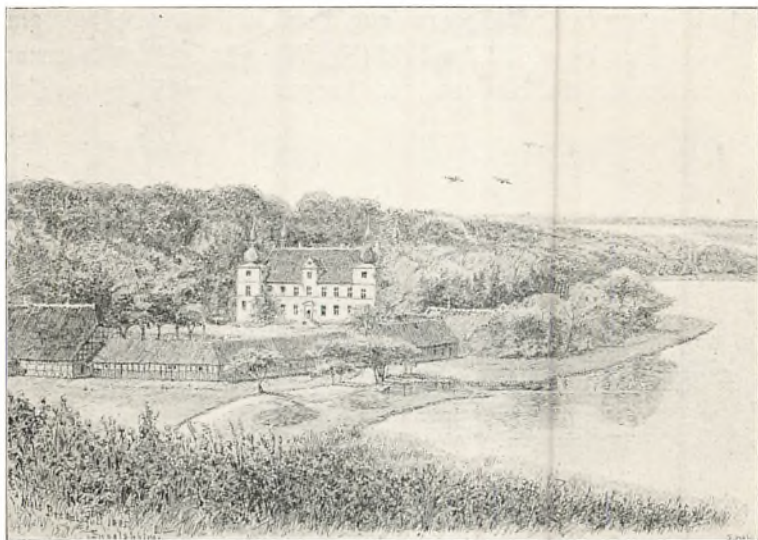

Fig. 76. Engelsholm ved en Sø i det sydøstlige Nørrejylland. Opført af Knud Brahe 1592, efter Sigende efter en Tegning af hans Broder, Tyge Brahe.
(Tegning af Niels Bredal.)

overordentlig stærk Befæstning lagdes uden om til den ene Side og synes paabegyndt ogsaa til den modsatte. Peder Oxe blev overhovedet aldrig helt færdig med sine Udvidelser. Muligt vilde

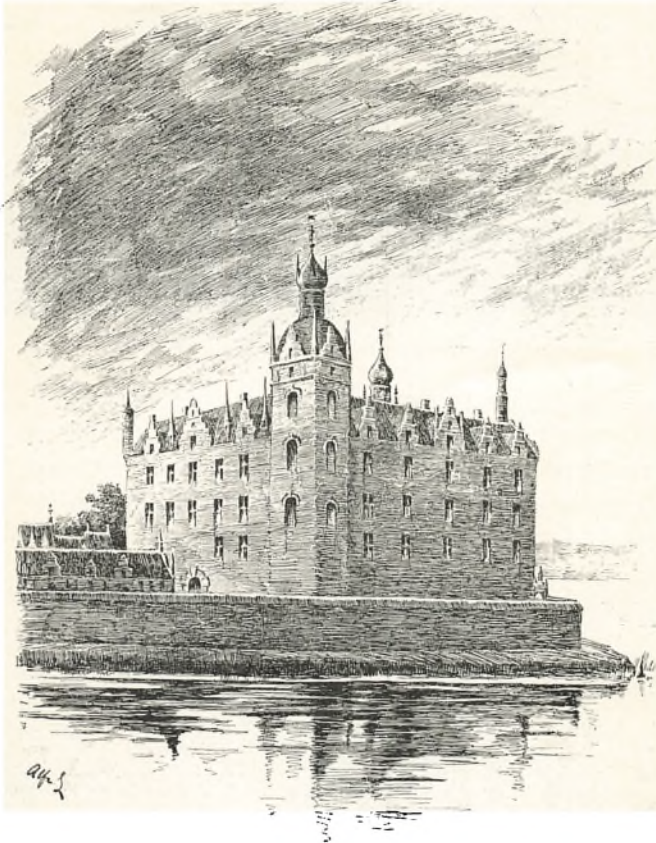

Fig. 77. Hansborg ved Haderslev i Sønderjylland. Opført af Hertug Hans den ældre (Frederik II's Farbroder).
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

han ogsaa, om' han havde levet, lukket Gaardspladsen helt til med en fjerde Fløj.

Var dette, at han ikke naaede at bygge færdigt, da maaske Grunden til, at han ikke fik Gisselfeld forsynet med de behørige Taarne?

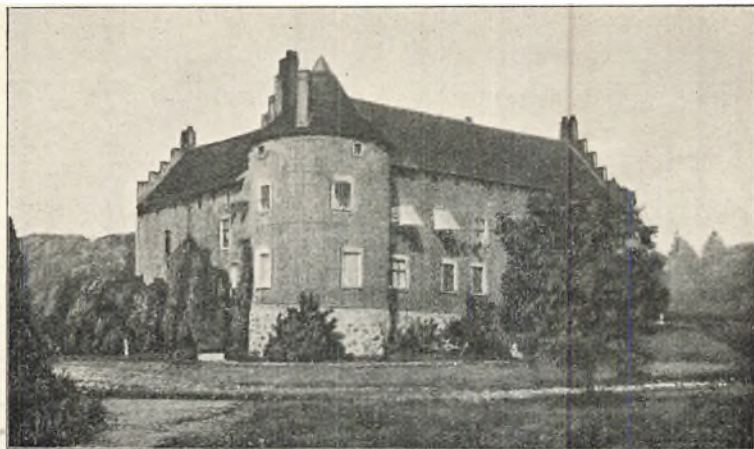

Fig. 78. Torup i Skaane. Opført af Fru Gjorvel Faddersdatter.

Næppe. Gaarden er bygget med den største Omsigt. Og netop paa det første Hus indrettede han en Port, der jo viser at han fra første Færd har tænkt sig, at det skulde blive en Gaard. Men denne Port er anbragt paa en egen Maade; ikke som Nutiden vilde gøre det, hvor Huset er smallest. Men den er med Flid ført

Fig. 79. Gisselfeld paa Sjælland. Opført af Peder Oxe 1547—75.

igennem en stærkt fremspringende Udbygning, som til den ene Side giver Huset næsten Korsform. Tilsyneladende blot Pladsspild. I Virkeligheden vel beregnet Forsvar. Ved Hjælp af dette Porttaarn, eller hvad man vil kalde det, faar Huset nemlig ligesom en Gavl til. Der dannes ved dets Fod til hver Side en trekantet Grund, der kan bestryges ved Krydsild.

Paa samme Vis føjedes senere de nye Sidelænger til. Ikke

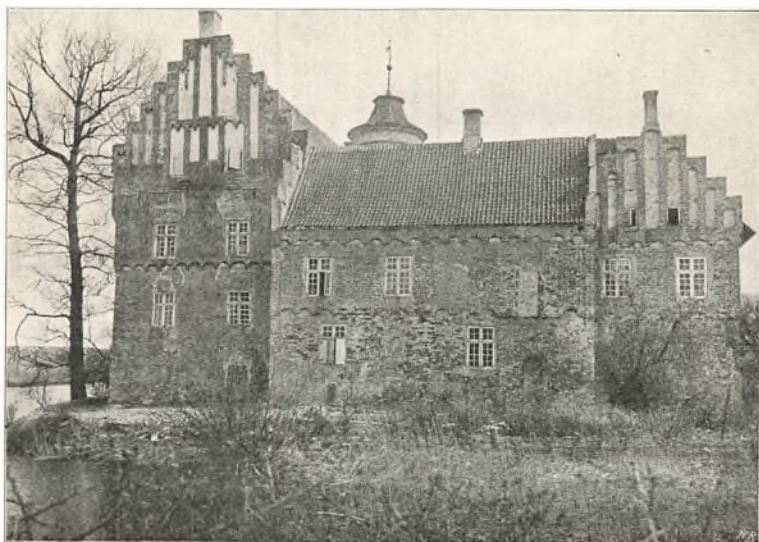

Fig. 80. Rygaard paa Fyn, opført i det 16de Aarhundrede.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

som Nutiden vilde gøre, ved at føre dem helt sammen, saa at de fik fælles Hjørne med det oprindelige Hus. Nej, med velberaad Hu lodes der en tom Trekant i hvert Hjørne, udsat for begge Gavles Krydsild.

Denne Tanke at lade den enkelte Længe træde ud af Geledet og herved danne Taarn for begge sine Naboer vekslede paa mange Maader i Datidens Bygninger (Fig. 80). Det var aabenbart samme Hensigt, der havde fremkaldt den besynderlige Kamform. Borrebys tre Tænder paa den ene Side og den større paa den anden var lutter ufuldbaarne Taarne. Stundom var det paa samme.

Bygning ikke muligt at sondre bestemt mellem begge Stilarter, mellem Taarn og blot Kamform. Det smukke Ørbækklunde paa Fyn (se Fig. 57), som vi ovenfor saae som udpræget Eksempel paa et Enkelthus med Trappetaarn, viser sig nordfra set (Fig. 81) som et Hus med tre kamformede Udbygninger, om hvilke selv Datiden vist vilde været uenig, hvorvidt de ogsaa kunde kaldes Taarne. Kun ét var alle enige om. Taarn var Torn, der stak for-

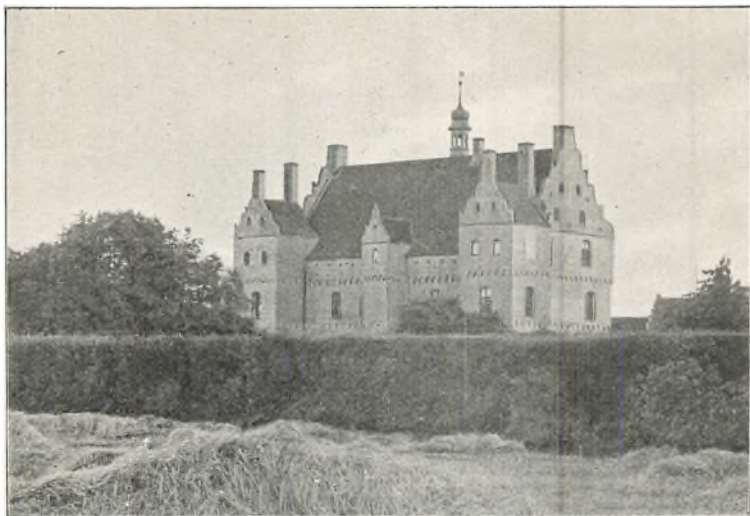

Fig. 81. Ørbækklunde paa Fyn, set fra Nord. (Se ogsaa Fig. 57).
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

svarligt. Værre endnu end de gamle fældede Lanser var disse lumskede Bøssesmæld i Synet og i Ryggen, fra smalle Skydeskaar i Taarn og Gavle.

Hovedbygningen skulde staa sin Prøve, naar i Ufredstid Fjenden, efter at Forborgen var erobret, mylrede ned om den inderste Grav, spejdende efter den bedste Maade at komme Borgen til Livs.

Det var et Øjeblik, der, hvor truende det end kunde være for Besætningen, dog ubetinget var ubehågeligst for Angriberne. Idet de nemlig saaledes kom Ansigt til Ansigt med Bygningen, forandredes med ét Kampmaaden, og al Fordelen var for en Stund

paa de belejredes Side. Tidligere havde man saa nogenlunde kunnet beregne Skuddene og Skytternes Plads, ofte set Stormhuer og Bøsseløb kigge over Brystværnet. Nu var det næsten ikke muligt at vare sig. Thi fra Muren stirrede en Masse Glugger, Skydeskaar og Huller én i Møde, hvert især tilsyneladende tomt og intet at tage Sigte efter, og dog udsendende dræbende Kugler paa nært Hold. En Røgsky fra Murhullet, et Drøn mellem Taarnene, en Mand mindre blandt Angriberne, saaledes gik det nu, lige til Porten var taget og der kunde blive Tale om at gøre Gengæld.

Lagde man Mærke dertil, saa kom gerne de stærkeste Skrald fra Taarnene og Bygningens øverste Stokværk, medens Stuens jærngitrede Vinduer kun udsendte Bøsseugler og Pile. Det laa simpelthen i, at Kanonerne i Reglen var anbragte for oven, hvorfra man havde Udsigt ud over Volden, og Skytset altsaa kunde anvendes ogsaa mod de fjernere Fjender. I andre Henseender var denne Plads uheldig, idet Rystningen af Skuddet herved fik større Magt over Bygningen. Men Murene maatte nu en Gang for alle være byggede saa faste, at de ikke sitrede sig Revner til. Man krævede i saa Henseende betydeligt af dem. Paa Kronborg blev der fra det søndre Taarn allerede givet det glatte Lag, førend Bygnings-Arbejdet var færdigt¹; paa Vidskøfle laa der ikke mindre end 25 store Kanoner i øverste Stokværk²; paa Skarholt var det i dets seks Stokværk høje Taarn beregnet at bruge Kanoner i begge de to øverste³.

Pladsen til Kanoner var forholdsvis let at skaffe i Hjørnetaarnene og endnu mere i den øverste Sal i Hovedbygningen, saafremt denne kun bestod af ét Hus. Her oppe i Riddersalen kunde man da skyde til alle Sider, og der var Rum nok til at Kanonen kunde rulle tilbage efter Skuddet. Men helt anderledes stillede Sagen sig, hvor Gaarden bestod af fire Længer. En Riddersal, der løb gennem dem alle, kunde man ikke holde. Forbindelsen Bygningerne rundt og Udkig til alle Sider maatte da skaffes ved Hjælp af en Vægtergang (Fig. 82), en smal Korridor med Glugger paa Siden, der tæt under Taget gik rundt om alle Længer. Men hvad denne var god for paa den ene Led, skadede den paa den anden. Den hjalp til Udkig, men spærrede for Skytset.

At lægge Vægtergangen som en aaben Altan-Omgang langs Tag-skægget ovenfor Vinduerne, saaledes som man havde gjort paa Kronborg (Fig. 83), var misligt. Under en Kamp tabte den ganske sit Værd, thi hver Mand, der vovede sig ud paa den, kunde ses og pilles ned af Skytterne udenfor Slottet. Og til dagligt Hold

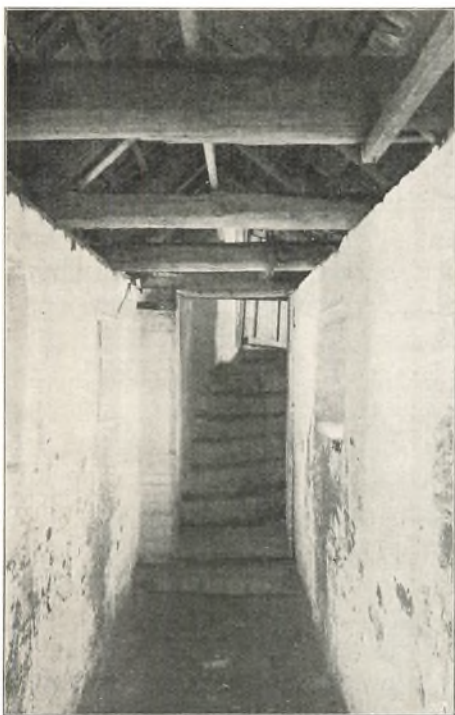

Fig. 82. Vægtergang paa Spøttrup i Nørrejylland.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

voldte den kun Bryderi, naar Regnvandet her blev staaende og gennemsviede Muren eller raadnede Bjælkehovederne¹. Nej, Vægtergangen maatte være lukket og i Flugt med øverste Stokværk. Men saa spærrede den for Skytset. Her var da ikke andet for end, saa godt det lod sig gøre, at anbringe Kanonerne i selve Vægtergangen. Saaledes løste man Opgaven f. Eks. paa Vidskøfle og Gisselfeld². Men var Vægtergangen alt vanskelig at passere forinden, saa maatte den blive det end mere nu.

Mørk, snæver og opfyldt var den uhyggelig til daglig og kun halvvejs hensigtsmæssig under en Kamp. Paa mange Gaarde foretrak man da vistnok at svække Forsvaret ved kun at anbringe Kanoner i Hjørnetaarnene, medens Vægtergangen overlodes alene til Skytter.

Til dette Brug var den ganske særlig skikket, især naar den var bygget paa en egen Maade. Det kunde jo nemlig ikke nægtes, at man trængte til et Middel for at bøde paa de tykke Mures Mangler. Kanoner, anbragte i øverste Stokværk, kunde kun i ringe

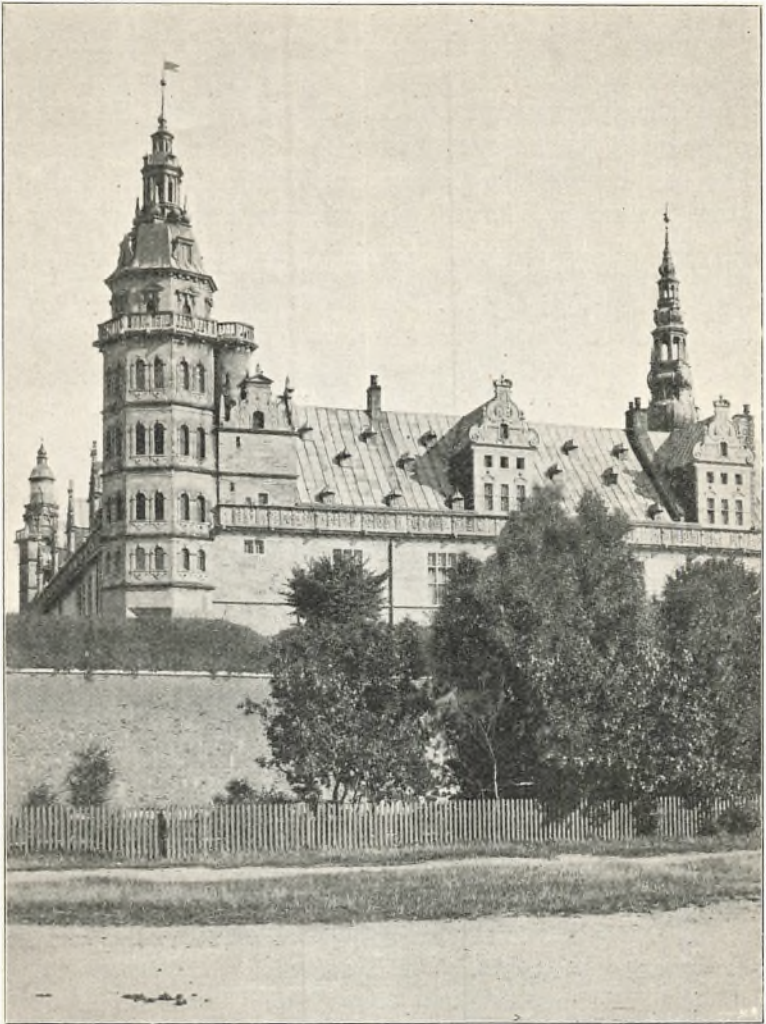

Fig. 38. Vægtergangen paa Kronborg.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Grad rettes nedefter mod en fremstormende Fjende, og selv fra Vinduerne i de nederste Stokværk kunde det være svært at sigte nedad, naar Muren var flere Alen tyk. Følgen blev, at der ved

Bygningens Fod let fremkom en død Vinkel, et Fristed for Fjenden paa det aller farligste Punkt. Det var netop for at raade Bod herpaa, at man var faldet paa at give Vægtergangen en egen Form. Man lod den ikke være blot en Gang indenfor øverste Stokværk, men byggede den ud over Muren, lod den hænge frem over denne som en tykladen Gesims, en fortløbende Række af til-murede Svalereder. Herved opnaaede man at kunne anbringe i

Fig. 84. Gisselfeld paa Sjælland, opført af Peder Oxe 1547—75.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Vægtergangens Gulv eller nederste Væg en Række skraa Huller, hvorfra der uset kunde skydes og hældes kogende Vand paa enhver, som troede sig sikker ved Bygningens Fod. Saadan frem-springende Mur med dækkede, skraa Huller kaldtes i Udlandet for *machicoulis* og havde dér naet en høj Grad af Fuldkommenhed¹. Med dens fintformede Kragesten til Støtte tog den sig udenfra set ud som en Gardinkappe om Muren med nedhængende Kvaster. I Norden blev denne Bygningsvis anvendt f. Eks. paa Hesselager i Fyn, Gisselfeld og Borreby paa Sjælland. I Vægtergangen paa Hesselager findes der ud mod hver Side tretten saa-

danne skraa Huller¹. I Vægtergangen paa Gisselfeld følger Kanon-Skydeskaarene foroven og de skraa Huller forneden vekselvis efter hinanden² (Fig. 84). Især over Hovedindgangen maatte slige nedadgaaende Skydeskaar være hensigtsmæssige. To saadanne ses den Dag i Dag over Porten til Malmøhus³. Paa Glimminge, hvor der ingen Vægtergang fandtes, havde man oven over den eneste Indgang anbragt en fremspringende Kvist — en *moucharabi* som den i Kunstsproget kaldtes⁴ — af Form som en fredelig Pakhusluge med en Vinde, men beregnet paa at kunne skyde eller helde kogende Vand ned paa Fjenden, naar han trængte frem for at sprænge Døren⁵. (Se Fig. 34).

Det var egentlig ikke til at undres over, om alle disse Indretninger til at berede Fjenden en varm Modtagelse kunde gøre Angriberne betænkelige. Selv om Stormen foretoges paa den rette Maade: pludseligt og med et saa overvældende Antal Folk, at der paa een Gang kunde angribes allevegne, saa at Forsvarets Opblussen ligesom blev kvalt ved Mængden, saa kunde Erobringen dog umuligt gaa af uden et betydeligt Mandefald. Langt fordelagtigere var det aabenbart, om man føleligt kunde ramme Besætningen ved, selv i Læ, at berøve den Livsbetingelserne. Om Udhugning kunde der vistnok i de fleste Tilfælde næppe være Tale, men vel om at berøve den Drikkevandet.

Vi har allerede tidligere set, hvorledes det var et virksomt Angrebsmiddel: ved Bortledning af Vandet at tørlægge Graven, for saaledes at lette Stormen. Først naar dette anvendtes ved den inderste Grav blev det imidlertid farligt for Besætningens Ophold, thi hyppigt var Graven Borgens eneste Vandforsyner. Selv et saa fast Slot som Riberhus synes i Aaret 1595 ikke at have haft nogen særskilt Brønd, men hentet sit Drikkevand fra Graven⁶. Ganske vist blev det i det 16de Aarhundrede mere og mere almindeligt at lede Vandet fra fjernere Kilder gennem underjordiske Render ind i Borgen. Men lykkedes det Fjenden at finde og overskære disse Render, blev Virkningen for Besætningen ligesaa skæbnesvanger. Paa denne Maade blev Stenvigsholm i Norge i Aaret 1564 gentagne Gange tvungen til Overgivelse, efter at Besætningen sidste Gang i otte Dage havde søgt at opholde

Livet ved Saltvand¹. Hvor man kunde det, gravede man da en Brønd, helst i en af Hovedbygningens Kældere. En saadan fandtes f. Eks. paa Glimminge², Timgaard³, Nakkebølle og flere Steder. I Taarnet paa Breitenburg i Holsten var man saa heldig at have en naturlig Kilde⁴. „Absalons Brønd“ eller Brønde sikrede Københavns Slot. Paa Bahu Slot havde man med utrolig Anstrængelse gennemboret Klippen og var endelig i 300 Fods Dybde stødt paa Vand⁵. Under Kronborgs Opførelse vakte det med Rette Glæde, da man, efter at have maattet indlede Vand gennem Rander fra et Sted syd for Helsingør, uventet opdagede et Kildevæld paa

Fig. 85. En belejret Borg opfanger Regnvand ved udspændte Sejl.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

selve Fæstningens Grund⁶. Men hvor al Anstrængelse og Søgen glippede, var der intet andet for end at løbe an paa tilstrækkelig Regn under Belejringen. Regnen kunde opfanges enten fra Tagene gennem Tagrenderne, som de fleste Borge var forsynede med, eller ved Hjælp af udspændte Sejl, som man i det mindste ved Søkysten nok havde for Haanden (Fig. 85). Til denne usikre Mulighed var dog langt færre Borge i Norden henviste, end Tilfældet var i sydligere Lande. Selv saa stærkt et Slot som Wartburg havde ingen Brønd, men kun Cisterner⁷.

Skulde Borgen tages med Storm, var der intet Punkt saa indbydende til Angreb som Porten. Her førte Vindebroen lige paa, og om end Porten selv var nok saa jærnbeslagen, var den dog

til at faa op. Med god Grund søgte man derfor at dække denne Adgang saa meget, som Omstændighederne tillod.

Det var en gammel Regel, at Porten skulde være overbygget med et Taarn, hvorfra Forsvaret med Fynd kunde føres. Dette blev end mere

nødvendigt, hvor Gaarden ikke var fir-længet, men

Indkørslen blot førte gennem en Mur. Muren var da som oftest tindet; bag hver

Tinde var Plads til en Mand, der i Læ kunde staa og sigte. Ofte løb en Vægtergang langs Muren (saaledes f. Eks. paa Spøtrup og Løvenborg¹). Og man sørgede gerne for, at Porten laa lige for

Hovedfløjen, saa at den derfra kunde bestryges. Fra Murens og Porttaarnets Skydeskaar, fra Hovedbygningens Gaardvinduer kunde der da rettes en heftig Ild mod dem, der stormede Broen.

Porttaarnet selv udmærkede sig først og fremmest ved sin Styrke. Om dets Spir var højt, kom mindre Sagen ved; hvad der her spurgtes om, var et eller flere Stokværk til Skytter og muligt Kanoner. Porttaarnet lignede da hyppigt slet ikke, hvad vi nu

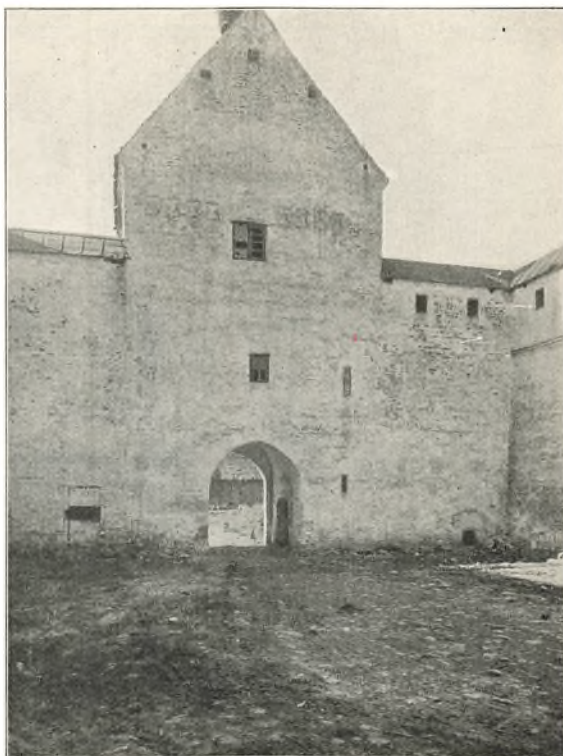

Fig. 86. Porttaarnet paa Spøtrup, set fra Gaarden.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

forstaar ved et Taarn, men var blot en fremspringende Udbygning, højere og sværere end dens Naboer, med Gennemkørsel under. Datiden kaldte undertiden saadanne Taarne med det betegnende Navn: „Kviste opmurede fra Grunden af“¹. Saaledes maatte man vel nærmest kalde Porttaarnet paa Spøttrup (Fig. 86). Paa andre Gaarde gik man modsat Vej og lod Porttaarnet ud-

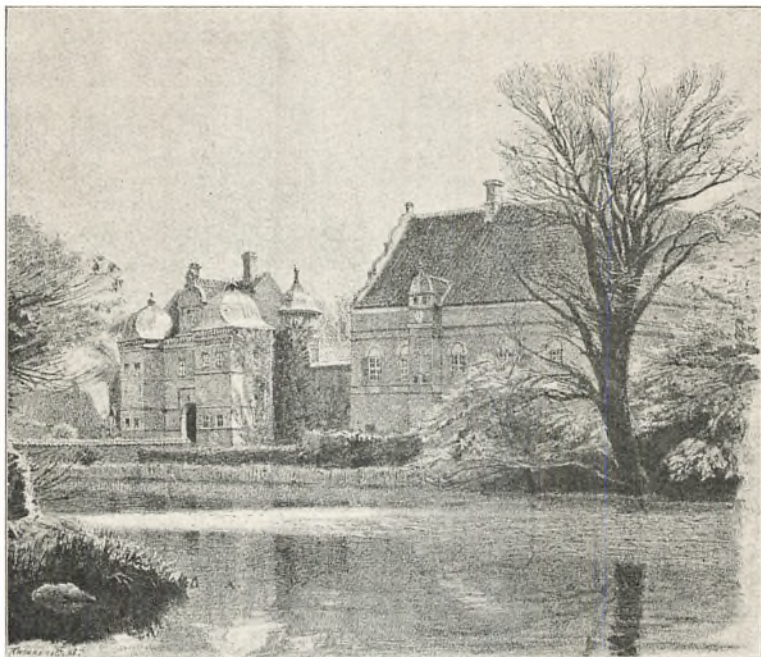

Fig. 87. Skafføgaard i Nørrejylland. Opført af Jørgen Rosenkrands 1580—82.
(Tegning af Tom Petersen.)

gøre ikke blot et Taarn med Gennemkørsel i, men forvandlede det til en hel selvstændig Borgbygning. Videst i saa Henseende synes man at være gaaet paa Skafføgaard i Nørrejylland, som Jørgen Rosenkrands byggede paa en Holm i en Sø. Porttaarnet er her blevet til et helt befæstet Hus med tre Taarne, fuldt ud i Stand til selv at kunne have udgjort en Hovedbygning (Fig. 87.)

Den egentlige Port var det meget vanskeligt at faa efter Ønske. Opgaven var i sig selv næsten umulig at løse. Til daglig

skulde den aabne let Adgang, under Kamp være paa een Gang Udfaldsport og Mur. En Del kunde der opnaas ved at gøre den saa solid som muligt, enten af svære, jærnbefælgte Egeplanker eller endog af fuldt Metal. Om Nørlund i Jylland veed Sagnet endnu at melde, at man i de nærmeste Landsbyer kunde høre, naar Kobberportene paa Gaarden lukkedes i¹. Fløjporte anvendtes

nødtigt; langt hellere enkelt Port, der da ofte blev af en uformelig Størrelse. Paa Skarholt i Skaane er den svære, enkelte Port ikke mindre end seks Alen bred².

Men selv alt dette var ikke nær nok. En halv Snes Mand i Løb med en Bjælle som Rambuk skulde mægtigt faa saadan

en Port slaaet ind. Og en Kanonkugle kunde i hvert Fald nok faa Laasen til at give efter. Paa Vadstena Slot har man søgt at sikre sig mod Kugler ved paa hver Side af Porten at anbringe en vældig Stenopstander i Form af et Skilderhus³. Som Stenpuder skulde de dække mod Sideskud; forfra opfangede den optrukne Vindbro, saa længe den ikke var tagen, Kuglerne i sig som i et Skjold. Men var først Fjenden ovre, og gjorde han Forsøg paa at sprænge Porten eller med Løftestænger at lette den af Hængslerne, maatte der andet til for at holde den i Lave.

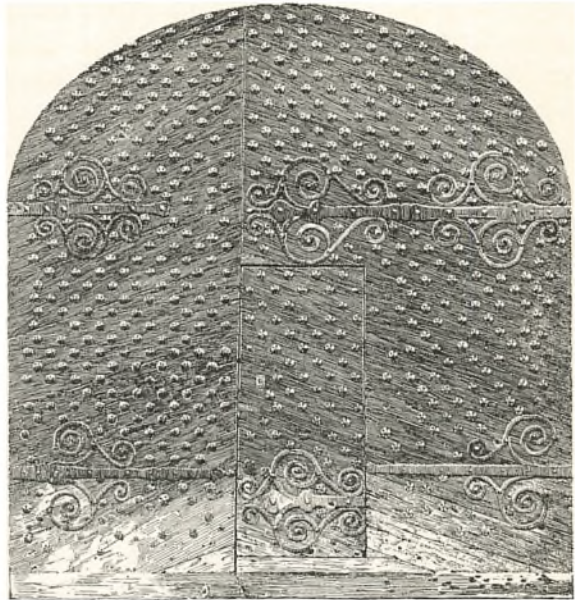

Fig. 88. Port af Egetræ paa Holckenhavn. Tegnet af C. Petersen. (Opmaalinger udg. af Foreningen af 3dje December 1892.)

Det Middel, der her i de aller fleste Tilfælde anvendtes, var at styrke Porten bagved med en Bom. Ind i Muren indenfor Porten var der da et dybt, firkantet Hul, hvori der var anbragt en svær, løsliggende Bjælke. Hver Gang nu Porten forsvarligt skulde lukkes, halede man Bjælken frem, førte dens ene Ende gennem et Par Bøjler paa Portens Bagside og ind igen i et andet firkantet Hul i den modsatte Mur. Bjælken maatte altsaa være saa lang, at den kunde spænde over Porttrumets Bredde og endda naa et Stykke ind i hvert af de to Murhuller. Den maatte derfor ogsaa være muret ind fra først af, thi at faa ny Bom sat ind siden var et vidtløftigt Stykke Arbejde, en stor Del af Muren maatte da rives ned for at skaffe den paa Plads. Men var den først derinde, kunde den ogsaa gøre fortrinlig Nytte. De kunde saa dundre paa Porten baade med Sten og med Rambuk; de kunde stikke Løftestænger ind og vrikke i Takt for at faa Porten af Led. Egebommen knagede kun, men knækkede ikke for saa lidt. Der maatte Kanon-skud til, eller Angriberne maatte møjsommeligt med Økser skrælle Hul paa Porten, førend de kunde faa Bommen hugget over.

Sporene af denne gammeldags Slags Lukke er nu for største Delen udslettede, Hullerne i Muren er som oftest bleven murede til. Enkelte Steder har de dog holdt sig, saaledes f. Eks. baade paa Vadstena Slot og paa Skarholt¹. Den gamle Benævnelse for Portner: „Bomslutter“ minder ogsaa endnu om hine Forhold.

Som yderligere Værn var stundom midt i Porten anbragt et Faldgitter, der, til dagligt oprykket, i paakommende Tilfælde kunde sænkes og saaledes som en stor Jærnrust afspærre Porten. Det kunde blive en meget ubehagelig Overtaskelse for Fjenden, naar Porten var sprængt, at standses af denne nye Hindring. Havde Besætningen faaet Tid til at ordne sig, kunde den fra en Barrikade i Portens anden Ende skyde løs paa Angriberne, der, standsede men ikke dækkede af Gitteret, tæt som en Stime trængtes sammen af dem, der trykkede paa udenfra. Et Par Skydeskaar i Portrummet nær ved Faldgitteret kunde ogsaa gøre fortrinlig Nytte. Levninger af slikt et Faldgitter ses endnu paa Akershus i Gangen, der fører ind til den indre Slotsgaard². I Porten paa Stenvigsholm er endnu Spor af den Fals, hvori Gitteret har

gaaet op og ned¹. Hvor almindelige saadanne Gitre har været hele Evropa over, kan bedst ses af, hvor hyppigt de findes afbildede i Stadssegl². Det er troligt, at de har været indrettede meget forskelligt, thi her var Mulighed for mange snilde Konstruktioner: Gitre, der nedlodes af sig selv, naar man traadte paa en hemmelig Fjeder; Gitre, der uventet kunde styrte ned og knuse dem, der stod under; Gitre, der svingede paa Tap og kun tillod at gaa ud, men ikke at gaa ind o. s. v., o. s. v.³.

Saa fredelig som da Porten kunde tage sig ud til daglig med Portlygten under Loftet⁴ og Væggens Stensæder⁵ — især paa Københavns Slot synes Porten at have været et yndet Tilholdssted, hvis faste Besætning af Portner, „Liggere“ og Bøsseskytter aldrig savnede Besøg af Ansøgere, Smaaborgere, Skoledrenge efter Middagsmad, Piger efter Vand⁶ — ligesaa uhyggelig var den at trænge ind i som Fjende. Skummel i sig selv, en vel indrettet Mordergrube fra Ende til anden. Dette Indtryk paatrænger sig uvilkaarligt den Dag i Dag ved Synet af disse lave, smalle, lange Kælder-Aabninger, der under Navn af Port leder ind i Borggaarden, stundom med Flid førte i Bøjninger, for at ikke en Kanon skal kunne gøre lyst derinde. Der kræves en høj Grad af Hensynsfuldhed mod Fortids-Minder for fremdeles at bevare dem. Som Eksempel kan nævnes Porten paa Tirsbæk i Jylland. Sytten Alen lang og paa sine Steder kun lidt over tre Alen bred gør den et grumme snævert og lavt Indtryk. Dertil er den saa uregelmæssigt bygget, at næppe to Steder i den har ens Højde og Bredde. Det er betegnende for dens Værd som Port i Nutiden, at da Frederik den Sjette en Gang vilde besøge Gaarden, maatte han staa af udenfor, da den kongelige Kusk mistvivlede om at kunne bringe Vognen igennem⁷.

Var Porten erobret, stod dermed Adgangen aaben til Borggaarden, men ogsaa kun til denne. Fra Bygningerne var der nemlig endnu Mulighed for at føre en Kamp, der langtfra kunde betegnes som haabløs. Alt var indrettet paa at gøre Adgangen

til dem saa vanskelig som mulig. Hertil sigtede først og fremmest, at Vinduernes Antal og Størrelse var indskrænket til det mindste. Paa det anselige Rosenvold i Jylland f. Eks. fandtes der

Fig. 89. Indgang til Trappetaarnet paa Hollufgaard i Fyn (1577).
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

gangen til Bygningen skulde være i et Taarn ad en Vindeltrappe (Fig. 89). Herved ofrede man den Bekvemmelighed, som de magelige Trapper og lette Adgange frembød. Købstadhusene med deres frie Indgang fra Gaden og Svale med Nedgang til Gaarden viste bedst, at man var sig Ofret bevidst, og at

paa Hovedbygningens ene Halvdel ialt kun siger og skriver to Vinduer¹. I de nederste Stokværk, hvorder kunde være Tale om Forsøg paa at krybe ind ad dem, var det almindelig Skik at have dem omhyggeligt tilgitrede. Den eneste Adgang var da kun ad Trappen, men denne var sikret paa bedste Maade.

Det var en Regel, som megetsjældent blev overtraadt, at Op-

det ikke var af Ukyndighed, at man holdt sig til Vindeltrapperne. Grunden, hvorfor disse blev foretrukne, var ene og alene den,

Fig. 90. Vindeltrappen paa Berritsgaard paa Lolland, opført 1586 af Fru Elisabeth Friis, Enke efter Jakob Hvitfeld.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

at de frembød de bedste Betingelser for Forsvar. Paa en Vindeltrappe kunde nemlig en Fjende aldrig faa Lov til at anvende sin fulde Styrke. Der var intet aabent Rum til at skyde op igennem. Kun een ad Gangen i kejtet Stilling kunde man stige op, og een behændig Mand var til enhver Tid i Stand til at drive de optrængende tilbage. Derfor passede man ogsaa omhyggeligt at lade Sneglegangen dreje fra venstre til højre, saa at altsaa den opstigende havde Trappens Kærne paa højre Haand (Fig. 90). En ukyndig Eftertid har stundom taget fejl i saa Henseende, Da-tiden vidste bedre Besked. Thi herpaa beroede Vindeltrappens væsentlige Værd; kun saaledes lagt lettede den Forsvaret. Den opstigende fik alene venstre Haand fri og blev altsaa halvvejs værgeløs. Husbeboeren derimod kunde ovenfra — fremadbøjet, venstre Arm om Trappesøjlen — med højre Haand jage et Spyd i den, der kom op, førend denne blot fik ham set. Lagdes Trappen med fejlagtigt Sving, omskiftedes Kaarene. Naar enkelte gamle Vindeltrapper nutildags svinger forkert, beror dette paa, at man paa Grund af Trinneses Slid og Søjlels voksende Skævhed en Gang i Mellemtiden har maattet lægge dem om og dertil anvendt de oprindelige Stentrin. Anden Gang brugte kræ-ver disse, for at vende uslidt Side opad, at Svinget bliver det modsatte af tilforn.

Indgangen fra Gaarden var gerne gennem et Trappetaarn paa Hovedbygningens Midte eller — saa fremt Gaarden var firlænget — gennem to Trappetaarne, et i hvert Hjørne ved Hovedfløjen. Jo færre Opgange, des lettere at forsvare. Ud mod Gaarden endte Vindeltrappen i en svær, egeplanket Dør. Fig. 91 viser den oprindelige, endnu bevarede Egetræs-Dør for Trappetaarnet paa Nakkebølle paa Fyn. Den er tæt beslaaet med Jærnnagler, og bag paa den sidder den svære Egebom, der som Skyder kan aflukke den. Hvert Stokværk lod sig afspærre fra Trappen ved lignende Døre. Stundom havde man tillige paa Trappen anbragt Faldgitre, der her, hvor kun faa kunde komme til ad Gangen, kunde volde Fjenderne en ubehagelig Standsning. De nedre Stokværk havde næsten altid Stengulve og hvælvede Lofter, hvorved Angriberne hindredes i at indebrænde de belejrede,

ligesom det ogsaa næsten umuliggjordes at bane sig Vej op efter ved at hugge Hul i Loftet.

Maatte Besætningen Skridt for Skridt vige, kunde den, saa fremt den blev afskaaren fra Trappen, søge Tilflugt i et af de svære Hjørnetaarne. Hvis dette, hvad hyppigt var Tilfældet, var en „Runddel“, kunde man ved Forsvar af den snævre Gang, der førte derind, endnu vinde lidt Tid og i hvert Fald sælge sit Liv saa dyrt som muligt. Rigtigere var det dog, stadigt kæmpende, attrække sig opad, for tilsidst at ende, hvor Vindeltrappen stand-

Fig. 91. Den oprindelige Egetræs-Dør, forsynet med Bom, i Trappetaarnet paa Nakkebølle (Fyn). Opført 1559—63.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

sede ved øverste Loft. Her oppe paa Riddersalen (Fig. 92) maatte den sidste Kamp føres. For sidste Gang tilbød sig her endnu en gunstig Stilling, idet man flere i Flok kunde hugge løs

paa dem, der kun enkeltvis kunde komme op ad Trappen. Fordelen formindskedes imidlertid betydeligt, naar denne mundede ud ved Væggen. Derfor havde man stundom netop af Hensyn til denne sidste Kamp gjort en væsentlig Forandring ved Opgangen til Riddersalen. I Stedet for at føre Vindeltrappen helt op gennem Taarnet, lod man den standse ved øverste Stokværk, og en ny Trappe herfra føre op midt i den store Sal. Saaledes

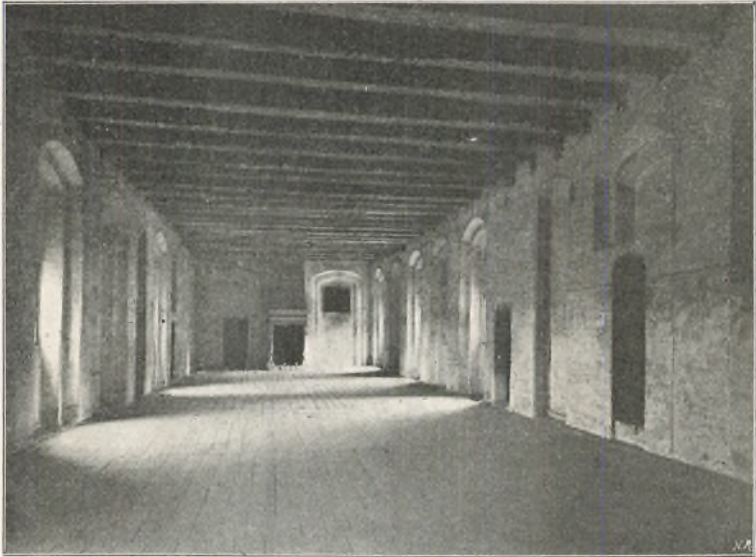

Fig. 92. Riddersalen paa Ellensborg (Holckenhavn) paa Fyn, indrettet af Fru Ellen Marsvin i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede.

(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

var det f. Eks. Tilfældet paa Ravnstrup paa Sjælland¹. Til ikke ringe Afbræk under fredelige Forhold, en Hindring for Dans, en Faldgrube for berusede, var denne Form for Opgang ubetalelig under en Kamp. Forfra, bagfra, fra Siden kunde man her støde de optrængende ned; i Kreds om Trappehullet kunde man for en Tid stadigt kaste det til, indtil endelig Kræfterne svigtede.

Var Borgen taget eller lige derved, begyndte der et Efterspil af ganske egen Art. Skønt sete til det sidste kunde ofte en eller flere af dem, som man helst havde ønsket at faa fat i, pludseligt og sporløst forsvinde. De allerfleste Gaarde indesluttede nemlig et hemmeligt Skjulested, der i yderste Nød kunde unddrage nogle enkelte fra Forfølgernes Hævn.

Som rimeligt er, har vi kun faa skriftlige Beretninger om disse skjulte Rum og deres Benyttelse. Stundom har det vel kunnet hænde, at de i Tidernes Løb helt er blevne glemte, idet de indviede har taget Hemmeligheden med sig i Graven. Vor Kundskab til dem skriver sig væsentlig fra Bygningerne selv. Skønt vistnok meget her er gaaet tabt eller forblevet upaaagtet, besidder vi dog nok til at kunne danne os et nogenlunde paalideligt Begreb om denne ejendommelige Forsvarskunst.

Der var to mulige Formaal, enten at slippe helt bort eller blot for en Tid holde sig i Skjul i selve Bygningen. Midlerne til at slippe bort bestod i de aller fleste Tilfælde i Løngange, der, udgaaende fra meget forskellige Punkter, førte under Jorden ud i det fri. Sagnet har hyppigt haft travlt med at overdrive Længden af disse Gange. Intet Steds har man, saa vidt vides, endnu haft Lejlighed til at følge nogen Løngang i dens hele Udstrækning. Sammenstyrkede Vægge, Vandsamlinger eller forpestet Luft har overalt dannet uovervundne Hindringer. Naar Sagnet da beretter, at der f. Eks. fra Tølløse skal have ført en underjordisk Gang til Gisselfeld¹, fra Kronborg en til Lundehave (Marienlyst)² eller fra Gaarden Vik i Upland en til Bjerget Kodøn ved Søen³, saa er det let at overbevise sig om, at her finder en Overdrivelse Sted. Men lige saa sikkert synes det at være, at der virkelig fra disse Gaarde har ført en underjordisk Løngang ud til det fri. Om Gravningen af en hemmelig Gang paa Kronborg besidder vi endnu Frederik den Andens Befaling til Lensmanden⁴. Paa Tølløse kan man tydeligt se, hvor i Kælderen den nu tilmurede Udgang har været⁵. Og paa Vik er i „Kolkällaren“ Begyndelsen til den underjordiske Gang endnu synlig⁶. Aar 1591 hører vi Tale om to „hemmelige Gange“ ved Skanderborg Slot, hvilke Kongen lod nedbryde⁷. I Helsingborg nær ved Told-

bodbygningen findes endnu Nedgangen til en underjordisk Gang, i hvilken man kan trænge en 50 Skridt frem, indtil den bliver saa snæver og det løse, fugtige Skiferlag, hvori den er anlagt, saa tilbøjeligt til Sammenstyrning, at Lysten forgaar til at trænge videre frem. Den fører i Retning ad Slottet, men det er ikke lykkedes i dettes Kælder at finde den tilsvarende Udgang. Det staar altsaa hen, om vi her har en blot paabegyndt Minegang mod Slottet eller en virkelig Løngang fra dette¹.

Medens det saaledes er meget vanskeligt at blive ret klar over Løngangenes underjordiske Del, staar derimod de dertil svarende hemmelige Trapper i selve Bygningerne ganske anderledes tydeligt. Udgangen under Jorden maatte selvfølgelig være fra Kælderen, men at komme skjult her ned til kunde ofte være af afgørende Betydning. En Vrimmel af Løntrapper, der alle fører ned til dette nederste Rum, lader sig den Dag i Dag paavise udgaende fra de mest forskellige Dele af Huset lige fra Stue til Tag. Paa Ravnstrup i Sjælland fører flere Løntrapper i Muren fra første Stokværk ned til Kælderen²; paa Hesselager paa Fyn er den hemmelige Nedgang gennem en hul Pille³. Paa Gisselfeld forbandt en Løntrappe vestre Fløjs Kælder med andet Stokværk i søndre Fløj⁴. Paa Rygaard⁵, Ravnholt, Rosenvold, Rugaard⁶, Vidskøfle⁷ og andre førte en eller flere hemmelige Gange fra Riddersalens Ydermur eller Vægtergangen ned til Kælderen. I det saakaldte Valkendorfs-Taarn paa Bergenhus er ikke mindre end to Løntrapper⁸.

Medens alle disse Løntrapper og hemmelige Gange tillod en dobbelt Benyttelse, idet man baade kunde liste sig bort ved Hjælp af dem eller forblive dør i Skjul, var der andre Smuthuller, som kun tillod den sidste Art af Brug. Paa Spøttrup i Jylland findes der saaledes i Muren paa Lofiet tæt ind under Taget nogle Huller, fire Alen dybe, tre Kvarter brede, saa at en voksen Mand her kan holde sig skjult; til yderligere Bekvemmelighed er der anbragt et lille Sæde i hvert af dem. Et lignende Rum findes i den ældste Bygning paa Vorgaard i Jylland⁹. Paa Skovsbo i Fyn var af to, udvendig set ens, murede Piller den ene hul. Den bestod af to Rum, hvoraf det øverste var stort nok

til, at et Menneske dér kunde finde Plads¹. Paa Gisselfeld paa Sjælland findes der en Kælder, kaldet „Peder Oxes Hul“, som tidligere har været uden Dør. Adgangen maa have været gennem det hvælvede Loft, hvor der er en med Flid indrettet, firkantet Aabning, stor nok til at et Menneske kan krybe derigennem. For Luftsifte og Varme er der sørget ved en Kamin². Paa Vorgaard i Jylland (Fig. 93) findes i den ældste Bygnings nordre Mur et Hul, der gaar helt igennem Muren og ender mellem Bjælkehovederne oppe paa Loftet. Det var vistnok beregnet paa,

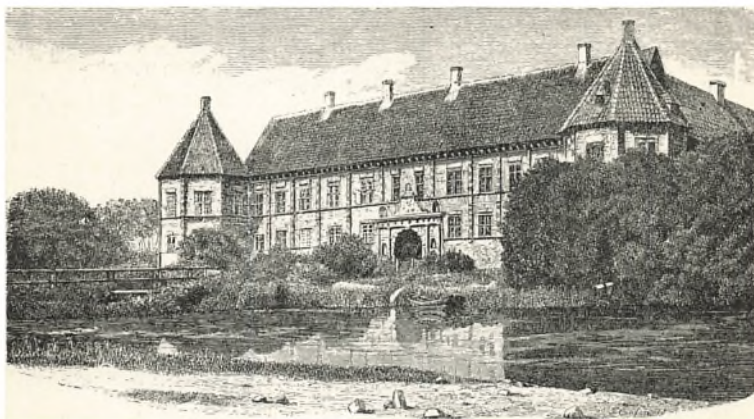

Fig. 93. Vorgaard i Nørrejylland, nord for Limfjorden. Opført omkring 1588—91 af Fru Ingeborg Skeel.
(Tegning af J. Th. Hansen 1878)

at man derigennem skulde kunne hemmeligt hisse Mad ned til den, der holdt sig skjult i Kælderen³. Et lignende Rør, men noget større, gaar paa Rygaard i Fyn gennem Trappetaarnet fra Loft til Kælder⁴. Paa Højris i Jylland nedstyrtede i Aaret 1816 et Stykke af Salens Ydervæg og blottede et Rum af Mandshøjde, tre Kvarter bredt, beklædt med Egeplanker. Under dette Rum saas Begyndelsen til et andet, der syntes at have været af lignende Beskaffenhed, men næsten ganske fyldtes med det nedstyrtede Grus. I det øverste fandtes Levninger af Menneskeben, som straks hensmuldrede ved Berøring, maaske et Vidnesbyrd

om, at den ulykkelige, der her har søgt Tilflugt, er omkommen af Hunger. Da Ejeren ikke var til Stede, blev de nærmere Forhold ikke behørigt undersøgte¹.

I nært Slægtskab med disse hemmelige Rum er de oftere forekommende Talerør og Lyttegange, der gennemkrydser flere Bygninger. Især paa Vidskøfle i Skaane² og Odden i Jylland³ findes der flere saadanne, hvis Aabninger nu dog for en Del er

Fig. 94. Porten paa Vorgaard i Nørrejylland, nord for Limfjorden. Opført 1588—91 af Fru Ingeborg Skeel.

(Tegning af J. Th. Hansen 1878.)

tilmurede. Paa Vorgaard fører der et Talerør fra Kælderen til venstre for Porten (Fig. 94) op til Hovedbygningen, saa at man herfra hviskende kan føre en Samtale med den, der befinder sig i Kælderen, og ligeledes belure, hvad dér maatte blive sagt⁴. Paa Glimminge i Skaane endelig findes de i en Form, der tydelig viser, at de er beregnede paa særlige Forhold. Fra to godt skjulte Rum i Kælderen, til hvilke man maa krybe ind, men som hvert kan rumme et Menneske, fører to Talerør op, et til andet,

et til tredie Stokværk. Endnu kan man gennem disse Rør tydeligt høre selv den sagteste Tale¹.

Det laa i Sagens Natur, at alle disse hemmelige Indretninger, Løntrapper, Smuthuller, Talerør o. s. v., for en stor Del tabte deres Værd, naar flere var Medvidere i Hemmeligheden. Een kunde imidlertid ikke holdes udenfor, det var Bygmesteren. Selv om man ved Penge eller Trusler søgte at bevæge ham til Tavshed, kunde han dog ufrivilligt komme til at forraade, hvad han vidste, ved for andre at bygge Løndomme af lignende Art. Dette var uden Tvivl en af de mange Grunde til, at man helst indforskrev fremmede Mestre, der atter skyndsomst rejste, naar Bygningen var færdig. En mere grundig Maade at sikre sig paa var den at dræbe Bygmesteren, naar Værket var fuldbragt. Denne Fremgangsmaade omtales oftere i middelalderlige Beretninger. Den berømte franske Bygmester Lanfred skal saaledes være bleven dræbt efter Opførelsen af Slottet Ivry, for at dette hans Værk skulde blive ret enestaaende². Ogsaa her i Norden beretter Sagnet om slig hurtig Maade at afgøre Sagen paa. Peder Gyldestjerne skal under Opførelsen af Timgaard have ihjelstukket Bygmesteren under Paaskud af, at Længerne ikke var blevne lagte solret. En anden Bygmester skal han have sendt en Karl efter med Befaling til at hugge ham ned, saafremt han, naar der raabtes, at Gaarden sank, vendte sig om. Bygmesteren gik imidlertid ikke i Fælden og slap saaledes uskadt bort³. Om Ingeborg Skeel fortæller Sagnet, at hun skilte sig af med Bygmesteren, der havde opført Vorgaard, ved at støde ham ud i Borggraven, hvor han druknede⁴.

Ligger der end i disse Sagn blot en Efterklang af andre Tiders Forhold, saa bærer de dog Vidne om, at Folketroen tidligt knyttede Begrebet om noget uhyggeligt til de nye Borge. Man tager næppe fejl, naar man anser denne Tilbøjelighed for særlig vakt og næret ved Forvisningen om, at hver af disse Bygninger inde sluttede noget hemmelighedsfuldt og ukendt. End ikke det Fremskridt i Hygge, som disse Boliger dog utvivlsomt betegnede i Forhold til Fortidens Tilstand, formaaede at berolige den skræmte Indbildningskraft.

Som bekendt er i de siden forløbne Aarhundreder denne Tilbøjelighed til at lade de gamle Herregaarde huse noget rædselsfuldt tagen til. Selv under ellers oplyste Forhold vedbliver mangen Steds Overtroen paa dette ene Punkt haardnakket at hævde det overnaturlige en Plads. Ogsaa i denne Henseende lader Virkningen af hine hemmelige Rum sig spore. For blot at nævne eet: paa Kronborg har f. Eks. Troen paa, at det i et Værelse ved Porten i den nordre Fløj ikke gik rigtigt til, holdt sig indtil ned over Midten af det 19de Aarhundrede. Selv de paalideligste

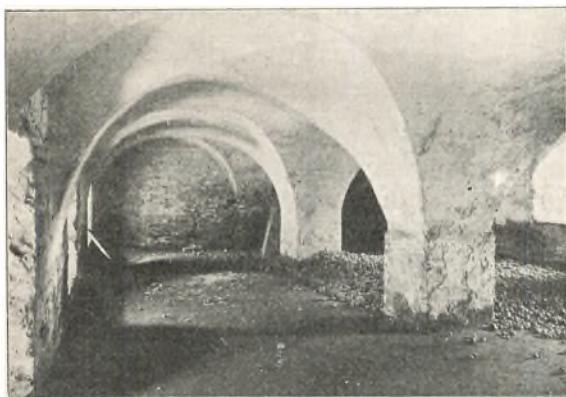

Fig. 95. Hvælvet Kælder paa Spøttrup i Nørrejylland.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Mænd har bevidnet, her ved Nattetid at have hørt forunderlige Lyde, Hvisken, dybe Suk, Trinafen, der stønnende slæbtesigopad en Trappe og derpaa pludseligt hylende styrtede ned. For nylig er man ved Un-

dersøgelse af denne Fløj i Nærheden af dette Værelse uformodet stødt paa en for begge Ender tilmuret Løntrappe. Der er høj Grad af Sandsynlighed for, at det er en lille Spalte i Muren ind til denne, der fremkalder disse forunderlige Toner, naar Blæsten slipper ind, men ikke atter kan komme ud¹.

Et Rum, der, skønt vel bekendt, ikke skulde bidrage til at give Borgen noget hyggeligt Præg, var Fængslet. I Reglen var det anbragt i en af de hvælvede Kældere (Fig. 95), helst under et af Taarnene. Den værste Form herfor var de underjordiske Rum, hvortil der ikke engang førte nogen Dør eller Trappe, men hvor den ulykkelige sænkedes ned gennem et Hul i Kælderens Loft, for efter al Sandsynlighed at forsmægte dernede af Kulde, Mørke

og Stank. Et saadant fandtes vistnok i Gaasetårnet paa Vordingborg. I Taarnene „Fars Hat“ og „Mors Hue“ paa Bahuus blev disse barbariske Fængsler anvendte endnu for hundrede Aar siden¹. I Helsingborgs Kärna findes et lignende Rum, der ganske gør Indtrykket af at have været brugt paa samme Maade. Den eneste Nedgang er gennem en Lem i Loftet, det mørke Rum er tyve Fod højt, kun en svag Lysstrøbe falder gennem en Ridse

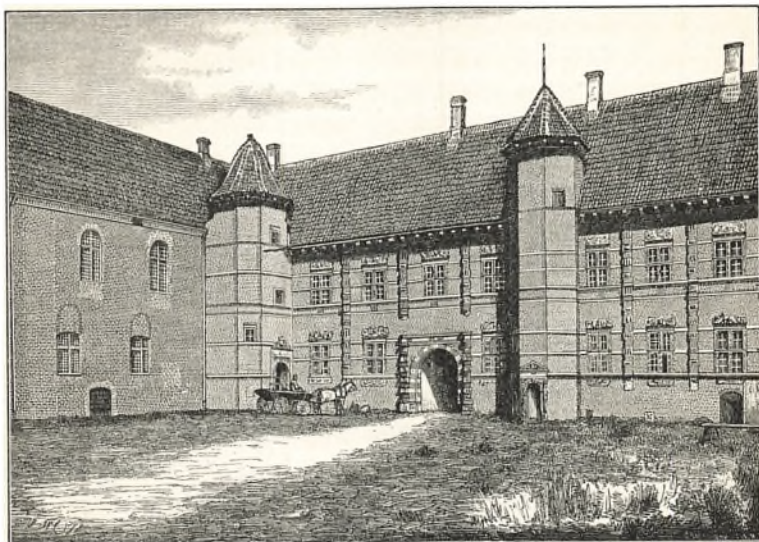

Fig. 96. Vorgaard i Nørrejyland. Opført 1588—91 af Fru Ingeborg Skeel. Parti mod Gaarden.

(Tegning af J. Th. Hansen.)

i Muren, fire Tommer bred og lidt over en Fod lang, der for en Sikkerheds Skyld er anbragt tretten Fod over Kælderens Bund. I Følge Sagnet skal den sidste Forbryder, der nedsænkedes her, være bleven plaget til Døde af Øgler og Orme².

Lidt bedre var dog de Fængsler, hvortil der førte en Dør. Selv om man til Gengæld skulde savne hvert Lufthul, saa var man dog ikke levende begravet. Et svagt Haab var endnu ladet tilbage om at sprænge Døren eller slippe ud, naar den aabnedes. Saa-danne Fængsler er endnu bevarede flere Steder, f. Eks. paa

Bergenhus, Vadstena Slot, Hesselager, Tirsbæk, Vorgaard. Paa Tirsbæk er der et lille Lufthul og desuden et Sæde i Muren. Stenene ved Lufthullet bærer tydelige Spor af, at Fanger for-gæves har anstrængt sig for at gennembryde Muren. I Væggen findes en Jærnring til at fastgøre Lænken; Rummet er saa lavt, at en velvoksen Mand ikke kan staa oprejst; Døren er af Ege-planker paa tre Tommers Tykkelse¹. I Vadstena Slot er Taarn-fængslet uden andet Lys end det sjældne, naar Døren aabnes; denne bestaar af tredobbelte Fyrreplanker, hver paa to Tommers Tykkelse, udvendigt forsynede med svære Jærnbeslag². Paa Hesselager har man sikret sig ved at fastgøre Lænkerne i Lof-tet, saa at den fangne ophængt som et Barn i Ledebaand vel næppe engang har kunnet naa hen til Fænglets Vægge³. Værst er dog Fængslet paa Vorgaard (Fig. 96), „Rosodonten“, som det kaldes, en mørk, skummel Kælder uden anden Adgang for Luft og Lys end den lange, smalle Gang, hvorigennem man kryber derind. I Følge Folketroen spørger Fru Ingeborg Skeel her, og ingen skal kunne nære sig paa Gaarden, uden at man henede har givet hende et Knippe Halm til Leje. Det er et talende Vid-nesbyrd om dette Fængsels Uhyggelighed, at da i Aarene 1841—42 den berygtede Dronningborgske Undersøgelse gjorde det nødvendigt at tage ogsaa Rosodonten i Brug, kunde end ikke de mest forhærdede Forbrydere holde ud at sidde her længere end een Nat, førend de gik til Bekendelse⁴.

Vi har hidtil alene betragtet Herregaardene og Slottene fra den forsvarsmæssige Side, vi skal nu dvæle ved nogle af deres mere fredelige Ejendommeligheder.

Hvad det ydre angaar, saa var dette jo for saa vidt bestemt ved det alt beherskende Hovedformaal; men vi har allerede set, hvorledes der indenfor denne Grænse dog lodes et betydeligt Spillerum tilbage. Hertil kom, at mange, især Slottene, havde en stærk Tilbøjelighed til at overskride Grænsen og paa egen Haand strejfe ind i det skønnes Egne. Aarhundredet igennem

var denne Tilbøjelighed i stadig Stigen, saaledes at man heri endog har en ret paalidelig Maalestok for Bygningernes Alder. Skøndt hørende til en og samme Familie, var der en paafaldende Forskel mellem den gamle, alvorlige Slægt med disse strenge, formfattige Vægflader, disse skumle Taarne med Taget ned i Øjnene, og saa den unge Slægt med dens Rigdom af Vinduer og Prydelser, med dens Vrimmel af opadstræbende Taarne og Spir og Fløje, en nyfgen Flok Hoveder, der tittede over Reden, en myldrende Vækst, der vilde ud over Hegnet. End ikke ligefremme Fæstninger holdt sig fri; Krønborg som Stockholm Slot kappedes med de øvrige, Renæssancens Aand viste sig mægtig i dem alle.

Man vilde imidlertid misforstaa denne Aand, hvis man opfattede den som en blot tom Lyst til Pynt, en Trang til Forskønnelse, selv om Bygningens Hovedformaal herved skulde svækkes. I sin Renhed ytrede den sig i en skabende Kraft, der forvandlede, forædlede hvad den berørte, uden derfor at afvige fra det rette. Hin oven omtalte Formernes Vækst fra Taarnet til Huset og videre til den firlængede Gaard var saaledes en ægte Ytring af den nye Aand, paa engang stemmende med Forsvarets Krav og dog baaren frem af en Trang, der kun kunde mættes ved Rigdom og Fylde. Den nye Bygningsmaades Styrke bestod netop i en inderlig Enhed mellem Hensigtsmæssighed og Skønhed. Den udarbejdede det givne, men samtidig vidste den i den Grad at indblæse hver Enkelthed nyt Liv, at de længe efter at have tabt deres Hensigts-Værd endnu holder sig som Skønhedsudtryk. Skønt Taarne og Tinder, Vindeltrapper og takkede Gavle forlængst er sunkne ned til som Riddervæsenet selv at være blot Ornament og Dekoration, er Øjet endnu ikke træt af hin ejendommelige Skønhedsfylde, som Renæssancens Kunst har vidst at udtrykke i disse Former.

Det vil da saaledes forstaaes, at mange af hine Borge især fra Aarhundredets Slutning kunde forene det ellers i sig uforenelige: sluttet Fasthed, et gennemført Hensyn alene til Forsvaret, parret med forunderlig Frihed og Ynde. For blot at nævne Slotte har Norden ingensinde hverken før eller siden besiddet en saa-

dan Samling af stolte Bygninger som omkring Aar 1600. Haderslevhus, Koldinghus, Nykøbing paa Falster, det nye Frederiksborg og Kronborg, Slottene Kalmar, Vadstena, Nyköping, Eskilstuna, Stockholm og Upsala betegner kun enkelte Led i den store Række.

Hvad Stilen i disse Bygninger angaar, gik Norden, som venteligt var, ikke i Spidsen, men modtog det meste som Gave fra Udlandet. Danmark hentede sine Bygmestre især fra Tyskland og Holland; Sverige, i det mindste under Johan den Tredje, hyppigt fra Italien. Det, hvorved vi i det følgende skal dvæle under Betragtningen af disse Bygningers Ydre, er da ikke deres kunsthistoriske Betydning, men det, som maatte falde i Øjnene for enhver tilfældig Betragter i Datiden.

For Murens Vedkommende gjaldt stadig den gamle Regel: jo tykkere des bedre. Her turde man ikke slaa af; snarere synes der, i det mindste for Taarnenes Vedkommende, at kunne paa-vises en Stigen Aarhundredet igennem. To, tre, indtil fire Alens Tykkelse var da det almindelige for en Ydermur. Paa Ourebygaard og Vorgaard er saaledes Muren ved Jorden to Alen tyk¹, paa Krabbesholm to Alen og tre Kvarter²; paa Rosenvold, Rygaard i Fyn og Vik i Upland³ er den tre Alen, paa Spøttrup og Glimminge⁴ fire Alen, paa Kronoberg i Smaaland henved fem Alen⁵, ja paa Kronborg i vestre Fløj endog seks Alen tyk⁶. Alt dette var dog for intet at regne imod Taarnenes Tykkelse. Paa Stenvigsholm i nordre Trondhjems Amt var Muren i hvert af Taarnene 8—9 Alen tyk⁷, paa Waxholm ved Indløbet til Stockholm ti Alen⁸, paa Malmøhus er den over tolv Alen tyk⁹. Det mægtigste Arbejde i saa Henseende var vistnok det store Taarn paa Koldinghus, som Christian den Fjerde opførte omtrent Aar 1600. Betydeligt højere end hine havde det Mure paa indtil tolv Alens Tykkelse¹⁰.

Denne Murens Tykkelse synede dog hyppigt af større Fasthed, end de virkelig besad. De var nemlig sjældent murede af fuld Sten, men bestod i Reglen kun af to Yderskaller, mellem hvilke man havde fyldt op med en Blanding af Kalk, Ler og Graasten¹¹. Jo mindre her var sparet paa Kalk, des fastere kunde

ganske vist denne Fylding i Aarenes Løb blive; men saa stærk som fuld Mur af fletvis sammenføjede Mursten blev den dog aldrig. Derimod var den naturligvis meget billigere.

I Ydervæggens Udstyr gjorde der sig en vekslende Smag gældende. Den ældste Mode var at bygge Muren af Kampesten. Dette faldt naturligt ikke blot i Sverige, hvor sligt Bygningsemne tilbød sig af sig selv, men ogsaa i Danmark, hvor Teglværker længe var sjældne og Mursten kostbare. Oprindeligt tog man blot de raa Kampesten og føjede dem sammen, som Formen bedst kunde passe. Endnu i Aaret 1545 byggede Gustav Vasa det mægtige Kronoberg Slot i Smaaland af utilhugne Kampesten¹. Men allerede tidligt blev det Skik først at hugge dem i Firkant, danne dem til Kvadersten, førend de brugtes. Den sidste Fremgangsmaade var selvfølgelig den dyreste, men gav baade en smukkere og fastere Mur. Ikke faa Kampestensbygninger fra det 15de og 16de Aarhundrede er endnu bevarede i Danmark. Den østre Fløj paa Tirsbæk er saaledes opført indtil Vinduerne i andet Stokværk af utilhugne Kampesten; i den nordre Fløj er ligeledes anvendt raa Kampesten, dog ogsaa Mursten². Ørupgaard i Skaane er det mægtigste Vidne om den ældre Bygningsmaade med utilhugne Sten; Hovedbygningen er 88 Fod lang og 65 Fod høj med Mure i Kælderen af syv Fods Tykkelse³. En Overgangsform danner Glimminge i Skaane, hvor alle Ydermure, og Skillevæggene tillige, er byggede af utilhugne Sten, medens Husets fire Hjørner er opførte af veltilhugne Kvadersten⁴ (se Fig. 34, Side 45). Begge disse Gaarde er iøvrigt vistnok byggede af samme Mand omkring Aar 1500. Den sidst opførte, store Kampestensbygning i Danmark synes at have været Timgaard i Jylland, som byggedes henimod Slutningen af det 16de Aarhundrede. Den bestod af fire Længer, hvoraf de tre for en stor Del og den fjerde tilligemed de to Taarne helt og holdent var af Kvadersten⁵.

Allerede i den første Halvdel af det 16de Aarhundrede begyndte imidlertid Teglværkernes Antal stærkt at stige, og i Forbindelse hermed stod en stedse voksende Smag for Teglstensbygninger. Især i Danmark fortrængte brændte Sten saa godt som ganske Kvaderstenene, og det langt overvejende Flertal af

det 16de Aarhundredes Herregaarde og Slotte byggedes af dette let haandtérlige Emne. Et Minde om Kampestenstiden holdt sig dog i Bygningernes Fodstykker. Den Gang som nu var det Skik at lade Huset hvile paa en Sokkel af Kampesten til Værn mod Fugtighed og til Støtte for Muren. Men dette Fodstykke gjordes i Følge gammel Vane stundom saa højt, at man kunde være i

Fig. 97. Holmegaard i Præstø Amt paa Sjælland. Opført af Klaus Daa 1635. 3 Længer, alle af Bindingsværk paa Kampestenssokkel, tæt omgivet af Grave.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Tvivl om, hvorledes man skulde benævne en slig Bygning. Den af Peder Oxé paabegyndte Holmegaard (Fig. 97) paa Sjælland er et Eksempel paa denne Mellemart. Her er Forskellen nutildags dobbelt iøjnefaldende, idet den senere opførte Overbygning kun er af Bindingsværk¹.

Det synes, som om de fleste af de Teglsten, der brændtes i Norden, har været røde. Dette gav de nye Borge et ganske eget Præg i Modsætning til de ældre Kampestensbygninger; der kom nyt Liv og Friskhed i de fordums tunge, døde Murmasser. Dette

Træk fastholdes ogsaa særligt i det gamle, bitre Folkerim, der næppe uden Grund fik Hjemmeklang i meget forskellige Egne:

N. N. Gaard den røde

Lagde N. N. Len øde.

Hvad der imidlertid virkede hæmmende paa de nye Gaardes ensartede Ydre, var, at meget hyppigt Emnerne dertil blev tagne fra ældre, dødsdømte Bygninger; Klostre, Kirker, stundom ogsaa Slotte blev nedrevne og Stenene anvendte andetsteds. Ved de to store Bygningsforetagender, hvormed Frederik den Anden begyndte sin Regering: Opførelsen af Frederiksborg og Skanderborg Slot, gik paa hvert Sted betydelige Nedrivninger forud. Emsborg Kirke med tilhørende Bygninger blev nedbrudt for at anvendes i Skanderborgs Mure¹; Stenene til Frederiksborg hentedes for en Del fra Dronningholm Slot og vistnok ligeledes fra Asserbo og fra Ebbelholt Kloster². Af Præstø Kloster kom 41,000 Sten i Københavns Slot³, Søborg og Gurre førtes til Kronborg, Resten endte som Skorstene i Lensmandens Gaard i Helsingør⁴. Poul Vernike fik Sten fra S. Agnete Kloster i Roskilde⁵, Anders Barby fra Sortebrødre Kloster sammesteds, Korfits Ulfeld købte, hvad der blev tilovers, for at opføre Selsø⁶ o. s. v., o. s. v. Ingen overtraf dog Gustav Vasa i at nedbryde Kirker og Klostre for deraf at bygge Slotte. Kronoberg Slot er saaledes opført af Sten fra Klostrene i Wexiø; Vadstena Slot af Sten fra Alvastra og Skenninge Klostre; Gripsholm af Stenene fra Mariefreds og Vårfruberga Klostre; Vesterås af Dominikanerklostret samme Steds; til Upsala Slot medgik S. Mariæ og S. Petri Kirker, Graabrødre-Kloster og Erkebispens store Residens⁷ o. s. v.

Man har senere været tilbøjelig til at se en indre Forbindelse mellem denne Slotsbygningernes kirkefordærlige Tilbliven og den Vanskæbne, der ramte dem og deres Beboere. Intet af hine danske Slotte har holdt sig til vore Dage; og saa godt som hver af Gustav Vasas nybygte Borge blev Vidne til hans Børns Ulykke: paa Vadstena vanæredes hans Datter, Sønnen Magnus styrtede sig dør i Vanvid i Slotsgraven; første Gang, det erobredes, var, da Brødrene kæmpede indbyrdes; paa Upsala myrdede

Erik med egen Haand en uskyldig Undersaat; Vesterås saa een, Gripsholm (Fig. 98) to af Gustav Vasas Sønner som Fanger; paa Ørbyhus lod den ene Broder den anden myrde¹. Selv

Fig. 98. Gripsholms Slot ved Mälarens Sydskyst. Opført af Gustav Vasa af Sten fra Mariefreds og Vårfruberga Kloster.

(Efter Fotografi.)

om man nu ikke vil gaa saa vidt at antage nogen indre Forbindelse mellem Bygningernes Tilbliven og saadanne Begivenheder, saa er det dog vist, at den Vandalisme, der gik forud for disse Bygningers Opførelse, efterlod sig blivende Spor i selve deres Mure. Hvor som her Stene plyndredes fra vidt forskellige Steder, maatte det bero paa Tilfældet, om de kom

til at passe indbyrdes eller til dem, man selv lod danne. Og da Beholdningen af hver Slags sjældent eller aldrig stemmede med, hvad der krævedes, blev Følgen, at man maatte lempe sig utilbørligt. Den forunderlige Forskel i Bygningsmaaden, som ofte ses i Bygninger fra hin Tid, Pletter i Muren, hvor gule Sten afløser røde, Kampesten Mursten, beror da ikke altid paa senere tankeløs

Reparation, men er stundom medfødte Mærker, Vidner om den Brøde, der knyttede sig til Herkomsten.

Datidens Øje kunde ikke være blindt for disse Mangler. Her-til kom, at der lidt efter Aarhundredets Midte synes at have gjort sig en ny Smagsretning gældende i Norden. Rimeligvis maa denne tilskrives nye Hold af indkaldte Mestre, der, vante til andre Forhold i Hjemmet, ikke fandt Behag i de den Gang hos os saa yndede, røde Mure. Vist er det, at der med eet saa-

Fig. 99. Nyborg Slot.
(Efter Puffendorf.)

vel i Danmark som i Sverige opstod en kendelig Lyst til at forvandle alle Slottenes Ydre. Modefarven skiftede fra rød til hvid. Allerede Aar 1554 blev der givet Befaling til at male Københavns Slot hvidt¹, Aar 1560 blev Nyborg Slot (Fig. 99) overhvidtet². Fra Johan den Tredje haves flere Skrivelser, hvori han stundom med en vis Hefthighed byder, at Stockholm Slot, Stegeborg og Kalmar Slot hurtigst muligt skal kalkes over. Derimod fik Stockholms Borgerskab, der havde ladet Stadskirken hvidmale, kun liden Tak for sin gode Vilje; i Følge den kongelige Smag passede denne Farve ikke for Kirken, og det befaledes atter at over-

stryge den med rødt¹. Herregaardene har efter al Sandsynlighed fulgt Slottenes Eksempel. Mange af de røde Mure, som i vor Tid er blevne befriede for deres Kalkdække, har da maaske allerede kort efter deres Opførelse erholdt den Overklædning, for hvilken en lang Tid senere har maattet høre ilde.

Det mærkeligste Eksempel paa Omslag i Smag frembyder dog Kronborgs Opførelse. Som bekendt lod Frederik den Anden det gamle Slot Krogen nedrive og det nye, pragtfulde Kronborg opføre paa dets Grund. Men dette Bygningsforetagende frembød særlige Vanskeligheder. Dels havde nemlig Kongen fattet den storartede Plan, som han virkelig gennemførte, at Bygningen ikke skulde koste hans Undersaatter en Skilling, men fuldt ud betales af hans egne Midler². Opførelsen kunde da kun foregaa lidt efter lidt, efterhaanden som Øresundstolden skaffede nyt Guld i den kongelige Kasse. Dels gik det ikke an her som ellers at rydde Grunden og saa begynde. Kronborg var baade Fæstning og Slot, og til enhver Tid maatte Kanonerne være klare paa Skanser som i Taarne for at indgyde de forbisejlende den behørlige Ærefrygt. Kun Led for Led kunde Omdannelsen ske, halvt uformærket maatte der skiftes Ham.

Paa Grund af disse særegne Forhold gik der da godt en halv Snes Aar, førend alt blev færdigt. Og Kongen havde Tid nok under Opførelsen til at ændre Mening. Alt tyder paa, at det oprindeligt havde været Planen at bygge Slottet af røde Sten. Paa denne Maade synes den nordre Fløj at være bleven helt færdiggjort, og man begyndte allerede at tage fat paa den søndre og vestre Fløj. Men saa sendtes Bygmesteren, Hans Paaske, til Bahuus for at forestaa Fæstningsarbejderne der, og under hans Fraværelse omstemtes Kongen til at give Bygningen et ganske andet Udseende. Det var rimeligvis den nye Bygmester, Antonius von Obergen, der bevægede Frederik den Anden til Forandringen. Den bestod for Murenes Vedkommende i, at de skulde helt beklædes med Sandsten, saa at Slottet blev graat i Stedet for rødt, hvorved der blev givet den rigeste Anledning til Udsmykning med Stenhuggerarbejde (Fig. 100—102). Aar 1584 synes Ombygningen efter den nye Plan saa nogenlunde at have været færdig.

Fig. 100. Porten paa Kronborg.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Kun den nordre Længe stod endnu tilbage med sine afstikkende Murstensvægge. Antonius von Obergen fik da Befaling til ogsaa

at beklæde den med Sandsten. Dette synes imidlertid ikke at have været ham nok; den hele Bygning maatte bort og afløses af en ny i Stil med de andre. Han indlod sig da paa et yderst

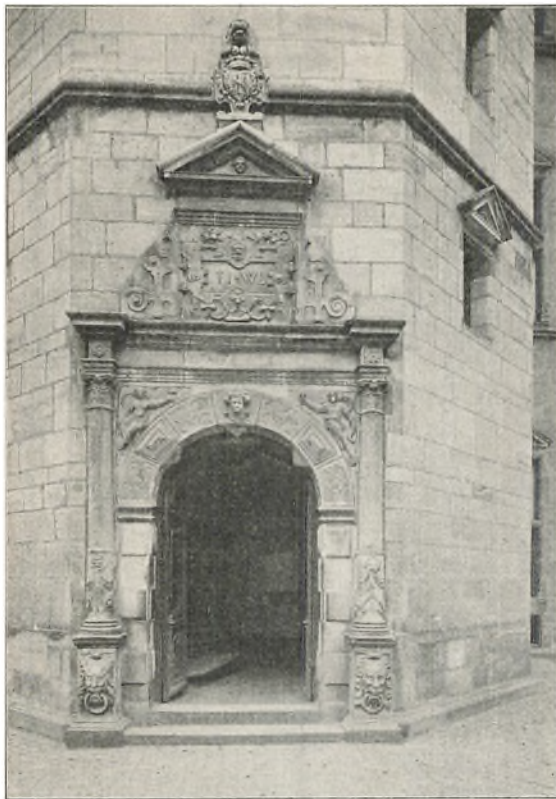

Fig. 101. Taarnindgang paa Kronborg.

(Efter Fotografii af Kr. Hude.)

dristigt Foretagende. Under Skin af at have misforstaaet Befalingen om at skulle lidt at Ydermuren for at skaffe Plads til de hugne Sten, brød han Murene helt ned, saa at Niels Kaas og Christoffer Valkendorf, da de kom til Kronborg, til deres Overraskelse traf hele den nordre Fløj med Kongens og Dronningens prægtigtudstyrede Værelser næsten ganske

i Grus. Øjeblikkeligt meldte de det til Kongen, der just da var i Jylland, og nu gik det ud over Lensmand og Bygmester. Lensmanden, Johan Taube, havde alt forinden faaet sin Afsked, men nu gaves der Befaling til nøje at prøve hans Regnskab og i Tilfælde af Mangler ikke lade ham slippe for godt Køb. — Afregningen endte med, at han maatte afstaa sin Gaard i Helsingør i

Bøde til Kongen. Obergen fik saa varm en Skrivelse fra Frederik den Anden, som han kunde vente, spækket baade med Be-

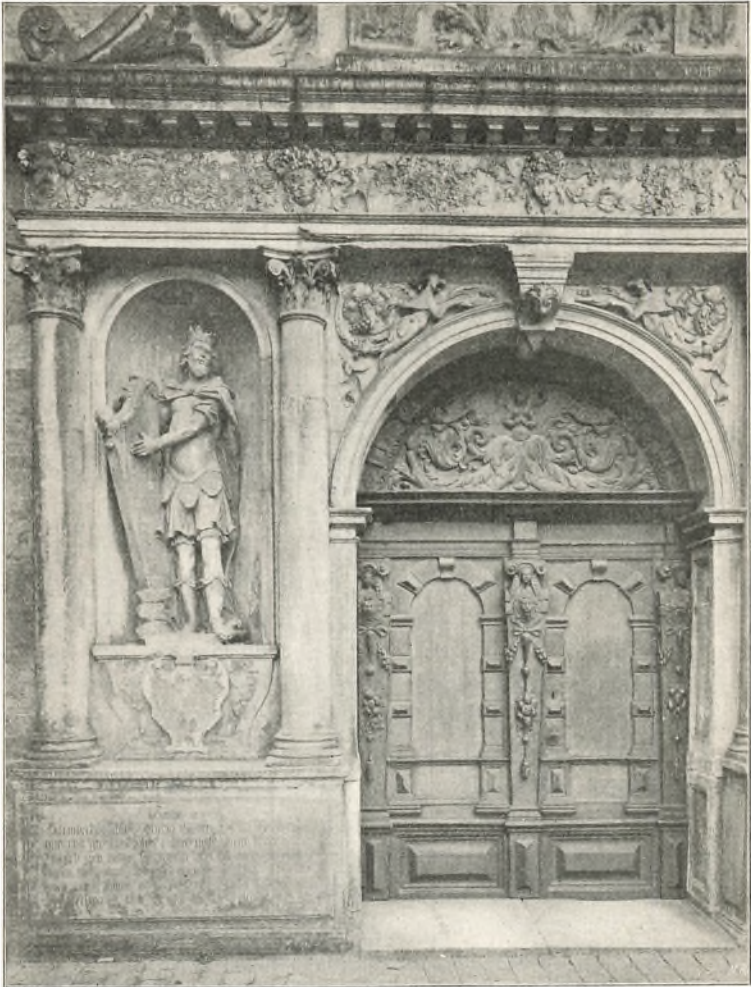

Fig. 102. Kirkeportal paa Kronborg.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

skyldninger og Trusler. Sket var imidlertid sket og lod sig ikke gøre om igen. Bygningen rejstes i en ny og bedre Skikkelse,

sikkert ikke til Skade for Slottet som Helhed. Det er betegnende baade for Konge og Bygmester, at da de nogen Tid efter skiltes, gav Frederik den Anden ham en Pengesum i Foræring ud over den akkorderede Betaling for hans Arbejde¹.

Det var uden Tvivl den samme Smag for hugne Sten og Stenforsiringer, som her ved Kronborg saa tydeligt gjorde sig gældende, der alt tidligere havde hidført Moden at male Slotte og Gaarde lyse. Sydens Marmor var Forbilledet saavel for denne Smagsretning som for den samtidigt indtrængende Mode: at udstyre Loftet med Gibsdække. Den nordiske Efterligning var kun fattig; men dog kunde man for Murenes Vedkommende faa en smagfuld Virkning frem ved at benytte Vekselspillet mellem den kalkede Væg og de graalige Stenforsiringer. Det er forstaaeligt, at det var den af italienske Bygmestre mest paavirkede nordiske Konge i denne Tid, Johan den Tredje, der vides særligt at have anvendt denne Fremgangsmaade. Saavel paa Stockholm som paa Kalmar Slot var Væggene hvidtede, medens de hugne Sten gjorde beregnet Virkning paa den lyse Grund².

Men gjaldt det om at faa Modsætning mellem Stenforsiringer og Mur, saa laa dog intet nærmere end at lade Murens Mellemrum beholde den oprindelige, røde Farve. Varmt og levende sprang her Forskellen frem, for afstikkende maaske for et sydlandsk, kunstvant Blik, men kraftigt, blodrigt og tiltalende for en Nordbos Øje. Vistnok ved Hjælp af hollandske og engelske Mestre banede denne Smag sig Vej i Norden og fæstede især Rod i Danmark. Allerede det gamle Frederiksborg synes at have haft graa Stenbaand hen over Murens røde Grund³. Men den hele Stil traadte dog først fuldt udpræget frem, da de hugne Sten ikke blot beskedent holdt sig som Murbaand og Gavlkantninger, men klatrede op om alle Hjørner og Fremspring, stillede Vagt ved Døren og lejrede sig nyfægt om hver af de store Vindueskarme. Mærkeligt nok synes denne Stil, som man i Danmark har vænnet sig til at kalde Christian den Fjerdes, først at have fundet Talsmænd blandt Herregaardene. Uden den Skole af flinke Stenhuggere, der uddannedes ved Bygninger som Kronborg, kunde dog slige private Foretagender ikke let tænkes gen-

nemførte. Nogle af de ældste og bedste Repræsentanter for denne Stil med Sandstensforsiringer paa rød Grund er Lystrup (Fig. 45) paa Sjælland, paabegyndt 1579, og Nørlund (Fig. 103), Næs (det nuværende Lindenborg) (Fig. 104) samt Vorgaard i Jylland, opførte i Tidsrummet 1581—96.

Især den sidste er prægtigt udstyret (se Fig. 93, 94 og 96).

Overalt paa Murpiller, om Porten og ved alle Vinduer vrimler der af Englehoveder, Menneskeansigter, Djæville og Havfruer, Blomster og Frugter smagfuldt fordelte, ypperligt udførte. Med Rette har Sagnet undret sig over denne Rigdom og søgt at forklare den ved, at Ingeborg Skeel, der havde bestilt en ny Skibsladning Sandsten uden at kunne betale den, skulde have skaffet sig den frit til Huse ved at lade Ankertovene kappe, saa at Skibet strandede paa hendes Grund, hvor hun havde Førstrandsret¹.

At denne nye Bygningsmaade maatte komme til Ære under

Fig. 103. Dør paa Nørlund i Nørrejylland.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Christian den Fjerde, kunde man slutte allerede fra hans tidligste Færd. Da nemlig i det sidste Aar af hans Mindreaarighed Københavns Slot skulde oppudses til Kroningen, lod han det

atterskifte Farve; i det mindste bestilte han lutter røde Mursten til dets Udvidelse¹. Hans to egne første Byggeforetagender, det andet Frederiksborg og Rosenborg, blev begge holdt i den nye Stil.

Samler vi alt dette, vil det vise sig, at Murenes Udstyring i Datidens Herregaarde og Slotte frembød en rig Afveksling. Moden ompændte en Trinrække lige fra utilhugne Sten,

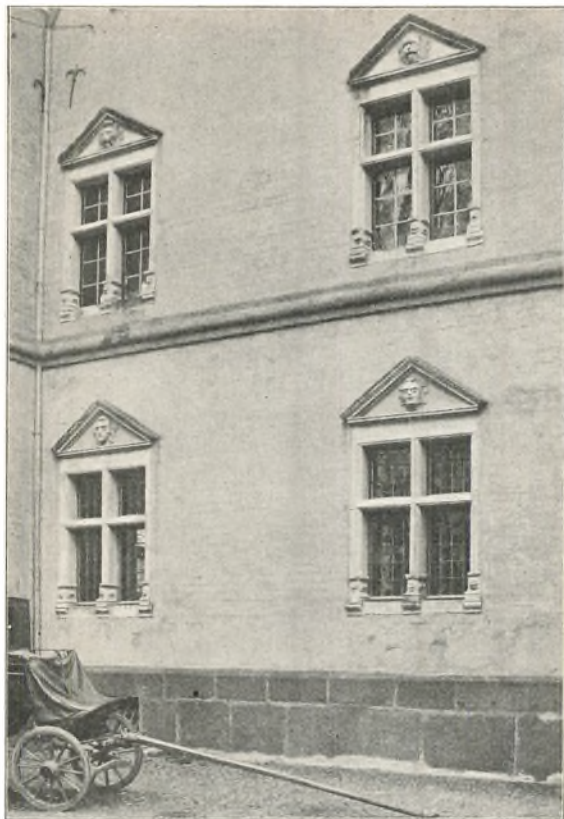

Fig. 104. Fra Østgavlen paa „Næs“ (Lindenberg) i Nørrejylland. Opført af Korfits Viffert og Anna Gyldenstjerne 1583. (Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Kvadersten, røde Mursten ned til hvidtede Vægge, Sandstensbelægning og rød Murstensgrund med Sandstensforsiringer. Selvfølgelig var de ældre af disse Murformer kendte og anvendte længe tilforn, — i den nordiske Kirkebygnings ældre Historie kunde maaske paavises en tilsvarende Udvikling — men alle var de livskraftige

i det 16de Aarhundrede, og Nybygninger fandt Sted saa nogenlunde i den her angivne Rækkefølge. Men naar vi overskuer alle Datidens Herregaarde, tør vi ikke engang blive staaende ved denne Række af Former. De hørte kun hjemme, hvor der fulgtes med Tiden, og Borgen opførtes efter alle Kunstens Regler. Men paa mangt et gammelt Voldsted, bag mangan sivgroet Grav stod endnu, vindblæst og kummerlig, lerklinede Længer, ofte med Siden dækket af halvtagsklædte „Udskud“¹. Ja, enkelte Steder

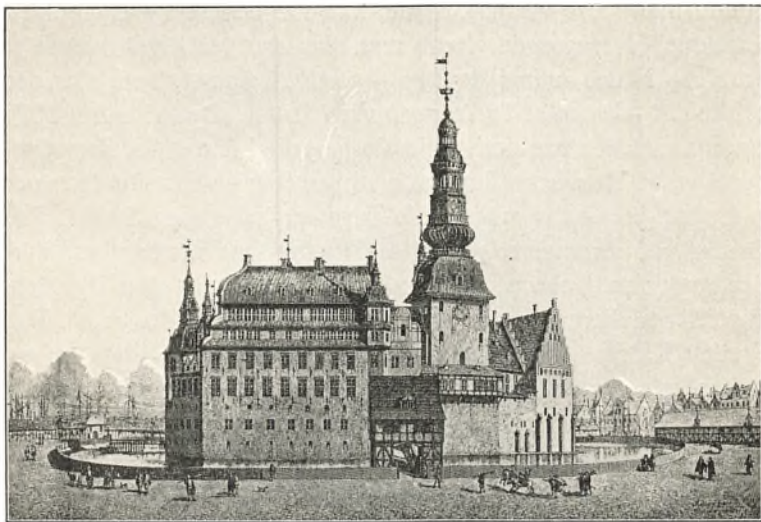

Fig. 105. Københavns Slot ca. 1600, set fra Slotspladsen.
(Efter Mejborg.)

saas endnu de ældste Slags Træstuer, „Bulhuse“, i Borggaarden². Selv den kraftigste Udvikling er aldrig i Stand til at faa alle med. Trængte dette til noget Bevis, kunde det ses endog paa Slottene. For ikke at tale om Sverige, hvor Træhuse paa Grund af Forholdenes Natur fandtes spredte om i næsten alle Slottes Borggaarde³, saa stod der endnu i Aaret 1591 paa Silkeborg Slot et Træhus, hvori endog Frederik den Anden og Dronning Sophie en Tid havde boet⁴, og paa Københavns Slot (Fig. 105) blev endnu i Aaret 1555 den ene Længe forhøjet med et

Stokværk af Træ, fordi Grunden ikke ansaas for stærk nok til at kunne bære en højere Mur¹. Alle Former, fra de ældste til de yngste, mødtes da i dette Aarhundrede.

For Tagets Vedkommende er Udviklingen langt fra saa tydelig. Een Ting staar dog fast, det er, at Straatag hørte til de forældede Former. Naar det, som stundom var Tilfældet, forekom, kunde man være vis paa, at det kun var paa aflægs Bygninger, forfaldne Herregaarde, hvor man lige saa vel kunde vente at høre, at Huset manglede Tag — var „taglamt“, som Datiden kaldte det — som at Tækningen var i Orden. Omkring Aar 1580 fandtes saaledes paa det gamle Vorgaard i Jylland, før dets Ombygning, en Borgestue-Længe med Straatag og et andet Hus paa to Lofter, takt halvt med gamle Tagsten, halvt med Straa². Paa Damsgaard sammesteds var der Straatag paa Fruerstuen, hvis Vægge for en Del var lerklinede, og ligesaa paa den Bygning, hvor Svendekamrene var, hvilken sidste var et „Bulhus“³. Paa Vrejlev Kloster i Jylland stod to store Stenhuse, det ene tre Lofter højt, det andet to, med Spor af fordums Herlighed: hvælvede Stuer; men Vinduerne var ude, Loftsbjælkerne for en Del nedstyrtede og Taget brudt; det ene havde Tegltag, det andet Straatag⁴. Paa Rygaard paa Sjælland bestod Borggaarden af følgende afdankede Besætning: et gammelt Stenhus, et gammelt to Lofter højt Lerhus uden Tag, og en anden lerslagen Længe, tidligere halmtakt, nu taglam⁵. Mest trøstesløs lyder dog Beskrivelsen over Flyinge i Skaane, den gamle Gaard, hvis Grave alt var blevne anlagte paa Ærkebisp Jens Grands Tid, og hvis Ringmur skrev sig fra 1481⁶. Stenhuset her, hvori Beboelsen var, var baade „loftlam“ og „taglam“, saa at „der ingen Værelse var i samme Hus med Stuer og Kamre“. At Bryggers og Køkken ogsaa har været derefter, fremgaar af, at de var byggede paa Støtter, en Bygningsmaade, der, selv om den havde været almindelig i Danmark, den Gang længst var opgiven⁷.

Hvad der gjaldt Straatagene i Danmark, gjaldt ogsaa, om

end i mindre Grad, Spaantagene i Sverige. De hørte ganske vist ikke til paa en velbefæstet Borg, men i en snæver Vending eller rent foreløbig lod de sig alligevel anvende. Selv det prægtige Upsala Slot maatte i nogen Tid tage til Takke med denne tarvelige Bedækning, for Anstands Skyld dog overstrøgen med Farve, saa at det lignede Kobber¹.

Den almindelige Tagbeklædning for Borge i Norden var naturligtvis af langt stærkere Art. Her herskede imidlertid en vis Vilkaarlighed i Valget. Nogen bestemt Regel, endsige nogen tydelig Udviklingsgang synes ikke at kunne paavises. Sagen var vel den, at alle maatte være enige om, at Kobber var det bedste, men tillige det dyreste, saa at det for mange kun blev et fromt Ønske at besidde sligt. Hertil kom, at det langt fra altid var ved Haanden. Selv i Sverige, der dog frembragte dette Metal, kunde det stundom endog for Kongen falde vanskeligt nok at faa Plader af lutret Kobber, just naar de skulde bruges². I Danmark maatte man først bestille det hos Tolderen i Helsingør, der hyppigt atter maatte forskrive det fra Danzig, Lybæk eller andensteds³, saa Vejen blev lang og Transporten dyr, før man fik det. Det var da vistnok kun faa Slotte, der havde fuldt Kobbertag. Paa Kronborg⁴ (Fig. 106) og maaske Stockholm Slot⁵ nær har næppe mange været saa rigt udstyrede. For Herregaardes Vedkommende var det alt en særlig Pragt, naar, som paa Nørlund i Jylland, blot Hovedlængen var kobbertækt⁶. Derimod anvendtes det hyppigere til Spir. Frederiksborg⁷, Antvorskov Slot⁸, Borreby, Visborggaard, Sandholt, Rygaard, Overgaard, Nørlund⁹ (Fig. 107) o. fl. havde Kobberspir paa Taarnene. Men selv paa Kalmar Slot var kun „Kurtaarnet“ kobbertækt, de andre maatte nøjes med Blytag¹⁰. Til Blaataarn i København, der ombyggedes og forhøjedes i Anledning af Christian den Fjerdes Kroning, anskaffede man baade Bly og Kobber, rimeligvis for at nøjes med Blytækning paa de mindst synlige Steder¹¹. Kobberets grønligt anløbne Skær var da en Hædersfarve for Tag som for Spir. Saa meget des større maa det Offer have været, som Johan den Tredje bragte, da han i den Tid, hvide Mure gjaldt for smukt, af Skøn-

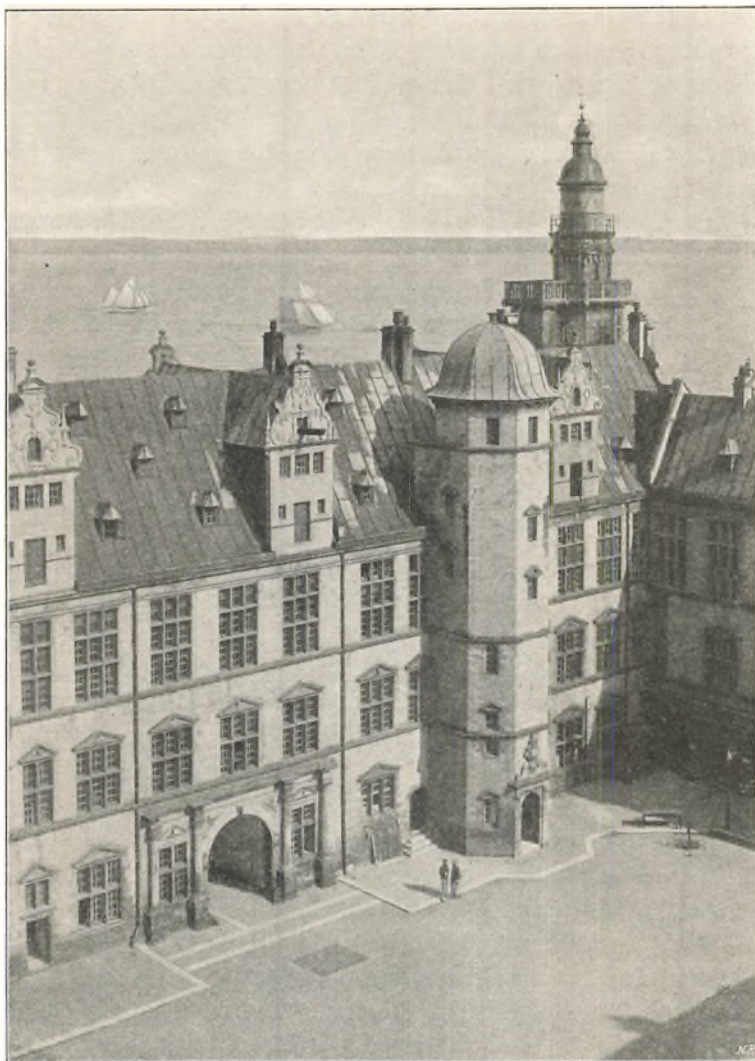

Fig. 106. Kronborg.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

hedshensyn lod Stockholms Slotstag male teglstensrødt¹, for at Farverne kunde passe sammen.

Blytag synes at have været i høj Anseelse som sikkert og

varigt. Men ogsaa her holdt Kostbarheden de fleste tilbage. Blandt de mange Bygningsemner, som de dødsdømte Kirker og Klostre afgav, var uden Tvivl Blyet paa Tagene et af de mest velkomne. I Følge en samtidigs Beretning var de fleste Landsbykirker i Danmark i det 16de Aarhundrede endnu tækte med Bly¹. Men med en forunderlig Hurtighed forsvandt det, hvorske kunde, dog især fra de nedlagte Klostre. De fleste af disse gik over til

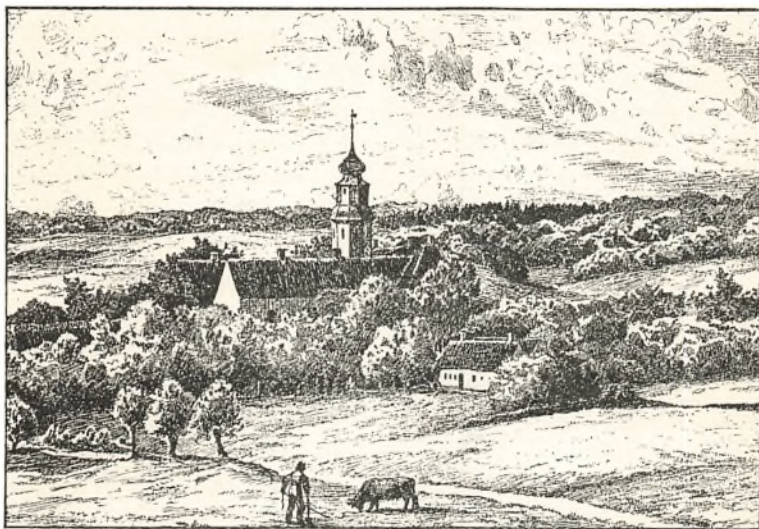

Fig. 107. Nørlund i Nørrejylland, syd for Aalborg. Opført 1581—97 af Ludvig Munck og Ellen Marsvin. Stærkt ødelagt i Krigen 1658—59.
(Tegning af Milton Jensen.)

deres nye Ejermænd i en lurvet Dragt, der vidnede om den forudgaaede Plyndring. Straatækte og taglamme maatte de se deres fordums Tagbly dække Naboborgenes Spir².

Teglsten var den almindeligste Tagbeklædning. De mange ny oprettede Teglværker leverede dem i Mængde. Medens man endnu stedse maatte henvende sig i Holland, naar det gjaldt om at faa Mursten af aller bedste Slags — saavel til Kronborg som til Københavns Slot ved Aarhundredets Slutning købtes større Partier hollandske Sten³ — begyndte man for Tagstenenes Vedkommende at foretrække tyske, ja selv de hjemmelavede nor-

diske. Ved Bygningsarbejderne paa Malmøhus 1594 fraraadede saaledes Regeringsraaderne at købe hollandske, der var „meget tynde og uduelige“¹; man maatte hellere købe lybske, eller hvor man ellers kunde faa dem gode. Tagstenene til Kalmar Slot forskreves fra Tyskland²; Tagstenene til Frederiksborg Ladegaard tilvirkedes i Fyn, paa Hestebjærg Teglværk ved Dalum³. Stenenes Form var en dobbelt; dels de gammeldags (Fig. 108), der lignede flækkede Drænrør og kaldtes „Huulsten“; dels de nu brugelige, der bredere og fladere end hine maaske forekom Dattiden at minde om et Par udbredte Vinger og i hvert Fald kaldtes for „Vingesten“. De sidste var de sejrrige, de andre tilvirkedes næppe synderligt mere. Men at de endnu hyppigt forekom,

Fig. 108. Gammeldags Tagsten.

kan ses af, at man, naar Talen var om Tagsten, gerne omhyggeligt navngav, hvilken Slags man mente⁴. Nutidens Benævnelser „Mursten“ og „Tagsten“ kom først ret i Brug, da ingen ved „Mursten“ faldt paa at tænke paa Kvadersten, og de gammeldags Tagsten forlængst var glemte.

At Tegltage var ansete, kan ses af, at mange selv af de større Slotte var udstyrede hermed. Dette vides f. Eks. at have været Tilfældet med Kalmar, Borgholm⁵, Kalundborg⁶, Skanderborg⁷ og flere. Tagstenenes Farve var sikkert altid rød. Men herved fremkom der let noget ensformigt og kedsommeligt ved Bygningernes Ydre, da jo ogsaa Murstenene var af samme Farve. Man tager da næppe fejl, naar man heri ser den ydre Foranledning til, at den sydlige Fordring paa hvide Vægge havde saa let ved at bane sig Vej som Mode i Norden. Ved at overkalke Murene opnaaede man et Liv og en Farvevirkning, der nødvendigvis maatte gøre stærkt Indtryk. Hvor de saa saas, disse hvide Borge med røde Tage — ved Sø, mellem Kornmarker, med Skov eller Himlen selv til Baggrund — overalt tog de sig godt ud og drog Øjet til sig paa lang Afstand. Og hvor billigt lod ikke det hele sig gøre! En Balle Kalk eller to om Aaret var alle Udgifterne, og saa skærmedes tilmed Stenene mod Forvitring.

Men gjaldt det om at undgaa Ensformigheden i Tag- og Mur-

farve, kunde man jo ogsaa lade Taget være det, der skiftede Ham. Man forstod sig endnu ikke paa at opnaa dette ved at brænde de siden saa yndede, glaserede blaa Tagsten. Derimod trængte en anden Bygningsskik stærkt frem i Norden i det 16de Aarhundrede. Det var Anvendelsen af Skifertag. Disse nye Tage frembød ikke faa Fordele. Rigtigt lagte skærmede de fuldt saa vel mod Fugtighed som de almindelige Tegltage. Mellem disse tynde, tæt sammenføjede Plader skulde ingen Brandpil, selv skudt fra neden af, kunne bore sig ind, hvad med Uheld dog kunde ske mellem Tagsten. Og langt fra set synede Skiferet som Kobber eller Bly; hvis man ikke fuldt var Kender, vilde man endogsaa paastaa, at dets blaalige Lød var smukkere end hines. Disse Egenskaber og vel Mode tillige skaffede Skiferet Indpas i Norden. Naar det første Gang er blevet anvendt her oppe, vides ikke; i Aarhundredets sidste Halvdel var det meget i Brug. Frederik den Andens Frederiksborg¹, Koldinghus², Aalholm³ og Københavns Slot⁴ fik saaledes alle Skifertag. „Skiferdækkere“ omtales hyppigt. Da Arbejdet paa Københavns Slots-tag Aar 1596 hurtigt skulde fremmes, kunde der forskrives en „Skiferdækker“ saavel fra Kronborg som fra Roskilde, Næstved og Nysted⁵.

Hvad der i særlig Grad bidrog til at give Datidens Tage Liv, var den Lyst til at befolke dem med Spir, Kviste og Fløje, der mere og mere greb om sig. Medens de gammeldags Bygninger højt regnet drev det til takkede Gavle, men iøvrigt kun fremviste bare Tagsider uden saa meget som en Luge eller et Kighul, ja lod selv Taarnene ende ikke med Spir, men fladt eller med almindeligt Tag, saa vaagnede der omtrent ved Aarhundredets Midte en umættelig Trang til det opadstræbende og mangfoldige. Først og fremmest byggedes alle Taarne med Spir. Især paa Slottene, hvor Evnen ikke svigtede, fremkom herved de prægtigste Former, enten disse lange, slanke Kirkespir som paa det ældre Frederiksborg⁶ (se Fig. 40, Side 50) eller svulmende Kuppelspir, snart indsnørede forneden som de ejendommelige paa Engelsholm i Jylland (se Fig. 76, Side 76), snart skydende som en Kæmpehøj op af Taarnfladen og udsendende opad bestan-

dig nye Lag af lettere, gennembrudte, luftigbygte Former (Fig. 110 og 112). Blandt de mægtigste Kuppeltaarne var Vadstenas, Kalmars, Stockholms og Kronborgs; indbyrdes meget forskellige, men hvert især beherskende alle deres Omgivelser. Paa Vadstena indtog Kuppeltaarnet hele Midterpartiet af Bygningen; paa Kalmar (Fig. 16 og 74) og Stockholm (Fig. 109) hævede det sig myndigt og vidtskuende over Vrimlen af Slottets øvrige Huse og Taarne, paa Kronborg (Fig. 20) endelig laa det som Vogter ind mod Landsiden. Da dette Hovedtaarn ved Branden 1629 sank i Grus, mistede

Fig. 109. Stockholms Slot.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Kronborg sin skønneste Prydelse¹. Nu betegnes dets Plads kun ved en plump, firkantet Klods i Slottets ene Hjørne, en Stengevækst, der har dannet sig over Arret².

Alle disse Spir, store som smaa, endte ufejlbarligt paa samme Maade, i en lang Stang, der bar en forgyldt Fløj. En forholdsvis tarvelig Udstyring var det, naar Fløjstængerne, som f. Eks. paa det gamle Frederiksborgs Taarne, forneden kun var prydede med forgyldte Æbler, foroven med tilsvarende Fløj og Knap³. Paa Stockholms Hovedtaarn endte Stangen i en Engel, der holdt et trearmet Greb, hvor hver Arm løb ud i en vældig Krone. Dette mægtige Spir-Smykke svarede til Taarnets Navn „Tre Kroner“ og synede vidt omkring. Johan den Tredje lod det nedtage

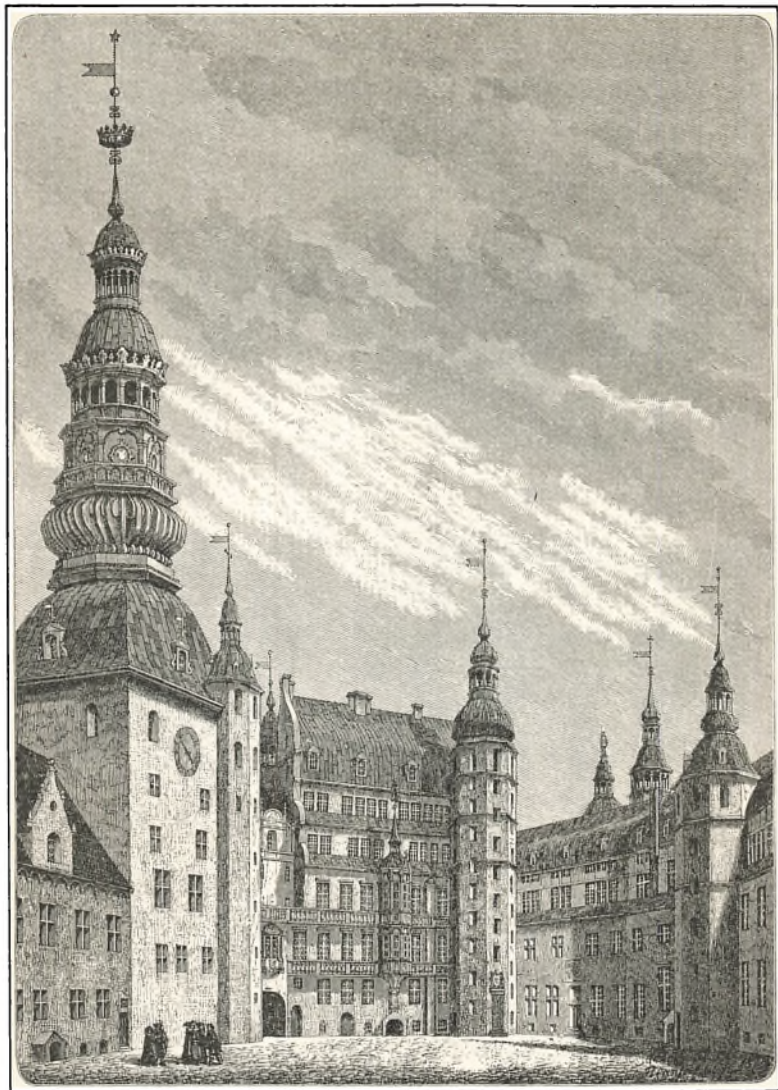

Fig. 110. Københavns Slot, Gaardsiden, ca. 1600.

(Efter R. Mejborg.)

og gøre ti Alen højere, men klagede bitterligt over Guldsmedene i Stockholm, der forlangte 300 Dukater for at forgyldte det¹. Paa

Kronborg var Hovedspiret naturligvis prydet med en gylden Krone og højt over denne en Ridder til Hest¹. Paa Uranienborg (Fig. 47) dannedes Fløjen af en gylden Pegasus, saa kunstigt anbragt, at den ikke blot selv drejede sig for Vinden, men tillige bevægede en Viser i Kuppelsalens Loft, saa at man siddende i Stuen kunde aflæse Vindens Retning².

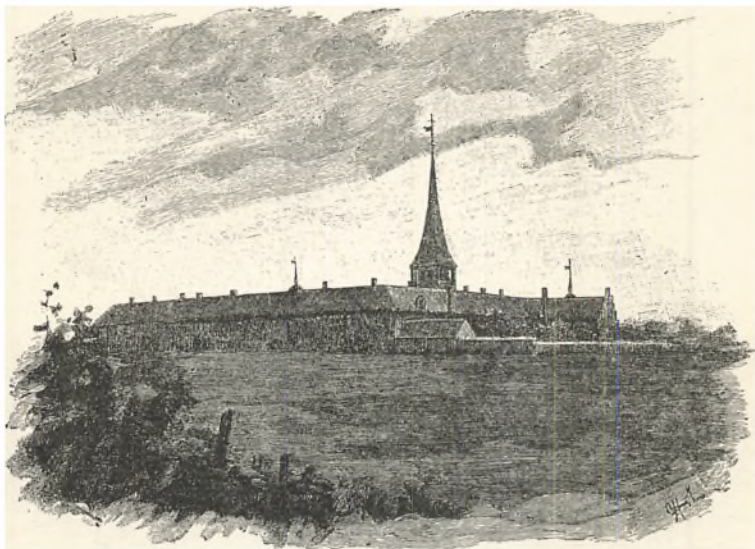

Fig. 111. Antvorskov ved Slagelse paa Sjælland.

(Efter Danske Vitruvius.)

Det var ikke altid saa let at faa disse Fløjstænger satte op, ofte i svimlende Højder. Da paa Antvorskov (Fig. 111) den store Fløj, der var smeddet i København, skulde anbringes paa Taarnet, befalede derfor Frederik den Anden Baadsmænd til Arbejdet³. Dog Øvelsen gjorde Mesteren, og Datiden gav rig Lejlighed til at øve sig. Overalt, hvor der var Mulighed for at anbringe et Spir med Fløj — paa Taarne, selv de mindste, paa Karnapper, paa hver en Gavlspid — anbragte man dem, ofte i de mest fantastiske Former. Paa Frederiksborgs Gavle løb saaledes Muren op i en sukkertopplignende Figur, ud fra hvis Side stak en Gren

med en Ugle, der drejede sig for Vinden¹. Paa Gavlenes næste Afsatser stod almindelige Fløjstænger.

Ærgerligt var det dog, om man, fordi Huset maaske manglede Taarn og Karnap, skulde være henvist til kun de Par Fløje paa Gavlene. Man gik da et Skridt videre og anbragte dem ligeledes paa de smaa Kvistbygninger i Taget. Slige Kviste havde alle Raad til at bygge, og saaledes blev det muligt ogsaa for mindre bemidlede at kappes med hvemsomhelst i Antal af Fløje. Det lader til, at man her er gaaet meget vidt. Paa Kronborg f. Eks. var der baade paa søndre og nordre Længe ikke mindre end tre Rækker smaa Kvistvinduer, hvert med sin Fløjstang². Da en Storm i Aaret 1582 anrettede stor Skade paa Slottet og blandt andet drev Bølgerne ind mod Voldmuren, saa at den sprængtes derved, gjaldt Kongens Forespørgsel straks Tagvinduerne Fløje, som Stormen havde bortvejret³. Paa det af Johan den Tredje byggede Svartsjø Slot vrimlede det af Fløje i Krans om Hovedbygningens mægtige Kuppeltag (se Fig. 48, S. 55). Paa Sandholt i Fyn fandtes ikke mindre end halvt hundrede. Da Ellen Marsvin efter sin Mands Død lod disse Fløje nedtage, anlagde hans Arvinger Retssag imod hende, og Rigets Raad idømte hende en Bøde af 2000 Rdlr. for denne ærekrænkende Færd⁴.

Det var da ikke blot af vidtdreven Interesse for Vind og Vejr, at man anbragte alle disse forgyldte Fløje. Bagved laa en uklar, men stærk Følelse af, at netop til disse knyttede sig Bygningens og Bygherrens Ære. For os er denne Følelse fremmed. Det sidste, svage Spor kan maaske genfindes i den endnu brugelige Skik, at anbringe Ejerens Navnetræk i Fløjet. Mærkelig er imidlertid den forholdsvis korte Tid, hvori den hele Opfattelse lader til at have uddannet sig. Før Aar 1550 synes Fløje ikke at have været anvendte i synderlig større Mængde end nutildags; i Aarhundredets Slutning tog Brugen meget stærkt Overhaand; Aar 1623 fældedes den ovenomtalte Herredagsdom.

Men hvorom alting er, maa denne Mængde af Fløje have givet Bygningerne en ganske ejendommelig Skønhed. Naar paa en Sommerdag Solen brændte paa Taget og lokkede Genskin ud af

alle disse forgyldte Æbler, Vejrhaner, Fløje og tilhugne Vimpler, eller naar om Vinteren Stormen foer ind mellem Bygningerne, jog Fløjene om, saa de stod om Taget som et flagrende Haar — saa laa der i alt dette noget ganske eget stemningsfuldt og levende,

Fig. 112. „Kirketaarnet“ paa Kronborg.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

der vel kunde friste til at gøre denne blotte Tagprydelse til et Sindbillede paa Huset i dets Helhed.

De udtrykte for Synet, hvad man paa Slotte og de ypperste Borge gav Lyd tillige, idet man oppe under Spiret i de gennembrudte

Taarne anbragte Musikanter (Fig. 113). Deres

Hvervvarikke som Vægternes at holde Udkig og vare Beboerne mod Fare. De skulde blot Dag ud

og Dag ind ligesom angive Tidens Flugt, blæse til Morgen, Middag, Aften og „Godnat“, forlyste Beboerne med deres Spil, svare hinanden fra Taarn til Taarn, tolke Bygningens Liv og Ejerens Lykke. Da Kronborg var fuldendt, ansattes saaledes fem nye „Taarnmænd“ til paa denne Vis at spille fra Slottets

Taarne; to af de tidligere ansatte sendtes til Frederiksborg Slot. Paa Københavns Slot var der under Christian den Fjerdes Mindreaarighed tre Taarnmænd; senere forøgedes deres Antal til fem. Efter Lønningen at dømme maa de have været dygtige Folk, der nød mere Anseelse end almindelige Spillemand. I Køben-

Fig. 113. Musikanter.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

havn fik de senere Eneret til at besørge Musik ved Brylluper og Barsler, medens andre Spillemand kun maatte bruges i Kældere og Kroer¹.

Hvad der ved Bygningen som Helhed gjorde et ejendommeligt, ikke altid tiltalende Indtryk, var den Uregelmæssighed, der prægede Anlægget. Især i ældre Gaarde kunde Øjet ofte forgæves lede saavel efter Symmetri som Harmoni, et eneste Synspunkt, hvorfra det hele kunde forme sig til Enhed. Som paa Trods sad tit Porten skævt paa Huset; sprang her et Taarn uventet frem; stod Vinduerne i Strid indbyrdes eller manglede ganske, hvor Øjet ventede dem — paa Skanderborg var et firkantet Taarn bygget saa skævt, at man fra et bestemt Sted i Haven kunde se alle dets fire Hjørner² — og alt dette Virvar uden at nogen tydelig Hensigtsmæssighed traadte forsonende imellem. Var saa tilmed, som det i de ældste Gaarde plejede,

Gaardsrummet snævert, Murværket plumpt og uden Prydelser, kom der noget skummelt og tungsindigt trykkende over det hele (Fig. 114).

Tiden udviklede sig ganske vist i saa Henseende. Bestandigt tydeligere paavirket af klassiske Mønstre droges den fremad mod Klarhed og Enhed. Men selv i dens ædleste Værker lykkes det den dog kun delvis at fjerne dette uregelmæssige.

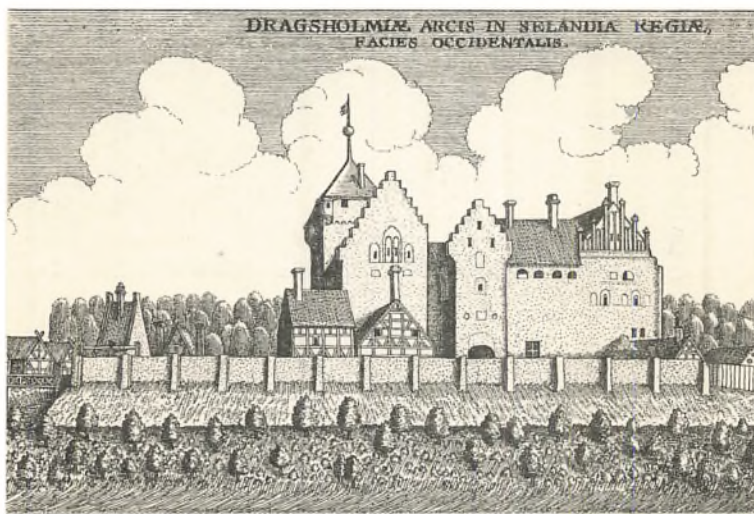

Fig. 114. Dragsholm paa Sjælland. Den vestlige Side.

(Efter Stik fra omkring 1650 i Resens Atlas.)

Det hører netop med til den hele Stils mest betegnende Ejenommeligheder, at Betragteren aldrig veed sig sikker. Ganske uventet kan et Taarn træde op med en ny Form for Hat, en Kvist skyde frem, et Vindue blive borte, en forsoren lille Karnap plumpe ud af Muren, saa dristigt og ubegrundet, at man næsten føler sig som overfor et levende Væsen med vilkaarlige Livsytringer.

Det er dog et stort Spørgsmaal, om alt dette uregelmæssige og vilkaarlige ogsaa har taget sig saaledes ud for hin Tid selv, eller om den ikke hyppigt har haft en anden Nøgle til Forstaelse,

end vi nu besidder. To vægtige Hensyn leder os til at antage dette. Der kan nemlig ikke være nogen Tvivl om, at en dybere Kundskab til hin Tids Krigsbrug vilde lære os at se meget af det, som vi nu undrer os over som tilfældigt og blot Lunets Værk, netop som udtænkt og regelbundet, behersket af en strængere Lov: Forsvarets Krav. Men hertil kommer, at Datidens Begreb om Symmetri var et andet end vort. Vort Begreb om det Symmetriske beror alene paa Tallet og dets Delelighed. For hin Slægt var dette for magert. Fantastisk slyngede sig deromkring en Mængde uklare Hensyn til Dagens og Aarets Tider, Himmellegemernes Gang, hemmelighedsfulde Tal med skjulte Kræfter. Naar da — hvad Tilfældet var ved mange Gaarde og Slotte, et Forhold, hvorom Sagnet med Forkærlighed har søgt at bevare Mindet — Ruderne f. Eks. skulde svare i Antal til Aarets Dage, Vinduer eller Døre til Ugerne, Skorstene, Kviste eller Hjørner til Maanederne, saa kunde mangt et Brud paa det tilsyneladende naturlige gøres fornødent, og det, der nu tager sig ud som blot Vilkaarlighed og Lune, i Virkeligheden være regelbundet, den nødvendige Slutsten i en ellers ufuldtallig Række.

Førend vi forlader Bygningernes Ydre, maa vi endnu blot kaste et flygtigt Blik paa et Par nærmest herhen hørende Forhold: Gaardenes Navne og Indskrifter.

Det var selvfølgelig en gammel Nødvendighed, at hver Gaard og hvert Slot skulde have sit Navn. Men man maatte, den Gang som nu, i en vis Afstand fra Stedet, for at dette Navn kunde træde i Kraft. I den nærmeste Omegn førte de den stedlige Hæderstitel: „Gaarden“ og „Slottet“, der, skønt Fællesnavne, i Virkeligheden betegnede dem som noget enestaaende. Dette var sikkert Grunden til, at man skyede, hvad der ellers vistnok vilde have stemmet med Tidens Smag, ret iøjnefaldende at anbringe Gaardens Navn som Skjoldemærke paa den. Instinktmæssigt følte man, at heri snarere kom til at ligge noget nedsettende. Fint kunde Navnet antydes, som f. Eks. Tilfældet var med „Tre Kroner“ i Stockholm, hvor tre Kroner var anbragte i Spiret, eller paa Kronborg en Krone over Hovedtaarnet; men videre gik man ikke.

Og dog kunde dette vel have været fornødent. Thi paa disse fordom saa stille Enemærker var der med eet indtraadt Uro og Forvirring. At et Stednavn kunde forandres, var tidligere end ikke faldet nogen ind. Nu indtraf paa een Gang saa stærkt et Omslag, at Gaarde med uforandret Navn næsten kom til at høre til Undtagelserne. Den ydre Foranledning laa i de forandrede Ejendomsforhold. Bønderbyer nedlagdes og Herregaarde oprettedes, nye Slotte opførtes, inddraget gejstligt Gods, især Klostre, gik ved Mageskifter over i verdsligt Eje. Alt dette krævede med Nødvendighed Dannelsen af en Mængde nye Navne.

I intet af de tre nordiske Lande var Bevægelsen i saa Henseende saa stærk som i Danmark efter Frederik den Andens Tronbestigelse. Her lader Udviklingens forskellige Trin sig enkeltvis paapege. Simplest og naturligst var det aabenbart at opkalde den nye Herregaard efter den Bondeby, paa hvis Tomter den rejstes. Saaledes fremkom Herregaardsnavne som Bramminge, Jernit (det nuværende Frisenborg), Grundet, Tybring, Krængerup (nu Frederikslund) o. s. v.¹. Ligesaa nær laa det, for at undgaa Fejltagelse, at tilføje en Endelse, der kunde angive, at Navnet nu betegnede en Gaard, saaledes f. Eks. Endrupholm af Endrup, Øllufgaard af Ølluf, Skafføgaard af Skabby, Sneumgaard, Rolsegaard o. s. v. Ganske paa lignende Vis ændredes Ømkloster til Emsborg.

Men fristende var det dog, naar Gaarden alligevel skulde have nyt Navn, da at opkalde den efter noget andet end en gammel Bondeby eller et afdanket Kloster. Man kunde jo ogsaa opkalde den efter en bekendt Mand, f. Eks. — en selv. Denne Udvej grebes med Glæde. Allerede de første Omdøbninger under Frederik den Anden fulgte denne Vej. Hillerødsholm blev til Frederiksborg; Herluf Trolle, der fik Skovkloster i Bytte, kaldte dette Herlufsholm. Hertug Hans opførte Hansborg, Palle Juel kaldte sin Gaard Pallesbjærg o. s. v.

Men var man først inde paa denne Vej, saa var det dog urimeligt at opkalde efter et Fornavn. Det tabte jo allerede sin Betydning ved første Ejers Død. Nej, Slægtsnavnet skulde opkaldes. Hvilken vægtfuld Genlyd fremkom der ikke, naar man kunde

betegne sig som en Krabbe til Krabbesholm, en Ranzau til Ranzausholm? Selv det ældste Adelsnavn blev ligesom grundmuret ved en saadan Tilføjelse. Intet Under da, at denne Form slog særlig an. Der opstod et formeligt Kapløb under Frederik den Andens Regering. Juellerne fik deres Juellingsholm, Trollerne Trollholm (nuværende Holsteinborg), Krabberne Krabbesholm, Rosenkrandserne Rosenholm og Rosenvold, Gyldenstjerne Stjernholm, Ulfelderne Ulfeldtsholm (nuværende Holckenhavn), Vifferterne Viffertsholm, Ranzauerne Ranzausholm (nu Brahetrolleborg), Slægterne Bjørn, Steen, Væbner: Bjørnsholm, Steensgaard, Væbnersholm o. s. v., o. s. v. Det gør næsten godt i Øret under al denne Selvopkaldelse, naar Tyge Brahe, stolt, men paa tværs som sædvanligt, døbte sin Gaard Uranienborg.

En Mængde gamle Navne var skyllet bort under disse nye Benævnelser, og forlængst var man kommen ud over, at der til at faa nyt Navn udkrævedes en nyoprettet Gaard. Nyopførte Bygninger var tilstrækkelige, og skønt dette var let at skaffe i en Tid, hvor Alverden byggede, synes end ikke denne Begrænsning at være bleven overholdt. Alle Skranker var brudte. Den sidste Grænse var endnu kun Folkets sunde Sans, der maatte holde paa, at Stedbetegnelser, der kun havde Værd, forsaa vidt de havde Bestand, ikke mistede denne nødvendige Ballast. Hvor vidt det imidlertid under ugunstige Forhold, gentaget Ejerskifte og lignende, kunde gaa, viser os en Gaard som den nuværende Holckenhavn i Fyn. I mindre end et Aarhundrede bar den ialt fem—seks forskellige Navne. Oprindeligt hed den Kogsbøl, men omdøbtes i Slutningen af det Aarhundrede til Ulfeldtsholm. Da Ellen Marsvin senere købte den, kaldtes den Ellensborg eller Marsvinsholm; ikke halvt hundrede Aar efter fik den Navnet Nygaard og endelig Aar 1672 det nuværende Navn, Holckenhavn.

Et Navn er imidlertid en Besiddelse af usikker Beskaffenhed. Det er en udestaaende Fordring, som aldrig faar selvstændigt Værd, hvor tidt den end fornyes. Hvad hjalp det, om disse Ejere nok saa meget kaldte og skrev sig til Trollholm, Ranzausholm og Viffertsholm, naar gode Venner altid skulde tage fejl og kalde Gaardene med de gamle Navne: Braadegaard, Holme og Kytrup?

Ved at blive vred gjorde man sig kun til Nar. Men manges bitter Pille maatte sluges, førend Sagen kom i Orden.

Kun een var i Stand til at anvende Magt paa dette Omraade, det var Kongen. Han benyttede sig ogsaa af denne Forret. Da saaledes det nye Slot ved Sundet fik Navnet „Kronborg“ i Stedet for det tidligere, simple „Krogen“, udstedte han en offentlig Bekendtgørelse herom med alvorligt Paalæg til alle Borgere og Bønder om fremtidigt kun at bruge Benævnelsen „Kronborg“. Overtrædere skulde straffes med den betydelige Bøde: en levende Okse¹. Saaledes stoppedes Munden paa Borgere og Bønder. Adelen gav sig af sig selv; thi enhver, der blot havde det svageste Haab om at blive Lensmand, skulde vel vogte sig for at forspilde sin Udsigt ved ikke at kunne saa meget som huske Navnet paa et Len. Men kunde end Kongen faa andre til at lystre, sig selv var han ikke Herre over. Det gør et uimodstaaeligt komisk Indtryk at se ikke tolv Dage efter Udstedelsen af hint Forbud et andet Kongebrev udgaa, hvori der af gammel Vane bruges det forbudte Navn: „Krogen“². Trods dette lille Uheld maa imidlertid Fremgangsmaaden i det hele have vist sig som hensigtssvarende. I det mindste anvendtes der otte Aar efter ganske den samme³ ved det til Slot ombygte Antvorskov. Under en lignende Mulkt forbødes det Hvermand fremtidigt at kalde det for „Kloster“.

Midt i al denne bevidste Omdannen af Navne gør det et tiltalende Indtryk at træffe en Naturplet, hvor alt fik Lov til at skøtte sig selv, frit at vokse som det vilde. En saadan fandtes indenfor hvert enkelt Slot og Gaard og omfattede Bygningens enkelte Dele. I alt dette Virvar af Taarne og Længer var Navne aldeles nødvendige; men ingen blandede sig deri. Før man ret vidste hvordan, var Navnet der allerede og havde vundet Hævd. Det var især med Hensyn til Taarnene, at denne Drift gjorde sig gældende. Længer kunde til Nød benævnes efter Beliggenheden, fritliggende Huse efter Anvendelsen; men Taarne laa jo stundom baade ved en Bygnings Hjørner og paa dens Midte, og deres Anvendelse var i Reglen den samme. Blandt de Navne, der er naaede til Nutiden, er der enkelte, som oftere

-kommer igen, saaledes Benævnelserne „Fars Hat“, „Mors Hue“, Jomfrutaarnet, Ormetaarnet¹ o. fl. Paa Akershus hed Taarnene: Kanniketaarnet, Jomfrutaarnet, Fuglesang og Vovehals² (Fig. 115). Paa Vordingborg Slot fandtes foruden Jomfrutaarnet og Ormetaarnet: Gaasen, Vandtaarnet og Valdemarstaarn³. Paa Københavns Slot hed det største Taarn „Blaataarn“, paa Kalundborg Slot „Folen“, Havetaarnet paa Rosenholm kaldtes for „Perkentavl“⁴ o. s. v. Endnu førend Kronborg fuldt var opført, havde Taarnene Navne; to af de mindste kaldtes for „Dronningetaarnet“ og „Kakkelborg“⁵.

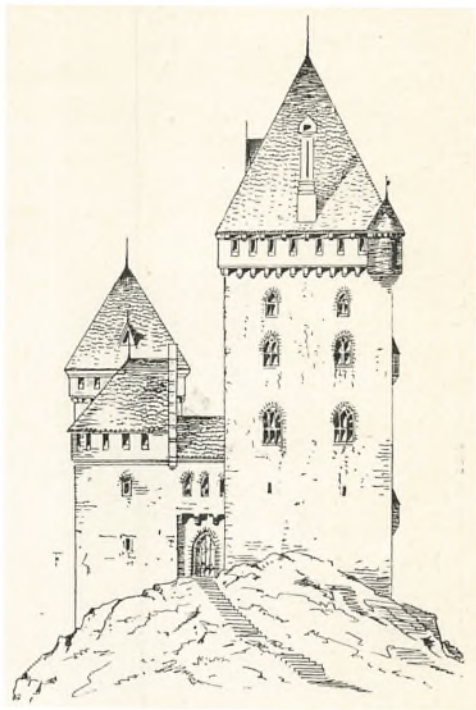

Fig. 115. Det ældste Akershus med „Vovehals“ og „Fuglesang“.

(Efter P. Blix's Rekonstruktion.)

Forbød god Takt at anbringe Gaardens Navn over Porten, saa gjaldt det samme heldigvis ikke om Byherrens. Skik og Brug hjemlede ham Ret til ikke blot at anføre sit Navn, men ogsaa andre Oplysninger sig og sine betræffende, som han kunde ønske at meddele Eftertiden. Den tarvligste Maade at gøre dette paa var ved at anbringe Forbogstaverne af hans eget eller stundom tillige hans Hustrus Navn samt derunder et Aarstal for Opførelsen. Synede dette af altfor lidt over Porten, kunde man jo ogsaa sætte det hele i Gavlen med Skrift saa stor som Murankere.

Men var man nu en Gang kommen af Godtfolk, saa var der

jo dog ingen Grund til at lægge Dølgemaal herpaa. Et eller to Vaabenskjolde, hugne i Sten (Fig. 116—18), hørte til og havde deres naturlige Plads ikke altfor højt oppe, enten lige over Porten eller

Fig. 116. Porten paa Rosenholm i Nørrejylland med Jørgen Rosenkrans' og Dorthe Langes Vaabenskjolde over.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

endnu hellere paa hver sin Side af den, saa at Vaabnets Enkeltheder tydeligt kunde ses. Skulde imidlertid Skjoldet hugges alligevel, var det naturligt, foratundgaa al Misforstaaelse, at lade hugge det fulde Navn derunder. Og i saa Fald laa det saa grummenær at føje et Par Ord til neden under til nærmere Forklaring.

Saaledes opstod da Indskriftene. Vi har allerede

ovenfor set, hvorledes Efterligningen havde ført dem helt ned til Købstadhusene. Herregaarde og Slotte vedblev imidlertid fremdeles at være deres rette Hjem. Disse Indskrifter danner en egen Literatur for sig, hvis Studium giver et rigt Udbytte ikke blot for den, der søger personal-historiske Oplysninger, men først og fremmest for enhver, hvem det rent menneskelige in-

teresserer. Det var en ganske ejendommelig Prøve at blive stillet paa, at faa Lov til at raabe nogle faa Ord til de sene Slægter. Maaden, hvorpaa det gjordes, Valget af Ordene, giver ofte det mest træffende Billede af den talende selv. Summen af alle disse Billeder hjælper os at forstaa den hele Tidsalder.

Valget af Sproget betingede allerede for en Del Indskrifternes Indhold. Paa Latin var man stærkt bunden af vedtagne Regler. Paa Modersmaalet kunde man ganske anderledes udtrykke sig, som man vilde. Men Latin frembød den Fordel, at man herved løftede det hele op som i et højere Lag, talte til en dannet almen-

evropæisk Kres, hvor en fin Vending, en aandrig Sammenligning vilde kunne skattes. Paa Vers maatte det selvfølgelig være. Men havde man ikke glemt al sin Skolekundskab, kunde det være artigt nok at forsøge, om man endnu kunde sætte et ordentligt

Fig. 117. Porten paa Visborggaard i Nørrejyland ved Mariagerfjord med Jakob Seefelds og tvende Hustruers Vaabenskjolde over.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

latinsk Digt sammen. Glippede det, var der altid ti Magistre for een, som for en billig Penge vilde paatage sig at forfatte baade Indskriften selv og endda et Æresdigt i Tilgift.

De ypperste Repræsentanter i Norden for denne lærde Versfabrikation var uden Tvivl Henrik Ranzau og Tyge Brahe. Til den førstes talrige Gaarde kunde der gaa en Mængde med alene til almindelige Indskrifter. Skulde saa tilmed hvert Øjeblik „Vandrerens“ Tanker i Anledning af dette eller hint udtrykkes i et nyt lille Versefald, saa kunde det let blive endog Henrik Ranzaus frugtbare Pen for meget. En Stab af Literater har da ogsaa gaet ham tilhaande og til Tak for hans Gavmildhed smykket alt, hvad han ønskede, med sirlige Vers. Tyge Brahe forsynede baade sig selv og sin kongelige Velynder, Frederik den Anden. Han er saaledes blandt andet Forfatter til den smukke Indskrift paa Kronborgs Gavl, der ædelt og simpelt tolker Værkets Betydning og ikke taber ved Sammenligning med Kingos senere. Ham skyldes ligeledes det fine, lille Dobbeltvers om Tidens Flugt, der er anbragt paa Urskiven sammesteds¹.

Men som Regel taget maatte det indrømmes, at de latinske Vers udmærkede sig ved en vaneglat Tomhed, der opløst i sit Indhold kun altfor meget mindede om en bristet Sæbeboble. Saa var der noget ganske anderledes solidt ved Indskrifterne i Modersmaalet. Bar hine Præget af, at man skulde sige noget, saa var alle disse Udtryk for, at der virkelig var noget, man vilde have frem. De delte sig naturligt i to Slags, dem i Prosa og dem paa Vers, stundom faldt det dog lidt svært at skelne dem fra hinanden.

Til den simpleste Art hørte de, der blot meldte, at i det og det Aar lod den og den denne Gaard bygge. Saaledes lyder f. Eks. Indskriften paa Næs (Lindenberg)², Svenstrup i Skaane³ (Fig. 118) og mange flere Steder. Hvor ordknap end Formularen var, og hvor lille end Stenen monne være, saa blev der dog altid Plads til at sætte et „ærlig og velbyrdig“ foran Bygherrens Navn. „Lod ærlig og velbyrdig Corfits Viffert og Anna Gyldenstjerne bygge dette Hus 1583“, hedder det saaledes paa

Lindborg. Mere Flugt var der straks i en Meddelelse som denne:

Mens jeg i Sverrig fangen vaar,
Da bygte min Hustru denne Gaard,

som Jakob Brok-
kenhus har sat
over Porten paa
Nakkebølle¹.

Naturligt faldt
det imidlertid at
ledsage den tørre
Beretning med
nogle gode Øn-
sker, indvie Gaar-
den og dens Be-
boere til Herrens
Varetægt. Men
her var Faren den,
at man let kunde
slaa ind i en vis
bred Prædiketo-
ne og derved ikke
blot berede Sten-
huggeren Vanske-
ligheder, men og-
saa berøve Ind-
skriften sin Fynd.
Især Damer sy-
nes at være buk-
kede under for
denne Fristelse.

Fig. 118. Portalen paa Svenstrup i Skaane.

(Fotografi.)

Karen Gyldenstjernes Indskrift paa Rosenvold holdt sig endnu nogenlunde indenfor de rette Grænser: „Anno 1585 lod jeg, Karen Gyldenstjerne, salig Holger Rosenkrandses til Boller, dette Hus opbygge i mit Enkesæde til mine to Sønner Otto Christoffer Rosenkrandses og Frederik Rosenkrandses Bedste. Gud

bevare os, at vi maa leve udi Guds frygt! Amen¹." Men Mette Rosenkrands kan næppe siges at have undgaaet Skæret: „Ikke os, Herre! ikke os, men giv Dit Navn Ære for Din Naade og Sandhed! Psalme 115. Udi Navn Gud Faders, Søns og den hellige Aands haver jeg, Mette Rosenkrandses-Datter til Vallø, Anno 15 . . . begyndt at bygge dette store Hus med disse to store Taarne her paa Vallø, og haver jeg af Guds Naade, Gud være herfor lovet i Evighed! fanget det under Spær og Tag 1586. Gud Allermægtigste give nu naadeligen sin Aand og Naade til, at det maa være fast og bestandigt opsat og bygget, den hellige Trefoldighed til Lov, Pris, Ære og Taksigelse, mig, mine Børn og vores tilkommende Arvinger til Gavn og Gode! Amen²." Ved Siden af saadan Bredde er der noget velgørende ved den korte, støtte Indskrift paa Rønningsøgaard, der i faa Ord siger det samme: „Jeg er bygt og staar i Herrens Navn³."

Det sikreste Middel mod Bredde var at benytte bunden Stil. Under denne Form forekommer ogsaa nogle af de smukkeste Indskrifter, saaledes f. Eks. den paa Gisselfeld:

1540 paa det syvende Aar
Lod Peder Oxe denne Gaard flytte
Og bygge af ny, som han her staar,
Sig og sine Arvinger til Nytte.
Gud unde dennem at bygge og bo
Og saa i Verden at være,
At det bliver dennem til Fred og Ro
Over al Ting Gud til Ære⁴!

Eller den med Rette saa yndede, som forekommer flere Steder, f. Eks. paa Tjele:

Vi bygge her Hus og store Fæste,
Endog vi ere kun fremmede Gjæste.
Gud unde os her saa at bygge og bo,
At vi kunne naa den evige Ro⁵.

Et fuldt paalideligt Middel mod Bredde var den bundne Stil dog ikke. Det beviste Knud Brahe ved sin Indskrift paa Engesholm⁶. At Hovedbygningen var begyndt 1592, fuldført og indviet 1593 udtryktes her saaledes:

Efter Christi ærefulde Fødsels Tid,
 Der Gud var vorden Menneskene blid,
 Tusind fem hundrede halvfemsindstve
 Med tre Aar der de mon skrive,
 Ny Aars Dag var til sammen
 Paa Engelsholm med Glæde og Gammen
 Slægt og Venner efter gammel Vis,
 Dette Hus indviede Gud til Pris,
 Som Knud Brahe lod bygge saa,
 Der var først bleven færdig daa
 Og var begyndt forgangendes Aar
 Og færdigt bygget som det nu staar.
 O. s. v.

Jens Brade tog maaske Sagen lidt vel ligefremt, men vidste dog hurtigt og sikkert at ramme Sagens Kærne i sin Indskrift paa Vidskøfle¹:

Gud give, han maa her længe staa
 Og aldrig fra rette Arvinger gaa!

En vis Ubehjælpssomhed i Versebygningen kommer til Syne i Folmer Rosenkrands's Indskrift paa Stensballegaard²:

Der man skrev 1582 Aar
 Lod jeg, Folmer Rosenkrands, det sidste Hus bygge paa denne Gaard.

Men det er lykkedes ham at finde et mesterligt Udtryk, der intet foregriber med Hensyn til mulig Navneforandring, naar det hedder videre:

Stensballe er hendes fordums Navn,
 Gud unde hende at staa mine Børn til Gode og Gavn.

Fra én Side set var det imidlertid kun til liden Nytte i Indskrifterne at udtale Ønsker for Bygningen og dens Beboere. Ønsker var jo dog kun Ønsker. Derimod maatte det anses for langt mere hensigtsmæssigt at gaa lige paa Sagen og henvende nogle alvorlige Ord til disse Efterkommere, som maaske højligt kunde trænge dertil. Saaledes opstod de formanende Indskrifter. Som Eksempel paa disse kan anføres Erik Rosenkrands's paa Arreskov i Fyn³ (Fig. 119), hvilken Forfatter uden Tvivl maa sættes højere som Moralist end som Digter:

Hjælp den hellige Trefoldighed!
 Vår Dig for Styld [Tyveri], Løgn, løst Levnet, Perlement og Kiv,
 Eller Du bortkaster din Ære, Helbred og maaske Liv!

Men Formaninger belagte med Eksempler virkede sikkert bedst. Og hvilke Eksempler laa her vel nærmere end de, som man selv havde gennemlevet, ens egne Livsførelser? Saaledes vendte man da tilbage til det, hvormed man var begyndt: at tale om sig selv. Men der laa nu en hel Udviklingsrække imellem. Man indskrænkede sig ikke her til at meddele det simple Faktum, at man

Fig. 119. Arreskov. Opført af Rigsraad Erik Rosenkrands og Fru Helvig Hardenberg 1568—73. Omdannedes en Del 1872—73.
 (Efter Tegning af Tom Petersen 1886.)

havde bygget denne Gaard. Det blev ofte helt forbigaaet med Tavshed. Var man behændig, nævnedede man ikke engang sig selv. Opgaven i sin Renhed bestod i at kunne, midt i disse Betragtninger med moralsk Skær, anbringe

en lille Glimmergnist af ens eget, der kunde enten skære rette Vedkommende i Øjnene eller dog i det mindste kaste et forklarende Lys tilbage paa en selv. Et Par Eksempler til Prøve:

Peder Reedtz, der var fulgt med Dronning Sophia ind i Danmark, havde i den Grad vundet Frederik den Andens Yndest, at Kongen gav denne Udlænding ikke blot vigtige Forleninger, men tilsidst endog Tygestrup (nuværende Kongsdal) i Foræring til ham selv og Hørbygaard til hans nyfødte Søn. Ved Frederik den Andens Død forandredes imidlertid Forholdet; den adelige Formynderregering var kun lidet gunstig stemt mod denne lykkelige Medbejler. Men kunde de end berøve ham Len — Tygestrup og

Hørbygaard maatte de lade ham beholde i Eje. Under disse Forhold opførte Peder Reedtz Hovedbygningen paa Tygestrup og satte følgende Afviser som Indskrift derpaa:

Gud naade Konning Frederik!
Gud og hannem takker jeg¹.

Det var enten en Indrømmelse til den nye Tid eller af Omhu for, at alle hans Standsfæller skulde forstaa Ordene, at Indskriften blev sat paa dansk. Den er øjensynligt forfattet paa tysk, thi kun saaledes fremkommer Rimet. (Friederich — ich.)

Lidt mere grovkornet buldrede Kasper Markdanner løs. Rygtet vilde vide, at han var en naturlig Søn af Christian den Tredje („Markdanner“ er tydeligt nok en Omdannelse af „Danmark“). Moderen sagdes at have været en Skomaggers Datter. Selv havde han tumlet sig i Udlandet, var bleven adlet dér og siden kommen i høj Yndest hos Frederik den Anden. Under Formynderregeringen skal Misstemningen mod ham blandt andet have ytret sig ved, at nogle Standsfæller for at minde om hans Herkomst en Gang lod hans Vaaben overstryge med Skomaggersværte. Kasper Markdanner befriede sin Sjæl ved følgende Indskrift²:

Egen-Nutz, heimischer Neidt, kindischer Rath
Rom und Troja zerstöret hat.
Wo Tugend nicht so hoch wird geacht
Als Geburt und Pracht,
Das Land und Regiment werden übel bewacht
Und in die Lenge
Gehen die Krebsgenge.

C. M. 1593.

Ganske anderledes fint vidste Kansler Johan Friis at udtale sig om sig og sin Betydning. Det var virkelig smukt udtrykt, naar han lod sætte:

Blandt dyrebar Skat og alskens Lyst,
Som Konger og Fyrster gør rige,
Paa een Ting lide de Fejl og Brøst:
Saa faa dem Sanden tør sige³.

Heri var intet bestemt sagt, men kun antydet, at til disse sjældne faa hørte Johan Friis. Indtrykket fik ligesom Vækst ved denne Tavshed. Og alt forenede sig om at holde hver Mislyd ude:

Gaarden, der bar Indskriften, vidnede højlydt som Historien selv om, at denne Sanddruhed ikke havde forvoldt Kansleren noget Tab.

Underligt nok var det temmelig sjældent, at Bygherren og hans Hustru lod sig afbilde sammen med Vaabenskjoldene over Indgangen. Grunden kan ikke have været Mangel paa dygtige Stenhuggere. Snarere har man maaske næret en vis Sky for saaledes at lade sig fremstille paa en Maade, der hidtil mest havde været

Fig. 120. Indgangsdøren paa Glimminge.

anvendt til kirkeligt Brug og til hellige Billeder. Vist er det, at de Bygherrer, der lod sig selv afbilde paa deres Bygninger, hørte afgjort til Untagelserne.

Som et Par Eksempler paa saadanne Untagelser kan i første Række nævnes Jens Holgersøn Ulfstand. Over Indgangsdøren paa Glimminge (Fig. 120) lod han anbringe et anseligt tredelt Basrelief, der forestillede ham og hans to Hustruer. Over hans eget Billede i Midten satte han:

„Anno Domini 1499, anden Skt. Valborgs Dag da lagde jeg, Jens Holgersøn første Stenen i Grundvolden i dette Hus“. Over den afdøde Hustru paa hans højre Side lød Indskriften: „Anno Domini 1495 Sankt Elsebe Dag, da døde jeg Holmgaard Axelsdatter paa Visborg og ligger i Tomorp Kloster.“ Over Billedet af den levende Hustru endelig anbragtes følgende historiske Meddelelser: „Anno Domini 1498 Sankt Olai Dag da gjorde Jens Holgersøn sit Bryllup med Margareta Arvidsdatter paa Visborg.“

Var der maaske efter Datidens Smag noget vel selvbevidst ved en Selvfildning som denne, saa svækkedes ikke Indtrykket,

naar man traadte indenfor Døren og besaa Stuerne. I en af disse var Jens Holgersøn paany afbildet i fuld Rustning og med Overskriften: „Jeg er en Kæmpe stærk og stor — Fra Gulland jeg til Skaane foer.“

Som et Eksempel fra en lidt senere Tid kan anføres Axel Juul og hans Hustru Kirsten Urne. Paa Villestrup i Nørrejyland (Fig. 121),

Fig. 121. Hr. Axel Juul og Fru Kirsten Urne.

Stenrelieffer paa hver sin Side Porten paa Villestrup i Nørrejyland (mellem Mariager og Aalborg), opført i fire Fløje 1537—42 af Axel Juul og Kirsten Urne.

som de opførte 1537—42, anbragte de i Muren over Porten, noget fjernt fra deres Vaabenskjolde, et Stenbasrelief af dem hver især. I Modsætning til Billederne paa Glimminge, der forekommer Nutiden noget ufuldkomment udførte og vel ogsaa har lidt ved Slid, gør Portræterne paa Villestrup Indtrykket af at gengive virkelig Lighed.

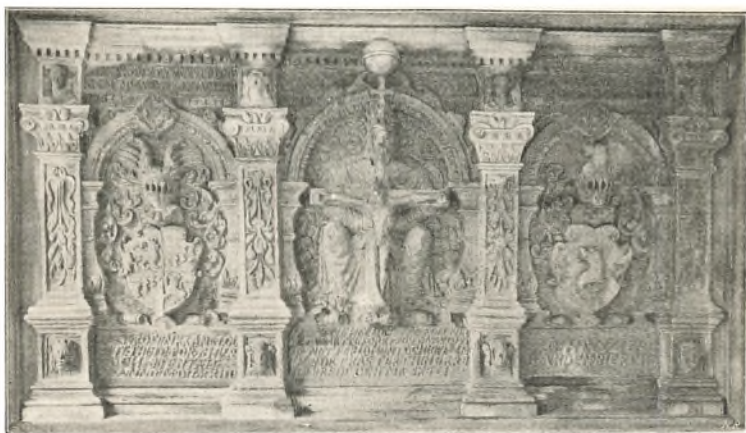

Fig. 122. Stenbasrelief i Porten paa Arreskov paa Fyn.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Langt almindeligere var det dog at indhugge bibelske Billeder sammen med Vaabenskjoldene. Paa Vidskøfle, Bjersjøholm, Arreskov og flere Gaarde var saaledes Treenigheden afbildet¹. Fig. 122 viser Basrelieffet i Porten paa Arreskov, hvor Midterfeltet mellem de to Vaabenskjolde fremstiller Gud Fader og Gud Søn. Dette førte naturligt til, at man tillagde Stenen med sligt Billed en Slags beskyttende Kraft, og betragtede dens Indsættelse som en Art Daab for Bygningen. Folkebevidstheden synes i Tidernes Løb at have overført dette paa Grundstenen. Det tyder maaske paa en saadan Afstamning, at den saakaldte „Grundsten“ i Nutiden sjældent svarer til sit Navn, men i Reglen ligger temmelig højt over Grunden.

Hvis det forholder sig saa, kunde man maaske paavise Spor af den indtraadte Bevægelse allerede i det 16de Aarhundrede. Tyge Brahe, der i saa meget var forud for sin Tid, lod Stenen med Indskriften og Ønskerne for Bygningen (*votivus lapis*) indsætte ikke over Indgangen paa Uranienborg, men i et Hjørne, til venstre for denne, tæt ved Jorden. Iøvrigt foregik Indsættelsen med stor Højtidelighed. Den franske Gesandt, Carl Danzæus, tilligemed en Del Adelsmænd og lærde Venner var forinden ankomne til Hveen, og ved Solopgang den 8de August 1576 udgødes der Drikofre af forskellige Slags Vine, de tilstedeværende nedbad Forsynets Varetægt over Bygningen, hvorpaa Stenen indsattes, en Porfyrtafle, skænket af Carl Danzæus og forsynet med Indskrift af ham. Som det sømmede sig ved et Bygningsværk som Uranienborg, meddeler Tyge Brahe nøjagtigt Tiden, da det skete: Handlingen foregik i det betydningsfulde Øjeblik, da Solen stod op tilligemed Jupiter nær ved Løvens Hjerter (*Regulus*), medens Maanen i Vandmanden befandt sig i Nedgang².

Naar man havde passeret Porten med dens Indskrifter og gik over Gaarden for at træde ind i Bygningens Indre, mødte ens Øje, i det mindste i alle nyere Slotte, et tiltalende Syn. Det var „Brønden“ (Fig. 123 og 124), som den beskedent kaldtes, i Virke-

ligheden ofte et stolt Springvand, der med sin mægtige Stenkumme og livlige Plasken ganske beherskede Gaardsrummet. Fuldt saa storartet var maaske dog det, der unddrog sig Øjet, Ledningen under Jorden fra langt bortliggende Kilder, og saa først og fremmest hele dette Net af Aarer, der forgrenede sig under Stenbroen ind til Køkkenet, til Bryggerset, til Badstuen og stundom op til mangt et Rum, hvor man tilforn aldrig havde drømt om at kunne skaffe Vand. Hvad her var udført hørte til Tidens allerypperste Værker og vilde med Rette endnu den Dag i Dag vække Beundring.

Sagen var, at netop paa dette Omraade havde man i Løbet af det 16de Aarhundrede sat en betydelig Kraft ind og arbejdet med forbausende Rastløshed og Held. Man faar en Maalestok for, hvor meget der var opnaaet, ved at se, at Eftertiden end ikke har været i Stand til at vedligeholde det een Gang erhvervede. Siden da har man overalt paa Slotte og Gaarde i Norden ladet hine sindrige Værker forfalde, opgivet det møjsommeligt indvundne Vandtryk i Bygningerne selv og ladet sig nøje blot med et Springvand i Gaardsrummet.

Den ydre Foranledning til den hele Bevægelse var sikkert Renæssancens vaagnende Interesse for Oldtidens Arbejder af lignende Art. Synet af de mægtige, romerske Vandledninger, det især i Syden saa betagende, uimodstaaelige Skønhedsindtryk af

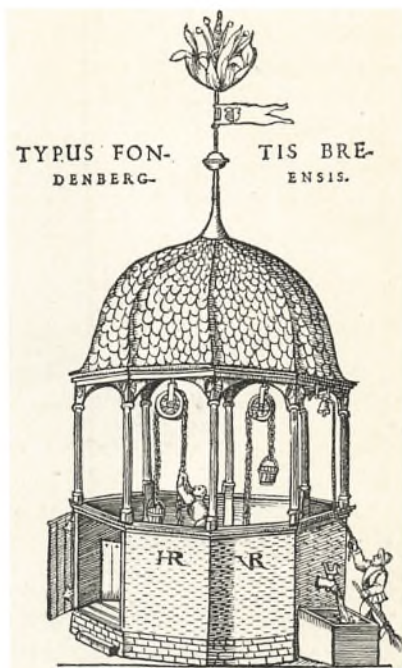

Fig. 123. Brønden paa Henrik Ranzaus Gaard Breitenburg i Holsten.

et rigt sprudlende Væld har vistnok først begejstret italienske Mestre til at forsøge sig i denne Retning. Fra Italien bredte Bevægelsen sig videre, blandt andet til Nederlandene, og det var

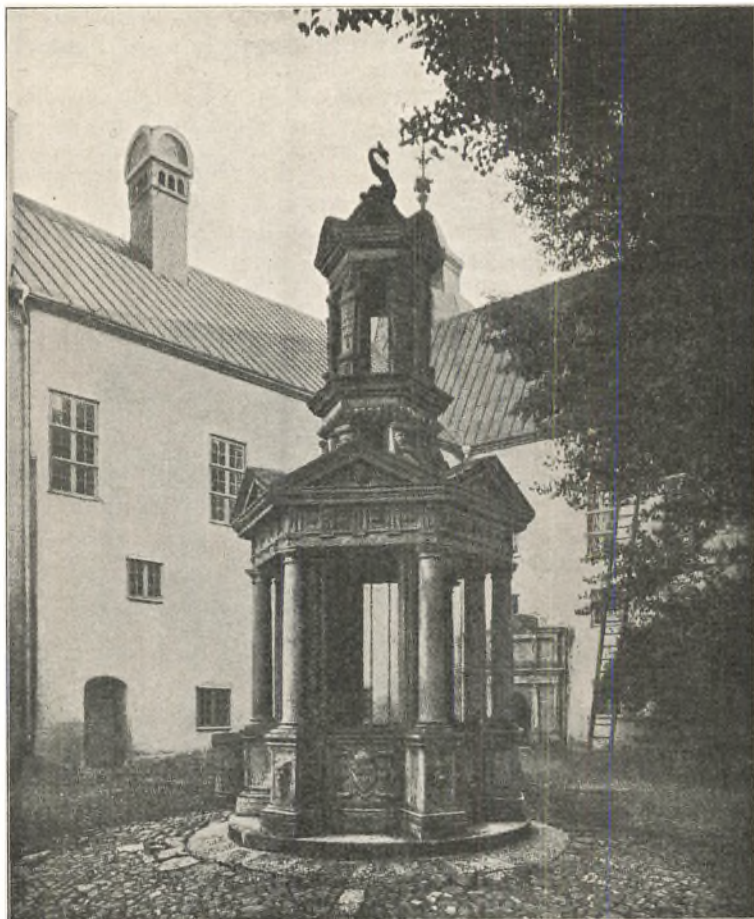

Fig. 124. Brønden i Kalmar Slots Borggaard.

fortrinsvis herfra, at den trængte frem til Norden. Vi har allerede set, hvorledes den især i Danmark snart fandt en Forbundsfælle i den stærke Trang til renligere Drikkevand i Byerne, og hvor-

ledes der paa dette Omraade blev udført Arbejder af ikke ringe Betydning. Men Bevægelsen forstaas først ret, naar den ses i sit fulde Omfang. Vandledningsarbejder var ikke blot nødvendige til de danske Købstæders Vandværker, de greb ogsaa stærkt ind i Datidens kraftigt genoptagne Befæstningsvæsen med Grave om Borgene. De skabte en hel ny Gren af Drift i de overalt anlagte Fiskeparke. I Sverige lovede de rigt Udbytte ved nye Maader at fjerne Grubevandet fra Bjergværkerne. Og endelig fristede de Konger som Adel i alle tre Lande ved denne nye Form for Gode, som i snævrere Forstand kaldtes for „Vandkunst“: indlagt springende Vand i Gaardsrum som Huse. Samler vi alle disse Sider, vil det forstaas, at det nye, der brød frem, vidste at gøre sig gældende paa mange Omraader, skabte en Trang og nærede en Drift, der baaren oppe af Mode, af gunstige Vilkaar og anspændt Snille vel maatte være i Stand til at frembringe mærkelige Resultater.

Vi skal her kun dvæle ved Bevægelsens ene Form, de Arbejder, som Datiden særligt hædrede med Benævnelsen „Vandkunst“. Omtrent ved Aarhundredets Midte synes man i Norden at være kommen med paa dette Omraade. Aar 1554 antog Gustav Vasa tre „Vandkunstnere“ i sin Tjeneste. De paastod at have opfundet et Middel, hvorved man kunde hæve Vandet op af fyldte Gruber, selv om disse var hundrede Favne dybe; ligeledes kunde de bringe baade stille og rindende Vand til at stige saa højt det skulde være, selv i de største Slotsbygninger¹. Kort Tid efter var det, at Christian den Tredje fattede den storartede Plan at lægge en Ledning fra Fursøen ind til København², en Plan, der tydeligt nok røber, at der har været en „Vandkunstner“ med i Spillet. Højest betegnende for Tidens Iver er et Brev omtrent fra denne Tid til den senere Konge, Erik den Fjortende. Brevskriveren melder fra Antwerpen, at dér i Byen findes en Mand, som kan lave alle Slags Pumper, hvorved man kan bringe Vand til Vejrs med stor Hurtighed. Denne Mand er der Mulighed for at vinde for Sverige, foreløbig forlanger han blot fri Rejse til Landet³.

Det er meget sandsynligt, at disse ældste „Vandkunstnere“ især har gjort deres Lykke ved deres Kundskab til Pumpen, som synes at være bleven betydeligt forbedret i det 16de Aar-

hundrede¹. Herved blev man dog ikke staaende. De Anlæg saavel i Byer som paa Slotte, som vi kender fra Aarhundredets Slutning, viser, at man drev det langt videre end til at poste Vandet til Vejrs i Bygninger. Ved ofte yderst vidtløftige og kostbare Arbejder ledede man Vandet, saa at det kunde danne Vandspring

Fig. 125. Kælderne paa Uranienborg paa Hveen, Hovedbrønden til højre. Opført af Tyge Brahe 1576—80.

(Efter et Billed i Tyge Brahes: Astr. instaur. mechanica.)

ikke blot i Gaarden, men overalt, hvor det ønskedes i Bygningen. Saaledes var, saa vidt det lader, „Vandkunsten“ indrettet paa Stockholm Slot². I hvert Fald veed vi med Sikkerhed, at det var Tilfældet baade paa Kronborg og Uranienborg. Paa Kronborg var Vandet ikke blot ledet ind i Badstue, Stegers, Bryggers og Køkken, men i Dronningens Kammer tillige, hvor der fandtes en Sølvkumme med forgyldt Arbejde, en „Sølvbrønd“ som det kaldtes, hvoraf Vandet kunde springe. Paa Uranienborg var der

i Midterhallen anbragt et Springvand, der bestod af en bevægelig Figur omgivet af Dyr og Fugle; ved Vandets Kraft drejedes den om, alt imedens den udsendte Straaler til alle Sider. Samtidigt var der lagt Vandrør ind til alle Værelser fra Kælder til øverste Stokværk, et Arbejde, der med Rette vakte alle Besøgendes Beundring¹ (Fig. 125 og 126).

Det har sin Interesse at følge Udviklingens Gang i Danmark, hvor Iveren vistnok var stærkest, og Oplysningerne i hvert Fald er fyldige nok til at vise os den voksende Bevægelse. Det begynde ret beskedent med, at Christian den Tredje, da den vidtløftige Ombygning og Udbedring af Københavns Slot næsten var færdig, i Sommeren 1558 gav Befaling til, at der som Slutsten paa det store Værk skulde indrettes et Springvand i Urtegaarden. En Vindeltrappe fra Slottet skulde føre derved, saa at man med Lethed kunde komme fra Værel-

Fig. 126. En Metalhane (Arion paa en Delfin) fra Uranienborg. (Det hist. Museum i Lund.)

serne ned i Haven, og Springvandet skulde paa udenlandsk Vis anbringes midt i en stor Kumme af hugne Sten². Det er et Spørgsmaal, om dette Arbejde overhovedet er blevet fuldført. Christian den Tredje fik det i hvert Fald aldrig at se. Døden bortkaldte ham paa Koldinghus Vinteren derefter.

Men hans Interesse for deslige Foretagender gik i Arv til Frederik den Anden. Næppe havde denne faaet Frederiksborg vel opført, førend han begynde paa Anlægget af en „Vandkunst“ dér³. Hvorvidt den lykkedes er uklart; den nordiske Syvaarskrig kom imellem og gav Sind som Midler anden Retning. Men da der atter var blevet Ro, tog Kongen fat paany og denne Gang med en Iver, der dristigt satte sig de højeste Maal. Han begynde omtrent samtidigt paa de tre Slotte Frederiksborg, Skanderborg og Koldinghus. Paa Frederiksborg agtede han ikke blot at op-

rette en Vandkunst, men desuden skulde der ledes Vand ind til Slotssøen langvejs fra, fra Strø (Strødam?), og, hvis Vandkunstneren ikke ansaa Opgaven for uløselig, endog lægges en Ledning helt oppe fra Gribsø ned til Forell-Dammene ved Slottet¹. Paa Koldinghus var Foretagendet endnu mere storartet. Her skulde fra Bakken ude i Harre Skov, over en halv Mil fra Slottet, lægges Render ned til dette, og desuden fra et Sted lige saa langt syd for Koldinghus lægges Render til den nederste Slotsgaard. Som første Forsyning hertil bestiltes der fra Christoffer Valkendorf paa Gotland 900 udsøgte Træer til Rør, hvert Træ ni Alen langt. Peder Oxe maatte i Smedjen paa Københavns Slot lade forfærdige 700 Jærnbøsser og 1400 Ringe til Renderne. Men dette vilde ikke nær slaa til, hvis hele Planen skulde bringes i Værk. Der blev da et Par Uger efter sendt endnu to Breve afsted med stedse stigende Forlangender; tilsidst bestiltes der i alt 2600 Render og tilsvarende Bøsser og Ringe². Om Arbejderne paa Skanderborg veed vi mindre Besked, men efter Antallet af Render at dømme, maa det have været et endnu betydeligere Foretagende; der bestiltes af disse ialt 3000³.

Alt tyder paa, at disse Arbejder er bleven kronede med Held: Vandspringene paa de tre Slotte omtales ofte Aarhundredet ud. Frederik den Anden gik selv videre og anlagde Vandkunster paa andre Slotte (Kronborg, Riberhus og Vordingborg), ligesom ogsaa Adelen, ansporet af Kongens Eksempel, begyndte paa lignende Foretagender. Peder Oxe fik sig indrettet en Vandkunst paa Gisselfeld, til Dels udført af de samme Folk, der havde arbejdet for Kongen⁴. Og ikke mange Aar efter lod Tyge Brahe udføre de sindrige Arbejder af lignende Natur paa Uranienborg. Dette opfordrede Kongen til nye Anstrængelser.

Vandledningsarbejderne paa Kronborg synes at være bleven foretagne i to Hold. Det første Værk kender vi allerede andet Steds fra. Det var det samme, hvorved Helsingør Aar 1576 fik sit Vandværk bragt i Stand, idet Kongen lod Vandet fra „Hestekilden“ lede igennem Byen ud til Kronborg, saa at begge Parter blev forsynede⁵. Vandspringet i Slotsgaarden blev ret anseligt;

under et Forbrug af seksten Tønder Vand i Timen sendte det en Straale til Vejrs paa 36 Fods Højde¹.

Men denne Vandkunst, der maaske i Aaret 1576 med Ære kunde hævde sin Plads, var seks Aar efter, da Uranienborg var færdig eller lige derved, sunken ned til et Værk af anden Rang. Uranienborg overtraf alt andet ved den mærkelige Dristighed, hvormed Vandet her var ledet ind foroven og forneden. Det samme maatte bringes i Værk paa Kronborg. Men til dette langt større Forbrug vilde Vandspringet i Gaarden med dets seksten Tønder Vand i Timen langfra slaa til. Frederik den Anden skyede da ikke det vidtløftige Arbejde at begynde helt forfra ved at lade et nyt Vandværk oprette. Vandkunstneren Mester Hans maatte atter til, og fra Kildespring ude i Marken førte han nye Ledninger ind, saa at ikke blot Vandmassen til Springvandet blev forstærket, men Vand skaffet ind til Badstue og Stegers, til Bryggers og Baggers, til Dronningens Køkken saa vel som til det „gemene“ Køkken, ja helt op til „Sølvbrønden“ i Dronningens eget Kammer².

Med alt dette var Uranienborg dog kun indhentet, ikke overtruffet. Det kunde kun ske ved at give hele Vandkunsten et Udstyr saa rigt og storartet, at ingen Undersaat skulde kunne tænke paa her at kappes. Denne Vej valgte Kongen. Det er et tiltalende Billed af det hele mærkelige Forhold mellem Frederik den Anden og Tyge Brahe, som man faar ved her paa et enkelt lille Punkt at iagttage dem. Paa den ene Side uafbrudt Kappelstrid. Men midt under denne det troligste Sammenhold, der lod Kongen aldrig svigte, naar det gjaldt nye Tilskud til Lensmanden paa Hveen, og denne staa sin Herre bi med Raad og Daad, selv hvor Maalet var at lade hans eget Værk træde i Skygge. Det var Tyge Brahe, der fik en væsentlig Andel i, at Vandkunsten paa Kronborg blev smykket paa en enestaaende Maade.

Det havde tidligere været anset for overdaadig Udstyrelse at anbringe Springvand i en Kumme eller et Bassin af hugne Sten. Nu gik Frederik den Anden et Skridt videre og bestilte hos en Kunstner i Nürnberg et storartet Metalarbejde, hvis Lige ikke

før var set i Norden, og som baade ved sin Størrelse og Pragt maatte synes uovertræffeligt. Det var rimeligvis Tyge Brahe, der henlede Kongens Opmærksomhed paa Kunstneren, hvem han vel under sit langvarige Ophold i Bajern havde lært at kende. I hvert Fald var det ham, der i den lange Ventetid mellem Bestillingen og dens Udførelse var Mellemand mellem Parterne og havde det lidet taknemmelige Hverv at tage Stødene af¹.

Thi mere end een Gang var Kongen nær ved at tabe Taalmodigheden med denne Mester, der evigt forlangte Forskud, men aldrig blev færdig. Omvendt var det for Georg Labenwolf heller ingen let Sag at støbe Bronzefigurer af ubetalte Anvisninger; Arbejdet var dertil saa stort, at det selv i bedste Fald maatte kræve Aaringer til Udførelse. Utallige Breve blev da vekslede, fyldte med Bebrejdelser og Undskyldninger. Borgmestre og Raad i Nürnberg blev sat i Bevægelse og Kunstneren tilsidst truet med, at han selv kunde beholde sit Arbejde, hvis han nu ikke snart blev færdig. Saa slog da endelig den forventede Stund. Den første Due med Olieblad var et Brev til Tyge Brahe fra en ærbødig Ven i Nürnberg med indlagte hele fem Indskrifter til behageligt Udvalg². Snart efter kunde det meldes, at nu var alting vel indpakket og paa Vejen.

Førend Georg Labenwolf sendte sit storartede Arbejde bort, dette Arbejde, hvormed han havde syslet i seks samfulde Aar, det største han vel nogensinde vilde komme til at udføre, beredte han sig og sine Bysbørn en Festdag. Med Øvrighedens Tilladelse lod han Værket udstille paa offentlig Plads i Nürnberg. Alle Vandstraalerne spillede, saa at enhver kunde til Afsked beundre dette Kunstværk, der snart skulde bringe Nürnbergs og Mesterens Ry til det fjærne Danmark. Det vandt fortjent Bifald, og med de bedste Ønsker ledsagede man ved Afrejsen Kunstnerens Hjælpere, hans Søn og to nærpaarørende, der skulde følge med til Danmark og besørge Opstillingen. Det blev Slægtens sidste Værk. Thi ingen af disse Mænd vendte mere tilbage til Hjemmet; de bukkede alle under for Pesten i København; kort Tid efter døde ogsaa Faderen i Nürnberg³.

Men det tænkte nu ingen paa ved Afskeden, og det var i hvert

Fald hurtigt glemt igen — i Danmark. Alt blev heldigt opstillet (Fig. 127) og gjorde overordentlig Lykke. Frederik den Anden udtrykte sin Glæde og Paaskønnelse ved gavmildt at skænke vedkommende en Guldkæde med Kongens Portræt samt et Guld-

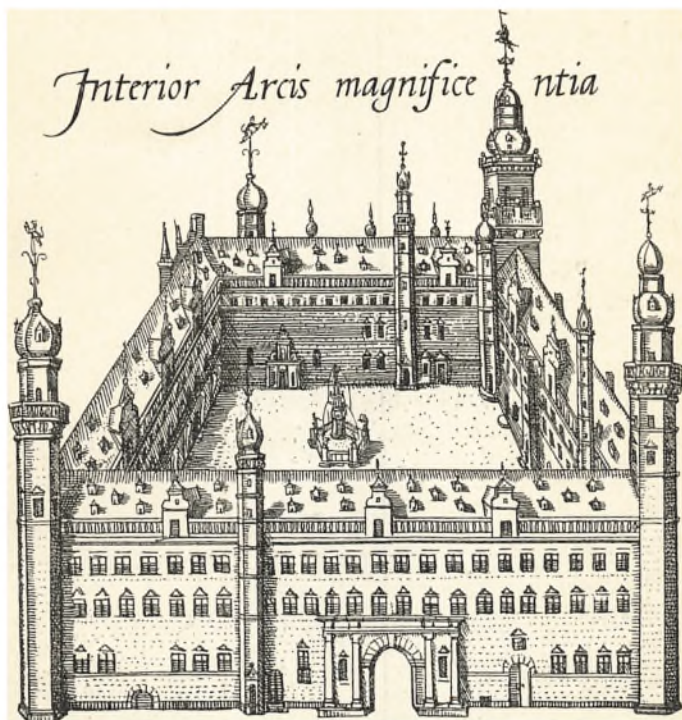

Fig. 127. Kronborg Slotsgaard med Springvand.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

bæger. I Mangel af nærmere berettigede tilfaldt Gaven ham med de fem Indskrifter paa Vers, en nürnbergsk Borgmester, der gjorde Honnør ved Værkets Aflevering. Den unge Sigvard Grubbe høstede senere Fordelen heraf, idet han paa Gennemreisen i Nürnberg blev optagen i Borgmesterens Hus og fejret med Gæstebud i taknemmelig Erindring om denne kongelige Gunstbevisning¹.

stillende de forskellige Folkeslag i Evropa og Asien, sigtende ind mod Bassinet med deres Bøsser og Buer, hvorfra Vandstraaler udgik. Fra dets Bund steg en terrasseformet Søjle eller Klippe op, hver Afsats befolket med vidunderlige Menneske- og Dyreskikkelser, afsluttet foroven i en vældig Neptun-Figur, staaende i en Muslingeskal, der bares af svømmende Heste. Fra hans sænkede Trefork udsprang der Vand, og med den anden Haand satte han et Konkylihorn for Munden og blæste, saa tre stærke Straaler fór til Vejrs. Naar Vandet sprang, drejede det ved sin Kraft Hovedfiguren omkring, saa at de tre Straaler slyngedes ud til alle Sider, og samtidigt sprøjtede, straaede, strømmede Vandet fra alle Terrasser og Figurer paa Klippen, medens de sigtende Skytter øgede Bruset og Plasket om Klippens Fod¹ (Fig. 128). Det var en værdig Prydelse for Kronborg, kongelig og enestaaende som Borgen selv. Ved Synet af dette Kunstværk fortrød sikkert ikke Frederik den Anden de Tusinder og atter Tusinder, der var gaaet med til dets Fuldendelse².

Men just give dem ud paa ny til en lignende Vandkunst faldt dog Kongen heller ikke paa. Da derfor Turen kort efter kom til Frederiksborg til at faa Vandspringet kunstnerisk smykket, nøjedes Frederik den Anden med at lade det udstyre med et ottekantet Stenbassin og uden om dette en smuk Stenindfatning, tre Trin høj, endende foroven i et gennembrudt Galleri³. Det var den kunstfærdige Herman Stenhugger, der havde udført saa mangt et Arbejde til Kronborg, som nu ogsaa kom til at udføre dette. For sin Umage skulde han have en efter Datidens Forhold betydelig Sum. At han har skilt sig vel ved Arbejdet kan sluttes af, at Kongen tre Aar efter gjorde en ny Bestilling hos ham til Vandkunsten paa Haderslevhus⁴. Hvor heldig han har været hermed, fremgaar bedst af, at Regeringsraaderne trods deres øvrige Sparsommelighed ikke kunde dye sig for at bestille hos ham ganske Magen dertil opsat i Koldinghus Slotsgaard⁵. Dette var rimeligvis hans sidste Triumf; kort Tid efter maa han være død; det paatagne Arbejde blev i hvert Fald ikke udført.

De Mænd var efterhaanden gaaet bort, der havde delt den første Begejstring for Vandkunsterne og deres ejendommelige Skønhed,

En ny, sindigere Slægt var opvokset, der saa mere ligegyldigt paa det hele. Man faar et Indtryk af denne Aand ved at høre de Bestemmelser, der blev truffene i den sidste Tid af Formyndere-Regeringen. Da det uskønne Syn af den forfaldne Vandkunst i Koldinghus Borggaard endelig nødte Regeringsraaderne til at gøre noget, henvendte de sig vel til en Stenhugger. Men denne Gang lød ikke Bestillingen som i Herman Stenhuggers Tid; Betalingen var vel den samme, men for disse Penge skulde han nu selv levere baade Malm og Sten¹. Man var øjensynligt ikke til Sinds at ofre for meget. Det samme klang igennem, naar man til Oprettelsen af en Vandkunst helt fra ny af paa Malmøhus kun bevilgede 800 Kroner². Det udtryktes tydeligt, da man paa Vordingborg og Skanderborg, hvor de tidligere Vandkunster var kommen i Uorden, indskrænkede sig til at lade anbringe en Pumpe i Stedet³.

Men med Christian den Fjerdes Tronbestigelse begyndte igen en gunstig Tid. Thi hvor meget han end afveg fra sin Fader og Bedstefader, i een Ting svigtede han ikke Slægtens Overleveringer, det var i Kærligheden til Vandkunster. De gamle Rigsraader fik i saa Henseende ingen Skam af hans Opdragelse. Hans ypperste Værk blev Frederiksborg. Vandspringet i Slotsgaarden her blev smukt udført af den hollandske Billedhugger Adrian Vries, om end denne røbede en mærkelig Fattigdom paa Ideer, idet han laante Grundtanken fra Neptunbrønden paa Kronborg og indskrænkede sig til at ændre lidt ved Enkelthederne (Fig. 129). Men de Summer, der gik til, var fuldt saa storartede som under Frederik den Anden. Og i een Henseende overgik Christian den Fjerdes Værk det tidligere, idet Vandet paa Frederiksborg lededes ind paa endnu flere Steder end paa Kronborg. Det var ikke blot til Køkken og Stegers, til Badstue og til „Sølvbrønden“ i Kongens Gemak, at Vandet blev lagt ind her, det lededes ligeledes til Vinkælderen, ja til Krybberne i Staldene. Om det saa var ude i Søen selv, saa stod det op i høje Spring fra en Metalhjort forfulgt af Hunde⁴.

Alle disse Værker, Frederik den Andens som Christian den Fjerdes, fik samme Skæbne. De jyske ødelagdes under Tredive-

aarskrigen, de to berømte Neptunbrønde paa Kronborg og Frederiksborg under Krigen med Sverige 1658—60. Siden da har Springvandenes eller rettere „Vandkunsternes“ gyldne Tid i Danmark været forbi. End ikke Enevælden genindførte disse Pry-

Fig. 129. Neptunspringvandet i Frederiksborg Slotsgaard.
(Efter Tegning af Karl Jensen)

delser, hvortil dog Eksemplet fra Versailles saa naturligt kunde have fristet.

Ser vi hen til deres Blomstringstid heroppe og spørger om Grunden til dens Kortvarighed, da ligger Svaret nær. I deres daværende Form var de en saa vidt dreven Overdaadighed, at de umuligt i Længden kunde holde sig. Ikke blot Anlægget krævede storartede Udgifter, men fuldt saa vel Vedligeholdelsen. Man forbavses uvilkaarligt over Datidens Ihærdighed, naar man

lægger Mærke til, hvorledes Arbejdet uafbrudt maatte gøres om igen. Frederik den Anden anlagde Vandkunstene paa Frederiksborg, Koldinghus og Skanderborg i Aarene 1571—75. Ikke ti Aar efter maatte allerede Vandkunsten paa Frederiksborg lægges saa godt som helt om¹; og Sommeren efter Frederik den Andens Død blev det samme Tilfældet med den paa Skanderborg². Regeringsraaderne søgte at undgaa sligt ved i dyre Domme at lønne en Vandkunstner, der til Stadighed skulde have Opsyn med Vandledningerne paa Skanderborg og Koldinghus³. Tre Aar efter var man akkurat saa vidt, at begge disse Anlæg maatte underkastes en storartet Hovedreparation⁴. Frederik den Anden havde ladet anlægge en Vandkunst baade paa Riberhus og paa Vordingborg. Faa Aar efter var de ikke i bedre Orden, end at Bønderne maatte age Vand til Vordingborg, og Beboerne paa Riberhus være glade endda, om de kunde faa Vand ledet ind fra Slotsgraven⁵. Christian den Fjerde ramte uden Tvivl Sømmet paa Hovedet, da han paa Frederiksborg afskaffede de underjordiske Trærender, der nødvendigvis maatte borttraadne, og lod Ledningen lægge i Form af Blyrør omgivne af Murstenshvælvning. Ikke desto mindre havde han den Ærgrelse, kort efter at Neptunbrønden var opstillet, at maatte rive den ned igen paa Grund af Uorden i Ledningen⁶.

Begejstringen for Vandkunst var et ægte Barn af Renæssancen, et udtryksfuldt Udbrud af den Tid, hvis Væsens Higen var det rige, det friske, det sprudlende. Men det gik med Vandkunstnerne i Norden som med saa meget andet, ædlere og bedre, der af Renæssancen var ført hid. Tidens Fylde var endnu ikke kommen. Uden Rod i Forholdenes Natur, uden noget indre Væld, der kunde fylde disse Former og give dem Liv, tabte Bevægelsen sig atter. Den var kun et Laan og blev aldrig Eje.

Hvorledes saa der nu ud i disse Bygningers Indre? Naar man traadte ind ad Taarndøren for at stige op ad Vindeltrappen, saa slog En straks denne ejendommelige Luft i Møde, der aldrig fortog sig, hvor gammel end Bygningen blev. Iskold til langt ud paa Som-

meren, lun, næsten trykkende endnu hen ad Juletid, var den en simpel Følge af de tykke Mure, bestandig en Aarstid bagefter Livet udenfor. Den stemmede vel med Bygningens hele Præg. Thi overalt fra Loft og til Kælder laa der noget indesluttet, trist og betagende, der svarede til Bygningens alvorlige Bestemmelse. Dette Præg var end ikke Renæssancens ypperste Kunst i Stand til helt at fjerne. Man kunde tilsløre det saa smukt, man vilde. Den simple Sandhed brød dog altid frem, at dette Hus kun var et Stengemme, et afspærret Smuthul, hvorhen hverken Fjender eller Lys og Luft kundetrænge.

Derfor kunde heller intet af disse Rum blive i og for sig hyggeligt. Naar en Vinteraften Sneen fæg, og Stormen slog buldrende ned i

Kaminen, kunde der vel brede sig et flygtigt Skær af Velvære

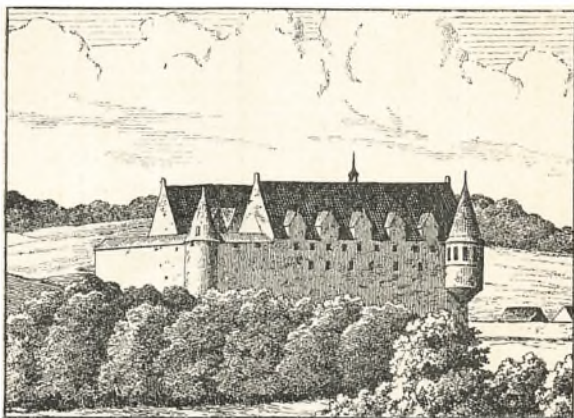

Fig. 130. Duborg ved Flensborg i Sønderjylland 1591.
(Efter et Epitafium i Mariekirken i Flensborg.)

over disse halvdunkle Stenrum, men det betød ikke videre end: I Nat er det ikke godt at færdes ude.

Vil vi søge nærmere at bestemme, hvori dette skumle og trykkende bestod, saa skrev det sig fra Forhold, som Hensynet til Forsvar gjorde nødvendige. De tykke Mure gav allerede Værelsernes Former noget plumpt og fængselsagtigt. Men langt værre var dog Følgerne for Vinduernes Vedkommende. Det gik ikke an at gøre disse store og lyse. Derved vilde man jo paa een Gang bortkaste al den Sikkerhed, som man møjsommeligt Sten paa Sten havde skaffet sig i Muren. Vinduesaabningerne, i det mindste i de nederste Stokværk, burde netop være saa faa og saa smaa

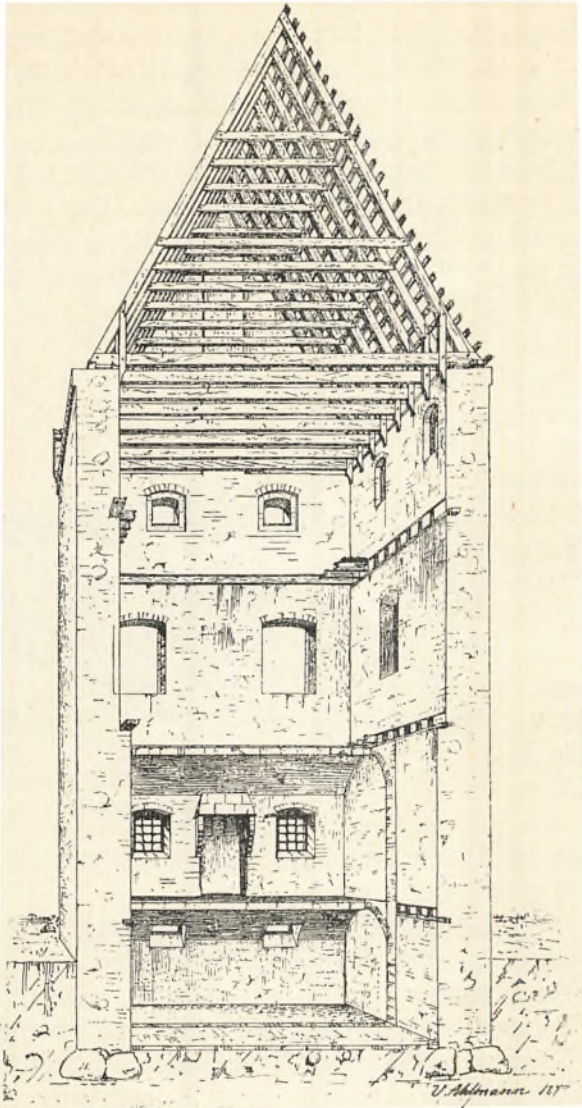

Fig. 131. Gennemsnit af Hovedbygningen paa Vedbygaard (Sjælland).
(Tegnet af V. Ahlmann.)

som muligt¹ (Fig. 114 og 130). Rent utaalelig vilde denne Fordring være bleven, hvis der ikke samtidigt var indrømmet dem Ret til at brede sig tragtformigt ind efter. Herved kunde der dog falde en Del mere Lys ind i Værelset, end den lyse Aabning syntes at love; og først og fremmest kunde man saaledes i Læ skyde ud i vidt forskellige Retninger. Men denne Indrømmelse blev atter stærkt beskaaren. Vinduet maatte paa ingen Maade være til at krybe ind ad. I de nedre Stokværk, hvor denne Fare laa nær, skulde det derfor forsvarligt tilgitres med Jærnstænger som i et Fængsel² (Fig. 131).

Selv i et Fængsel søger alt jo hen mod Lyset. Det samme var Tilfældet her. Paa Siden i Murens Vinduesfordybninger var der hyppigt anbragt Afsatser, Mursæder eller ligefremme Stenbænke³ (Fig. 132), hvor man kunde nyde Vinduets Goder. Disse Pladser har sikkert været meget yndede. Oppe i Riddersalen, hvor Udsigten var vid og intet Jærngitter spærrede, sad

man ypperligt dér, to og to, med Benene oppe paa Kanonen imellem. Nede i Dagligstuen var det efter Omstændighederne den bedste Plads Dagen igennem for Kvinderne med deres Arbejde.

Det sparsomste Lys ramte Stuens Loft. Dunkelheden deroppe forøgedes yderligere ved, at det var højt⁴, i Reglen i de nedre Stok-

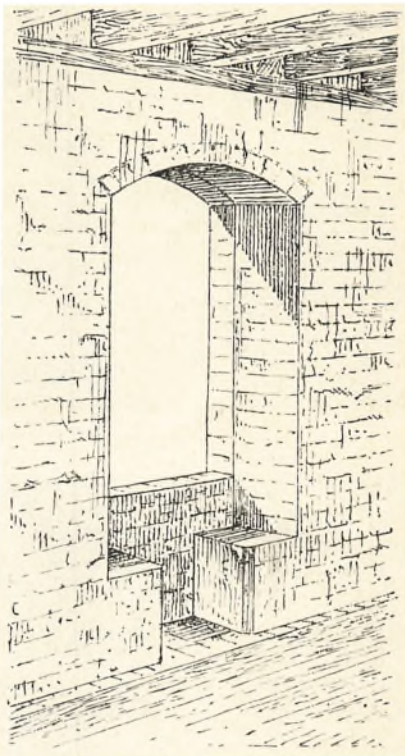

Fig. 132. Vindues-Sæde i øvre Stokværk paa Vedbygaard (Sjælland).
(Tegnet af V. Ahlmann.)

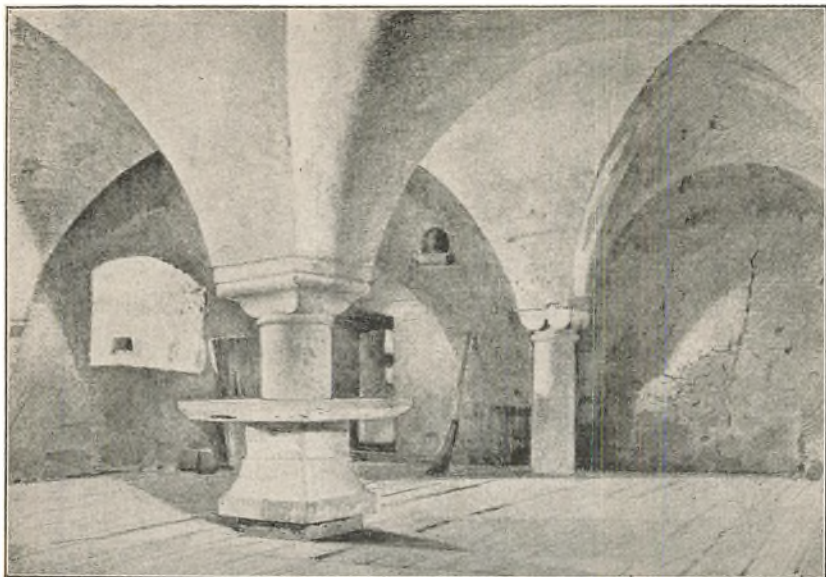

Fig. 133. Sal paa Glimminge i Skaane.

Fig. 134. Pillesal paa Gjørlev paa Sjælland; maaske opført før 1500.
(Tegning af J. T. Hansen.)

værk hvælvet for at give det yderligere Styrke. Var Stuen stor, bares det ofte af en Pille i Midten, der som en tung Drypstens-Masse sænkede sig ned og skyggede for Stuens Indre. Trods sin Højde hvi-

Fig. 135. Pillesal paa Vorgaard i Nørrejylland. (Opført omkring 1590 af Fru Ingeborg Skeel, Enke efter Otto Banner, † 1585). (Efter Fotografi af Kr. Hude.)

lede Loftet som et graat, ubestemt Tryk over Stuen, skummelt ved Dagslys, i Kærteglans et Fristed for Osen og Røgen.

Hvor smukt Rummet i sig selv end stundom var, kom det sjældent eller aldrig til sin Ret. Først en Eftertid har bragt det for Dagen

Fig. 136. Pillesal i Vadstena Kloster.

ved at hugge Vinduesaabningerne store og lade fuldt Dagslys falde ind. De endnu bevarede Pillesale paa Herregaarde fra det 16de Aarhundrede viger ikke i Kraft og i Ynde for, hvad vor Tid har frembragt af lignende Art. Og som de gamle Stuer staar, rækker de længere tilbage end blot til deres egen Tid. Deres Forbilleder maa søges i Middelalderens Kirker og Klostre. Se f. Eks. Pillesalen paa Glimminge (Fig. 133)! Den minder næsten om de ældste Kryptkirker i Norden. Og ikke blot den af en katolsk Biskop opførte Pillesal paa Gjorslev (Fig. 134), men selv Søjlehallen paa Vorgaard (Fig. 135), som Fru Ingeborg Skeel først opførte omkring 1590, er tydeligt nok i Slægt med Klosterhaller som den i Vadstena (Fig. 136).

Paa sin Vis var Gulvet Stuens livligste Parti. Sikrings-Hensyn nødte vel til at lade det være af Sten. Men var det ikke af de store, grove Flisesten, men lagt i Figurer af sort og hvid „Astrak“, kunde det se ret venligt ud. Her var der imidlertid en anden Ulempe. Sjældent eller aldrig tørt — om Sommeren fugtigt af den afkølede Luft, der som klam Dug lagde sig over Fliserne, om Vinteren tilsølet af vaadt Fodtøj og deslige — viste det sig næsten aldrig i tiltalende Dragt. Hertil kom, at det var i høj Grad fodkoldt. Mod Kaminens ringe Varmeevne kunde skindfodrede Klæder dog yde Hjælp, men Fødderne var vanskeligst af alt at skærme. Ve den Kvinde, der Dagen igennem skulde sidde stille og arbejde paa sligt et Gulv, ve den Mand, der kom ind med gennemvaade Hoser! Kun eet Middel hjalp, Aftenens Balsam: i Kres om Kaminen med fremstrakte, blottede Fødder¹. — Der hørte et uforstyrreligt Humør og fremfor alt et godt Helbred til at befinde sig vel i disse Stuer.

I Værelsernes Fordeling fulgte man saa temmelig en fælles Grundregel. Ser vi bort fra hine faldefærdige Gaarde, hvor hver Stue endnu udgjorde et lille Hus for sig, en Klynge forpjuskede Rønner bag Borggraven, og ligeledes fra hine enlige „Kærner“ og Taarne, længst en forældet Bygningsvis, saa var alle de nyere Hovedbygninger, hvad enten de udgjorde blot et Hus eller en firænget Gaard, indvendigt ordnede paa samme Maade. Selv de opløbne Former med Smaahorn i Hjørnerne — Vik, Bergqvara

og Ørbyhus, der, en halv Snes Stokværk høje, endnu ikke syntes at have bestemt sig, om de vilde være Taarne eller Huse — lystrede i Virkeligheden det samme Organismens Bud.

Fig. 137. Køkken paa Nørlund i Nørrejylland, opført 1581—97 af Ludvig Munk og Ellen Marsvin.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Planen for Anlægget var i høj Grad simpel og naturlig. I Kælderen Køkken og allehaande Udenomsbekvemmeligheder samt ofte tillige Borgestue. I Stuen Familjens Dagligværelser. Paa første Sal Gæstekamre og Riddersal, eller, hvis der var tre Stokværk, da Riddersalen i det øverste. Bygningen var ordnet paa

Planters Vis. Gennem Dele under Jorden drog den sin Næring; øverst oppe udfoldede den sin Blomst.

Kælderen omsluttede da alle de Rum, der vedkom Madlavning, Opbevaring af Levnedsmidler og Brændsel. Fra dens Hjørner var i Reglen Opgang til Taarnene, der stundom for Sikkerheds Skyld kun gennem denne underjordiske Vej stod i Forbindelse med den øvrige Bygning. Dog var denne ubekvemme Ordning

Fig. 138. Kælder paa Hesselager paa Fyn.

(Efter Photograph af Kr. Hude.)

vistnok opgiven i de fleste nyere Bygninger. Derimod vedblev endnu paa mangt et Sted Kælderen at være Sædet for Husets mest befolkede Rum: Borgestuen¹.

Som Navnet selv angav, var denne aabenbart Borgens vigtigste Stue, i „Kærnernes“ Tid Hovedrummet i Taarnet, og endnu fremdeles et af de Værelser, der paa en Gang krævede mest Plads og afgav størst Betryggelse for Borgens Sikkerhed. Men paa den anden Side var den i Fredstid med dens talrige og urolige Befolkning ubekvem, hvor den saa anbragtes. I Kælderen et forstyrrende Naboskab for Husmoderen og Køkkenets Piger; oppe

i Huset langvejs at bringe Mad til og Anledning til bestandig Støj paa Vindeltrappen. Det var derfor meget vanskeligt at anbringe Borgestuen paa sin rette Plads. Opgaven løstes forskelligt, næppe noget Steds til fuld Tilfredshed.

En Maade at ordne Sagen paa var at lægge Borgestuen ikke i Kælderen, men lige oven over denne, saa at Maden let kunde bringes did, uden at dog de to Befolkninger ellers fik noget med hinanden at gøre. Saaledes havde man baaret sig ad paa det gamle Krogen, hvor Borgestuen indtog hele Stueetagen i østre Fløj ud mod Sundet¹. Paa omtrent lignende Maade synes man at have

Fig. 139. Urup ved Horsens, opført af Rigsadmiral Peder Skram.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

ordnet Forholdet paa Kronborg². Andet Steds lader det til, at man har ladet Svendene holde Maaltid i Kælderen tæt ved Køkkenet, men forresten tilbringe den øvrige Tid af Døgnet i en Borgestue oven over. Saaledes f. Eks. paa Glimminge³. Ifølge Christian den Tredjes Hofordning skulde derimod Svendene netop opholde sig hele Tiden i samme Stue, hvori der spistes,

i hvilken Anledning den straks skulde fejles, naar Maaltidet var omme¹. Paa Gisselfeld synes man at have lagt Borgestuen saa langt fra Køkkenet som muligt, idet Svendenes Opholdsstue her var i nordre Længes øverste Stokværk².

Som sagt, Sagen kunde ordnes paa mange Maader, Ulemper var der ved dem alle. Grunden hertil laa ikke mindst i, at Borgestuens Befolkning var yderst broget sammensat. Den bestod ikke den Gang som nu af Tyende til at udføre Landbrugsarbejde. Sligt besørgeades for største Delen af hoveripligtige Bønder; den nødvendige faste Stok af Røgttere, Svinemænd o. s. v. havde deres Hjem i Ladegaarden. Nej, Borgestuens væsentligste Mandskab udgjordes af haandfaste Svende, Gaardens Besætning i snævrere Forstand, der kun var til for at forsvare Borgen og af fredelige Sysler blot gav sig af med at sørge for Borggaardens Heste samt Jagthundene. Naar de havde gjort deres Vending i Stalden, skudt til Maals og prøvet Kræfter, var i Reglen Dagens Dont til Ende; Resten af Døgnet viedes alt efter hver enkelts Natur til Søvn, Dobbelt, Fjas eller Øldrik.

Midt i denne temmelig uhyggelige Bande stak nogle unge Mennesker stærkt af ved deres Udseende og Væsen. Det var unge Adelsmænd, der i disse ejendommelige Omgivelser fik deres Opdragelse fuldendt, lærte „Rytteri og Guds frygt“, som Datiden udtrykte sig. Fra deres trettende, fjortende Aar, indtil de havde fyldt et Par og tyve og kunde erklæres for „væragtige“, tjente de ofte saaledes som Smaasvende og lærte den Kunst at klare sig i Livet. Læretiden kunde tidt være drøj nok. Fra Morgen til Aften maatte de øve sig i ridderlige Idrætter, tage mod Knubs af de stærkere, strigle Heste, som Hundedrenge trække Koblet paa Jagten, — „jeg havde mangan Fandens Dag i Kær og Moser“, siger Tyge Krabbe om denne sin Ungdomsvirksomhed³ — og endelig, naar alle andre hvilede sig og holdt Maaltid, staa for Borde oppe hos Herren og besørge Opvarningen ved Familjens Spisetider. Mangan, der som Mand fik mere end een Herregaard i Eje, maatte saaledes fra neden af møjsommeligt bane sig Vej op til de Goder, hvortil han var født.

Men dette gav netop Borgestue-Befolkningen sit ejendommeligt

brogede Præg. Her i dette Samfund, der maatte holdes i Ave med Jærnhaand og indenfor sig kun anerkendte den stærkeres Ret, her mødtes Livets de største Modsætninger: vordende Styrere af Land og Rige og forløbent Pak, der kun ved et Tilfælde hidtil havde undgaaet Galgen. Naar de da støjende brødes ude i Borggaarden (Fig. 140), var det ikke altid blot fra Kældervinduet, at man nysgerrigt tittede ud paa Kampen. Og stundom kunde det vel hændes, at Husherren om Aftenen listede sig ned i Borgestuen for, under Paa-skud af at holde Styr paa dens Mandskab, at forny Ungdomserindringer i det lystige Lag.

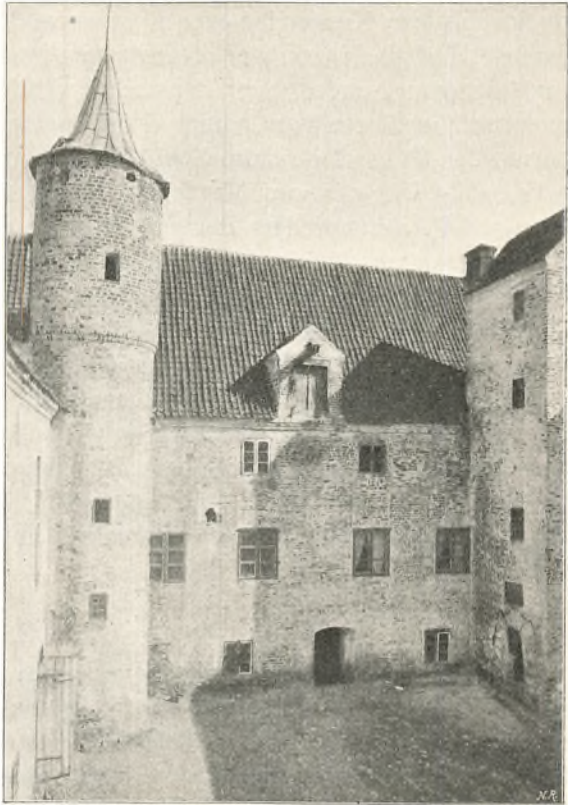

Fig. 140. Borggaarden paa Spøttrup i Nørrejylland.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

Under disse Forhold vil det forstaaes, at Borgestuen med dens hele Liv kom til at indtage en egen Plads, vekslende mellem at være et uundgaaeligt Onde og den stærkest dragende Magt indenfor Gaarden. Dens Betydning ytrede sig ikke blot i Krigstid. Selv i den dybeste Fred sysselsatte den, mere end

man maaske vilde være ved det, alles Sind fra de yngstes til de ældstes.

Denne dens Dobbeltstilling gjorde sig ogsaa gældende i dens ydre Udstyr. Fra een Side set var den det tarveligste Værelse i hele Borgen: et klodset Bord, Bænke langs Væggen til Sidde- og Sovepladser, Knager for oven til at hænge fra sig paa — det var hele Herligheden. Selv paa Gaarde som Jungshoved¹, Hinds-gavl² og mange andre, hvor der var særskilt Sovekammer for Svendene, medførte dette næppe nogen rigere Udstyrelse. Det hørte uden Tvivl til de store Sjældenheder, at et Hus var saa overdaadigt forsynet som Magdalena Krognos', i hvis Brude-udstyr ved Aarhundredets Begyndelse der medfulgte endogsaa en Gardinkappe til at anbringe langs Loftet i Borgestuen og Klædesoverkast til dens Bænke ved store Fester³. Men trods denne Tarvelighed udmærkede Borgestuen sig dog paa sin Vis. Den var afgjort det mægtigste Rum af dem, der var i Brug til daglig, og veg paa enkelte Gaarde end ikke for Riddersalen. Bordet i Malmøhus' Borgestue var tolv Alen langt⁴. Paa Kronborg havde man helt maattet opgive at have et enkelt Bord og holdt seks Skiver i Stedet⁵. Paa det gamle Krogen Slot var Borgestuen 9 Alen høj, 18 Alen bred og ikke mindre end 86 Alen lang⁶.

Gjaldt Besøget Borgherren og hans Familie, saa førtes man ad Vindeltrappen op til Dagligstuen. Denne kaldtes dog ikke saa, men benævnedes enten med Husherrens Fornavn: „Bjørns Kammer“, „Korfits's Kammer“, „Niels's Kammer“ o. s. v., sjældnere efter hans Stilling, f. Eks. „Lensmandens Kammer“⁷. Eller ogsaa bar den endnu sit gammeldags Navn, „Vinterstuen“. Dette var egentlig en Hæderstitel, sigtende til, at Stuen var forsynet med Kamin. Senere, da sligt ikke længer var noget særligt for denne alene, tabte Navnet sin Berettigelse, men holdt sig dog fremdeles, i Kraft af vunden Hævd. Det var saaledes ikke blot paa Uranienborg, Gisselfeld, Jungshoved og andre Gaarde fra ældre Tid, at Dagligstuen kaldtes for Vinterstuen⁸; Navnet

overførtes selv til nye Bygninger, der fra Opførelsen af havde haft Kakkellovn eller Kamin i hvert Værelse, saaledes f. Eks. det nye Frederiksborg, Rosenborg o. fl.¹

Dagligstuen vendte vistnok i Reglen ind mod Borggaarden, for at den under Angreb kunde ligge dækket saa godt som muligt og under fredelige Forhold aabne Udsigt til, hvad her foregik. Iøvrigt var den udstyret paa sædvanlig Vis med hvælvet Loft, Stengulv og tilgitrede Vinduer. Langs Væggen løb ganske efter Datidens Smag en Række faste Bænke med Panel i Mandshøjde bag Ryggen; i det ene Hjørne det forsvarlige Egebord; hist Kaminen og den store Himmelseng, alt som vi kender det fra Købstadboligerne.

Saa man nøjere til, opdagede man dog snart, at det var paa Landet hos en Adelsmand, at man befandt sig. Det fremgik allerede af den store Jagthund, der strakte sig paa Gulvet, vel tilpas uden Spor af nogen overskaaren Sene paa Forpoten som hos dens uadelige Brødre. Men det viste sig ogsaa i Stuens livløse Befolkning. Der var først de ejendommelige Prydelser over Dørene, stundom paa Væggene, ja paa Kaminen tillige: mægtige Hjortegevire, Vidnesbyrd om Ejerens Rigdom og Jægerdygtighed. Som oftest var det Hornene alene, der var anbragte, sjældnere Hovedskallen tillige. I Tyskland gik man videre og malede Jagtstykker paa Væggen, i hvilke, for at gøre det ret naturligt, Dyrehovederne var af ophøjet Arbejde, forsynede med virkelige Takker². Om det var til saadant Brug, at Esge Bilde lod sin Snedker paa Gaarden Mogenstrup lave fem Hjortehoveder, er vel usikkert; men i det mindste paa et andet Omraade fulgte man i Danmark ganske godt med. Der er noget pudsigt ved paa et lille Punkt som dette tre—fire Hundrede Aar efter at kunne kigge hin Tid i Kortene og se, hvorledes den ikke var fri for Humbug. Det var nemlig en yndet Skik hemmeligt at forøge Storheden af Jagtbedrifterne ved at føje Takker ind i Gevirene. Blev det gjort godt, og det hele anbragt saa højt som over en Dørkarm, skulde ingen kunne opdage Fiffet. Man nøjedes da ikke længere med „Tyve-Ender“, men drev det til „25-Ender“ og derover. Det tør ikke betvivles, at f. Eks. den ovennævnte Esge Bilde har

indgydt sin Samtid Agtelse som Jæger. Men han vilde have gjort vel i, om han straks havde tilintetgjort en lille fortrolig Skrivelse som denne fra hans Foged: „Maleren har nu forbedret det Hjortegevir, som Kongen gav Eder, saa at det er med 25 Takker; og de andre er ogsaa forbedrede med de allerfleste Ender, der kan være paa“¹.

Foruden de andre Jagtsager: Stadsring til Koblet, Hundepisk, Krudthorn og Bøsser, der hver især ligeledes forraadte, hos hvem man befandt sig, var der endnu et lille Parti i Stuen, som afveg fra Købstadboligernes Dagligstue. Det var Husets Bibliotek. Hvad enten Ejeren var en studeret Mand, eller i sin Ungdom havde indskrænket sig til at lære „Rytteri og Guds frygt“, saa behandlede Bogsamlingen i Reglen med særlig Agtelse og anbragtes paa en Hylde foroven, hævet over Livets daglige Færd. Bøgenes Antal var naturligvis forskelligt, sjældent dog synderligt stort. Men hvor ringe det end var, savnedes næsten aldrig to af højst forskellig Art: en Heste-Lægebog og Spænde-Biblen.

Den første var saa temmelig en Nødvendighed herude paa Landet, hvor man var henvist til at hjælpe sig selv. Mod Menneskesygdomme kunde man anvende Husraad, og i disse havde hin Tids Kvinder en langt større Forfarenhed end nu er sædvanlig. Men Kvægbesætningen henhørte under Manden, og blandt den var intet Dyr saa højt i Pris og i Sygdomstilfælde saa hurtigt tabt som Hesten. Paa dette Omraade var derfor Tiden mere fremmelig end man skulde vente; gode Heste-Lægebøger, haandskrevne eller trykte, fandtes paa de fleste Gaarde. I Randen eller paa Slutningsbladet faldt der altid lidt Plads af til at optegne et Par gode Raad den øvrige Besætning og Avlingen vedkommende.

Spænde-Biblens Betydning strakte sig vidt ud over dens Brug ved den daglige Husandagt. Paa dette snævrere Omraade havde den sikkert en farlig Medbejler i Salmebogen, der talte fuldt saa vel til Hjertet og mere forstaaeligt end hin ofte knudrede og dunkle Oversættelse af Skriften. Men hvad der gjorde den svære Bibel til et Familiestykke af enestaaende Værd, var dens Tilskrifter. Slog man den nemlig op, viste det sig, at der foran eller

bag i altid var indbundet en Del hvide Blade, bestemte til Familie-Optegnelser. Her nedskreves nøjagtigt fra Slægt til Slægt Familjens Fødsler, Daab, Bryllupper og Dødsfald; her stod til at læse, hvem man var kommen af, Anerne op efter saa langt de kendtes. Med Rette var den et kosteligt Arvegods; thi i Nødsfald kunde den tjene som Adelsbrev, Daabs- og Vielses-Attest. Og der var noget eget beroligende ved at vide alle Familjens Navne indskrevne just i denne Livets Bog. Den var som et heligt Vidne, der vaagede over deres Færd fra Vuggen og til Graven.

Og som den stod deroppe, havde den let ved at holde Øje med dem alle; thi i denne Stue færdedes de hele Døgnet igennem. Vinterstuen var nemlig i Følge sin Bestemmelse ligesom Købstædernes Dagligstue beregnet paa at huse hele Familjen Dag og Nat: paa een Gang Mandens Værelse, det fælles Opholdssted, Spisestue og Sovekammer. Der er noget forbavsende ved at se, hvor haardnakket man her, hvor dog alt syntes at tale derimod, holdt fast ved den gamle Skik. Vi har tidligere søgt at forstaa Grunden til denne det Nedarvedes forunderlige Magt over Sindene, lige kraftig hos alle, fra de højeste til de laveste. Vi skal her blot nærmere betragte et Par Forhold, der udenfra ligesom med Vold, men kun med lidet Held søgte at hæve Fortryllesen og drive Familjen ud i de mange, ledige Stuer.

Det var klart, at slig Slutten sig inde i samme Rum var endnu mindre naturlig paa Landet end i Byen. I Købstæderne var man dog saa temmelig sikker paa, at Gæsterne vilde tage bort ved Aftentide, saa at man fik Natten for sig selv. Og de større Sammenkomster lod sig gerne forud beregne, saa at Storstuen kunde være i Stand. Men paa Landet kunde man ganske uventet faa Gæster, der slog sig til Borgeleje for et Døgn eller flere og ikke just var til at faa i Seng med Hønsene. Og udeblev slige fremmede for længe, kunde Familjefaderen let i sin Nød kalde et Par Svende op fra Borgestuen for at faa Bugt med en Aften. I begge Tilfælde endte det ufejlbarligt med, at alle Mændene blev berusede.

Disse Forhold havde tidligt medført Nødvendigheden af et

særligt Rum for Kvinderne. Allerede paa de ældste Gaarde, hvor hvert Værelse var et særskilt Hus, forekommer et saadant under Navn af „Fruerstuen“¹ (Side 14, Fig. 6). Og i alle de nyere Gaarde fandtes en Stue af dette Navn². Paa Malmøhus, Hjelmsøgaard og vistnok paa flere større Borge fandtes endogsaa to Fruerstuer³. Hensigten med disse Fruerstuer var simpelthen den, at Husets Døtre under usædvanlige Forhold — og rejsende Kvinder samt adelige Jomfruer, der opdroges i Familien, til enhver Tid — her skulde finde et sikkert Tilflugtssted, beregnet saavel til Syssel som til Hvile. Det var da næppe tilfældigt, at disse Værelser i Reglen var til at aflaae forsvarligt inden fra. Paa Fruerstuen paa Nyköping Slot i Sverige fandtes der endog foruden sædvanlig Slaa eller Skodde tre forskellige Laase: „en dobbelt Smellelaas og to almindelige Smellelaase“⁴.

Fruerstuens Udstyr stemmede med Dagligstuens: Bænke langs Væggen, en eller flere Senge — paa Malmøhus fandtes i den ene Fruerstue endog tre Senge — et langt Bord eller et Par Skiver langs Bænken⁵. De tvende Værelsens Størrelse var uden Tvivl den samme. Forsaavidt syntes Fruerstuen altsaa i Stand til at tage Kampen op med Dagligstuen. Og paa eet Punkt var den aabenbart langt gunstigere stillet end denne, det var i Retning af den Hygge, som Kvindehaand formaar at skabe. Her, hvor de uafhængigt af andre Hensyn kunde indrette sig som de lystede, maatte der være al Anledning til at frembringe et særligt hyggeligt Rum, Hjemmet i Hjemmet. Der er ikke faa Spor af, at denne Tilbøjelighed har været til Stede: Magdalena Krognos fik saaledes f. Eks. et udsøgt Udstyr af Tapeter, Hynder og Bænkeklæder netop til sin Fruerstue⁶. Paa Malmøhus blev i dette Rum indrettet alle disse Smaabehageligheder, der maaske var i Strid med Forsvarets strængere Krav, men maatte kunne gøre Stuen baade venlig og bekvem: Karnap i Ydervæggen med fri Udsigt til forskellige Sider, en lille Trappe i Stuens Hjørne op til Stokværket oven over⁷ o. s. v., o. s. v. Havde denne Retning faaet frit Løb, vilde Enden være bleven, at Fruerstuen var vokset til Husets egentlige Midtpunkt, medens Dagligstuen var sunken ned til at være blot Mandens Kontor.

Men trods alle Tilløb, standsede Fruerstuen i Farten. Den gik ikke blot Glip af Forspringet, men vidste ikke en Gang at hævde sin Ligestilling med Vinterstuen. Saa snart Lejlighed gaves, tyede Kvinderne dog atter ind i Dagligstuen og holdt ud derinde trods Stimmel, Støj og Drik. Fruerstuen sank ned til at være et blot Forvisningssted, hvorfra man med Glæde flygtede, saa snart Forholdene nogenlunde tillod det. Et grundigere Bevis kunde ikke føres for det ene, fælles Husrums vidunderlige Almagt.

Havde Forskellen i Køn ikke været i Stand til at hæve Fortryllesen, saa var Aarstidernes Forskel det endnu mindre. Ud-vortes set, var det jo egentlig kun Trangen til Kamin-Varmen, der Vinteren igennem tvang de mange sammen i det ene Rum. Med den mildere Aarstid skulde altsaa Forandring indtræde. Ganske rigtigt hører vi ogsaa paa en Mængde Gaaarde Tale om den saakaldte „Sommerstue“¹, et Værelse beregnet paa Ophold i den varmeste Tid, en Slags Havestue, dog uden Udgang til Haven. Det kan ikke betvivles, at denne Stue paa mangt et Sted har overgaaet Vinterstuen i Venlighed. Paa Uranienborg f. Eks. var dens Loft prydet med Blomsterstykker, og medens Vinterstuen laa fornedet uden Udsigt, laa den paa første Sal mod Vest med den mest henrivende Udsigt til Sjællands Kyst og Sundets befærdede Vej derimellem². Men desuagtet synes Sommerstuen ikke at have bidraget væsentligt til at sprede Familien. Det var nærmere set næppe heller Meningen med den. Datidens Tanke var vistnok den, at denne Stue skulde være et Sted, hvortil man allesammen i Flok kunde flytte hen, naar Sommeren kom, en Slags Landlejlighed indenfor Borgen. Dette var imidlertid for meget i Strid med andre Forhold. Det meste Bohave var jo fast, Sommerstuen laa tidt ubekvemt for Mandens Virksomhed, og den paatænkte Folkevandring blev derfor altfor ofte kun et flygtigt Foraars-Forsæt.

Vinterstuen vedblev da at være den alt beherskende. Vidste man ikke bedre, skulde man fristes til at tro, at der overhovedet kun fandtes dette eneste, beboelige Værelse paa hele Gaarden. Men hvad mere er, Datiden synes stundom selv at være hildet i samme Misforstaaelse. Som en Følge heraf maatte ofte ved for-

nemme Besøg Lensmanden fortrække fra sin Stue og overlade den til den tilrejsende. Var det paa kortere Besøg, fik det endda at være, som naar Lensmanden paa Roskildgaard stadig maatte overlade sit Kammer til Kongen paa dennes Gennemrejser. Men alt andet end behageligt blev det, naar det gjaldt længere Ophold. Man faar uvilkaarligt ondt af Lensmanden paa Malmøhus, der maatte afstaa sin Dagligstue, fordi Bothwell skulde sidde fangen

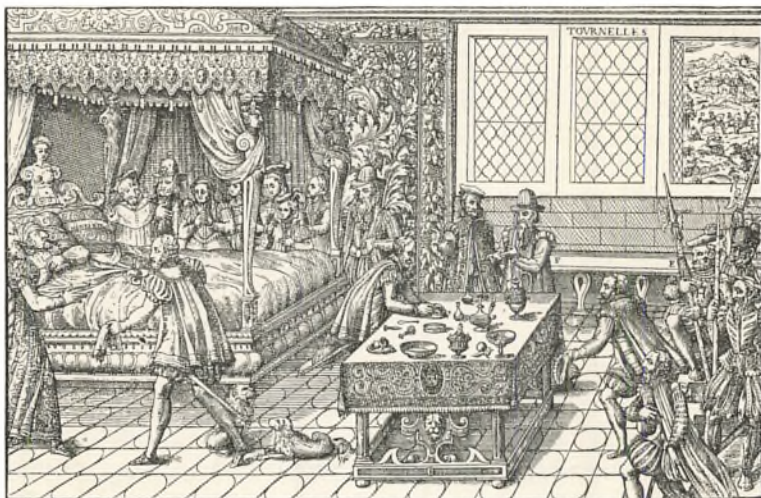

Fig. 141. Den dødeligt saarede Henrik II af Frankrig 1559.
(Efter et samtidigt Stik.)

dør¹, eller af Herman Juel paa Kalundborg Slot, der maatte ud, fordi det var paatænkt, at den lille Prins Ulrik skulde opholde sig paa Slottet. Det drejede sig om mere end en Stue som saa mange andre. Samme Herman Juel bad ogsaa, om han dog ikke maatte flytte tilbage igen, da Uvejr, som han paastod, havde ødelagt Loftet i hans midlertidige Opholds-Værelse. Kongen var imidlertid haard, han fik kun Lov til at bebo sin gamle Stue, indtil den nye var gjort i Stand, men samtidig dog en Orlov paa fjorten Dage².

Selv om man nu ikke altid gik til slig en Yderlighed, at betragte Dagligstuen som den eneste Stue, saa vidner dog utallige

Smaatræk om, hvorledes man var vant til at tænke sig alt hørende hjemme i et og samme Rum. I det tyske Kancellis — svarende til, hvad vi vilde kalde Udenrigsministeriets — Modtagelses- og Arbejds-Værelse paa Kronborg, stadseligt betrukket med rødt Klæde, stod der saaledes, som tidligere omtalt, tre Himmelsenge og tre Slagbænke¹, der noksom godtgjorde, at dette ogsaa tjente til Sovekammer for hele Ministeriet. Da Christian den Fjerde som Prins sendtes til Sorø, fik han der kun et enkelt Værelse, hvori ikke blot han selv skulde spise og sove, men som tillige hver Middag og Aften skulde være Spisestue for hans Broder, deres to Tugtemestre og en halv Snes Adelsbørn². Da han siden som Konge besøgte Dronningborg og tilligemed sit Følge paa mindst seks Hofmænd indbødtes til Gæstebud hos Lensmanden, omtaler denne det i sin Dagbog som den naturligste Sag af Verden, at Festligheden holdtes i hans Kammer 3: hans og Familjes Dagligstue og Soveværelse³.

Ganske den samme Skik fulgtes i Frankrig. Som det af hостаende Billed (Fig. 141) vil ses, var Kong Henrik II.s Soveværelse, hvortil han blev bragt, da han 1559 var bleven saaret i Øjet ved Turneringen, tillige hans Spisestue. Endnu langt ind i det følgende Aarhundrede plejede Landets højst stillede at have Sovekammer, Dagligstue og Spisestue i et og samme Rum (Fig. 142).

Det er ikke uden Interesse at lægge Mærke til, hvorledes denne fælles Synsmaade, da den senere fraveges, har artet sig forskelligt i de nordiske Lande. Medens man har været enig om at opløse det ene Værelse i forskellige, hvert med sit Øjemed, har man ikke opnaaet Enighed om, hvilken Grad af Anseelse der bør tilkomme ethvert af disse. I Danmark og Norge har der været en stærk Tilbøjelighed til at betragte Sovekamret som ringere end de andre. I Sverige derimod har man i Overensstemmelse med Udviklingens Retning i Frankrig tillagt Soveværelset en særlig Betydning som Hjemmets allerhelligste. Under Ludvig den Fjortende ansaas det for den højeste Ære at faa Lov til at betræde Kongens Sovegemak. Det var samme Tankegang, der gjorde sig gældende, naar Dronning Christine af Sverige for at

Fig. 142. Middag i Sovekamret paa et fransk Herresæde i det 17de Aarhundrede.
(Efter et samtidigt Stik.)

hædre et Gesandtskab modtog det i sit Sovekammer, siddende under en Tronhimmel og omgiven af Rigsraaderne og Hoffets Damer¹.

Det var da altsaa overalt i Skandinavien — ligesom ogsaa i Frankrig og England² — Skik og Brug kun at bebo et enkelt eller to af Gaardens Værelser og lade alle de øvrige staa ubenyttede hen. Antallet af disse ledige Rum kunde ofte være overordentlig stort. Hvor Gaarden var bygget i fire Længer og ikke blot som sædvanlig to Stokværk høj, men forsynet med et tredje til — saaledes som Tilfældet var f. Eks. med Vidskøfle, Timgaard og til dels med Knudstrup, Sandholt, Boller og flere³ — maatte Tallet af tomme Stuer kunne regnes snesevis. Ikke en Gang hver i Besiddelse af særligt Navn, men i Reglen flere med Part i det samme: „Kamret foran den røde Stue“, „Kamret bagved“, „Grevens

Kammer“, „det lille Kammer derhos“ o. s. v.; rigt forsynede, naar de husede en afklædt Seng, en tillaaset Kiste og nogle døde Fluor, stod de hen som i Dvale, ventende paa, at en storartet Fest skulde kalde ogsaa dem til Live og give dem Betydning som Gæsteværelser.

I denne stille Verden varder dog to Rum, der hvert paa sin Vishavde Krav paa særlig Opmærksomhed. Det ene var et lille Værelse, der gerne var anbragt saasikkert som muligt, helst i et af

Taarnene, hvor Murene var tykke og Døren lav og smal. Det var Brevkamret. Dette spillede

en ganske egen Rolle, og Nutiden har egentlig intet Rum; der i Vigtighed kommer det nær. End ikke det bedst pakkede Pengeskab kan sammenlignes dermed.

Sagen var nemlig, at de Værdisager, som Brevkamret indesluttede, var ganske anderledes ubeskyttede og uundværlige end nu til Dags. Naar undtages de rede Penge, lader alt andet sig jo nu saa

Fig. 143. Pillesal paa Nørlund i Nørrejylland, opført 1581—97 af Ludvig Munk og Ellen Marsvin.

(Fotografi.)

nogenlunde sikre, saa at Papirernes Tab ikke med Nødvendighed medfører Tabet af de Summer, hvorom de melder. Anderledes den Gang. Rede Penge var i hin Tid det sikreste; thi ved dem var der dog Mulighed for, hvis Gaarden afbrændte, at kunne atter opsamle Klumper af det smeltede Metal i Ruinerne. Men alt andet gik tabt. Offentlige Gældsbeviser: Obligationer og Aktier kendtes ikke, endsige da den Form for Sikkerhed, at lade deres Ejers Navn optegne i andet Steds beroende Protokoller. Alle Gældsbeviser var private. Brændte de, kunde Skyldnerne roligt paa-staa, at Gælden var betalt. Alt ens Tilgodehavende kunde saaledes gaa tabt. Men, hvad værre var, Gaarden fulgte meget let efter. Hvad Bevis var der nemlig for, at man virkelig ejede den? Skøde og Arveskiftebrev var jo nu borte og Døren aabnet for enhver, der vilde gøre nye Retskrav gældende.

Det er i denne Belysning, at Tidens Tilbøjelighed til Retstrætter maa ses, for fuldt at forstaaes. Den var en Affødning paa een Gang af den herskende Usikkerhed, der fristede til Misbrug, og saa af den just derved vakte Trang til ret aabenbart og urykkeligt at faa slaæet fast, hvo der var rette Ejer. Vor Tid klarer Skæret ved at kræve alle Beviser for Ejendoms-Overdragelser og deslige tinglæste, det er: offentlig kundgjorte og indførte i Øvrighedens Bøger. Men denne Fremgangsmaade var den Gang endnu kun i sin Barndom. Vel var Tingbøger paabudte, men Øvrighed som Befolkning havde ondt ved at vænne sig til denne nye Skik. Om Lagting-Bøgerne i Norge 1587 hører vi, at de var i høj Grad forsømmeligt holdte¹. Og Regeringens Anstrelgelser i Danmark synes at have været ligesaa frugtesløse. Aar 1553 befaledes det at lade alle Afhændelser i Byer foregaa paa Tinge og optegnes i Stadsbogen; i modsat Fald skulde Afhændelsen betragtes som magtesløs². Aar 1580 var man dog ikke videre, end at Regeringen selv maatte tilstaa, at Befalingen ikke overholdtes, ja at der „tid og ofte“ fulgtes den indbringende Fremgangsmaade, at sælge eller bortpante det samme Gods til to, tre forskellige³.

Under disse Omstændigheder vil det forstaaes, at en Herremand kunde komme i en fortvivlet Stilling, naar Brevkammeret brændte. Maaske mistede han derved sit eneste Adkomstbevis

til Gaarden. Maaske kunde det ved samme Lejlighed komme op, at han overhovedet slet ingen lovlig Adkomst havde haft, for saa vidt Skødet aldrig havde været tinglæst. Der var da intet andet for end, naar Ulykken var sket og alt var brændt, straks at ty til Kongen for at søge Beskyttelse. Ved formaaende Venners Hjælp og under det friske Indtryk af den overgaaede Ulykke kunde man saa maaske faa udvirket et kongeligt Beskærmelses-Brev. Det var et Ejendomsbevis af ganske ejendommelig Art. I denne kongelige Erklæring meldtes det nemlig, at da alle ens Breve var brændte, kunde man ikke godtgøre sin Ejendomsret til noget, men skulde dog af sær kongelig Naade have Lov til at beholde alt, hvad man hidtil upaataalt havde besiddet¹. Et saadant Brev afskar alle Lysthavende fra at styrte sig over Byttet.

Men det var ikke blot ved Ildsvaade, at Brevkamrets Indhold kunde gaa tabt. Tyvehaand kunde besørge det samme. For at sikre sig saa vidt muligt mod begge, anbragte man gerne Brevkamret i et af Taarnene, hvor Murene var tykkere end i den øvrige Bygning, og Adgangen i Reglen kun ad een Dør. Paa Borreby var Døren ind til Brevkamret ganske lav og kun en Alen bred. Oppe under det hvælvede Loft hang en stor Klokke, 7 til 8 Tommer i Tværsnit²; den har uden Tvivl været sat i Forbindelse med Døren, saa at den kimedede, naar nogen betraadte Helligdommen.

Brevkamrets Indre var saa temmelig ens udstyret allevegne: nøgne Vægge og en eller flere Brevkister midt paa Gulvet. Kun i Størrelse afveg disse indbyrdes. Her synes nemlig at have gjort sig forskellige Meninger gældende om, hvilken Maade der var den hensigtsmæssigste at sikre sig paa. Det var jo klart, at man kunde berede Tyvene Forlegenhed paa dobbelt Vis: enten ved at lade Brevkisterne være saa store og uhaandterlige, at de ikke kunde skaffes ud, eller ved at der var en saadan Mængde af dem, at ingen uindviet kunde ane, hvor de vigtigste Dokumenter var at finde. Der gaves derfor Brevkister af alle Størrelser. I Brevkamret paa Søholm gemtes Brevene i en skabliggende Kasse og en „Ark“, det vil sige en Kiste af Mellemstørrelse³.

Knud Rud paa Vedbygaard havde sikret sig ved at fordele Brevskaberne i ikke mindre end 27 Æsker og Smaakister; i Indholdsfortegnelsen over disse maatte han anden Gang begynde forfra paa Bogstavrækken for at faa Betegnelser nok for dem alle¹. Paa Borreby derimod havde man gjort de tre Brevkister saa store, at den ulykkelige Tyv ikke kunde faa dem ud ad Døren. Hver Kiste var mindst tre Alen lang og henved halvanden Alen i Højden og Bredden, medens Døren selv kun var en Alen bred. De maa være blevne lavede derinde, hvis de ikke er blevet anbragte der, førend Muren var opført. Der var ikke anden Udvej for Tyven end at hugge dem i Stykker paa Stedet og, saa godt han kunde, gøre Udvalg af, hvad han kunde bruge. Sligt var imidlertid lettere sagt end gjort. Thi hver af de forsvarlige Egekister var pansret med Jærnbeslag. Da mange Aar efter Brevkamret forfaldt, og hvo, der vilde, havde sin Gang der, fristede dette Jærns Værdi til at ødelægge de gamle Kister; det var tykt som Stangjærn og skal være blevet anvendt til Hestebeslag². I Udlandet synes „Arke“, der var en fælles evropæisk Benævnelse for Kister af Mellemstørrelse, at have været den almindelige Besætning i Brevkamre. Heraf opstod Navnet „Arkiv“, der senere ogsaa trængte ind i Norden og afløste den gamle Benævnelse „Brevkammer“. Omtrent paa samme Tid afløste det fremmede Ord „Bibliotek“ den gamle nordiske Betegnelse „Bogstue“. Begge nye Navne lød dog let forstaaelige for nordiske Øren: Arkiv var Kamret, hvor Arkene med Brevskaberne gemtes; og Biblen var den Bog, alle kendte.

Ildsvaade og Tyve var imidlertid langt fra de eneste, der skulde holdes borte fra Brevkamret. Stundom kunde det hænde, at al Adgang dertil af Enkeltmand, var det saa Gaardens Ejer selv, maatte forbydes. Datidens indviklede Ejendomsforhold, hvor Sameje af Gaard som af Gods var saa almindeligt, kunde let medføre Tilfælde, i hvilke kun flere ad Gangen, samtlige vedkommende, maatte betræde Helligdommen. I saa Fald maatte man enten forsyne Døren med flere Hængelaase og fordele Nøglerne til alle de paagældende, eller ogsaa forsegle Brevkister, Dør og Nøgle, saa at Beviset kunde føres for, at ingen paa egen Haand havde været derinde. Man sættes levende ind i disse For-

hold ved f. Eks. at læse en Erklæring fra fire Adelsmænd om, at de Aar 1563 efter Anmodning havde været til Stede i Brevkamret paa Søholm, medens Hr. Anders Billes Børn gik ind og udtog nogle Brevskaber af en gammel Ark. De bevidner, at alt havde været i Orden, Seglene hele og holdne saa vel paa Arken som paa Nøglen til Taarnkamret¹.

Under saadanne Omstændigheder er det let forstaaeligt, at Brevkamret for den almindelige Bevidsthed maatte komme til

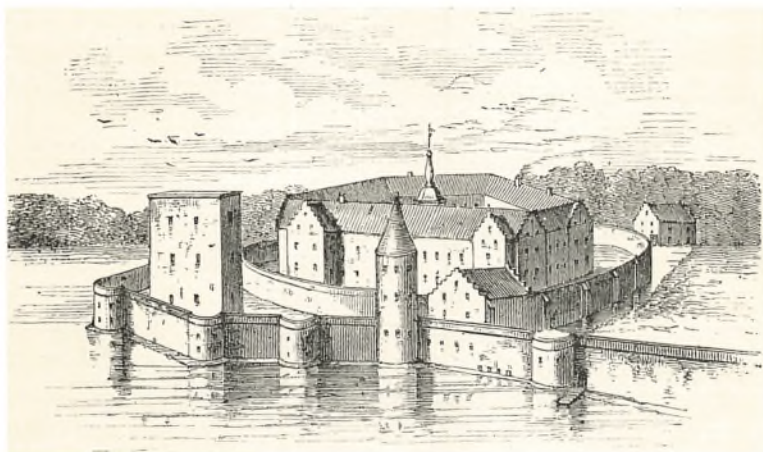

Fig. 144. Kalundborg Slot. „Folen“ det firkantede Taarn til venstre.
(Efter en gammel Tegning i „det antikvarisk-topografiske Arkiv“.)

at staa i et eget, hemmelighedsfuldt Skær. Indenfor dets Tærskel gemtes jo det meget, hvorpaa Familiens hele Velfærd beroede; ingen uindviet Fod maatte betræde det. Ringede Klokken under Hvælvingen derinde, varslede det, at Døren aabnedes til Forholdenes inderste Grund, det være sig nu for det gode eller for det onde. Dette Brevkamrets halvt uhyggelige Præg er udtrykfuldt gengivet i det gamle Sagn, der lader Christian Friis døende sige til sin Hustru, at hun maa være beredt til at følge ham, naar hun hører Klokken ringe fra Brevkamret. Nogle Aar efter, fortælles der, sad hun paa Borreby og spillede Kort med nogle Fruer og Jomfruer. Da hørte hun med eet Klokken lyde i Brevkamret, hvorfor hun lagde Kortene fra sig og sagde: Nu er det

min Død. I det samme fik hun Blodstyrning og døde. Blodpletterne siges endnu at være kendelige paa Gulvets røde Astrak¹.

Naar Brevkamret skulde rumme ikke blot en enkelt Familjes Breve, men det samlede Riges, udkrævede det naturligvis betydelig Plads. For Danmarks Vedkommende gemtes Rigets Breve i Hvælvingen paa det store Taarn „Folen“ paa Kalundborg Slot² (Fig. 144). Men foruden dette Brevkammer, der omtrent svarede til, hvad Nutiden vilde kalde et Rigsarkiv, maatte der paa de Slotte, hvor Kongen hyppigst opholdt sig, være et sikkert Rum til Opbevaring af hans mere personlige Breve, rede Penge, Gældsfordringer o. s. v. Dette Rum kaldtes i Danmark med det underlige Navn „Drejekamret“.

Det er muligt, at denne Benævnelse skriver sig fra det franske „*treillis*“, et Gitter, fordi dette Rum var særligt afspærret ved Jærngitre. Forvanskningen vilde i saa Fald ikke være større, end naar det franske *trésor* paa Nordisk blev til „Dressel“, Skatkammer. Rimeligere er det dog at udlede Navnet af et Ord, der maaske staar i Forbindelse med *trésor*, nemlig det franske *trier*, *trieur*, det engelske *try*, *tryer*, der endnu bruges om at undersøge og værdsætte Metaller. „Drejer“ vilde i saa Fald være et fra Udlandet laant Navn paa den Bestilling, som vi nu betegner med en anden fremmed Benævnelse: Mønt-Guardein. Men sikkert er det, at Datiden var tilbøjeligst til at fortolke Navnet paa mere folkelig Vis ud fra den Kendsgerning, at Drejekamret ofte husede et Drejerlad. Saavel Christian den Tredje som Frederik den Anden synes at have givet sig af med Drejning. Og Christian den Fjerde var allerede i sit fjortende Aar saa dreven i denne Færdighed, at han kunde dreje i Ben et lille Bæger med Laag, som han lod beslaa med Guld og forærede Kansler Niels Kaas³. Opsynsmanden ved Drejekamret kaldes ogsaa en Gang for Kongens „Svarver“, den gamle danske Benævnelse for det mere tyskladne „Drejer“⁴.

Men hvilken end Forklaringen monne være, vist er det, at der paa de fleste, vigtigere Slotte i Danmark: paa Krogen, Kronborg, Københavns Slot, det nye Frederiksborg⁵ o. s. v., fandtes et „Drejekammer“, der gemte Kongens værdifuldeste eller kære-

ste Ejendele. Paa Krogen laa det godt anbragt midt imellem Kongens Sovekammer og et mindre Værelse for den kongelige Kammerjunker. Paa Kronborg laa det i det nordvestre Taarn¹ (se Fig. 38, Side 83). Om Indholdet faar man et ret klart Begreb ved at høre en Udlænding betegne Drejekamret paa Kronborg som „das Wunderkammer“², thi disse Rum har sikkert inde-sluttet Mærkværdigheder og Snurrepiberier af alle Slags. Men ogsaa solidere Sager fandtes der. I Drejekamret paa Københavns Slot gemtes ikke blot Kongens Brevskaber og udsøgte Vaaben — Hertug Magnus fik herfra udleveret tre smukt beslagne Sværd og en tilsvarende Bøsse, da han skulde drage til Øsel³ — men næsten alt Guld til Mønten udgaves herfra⁴. Aar 1565 kunde Opsynsmanden paa een Gang udbetale til Rentemesteren Rosenobler til en Værdi af 96,000 Kroner⁵. Intet Under derfor, at Statholderen i København fik Befaling til straks at forsegle Døren til Drejekamret, da Kongens betroede Mand, der hidtil alene havde haft Adgang dertil, var død⁶; eller at Christian den Fjerde kunde falde paa at omdanne Drejekamret paa Frederiksborg til en ligefrem Mønt med Smelteovn⁷.

Som naturligt er, hører man iøvrigt kun liden Tale om Drejekamret. Naar Kongen var derinde, var han vel som oftest alene. Rent tilfældigt faar vi af et Brev fra Axel Gyldenstjerne til hans Moder at vide, at efter hendes Ønske var han „igaar“ (den 18de August 1567), da han forlod hende, straks gaaet op paa Slottet for at træffe Hans Skovgaard. Men Kongen havde lige taget denne sin Yndling „ind med paa Drejekamret. Og dér var Hans Skovgaard tilbords med min Herre, og kom ikke ned førend i Aftes Klokken var mellem 4 og 5“⁸. Frederik den Anden kunde altsaa benytte selv Drejekamret til en lille, fortrolig Svir. Men tydeligt nok var dette den utilgængeligste af alle Slottets Helligdomme. Det er derfor med en vis Selvfølelse, at Mogens Stygge fremhæver i sin Dagbog, at han tilligemed Anders Dresselberg i Aaret 1582 den 20de Juni, „som Klokken var hartad tre Kvarter til to“⁹, var inde hos Frederik den Anden i Drejekamret paa Københavns Slot, da de i Kanslerens Overværelse skulde sværge Kongen Troskabs-Ed som Landsdommere. En Følge af Drejer-

kamret og dets Navn var, at Kongens betroede Tjener, der alene havde Adgang hertil, straks som Tegn paa sin Værdighed anlagde sig Navnet: „Drejer“. Ved Frederik den Andens Tronbestigelse blev saaledes Hans Meier til hans Drejer¹. Han døde 1565, men efterfulgtes af en ny Hans, denne igen af Osvald² o. s. v., allesammen „Drejere“. Endnu i Aaret 1650, da Carl Rytter ansattes som Slotsforvalter og Tilsynshavende paa Frede-

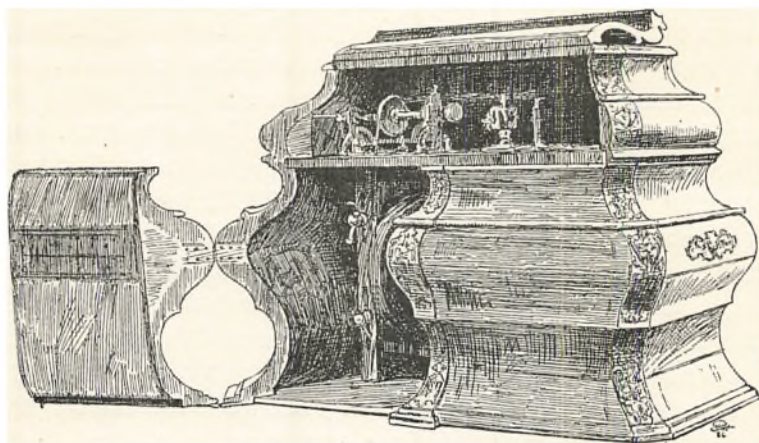

Fig. 145. Dronning Sophie Magdalenes Drejerlad.
(Rosenborg.)

riksborg Slot, erholdt han samme Udmærkelse, denne Gang under den finere Form, stavet med y: „Dreyer“³.

Da ved Enevældens Indførelse „Drejerkamret“ afskaffedes eller rettere opløstes i sine tre Bestanddele: Kongens Schatolkammer, Rust- og Kunstkamret, fik den folkelige Udlægning af hvad det var at være „Dreyer“, og hvad Kongen og han havde foretaget sig i „Drejerkamret“, fuld Oprensning. At det nye, fine Navn „Schatol“ betød noget som „Skathul“, „Skatgemme“, kunde der ikke være Tvivl om. Men „Dreyeren“ fulgte naturligvis med Rust- og Kunstkamret. Den første Bestyrer for disse to Kamre kunde skrive i sin Levnedberetning: „Anno 1662 den 18de August gjorde jeg et Drejerlad med en Rad (et Hjul) til Kongens Fornødenhed, hvilken man ej aleneste kunde regere

med Foden, men endog med Haanden, som findes paa Kunstkamret“. „Imidlertid begærede Dronningen ogsaa min Omgængelse; derefter blev jeg rekommanderet til at opvarte vores naadigste Arveprins og Herre, Prins Christian, i Drejerkunsten og opvartede hannem i tre Aar hver Dag to Timer“. Intet Under, at da Arveprinsen blev Konge og fik en Søn, ogsaa denne sidste snarest blev indviet i Kunsten. I sirligt, drejet Sprog udtrykkes dette saaledes: „Derefter begærede den unge Dronning mig, og opvartede jeg hende at undervise i drejer Kunsten et Aar. Og eftersom det haver behaget Gud, voris naadigste Dronning af Guds Tilladelse, at hun haver faaet en Arveprins og Herre, Prins Frederik, saa er jeg og rekommanderet til at opvarte hannem i Dreyerkunsten“¹. — Klart og let forstaaeligt var det atter for lange Tider slaet fast, hvad en Konges Virksomhed i Lønkamret drejede sig om. Og med naturligt Instinkt fattede Folket, at dette var just en nødvendig, kongelig Færdighed. Kongen fremfor andre burde netop have Forstand paa, naar nogen vilde dreje ham en Knap; han skulde til Lands som til Vands kunne vogte sig for Lurendrejere.

Et andet Rum, som har Krav paa særlig Opmærksomhed, var det, der i Datidens Sprog benævnedes „Hemmeligheden“. Det var klart, at Hensynet til Forsvaret bød at have slige Rum i selve Hovedbygningen. Det kunde jo hænde, at Besætningen under en Belejring i lange Tider blev afskaaren fra at færdes udenfor denne Bygning. Men med Datidens Begreber om Renlighed var det ikke nogen let Opgave at bringe dette nødvendige Lukaf i Samklang med Husets Beboelighed. Udviklingens Gang giver os et mærkeligt Indblik i selv de simpleste Kulturformers langsomme Vækst.

Den ældste Maade at løse Opgaven paa var at anbringe en stor Kloak midt i Huset. Naar man saaledes havde skjult dette uundgaaelige Onde, havde man gjort alt, hvad der med Billighed kunde forlanges. Der var imidlertid en anden Sans, som ogsaa

var udsat for Indtryk, men for denne gjordes der kun lidet. Man fandt sig med mærkelig Ro i, at Værelserne lidt efter lidt alle forpestedes. Der er noget eget uhyggeligt ved midt under Skildringen af Middelalderens Pragt og Herlighed at kaste et Blik paa disse Forhold og faa et Indtryk af, hvorledes det hele i Virkeligheden maa have taget sig ud. Man tænke sig f. Eks. en af hine store Rigsdage mod Slutningen af Kejser Frederik Barbarossas Regering, hvor ingen enkelt Hal kunde rumme den Mængde af Fyrster og Riddere, der var komne sammen for at hylde ham, og hvor der udfoldedes en Pragt, som satte hele Samtiden i Begejstring. Og saa forestille man sig som Festens Skueplads en Sal gennemtrukken af den modbydeligste Stank, en Scene som den i Erfurt Slotssal 1183, da Bjælkerne under Gulvet — i Aaringer paavirkede af Kloakens fortærende Dunster, nu pludseligt overbetyngede af den talrige Forsamling — med eet brast, saa at otte Fyrster, en Mængde Adelsmænd, hundrede Riddere og en Skare af andre fandt en forfærdelig Død i Kloakgruben forneden, medens Kejseren selv kun reddede Livet ved hurtigt at springe hen og slippe ud ad et Vindue¹.

Belæringer som denne maatte nødvendigvis gøre Indtryk. Man henlagde da dette Rum til særlige Taarne. Især i Frankrig arbejdede man utrætteligt paa at indrette et sligt Taarn, hensigtsmæssigt ventileret, passende for en stor Besætning. Taarnet paa Slottet Marcoussis er et af de ypperste Værker i saa Henseende². Eller ogsaa søgte man at undgaa Ulemperne ved at anbringe ikke een stor, men mange smaa Kloaker i Hovedbygningen. Hvor tarveligt imidlertid Udbyttet dog har været, kan bedst ses af Forholdene i England. Saa vel hos Kong Henrik den Ottende i hans Slot i Eltham som hos Dronning Elisabeth i Greenwich klagedes der over, at de ulidelige Dunster ikke steg til Vejrs, men laa som Taage under Loftet, hang som Dug ved alt, hvad der fandtes i Gemakkerne³. Under saadanne Forhold forstaar man Trangen til vellugtende Brændsel.

Fremgangsmaaden var aabenbart urigtig. I Stedet for disse lukkede Kloakrum i Bygningens Indre, burde man sprede dem for alle Vinde, anbringe „Hemmeligheden“ netop paa Bygningens

Ydersider, saa at alle uheldige Følger kunde bortvejres. Denne Fremgangsmaade synes tidligt at have tiltalt Nordboerne. Medens de fleste Spor af hine lukkede Kloaker er forsvundne¹, kan vi paavise en stor Mængde

Bygninger, hvor den modsatte Fremgangsmaade har været fulgt.

Udenfra sete tog disse Rum sig ud som Udhængsskabe paa Muren. Hvilende paa to svære Kragsten, der var fastgjorte i Væggen; selv forsvirligt opmurede, stundom med smaa Vinduer til alle Sider og med Spir og Fløj paa Taget², saae de ud som Forsvars-Karnapper. De er i deres Afveksling let kendelige paa alle Datidens Slotte, træder f. Eks. tydeligt frem baade paa Frederiksborg og Nyborg Slot (se Fig. 40 og 99) og paa Blaataarn i København og paa Stockholm Slot, som hosstaaende Billeder viser (Fig. 146 og 147). Indvendigt var de tarveligt udstyrede, et gennembrudt Stensæde og ikke videre.

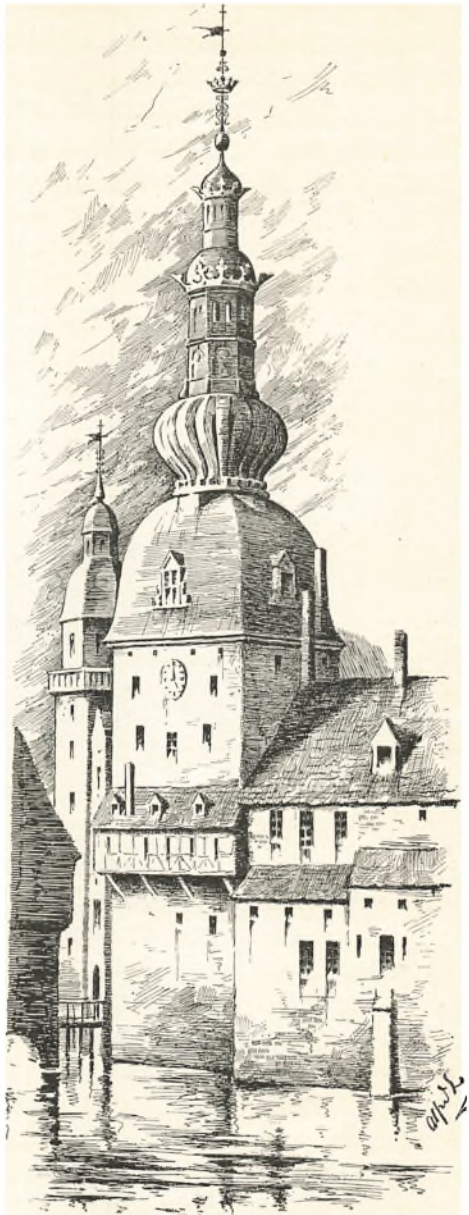

Fig. 146. Blaataarn paa Københavns Slot.
(Efter Johan van Wicks „Delineation“ af 1611 og et Stik
„Origines Hafnienses“.)

Det var klart, at disse Hemmeligheder kunde gøre Nytte under alle Slags Forhold. Derfor jo flere af dem, des bedre. Det blev da snart Skik at have dem ikke blot ved Dagligstuen¹, men ved Siden af saa mange Stuer som muligt i alle Stokværk. Paa Skarholt findes der Spor af saadanne i tredje Stokværk. Paa Torup i Skaane (Fig. 78) staar Kragstenene ud endnu paa en Mængde Steder i Muren hele Bygningen over². Paa Hesselager har der været en Hemmelighed anbragt ved næsten hvert Værelse i begge Hovedbygningens Stokværk³. Besætning, Tyende og andre, der ikke

Fig. 147. Stockholm Slot.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

havde Adgang til disse første Klasses Aftrædelsesrum, fik nøjes med de mere let tilgængelige Forsvarsanlæg af samme Art, saasom Vægtergangens Huller og lignende. Til Friluftsfærd indbød Kanterne langs Borggraven.

Fordelene ved denne Ordning var tydelige nok. Det var i høj Grad bekvemt, og man undgik at forpeste Bygningen

indvendig fra. Men det vilde dog være for meget forlangt, at alt skulde kunne holdes i Orden ganske af sig selv. Undlod man hvert Forsøg paa Renholdelse, udeblev heller ikke Følgerne her. I Aarenes Løb dannedes der af Mangel paa Tilsyn en ejendommelig Vold om Borgen. At en saadan maatte være i høj Grad farlig under Sygdomsforhold, synes at sige sig selv. Dtiden var imidlertid kun lidet tilbøjelig til at hindre sligt. Rakkeren fik kun ringe Fortjeneste, thi Kirkegaarde som Borgvolde hørte nu en Gang til de fredede Pletter. Det er i saa Henseende maaske fuldt saa oplysende at se, hvorledes man bar sig ad, hvor der udfoldedes en usædvanlig Grad af Renlighed. Da Københavns Slot blev delvis opbygget og forbedret, befalede Chri-

stian den Tredje, at Borgvolden paa de paagældende Steder skulde udgraves, saa at Slotsgraven stod lige op til Muren. Hermed var det mest mulige gjort; thi at tænke sig, at ogsaa Slotsgraven skulde kunne blive forpestet, var dog altfor latterligt¹.

Det var da næppe Renligheds-Hensyn, der gav disse udvendigt murede „Hemmeligheder“ Dødsstødet. Men de besad to Egenskaber, der hver især gjorde dem uhensigtsmæssige. For det første kunde den Borg ikke anses for fuldt lukket, der ejede slige Bekvemmeligheder. Hvad hjalp det, at man stængede for Vinduerne, naar her var en alfar Vej. Det var ikke altid, at man huskede at tage sig i Agt, som da Bothwell blev ført fangen til Malmøhus, og der i den Anledning straks blev befaleet at tilmure Hemmeligheden ved den Stue, der nu skulde være hans fremtidige Fængsel². Ad saadan Vej flygtede Gustav Vasa fra Ornäs. Og ad samme Vej flygtede Jomfru Magdalena Ranzau, idet hun lavede sig Reb af sine Lagener, bort fra Herregaarden Bothkamp, hvor hun sad fangen som skyldig i sin Moders Død³. Men hertil kom, at de selv til deres rette Brug var temmelig uhensigtsmæssige. Især i de øvre Stokværk afgav de en saa luftig Plads, at der hørte Jærnhelbred til for ikke at tage Skade. At mure dem til nedefter som et lukket Rør skærmede vel Blufærdigheden, men ikke mod den stærke Træk i slige Skorstene. Det var næppe uden Grund, at dygtige Læger i det følgende Aarhundrede ivrede imod dem og gav dem Skyld for at have fremkaldt farlige Sygdomstilfælde⁴.

Omtrent ved Aar 1600 synes da en ny Skik at være begyndt: at lade de udvendige, murede Hemmeligheder afløse af store, skabliggende Aflukker inde i Stuen. Oprindeligt var disse uden Tvivl uflyttelige.

Efter at Udviklingen først var kommen ind i dette Spor, synes den at være foregaaet ganske paa samme Vis som med Sengestedet. Ligesom den stuelignende Alkove blev til en panelet, lukket Seng, denne til en Himmelseng med Gardiner og denne atter til Nutidens lave Seng, saaledes ogsaa her. Da Hemmeligheden først havde ophørt at være et eget muret Aflukke, formaede den

heller ikke længe at holde sig som lukket Skab. Træsiderne og Loftet forvandlede til Gardiner og Himmel, siden tabte ogsaa disse sig, og en egen Stol stod undselig tilbage. Det var denne Udvikling, der foregik i Løbet af det 17de Aarhundrede. Københavns Slot, der i sin Tid var gaaet i Spidsen paa Hemmelighedernes Omraade, saa nu skiftevis ogsaa alle disse nye Former befolke dets Rum¹.

Men nu som fordem glemte man Besætningens store Flertal, lige fra Pagerne og Drabanterne ned til Køkkenets ringeste Skurekoner. Udelukkede fra frit Spil langs Ydermurene, indestængte mellem forbudne Opholdsrum, søgte de til Kroge eller sluttede Pagt med Mulmets Magter. Lige ned mod Aar 1800 delte selv de ypperste Slotte i Evropa fælles Kaar. Der var i Versailles som i Windsor og i deres Efterligninger nordefter en trykkende, ejendommelig Lugt, som aldrig fortog sig. Aller sirligst lod den sig betegne ved: Folkets Nødtørft laa Kongen nær paa Sinde. Og rundt om paa Korridorer og i Gange maatte man om Dagen vogte sig for Fejltrin og gled ubønhørligt i Mørke. En gavnlig Forskole i at bevæge sig paa de bonede Gulve.

I øverste Stokværk indtog altid Riddersalen den afgørende Plads. Udgjorde Hovedbygningen kun eet Hus, var som oftest hele det øverste Stokværk en eneste Sal med Udsigt til alle Sider. Bestod Bygningen af fire Længer, indtog Riddersalen i det mindste hele Hovedlængens øverste Vaaning. Selv under disse sidste mere begrænsede Forhold kunde Riddersalen opnaa en betydelig Størrelse. Paa Rygaard paa Fyn f. Eks. var den tolv Alen bred og 33 Alen lang². Dette var dog for intet at regne imod de Rum, som Slottene kunde opvise. Paa Københavns Slot var Riddersalen ikke mindre end 40 Alen bred og 86 Alen lang³. Paa Kronborg var den noget smallere, men til Gengæld ikke lidet længere.

I Reglen var vistnok Indgangen til Riddersalen fra Taarnets Vindeltrappe, der mandede ud ved dens Side. Sjældnere førte,

som paa Ravnstrup, Trappen op midt paa Gulvet. Til daglig tog Riddersalen sig mere venlig ud end de fleste andre af de forladte Stuer. Dens Vinduer var ikke skæmmede af de trykkende Jærngitre, og paa Grund af Husets Højde nød man herfra en fortræffelig Udsigt. Vel kunde det hænde, at Volden, saaledes som paa Spøttrup, var saa høj, at den lukkede al Udsigt ude, men dette fandt dog vistnok kun undtagelsesvis Sted. I de fleste Tilfælde var Riddersalen beregnet paa at kunne snakke med, naar det gjaldt Kanon-skud ud over Volden.

Dens Indre var for øvrigt en underlig Blanding.

Rummet selv var anseligt nok, men den store Længde

og Bredde gjorde hyppigt, at Salen forekom lav, og det hele virkede trykkende. Man følte sig let til Mode som paa et Orlogsskibs Mellemdæk. Bohavet var forskelligt fra de andre Stuers. Her stod ingen afklædt Himmelseng eller vel tillaaset Kasse; men en Række Kanoner laa og stirrede ud ad Vinduerne, tilstøvede og med Spindelvæv for Mundingerne. Langs Væggen stod gerne Bordplader og Bukke, der her var satte til Side; og under Loftet hang et Par Kærtekranse med nedbrændte Stumper fra sidste Fest. Det hele mindede om en Kriger, der sov Rusen ud.

Det fælles Indtryk, som man med stigende Styrke modtog overalt, hvor man saa færdedes i alle disse mange Rum, var da det, at her havde ingen noget at gøre. Forladte, glemte stod de

Fig. 148. Seng i Vægtergangen paa Spøttrup i Nørrejylland.
(Se Fig. 82, Side 82.)
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

hen, en Skyggeverden, der sjældent genlød af Levendes Trin. Intet Under da, at Overtroen befolkede dem. Selv i nybyggede Gaarde formaaede de ikke at hævde deres Rang som Opholdssted for Væsner med Kød og Blod. Før man ret vidste af det, havde en uhyggelig Hær bemægtiget sig dem. Ingen skøttede om at færdes heroppe, naar Mørket først var faldet paa. En Trækvind, der bragte Kærten til at vifte, Blæstens Suk i Kaminen, Genlyden af ens egne Trin var nok til at skræmme selv den dristigste. Der hørte Mod til Nat efter Nat som Vægter at være paa Post og gaa sin Rundgang (Fig. 148).

Samler vi vore Indtryk, maa det indrømmes, at disse Borges hele Grundpræg var skummelt og tungsindigt. Grunden dertil var en dobbelt. Dels havde man indrettet alt alene med Forsvaret for Øje, dels svarede Beboelsen ikke til Bygningens Plan. Huset var anlagt til at huse mange — til Forsvar eller til Fest — men kun beboet til den strængeste Nødtørft. Forknyt krøb man sammen i et enkelt Rum eller to, og blev aldrig husvant i Resten. Skulde da Bygningen komme til sin Ret, maatte den ses i de to Forhold, hvorpaa den var beregnet. Vi har allerede lagt Mærke til, hvorledes under et Angreb alt skiftede Karakter, disse tunge, skumle Former og Masser fik med eet Liv, blev Led i et hele, og greb kraftigt og let ind i hverandre. Ganske det samme gentog sig ved Fest. Den øde, uhyggelige Borg blev en anden, naar Gaarden fyldtes med Heste, naar ingen Dør stod lukket, men det gik op og ned paa Trapper og Gange som i de dragne Stuer med Gæster i Flok; nyt Liv og Munterhed, hvor man saa vendte sig. Hvo tænkte paa Mørkets Aander, naar om Aftenen hver Vraa var oplyst, naar der dansedes i Riddersalen, larmedes af Svendene i den overfyldte Borgestue, og Borggaard som Ladegaard var een forvirret Støj og Myrlige til Hanegal!

Men det gik saa sjældent paa med Krig og med Fester. Man kunde blive til Aars, uden at have oplevet en Ufredens Tid. Og rigtig store Familiefester, et Bryllup eller en Begravelse, der

kunde sætte Borgen helt paa den anden Ende, faldt ogsaa altfor sjældent for. Hvor hentede man da Trøst mod Boligens Uhygge i Mellemtiden? Der var to Veje, ad hvilke man søgte Savnet stillet. Hver især blev de, uden at man maaske var sig det fuldt ud bevidst, et uundværligt Tilbehør for Gaarden, en Del af Hjemmet.

Den ene Trøster var Haven. I Betragtningensmaaden af denne foregik der i det 16de Aarhundrede et mærkeligt Omslag. Den gammeldags Opfattelse var, at en Have ved en Borg var saa temmelig en Uting. Anbragtes den paa Borgøen, var det et urimeligt Misbrug af Plads, der nok en Gang ved en Belejring skulde hævne sig. Og lagdes den udenfor Graven, saa frembød den kun nye Mangler: et Skjulested for Fjender tæt ind paa Livet af Borgen, en yderst farlig Plads for Kvinderne at færdes paa, lige saa usikker som Skoven selv. Nej, en Humlehave bag Ladegaarden, en Kaalgaard og saa en lun, lille Plet til de fornødne Bistader, det var alt, hvad Have der havde hjemme ved en Borg. — Et Par Slægtled efter, og Have var trods alle dens Ulemper bleven til næsten en Nødvendighed ved hver en Gaard, et yndet Opholdssted for Mænd som for Kvinder, plejet med en Kunst og en Omhu, der vilde forbyse selv Nutiden.

Grundene til dette Omslag lader sig for en Del paavise. Tidligere havde Kirken været saa godt som den eneste Havedyrker i Norden. Intet kunde kappes med disse Klosterhaver i By og paa Land, hvorfra Omegnen i vide Kredse ikke blot forsynedes med Lægemedler, men ogsaa modtog Blomster og Frugter som Gave, fine Smaavink, der ikke forfejlede deres Virkning. Men alt dette omstyrtes ved Reformationen. Klostrene inddroges, og de tarveligt stillede Præster skulde vel vogte sig for at holde kostbare Haver. Her som paa andre Oniraader tog imidlertid Kongen og Adelen Arv efter Kirken. Og i Ordets egentligste Forstand, thi Haverne laa jo fuldt færdige om Klostrene, der nu gik over i Regeringens og Adelens Eje. Ofte var vistnok de samme Folk at faa, der hidtil havde været anvendte til deres Dyrkning. Det kom blot an paa, om de nye Ejere ikke var Barbarer nok til at lade alt forfalde.

I denne Henseende var der et heldigt Sammentræf, som afgjorde Havernes Skæbne. Den Sans for Naturen og det naturlige, der betegnede Renæssancen overalt, hvor den brød frem, havde allerede i Aarhundredets første Aartier begyndt at give Livstegn fra sig i Norden. Det var Ytringer af denne nye Aand, naar to Mænd i Danmark, Christen Pedersen og Henrik Smith, med Begejstring underviste deres Samtid i Anvendelsen af de mange indenlandske Urter, hvorpaa saa faa havde Forstand, men som ypperligt lod sig bruge baade i Lyst og i Nød¹. Det var Ytringer af samme Aand, naar Smagen just paa denne Tid slog om, og det i det kødspisende Norden blev mere og mere almindelig Skik ogsaa at nyde Planteføde, en Tilbøjelighed, der for Danmarks Vedkommende paa een Gang gav sig Luft i og mægtigt fremmedes ved Christian den Andens Indkaldelse af hollandske Havedyrkere til Amager².

Jordbunden var da altsaa forberedt, og da ved Aarhundredets Midte Havekunsten skulde synes at maatte dø ud med de sidste Munke, fandt den tværtimod en Skare af nye Dyrkere paa de før saa fjendtlige Borge. Mænd og Kvinder begyndte at kappes i Iver. Og med den Tilbøjelighed til Overdrivelse, som saa hyppigt ledsager det nye, og hvorpaa Renæssancen især aldrig var karrig, gik man nu paa mangt et Sted til den modsatte Yderlighed, forfulgte Maal, som Nordens Klima een Gang for alle har betegnet som uopnaaelige. Bevægelsens Styrke forstaaes først ret, naar man erindrer de fremadrivende Kræfter: nytændt Begejstring og saa den trykkende Uhygge i Borgens Indre. I Forening skabte de et mærkeligt Afsnit i den nordiske Havedyrknings Historie.

Det har sin Interesse nærmere at betragte disse Haver. I Reglen synes de at have været delt i to Hoveddele: Urtegaarden og Abildgaarden. Disse laa hyppigt et Stykke fra hinanden, og stundom fandtes der flere af hver³. Urtegaarden deltes atter i to Partier, det, vi vilde kalde Køkkenhaven — Urtegaarden i snævrere Forstand — og Blomsterhaven eller Rosengaarden⁴. Desuden fandtes der altid en særskilt Humlegaard.

Af Køkkenurter havde egentlig kun Kaal tidligere været rig-

tigt kendt og yndet i Norden. Nu kom der en Mængde nye Slags til. Ikke blot indenfor Kaalens eget Omraade: Blomkaal, „Kabudskaal“ og hvad de alle hed. Da Frederik den Anden Aar 1560 skulde holde Fastelavns-gilde paa Nyborg Slot og frygtede for, at Lensmandens Kaalforsyning ikke var i Orden, maatte Hans „Drejer“ paa Københavns Slot skyndsomst sende Kongen al den „Kabudskaal“, som Slottet kunde stille¹. Men ogsaa andre Urter kom paa Mode, først og fremmest Løg, Persillerødder og Peberrod. „Som Du skriver om Roer, da sender jeg Dig nu med Jens to Tønder Persillerødder og to Tønder skaanske Roer; Roerne er dyre“, skrev Herluf Trolle hjem fra Skaane til den ventende Birgitte Gøye. Ved denne Forsending kunde han trøstigt løbe an paa, at næppe alt vilde være spist op inden hans Hjemkomst. Mere forsigtigt udtrykte han sig, da han senere samme Aar sendte hende Kastanier fra Kolding: „vil Du lade forvare mig en 20 eller 30 deraf i Kælderens i Sand“, tilføjedes der². Peder Oxen havde Æren af at indføre to nye Arter Roer i Danmark, de „Barderwigske og Burdfeldtske“, som han havde lært at kende under sit ufrivillige Ophold i Lothringen³. Løg fik man intet Steds saa gode som hos Hollænderne paa Amager og paa Falster.

Højest mærkeligt er det at se, hvorledes Begejstringen for de nye Urter og Grønsager, af hvilke mange tidligere havde været brugte til Lægemidler og derfor været dyrkede i Klosterhaverne, nu greb om sig fra oven. Vi kan tilfældigvis kontrollere, hvad der af Grøntsager er medgaaet til Christian den Tredjes Hofholdning, da han i Sommeren 1541 opholdt sig paa Malmøhus. Ved det kongelige Bord fortæredes her daglig imod gammel Skik ikke blot en Masse Gulerødder, Kaal, Løg, Grønærter og Persille, men ligeledes betydelige Mængder af Timian, Salvie og andet. En Uge igennem spistes der Timian og Salvie hver eneste Dag⁴.

Haand i Haand hermed gik en Lyst til at opelske Planter, der krævede kunstig Varme eller dog udsøgt Pleje. Christian den Fjerde lod baade opsamle og nedsalte vild Asparges⁵ samt ligeledes indplante og forædle den i Havejord⁶. Vi hører Tale

ikke blot om Agurker i Tøndeviis fra en lille Plet Jord, men om Græskar paa 32 Pund og derover, om hundrede Meloner fra samme Have o. s. v.¹.

Hvor Urtehaven, hvad der vist hyppigt var Tilfældet, var anlagt blot med en Korsgang i Midten, dannedes der næppe nogen skarp Grænse mellem den egentlige Køkkenhave og Blomsterhaven. Urtegaard og Rosengaard faldt her sammen, idet Blomsterne blot var anbragte langs Gangen. I større Haver udgjorde Rosengaarden en selvstændig Afdeling. Særligt yndede Blomster var Roser, Lavendler, Pæoner og Nelliker. Aar 1611 var der i Slotshaven ved København 240 dobbelte Nelliker i Potte². Dobbelte Nelliker omtales overhovedet meget og synes at have kappedes med Rosmariner og Provenceroser om første Plads i Datidens Yndest.

Medens Rosernes Ry var gammelt, havde Nellikerne for nylig tilkæmpet sig Plads i den almindelige Yndest. I Frankrig havde de været ansete siden Ludvig den Helliges Dage. Han havde paa sit sidste Korstog i Afrika ment i disse vildtvoksende Blomster med krydret Duft at kunne finde et Lægemedel mod den Pest, der just hærgede hans Hær. Han selv hjalp de dog ikke, han døde af Pest 1270 foran Tunis. Men Nellikerne fulgte med hans Lig og hans Hær til Frankrig, og de vandt her sammen med ham Ry for Hellighed. I Frankrig kaldes de for „Øjeblikst“ („*oeillet*“) efter den Lighed, som især den almindelige, hvid med sort i Bunden, har med et menneskeligt Øje. Samme Navn „lille Øje“ („*pink*“) bar de i England. Denne Lighed havde alt i Oldtiden hos Middelhavsfolk fremkaldt Sagnet om, at disse Blomster stammede fra en Hyrdes Øjne, som Jagtgudinden i sin Vrede havde udrevet og kastet paa Jorden.

Til Norden naaede Interessen for Nelliker dog først, efter at Kejser Karl V paa sit Togt til Tunis for anden Gang havde opdaget dem og hjembragt flere pragtfulde Arter. Den purpurrøde Kartheuser-Nellike (*Dianthus Carthusianorum*) blev hans Yndlingsblomst. Den dyrkedes nu med Iver i de kejserlige Haver, og det lykkedes at opelske forskellige Afarter. Herfra bredte dens Ry sig videre til Danmark. Efter Lugten, der mindede om

Kryddernelliken fra Indien, kaldte man den i Tyskland og i Danmark med det vildledende Navn „Nellike“. Muligt turde dette have bidraget sit til den Begejstring, hvormed de modtoges i Norden. Kryddernelliker anvendtes ofte ved Tillavning af Mad og Drikke. Man haabede vistnok i disse Blomster at finde en billig Afløser, lige tiltalende for Syn, Lugt og Smag.

Som rimeligt var, udvekslede man hyppigt forskellige Slags Frø og Stiklinger hos hinanden. Om det saa var Dronning Dorothea, saa deltog hun i denne Tuskhandel. Aar 1551 udbad hun sig saaledes af Birgitte Gøye: „Merian, Brisilicon, Nelliker, Cypress, Gulefiol og andre gode Urter“¹. Det egentlige Sted at forskrive Frø, Blomsterløg og Planter fra var dog Holland. Med Tolderen i Helsingør som Mellemand kunde man faa udsøgte Sager herfra, og saavel Kongerne som Adelsmænd anvendte betydelige Summer paa sligt².

Foruden blot til Pragt tjente Blomsterne ogsaa paa anden Vis. Det blev almindelig Skik deraf at destillere duftende Vande, som saa atter anvendtes enten til Stækning i Stuerne eller som Til sætning til stærke Drikke, Akvavit og lignende. For blot at nævne eet Eksempel, maatte Gartneren paa Københavns Slot i Juni Maaned 1603 levere til Dronningen 173 Potter Jordbær, for fire Kroner Hyldeblomster og for tolv Kroner røde Roser, af hvilke Sager der skulde „brændes Vand“³. Det var en Selvfølge, at alt hvad der kunde syltes, blev anvendt hertil. Syltetøjer var Tidens Styrke; vi skal senere faa at se, hvorledes man paa dette Omraade forsøgte sig vidt ud over de Grænser, som Nutiden vilde finde naturlige.

Den af Haverne, hvor Tidens Begejstring gjorde sig stærkest gældende, var dog uden Tvivl Abildgaarden. Her mødtes Mændenes og Kvindernes forenede Bestræbelser. Det gør allerede et eget Indtryk at se det ofte møjsommelige Arbejde, som her udførtes for at holde alt i Orden. Man optog Kampen endog mod Insekterne, og lønnede Mandskab til at holde Træerne rene for Orme og Larver⁴. Podning synes at have staaet højt, Pødevoks og andre dertil hørende Sager omtales oftere. Paa Gripsholm f. Eks. brugte Bjørn Trægaardsdreng i Aaret 1547 otte Pund

Voks til „Træplastre“¹. I Hamar By i Norge fandtes ved Aarhundredets Midte flere „Podemestre“, der havde deres Udkomme alene ved at udøve deres Kunst².

Under saadanne Forhold kan det ikke undre at træffe alle de Arter Frugttræer, som vor Tid kender: en Mængde forskellige Slags Æbler, Sommer- og Vinterpærer, hvide, røde og ungarske Blommer, spanske Kirsebær og hvide velske, Moreller, Morbærtræer, Ferskner, Johannes-Æbler og Johannes-Pærer, Kvæder o. s. v., o. s. v.³ Ikke heller kan det forbavse at se storartede Summer udgivne hertil og fine Frugttræer indforskrevne i hundrede- ja i tusindvis fra Holland⁴, saa lidt som at Norden selv gennemstøvedes for at opdage gode Arter, der alt havde staaet deres Prøve. Det var sikkert en ypperlig Anvisning, som Frederik den Anden gav, da det gjaldt om at faa unge Valnødræer til Udplantning i Frederiksborg Slotshave, at lede godt efter i Kannek haverne i Roskilde⁵. Men hvad der unægtelig forundrer, det er den Uforsagthed, hvormed man søgte at byde Klimaet Trods og dyrke Træer her, hvis Frugter kun med største Vanskelighed kunde bringes til Modenhed under saa kølige Forhold.

Det var allerede at strejfe Grænsen, naar man i de tre Riger lagde sig ivrigt efter Dyrkning af Vinranker. Alt Kong Hans kunde befale sig tilsendt en Kurv med Vindrueer fra sin Vingaard i København⁶. Johan den Tredje lod plante Ranker ved Kalmar⁷. Christian den Fjerde var i den Grad opsat paa Vindyrkning, at han, efter aarligt at have forskrevet et jævnt Antal Ranker fra Holland, i Aaret 1610 endog drev det til at indføre 200 Stykker paa een Gang⁸. Fra Bergen berettes, at den første lutherske Biskop, Gjeble Pedersøn, havde anlagt en ypperlig Have ved Hjælp af en flandersk Gartner, men forgæves anstrængt sig for at faa Vindrueerne modne. Han tog da de umodne Druer og lod dem ophænge over sit Bord, for at fremmede kunde se, at Vindrueer kunde om ikke modnes, saa dog vokse i Norge⁹.

Men Urimeligheder forlangte man, naar man, selv om det saa blot var i Danmark, lagde sig efter Dyrkning af Figen og Mandler. Ikke desto mindre forsøgte man herpaa. Frederik den An-

den lod plante i Skanderborg Slotshave ti Figentræer og tyve Mandeltræer¹, og Christian den Fjerde gik baade ved Rosenborg Slotshave og andetsteds trøstigt i Faderens Fodspor². Saa underligt det lyder, synes Forsøgene at være lykkedes nogenlunde. En senere Forfatter paastaar i det mindste, at saavel Mandler som Figen modnes i københavnske Haver ligesom i Italien, og anfører derpaa som Vidner Lægerne Finke, Bartholin, Worm o. s. v., der selv skal have smagt dem³.

Uden at træde Tiden for nær, tør man dog maaske antage, at de i Reglen har været lidt beske. Det samme gjaldt uden Tvivl om megen af den øvrige Frugt, især den, der dyrkedes i de nordligere Strøg. Det lyder saaledes ingenlunde lovende, naar den senere Carl den Niende i Sverige i Aaret 1570 paa Forespørgsel af Dronning Catharina, om han ikke havde nogle sure Pommerantser, da Kongen led af Febris og havde en svar Længsel efter denne Frugt, svarede, at sure Pommerantser havde han ganske vist ikke, men derimod skulde han med Fornøjelse, hvis det ønskedes, sende nogle Æbler og Pærer af den Slags, som vokser ved Gripsholm⁴. Og Gustav Vasa har vel næppe haft helt Uret, da han skrev til sin Datter, der var bleven syg, at Grunden hertil sikkert maatte være, at hun „æder allehaande Skavl, der forslemmer Maven“, iblandt hvilket „Skavl“ han først og fremmest nævner: Æbler⁵.

Men hermed tog Tiden i Almindelighed det nu ikke saa nøje. Hovedsagen var, at der var bravt mange af dem. Om hver enkelt Frugt var bleven fuldt moden, havde ikke den Vigtighed. Hvad der var altfor surt til at spises raat, kunde jo laves til Most. Og man nød meget under begge Former. Vi kommer senere til lidt nærmere at betragte disse Forhold; her blot i Forbigaaende et Par Eksempler til Prøve. Da Frederik den Anden Aar 1560 holdt Fæstelavnsgilde paa Nyborg Slot, lod han i den Anledning forskrive alle de Æbler og Vinterpærer, der havdes paa Københavns Slot, og desforuden i Forstærkning en halv Læst Æbler og to Tønder Pærer fra Faaborg⁶. Om Most-Tillavningen hører vi tilfældigvis fra en norsk By, Hamar ved Mjøsen, at det var en meget ringe Borger, som ikke havde aarligen af sin Frugt-

have en halv Læst Most og en halv Læst „Kirsebærdrank“ til sit eget Husbehov, foruden hvad der solgtes eller foræredes til gode Venner¹. Det kan da ikke forundre, at der f. Eks. paa Øm-kloster i Jylland endnu i Februar Maaned 1554 laa tolv Tønder Most af Efteraarets Forsyning urørt i Kælderen², saa lidt som at Frederik den Anden gik videre og Aar 1580 lod Lensmanden paa Kronborg indsamle to til tre Tønder Slaaen og sende til sin

Fig. 149. Urtegaard, og Abildhave ved Henrik Ranzaus Gaard Breitenburg i Holsten 1591.

Mundskænk, for at denne kunde lave dem til Slaaevin til Kongen³.

Herregaardshavernes Ydre lignede i Reglen en Dyrehave i Nutiden, idet de var omgivne med et Hegn af Enebærstager, for at Dyrene ikke skulde springe ind derover⁴. Den milde Aarstid igennem var de vistnok Kvindernes hyppigste Opholdssted og saaledes en Enhed og Virkeliggørelse af det, som man i Borgen forgæves havde tilstræbt ved Sommerstuen og Fruerstuen. Stundom synes de at have tjent som en Slags Lønkammer tillige, hvor Husets kvindelige Beboere trak sig tilbage, eller hvor de i Forening holdt deres Andagt⁵. Den megen Pasning, som Haven krævede, gav ogsaa Kvinderne nøk at tage Vare dernede. Ved

større Slotte slog imidlertid deres Arbejde ikke til; der maatte holdes virkelige Urtegaardsmænd, som ikke havde andet at gøre end at passe Haven. Johan den Tredje holdt saadanne paa sine Slotte; til Kalmar lod han en indforskrive fra Tyskland¹. Paa Aalholm holdt Enkedronning Sophia en Urtegaardsmand², paa Nykøbing Slot en Mester, der atter havde tre Svende under sig³. Lignende talrig Gartnerbesætning holdtes i Haverne ved Københavns Slot, Frederiksborg, Lundehave, Koldinghus og flere Slotte⁴. I en mindre Have, som Frederik den Anden anlagde i Teglstup Hegn ved Helsingør, holdtes en Gartner og en Svend⁵. I et Anfald af Sparsommelighed indførte Regeringsraaderne vel en Del Indskrænkninger i disse Forhold, men nødtes dog kort Tid efter til atter at ansætte omtrent det gamle Antal⁶. At disse Gartnerne har været dygtige og vel ansete Folk, kan ses af de Lønninger, som de oppebar. Urtegaardsmanden paa Frederiksborg f. Eks. fik frit Underhold og desuden to Hofklædninger samt 400 Kr. om Aaret⁷.

Den Trang, som gjorde sig gældende i denne ivrige Omsorg for Haverne, var aabenbart en større og dybere end den blotte Lyst til at søge Ophold og Syssel udenfor den uhyggelige Borg. Den var som alle de stærke Drifter i Renæssancens Tid en vaagende Rørelse, hvori en Mængde vidt forskellige Retninger fandtes umiddelbart og inderligt forenede. Trang til Hygge, Interesse for Madlavning, Skønhedssans og videnskabelig Drift slyngede sig her forunderligt i hverandre. Det er værd at mindes, at de berømte Haver i Norden: Cornelius Hamsforts i Odense, Peder Oxes ved Gisselfeld, Tyge Brahes paa Hveen, Claus Urnes ved Beltebjærg i Skaane, Sophie Brahes ved Eriksholm, Gjeble Pedersøns i Bergen og mange flere indtager en hæderlig Plads i Videnskabens Historie. Trods alle deres Besynderligheder staar de som de første, kække Forsøg paa at udføre den Tanke, der i Evropas videst fremskredne Lande først længe efter blev gennemført ved Oprettelsen af botaniske Haver⁸.

Det var Renæssancens Trang til at træde i et inderligt Forhold til Naturen, der skaffede sig Luft i disse Haver. Men hvorfor indskrænke Naturen alene til Planteriget? Dyreriget havde jo

samme Krav paa Interesse. Ogsaa her brød en lignende Bevægelse da frem og skabte alle de forunderlige Dyresamlinger, halvt Menagerier, halvt Akklimatiserings-Anstalter, der fandtes paa mange Slotte og Gaarde i Norden i Forbindelse med Haverne. Vi skal i en anden Sammenhæng nærmere betragte disse mærkelige Forsøg; her maa vi nøjes med at fastslaa det fælles i begge Bevægelser.

Men det naturlige kunde jo søges ogsaa andet Steds end blot i det levendes Verden. Selv paa Bygningskunstens Omraade lod det sig vel finde. Hvad om man her i disse Haver, hvor alt aandede Frihed og Liv, slog sig løs og opførte en Bygning ret efter ens eget Hoved, ikke som hin skumle Borg trykket og indsnøret af Forsvarshensyn, men en virkelig Naturbolig af en ædlere Art, hvor det ikke gjaldt Kamp, men hvor Skønhed og Livslyst fuldt kunde bygge. Man forsøgte det.

Dette er uden Tvivl det mærkeligste Udbrud af hin Tids Byggelyst. Vi har forfulgt Bevægelsen fra dens Udspring, set, hvorledes den som en ustillet Trang flygtede fra Borgen, søgte ud i den frie Natur og i Havekunsten fandt en Erstatning for Savnet. Nu vendte den tilbage igen mod sit Udgangspunkt, styrket, men tillige forvandlet, beruset af Flugten. Thi det, der nu opførtes, var den vidunderligste Blanding af alt muligt: Borg, Bolig, Stue, Festplads, i Ordets egentligste Forstand et Digt i Sten.

Rent nøgtern set lod det hele sig udtrykke ved, at medens Kvinderne i Haven nøjedes med en Løvhytte til Skygge og Læ mod Regn, var dette ikke Mændene nok. I ledige Stunder morede Borgherren sig med at tænke over, hvorledes et Lysthus af Sten vel vilde tage sig ud, og hvor det skulde anbringes. Men før han ret vidste af det, tog Forestillingen Magten fra ham og lod ham hverken Rist eller Ro, førend Bygningen stod der.

Omtrent fra Aarhundredets Midte lader der sig paavise en bestandig voksende Tilbøjelighed til at opføre Lysthuse. I Be-

gyndelsen synes de at have svaret til, hvad Nutiden vilde betegne med dette Navn; men hurtigt overskred Bevægelsen disse snævre Grænser. Lysthusene voksede til grundmurede to-tre-etages Bygninger med Spir og Taarne, indvendigt udstyrede med Marmorgulve og Stensøjler. Bevægelsen synes at have grebet om sig omtrent samtidigt i Danmark og Sverige. Vi ser allerede Erik den Fjortende Aar 1565 i Færd med at udstyre Lyst-

Fig. 150. Rosenholm i Nørrejylland, opført 1559 af Jørgen Rosenkrans. Til venstreses Lysthuset „Perkentavl“.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

huset ved Stockholm Slot med gyldne Roser i Loftet, forgyldte Piller og Glasmalerier¹; og saavel her som paa Arnø i Upland fortsatte Johan den Tredje i stigende Maal Broderens Værk². Men ingen lader dog til at have overgaaet Frederik den Anden i Begejstring for Lysthuse. Ved alle sine Slotte: ved Frederiksborg, Kronborg, Antvorskov, Skanderborg, Haderslevhus og flere opførte han ikke blot eet, men stundom to, tre saadanne. Det er betegnende for den hele Bygningsart, at han ofte søgte ved Navnet ligesom at undskyldte Foretagendet. Saaledes kaldtes Lysthusene ved Antvorskov og Haderslevhus samt et af dem

ved Frederiksborg for „Sparepenge“¹. Under Benævnelsen „Badstue“ skjulte sig ogsaa hyppigt et blot Lysthus. Først under Christian den Fjerde blev det Skik at kalde dem med deres rette Navn.

Det vilde være meget vanskeligt at bestemme Hensigten med disse Bygninger. Den strakte sig lige fra at kunne døse i Skygge,

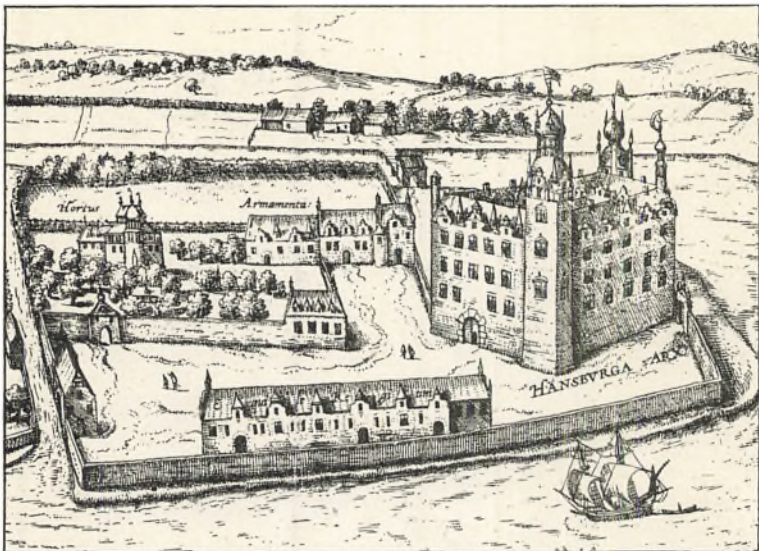

Fig. 151. Haderslevhus eller Hansborg i Sønderjylland (ved Haderslev). Opført af Frederik II.s Farbroder, Hertug Hans den ældre. Til venstre i Haven „Sparepenge“.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

nyde Udsigten eller spille Boldt, Pilkentavl (Fig. 150) og Rulle-tavl, og op til at have en virkelig Bolig ligesaa fuldstændigt udstyret som Borgen ved Siden. Lysthusene paa Kronborgs Bastioner var trods al deres solide Bygning vistnok kun beregnede paa herfra at nyde Udsigten (se Fig. 24, Side 35). Var man tilstrækkelig fornem, fik man efter Besøget sit Navn optegnet med gyldne Bogstaver paa Væggen i det ene². Lundehave (Marienlyst), Sparepenge ved Haderslevhus og Lysthusene ved Frederiksborg var indrettede til fuldstændig Beboelse. Paa Lundehave var der baade Køkken, Kakkellovne og Kaminer, Soveværelser

og Sal¹. I Sparepenge ved Haderslev holdt Frederik den Anden et stort Gæstebud Aar 1587² (Fig. 151). Og ikke blot Badstuen ved Frederiksborg benyttedes stundom af Kongen til at overnatte i, men saavel Sparepenge som Jægergaarden synes at have været indrettede til det samme. I alle disse Bygninger fandtes

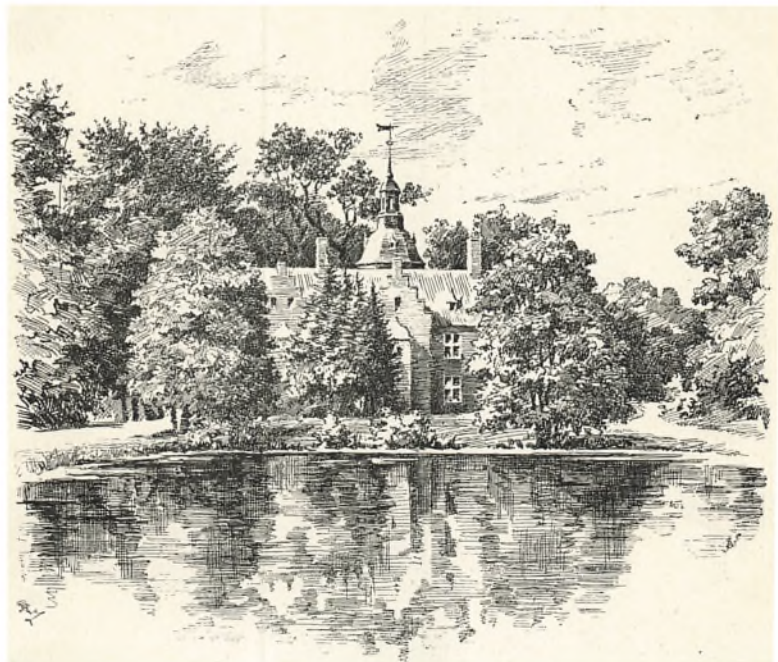

Fig. 152. Badstuen ved Frederiksborg Slot.
(Efter Tegning af Alfred Larsen.)

ved Frederik den Andens Død en hel Forsyning af Glas og Sølv-Husgeraad³.

Ligesaa ubestemmelig var Stilen. Her, hvor der herskede den fuldstændigste Frihed, fulgte man blot sin Hjertens Lyst. Hvad man især synes at have nydt, var at kunne bygge Søjlehaller med den frieste Adgang for Lys og Luft, en aaben Portal foran, men ingen sammensnøret Vindeltrappe. Lundehave og Badstuen ved Frederiksborg laa paa en Plads belagt med hugne Sten, Stuernes Gulv strakte sig ligesom helt ud i det fri. Til Lunde-

Fig. 153. Indgangen til Badstuen ved Frederiksborg.
(Efter Tegning af Chr. V. Nielsen.)

have og Lysthusene paa Kronborg Bastioner medgik der en Uendelighed af hugne og drejede Piller¹. Disse sidste Lysthuse

synes at have været byggede som blotte Pavilloner baarne af Søjler. Lundehave derimod var i en hel anden Stil, tre Stokværk høj, med fladt Tag, hvorom der løb Sandstens-Forsiringer. Køkkenet var i Kælderen, og ovenover dette en Art søjlebaaren Veranda med Indgang til mindre Værelser; øverst oppe endelig den kongelige Sal med dens henrivende Udsigt. Det hele synes at have været slankere og langt finere udarbejdet, men iøvrigt ikke uligt det nuværende Marienlyst, hvori det vistnok for en Del er indmuret¹. Badstuen ved Frederiksborg (Fig. 152) var en nydelig Blanding af et Legetøj og et virkeligt lille Slot, bygget i den bekendte Stil med Trappetaarn med Spir, røde Mure og Sandstens-Forsiringer, men forunderligt fortryllende i hele sin Tilsyneladelse (Fig. 153). Man forstaar langt bedre Christian den Fjerde, der fik Lyst til at bygge det hele efter i stor Stil og saaledes frembragte Ibstrup (Jægersborg), end Christian den Sjette, der lod Spiret bryde af og det øvre Stokværk helt omdanne². Paa Uranienborg, der jo var anlagt med en underlig Blanding af ubunden Kækhed og snorlige Pedanteri, laa der for Enden af de to Midtergange to mindre Bygninger, ganske ens, hver især et lille Uranienborgi Lommeformat (Fig. 154). Ved Haderslevhus endelig var Lysthuset en anelig Bygning, der med sit Taarn som et mægtigt Trekløver og sin høje Sidelænge vilde have kunnet gøre Fyldest overalt som en Hovedbygning. Kun det endnu aneligere Slot var i Stand til at trykke det ned. At slig en Bygning kunde kaldes Sparepenge, var enten Tegn paa, at denne Benævnelse under Frederik den Anden næsten var bleven til et Fællesnavn for Lysthuse, eller et spøgefuldt Udtryk for, at Kongen her havde sparet betydeligt, da det var hans Onkel, Hertug Hans, der havde bygget Slottet³.

Det var naturligt, at disse Lysthuse vakte Lysten til Efterligning ogsaa hos Adelen. Tyge Brahe byggede ialt: to store og fire mindre i Haven ved Uranienborg⁴ (Fig. 154), Sten Brahe opførte et ved Bregentved⁵, og flere fulgte Eksemplet. For Frederik den Andens Vedkommende synes Forkærligheden for disse Bygninger at være tiltagen med Aarene, thi som bestandigt videre fremskudte Poster rykkede de ud fra hans Slotte.

I Skoven om Frederiksborg byggedes Sparepenge, Badstuen og Jægergaarden¹. Aar 1587 opførtes samtidigt et ved Vordingborg Slot og et ved Haderslevhus². Ved Kronborg byggedes først Lysthusene paa Bastionerne mod Søen, saa opførtes Lundehave, derpaa rimeligvis et lille Lystslot i Teglstrup Hegn³, og ved sin

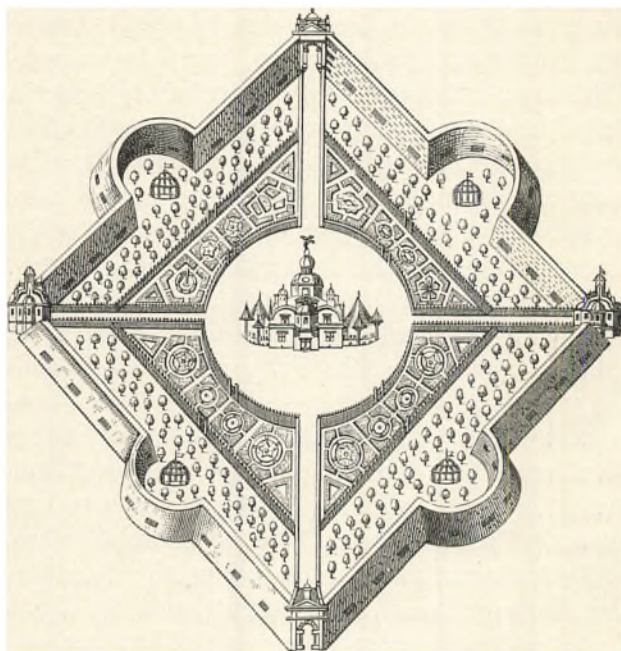

Fig. 154. Uranienborg med dets Have og Lysthuse.
(Efter Tegningen i Tyge Brahes „Astr. instaur. mechanica“.)

Død 1588 havde Frederik den Anden just givet Befaling til at bygge et nyt Lysthus under Navn af „Badstue“ tæt ved Lundehave, omtrent hvor den saakaldte „Hamlets Grav“ nu findes⁴.

Det er af særlig Interesse at lægge Mærke til Udviklingen af denne Sans for Lysthuse. Den indeholdt nemlig en betydelig Fare for Borgene, og der kan næppe være nogen Tvivl om, at hvis alt havde faaet Lov til frit at udfolde sig, vilde Enden være bleven, at Lysthusene ganske havde taget Magten fra selve Ho-

vedbygningen. Som en forældet Form vilde denne efterhaanden være skrumpet ind, indtil endelig de forbedrede Kanoner havde givet den Dødsstødet, medens „Lysthuset“ som „*major domus*“ lidt efter lidt vilde have draget alt og alle til sig. Spor af denne begyndende Udvikling lader sig paavise. Det er saaledes værd at bemærke, at Lysthusene under Christian den Fjerde spillede en anden Rolle end tidligere. Medens de under Frederik den Anden altid havde forudsat et Slot, blev de under Christian den Fjerde selv ligesom Tilløbene dertil. Ibstrup byggedes ligefrem efter Badstuen ved Frederiksborg som Model, og til Opførelsen af saavel Rosenborg som Frederiksborg fattede Christian den Fjerde først Mod efter at have opført et Par Lysthuse paa Stedet til Prøve. Rosenborg var paa en Maade selv blot et storartet Lysthus, i Størrelse, men ikke i Væsen forskelligt fra de to mægtige Sten-Lysthuse med Taarne og Sale, som Christian den Fjerde paa denne Plet med forunderlig Ilfærdighed havde ladet afløse hinanden¹. Men hele denne Udvikling blev brat afbrudt. Den hjemlige Bygningskunst i Danmark fik ikke Lov til frit at udvikle sig ad egne Veje. Gentagne fjendtlige Hærgninger pløjede det meste ned, nyt som gammelt, og selve Forbindelsen med Fortiden brast, da ved Enevældens Indførelse den Stand saavel som de Vilkaar fortrængtes, der havde frembragt de gamle Borge.

Vi har betragtet Borgenes Ydre og Indre, set Forsvarshensynets altbeherskende Magt og ligesom gjort Prøve paa vort Resultat ved at mærke os Havernes og Lysthusenes Betydning. Tilbage staar endnu blot, førend vi forlader denne ejendommelige Bygningsmaade, et Øjeblik at dvæle ved dens Stilling i Almindelighed, bestemme, saavidt det lader sig gøre, i hvilken Grad den greb ind i hin Tids Liv.

Det kunde flygtigt set synes, som om den hele Bevægelse, ligesom den oprindelig var bleven forplantet hid fra Udlandet, saaledes ogsaa vedblev at være et blot Laan, der aldrig virkelig blev de nordiske Folks Eje. Hvad var det andet end et Par Kongers og et Dusin Adelsmænds rent forbigaaende Interesse, en

Modesag, hastigt bortvejret og uden blivende Følger? Jo, dens Betydning blev en langt dybere. For det første fandt Bygningsmaaden ved sin Ankomst til Norden en gunstig Jordbund. Om end selv af fremmed Art fæstede den straks Rod, trivedes her og holdt sig i Blomst i henved et Aarhundrede. En Bygningskunst, der paa sliq Vis indoptages af et Folk, ophører at være fremmed og bliver tilsidst en Ytring af Folkets eget Liv.

Fig. 155. Skokloster.
(Efter Fotografi.)

Men dernæst vilde det være en stor Misforstaaelse at tænke sig den vakte Bevægelse som kun knyttet til et Par enkelte Konge- og Hofnavne. Det ejendommelige for den var netop, at den i lige Grad bemægtigede sig høje og lave. Det vil i saa Henseende være oplysende at mærke sig Grænserne for dens Omfang baade med Hensyn til Tid, Rum og Personer.

Hvad først Tiden angaar, saa falder Blomstringen hele Norden over i Tidsrummet fra 1536 til omtrent 1625, saaledes at der saavel forud som efter dette Tidsrum gaar en ret anselig Opvækstens og Afblomstringens Tid. Især i Sverige, hvor Trediveaarskrigen, modsat Forholdene i Danmark, ikke afkræftede

Adelen, men tilførte den betydelige Rigdomme, falder der en rig Efterhøst. Läckö (Fig. 15) og Skokloster (Fig. 155) er iøjnefaldende Eksempler paa saadanne sildigt modnede Frugter.

Forholdenes Natur medførte, at det især var Danmark og Sverige, der blev Skuepladsen for den hele Bevægelse. Adelen ringere Betydning i Norge, Landets daværende Tilstand og hele Natur og Beliggenhed lammede Virkningerne dør. Gaarden

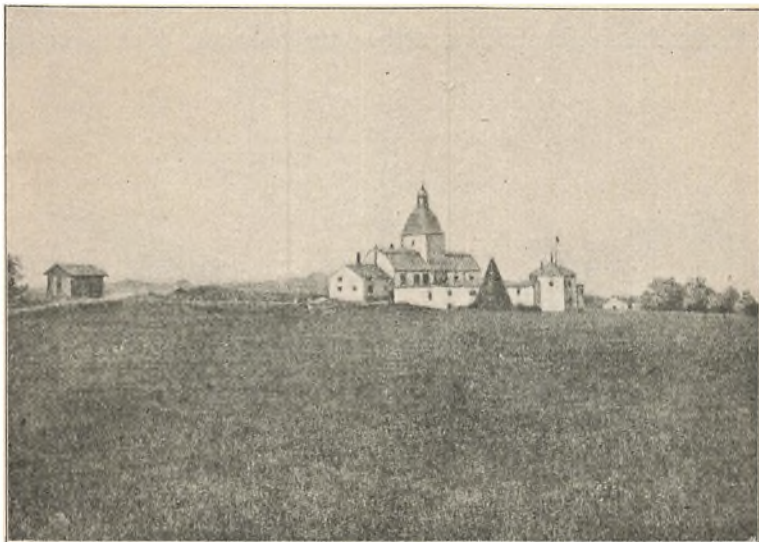

Fig. 156. Østraat, nord for Munden af Trondhjems Fjord.
(Efter Fotografi.)

Østraat, nord for Munden af Trondhjems Fjord (Fig. 156 og 157), opført 1655—56, er et af de faa og sene Udslag af Bevægelsen i Norge. Det egentlige Brændpunkt blev aabenbart Strøget fra Elben til Dalelv. Langt vanskeligere er det derimod at bestemme Bevægelsens Retning. Stødet kom ikke ubetinget fra Syd mod Nord. For Jyllands og Øernes Vedkommende var ganske vist til en Tid Eksemplet fra Holsten toneangivende. Fornemlig Henrik Ranzau, der raadete over fyrstelige Rigdomme og var besjælet af en umættelig Byggelyst, rev sikkert mange Standsfæller i Danmark med sig. Men der lader sig paavise

stærke Rørelser forud baade i Skaane og Upland — man tænke blot paa Glimminge (Fig. 34) og Ørup, paa Ørbyhus (Fig. 37) og Vik (Fig. 38), der alle skrev sig fra Tiden omkring Aar 1500 — lutter Beviser for, at Paavirkningen maa være naaet herop ogsaa ad andre Veje. Som Helhed set maa Norden vistnok siges at have fænget samtidigt paa flere forskellige Steder, og Bevægelsen til de enkelte Tider at have forplantet sig fra spredte Udgangspunkter.

Det var aabenbart Bygherrerne, hvis smittende Eksempel i de enkelte Egne skiftevis drog flere efter sig. Hvem var da

Fig. 157. Østraat, nord for Mundingen af Trondhjems Fjord.
(Efter en Tegning af G. Schiöning i Nationalmuseet.)

disse Bygherrer? Det var først og fremmest Kongerne. Og her møder os en saa fuldttonende Samstemmen som i ingen anden Sag af lignende Beskaffenhed. Det var ikke en enkelt Fyrste eller to, eller tilfældigvis et Par i hvert Land. Det var dem alle. Det var i Danmark de tre Slægtled: Christian den Tredje med Brødrene Hans og Adolf, Frederik den Anden med Broderen Hans den yngre og Christian den Fjerde. Det var i Sverige Gustav Vasa og hans tre Sønner, der alle blev Konger: Erik den Fjortende, Johan den Tredje og Carl den Niende. Der kan være Tale om indbyrdes Forskel i Rang mellem disse. Johan den Tredje og Frederik den Anden rager vel op over de andre. Men

udadtil set, sammenlignet med andre Herskere før eller efter, indtager de alle en ganske særlig Plads i Nordens Historie. Thi ingen anden Tid har set en saadan Række af Slotte fremstaa lige fra Christian den

Tredjes Koldinghus (Fig. 158), Hertug Hans' Haderslevhus (Fig. 151) og Hertug Adolfs Husum (I Bog Fig. 124) ned til Christian den Fjerdes Frederiksborg. Frederik den Andens ypperste Værker, Kronborg (Fig. 20 og 24) og Frederiksborg¹ (Fig. 40) taber ikke, men fremhæves kun ved en saadan Indfatning. Og det samme gælder maaske i endnu højere Grad om Sverige. Hvert enkelt Slot i Rækken lige fra Gustav Vasas Vadstena (Fig. 23 og 159) og ned til Carl den Niendes Nyköping (Fig. 73) vilde, om det stod endnu uforandret, som da det bygtes, med Rette fængsle alles Blikke.

Det var utænkeligt andet, end at slige Eksempler ogsaa maatte bringe Adelen paa Gled. Den trængte iøvrigt ikke til Spore, thi, som alt berørt, det var indenfor dens Kres, at saadanne Byg-

Fig. 158. Koldinghus (i det sydøstlige Nørrejylland) i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: *Theatrum urbium.*)

ninger som Glimminge og Ørbyhus tidligt var opstaaede. Naar vi da skal betegne dens Deltagelse i Bevægelsen, staar vi langt mere Fare for at bruge for svage end for stærke Udtryk. Sandheden var vistnok den, at de allerfleste Herregaarde i Danmark

og Sverige fik i Løbet af dette Tidsrum Borgbygninger opførte efter den nye Vis. Lad os ad et Par forskellige Veje søge at faa et Indtryk af Strømmens Kraft.

Lad os f. Eks. lægge Mærke til, hvad der i Løbet af nogle faa Aar byggedes blot i en enkelt Egn. Indskrænker vi os til Nørrejylland og betragter blot Aartiet 1580—90, saa opførtes der her i dette Tidsrum følgende større

Gaarde: Overgaard, Stensballegaard, Skafføgaard (Fig. 87), Rosen-vold (Fig. 63), Timgaard, Næs (Lindenberg, Fig. 104), Tjele, Boller, Katholm (Fig. 68, 69), Nør-lund (Fig. 103, 107, 143), Vorgaard (Fig. 93, 94, 96).

Fig. 159. Vadstena Slotsport.
(1563)

Det er fremdeles i høj Grad betegnende, at mangen Adelsmand den Gang ikke nøjedes med, hvad vor Tid vilde anse for et betydeligt Foretagende, at bygge hele Gaarden op fra ny af, men hyppigt opførte to, ja tre Herregaarde. Vi skal her rent forbigaa Henrik Ranzau, som drev det til at bygge prægtige Borge i Snesevis¹, og blot anføre som Eksempler blandt de mange: Corfits Viffert, der byggede Næs (Lindenberg, Fig. 104) og Tybring,

Oluf Daa: Fraugdegaard og Ravnstrup (Fig. 65), Jørgen Rosenkrands: Rosenholm (Fig. 14, 116, 150) og Skafføgaard (Fig. 87), Johan Friis: Hesselagergaard (Fig. 27, 60), Hagedsted og Borreby (Fig. 46), Erik Hardenberg: Skovbo, Matstrup og Faarevejle, Peder Oxen: Gisselfeld (Fig. 79, 84), Tølløse, Løgismose og Holmegaard (Fig. 87) o. s. v., o. s. v.

Eller lad os maale Adelen's Deltagelse paa en anden Vis ved at se, hvorvidt dens Iver var stærk nok til ogsaa at rive Slægtens Kvinder med sig. Her møder os det samme Indtryk. Kvinder bygger Borge saa fuldt som Mændene og indskrænker sig som disse ikke til een. Mette Rosenkrands opførte Vallø (Fig. 59), Gjørvel Faddersdatter: Torup i Skaane (Fig. 78), Beate Hvitfeld: Svenstrup (Fig. 160) og Møllerød sammesteds, Karen Geed: Røssjøholm; Otto Ruds Enke, Pernille Oxen, der døde 46 Aar gammel, havde alt i sin Enkestand faaet Tid til at bygge Møgelkjær og Sæbygaard; Karen Gyldenstjerne byggede ikke mindre end Stjernholm, Rosenvold (Fig. 63) og Boller.

Men trods disse tydelige Spor af Kongernes og Adelen's Deltagelse, og trods alt det meget, der blev opført i dette Tidsrum, mere end i noget som helst andet af samme Varighed, synes man dog alligevel fra een Side set fremdeles at maatte betegne den hele Bevægelse som fremmed. Hvad hjalp det nemlig, at disse Bygninger svarede til et virkeligt Behov og fuldt ud tilfredsstillede dem, for hvem de opførtes! Bygmestrene vedblev jo dog at indforskrives fra Udlandet; der dannedes ingen hjemlig Skole; de yngste som de ældste Borge var indførte Varer.

Vi staar her overfor et meget vanskeligt Spørgsmaal, Spørgsmaalet om, naar et Kunstværk maa siges at være tilegnet, saa at det er blevet en enkelt's eller et Folks Ejendom. Forholdet er sikkert forskelligt, alt eftersom der er Tale om de flygtige Former for Kunstværker: Billedhuggerarbejder og Malerier, der let vandrer ind og atter ud over Grænsen, eller det drejer sig om Bygningsværker, der ganske anderledes fast indplantes i Landets Grund. Vist er det imidlertid, at i Nutiden en Bygningsart næppe vilde kunne siges at have slaaet Rod i et Folk, førend den havde fremkaldt en Flok af hjemlige Mestre. Noget ander-

ledes stillede Sagen sig den Gang, og herved ledes vi til at se den hele Bevægelse fra en ny Side.

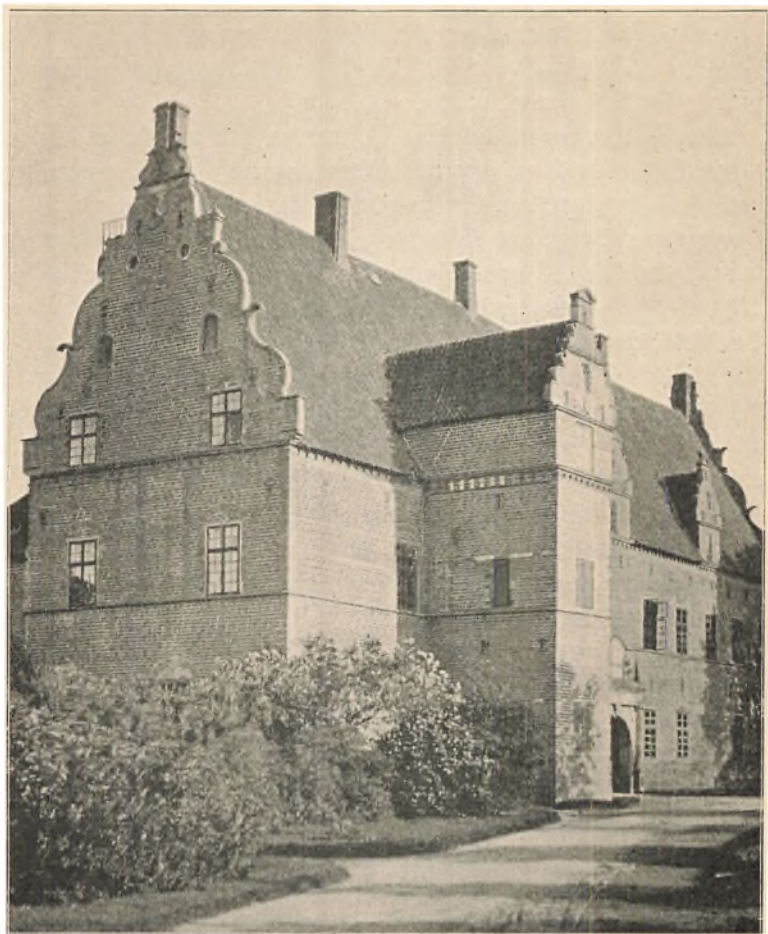

Fig. 160. Svenstrup i Skaane, opført af Fru Beate Hvitfeld, der 1586 var bleven Enke efter Knud Ulfeld.

(Efter Fotograf.)

Blodomløbet i det store Folkelegeme var den Gang forskelligt fra nu. Folket bestod af skarpt adskilte Stænder, hvis Liv og Interesser bares oppe hver for sig og langfra altid paavirkedes af

det samme. En stærk Bevægelse kunde gribe Adelen, uden i større Grad at give sig tilkende i de lavere Lag. En Begejstring som denne for Bygningskunst kunde bemægtige sig og i et Aarhundrede beherske Samfundets øverste Dele, uden at frembringe andet end højt regnet nogle brugbare Mursvende og Stenhuggere. Skallen var for haard, Frihed, Sol og Lys var for karrigt tilmaalte til, at en Mesters Snille, selv om det i Spiren havde været til Stede, kunde faa Lov til at bryde igennem og foldes ud. Det var jo nemlig her ikke nok at besidde en kunstvant Haand og en livlig Opfattelse. Sligt kunde slaa til, naar Talen var om et enkelt Stykke, hvad enten det saa var et kosteligt Guldsmykke eller en Stenportal, der ønskedes. Men det, her krævedes, var en overlegen Aand, der let og fribaaren var i Stand til at sætte sig i en Adelsmands Sted, og med hans Syn paa alt skabe det tilsvarende, bygningsmæssige Udtryk. Men saa vid en Synskreds, en saadan Smidighed og Styrke fostredes ikke under smaa Forhold.

Dette fik blivende Følger ned efter. Men det blev først og fremmest af afgørende Betydning for de øvre Samfundslag selv. Hvad de ikke fandt omkring sig, maatte de selv paatage sig at yde. Konger som Adelsmænd blev selv til Bygmestre.

Dette er en af de mærkeligste Ejendommeligheder ved Datidens Bygningsforhold, der lærer os at se det hele i en ny Belysning. Ganske vist hører vi Tidsrummet igennem bestandig kun Tale om fremmede Bygmestre. Kronborg som det andet Frederiksborg er opførte af Udlændinge. Men disse Bygmestres Betydning var en anden og ringere end i Nutiden. Over dem stod en Bygherre, der ikke, som ofte nu til Dags, nøjedes med at skrive sit Navn under en Kontrakt og en Tegning, men virkelig var den styrende. Det gik til som paa Datidens Orlogsskibe, hvor en Adelsmand førte Befalingen, men havde ved Siden af sig en særlig sagkyndig, Skipperen, der efter Ordre maatte røgte den rent sømandsmæssige Del af Sagen.

Saaledes set blev da Bygherrens Stilling en anden, end den ved første Øjekast skulde synes. En senere Eftertid, der har anet, at her var noget at mærke, men ikke været i Stand til at se Forholdet klart, har søgt at give hver sit ved at undervurdere

de fleste og til Gengæld tillægge enkelte Bygherrer, f. Eks. Christian den Fjerde, alle de Kundskaber, som vi nu kræver af en Arkitekt. Begge Dele med Urette. Alle hine har lige saa lidt været ukyndige i Bygningskunst, som Christian den Fjerde kan siges i Nutids Forstand selv at have givet Tegningen til sine Slotte.

Forholdet forstaas bedst ved at lægge Mærke til de .to ypperste Repræsentanter, Frederik den Anden og Johan den Tredje. Begge begynder de deres Byggeforetagender med at forklare vedkommende Mester, hvad de ønsker. Derpaa udfører denne i Tegning eller helst i ophøjet Arbejde den „Skabelon“, hvorefter Slottet skal bygges. Men hermed er hines Virksomhed langt fra til Ende. Tværtimod, Ideerne synes ofte først ret at melde sig under Arbejdet, saa at dette uafbrudt maa gøres om for at ramme det kongelige Ønske. Om de mindste Enkeltheder lader Bygherrerne sig give Besked; intet bliver udført uden deres Minde, og Bygmesteren synker under disse Forhold ofte ned til at blive en blot Bygningskonduktør, der har det surt nok midt imellem denne Sværm af Befalinger. Stockholm Slot (Fig. 109) som Kronborg gør under deres Opførelse samme Indtryk paa Betragteren: uhyre Arbejder, under hvilke den kongelige Mester, ligegyldig for Udgifterne, prøvende sig frem, har fremlocket Billeder bestandig skønnere og skønnere. Disse Værker viser os ikke blot Tankens Udførelse, men dens Tilblivelse tillige¹.

Paa lignende Vis, om end med alle de Afskygninger, som de forskellige Personligheder nødvendigt har medført, maa vi tænke os Forholdet ned efter lige fra Christian den Fjerde til den fattigste Adelsmand, hvem det skortede paa Midler til at opføre mere end een Længe. Fælles for dem alle var denne forunderlige Dobbeltstilling, paa een Gang over og under Bygmesteren. Om end de veg denne i Fagkundskab, var de ham overlegne i mere end det blot udvortes, at de nu var Bygherrer. Hvad der hos den fremmede Mester var Kunst og Kundskab, var Liv hos dem. De udfyldte gensidigt hinanden. I Forening skabte de forbausende Værker.

Bygningskunsten blev det Omraade, hvor Norden kraftigst tog

Del i den fælles evropæiske Bevægelse, stærkest gennemtrængtes af Renæssancens Aand. Hvad der i ikke ringe Grad bidrog hertil var, at Opgaven, som den stilledes paa dette Omraade, ikke var helt ny. Siden Oldtiden havde Norden grundet paa dens Løsning. Der var et indre Slægtskab mellem de gammeldags Bønderhuse og det 16de Aarhundredes Borge. Grundtanken i dem begge var, at en Bolig skulde være een Husstands befæstede Hjem. Renæssancen bragte denne Tanke til sin højeste Udfoldelse, men samtidig sprængte den det gamle Hylster. Thi den lærte ved Hjælp af de forbedrede Varme-Indretninger at ledde Huset i Værelser og at lagdele det i Stokværk til Bolig for flere Familjer. Og de nye Kanoner førte Beviset for, hvor ringe et Værn selv den ypperste Borg afgav.

Men idet Renæssancen saaledes paa een Gang fuldendte og omstyrtede det gamle, banede den Vej for en hel ny Tid. Præste- og Krigerkasten havde hidtil skiftevis været eneherkende blandt Bygningerne. Nu brød et tredje Samfundslag frem, Borgerstanden. Bygningskunstens Tyngdepunkt har siden da flyttet sig fra Borge og Slotte til Byerne.

Det er betegnende for, i hvilken Grad Norden var med i hin Tid og hvor fin en Maalestok Bygningskunsten afgav for de Kræfter, der rørte sig, at ogsaa dette kommende Omslag lod sig aflæse. Renæssancens to sidste store Bygherrer i Norden: Carl den Niende i Sverige og Christian den Fjerde i Danmark og Norge, indskrænkede sig ikke til blot at bygge Slotte, men begyndte at anlægge Byer. Göteborg og Carlstad, Christiansstad, Christianshavn, Christiania og Christianssand er de tydelige Udslag af denne mærkelige Forudanelse.

III Bog

Henvisninger og Anmærkninger

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 8. ¹ Arrild Huitfeldt: Danmarckis Rigis Krönicke. Kbhvn. 1650. I 605. — ² Samme Skrift II 972. — Aarsberetninger fra det Kgl. Geheimearchiv II 54. — I den saakaldte Calmar Reces af 1483 tillades det ligeledes Adelen at befæste sine Gaarde. Joh. Hadorph: Twå gamla Swenske Rijm-Krönikor II (Stockholm 1676) 331.

S. 9. ¹ Burman Becker: Efterretninger om de gamle Borge i Danmark og Hertugdømmerne. Kbhvn. 1832. III 56. — Slange: Kong Christian den Fjerdes Historie IV 1252—53.

S. 13. ¹ Gillberg: Beskrifning öfver Christianstads Län. Lund 1767. S. 117, 122 og 138. — ² Burman-Becker: Efterretninger om de gl. Borge i Danmark og Hertugdømmerne I 145—46. — ³ C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 19 og 51. — ⁴ Gillberg: Beskrifn. öfv. Christianstads Län. Lund 1767. S. 285. — C. Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1751. S. 331.

S. 16. ¹ T. A. Becker: Prospekter af danske Herregaarde med historisk Beskrivelse. VII Hesselager. — Burman Becker: Efterretn. om de gamle Borge i Danm. og Hertugd. III 13—15. — ² T. A. Becker: Prospekter af danske Herreg. XVIII Nørlund. — Burman-Becker: Efterretn. om de gl. Borge i Danm. I 149. — ³ T. A. Becker: Prospekter af danske Herreg., se de enkelte Herregaarde Spøtterup, Egeskov, Rygaard og Borreby. — Historisk Tidsskrift I 227. — ⁴ C. Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1761. S. 253.

S. 17. ¹ Orion. Maanedsskrift udg. af T. A. Becker III 328. — ² Ifølge velvillig Meddelelse af den nuværende Besidder af „Egeskov“, Hr. Kammerherre, Hofjægermester J. L. Greve Ahlefeldt-Laurvig-Bille. Paa min Forespørgsel om Bygningens Underlag har samme erklæret, at „det er utvivlsomt, at Egeskov er bygget paa nedrammede Pæle“. — ³ Malmøhus Lensregnskab I Maj 1579—I Maj 1580. R. A. — ⁴ Nødskov: Beskrivelse over Thinggaard. Viborg 1787. S. 123.

S. 19. ¹ Samme Skrift S. 124. — ² Afbildningen i: Prospekter af mærkværdige Byggnader, Säterier och Herregårdar uti Skåne, utg. 1756 af Abr. Fischer. — Ogsaa for Byers vedkommende brugtes sligt: „900 Bøgepæle til Hjælp til et Pæleværk, som er begyndt at sættes nedenfor Malmø mellem Stranden og Byens Grave, Byen til Befæstning“.

S. 20. ¹ Orion, Kvartalsskrift redig. af T. A. Becker II 118—19. — Om lignende Udenværker i Middelalderen se: A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. I (Leipzig 1879) 16—17. — ² P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditorum. Frankfurt 1592. — ³ Historisk Tidsskrift IV 230—31. — ⁴ Prospect. af mærkv. Byggnader uti Skåne, utg. 1756 af Abrah. Fischer. — ⁵ Gillberg: Beskrifn. öfv. Christianstads Län. Lund 1767. S. 117 og 122. — ⁶ Prospect. af märkv. Byggnader uti Skåne, utg. 1756 af Abrah. Fischer.

S. 21. ¹ Samme Skrift. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. Lund 1851. S. 744. — Forf.s egne Undersøgelser paa Stedet. — ² O. F. C. Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Næstved 1868. S. 323—24. — ³ Prospector af märkv. Byggnader uti Skåne, utg. 1756 af Abrah. Fischer. — ⁴ Orion, Kvartalsskrift redigeret af T. A. Becker I 155—59. — ⁵ Prospect. af märkv. Byggnader uti Skåne, utg. 1756 af A. Fischer. — Carl Linnæus: Skånska Resa. S. 105. — Gillberg: Beskrifn. öfv. Christianstads Län. Lund 1767. S. 73. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. Lund 1851. S. 725. — ⁶ Burman-Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 46—47. — ⁷ Samme Skrift III 27—31. — ⁸ K. Hansen: Danske Ridderborge. Kbhvn. 1832. S. 67—68. — ⁹ O. Nielsen: Hist. Efterr. om Skadst Herred S. 115. — ¹⁰ P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditorum. Frankfurt 1592. p. 61. — ¹¹ Carl Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1761. S. 291. — ¹² Burman-Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. I 88—91. III 13—15. — T. A. Becker: Prospect. af danske Herreg. VII Spøtterup. — Historisk Tidsskrift IV 230—31. — Nødskov: Beskr. o. Thimgaard. Viborg 1787. S. 122.

S. 22. ¹ Eksempelvis kan anføres, at paa Kronborg synes ingen Hestestalde at have ligget indenfor Fæstningsværkerne, paa Københavns Slot fandtes flere Hestestalde og tillige Svinehus (Kbhvn.s Diplomat. IV 524. — Sjællandske Tegnelser 28 December 1580. R. A.). — Paa Lydumbaard i Jylland fandtes Bagerset i Ladegaarden (Cancelliets Aflev. Besigtelser no. 189. A. 44. R. A.). — Paa Kieldvid Gaard i Sønderjylland, Fligende i Skaane, Starupgaard og Vorgaard i Nørrejylland fandtes Bryggers og Bagers i Borggaarden. (Cancell. Aflev. Besigtelser no. 189. B. 15 og 38 og E. 43. R. A. — Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. VI 3.) — Paa Damsgaard i Jylland fandtes ikke blot Bryggers og Bagers, men tillige Melhus og Kornhus i Borggaarden. (Saml. t. jydsk Hist. og Topografi VI 9—10). — Paa Hundsbæk fandtes Bryggers, ja endog Svendekamret i Ladegaarden. (Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. VI 11.) — Paa Krogagergaard paa Langeland fandtes Mælkestuen i Borggaarden. (Cancel. Aflev. Besigtelser. 189. B. 8. R. A.) — Paa Riberhus laa Stegers, Bryggers og Slagterhus i Borggaarden. (Thorup: Historiske Efterretn. om Riberhus. Ribe Skoleprogram 1835. S. 36.) o. s. v. — ² Danske Magazin IV 200. — ³ Rygaard paa Sjælland. 1573. „Forskrevne Bygninger og Grave [Gravene kun halvt færdige] have vi vurderet for 800 Daler“. (Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189. A. 6. R. A.).

S. 23. ¹ Orion, Kvartalsskrift redig. af T. A. Becker I (Kbhvn. 1843) 155—59. — ² Burman-Becker: Efterr. o. de gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 27—31. — ³ G. Crusius: Descriptio Bredenberga. 1569. fol. B. — ⁴ Orion, Kvartalsskrift, redig. af T. A. Becker II (Kbhvn. 1851) 120. — ⁵ C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 51. — ⁶ Det maa vist anses for noget usædvanligt, naar Erik XIV befalede, at Gravene om Kalmar skulde være fire Favne dybe. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 122.

S. 24. ¹ Cancel. Aflev. Besigtelser. no. 189. B. 15. R. A. — ² Silfverstolpe: Hist. Bibliothek II 122. — ³ Orion, Kvartalsskrift red. af T. A. Becker I 155—59.

S. 25. ¹ Gillberg: Beskrifn. öfv. Christianstads Län. Lund 1767. S. 73. — ² Karl Hansen: Danske Ridderborge. Kbhvn. 1832. S. 122.

S. 26. ¹ Burman-Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugdømmerne I 101. — ² Samme Skrift I 62.

S. 28. ¹ Prospect. af märkv. Byggnader, Säterier och Herregårdar uti Skåne, utg. 1756 af Abr. Fischer. — Carl Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1761. S. 253. —

² P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditorum. Frankfurt 1592. p. 54, 56, 58, 61. — ³ C. G. Brunius: Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 19. — ⁴ Besigtelse af Vorgaard 1578. Besigtelser no. 189. B. 15. R. A. — ⁵ C. G. Brunius: Konstanteckningar under en resa 1849. S. 744. — ⁶ Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Næstved 1868. S. 323.

S. 29. ¹ Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugdømmerne I 64. — ² Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 97 og 122. — ³ „600 Søm til at slaa nogle Stakitter op med paa Slotsvolden, som var nedblæst“. „26 Træer, som kom til at forbedre Slotsvolden med, som var nedfalden“. Malmøhus Lensregnskab 1 Maj 1579 — 1 Maj 1580. R. A. — Smlgn. Afbildningen i Braunius: theatrum urbium IV. — ⁴ Arbejderne skal møde med „Spader og Hakker“. Tegnelser over alle Lande 15 Juni 1566. R. A. — „Volden paa Bahus“ 1584. Topog. Saml. Bahus no. 5. R. A. — ⁵ „Volden paa Akershus paa den Side mod Klippen aldeles nedfalden“. En Voldmester, Valentin Graver, sendes derop. Skaanske Tegnelser 20 Marts 1594. R. A. — ⁶ „Voldmuren“. „Brystværn af hugne Sten“. Danske Samlinger V 151, 167 og 169. — Tapet-Afbildningen paa det oldnordiske Museum i København. — ⁷ A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) 16.

S. 30. ¹ Se Tegningerne og Beskrivelserne i Brauns theatrum urbium IV. — Brunius: Beskrifn. öfv. Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 19. — Trap: Stat. top. Beskr. af Kongeriget Danmark. 2den Udg. III 245—47.

S. 32. ¹ H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 382. — ² Brunius: Konstanteckningar under en resa 1849. (Lund 1851.) S. 116. — ³ Aarsberetn. f. 1875 fra Foren. t. norske Fortidsmindesmærkers Bevaring. S. 20—30. — ⁴ Lars Salvis: Beskrifning öfver Upland (Stockholm 1741.) S. 168. — ⁵ Forfatterens egne Undersøgelser.

S. 33. ¹ Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture I „architecture militaire“; II „bastion“. — Max Jähns: Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance. 2te Lieferung. (Lpzg. 1880.) S. 1155—91. I dette Skrift, der selvfølgelig især tager Hensyn til Udviklingen i Hovedlandene, fremhæves ikke Overgangen fra „Runddele“ til „Bastion“ saa skarpt som af mig. Dette er uden Tvivl rigtigt, naar Hensyn tages til den almeneuropæiske Udvikling, idet den forsøgsvisse Overgang fra murede „Runddele“ til indvendigt murede Bastioner med Jordklædning udenom rimeligvis er foregaaet gradvis og næsten umærkeligt. Albrecht Dürer bruger Aar 1527 de to Benævnelser „Pастей“ og „Rundel“ i samme Betydning (S. 1184). Anderledes stillede Forholdet sig i Norden, hvor man havde ondt ved at følge med og derfor stundom kom til at springe Mellemlid over. Her danner Indførelsen af Bastioner i Midten af det 16de Aarhundrede en skarp Modsætning til den tidligere Befæstningsmaade med Runddele. — ² Littré: Dictionnaire de la langue française „boulevard“. — Grimm: Deutsches Wörterbuch II „Bollwerk“. „Dieses Ausdruck scheint erst die Kriegskunst des 15. Jahrhundert einzuführen; aus dem 14. ist kein Beispiel zur Hand“ o. s. v.

S. 34. ¹ Oplysende med Hensyn til Navnets Opstaaen er et Udtryk som dette om Nuvs Belejring Aar 1474: . . . chacune d'elles [les portes] avoit en front son boluvert à manière de bastillon. Viollet-le-Duc I 417—18. — ² Brugen af Ordet Bulværk i Betydning af Bastion er meget sjælden i Norden. Aar 1619 synes det at være taget i denne Betydning i et Kongebrev, Norsk Magazin II 295. En af de sidste Gange, det forekommer, er Aar 1772. (Forsøg i de skønne Videnskaber X 173.) — Jeg er iøvrigt kommen i Tvivl om, hvorvidt det er det franske „bastion“, der er blevet til „Postej“; det er maaske snarere det italienske „bastia“ (= bastione), der er blevet fordrejet, thi det var vistnok fra Italien, at de indførtes til Tyskland og Norden. Saavel bastia som bastion kommer af samme Rod, det gammelt romanske „bastire“, paa Fransk „bâtir“. Smlgn. Max Jähns: Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance. IIte Lieferung. Lpzg. 1880. S. 1120 Anm. 3 — ³ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 70. — ⁴ Saaledes forstaaer jeg Gangen i den Række temmelig utydelige Befalinger om Fæstningsværkerne, der findes i Danske Samlinger V 135—36.

140, 155 fgg. og Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 282—83, 287, 296, 302, 309, 330, 338.

S. 35. ¹ „Postejer“ omtales ikke en eneste Gang i de mange Dokumenter vedrørende Københavns Befæstning i det 16de Aarhundrede, der findes i Københavns Diplomatarium I—IV. — ² Silfverstolpe: Historisk Bibliothek II 90 fg. — ³ Formen er tydeligt gengivet paa Hans Kniepers Tapet. (Nationalmuseet i København). — ⁴ Tegningen i Oskar Alin: Sveriges Nydaningstid. Stockholm 1878. S. 411.

S. 36. ¹ Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture II 229. — De ældre betegnes som circulaires I 429. — ² Silfverstolpe: Historisk Bibliothek II 205. — ³ Den mærkelige stjerneformede Vold om Nørreosborg i Jylland (Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. II 69), de underlige Bastioner ved Skovgaard øst for Randers, hvor ved hvert Hjørne den ene Voldside er fortsat længere end nødvendig, saa at den anden maa gøre et retvinklet Knæk ud efter for at støde til den (K. Hansen: Danske Ridderbøge. Kbhvn. 1832. Afbildning S. 120) og de tydeligt runde Bastioner ved Faarevejle paa Langeland (B. Becker III 27—31, smlgn. Afbildn.) er muligvis de ældste Eksempler paa Bastioner ved danske Herregaarde. — ⁴ Forfatterens egne lagtagelser paa Stedet. — ⁵ T. A. Becker: Prospect. af danske Herregaarde. VIII Spøtterup. — ⁶ Nødskov: Beskrivelse o. Thimgaard. Viborg 1787. S. 122. — ⁷ C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 19.

S. 37. ¹ Se Tegningen og Beskrivelsen i Burman Beckers Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 25—32. — Om Farerne ved Forborgens Fald, selv paa saa stærkt et Slot som Kalmar, se Silfverstolpe: Historisk Bibliothek 108—9.

S. 39. ¹ T. A. Becker: Prospect. af danske Herregaarde. VII Hesselager. — Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 13—15. — ² C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 159.

S. 40. ¹ Brunius: Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 15—20.

S. 41. ¹ Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture. „Donjon“. — Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande XXVIII (Bonn 1860) S. 1—53. — Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) 36 fg. — ² Hofberg: Genom Sveriges Bygder. Örebro 1872. S. 9. — Brunius: Beskrifn. öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 18. — ³ „Faders Hat“ fandtes paa Bahus Slot (Linnæi Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 159), Nykøbing Slot (Danske Magazin 4de Række II 6), Kalundborg Slot (Tegningen i Trap: Statist. top. Beskriv. af Konger. Danmark. 2den Udg. III 245) o. fl. St. Paa det sidste Slot var „Fars Hat“ et Led af Ringmuren, medens „Folen“ var det store. enlige Taarn.

S. 42. ¹ Brunius: Beskrifn. öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 15—18. — ² „Folen“ brugtes i det 16de Aarh. til Arkiv. Se f. Eks. Kgl. Befaling af 16de April 1564 til Lensmanden om at tilstede Dr. Hieron. Thenner Adgang til „Foellen“ for der at udtage nogle Breve. Tegnelser over alle Lande VII 698. R. A. — ³ Historisk Tidsskrift I 467—81. — Tilladelse for Joh. Taube til paa Søborg eller Gurre at bryde saa mange Sten, som han til Skorstene i sit Hus maatte behøve. Sjællandske Tegnelser 1 Novbr. 1577. R. A. — ⁴ E. Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna. Tom. III. — ⁵ Samme Skrift — ⁶ Norske Rigsregistranter I 292. — Opførelsen synes at have varet lige til 1567. Norske Magazin II 70—71. — Taarnets Indre har Forfatteren haft Lejlighed til at undersøge under et Ophold i Bergen 1878.

S. 43. ¹ Norske Magazin II 82—83. — Norske Bygninger fra Fortiden med Tekst af N. Nicolaysen. Kristiania 1860—66. I. S. 6 fg. Plan X—XVI. — ² Brunius: Beskrifn. öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 30.

S. 44. ¹ Historisk Tidsskrift V 577 fgg. og I 217 fgg. — Liunggreen: Skånska Herregårdar. VI Glimminge. — ² Historisk Tidsskrift I 238 og V 607. — Det gamle Hus paa Tjele i Jylland er vistnok ogsaa en saadan gammel Hovedbygning. Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. II 55—56. — Ret oplysende er Beskrivelsen af det gamle Stenhus paa Vorgaard 1578: „Paa Vorgaard findes et gammelt Stenhus, som er 64 Fødder langt, 25 Fødder ved Inden-Vægge. Den Gavl,

som vender i Øster imod Graven, er 5 Sten tyk, baade Siderne ere hver $3\frac{1}{2}$ Sten tyk. Samme Hus er vel højt, saa at deri er først en hvælvet Kjælder langs igjennem Huset; oven over forskrevne Kjælder er endda en Hvælvning langs igjennem; der ovenpaa en Værelse med Vinduer vel højt under Loftet og siden et højt „Størturm“ muret af Grund, som er mere end fire Alen under Bjælkerne; og er samme Hus takt med gode Vingsten. Hos samme Hus er bygt en Kvist, muret af Grund til de første Bjælker, og derpaa bygget et Træværk to Lofter højt, hvori er en Skorstensstue og et Kammer derunder“. (Cancelliets Aflevering. Besigtelser no. 189. B. 15. R. A.).

S. 46. ¹ Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture VI „manoirs“ og IX 189. — ² Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar I Vik. p. 19—21 og IV Örbyhus. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. Lund 1851. S. 649—52. — Carl Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1761. S. 27—28. — Dahlberg: Suecia antiqva et hodierna. Tomus I og III. — ³ C. Linnæus: Skånska resa. S. 27.

S. 49. ¹ Original-Afbildningen paa Hans Kniepers Tapet i Nationalmuseet i København. — ² Dahlberg: Suecia antiqva et hodierna. Tom. I. — ³ Orion, Maanedsskrift udgivet af T. A. Becker III 329.

S. 51. ¹ P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditarum. Frankfurt 1592. p. 61.

S. 52. ¹ Dahlberg: Suecia antiqva et hodierna. Tom. II.

S. 60. En af de tidligste firlængede Landbygninger, udenfor Slotte og Herregaarde, var uden Tvivl Kroen ved Frederiksborg. Aar 1560 gav Frederik den Anden Befaling til at bygge den „i fire Huse med Vaaning og god Værelse til Kromanden, fem eller seks Kamre til Fremmede og Staldrum til 50 Heste“. Tegnelser over alle Lande den 15 December 1560. R. A.

S. 81. ¹ Danske Samlinger V 149 fgg. — ² Gillberg: Beskrifn. öfver Christianstads Län. Lund 1767. S. 73. — Liunggreen: Skånska Herregårdar. IV Widtsköfte. — ³ Liunggreen: Skånska Herregårdar. II Skarhult. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 740 og 742. — Paa Nielstrup paa Laaland fandtes ved Albert Oxes Død: 3 store Kobberstykker, 4 smaa Kobberstykker, endnu et Kobberstykke, 8 Jærnstykker smaa og store. Dokum. til Klevenfelds Stamtavler. Inventar. efter A. Oxe. R. A.

S. 82. ¹ Sjællandske Tegnelser 5 Marts 1584. R. A. — Friis: Saml. til dansk Bygn- og Kunsthist. S. 349. — Danske Samlinger V 189 fg. — ² Gillberg: Beskrifn. öfver Christianstads Län. Lund 1767. S. 73. — Liunggreen: Skånska Herregårdar. IV Widtsköfte. — Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. I 106—8. — Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868. S. 318.

S. 84. ¹ Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture VI 196. — Lacroix et Serré: Le moyen âge et la renaissance V (Paris 1851) „architecture militaire“. — A. Schultz: Das höfische Leben z. Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) 19.

S. 85. ¹ Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 13—15. — T. A. Becker: Prospekt. af danske Herregaarde. VII Hesselager. — ² Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868. S. 318. — Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. I 106 fg. — ³ Forfatterens egen Undersøgelse. Begge Hovedtaarnene ved Indgangen paa det gamle Frederiksborg har efter Tapet-Gengivelsen at dømme været forsynede med machicoulis. — ⁴ Om moucharabi se de ved machicoulis anførte Skrifter. (Note I S. 84). — ⁵ Historisk Tidsskrift V. 597—98. — ⁶ Jydske Tegnelser 23 Juli 1595. R. A. Befaling til Lensmanden om at lade grave en Brønd paa Slottet eller, hvis der ikke er Vand at faa ad denne Vej, da at lade lægge Rønder fra Graven ind i Brønden. Det Springvand i Slotsgaarden, som Hans Frandsen († 1584) omtaler (P. N. Thorup: Hist. Efterr. om Riberhus. Ribe 1835. S. 30) maa, som vi nedenfor skal se, antages at have været et meget kortvarigt Gode.

S. 86. ¹ Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 307—7. — L. Daæ: En Episode af den nordiske Syvårskrig. Lund 1867. S. 8—9 og 24. — Aarsberetning af 1875 fra Foren. til norske Fortidsminders Bevaring. S. 20—30. — Norske Magazin I 160—61. — Peder Clausson: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 95—96. — Skrivelse fra

Frederik den Anden til Herluf Skave, dat. Flensborg 14 October 1564: Du skriver, at der ikke er Vand paa Stenvigsholm, saa at den i Tilfælde af Belejring ikke kan holdes. Du skal da kun lægge nogle faa Mand der ind. Tegnelser over alle Lande. Bind VII. S. 145. R. A. (Kun Slutningen af dette Brev, der handler om Knægtenes Besoldning, er optaget i Norske Rigs-Registrarer I 437. — ² Historisk Tidsskrift V 586. — ³ Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. Viborg 1787. S. 47. — ⁴ G. Crusius: Descriptio Bredenbergae 1569. fol. B. 2. — ⁵ C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 159. — ⁶ Danske Samlinger V 158. — ⁷ A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I 15.

S. 87. ¹ Becker: Prospekt. af danske Herregaarde. VIII Spøtterup. — Løvenborg. — Hist. Tidsskrift I 228.

S. 88. ¹ Denne Betegnelse forekommer hyppigt baade om Porttaarne og andre Taarne i den store Samling Herregaards-Besigtelser: Cancelliets Aflev. Besigtelser no. 189. R. A.

S. 89. ¹ Secher: Prospekt. af danske Herregaarde m. hist. Beskr. XVIII Nørlund. — ² Forfatterens egen Undersøgelse. — ³ Ligeledes.

S. 90. ¹ Ligeledes. — ² L. Daae: Det gamle Christiania. Chrnia. 1871. S. 6.

S. 91. ¹ Aarsberetn. af 1875 fra Foren. t. norske Fortidsmindesmærkers Bevaring. S. 20—30. — ² A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I 30. — ³ Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture VII 343 fgg. — ⁴ „Givet Rebslagerne i Malmø for en Line at vinde Portlygten op og ned, som hænger i Porten paa Slottet: 11 β“. Malmøhus Lensregnskab 1579. R. A. — ⁵ De murede Sæder findes f. Eks. endnu bevarede i Vadstena Slotsport. — ⁶ Kbhvn.s Diplomatarium IV 628—29. — ⁷ Orion, hist. Kvartalsskrift. Kbhvn. 1843. I 155—59.

S. 92. ¹ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Rosenvold.

S. 96. ¹ Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Ravnstrup.

S. 97. ¹ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Tølløse. — ² Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. Aalborg 1757. S. 93—94 og 244—45. — ³ Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar I Vik. — ⁴ Danske Samlinger V 156 og 167. — ⁵ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Tølløse. — ⁶ Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar I Vik. — ⁷ Jydske Tegnelser den 22 Februar 1591. R. A.

S. 98. ¹ Brunius: Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 40—41. — ² Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Ravnstrup. — ³ Burman Becker: Efterretn. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 13—15. — ⁴ Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868. S. 325. — ⁵ Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 41—43. — ⁶ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Se de paagældende Gaarde. — ⁷ Richardt och Liunggreen: Skånska Herregårdar. IV Widtsköfle. — ⁸ Forfatterens egen Undersøgelse. — ⁹ T. A. Becker (Prospekter af danske Herregaarde. VIII Spøtterup) omtaler kun to saadanne Huller paa Spøtterup og et lignende paa Vorgaard. — Burman Becker (Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. I 89) siger, at der paa Spøtterup findes „adskillige“.

S. 99. ¹ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Skovsbo. — ² Burman Becker: Efterr. o. de gl. Borge i Danm. og Hertugd. I 106—7. — ³ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. V. Vorgaard. — ⁴ Burman Becker angiver (anf. Skrift III 43) dette Hul til en Alen i Kvadrat. — T. A. Becker kun til et Kvarter. (Danske Herregaarde. Rygaard).

S. 100. ¹ Burman Becker: Efterr. o. de gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 8. — ² Liunggreen: Skånska Herregårdar. IV Widtsköfle. — ³ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. XII Orden. — ⁴ Samme Skrift. V. Vorgaard.

S. 101. ¹ Historisk Tidsskrift V 585—86. — ² Alwin Schultz: Das höfische Leben z. Zeit der Minnesinger I 8. — ³ Nødskov: Beskr. over Thimgaard. Viborg 1787. S. 123—24. — ⁴ Richardt og Becker: Prospekt. af danske Herreg. V. Vorgaard.

S. 102. ¹ Mundtlig Meddelelse af forskellige. — Hr. Professor, Arkitekt Hans Holm har gjort mig opmærksom paa, at denne Løntrappe er bleven funden.

S. 103. ¹ J. Oedmann: Bahus-Läns Beskrifning. Stkhlm 1746. S. 83. — ² Brunius Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 31.

S. 104. ¹ Orion, Hist. Kvartalsskrift I (Kbhvn. 1843) 155—59. — ² Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. Lund 1851. S. 119. — ³ Burman Becker: Efterr. o. de gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 14. — ⁴ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. V. Vorgaard.

S. 106. ¹ Samme Skrift. V. Ourebygaard. Vorgaard. — ² Samme Skrift XII. Krabesholm. — ³ Samme Skrift. Rosenvold og Rygaard. — Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar. I Vik. — ⁴ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. VIII. Spøtterup. — Historisk Tidsskrift V 578. — ⁵ Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 653—54. — Silfverstolpe: Hist. Bibliothek II 135 Anm. — ⁶ Arnholtz: Kronborg Slots og Fæstnings Historie (Helsingør 1836.) S. 87—92. — ⁷ Aarsberetning af 1875 fra Foreningen til norske Fortidsminders Bevaring. S. 20—30. — ⁸ Lars Salvius: Beskrifning öfver Upland. Stockholm 1741. S. 178. — ⁹ Forfatterens egen Undersøgelse. — ¹⁰ Burman Becker: Efterr. om de gamle Borge i Danmark og Hertugd. I 33. — ¹¹ Eksempler paa Mure, der ikke er byggede „med Forbandt“, men opfyldte i Midten, forekommer meget hyppigt. Hindsgavl var bygget saaledes (Danske Samlinger VI 362), ligesaa Gisselfeld (Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 318), Tirsbæk (Orion, hist. Kvartalsskrift I 155—59), Skarholt (Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 741), Taarnene paa Malmøhus (mundtlig Meddelelse paa Stedet) og mange flere.

S. 107. ¹ Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 655. — ² Orion, historisk Kvartalsskrift I 155—59. — ³ Historisk Tidsskrift V 608. — ⁴ Historisk Tidsskrift V 579. — ⁵ Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. Viborg 1787. S. 114. — Den Danske Atlas V 862—63.

S. 108. ¹ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Holmegaard.

S. 109. ¹ Tegnelser over alle Lande 6 Oktober 1561. R. A. — ² Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 209. — Jonge: Danmarks Beskrivelse. S. 80. — ³ Tegnelser over alle Lande 16 Februar 1563. R. A. — No. 868 k. 4to. N. K. S. — ⁴ Sjællandske Tegnelse 1 November 1577. R. A. — ⁵ Sjællandske Tegnelse 4 April 1579. R. A. — ⁶ Tegnelser over alle Lande 6 Marts 1560. R. A. — Til Opførelsen af Boreby skal Johan Friis have benyttet Materialierne fra Vor Frue Kloster i Skjelskør. Danske Samlinger 2den Række V 69. — ⁷ Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 123, 316, 326, 470 og 652.

S. 110. ¹ Brunius vender oftere i ovennævnte Skrift tilbage til den Forbandelse, der synes at knytte sig til Gustav Vasas Slotte.

S. 111. ¹ Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 189. — Kbhvns. Diplomatarium IV 556. — ² Tegnelser over alle Lande 15 April 1560. R. A.: „Frants Brokkenhus skal beholde saa meget Kalk tilbage, som fornøden gøres at hvidgøre Nyborg Slot med“.

S. 112. ¹ Silfverstolpe: Historisk Bibliothek I 209. II 53 - 54, 133, 221. — ² Denne mærkelige Omstændighed ved Kronborgs Opførelse har hidtil kun været kendt paa anden Haand og derfor med Rette været mistænkt for at lide noget af Sagnets Udsmykning. Den lader sig imidlertid nu bevise ved Frederik den Andens egne Ord. Den 27 Novbr. 1585 skrev han til sin Svigerfader, Hertug Ulrik af Mecklenborg: . . . Sonstenn wollen wir e. l. freuntlich nicht vorhalten, dasz wir nun vnser schloz vnnd vhestung Cronenburg Gott lob vnnd danck nach vnserm willen vnd gefallen in- vnnd auswendig allemhalbenn ausgebaut vnnd volnzogenn, wie wir vnsz die ganze zeit nun in die 10 jahr, alsz wir daruber gebauet, befliszen auch zum hogsten angelegen sein laszen, domit daszelbig, so viel mensch alsz möglich gewesen, vne sunde und einigesz beuor- ausz vnserer armen underthanen beschwerung erbauet werdenn muhte, ja auch vnserenn eignen paurszleuten, wan wir sie, welches weinig vnd

selden geschehen, zur arbeit gebraucht, alsz wenn sie frembdt gewesen, ta glohn reichen und geben laszen . . . . Ausländische Registrant. R. A.

S. 116. ¹ Om Kronborgs Opførelse se Danske Samlinger V 134—79. — Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 277—350. — Øresunds-Toldregnskaberne 1574—88. R. A. — ² Silfverstolpe: Historisk Bibliothek II 221. — ³ Hans Kniepers Tapet paa Nationalmuseet i København.

S. 117. ¹ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. V. Vorgaard; VI. Lindenborg.

S. 118. ¹ Sjæll. Tegnelser den 12 Marts 1595. R. A.

S. 119. ¹ „Udskud“ eller som de ved sjællandske Gaarde (f. Eks. Rygaard) kaldes: „Lude“, omtales oftere i Besigtelser af Datidens Herregaarde. Cancelliets Aflev. no 189. R. A. — ² „Bulhuse“ i Borggaard se dette Skrift II 11—13. — ³ Silfverstolpe: Historisk Bibliothek I 227 og 239. II 54 Anm. 1. — ⁴ Jydske Tegnelser den 3 Februar 1591. R. A.

S. 120. ¹ Københavns Diplomatarium IV 557. — ² Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189. B. 15. R. A. — ³ Saml. til jydske Hist. og Topog. VI 9—10. — ⁴ Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189. A. 42. R. A. — ⁵ Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189. A. 6. R. A. — ⁶ Styffe: Skandinavien under Unionstiden..2 Uplagen. Stockholm 1880. S. 56. — ⁷ Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189. B. 38. R. A.

S. 121. ¹ Silfverstolpe: Hist. Bibl. I 268. — Befaling om at tække Taarnene om Kalmar By med Spaan omstds. II 126. — Spaantag paa Vindeltrappen paa Odensegaard. V. Simonsen: Odense Bys Hist. II 2, 191. — ² Silfverstolpe: Hist. Bibl. I 268. — ³ Se f. Eks. Tegnelser over alle Lande 14 Juni 1562 (R. A.) om det Kobber, der blev brugt til Frederiksborgs Slotstaarne. — Sjællandske Tegnelser 12 December 1595 og 4 Mai 1596 (R. A.) om det, der kom til Blaataarn i København. — Kobberet til Kronborg købtes eller bestiltes naturligvis ligeledes af Tolderen i Helsingør. (Øresunds-Toldregnskaberne 1578—85 R. A.). Underligt nok betaltes der i Aaret 1590 en Sum „til Churfyrsten af Sachsen for Tækkekobber til Kronborg Bygning“, uægtelig en lang Omvej, hvis Kobberet er bragt derfra hid og ikke blot er en Kurfyrsten tilhørende Lading, der er standset ved Helsingør. Rentemester-Regnskab 1590. R. A. — ⁴ Store Mængder af Tækkekobber til Kronborg se Danske Samlinger V 147—49 og Øresunds-Toldregnskaberne. — Ved Midten af det 17de Aarh. omtales Kronborg i Durells Relationer som tækket med Kobber. (Suhm: Samt. t. d. danske Historie II 3, 70). Aar 1836 var de tre Længer kobbertakte, men den østre blytakt. (Arnholtz: Cronborg Slots og Fæstn. Hist. Helsingør 1836. S. 87—92). — ⁵ Selv paa Stockholm Slot var der enkelte Bygninger, hvor der ikke fandtes Kobbertag. Maaske var dette dog Bibygninger. Silfverstolpe: Hist. Bibl. I 209 og II 211 Anm. — Ifølge Suhms nye Samlinger III 98—99 var paa Københavns Slot de fire Længer kobbertakte, den femte ind mod Byen var kun teglhængt. — ⁶ Richardt og Secher: Prospekter af danske Herreg. XVIII Nørlund. — ⁷ Tegnelser over alle Lande 14 Juni 1562 og 5 Januar 1582. R. A. — ⁸ Sjællandske Tegnelser 24 August 1592. R. A. — ⁹ Richardt og Becker (Secher): Prospekter af danske Herregaarde. De paagældende Gaarde. — Pontoppidans danske Atlas III 581, 584. — ¹⁰ Silfverstolpe: Hist. Bibliothek II 112. — Rudbeck: Sveriges Städer II 91. — ¹¹ Sjællandske Tegnelser 12 December 1595. R. A.

S. 122. ¹ Silfverstolpe: Historisk Bibliothek I 209.

S. 123. ¹ H. Ranzau siger i sin Cimbrica chersonesi descriptio, at de fleste Landsbykirker i Danmark er plumbo contacta. Westphalen: Monumenta inedita Tom. 1. col. 66. — ² Karakteristisk for Ødelæggelsens Stadier er et Brev som dette fra Frederik II til Byfogden i Roskilde: „Da Vi til vort Behov have ladet annamme det Bly, som laa paa „Söffuenhuset“ i Vor Frue Kloster i Roeskilde, saa ville Vi, at Du straks lader tage Tagstenene af S. Mortens Kirke sammesteds, sem staar øde, og dermed lader lægge paa „Söffuenhuset“ i Vor Frue Kloster.“ Tegnelser over alle Lande 24 Oktober 1562. R. A. — Sorø Kloster fik Tegltag. (Sjællandske Tegnelser 13 April 1572. R. A.). Vrejlev Kloster mageskiftedes bort med Tegltag paa det ene Hus, Straatag paa det

andet). Vidskøl Klosterkirke var paa den ene Tagside for en Del straaatagt, for en Del „taglam“, Ørslev Kloster ligesaa o. s. v. (Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189 R. A.) — ³ For Kronborgs Vedkommende se f. Eks. Danske Samlinger V 138, 139. Københavns Slot: Sjællandske Tegnelser 12 Marts 1595. R. A.

S. 124. ¹ Skaanske Tegnelser 24 April 1594. R. A. — ² Silfverstolpe: Historisk Bibliothek II 112. — ³ Tegnelser over alle Lande 25 Marts og 7 Juli 1563. R. A. — ⁴ Biskop Jacob Madsens Visitatsbog ved A. Crone. Odense 1853. S. 49, 191 o. fl. St. — Sjællandske Tegnelser 13 April 1572. R. A. — I Cancelliets Aflev. Besigtelser no. 189 (R. A.) forekommer begge Benævnelser, dog kaldes „Hulsten“ i Reglen blot for: „gamle Sten“. — Endnu i Aaret 1579 bestiller Johan III „Håll Tegell“ fra Tyskland. Silfverstolpe: Historisk Bibliothek II 126. — ⁵ Silfverstolpe: Historisk Bibliothek II 112. — ⁶ Sjællandske Tegnelser 19 September 1621 og 1 Marts 1625. R. A. — ⁷ Sjællandske Tegnelser 14 September 1571 og 24 Marts 1574. R. A.

S. 125. ¹ Tegnelser over alle Lande 13 Maj 1562. R. A. — Øresunds-Toldregnskab 1562. R. A. — Aar 1574 blev vistnok Skifertaget omlagt; der sendtes i det mindste 202,000 Skifersten did fra Helsingør. Øresunds-Toldregnskab 1574. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 26 December 1573. R. A. — ³ Topogr. Saml. Aalholm no. 7. R. A. — Danske Kongers Historie 73 ddd. 18 Februar 1589. R. A. — ⁴ Sjællandske Tegnelser 10 Juli 1596. R. A. — Ligesaa Hansborg: Diplomat. Flensborg. II 1057. — ⁵ Sjællandske Tegnelser 10 Juli 1596. R. A. — ⁶ Afbildningen paa Kniepers Tapet i Nationalmuseet i København.

S. 126. ¹ Kronborg i sin gamle Skikkelse findes gengivet paa Hans Kniepers Tapet (Nationalmuseet), i Brauns theatrum urbium IV, i Journal van de Legatie, gedaen in de Jaren 1627 en 1628 by de Heeren Rochus van den Honaert etc. Amst. 1632, samt paa en Kommandostav af Træ med Metalindlægninger, der gemmes paa Rosenborg. Ligeledes har jeg truffet det gengivet i et, vistnok i et hollandsk Skrift hjemmehørende, Træsnit, der forestiller Admiral Opdams Kamp i Sundet 1658. (Nationalmuseets Arkiv). Bygningen er dog her vendt omkring, saa at det stærke Kuppeltaarn kommer til at ligge i det nordøstlige Hjørne, ud imod Sundet. — ² Christian den Fjerde opførte vel Taarnet efter Branden, men i en hel anden Stil end tilforn. (Dahlbergs Afbildning i Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo gestis. 1696. Tom. II; det store Maleri Galathea og Neptun, der for Tiden hænger paa Kronborg, o. fl. a.). Christian den Fjerdes Taarn nedskødes under Belejringen 1658 og omdannedes kort efter til den nuværende firkantede Bastion. Aar 1673 beskrevs det saaledes: „Kronborg har . . . et Taarn, som er fladt og saa tykt, at der staar Feltstykker derpaa som paa et Batteri“. (Hist. Tidskr. IV 6, 337). Aar 1757 var Mindet om dets tidligere Udseende saa udvisket, at en ellers kyndig Forfatter kunde udtrykke sig saaledes: „Dette Taarn er saa rumt ovenpaa, at derpaa kan lægges Kanoner; der oven paa har man et ret plaisant Prospekt, hvorfra det og er bygt, skjøndt Almuen fortæller Eventyrer om et højt Spir i forrige Tider skal have været oprejst over dette platte Taarn, hvori en overmaado stor Klokke skal have hængt, hvilken tillige med Spiret skal ligge i Havet udenfor Slottet“. (Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. Aalborg 1757. S. 90—91). — Taarnet kaldes nu „Telegraf-taarnet“ paa Grund af en der tidligere anbragt optisk Telegraf. — ³ Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn.

S. 127. ¹ Silfverstolpe: Historisk Bibliothek I 240 og 245. II 219—20.

S. 128. ¹ Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn. — Braun: theatrum urbium IV. — ² Friis: Tyge Brahe. Kbhvn. 1871. S. 100 og 107. — ³ Sjællandske Tegnelser 8 Septbr. og 16 Decbr. 1581. R. A.

S. 129. ¹ Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn. — Den toppede Figur med Grenen paa Siden er tydelig nok; om Fuglen skal være Ugle er maaske noget tvivlsomt. — ² Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn. — Braun: Theatrum urbium. — Udgift ved Fløje paa Kronborg: Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 335. — ³ Danske Samlinger V 150. — ⁴ Pontoppidan: Den Danske Atlas III 584. — Vedel Simonsen: Bidrag til Rugaards Historie II 1, 86.

S. 131. ¹ Danske Samlinger V 171, 173, 188. — Kbhvns. Diplomatarium II 718 — 19. III 135—36 og IV 713—14. — ² E. Pontoppidan: Den Danske Atlas IV 187.

S. 134. ¹ Om disse og alle de følgende Navne se ved de enkelte Gaarde i Traps Stat. top. Beskr. af Konger. Danmark.

S. 136. ¹ Danske Samlinger V 141. At det virkelig har været Alvor med denne Bøde (en levende Okse) kan ses af følgende Meddelelse i Helsingørs Thingbog (R. A.): „Den 4 Februar 1577. Borgemester Henrik Mogensen tilvarede at være Kongens Befaling, at hvo der efter denne Dag kalder Slottet her for Helsingør (som hidtil har været kaldet Krogen) med andet Navn, end Kongen nu har stiftet at kaldes: Kronborg, da skal den være forfalden mod Kongen 10 Lod Sølv. — ² Danske Samlinger V 144. — Allerede 5 Juli 1574 er Navnet Kronborg, rigtignok ganske enestaaende, blevet anvendt. Samme Skrift. S. 135. — ³ Sjællandske Registre 17 April 1585. R. A.

S. 137. ¹ Se S. 41 Note 3. — ² Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie II 356—59. — ³ Trap: Stat. top. Beskr. af Kongeriget Danmark (2den Udg.) III 461. — ⁴ Samme Skrift V 666. — ⁵ Danske Samlinger V 170.

S. 140. ¹ Saavel Tyge Brahes som Kingos Indskrifter findes bl. a. aftrykte i E. Pontoppidan: Den Danske Atlas II 272—75. — ² Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde VI Lindenberg. — ³ Brunius: Konstanteckninger under en resa år 1849. S. 760.

S. 141. ¹ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. Nakkebølle.

S. 142. ¹ Samme Skrift. Rosenvold. — ² Samme Skrift IX Vallø. — ³ Burman Becker: Efterr. om de gamle Borge i Danm. og Hertugd. II 72. — ⁴ Samme Skrift I 107. — ⁵ Samme Skrift II 54. — Slutningsordene findes ogsaa paa Skarholt (Brunius: Konstanteckninger under en resa år 1849. S. 743), Tølløse (Trap: Kong. Danmark III 259) og flere Steder. — ⁶ Danske Magazin 271.

S. 143. ¹ Linnæus: Skånska resa. Stockholm 1751. S. 105. — Brunius: Konstanteckningar. S. 725. — Liunggreen: Skånska Herregårdar IV Widtsköfle. — ² Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. Steensballegaard. — ⁵ Samme Skrift. Arreskov. — Burman Becker (Efterr. om de gl. Borge i Danm. og Hertugd. II 36) har i anden Linie læst: „Skyld“. Jeg har ikke haft Lejlighed til selv at se Indskriften, men antager, at T. A. Beckers Læsemaade: „Styld“, som den senere og bedre svarende til Meningen, er den nøjagtigste.

S. 145. ¹ H. F. J. Estrup: Tygestrup som det var og som det er. Kbhvn. 1838. S. 57—60. — ² Burman Becker: Efterr. om de gl. Borge i Danmark og Hertugd. II 74—75. — ³ Anders Söftrinsson Vedel: En Predicken som skeede vdi Johan Friis Begræffelse. Kbhvn. 1571. Bl. M. v.

S. 148. ¹ Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 725. — Liunggreen: Skånska Herregårdar VI Bjersjöholm. — Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. II 36. — ² Tycho Brahe: Astronomiæ instauratæ mechanica. Wandesburgi 1598. fol. H. 3.

S. 151. ¹ Handlingar rörande Skandinav. Hist. XXVI 2—3. — ² Nærværende Skrift II 121. — ³ Handl. rör. Skand. Hist. XXVI 7.

S. 152. ¹ Sugepumpen, der kun kan hæve Vandet til en Højde af 25 Fod, synes at have været kendt i Oldtiden. Opfindelsen af Løftepumpen eller af Trykpumpen, der er i Stand til at hæve Vandet saa højt, det skal være, maa altsaa have betegnet et betydeligt Fremskridt. Galilæi var den første, der søgte videnskabeligt at forklare Sugepumpens Mangel paa Evne til at hæve Vandet i hvilkensomhelst Højde. Adam Paulsen: Naturkræfterne I (Kbhvn. 1874) S. 110—11 og 144—47. — ³ Silfverstolpe: Historisk Bibliothek I 193.

S. 153. ¹ Kronborg. Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthist. S. 310—27. — Danske Samlinger V 155. — Uranienborg. Frankfurtsches Archiv für ältere deutsche Literatur u. Gesch. (Frankfurt 1812) II 175. — ² Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 200. — ³ Samme Skrift S. 211.

S. 154. ¹ Samme Skrift. S. 211—12. — ² Sjællandske Tegnelser 29 November, 18

og 28 December 1572. R. A. — Danske Samlinger 2den Række IV 81. — ³ Sjællandske Tegnelser 13 Marts og 15 December 1573. R. A. — ⁴ „Gert Bøsestøber i København, hans Regning paa hans Arbejde paa Vandkunsten paa Gisselfeld = 25 Daler 20 β“. Skifteprotokol efter Peder Oxe. R. A. — ⁵ Dette Skrifts 2den Bog S. 122.

S. 155. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 316. — ² Samme Skrift. S. 325—27. — Danske Samlinger V. 149 fgg.

S. 156. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 310—24. — ² Om de mange vekslede Breve samt Indskrifterne se Friis ovenn. Sted. — ³ Illustreret Tidende no. 848, den 26 December 1875. — Om Pesten i Helsingør samtidig. Danske Samlinger V 158—59.

S. 157. ¹ Danske Magazin 4de Række II 374.

S. 159. ¹ Afbildning i Doppelmayr: Nachrichten von den Nürnbergischen Mathematic und Künstlern. Nürnberg 1730 — og i Illustreret Tidende no. 848 den 26 December 1875. — Beskriven nærmere i Braun: theatrum urbium IV Kronborg. — Omtalt i Tagebuch Christians des Jüngerer, Fürst zu Anhalt. Lpzg. 1858. S. 99—100. — Lübke: Geschichte der Plastik. — Noget afvigende fra Afbildningen beskriver en Rejsende, der besøgte Danmark kort efter Frederik den Andens Død, Vandspringet saaledes: Ni Figurer omkring det, tre som velske Musketerer, tre som tyske Hageskytter og tre som tyrkiske Janitscharer med Buer og Pile; i Midten en Fortuna paa en omløbende Kugle. Frankfurtisches Archiv f. ält. deutsche Literatur und Geschichte. (Frankfurt 1812) II 178. — ² En Del af Udgifterne findes anførte i Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 310—25. — ³ Kontrakten findes trykt i Nye Danske Magazin VI 157. — ⁴ Topografisk Samling. Kronborg. no. 22. Kgl. Skrivelse af 9 Juli 1587. R. A. — ⁵ Jydske Tegnelser 3 Februar 1591. R. A.

S. 160. ¹ Sjæll. Tegnelser 29 Februar og 14 Maj 1596. Jydske Tegnelser 29 Febr. 1596. R. A. — ² Skaanske Tegnelser 23 April 1594. R. A. — ³ Sjællandske Tegnelser 4 Juli 1593 og Jydske Tegnelser 28 April 1596. R. A. — ⁴ Beskrivelse af Vandkunsten paa Frederiksborg findes i Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 254—64.

S. 162. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 212. — ² Jydske Tegnelser 14 Juli 1588. R. A. ³ Jydske Registre 20 September 1589. R. A. — ⁴ Skaanske Tegnelser 30 Maj 1592. R. A. — ⁵ Thorup: Hist. Efterr. om Riberhus. Ribe 1835. S. 30. — Sjællandske Tegnelser 2 Novbr. 1586 og 4 Juli 1593. R. A. — Jydske Tegnelser 23 Juli 1595. R. A. — ⁶ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 261—62.

S. 165. ¹ Rosenvold er uden Tvivl en af de Gaarde i Danmark, hvor disse smaa Bue-Vinduer bevaredes længst uforandrede. Først i Aaret 1817 udvidedes de og omdannedes. Paa Bygningens ene Halvdel fandtes dengang endnu kun to Vinduer. Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Rosenvold. — ² Jærngitter for Vindue kaldtes dengang for „Jærn-Sprinkel“. Da Lundegaard i Skaane opførtes Aar 1579, blev der sat Jærn-Sprinkel i mindst 19 Vinduer. Malmøhus Lensregnskab 1579. R. A. -- I Christian den Fjerdes og Enkedronning Sophias Kamre paa Aarhusgaard havde man, rimeligvis af Bekvemmelighedshensyn, undladt at anbringe Jærnstænger. Men da der Aar 1590 skete Indbrud sammesteds, og det paa Væggen opslagne Klæde blev bortstjalet, maatte Vinduerne ogsaa her forsynes med Jærngitter. Jydske Tegnelser 17 August 1590. R. A. — ³ To med slige Stenbænke forsynede Vinduer findes endnu paa Vedbygaard paa Sjælland. (Ældre nordisk Architectur 2den Række). — I Liunggreen's Skånska Herregårdar VI findes en meget anskuelig Gengivelse af Vinduessæderne paa Glimminge. — ⁴ Som Eksempel paa Værelsernes betydelige Højde kan anføres, at paa Katholm i Jylland er Værelserne i nederste Stokværk ni Alen høje, i øverste henved ti, Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 36.

S. 168. ¹ Nærværende Skrift II 222.

S. 170. ¹ C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Hist. IV 1, 174.

S. 171. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 168. — ² Samme Skrift S. 357. — ³ Historisk Tidsskrift V 611.

S. 172. ¹ Nye danske Magazin I 251. — ² Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 326. — ³ C. F. Allen: De tre nord. Rigers Hist. IV 1, 153.

S. 174. ¹ Repholtz: Beskrivelse over Baroniet Stampenborg (Kbhvn. 1820) S. 164. — ² Danske Samlinger V 189. — ³ Danske Magazin IV 320. — ⁴ Malmøhus Lensregnskab 1579. R. A. — ⁵ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 357. — ⁶ Samme Skrift S. 168. — ⁷ Dagligstuen paa Malmøhus hed f. Eks. Aar 1579 „Bjørns Kammer“ (Bjørn Kaas var Lensmand) og Aar 1582 „Corfits's Kammer“ (Corfits Vifert var Lensmand). Malmøhus Lensregnskaber 1579 og 1582. R. A. — „Lensmandens Kammer“ se f. Eks. fra lidt senere Tid paa Hindsgavl: Danske Saml. VI 189. — ⁸ Danske Magazin II 248. — Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 326. — Repholtz: Beskr. o. Baroniet Stampenborg. S. 164.

S. 175. ¹ Danske Samlinger II 135. — Nyt historisk Tidsskrift IV 242. — ² Raumer: Histor. Taschenbuch VI (Voigt: Fürstensitte) S. 298—301.

S. 176. ¹ Skrivelse af 1547 fra Niels Persen til Hr. Esge Bilde til Svanholm, Kongens Hofmester. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Bilde) R. A. — Om Hjortegevire i Almindelighed se f. Eks. Skrivelse fra Fr. II til Hr. Mogens Gyldenstjerne: M. G. bedes udtage 4 eller 5 af de allerskønneste og stædseligste Hjortegevire, som Kongen har liggende, og sende ham dem uden al Forsømmelse. Tegnelser over alle Lande 12 Oktober 1560. R. A.

S. 178. ¹ Saadanne omtales ofte i Samlingen „Besigtelser“. Cancelliets Aflevering no. 189. R. A. — ² Eksempelvis kan anføres: Malmøhus (Lensregnsk. R. A.). — Helsingborg (Lensregnsk. R. A.). — Gisselfeld (Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 326). — Jungshoved (Repholtz: Stampenborg. S. 164). — Hindsgavl (Danske Samlinger VI 189). — Sejlstrup (Danske Saml. VI 371). — Timgaard: (Nødskov: Thimgaard. S. 124) o. s. v., o. s. v. — ³ Paa Malmøhus fandtes to Fruerstuer: „den øverste“ og „den anden Fruerstue“. Den ene stødte lige op til Vinterstuen („Bjørns Kammer“, „Corfits Kammer“, „Grevens Kammer“): Bothwells, der alle betegner et og samme Værelse mod Syd ind mod Borggaarden. Malmøhus Lensregnskaber 1542—82. R. A. — Schiern: Nyere historiske Studier. I 429). — Paa Hjelmøgaard fandtes ligeledes to Fruerstuer: „den øverste panelede Fruerstue“, „den nederste panelede Fruerstue“. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Rosenkrands. Inventarium efter Axel R. af 7 Febr. 1564. R. A. — ⁴ Räkningar för Nyköpings Slott 1556—77. S. K. A. — ⁵ Malmøhus Lensregnskaber af 1572, 1579 og 1582. R. A. — ⁶ Danske Magazin IV 320. — ⁷ Malmøhus Lensregnskab 1579: „Karnappet ved Fruerstuen“. R. A. — Malmøhus Lensregnskab 1582: „gjorde en Trappe paa Fruerstuen og op igjennem Loftet til nogen andre Kammer“. R. A.

S. 179. ¹ Uranienborg (Danske Magazin II 258). — Frederiksborg (Danske Samlinger II 135). — Timgaard (Nødskov: Beskr. o. Thimgaard. S. 124). — Hindsgavl (Danske Samlinger VI 189). — Steensgaard (Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. II 27—28). — ² Danske Magazin II 258.

S. 180. ¹ Schiern: Nyere historiske Studier. I 428—29. — Malmøhus Lensregnskaber. R. A. — „Bjørns Kammer“, „Corfits's Kammer“, „Grevens Kammer“ betegne Lensmandens Værelse, der havde været Bothwells Fængsel. — ² Sjællandske Tegnelser 5 Marts 1585. R. A.

S. 181. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 355. — ² Sjællandske Registre 5 Januar 1585. R. A. — Nye danske Magazin IV 163. — ³ Danske Samlinger 2den Række II 281.

S. 182. ¹ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa. Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 16—17. ² W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings. I (London 1846) p. 145—46). — ³ Se de nævnte Gaarde i Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde, og Richardt og Liunggreen: Skånska Herregårdar.

S. 184. ¹ Norske Rigs-Registranter II 717. — ² Danske Magazin V. 253. — ³ Danske Magazin VI 222—23.

S. 185. ¹ Norske Rigs-Registranter II 576. — Danske Magazin 3dje Række VI 291. — Registre over alle Lande 13 September 1570. Mogens Spend. R. A. — Danske Samlinger. Justicevæsen no. 369. (7 Februar 1573). R. A. — ² Danske Samlinger 2den Række V 69—70. — ³ Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Bilde) 15 Februar 1563. R. A.

S. 186. ¹ Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder I 116—27. — ² Danske Samlinger 2den Række V 69—70.

S. 187. ¹ Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Bilde 15 Februar 1563). R. A.

S. 188. ¹ Danske Samlinger 2den Række V 70. — ² Se f. Eks. Tegnelser over alle Lande 16 April 1564. R. A. — ³ „Givet en Guldsmed i Kjøbenhavn 21¹/₂ ungarske Gylden, hvormed han skulde beslaa et lille Bæger med sit tilhørende Dække af Hvalsben, som Prindsen selv havde svarvet, og som han vil skjænke til Niels Kaas til Torupgaard, Kantsler“. Rentemester-Regnskab 1591. R. A. — ⁴ Sjælland og Møen no. 130. 4 Jan. 1565. R. A. — ⁵ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 169, 201, 203, 253—54, 268, 285, 294—95, 300, 338.

S. 189. ¹ Samme Skrift. S. 169 og 338. — ² Samme skrift. S. 169. — ³ Tegnelser over alle Lande 12 Decbr. 1559. R. A. — ⁴ Tegnelser over alle Lande 12 Aug. 1563. R. A. — ⁵ Kvittering af 4 Januar 1565 fra Rentemesteren for at have modtaget 6000 Rosenobler af Mr. Hans, Kgl. Maj. „Suarrer“, til at betale Knægtene med. Sjælland og Møen no. 130. R. A. — ⁶ Tegnelser over alle Lande 1 Maj 1565. R. A. — Ved Efterretningen om Christian den Tredjes Død forsegledes straks Pengekammeret og Drejerkammeret paa Københavns Slot. Tegnelser over alle Lande 15 Januar 1559. — ⁷ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 253—54 og 268. — ⁸ H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 456. — ⁹ Danske Magazin I 63.

S. 190. ¹ Tegnelser over alle Lande 12 December 1559 og 12 August 1563. R. A. — Nye danske Magazin V 63 og 68. — ² Det er rimeligt, at der har været flere end to „Drejere“ under Fr. II af Navnet Hans. Den ældste døde i Begyndelsen af Aaret 1565 (Tegn. o. alle Lande 1 Maj 1565. R. A.); den yngste omtales 1581 som Kammerdreng, 1587 som Kammertjener. (Sjæll. Tegnelser 7 Februar 1581. R. A. — Rigsregistr. XI. Skjøder no. 83. R. A.). — ³ Oswald Drejer omtales bl. a. i Rentemester-Regnskab 1588. R. A. — ⁴ Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 267—68.

S. 191. ¹ Suhms Samlinger II 3, 154—57.

S. 192. ¹ Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. I. Lpzg. 1879. S. 85. — ² Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture VI „latrines“. — ³ Bernan: History and art of warming and ventilating rooms and buildings. I. (London 1845) 143.

S. 193. ¹ Det eneste svage Spor, som jeg er stødt paa, er følgende Udtryk om Kbhvns. Slot: „Rakkeeten, for han rensede de store Privet[er?] som gaae neder af den store Sal: 1 Daler“. 2 September 1615. (Anton Petersens Collectanea. N. K. S.). Som det vil ses, medfører imidlertid ikke disse Udtryk nødvendigt, at de skal forstaaes om en lukket Kloak; de kan ogsaa godt være brugte om den nedenfor omtalte aabne Form for udvendige „Hemmeligheder“. — ² En meget tydelig Gengivelse af en udmuret „Hemmelighed“ med Kragten, Vinduer, Spir og Fløj findes paa Hans Kniepers Afbildning af det ældre Frederiksborg paa Tapetet, Nationalmuseet. Kbhvn.

S. 194. ¹ Paa Valkendorfs Taarn i Bergen findes Hemmeligheden anbragt ved Siden af det saakaldte Valkendorfs Værelse. Forfatterens Iagttagelse paa Stedet. — Paa Malmøhus fandtes den ved Siden af Lensmandens Kammer. (Schiern: Nyere historiske Studier I 428). — ² Forfatterens Iagttagelse paa Stedet. — ³ Burman Becker: Efterretn. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 14—15.

S. 195. ¹ Kbhvns. Diplom. IV 537. — Det maa mindes, at Slotsgraven laa paa selve Slotsøen, indenfor den Saltvands-Arm, der adskilte Slotsøen fra Staden. Ved denne sidste, hvori der dog var Strøm, oprettedes senere en „Hemmelighed“. — 8 August 1637: „Tømmermanden for det hemmelige Gemak, som er oprejst paa de Pæle ved Amagerbro“ . . . Rentemester-Regnskab. R. A. — Schiern: Nyere historiske Studier I

428. — ³ Klevenfeld: Optegnelser til den holstenske Adel (1586). R. A. — Orion, hist. Kvartalsskrift, udg. af T. A. Becker. I. 194. — Saaledes siger f. Eks. Otto Sperling i sin Autobiografi, at han Aar 1632 kaldtes til Jomfru Kirstine Schade paa Vognseurp; hun led af Vattersot, som hun formentlig havde paadraget sig, „da sie einmalls genöthigt wurde auf ein heimlich Gemach zu gehen, welches in den obersten Zimmern hoch von der Erden gelegen, da ergriff sie ein kalter Windt von unten des Gemachs aufsteigend“. no. 3094. 4to. pag. 221. G. K. S.

S. 196. ¹ For Københavns Slots Vedkommende se f. Eks. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 64, 72 og 73. — For Frederiksborgs Vedkommende se: Danske Samlinger II 165, 189 og 196 o. s. v. — ² Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Rygaard. — ³ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 175.

S. 200. ¹ Christiern Pedersen: En nøttelig Legebog. Malmø 1533. — Chr. Pedersen: Om Vrte Vand. Malmø 1534. — Henrik Smith: Een skön loestig ny vrtegaardt. Malmø 1546. — Henrik Smith: Treddie Urtegaard. Kbhvn. 1557. — H. Smith: Fjerde Urtegaard. Kbhvn. 1557. — H. Smith: Lægebog 1577. — ² Nærv. Skrift I 154. — Videnskabernes Selskabs Skrifter 1765—69. X 395—96 — ³ Mange Eksempler findes i Samlingen: Cancelliets Aflevering. Besigtelser no. 189. R. A. — Pontoppidan: Den Danske Atlas IV 163. — ⁴ Navnet „Rosengard“ synes sog alt i det 16de Aarh. at have være noget forældet. Om Nykøbing Slot paa Falster siges der f. Eks.: „Urtehaven, som kaldes Rosengard“. 13 August 1591. Danske Kongers Hist. 73 dddd. R. A.

S. 201. ¹ Brassica florida oversætter jeg som: Blomkaal. — Tegnelser over alle Lande 7 Februar 1560. R. A. — ² T. A. Becker: Herluf Trolle og Birgitte Gøie. Kbhvn. 1865. S. 31 og 33. — ³ Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. Kbhvn. 1765. S. 325—26. — ⁴ Til Kongl. Majs. Underholdning: Mandag efter Midsommerdag for Timian, Salvie og Persille 2 β. — Tirsdag: for 6 Kurve Kaal, Løg, Timian og Persille 10 β 2 alb.; Løg og Salvie for 5 β. — Onsdag: for Løg, Salvie, Kaal, Persille, Timian 1 1/2 β 3 alb. — torsdag: for Løg, Salvie, Persille og Timian 12 β 2 alb. — Fredag: for Salvie og Timian 5 alb.; for Løg 12 β; for Kaal 5 β 1 alb. — Lørdag: Ærter, Persille, Timian 2 β; Løg og Rødder 1 1/2 β 2 alb.; Hvidløg 8 alb.; Kaal 5 β. — Søndag: Løg 12 β; Rødder 4 β; Kaal 8 β; Salvie, Persille og Timian 2 β. — Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — ⁵ Sjæll. Tegnelser 2 Maj 1616. R. A. — ⁶ N. Jacobsens Samlinger. N. K. S. Efter et af Chr. IV's Breve dateret 24 Martis 1633.

S. 202. ¹ Joh. Craphth: Pæan danicus. 1619. p. 20. — Bertili Canuti epistolarum centuriæ quinque. Rostock 1623. p. 155. — ² Sjællandske Registre 11 August 1611. R. A.

S. 203. ¹ Danske Samlinger. Urtegaardsvæsen no. 869. R. A. — Om Blomster i det Hele se bl. a. Tegnelser over alle Lande 18 November 1559 og 14 Juni 1565. R. A. — Sjællandske Tegnelser 1 Maj 1595. R. A. — Sjællandske Registre 10 Juli 1601 og 16 April 1602. R. A. — Topogr. Saml. Frederiksborg. no. 26. R. A. — Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 51—53 o. s. v. — ³ A. Petersens Collectanea. 4to. no. 868. kb. N. K. S. — ⁴ „Hans Thueszen for han rensede Slots Abildtræer = 1 $\mathcal{U}$ Smør“. — „Hans Thueszen for han tog Orm af Træerne i Slots Abildhave“ . . . o. s. v. Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A.

S. 204. ¹ Handlingar rör. Skandinav. Hist. XXXVII 58. — ² Thottske Samling no. 938. fol. St. Kgl. Bibl. i Kbhvn. — ³ Tegnelser over alle Lande 30 September 1569. R. A. — Topogr. Saml. Frederiksborg no. 26. R. A. — Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 51—54 o. s. v. — ⁴ Foruden de ovennævnte Steder se ogsaa Sjællandske Tegnelser 29 September 1581, 25 November 1594, 1 Maj 1595 og 27 Juni 1596. R. A. — ⁵ Sjællandske Tegnelser 26 Januar 1585. R. A. — ⁶ Nye danske Magazin V 124. — ⁷ Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 100 og Anm. 2. — ⁸ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 52. — ⁹ Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. Bergen 1824. S. 414—15.

S. 205. ¹ Tegnelser over alle Lande 30 Septbr. 1569. R. A. — ² Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsth. S. 51—52. — ³ Joh. Craphth: Pæan danicus. 1619, p. 20—21. —

⁴ C. C. Gjørwell. *Swenska Magazinet*. Stockholm 1766. S. 501—2. — ⁵ *Historiska Samlingar*. III (Stockholm 1797) S. 22. — ⁶ *Tegnelser over alle Lande* 7 Februar 1560. R. A.

S. 206. ¹ Thottske Samling no. 938. fol. St. Kgl. Bibl. i Kbhvn. — ² Suhm: *Nye Saml. t. d. danske Historie* III 304. — ³ *Sjællandske Tegnelser* 8 November 1584. R. A. — ⁴ *Skrivelse fra Enkedronning Sophia til Christoffer Valkendorf af 26 Oktober 1588 om at skaffe Enebærstager fra København til Urtegaarden ved Frederiksborg*. *Danske Kongers Historie* 73. dd. R. A. *Tegnelser over alle Lande* 29 Februar 1566. R. A. — ⁵ „Stundom lod hun sig og finde i Haven, stundom i Urtegaarden, i Læsning og Bøn, som Folk ikke plejede almindeligt at komme.“ Jørg. Ericksøn: *Ligprædiken over Fru Elisabeth Pedersdatter (Basse)*. Kbhvn. 1578. Ciiij.

S. 207. ¹ *Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek* II 102. — ² 22 September 1591. *Danske Kongers Historie* 73. dddd. R. A. — ³ 26 Maj 1591. *Danske Kongers Historie* 72. dddd. R. A. — ⁴ *Sjællandske Tegnelser* 20 Marts og 31 August 1593. R. A. — ⁵ *Sjællandske Tegnelser* 30 Juli 1585 og 31 August 1593. R. A. — ⁶ *Sjællandske Tegnelser* 4 August 1595. R. A. — ⁷ *Sjællandske Tegnelser* 27 Maj 1596. R. A. — ⁸ *Rottbølls Afhandling i Videnskabernes Selskabs Skrifter* 1765—69. X 395 fg.

S. 209. ¹ „Den 30 Maj 1565 givet Urban Maler for 7 runde Roser forgyldte til Lysthuset 84 $\frac{1}{2}$; for en forgyldt Pille (m. m. der anføres) 19 $\frac{1}{2}$; for en ny Glastavle med Maling i Lysthuset 12 $\frac{1}{2}$.“ *Räntekammarböcker* 1565. Hans Joenszons Utgift. S. K. A. — ² *Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek* I 190 og 282.

S. 210. ¹ „Sparepenge“ ved Antvorskov Slot omtales i *Skrivelse fra Enkedronning Sophia til Peder Redtz af 28 Novbr. 1588*. *Danske Kongers Historie* no. 73 dd. R. A. — *Ved Haderslevhus: Historisk Tidsskrift* 4de Række III 576. — *Ved Frederiksborg: Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsth.* S. 214—16. — ² *Tagebuch Christians des Jüngeren, Fürst zu Anhalt. Lpzg.* 1858. S. 100.

S. 211. ¹ *Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsth.* S. 347. — *Danske Samlinger* V 179. — *Øresunds Toldregnskaber* 1585—88. R. A. — ² *Historisk Tidsskrift* 3de Række III 576. — ³ *Historisk Tidsskrift* 4de Række III 572. — *Sjællandske Tegnelser* 8 Januar 1592. R. A.

S. 212. ¹ *Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsth.* 346—47.

S. 213. ¹ *Hans Rasmussøn Block Urtegaardsmand: Horticultura Danica*. Kbhvn. 1647. S. 54—55. — *Pontoppidan: Den Danske Atlas* II 293—94. — *Caroes Samlinger (Kronborg)* no. 181. Id. 8vo. N. K. S. — *Ældste Afbildning af et Maleri paa Nationalmuseet*. — ² *Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsth.* S. 135 og 215—16. — ³ *Afbildning i Braunius' theatrum urbium* IV. — Navnet „Sparepenge“ kunde dog ogsaa muligt være arvet efter en mindre Bygning, der var afbrændt. Aar 1586 vides nemlig „Lysthuset“ ved Haderslevhus at være brændt og straks genopført i større Skikkelse. Det nye udstyredes bl. a. med en prægtig Badstue. *Sjællandske Tegnelser* 11 Oktober 1587. R. A. — ⁴ *Tegningen i Tycho Brahe: Astronomiæ instauratæ mechanica*. *Wandesburg* 1598. Fol. H. og i *Danske Magazin* II 257. — ⁵ *Brasch: Gamle Ejere af Bregentved*. S. 218.

S. 214. ¹ *Jægergaarden ved Frederiksborg var under Opførelse* 1584. *Sjællandske Tegnelser* 6 April 1584. R. A. — ² *Sjællandske Tegnelser* 10 Juni og 11 Oktober 1587. R. A. — ³ *Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsth.* S. 358. — *Sjællandske Tegnelser* 30 Juli 1585. R. A. — ⁴ *Danske Samlinger* V 179.

S. 215. ¹ *Friis: Saml. t. dansk Bygn. og Kunsth.* S. 7—16.

S. 218. ¹ At det ældre Frederiksborg virkelig har været et storartet og smukt Slot, kan ses ikke blot af, hvad der medgik dertil, og af den endnu bevarede Afbildning (*Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn.*), men ogsaa af en samtidig Dom som denne, der rimeligvis skriver sig fra Henrik Ranzau eller Niels Kaas: *Sequitur deinde arx omnium magnificentissima, quam rex Fridericus secundus, villa diruta, loco omnium amoenissimo singulari apparatu condidit, eamque de suo nomine Fridericeburgum nuncupavit. Braunius: Theatrum urbium. IV Dania.*

S. 220. ² P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzvio conditorum. Frankfurt 1592.

S. 224. ¹ Se især de utallige Oplysninger i Silfverstolpe: Historisk Bibliothek I—II, Danske Samlinger V og Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist.

INDHOLD AF III BOG

	Side
HERREGAARDE OG SLOTTE	7
<i>Bygningernes Forsvarsevne:</i>	
Valg af Jordsmon	10
Nedramning af Pæle	16
Bulværk. Borggrav. Vindebro	19
Ringmur. Vold. Murtaarne. Runddele. Bastioner	27
Forborgen	37
Hovedbygningen	39
Kærne	40
Hus	43
Gaard	56
Taarnenes Antal	60
Angreb paa Hovedbygningen	80
Kanoner	81
Vægtgang	81
Bortledning af Drikkevandet	85
Storm mod Porten. Faldgitter	87
Vindeltrappens Forsvar	91
Kamp i Riddersalen	96
Løngange. Smuthuller	97
Spøgeri	102
Fængsel	102
<i>Bygningernes Ydre:</i>	
Udviklings Gang	104
Muren	106
Taget	120
Kupler. Spir. Kviste. Fløje	125

	Side
Anlæggets Uregelmæssighed	131
Navn	133
Indskrifter	138
Vandkunst	148
 <i>Bygningernes Indre:</i>	
Almindeligt Indtryk	162
Borgestuen	170
Dagligstuen	174
Fruerstuen	178
Sommerstuen. Tomme Værelser	179
Brevkamret	183
Drejekamret	188
Hemmelighed	191
Riddersalen	196
Borgens Uhygge	197
 <i>Omgivelser:</i>	
Haven	199
Lysthuse	208
 <i>Bygningsmaadens Betydning:</i>	
Bevægelsens Omfang og Dybde	215
Bygningernes Nationalitet	221
Forholdet mellem Byherre og Bygmester	223
Bevægelsens Maal. Renæssancens Afslutning	224
<i>Henvisninger og Anmærkninger</i>	227
